

93/1.2

1-4.

430

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

SZÚCS JENŐ

SÁROSPATAK KEZDETEI
ÉS A PATAKI ERDŐURADALOM

SZARKA LÁSZLÓ

A SZLOVÁK KÉRDÉS A MAGYAR
KORMÁNY NEMZETISÉGI
POLITIKÁJÁBAN 1906—1918

SIPOS PÉTER

HORTHY MIKLÓS AZ ELSŐ
VILÁGHÁBORÚBAN

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

A VASI NEMESSÉG ÍRÁSTUDÁSA
A 17—18. SZÁZADBAN

1994 AUG 1 8

TÖRTÉNELEMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXV. ÉVFOLYAM, 1993. 1–2. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), PÓTÓ JÁNOS (olvasószerkesztő),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerkesztő)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA,
KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZAKÁLY FERENC,
SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Szücs Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralalom	1
Szarka László: A szlovák kérdés a magyar kormány nemzetiségpolitikájában 1906–1918	59
Sipos Péter: Horthy Miklós az első világháborúban	79

ARCOK, ÉLETKÉPEK

Fazekas István: A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között	101
Rempert Zoltán: Vasgyártás a szepesi megyei Smizsánban a 19. század első felében	133
Tóth István György: A vasi nemesség írástudása a 17–18. században	167

DOKUMENTUM

Enyedi Sándor: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 1794–1795-ben	181
---	-----

ÉLETMŰ

Szücs Jenő műveinek bibliográfiája (Születésének 65. évfordulója alkalmából)	199
--	-----

SZÚCS JENŐ

SÁROSPATAK KEZDETEI
ÉS A PATAKI ERDŐURADALOM*

A középkori települések kezdeteit többnyire az írástalanság homálya veszi körül; nem kivétel ez alól Sárospatak sem. Mégis a szerencsésebbek közé tartozik, mert a homályt valamelyest eloszlatni segítő legkorábbi írott források közül mindjárt az első, P. magister 1200 körül írt *Gesta Hungarorum*ának 15. fejezete valóságos kis történeti bevezetést tartalmaz a kezdet kezdeteire nézve. Különös figyelmet érdemel tehát a magyar Anonymus információja; oly módon természetesen, hogy minél több megközelítésből próbáljuk ellenőrizni az elmondottak hitelét.

Az elbeszélés három, egymástól jól elkülönülő elemből áll. Az első egy kis anekdóta, a magyar honfoglalás egy állítólagos apró zempléni epizódja. Eszerint Árpád fejedelem követei Salán vezérhez igyekezve átúszatták a Bodrogot „azon a helyen, ahol ebbe a Sátorhalomról lefolyó folyócska beleömlik”, majd amikor ezen, az éppen megáradt patakon akartak volna átkelni, az egyik követ, Ketel lova megbotlott, maga a követ elmerült az árban, s társai segítségével is csak nagy nehezen sikerült megmenekülnie. „Azt a folyót ezért Ketel társai tréfásan Ketelpatakának (*Ketelpotaca*) nevezték el” — zárul az elbeszélés első része. Az anekdótához az író hozzáfűzi, hogy utóbb Árpád ennek a Ketel vitéznek adományozta „az egész földet a Sátorhalomtól a Tolcsva folyóig” (*a Satorholmu usque ad fluvium Tulsva*).

Ezután az elbeszélés elkanyarodik az epizód színterétől. Megtudjuk, hogy Ketel nemcsak ezt a földadományt kapta, hanem egy másikat is a Duna mellett, ahol a Vág beletorkollik. Fia, Alaptolma utóbb itt építette fel Komárom várát; e tájon temették el később pogány módra mind az atyát, mind fiát.

A harmadik lépcsőben tér vissza az író megint ahhoz a földhöz, „melyet most Ketelpatakának hívnak”. Közli, hogy a birtokot Ketel ivadékaik Endre király idejéig birtokolták, aki azonban cserében megszerezte azt az utódoktól, „mégpedig két ok miatt: először, mert a királyoknak alkalmas volt vadászat céljára, másod-

Szűcs Jenő itt közlésre kerülő tanulmánya a Sárospatak történetét feldolgozó kötet számára készült, de folytatás nélkül maradt. A félbemaradtnak is páratlan értékű munka közreadásával őt esztendeje eltávozott feledhetetlen kollégánkra emlékezünk, aki ez évben töltötte volna be a 65. életévét.

1 A mű keletkezési korát (ha nem is a szerző személyét) módszeresen és vitathatatlan érvénnyel tisztázta *Szilágyi Loránt*: Az Anonymus-kérdés revíziója. 1–2. In: *Századok* 71 (1937) 1–54, 136–202. Eredményeit azóta *Györffy György*, *ifj. Horváth János* és mások további perdöntő érvekkel egészítették ki. Ld. a kérdés legújabb tudománytörténeti áttekintésével együtt *Csapodi Csaba*: Az Anonymus-kérdés története. Bp. 1978., különösen: 91–101, 111–119.

szor meg, mert szeretett azokon a tájakon lenni felesége, minthogy ott közelebb lehetett szülőföldjéhez”. Orosz fejedelem leánya volt ugyanis — kerekíti ki a történeti magyarázatot P. magister —, és félt a német császártól, aki Péter király meghosszulására készült Magyarország ellen.²

A fejezet első elemének forrása valószínűleg névmagyarázó népmonda. Maga a szóbanforgó patak csakugyan létezett e néven, ha nem is pontosan ott folyt, ahová Anonymus lokalizálta, s ahol az újabb időben — a néhai jegyző művének 18. századi felfedezése nyomán, de átvéve a szöveg első kiadásának hibás olvasatát is — egy patakot „Retelpataknak” kereszteltek el.³ A *fluuius Kutel* (1262) nem a Sátorhegyről eredt, hanem Makkoshotyka felett a Nagy-Somhegy (494 m) oldalán, és felső szakaszán Makramál (a mai Makkoshotyka) határának nyugati vonulatát alkotta a Nagy Somhegy alatti erdőig felnyúló területen,⁴ azaz: a múlt században „Völgyi pataknak” is mondott mai Hotyka patakkal azonos. A Bodrogha vezető alsó szakazon szintén *Kethelpotok* (1252), *Ketelpotok* (1257) volt a neve e folyócskának, pontosabban annak a vízfolyásnak, mely az előbbi és a mai Hercegkúti (régén Radvány) patak összefolyásából keletkezett, s az újabb korban „Malomárok” nevet viselt. A Patakról Olasziba vezető út már a 13. század közepén kőhíddal (*pons lapideus*) hidalta át.⁵ Talán az Anonymus által elbeszélt epizód helyi mondái eredetére utal az a mód, ahogy az utóbb említett határjárás a torkolatvidéket megnevezi: egy bizonyos „hely”, melyet Ketelpataknak mondanak.⁶

Egy jelentéktelen patak emlegetése a hozzáfűződő kis történetbe ágyazva, de egyidejűleg félrelokalizálása: maga e kettősség amellett szól, hogy P. magister együtt kaphatta a nevet az epikai anyaggal, a helyszínt pontosan nem ismerte, elbeszélésének ezt az elemét tehát hálomából meríthette. Egyik lehetséges forrását maga az író árulja el a Dél-Zemplénién átvezető követjárás következő állomásán, Szerencsnél. Ide érkezve (a 17. fejezetben) az író nemcsak azt tartja szükségesnek, hogy az Aba nemzetség 1200 táján e vidéken bírt földjeit sürgősen a

- 2 SRH. I. 54-56. — Pais Dezső magyar fordításának legújabb kiadása *Anonymus Gesta Hungarorum*. Bp. 1975. 93-94. Az utolsó passzusban a szöveget közelebb hoztam az eredeti latin logikájához.
- 3 A téves „Retel” olvasat *J. G. Schwandmer* kiadásából származik (*Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini... cum amplissima praefatione Matthiae Belii* 1-3. Cura et studio *Ioannis Georgii Schwandmeri*. Vindobonae 1746-1748. I. 12. etc.), s a helytörténeti írásokban több mint másfél évszázados sikert aratott. A Károlyfalván át a Ronyvába folyó patak „Retelpatakká” nyilvánítót az a körülmény sem zavarta, hogy ily módon érvénytelenítették P. magister közlését, miszerint a szóbanforgó *parvus fluuius... descendit in Budrug*. SRH. I. 55.
- 4 A *Macramal* föld 1262. évi határjárás befejező szakaszában a nyugati határ dél-északi irányban a Papaj hegy (mons Popol) alól vadit in ... *fluuium Kutel*, et per eundem fluuium eundo directe vadit versus septemtrionem aut silvan que wigariter Nogsun vocatur. H. VI. 110. (Reg. Arp. 1789). Lásd még a II. fejezetben a pataki uradalom eredeti határainak rekonstrukcióját. Makkoshotyka 1866. évi kataszteri térképén Völgyi patak. (OL Térképtár. S. 78. 333. téka.)
- 5 Az 1252. és 1257. évi határjárásokról bővebben alább. A kiadásokban (számbavéve: Reg. Arp. 979 és 1172; újabban: Cod. Slov. II. 278, 403.) *Kechelpotok* olvasható. Tény, hogy az 1252. évi eredetiben (DI. 369) a c és t megtévesztően azonos jele miatt nehéz egyértelműen dönteni, de már az 1270. évi átírásban (DI. 370) éppúgy, mint az 1257. évi új adomány korábban nem ismert eredetijében (DF. 209 766) kétség nélkül *Ketelpotok*. — A lényegyet tekintve helytálló azonosítás: Ujláki István: Rettel-pataka vagy Keczel-pataka? In: AZT 2 (1896) 37-40. és uő.: A darnói prépostság helyrajza. In: AZT 2 (1896) 165-168, 193-195. A „Malom árok” név a patak alsó folyása mentén sorakozó vizimalmoktól ered, melyeket pontosan ábrázol az alább gyakran idézendő 1833. évi kamarai térkép.
- 6 A fenti oklevelekben azonos szövegezéssel: *intra in locum qui Kethelpotok (Ketelpotok) vocatur, et ibi intra iterum in Budrug*. Határjárásoknál azonban másutt is előfordul, hogy patakokat — ha határjelekkel vannak ellátva — *locus*nak neveznek.

nemzetség őseinek, Ednek és Edöménnek adományoztassa Árpáddal, hanem kommentárt is fűz a dologhoz: „Ezek utódai Isten kegyelméből máig [*usque nunc*] érdemesek a földek birtoklására”. Ez az egész műben feltűnően egyedülálló aktualizálás félreérthetetlenül mutatja, hogy az író kapcsolatának az Abákkal minden más úri nemzetségénél szorosabbnak kellett lennie.⁷ A nemzetség környékbeli birtoktömbjeit az író, a valóságot híven és pontosan tükrözve, a Taktaközben (*iuxta Tocotam*) és az „erdők alatt” (*infra silvas*) nevezi meg. Azokról az erdőkről van szó, melyeknek alján a 16. fejezetben végiglovagoltatta hőseit⁸, tanúsítva, hogy nagyjából mégiscsak ismeri a vidéket: a ma zempléninek nevezett, akkoriban jóval kiterjedtebb erdőszégről. A hajdani nagy pataki uradalomból 1200 körül, mint látni fogjuk, a nyugatnak tartó utazó valóban az Aba nemzetség egyik ága birtokára, Bodrogkeresztúr földjére lépett, melyhez észak felől szintén e nemzetség Erdőbénye és Tállya birtokai csatlakoztak.⁹ A helyrajzilag kissé elcsúsztatott történet tehát akár az Abák elbeszéléseiből is származhatott.

De P. magister elbeszélésének történeti értéke természetesen nem az előljáróban előadott mondai jellegű epizódon fordul meg, hanem a következő két elemen, ahol az író az anekdotázásról, érzelkelhető hangváltással, áttér egy kettős birtoktörténeti értekezésre. Anonymus elsősorban nem is „Ketelpatakaról” akart beszélni, hanem Ketel utódai korabeli birtokainak eredetéről, ahogy ezt már a fejezet címével is világosan kifejezésre juttatta: „Komárom váráról” (*De Camaro castro*). Maga Ketel ugyanis nem mondai vagy fikatív alak, hanem a Katapán vagy Koppány nemzetség őse; az ős emléke a nemzetségi névadás hagyományában még a 13. században is elevenen élt.¹⁰ A nemzetség birtokai 1200 táján csakugyan Komárom megyében terültek el,¹¹ „néhai Béla király jegyzőjének” főnöke a kancelláriában pedig e nemzetség korabeli kiemelkedő sarja, Katapán székesfehérvári prépost (1192–1198), majd egri püspök (1198–1216) volt.¹² Ha tehát a 11. század közepe táján valóban létrejött az elbeszélte birtokcsere, melyre az író a fejezet végén, miután tisztázta a Komárom megyei birtokok történeti „jogforrását”, visszakanyarodik, a nemzetségi hagyomány közvetítőcsatornája kézenfekvő. Valószínűsíti különben a nemzetségi ős hajdani birtoklását ezen a tájon, hogy nevével összefüggésbe hozható egy másik vízfolyás eredeti megnevezése is, jöllehet ez már a Bodrogközön. A Karcsa érrendszere egyik főágának, a Karcsa falutól északra K-Ny irányban folyó, majd északnak kanyarodó, és a Bodrogszerdahelynél a Bodrogra ömlő Kis Karcsának régi megnevezése *fluvius Kedel* (1271) volt.¹³

A racionális modorban előadott („két ok miatt: először... másodsor...”) kerek kis birtoktörténeti értekezés hitelle iránti bizalomtalan éppen nem csökkentik a benne foglalt történeti elemek, már amennyiben további történeti vagy régészeti támpontokkal összhangba hozhatók; minderről még lesz szó. Mindenesetre Endre király egyéb forrásokból is ismert orosz feleségének, vagy akár félelmének emlegetése a Péter elűzését követő császári támadástól, de még a királyi vadászatokra való utalás is szemmel láthatóan más természetű motívumok, mint

7 SRH. I. 58. A kommentár jelentőségére Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 115. A kutatás különben régóta felfigyelt arra, hogy Anonymus leginkább Dél-Zemplén és Borsod topográfiaját ismeri; sokan éppen ezen az alapon keresték szűkebb hazáját e térségben.

8 „Ketelpatakaról” Tarcal felé *transeuntis silvam iuxta fluvium Budrug equitando* ... SRH. I. 56.

9 Az Abák zempléni birtokaira részleteiben ld. a II. fejezetet.

10 Pl. az 1244 előtt elhalt *Althumon* fia *Kethel* nevében. W. VII. 180. Vö. K. II. 332.; Györffy Gy.: Krónikáink i. m. 118.

11 K. II. 336.; Gy. III. 390.

12 Györffy Gy.: Krónikáink i. m. 117-118.

13 1271/1400 Kengyelteki határjárásában: *Prima meta incipitur a parte meridionali ... ex parte terre Bechked* [ma Becsked pusztja vagy tanya Karcsától északra]; *deinde versus (?) aquilonem, et cadit in fluvium Kedel vocatum; et in eodem fluvio currendo versus occidentem*... A határjárás csak az 1400. átiratban: Reg. Arp. 2128. Az azonosításhoz lásd a Kis Karcsa folyását még jól ábrázoló II. katonai felvétel (1853) térképét és a Karcsa érrendszerének a vízszabályozások előtti rekonstrukcióját *Valter Ilona*: A Bodrogköz honfoglalás kori és középkori településtörténete. In: Agrártörténeti Szemle 16 (1974) 32-33.

Ketel vitéz mondai színezetű kalandja a honfoglalás idején. Az értekezés hitele iránti bizalmat erősíti, hogy az író ezen a ponton semmiféle igazolási szándék nem sarkallhatta. A befejezésül szóba hozott birtokcsere egyszerűen „történeti érdekesség” volt számára, mely semmiféle aktuális birtokjogot nem legitimált; a „történeti legitimáció” a Komárom megyei birtokoknak szólt. Anonymus regényes *Gestája* köztudomásúan nem a honfoglalás valóságos történetére, hanem, az 1200 körüli idők politikai földrajzának és birtokviszonyainak megvilágításán túl, elsősorban ama történeti töredékekre nézve elsődrendű forrás, melyeket az író a legendás homályba vesző honfoglalás és saját kora közti időszakból — szóbeli hagyományból merítve — átmentett. Témánk vonatkozásában elsősorban az érdemel tehát figyelmet, hogy 1200 táján egy bizonyos „föld” az újhelyi Sátorhegytől nagyjából Olaszliszkaig egyetlen tömböt, és pedig akkoriban már régóta királyi birtoktömböt alkotott, mely összfüggött egyrészt a királyi vadászatokkal, másrészt valamiképpen a királynék ott-tartózkodásával is.

Mint hogy a honfoglaló nemzetség a hagyomány szerint korai időkben megvált a birtoktól, búcsút vehetünk személy szerint Ketel vitéztől, de a mögöttes történeti háttértől is, mint hogy a történelemnek ez a ködbe vesző szelete és Sárospatak vélhető települési kezdetei nem érintkeznek egymással. Nem kell tehát szembenéznünk azzal a problémával, hogy ha a hagyomány magva hiteles, a *Ketel* és *Oluptulma* török nevek,¹⁴ valamint a vidék eredeti „kabar” — etnikailag káliz — megszállására mutató olyan nyelvi nyomok, mint éppen a szóbanforgó patak-párhuzamos völgy Káliz ér (*Kaluzer*) neve,¹⁵ nem különben a kabar szállásterületet feltételező, eléggé elterjedt régészeti feltételezések¹⁶ hogyan egyeztetetők össze azzal a nemrég megfogalmazott másik nyomos hipotézissel, hogy az Ondava és a Bodrog völgye a dél-zepléni Ond falu vidékéig az e nevű magyar nemzetségtől korai szállásterülete lehetett.¹⁷ A kérdés itt kizárólag P. magister hitele szempontjából érdemel figyelmet, aki Ketelt éppen *Ound pater Ete*, a Bár-Kalán nemzetség ősenek követársaként szerepelteti Dél-Zemplénben. Tudnivaló ugyanis, hogy éppen ennek az úri nemzetségnek leszármazottja volt Kalán püspök, Anonymus kortársa és másik főnöke III. Béla király kancelláriájában. Ismerve általában azt a szinkretikus szerkesztési módot, ahogy az író különféle hagyományelemek „logikus” egybeötvözése révén honfoglalástörténetét megalkotta, az egyébként fiktív — végeredményben a fehér ló monda epikájára felfűzött — követjárásban a követek társítása talán nem véletlen.¹⁸ Számolni lehet mindenestre egy immár harmadik csatornán is nemzetségi hagyományelemek beszivárgásával a *Gesta Hungarorum*ba.

Mindazonáltal, még ha az alább kifejtendők tovább erősítik is majd az elbeszélés történeti magvának valószínűségét, ezáltal még mindig inkább csak tulajdonképpen témánk környékén, úgyszólván csak peremén oszlik el valami az írástalanság homályából. Anonymus annyit sem tett meg, hogy legalább egy röpke utalással tanusította volna, hogy az ő korában egyáltalán létezett valamilyen település az adott „földön”; igaz, e negatívumból sem következik semmi, mint hogy a

- 14 Eltérő etimológiával *Pais Dezső*: SRH. I. 55 (3. jz.) és *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. 239.
- 15 Az 1252. és 1257. évi oklevelekben körülhatárolt föld (lásd 5. jz.) nyugati határa. Az 1838. évi kamarai térképen (Sárospataki Róm.kat. Egyházi Gyűjtemény) *Kaliz ér* mint Petrahó (mai Bodroghalász) nyugati határa.
- 16 Ugyanez a helyszínrajz, a két vízmeder (Káliz ér és Malom árok = középkori *Ketelpotaca*) pontos ábrázolásával mint határvizekkel Petrahó 1854. évi kataszteri térképén. (OL Térképtár S. 78.) A 19. század végén is általában *Kálizér* néven emlegették. *Ujlaki I.*: Rettel-pataka i. m. 40.
- 17 *Györffy György*: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. In: Archeológiai Értesítő 97 (1970) 227-229.
- 18 *Györffy Gy.*: Krónikáink i. m. 111.

városelőzmények általában kívül rekedtek látókörén. Bizonyos fokig hasonló csaló-dást okoz a másik régóta ismert, Anonymus művével egykorú írott emlék — a néhai jegyző információjának ikerpárja a Sárospatak kezdeteiről való elmélkedésekben.

A „Szent Miklós egyházánál lakozó pataki vendégletelesek” (*hospites de Potok*) számára Imre király által kiadott 1201. évi kiváltságlevelet¹⁹ hagyományosan és axiomatikus módon „Sárospatak városprivilegiumaként” emlegeti nemcsak a helytörténeti kompendiumok többsége, hanem gyakran a tudományos irodalom is. Ez az oklevél azonban sem nem városprivilegium,²⁰ sem nem Sárospatak privilegiuma. A legkorábbi ismert magyarországi *hospes*-kiváltságlevélről van szó, melyet azonban a „Patakhöz közeli Olaszi falu” lakosai (*cives et hospites/hospites seu cives de villa Olozy prope Potok*) írtak át utóbb és erősítették meg a maguk számára (1272, 1285). Hogy eredetileg is az ő privilegiumuk volt, az kétségtelen, hiszen Olaszi — a mai Bodroglaszti — templomának védőszentje volt Szent Miklós,²¹ Patak korai temploma, mint alább látni fogjuk, Szent Mihály arkangyal tiszteletére volt felszentelve. A helyes összefüggés nyilvánvaló a kiváltságlevél provenienciájából is. Olaszi falut Perényi Imre nádor 1502 körül a Terebesen alapított pálos kolostornak adományozta; a privilegium Olaszi középkor-végi birtokosai, a terebesi pálosok okleveleivel együtt jutott aztán a 18. század végén a kamarai levéltárba, onnan pedig az Országos Levéltárba.²² Ez a korrekció természetesen nem zárja ki, hogy kiváltságolt telepesek élhettek a Szent Mihály egyház körül is, azaz a közelebről Pataknak nevezett település magvában, hiszen ilyen nevű település (*villa Potoc*) megléte az 1221. évből már igazolható.²³ De a helyreigazítás még azt sem jelenti, hogy a szóbanforgó kiváltságlevél tágabb értelemben ne tartozna Sárospatak előtörténetéhez. Sőt, az oklevél ugyanazt az információbázist egészíti ki, mint P. magister műve, eleve ráirányítva a figyelmet arra a tágabb keretre, melyben Sárospatak genezisét is keresnünk kell. Ha ugyanis *hospites de Potok* éltek másutt is, például a szomszédos Olasziban, akkor már eleve nyilvánvaló, hogy a fogalomnak ugyanazzal a tágabb tartalmával állunk szemben, mint Anonymusnál: „az egész föld (*tota terra*) a Sátorhalomtól a Tolesva folyóig”.

Ami a nevet illeti, valamit máris előre kell bocsátani. A „Sárospatak” névforma csak a 15. század közepén (első ízben egy 1458. évi oklevélben) bukkan fel, hogy aztán a középkor vége felé fokozatosan dominánssá váljék.²⁴ Korábban

19 Imre király 1201. évi privilegiuma *hospites de Potok apud ecclesiam sancti Nicolai commorantes* számára V. István 1272. évi átíratában, s IV. László mindkettőt átíró és megerősítő 1285. júl. 18-i oklevelében maradt fenn. A kiadásokra: Reg. Arp. 194, 2150, 3369.

20 A *hospes*- és városprivilegiumok elvi különbségéről Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Tanulmányok Budapest múltjából 14 (1961) 27 ssk. — A várostörténeti irodalomban is ritka világossággal mutatott rá, hogy a szóbanforgó oklevél Bodroglaszti privilegiuma: *Pleidell Ambrus*: A magyar várostörténet első fejezete. In: Századok 68 (1934) 8.

21 1332: *N. sacerdos ecclesie sancti N. de Olasi*. Mon. Vat. I/1. 250. — A 11-12. századi pataki rotunda védőszentjéről lásd alább 42-44. jz.

22 Eredeti jelzete: *Acta Paulinorum*, Terebes 2/1.(=Dl. 40). Olaszi eladományozására Bándi Zsuzsanna: Északkelet-magyarországi pálos kolostor oklevelei. In: Borsodi levéltári évkönyv 1985. 675-678, 684. (különösen 9, 10, 12, 16, 18, 31. sz.)

23 VR. 274 (320).

24 A legkorábbi előfordulás Mátyás király 1458. szept. 1.-i oklevelében: *prope civitatem Sarospatak (Stephanus Kaprinay*: Hungaria diplomatica tempore Mathiae de Hunyad, 1457–1461. I–II. Vindobonae 1767–1771. II. 202), majd 1459: *opidum ... Sarospatak* (DF. 222 801); 1461: *in opido ... Sarospatak* (Dl. 15664); 1475: *in opido ... Sarospatak* (DF. 223 502); majd egyre sűrűbben. Egy 1437. évi említés (*in oppido Sarospatak*) hitele kétséges, mert az oklevél eredeti jele elveszett, csak 18. századi regesztája maradt fenn (Leleszi konv. Elenchus V. B. 242.).

mind tágabb értelemben — az uradalom vagy ispánság, *comitatus* megnevezésére —, mind szűkebben, az adott település nevéként, kizárólag a „Patak” névforma ismeretes, éspedig a 14. század közepéig rendszerint a mclyhangú *Potok* (*Pothok*) formában.²⁵ A magashangú, nyiltabb *Patak* (*Pathak*) alak kivételesen fel-felbukkan ugyan már az 1300 körüli évtizedekben,²⁶ de erre az időszakra még inkább az átmeneti *Potak*, *Patok* alakok jellemzőek.²⁷ A magashangú forma térhódítása az 1340-es évtizedben következett be,²⁸ 1350 táján nagyjából meg is vonható a felső hangváltás határa. A helybéli jegyzők alig évtizedet késtek; a város saját kiadványainak sorában 1303 óta következetesen használt *Pothok* névformát egy csapásra, az 1358. évben váltja fel a *Pathak* (*Patak*) alak,²⁹ mely aztán megmarad, hogy városi oklevélben majd csak az 1491. évben bukkanjon fel a *Sarospatak* név.³⁰

Az oklevelek közvetlenül nem igazolják P. magisternek azt a kijelentését, hogy az ő korában (*nunc*) a Sátorhegytől a Tolcsva patakig terjedő „egész földet” Ketelpotának nevezték;³¹ más szóval, nem igazolható, hogy az uradalom és központi településének az oklevelekben mutatkozó „Patak” neve ennek az eredeti névformának rövidítéséből keletkezett volna. De ez sem lehetetlen, jóllehet önmagában a névtípus — több volt belőle az országban — nem szorulna különösebb magyarázatra. Figyelmet érdemel azonban, hogy egy közbeeső *Potoka* névvariáns felbukkan már IV. Béla király levelének keltezésében, majd párhuzamosan fut (többnyire *Pothoka* formában) a *Potok* névalakkal a 14. század közepéig, s ami feltűnő, elsősorban egyházi ügyek összefüggésében, az egri püspökség és káptalan tizedszabályozásában, az igen korai pataki domonkos kolostor emlegetésekor, a

-
- 25 1201 (*Potok*): 19. jz.; 1219, 1221 (*Potoc*): VR. 233 (215), 274 (320); 1234, 1238, [1243-54] (*Potoch*): W. XI. 263.; Z. I. 3., MES. III. 132; a továbbiakban *Potok* * *Pothok* 1248: F. IV/2, 20 (=DF. 264 114); 1252: H. VI. 67. (Reg. Arp. 979); 1261: W. VIII. 5. (Reg. Arp. 1780); 1262: W. III. 24. (Reg. Arp. 1785), H. VI. 110. (Reg. Arp. 1789) — majd oklevelek hosszú sorában, főként *villa*, *comes(comitatus)* de és *plebanus de* összetételekben a 14. század derekáig. Az utolsó *Potok* névformák 1342: Dl. 31 242; 1343: A. IV. 330; 1351: A. V. 461. A 14. századi krónikaszerkesztményben is: *de comitatu Potokensi*. SRH. I. 494. — A torzuló alakok, mint 1273: *Pothok* MES. II. 27; *Puthok* 1341: Z. IX. 133; *Pothoh* 1367: Kállay II. 1602 sz. ritkák és elhanyagolhatók.
- 26 [1292]: DF. 210 703; 1298: W. XII. 631; 1302: Z. I. 106 (=Dl. 76 192); 1304: Z. IV. 623; 1311: Z. I. 120. (=Dl. 82 741); 1314: Reg. Slov. I. 495; 1322: Dl. 40 414; 1327: A. II. 311. E téren figyelmen kívül hagyandók az 1300 körüli, de 14-15. századi átírásban fennmaradt oklevelek.
- 27 S.d. [XIII. sz. vége]: Dl. 75 247; 1295: W. X. 180; 1312: A. I. 261; 1312: A. I. 263; 1322: Dl. 83 164; 1325: DF. 210 317; 1347: A. V. 159. E forma utolsó előfordulásai 1358: A. VII. 524; 1360: DF. 219 473.
- 28 1340: A. IV. 1; 1343: Z. II. 87; 1343: *Lojda József*: Adatok a bottyáni parókia filiáinak történetéhez. In: AZT 19 (1914) 314; 1344: A. IV. 459; 1345: Dl. 3780; 1349: *Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára. Archivum liberae regiaeque civitatis Eperjes 1245–1526. Szeged, 1931. 50. sz. (Acta litterarum ac scient reg. univ. Hung. Francisco-Josephinae, Sect. juridico-politica, 2.)
- 29 1358: A. VII. 22. (=Dl. 47 939). Ezt követően következetesen *Patak*, *Pathak*, csupán egy ízben (1361) *Potak*. Dl. 51 936. A megelőző *Pothok* névforma 1303–1354 közt 18 városi kiadványban [szerepel].
- 30 Dl. 19 715.
- 31 C. 15.: *terram illam, que nunc Ketelpotaca vocatur, posteritas eius usque ad tempora Andree regis ... habuit* SRH. I. 55.

pataki plébánosok saját kiadványaiban, főesperesi oklevélben, pápai *supplicatio*ok registrumában, ferences provinciális oklevelekben.³² Előfordul városi kiadványban is (1324), az egri káptalan pedig egy ízben (1327) az egész — Újhely felől Olaszi felé húzódó — „pataki völgyet” e névformával nevezte meg (*de valle Potoka*).³³ Tekintetbe véve az egyházi szóhasználat hajlamát a konzervatívizmusra, nem elképzelhetetlen tehát, hogy az Anonymus által említett *Ketelpotaca* név rövidülésének első, korai fázisa konzerválódott e névalakban. Más szóval 1200 és 1350 közt egy *Potoka* → *Potok* → *Potak/Patok* → *Patak* fejlődéssor állítható fel, melyből 1450 után bővüléssel alakult ki a *Sarospatak* névalak.

A továbbiakban a forrásszerűségekhez, nem pedig a köznapi szóhasználatban napjainkban tapasztalható újabb rövidüléshez igazodunk, ha a későközépkor előtt általában Patakról beszélünk, jelzős összetételekben is a „pataki” formát használjuk.

*

P. magister hitelének ellenőrzéséhez nem valamely még korábbi, az 1200 előtti idők homályából valamivel többet megvilágító írott forrás segít hozzá (ilyennek felbukkanása ma már nem is remélhető), hanem a régészet. Az a kis körtemplom, melynek alapfalaira a középkori plébániatemplom helyreállítását megelőző ásatás során, a templomtól délre alig több mint tíz méternyire 1965 májusában G. Molnár Vera rábukkant, a királyi jegyző információját nemcsak megerősítő vagy kiegészítő, hanem vallomásértékben azzal egyenrangú történeti forrás — kivált, ha követjük a köveknek azt a vallatását, amit maga az ásató régész kezdett el módszeres körültekintéssel.

A feltárt egy méter vastagságú, szabályosan köralakú fal egy hét méter belső átmérőjű egykori rotunda alapfala, melyhez keletről patkóíves szentély csatlakozott, a falhoz épített oltárral. A felmenő falat apró, szabálytalan kövekből, meszes habarcs kötőanyagával építették, padozatát fehérés terazozo borította.³⁴ A körtemplom, ahogy G. Molnár Vera széles körű vizsgálódással megállapította, egy Kelet-Közép-Európában az első ezredforduló körül elterjedt jellegzetes templomtípushoz tartozik, melynek korai megjelenési formái — a Karolingok és az Ottók építkezéseinek kicsinyített másaiként — elsősorban uralkodók és előkelőségek kápolnái voltak; az építkezési forma a 12. század folyamán terjedt el, mintegy két évszázadra, a falusi templomépítkezésekben mint a parochiális templomocskák egyik típusa.³⁵ De a pataki körtemplom nem plébániatemplom volt. Sem az 1965-66. évi, sem az 1968. évi ásatások³⁶ nem találtak a kis templom környékén

32 [1250]: Reg. Arp. 934. Az egri püspök és káptalan 1275: DF. 209 900; 1325: DF. 210 317; a domonkos kolostor összefüggésében [1291]: Z. I. 38; 1322: F. VIII/2, 342. (=DI. 42 086); pataki plébánosok 1307, 1321, 1324: A. I. 129; DI. 2059; A. II. 157; borsovai főesperes 1317: Z. I. 154; *supplicatio* 1344: *Bossányi Árpád*: Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Bp. 1916–1918. I/2. 48; ferences provinciális 1357: Z. XII. 31. Lásd még pl. 1291: Z. I. 38; 1305: Z. I. 110.

33 Z. I. 253; F. VIII/6, 99.

34 *Molnár Vera*: A sárospataki rotundáról. In: Móra Ferenc Múzeum évkönyvei 1966/1967. 154.

35 *Gervers-Molnár Vera*: A középkori Magyarország rotundái. Bp. 1972. (Művészettörténeti füzetek, 4.) 1-26.

36 *Gömöri János*: Beszámoló a sárospataki róm. kat. templom mellett 1968-ban végzett ásatásokról. In: A Herman Ottó Múzeum évkönyve 9 (1970) 114.

sírokat, vagy bármi nyomát annak, hogy körülötte Árpád-kori temető terült volna el. Ugyanakkor, bár az ásás során nem került elő a datálást közvetlenül lehetővé tevő régészeti anyag, mind az alaprajzi forma, mind a falazás módja arra vall, hogy a pataki rotunda e templomtípus magyarországi megjelenésének korai szakaszában, még a 11. században épülhetett, és pedig „legvalószínűbben a 11. század közepén, I. András idején ... korai udvarházhoz tartozó királyi kápolnaként.”³⁷

Az ásató régész idézett feltevése természetesen már az Anonymus elbeszélésével való lehetséges összhang keresése jegyében született meg. Közvetlenebb és perdöntőbb ennél az a párhuzam, mely a pataki körtemplomot részint az esztergomi várban a 10. század végén épült Szent Vid kápolnával, részint — és főként — a veszprémi várban a 11. század elején Gizella királyné által építtetett Szent György kápolnával rokonítja. Ez utóbbinak 7,50 méteres átmérője, falának szintén a patakihoz hasonlóan tört kőből készült anyaga és mintegy egy méternyi vastagsága, köralakú hajójához kelet felől csatlakozó patkóíves apszisa³⁸ a legszorosabb rokonságot mutatja a pataki rotundával, sőt ennek közvetlen előképeként fogható fel. A királynék Gizella óta kialakult székhelye Veszprémben és az Anonymus által fenntartott hagyomány, mely szerint I. Endre szintén egy királyné — orosz emigrációjából 1046-ban magával hozott felesége, Anasztázia (Jarosláv kijevi fejedelem leánya)³⁹ — számára szerezte meg a Patak körüli „földet”, az építészeti rokonságot már eleve megmagyarázni látszik.

De ennél még közelebb is léphetünk. Az ásás tanúsága szerint a rotunda, ha romladozó állapotban is, legalább a 17. század végéig (de talán az 1737. évi tűzvész) fennállt, a 13. század második fele óta mint a mai templom helyén felépült román, majd gótikus plébániatemplom kápolnája.⁴⁰ „Sajnos, okleveles adatok ... nem beszélnek róla” — írta annakidején az ásató régész.⁴¹ Szerencsére nem így van. Már eddig is ismeretes volt, hogy Patak templomai közt az 1418. évben, amikor a város akkori földesura, Perényi Miklós bán búcsúengedélyt eszközölt ki a pápától, a felsorolás harmadik helyen említi egy Szent Mihály egyházat,⁴² de ennek azonosítására nem volt támpont.⁴³ Pontos felvilágosítással szolgál azonban ugyanennek a Perényi Miklósnak a Galambóc ostroma előtt diktált két 1428. évi,

37 *Molnár V.*: A középkori Magyarország i. m. 30. Lásd még *uő.*: A sárospataki r. k. plébániatemplom története az 1954–65. évek ásásainak tükrében. In: Magyar Műemlékvédelem. 6 (1969–1970) 143, 145. A rotunda korai építése mellett szól, hogy a hasonló rendeltetésű körtemplomok a 12. századtól fogva általában kváderkőből épültek. *Molnár V.*: A sárospataki rotundáról i. m. 154.

38 *Gyürky Katalin*: Die St. Georg Kapelle in der Burg von Veszprém. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 15 (1963) 341–408; vö. *Molnár V.*: A középkori Magyarország i. m. 28.

39 *Werner Mór*: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek, 1892. 117.

40 *Molnár V.*: A sárospataki r. k. plébániatemplom i. m. 143–144. Lehetséges, hogy még az 1770. évi említés is — „régii sekrestye romjai vagy alapfalai ... a szentély déli oldalán” — a rotunda romjaira vonatkozik.

41 *Molnár V.*: A sárospataki rotundáról i. m. 154.

42 *Ecclesia S. Michaelis. Lukcsics Pál*: XV. századi pápák oklevelei. 1–2. Bp. 1931–1938. I. 56. (48. sz.) Felhasználta már a pataki templomok okleveles adatainak összeállításakor *Détsy Mihály*: A sárospataki r. k. plébániatemplom történetének okleveles adatai. In: Magyar Műemlékvédelem 6 (1969–1970) 90.

43 *Détsy* (ld. 42. jegyzet) pusztta találgatásként temetőkápolnának gondolta. Tévedés azonban az újabb kori népi képzet („Szent Mihály lova”) visszavetítése jegyében a Szent Mihály arkangyal titulust feltétlenül temetőhöz társítani.

kiadatlan végrendelete. Megtudjuk, hogy a földesúrnak már régóta szándékában állt, hogy a pataki Szent Mihály kápolnát (*capellam beati Michaelis*) renováltatja, benne örök misét és imádságokat rendel; most, végakaratként meghagyta feleségének, hogy az erre rendelt pénzből hozassa rendbe a kápolnát, s foganatosítsa a misézést is.⁴⁴ Minthogy a rendelkezéshez — hetedik pontként — közvetlenül csatlakozik a pataki Keresztelő Szent János plébániatemplommal kapcsolatos intézkedés, s a végrendelet egy olyan kápolnát nevez meg, ahol misézni és szentbeszédet tartani lehet, nem kétséges, hogy a Molnár Vera által alapfalaiban feltárt régi körtemplomról van szó, mely már akkoriban romladozó állapotban volt.

Magában a titulusban pedig további információérték rejlik. A Gizella királyné által alapított veszprémi püspökség védőszentje ugyanis, ahol a pataki rotunda legközelebbi rokona királyi — közvetlen rendeltetését tekintve királynéi — kápolnaként épült fel az ezredfordulón, Szent Mihály arkangyal volt („Szent Mihály püspöksége”), ahogy például az alább érintendő korai királyi — de a királynék eltartására rendelt — uradalmak közül a nagy dél-dunántúli birtok-együttes központjában a segesdi parochiális egyházé is.⁴⁵ A harcok arkangyal akit a korai és a java középkorban elsősorban a pogányok elleni küzdelem patrónusának tekintettek (Nyugat-Európában sok korai várkápolna viselte titulusát) védőszentként népszerű volt különben Patak közeli vagy távolibb környékén is.⁴⁶ A patrocínium tehát még egy lépéssel közelebb visz ahhoz, hogy a P. magister által elbeszélrt birtokjogi háttérrel hitelesnek fogadjuk el.

A hitelt még inkább megerősíti az egyházi jogi háttér. Köztudomású, hogy Patak plébániaegyháza végig a középkoron át kiváltságolt plébánia (*plebania exempta*) státusát élvezte, azaz a főesperes és az egri püspök joghatósága alól mentesítve közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozott, plébánosát pedig megillette a teljes tizedjövövedelem. Ezt a jogállást még a város földesúri függésbe süllyedése, sőt a 16. század változásai sem rendítették meg. Így emlegeti a város plébániáját — Beregszász és Nagyszőlős társaságában — még az 1545. évi országgyűlés végzése is, sőt még a reformáció előretörése idején az 1567. évi urbárium is elismerte a plébános ősi jogát a tizedre.⁴⁷ Ezt a kivételes jogállást a helytörténet hagyományosan Patak korai városiasodásával hozza összefüggésbe — egyik jellegzetes pontjaként a Patak korai történetét behálózó tévedéseknek. A kérdés jelentősége megkíván egy kis kitérőt.

44 *Item sexto, sicuti semper illius fuimus intencionis, quod capellam beati Michaelis (archangeli) reformare faceremus (reformarermus), et unam missam perpetuam similiter cum aliis suffragiis et orationibus in eadem paragi debendis disponeremus, eandem capellam antelata domina consors mea de predictis pecuniis ex integro reformare, missam quoque prescriptam et orationes in eadem ordinare et constituere debeat.* 1428. máj. 27. és jún. 29. kisebb (zárvójelben adott) eltérésektől eltekintve azonos szöveggel: DI. 39 287 és 39 288.

45 Györfly György: István király és műve. Bp. 1977. 177.; Cs. II. 582.

46 Ezt a titulust viselte a Taktaközben Tiszaladány, Dél-Zemplémben Zombor és Vámosújfalú (1330 körül még „Tolcsvatd”), a Bodrogeközben Battyán, a felsőbb zempléni részekben Toronya, Azar és Imreg parochiális temploma. Mon. Vat. I/1. 249-251. Különös figyelmet érdemel, hogy a szomszédos várispánság központjában, a Tisza melléki Szabolcsban a korai plébániaegyház szintén Szent Mihálynak volt szentelve. Kállay II. 42. 1207. — A Szent Mihály titulus szimbolikájára: Lexikon für Theologie und Kirche. VII. 161.

47 1545: XXV. tc. CIH; 1567: Decimas [így!] vero vinorum de antiquo iure concernit plebanum Patyakensem. U et C 40/35. fol. 4. A jogállás legkorábbi említése Újhely 1261. évi kiváltságlevelében: *Decimas eo modo per omnia solvere debeant quemadmodum hospites de Potok dare consueverunt ... decima ipsorum sacerdoti eorundem cedere debeat.* W. VIII. 5. (Reg. Arp. 1780).

Az *exempt* egyházaknak két csoportja létezett a középkorban. Az első — archaikusabb — csoportba azok a plébániák tartoznak, melyeknek listáját középkori pápai bullák tartották fenn. A legbővebb listát tartalmazó 1464. évi bulla harminchárom plébániát nevez meg, melyekhez még az erdélyi Szászország nagyszabenyi és brassói dékánátusának plébániái járultak.⁴⁸ Volt aztán a kiváltságolt egyházaknak egy másik — és az előbbinél népesebb, eredetében is különböző — csoportja, melyeknek listáját, ha nem is hiánytalanul, a felkutatható hagyomány alapján Pázmány Péter állította össze 1629-ben.⁴⁹ Mindkét csoportban szembetűnő a városi plébániák jelenléte, de eltérő arányban. A bullák listáján mindössze kilenc a városok száma, a felsorolt települések alig több mint negyede;⁵⁰ néhány oppidumon kívül a többség jelentéktelen falu volt már a kései középkorban. A második csoportban viszont dominálnak a városi plébániák. Patak az első csoporthoz tartozott. Már a legkorábbi ismert számbavételkor (1284) kiváltságot egyházként nevezte meg az esztergomi érsek, negyedikként — Bereg(?), Beregszász és Nagyszőlős után — az egri püspökség területén, abban a tágas ország-részben, mely Heves, Borsod, Abaúj és Sáros megyék nyugati határa és Erdély közt terült el.⁵¹ Hogy a jogállás nem a városprivilegium folyománya volt, már az a tény is mutatja, hogy a kései középkori listákon szereplő Újhely plébániáját az oklevél még nem említi, holott a település már az 1261. évben városi kiváltságot kapott.

A kiváltságot egyházak két csoportja az *exemptio* két korszakát tükrözi, más szóval, jogállásuk két különböző struktúra folyománya. Az első csoport élén nem azért sorakoznak Buda és Pest plébániái, mert a 13. század folyamán az ország legjelentősebb városai fejlődő települések parochiális egyházai voltak, hanem mert — öt további környékbeli egyházzal együtt — az Árpád-dinasztia eredeti, 10. századi szállásterületére estek, mely terület jelentékeny tömbjei királyi magánbirtokok maradtak az államalapítás után, s ahol a királyok által korai időben alapított egyházak királyi kápolnáként (*capella regalis*) épültek fel, ebbeli minőségükben nyerték el kiváltságot státusukat.⁵² E korai eredetű *exemptia parochiák* jogállásának alapelvét éppen Buda környéke kisebb — akkor már eladományozott — egyházaiknak jogvitájában szögezte le világosan az esztergomi érsek (1296): papjaikat azért illeti meg ez a

- 48 IX. Bonifác 1389. és 1400. évi bullái: Urkundenbuch zur Geschichte der deutschen in Siebenbürgen I–IV. Von Franz Zimmermann, Carl Werner. Hermannstadt, 1892–1937. III. 253; Mon. Vat. I/4. 199. 1454.; Lukcsics P.: XV. századi pápák i. m. II. 328. (1340. sz.). II. Pius 1464-i bullája: Mon. Vespri. III. 173. Vö. az 1397. évi esztergomi *canonica visitatio* felsorolásával: TT. 1901. 243–244. A kérdéskör alapvető feldolgozása Gárdonyi Albert: A városi plébániák jogállása a középkorban. In: Károlyi emlékkönyv. Bp. 1933.
- 49 Gárdonyi A.: i. m. 180. Hogy az *exemptia parochiák* két — genezisében és jellegében különböző — csoportja volt, a legvilágosabban Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkorban. Bp. 1971. 126–128.
- 50 Buda négy plébániáján kívül Pest, Visegrád, Nagymaros, az egri püspökség területén Patak, Újhely, Beregszász, Nagyszőlős, az erdélyi püspökségből Szatmárnémeti.
- 51 1284: ...*salvo iure ecclesie nostre, videlicet plebanis Beregzaza, Luprechzaza et Azunsageuleus [= Nagyszőlős] item Potook ... que in dyocesi Agriensi dinoscuntur esse situate et fundate, et in omnibus iurisdictionibus suis ad ecclesiam nostram pertinere.* DF. 209 901. — Györffy szerint az első kettő Beregszász eredetileg két magvú településének plébániájára vonatkozik (Gy. I. 533), aminek ellentmond, hogy a város neve az 1330-as évekig következetesen *Luprecht * Lampert-szásza* (az adatok Gy. I. i. m. 532), viszont a pápai bullákban (lásd 48. jz.) következetesen megkülönböztetve Bereg és Lampertzaza (vagy egyszerűen Zaz) szerepel, míg az 1397-i esztergomi visitatióban Bereg helyett *Kys Kaz* (helyesen *Kys Zaz*) olvasható — ami felveti a gondolatot, hogy az 1284-ben említett Beregzaza nem Bereg eredeti neve-e, mely utóbb származott át „*Luprecht-szászra*”. Annál is inkább, mert a pápai tizedjegyzékekben (1334, 1335) plebanus de Bereg a kiváltságolt egyházak sorában, *Luprecht (Lempert)zaza* után van felsorolva. Mon. Vat. I/1, 356, 371.
- 52 Jankovich Miklós: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. In: Budapest Régiségei 19 (1959) 57–97.

státus, mert az megillet „minden királyi vagy királynéi kápolnát és azok plébánosait”⁵³. Ugyanez volt a jogforrás az észak felől csatlakozó, Duna-kanyar környéki korai királyi magánbirtokok öt egyházánál,⁵⁴ ahol Vác példája mutatja kronológiailag is világosan, mi lehetett általában az egyébként többnyire ködbe vesző eredet. Nem a székesegyház, nem is a két városi plébánia valamelyike értendő ugyanis a pápai listákon szereplő „váci egyházon”, hanem a városterületen kívül eső Szent Péter kápolna, mely még a püspökség alapítása, azaz az 1030 körüli idő előtt, dinasztikus magánbirtokon, királyi kápolnaként létesült.⁵⁵ Egy másik csoport — négy egyház — a királynék eltartására rendelt dél-dunántúli segesdi királyi uradalom területére esett, ahol egy oklevél (1250) a segesdi plébánost valóban királyi káplánnak titulálja,⁵⁶ további három dunántúli egyház pedig a Bakony-környéki nagy királyi birtokkomplexummal függhet össze.⁵⁷ Végül Észak-Kelet-Magyarországra esett a már fentebb említett 1284. évi oklevélben felsorolt négy egyház, köztük Patak, valamint az utóbb hozzájuk csatlakozó Újhely, az alább közelebbről szemügyre veendő beregi, ugoccai és pataki királyi uradalmak (a 12. századból, akárcsak Bakony, „erdőuradalmak”) központjaiban.

Ezáltal számba is vettük a kiváltásgolt egyházak — Erdélyen kívüli — teljes első körét, mely öt zónában elrendeződő képlet közös nevezője éppen nem a városi lét, hanem még a városiasodás kezdete előtt, a 11–12. században virágzó „magánegyház” (*ecclesia propria*, *Eigenkirche*) gyakorlata. A korai uralkodói magánbirtokokon létesült királyi kápolnák egyszerűen a királyi alapítás és a király földesúri joga révén „kivétettek” a megyéspüspök joghatósága alól (innen: *exempta*), a király káplánja (*capellanus regis*) pedig megkapta a teljes tizedjövédelmet. E gyakorlatnak az 1179. évi lateráni zsinat üzent hadat, ami nagyjából meg is adja a szóbanforgó egyházak keletkezése *terminus post quem non*-ját; a többség azonban bizonyosan még a 11. században jött létre. A királyi kápolnák sorsa elágazott. A korai időben eladományozott birtokokon soknak a jogállása elenyészett, a listákon már nem is szerepelnek; mások eladományozásra kerültek ugyan, de kivételezett státusuk vagy jogigényük megmaradt (mint az említett Buda-környéki kisebb egyházak vagy a dunántúliak többsége esetében); megint mások nemcsak megmaradtak királyi birtokban, hanem idővel létrehozott *hospes* települések, némely esetben városok parochiális egyházaivá váltak, miközben a plébános továbbra is királyi *capellanus* minőségében tartotta meg régi jogállását. Csupán az egyházjogi indoklás értelmeződött át: a jogforrás immár nem a „magánegyház”-jelleg volt, hanem a lateráni zsinaton létrehozott kegyuraság (*ius patronatus*) intézménye. Ez esetben a plébánia jogállása beépült ugyan a városi kiváltságba, de forrása mégsem ez utóbbi volt, hanem az eredeti királyi kápolnai jelleg.⁵⁸

- 53 1296: az őrsi, sasadi, csiki, keszi-i, szentjakabi és fejéregyházi plébánosokról (Csík kivételével szerepelnek az 1400. és 1464. évi bullákban, vö. 48. jz.): *omnes ecclesie et capelle regales seu reginales et earundem plebani et rectores plenas decimas in omnibus debeant percipere et habere, et concilium archiepiscopi visitare*. MES. II. 390. Vö. *Jankovich M.*: i. m. 69.; *Mályusz E.*: i. m. 122-130.
- 54 Az 1464-i bulla Visegrád, Nagymaros, Szob, Vác és Helemba egyházeit említi, de a korábbi bullákban csak az első szerepel, minthogy a többi jogállása, a homályba vesző eredet miatt, vitás volt. Nagymaros pl. elvesztette státusát (MES. II. 399, 407.), s csak Károly Róbert 1324 és 1326. évi speciális gondoskodása révén (F. VIII/2. 514; MES. III. 75.) nyerte részlegesen vissza — de immár mint inkább az *exempt* egyházak második csoportjába tartozó városi plébánia.
- 55 *Kubinyi András*: A középkori Vác 1526-ig. Szentendre, 1983. (Studia Comitatus, 13.) 49-50. - A váci püspökség alapítására *Györffy Gy.*: István király i. m. 328.
- 56 Segesd, Nagykomar, Galambok, Aranyos. Vö. *Jankovich M.*: i. m. 73.; Cs. II. 578, 581, 587, 606.
- 57 Pápa, Leveld [=Városlőd] és Apácasomlyó [=Somlyóvásárhely]. A valószínűleg 10. századi magánuradalmi eredetre *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 53.) 31., 38; *Györffy Gy.*: István király i. m. 244.
- 58 Jó áttekintést nyújt a fejlődésről *Jankovich M.*: i. m. különösen 60-61, 70. A városi kiváltság és a *parochia exempta* eltérő természetére *Fügedi E.*: i. m. 74-76.

Patak e szerencsés kisebbséghez tartozott, ahol — a korai királyi uradalmi központok többségével ellentétben, de az adott országrészben Beregszász és Nagyszőlős sorsával rokon módon — a régi jogállás nemcsak egybekapcsolódott az utóbb meginduló városiasodással, hanem át is szállt az Árpád-kor vége felé felépülő plébániatemplomra. A kérdésnek kronológiai szempontból van jelentősége. Patak középkori egyházi jogállásának ugyanis semmi köze a 13. században kibontakozó városiasodáshoz, hanem a régészetileg a 11. századra datálható, s az immár nem névtelen, hanem, mint láttuk, Szent Mihály arkangyal tiszteletére felszentelt királyi kápolna létének folyománya. Kontrasztként legyen elég csak utalni a kiváltságolt egyházak második — jóval népesebb s jóval több városi plébániát magába foglaló — csoportjára, ahol sok esetben már valóban a városiasodás volt a kiinduló alap, de az *exempta plebania* csak az 1200 utáni időkben, zömében a 13. század második felében jött létre, a jogállás pedig immár nem az archaikus „magánegyház” folyománya volt, hanem a királyi esetenként eszközölte ki azt az esztergomi érsektől, majd foglaltatta bele magába a város-privilegiumba.⁵⁹ Ahol nem a korai időben, mint Patakon, hanem csak a 13. század dereka után bontakozott ki a királyi uradalomszervezés (és az akkoriban már vele egybekapcsolt várospolitika), ott a *capellanus regis* felemelése a *plebanus exemptus* státusába már forrásszerűen jól követhetően, szemünk előtt zajlott le, mint majd látni fogjuk Sáros (1262) vagy az észak-keleti országrész Patak fejlődésével sok tekintetben összefüggő egyéb uradalmainál. Patak esetében viszont a középkori egyházi jogállás semmi egyébnek nem bizonyítéka, mint a királyi birtoklás koraiságának és az „uradalmi” tényező primátusának a település létrejöttében — azaz nyomós alátámasztása P. magister elbeszélése hitelének.

*

A Gesta Hungarorum 15. fejezetének hitele kronológiai szempontból megerősödve, nincs okunk immár kételkedni abban sem, hogy a hagyomány hitelesen kapcsolta össze a „Ketelpataka-föld” királyi birtokba vételét a császári támadás mozzanatával. Minthogy az adott összefüggésben csakis III. Henrik császár 1051. évi hadjáratáról lehet szó,⁶⁰ ez a dátum adja meg a Szent Mihály kápolna építésének és az uradalom megszervezésének *terminus post quem*-jét.

P. magister magyarázatának másik motívuma a királyi vadászatok szempontja.⁶¹ Észak-Magyarország erdős vidékei korai időktől fogva a királyok kedvelt vadászóhelyei voltak. Ilyen volt köztudomásúan a hatalmas zólyomi erdőség, mely

59 Már 1230 körül ilyen egyedi közbenjárásra volt szükség, ahogy Szatmárnémeti első privilegiuma F. III/2. 212.) mutatja; a részletekre *Mályusz E.*: i. m. 126. Ez időből származhat Korpona és Selmecbánya későbbi említésből (Reg. Arp. 1933, 1449) ismert egyházi kiváltsága. A tatárjárás után királyi birtokon létrehozott új városok, ahol öröklött egyházi jogok nem gátolták, általában a privilegiummal együtt elnyerték a jogállást (a részletekre *Gárdonyi A.*: i. m. passim), viszont éppen a legrégebb városias települések, hagyományos egyházi jogok szorításában, nem jutottak hozzá a *plebania exempta* státusához (Esztergom, Fehérvár, Győr, Sopron, Pozsony, Nagyszombat). Kivételesen a város maga is kiharcolhatta a jogállást, mint Kassa tette (1290). *Fügedi E.*: i. m. 75.

60 A megelőző, 1042. évi hadjáratkor Anasztázia királyné még nem volt Magyarországon. Vö. 39. jz. 61 C. 15.: *qui utilitas regibus erat ad venationes*. SRH. 1. 56.

az Árpád-korban még felnyúlt az északi Kárpátokig,⁶² keletebbre a sárosi és tornai erdőség, a korai időben többé-kevésbé összefüggő rengeteg, szintén az északi Kárpátoktól le a Gömör-Szepesi hegységen át a borsodi határig,⁶³ még keletebbre — a vadászati zónák végpontján — a beregi és ugocsai vidék, mely térségről az egri püspökség privilégiumában (1261/1271) feljegyzett hagyomány azt tartotta, hogy ősi időktől „a szent királyok vadaserdei voltak”.⁶⁴

Sáros-Torna és Bereg hatalmas erdős tömbjei között nagyjából feleúton önálló tömböt alkotott a ma Zempléninek nevezett erdőség, egykori nevén „Nagyerdő” (*magna silva*)⁶⁵ a Milickő (ma Nagymilic) körüli erdőkötől⁶⁶ le a Bodrog völgyéig, ahol a folyó jobbpartján, Borsi és Újhely vidékétől Liszkaolasi és a mai Szegilong határáig húzódó összefüggő nagy tölgyerdő neve Long erdő (*magna silva Lungh*) volt.⁶⁷ A bolgár-szláv eredetű ‘nemus, silva’ jelentésű *Long* név különben megvolt Sárosban és Ugocsában is egy-egy nagyobb erdőrész nevéként.⁶⁸ Ez volt az a Bodrog partját övező erdő, melyen át P. magister lovagoltatta hőseit a „Keltapatakról” Tarczal felé.⁶⁹ A völgy neve, mely az erdőség és a Bodrog folyása közt húzódott, „pataki völgy” volt.⁷⁰ De a Bodrog balpartját is, a bodrogi közti részen, többé-kevésbé összefüggő galériaerdők övezték, nádasokkal, rétekekkel, mocsarakkal és morotvákkel váltakozva.⁷¹

A vidék kétségtelenül „alkalmas volt a királyok számára vadászat céljára” — ahogy P. magister írta az elbeszélrt birtokcsere elsőrendű indokaként. Sőt, a királyi jegyző akaratlanul további tartalmas információkkal szolgál a pataki uradalom korai funkciójára nézve. Művében ugyanis ama útvonal megrajzolásának mintája, ahol Árpádot és hadát vezette be Ungvártól Zemplén és Borsod megyén át az ország belseje felé, nem egyéb, mint a „mozgó” királyi udvar útvonala 1200 körül, hagyományos *via regia* már valószínűleg az ezredforduló óta. Fordítsuk

62 *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922. 1-15.

63 Gy. I. 45. A tornai és a sárosi uradalomról részleteiben alább.

64 1261/1271 *Bereg et Wgacha que ... fuerunt foreste sanctorum regum*. Reg. Arp. 2123.

65 +1264/1324: Bözsva határjárásában ... *ad fluvium Bursua et transiendo ... ad magnam silvam ... cadit ad rivulum Kernenchepathaka* H. VI. 121; Gy. I. 71. — 1459: a Regéc és Patak közti erdőségről *in montibus seu alpinis necnon silvis*. DF. 22 201. — Az erdőség királyi birtokban levő részét a 13. században, mint látni fogjuk. Radványnak is nevezték.

66 1270: *Mylychkw*, ugyanott *silva bykerdev, in latere longi montis*. W. VIII. 255 (Reg. Arp. 1908).

67 1334: Újhely és Borsi vidékétől a Bodrogi *ad magnam silvam Lungh vocatam*. A. III. 92. és MES. III. 234. Az erdőség akkoriban még lehúzódott egészen a Bodrog partjáig, ahogy Meszes föld (terra Mesces = nagyjából a mai Szegilong határa) 1255-i határjárása mutatja a Bodrog-jobbparti részen *salut ultra directe per ipsum fluvium [= Budrug] ... deinde transit per sylvam ad occidentem*. W. VII. 406.

68 *Melich János*: Néhány magyar népnévről. In: Magyar Nyelv 5 (1909) 121-124.

69 C. 16.: *transeuntes silvam iuxta fluvium Budrug equitando super verticem unius alioris montis ascenderunt ... et monuunt illum ... Turzol nominaverunt*. C. 17.: *infra silvas*. SRH. I. 56, 58.

70 1327: *via que de valle Potoka ducit versus Kereztur*. F. VIII/6. 99.

71 Ld. az alább vizsgálandó határjárások Bodrogi közbe átnyúló részleteit Olaszitól Nyugat felé, különösen: Meszes föld (67. jz.) Bodrog-balparti részén: *salut ultra ... per sylvam*, majd halastavakat és réteket érintve többször *in locis sylvis, per sylvam*. Vö. általában a Bodrogi közre *Valter Ilona*: Régészeti adatok a Bodrogi köz honfoglaláskori településtörténetéhez. A Herman Ottó Múzeum évkönyve 4 (1964) 134. sköv.

meg az útvonal Anonymus által említett állomásait nyugat felől keleti irányban, ahogy a királyi udvar vonult már a korai Árpád-korban az ország belsejéből a zempléni részek felé, s próbáljuk meg az oklevelek információival értelmezni a *Gestában* kelet-nyugati irányban sorakozó helyneveket.

Ne kezdjük messzebb, mint Heves és Borsod megyék határánál, ahol máris sokatmondóan Szíhalom (*mons Zenuholmu*, c. 32.) az első állomás. Az 1067 körül kelt százdi alapítólevél tanúsága szerint itt már a 11. század közepe előtt hercegi udvarház (*curtis Scenholm*) állt, egyike az országot behálózó *curtis*oknak, ahol a király és kísérete megpihenhetett és lovakat válthatott — ahogy maga az oklevél is beszédesen mutatja: Szíhalom határa az egyik irányban királyi ménes körzete (*area equorum regis*) volt.⁷² Anonymus itineráriuma Emődön (*Emeud*, c. 31.) át vezet tovább, majd „átkelve a Sajó folyón azon a helyen, ahol a Hernád beleömlik”⁷³ — Muhinál, a szerencsi (*mons Zerenche*, c. 17, *Zeremsu*, c. 22.) és a tarcali hegy (*mons, Turzol*, c. 17.) a következő állomás. Az Árpád-kori főút Szíhalom és Emőd érintésével valóban Muhinál kelt át a Sajón, s vezetett egyrészt Szerencsen át tovább a zempléni vidék felé, másrészt a Tisza lúci révén át a Nyírségbe.⁷⁴ P. magister a tiszalúci révet (*in portu Lucy*, c. 20.) természetesen éppúgy felhasználja a honfoglalás regényében, ahogy a Takta-közből a Nyírségbe átvezető másik révet is, a ladányit (*in portu Ladeo*) a mai Tiszaladány határában. De egyebekben is híven rajzolja át a királyok korabeli utazási szokásait a honfoglalás korába, midőn ott pihenteti meg Árpádot és udvarát, ott üttet velük tábor hosszabb-rövidebb időre, ahol 1200 körül az udvar egy-egy udvarháznak megszakította útját. Így tehát Szíhalomnál, sátrakat ütve, „több napig időztek”, Emőd mellett is egy hónapot, a Takta folyó és a szerencsi hegy közti mező szintén táborozás helye — ahol is figyelmet érdemel az író egy sajátos, egész művében megfigyelhető „archaizálása”. Tartózkodik attól az anakronizmustól, hogy Árpád korában udvarháznak (*curtis*) nevezze az általa ismert 1200 körüli udvarházakat, de nem is egyszerűen „helynek” (*locus*) titulálja őket, mint a pusztán földrajzi támpontokat, hanem *mons*nak (Szíhalom, Szerencs, Tarcal). Arról sem feledkezik meg, hogy a tarcali hegy alatt — „ahol a Bodrog belefolyik a Tiszába”, azaz Tokajnál — egy földvárba épült királyi udvarház (az ómagyarban *udvar, udvard*) „történeti” eredetét megalkossa: Tarcal vitézzel épített meg az 1200 körül közismert földvárat, „melyet most a jelenben Hímesudvarnak neveznek”.⁷⁵

E vidéken már az egykori terjedelmes pataki uradalom, a királyi vadászatok egyik színtere közelébe érkeztünk, s e körülményről az oklevelek vallanak is. Tiszalúc és Tarcal határának egy része ugyanis eladományozásuk (1278) előtt a vadászskutyák falkáinak gondozói, a királyi pecérek (*caniferi*) földje volt,⁷⁶ csakúgy, mint eladományozása (1247) előtt Szerencs északi szomszédságában Ond

72 [1067]/1267: W. I. 24. Vö. Gy. I. 807. A királyi udvari szervezetre összefoglalóan Györffy Gy.: István király i. m. 233 sköv.

73 C. 31.: *transnavigaverunt fluvium Souyou in illo loco, ubi fons Honrad descendit*. SRH. I. 71.

74 Gy. I. 747.

75 C. 17.: *et in eodem loco castrum construxit terreum quod nunc in presenti Hymusuduor nuncupatur*. SRH. I. 58. Vö. Németh Péter. Kőrév–Hímesudvar–Tokaj. In: Hermann Ottó Múzeum évkönyve 14 (1975) 4-5. — *Az Udvar, Udvard, Udvarhely, Nádudvar* stb. típusú helynevek királyi udvarházak, *curtis*ok emlékei; a *hímes* jelző eredeti jelentése 'színesre festett'. Györffy Gy.: István király i. m. 234.

76 1278: *quasdam terras caniferorum nostrorum Luch et Tarchal vocatas*. Notitia topographica politica, inelyti comitatus Zempleniensis. Budae 1803. *Szirmay Antonius*, 135.; F. VII/3. 93. (Reg. Arp. 2850). *Borsa Iván* „királyi keresztthordozóknak” (*cruciferi*) olvasta a szót, de az eredetiben (Dl. 57 968) négy ízben is kétség nélkül *caniferi* szerepelnek. Szerepük még akkor is megvolt, mert az oklevél kimondja, hogy eladományozott földjük fejében *in concambium earundem caniferis predictis similes terras conferemus*. - A vadászatoknál a lovászokkal és solymárokkal együtt (*agasones, caniferi et falconarii*) emlegetett szolgáltatók magyar neve *pecér* volt. *Antonius Bartal: Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*. Lipsiae–Budapestini, 1901. 98.

zempléni várföld fele. Ezen a tájon — Golop vidékén — még Kun László korában is élt egy Márton nevű királyi pecér, atyafiságával együtt (*canifer et sui fratres*).⁷⁷ Az udvarnak tehát, megpihelve a dél-zempléni udvarházakban, módja volt a kutyafalkákat összegyűjtve, Bodrogkeresztúron át — a 13. században sok oklevélben emlegetett *magna vián*⁷⁸ — a vadászathoz felkészülten, megérkezni a pataki uradalomba. A vadászatoknak még 1260/70 táján is milyen „koordináló” szerepe volt a király útjainak megválasztásában az egész tágabb térségben. V. István rendszeresen Sáros, Bereg és az ugocsai Felsőszász közt járta országrészét, közbül gyakran Patakon tartózkodott. Jellemző, hogy a pataki ispánságot a tatárjárás pusztításai után újjászervező nevezetes Simon *comes* Tamás nevű fia, az atya halála után, az „agarászok ispánja” (*comes liciscariorum nostrorum*) tisztséget viselte V. István udvartartásában.⁷⁹

Sőt, a vadászatok egyik kedvelt helye közelebből is lokalizálható. Amikor a pataki uradalom testéből Újhely felett kihatották Széphegy (*Sepheg*), a mai Rudabányácska határát (1390), a Szávahegy és a Hallgatóhegy közti völgyben, ahol az út kettéágazott, egy „Királyszállása” nevű helyet (*locus Kyrzalalasa*) érintett a határjárás.⁸⁰ E „szállások” az erdőuradalmakban vadászati körzetek központjai és szálláshelyek voltak, több is egy-egy uradalomban, ahogy különösen Sárosban világosan kirajzolódik és értelmezhető.

A „királyi út” (*via domini regis*) Delnafő (Kakasfalva, ma Kokosovce) határában vezetett az erdőn át észak felé⁸¹ a sóvári uradalom területére, ahol a Delna patak és a Kőrőspatak összefolyásánál volt egy „Királyszállása” nevű hely (*locus Kyrzalallasa*), melyet az oklevél egy másik variánsa az eladományozáskor (1285) úgy határoz meg: „ahol a mi és elődeink vadászóhelye [*locus venationis*] volt”.⁸² De ugyanezen határjárás szerint a sóvári uradalom területén északabbra, a párhuzamos Sebespatak völgyében, a Maglóc hegy alatt is volt még egy *locus venationis*. Majd miután a királyi út, továbbhaladva északnyugat felé, Sáros és Kisszebent is elhagyta, túl a gyepűkőn, már Tarkó vidékén — „a Lengyelországba vezető kijáraton” — a sárosi uradalom egy harmadik vadászóhelyéről is tudunk.⁸³ Az ugocsai uradalomban „Királyuta” (*Kiralutha* 1337) volt a neve annak az útnak, mely az erdőőrök földjén, Árdón át vezetett *Kiralhaza*, másik nevén Felsőszász felé, az ottani *domus regalis*hoz.⁸⁴

77 1247: *duas terras Ound appellatas ... alteram vero prius caniferorum nostrorum sine legitimo successore decedencium*. W. VII. 223. (Reg. Arp. 850). — A IV. László datálatlan oklevelében felbukkanó Márton *terra Gulebet* kérte adományba. Z. I. 71. (Reg. Arp. 3573). A föld Golop egy része lehet, annál is inkább, mert a királyi Aba nembeli (Keresztúri) Prügy *comesre* — Abaujszántó birtokosára — bízta védelmét.

78 Ld. alább, a pataki uradalom kiterjedésének bemutatásánál.

79 1271: W. VIII. 341. (Reg. Arp. 2128).

80 1390: *ad montem ... Zauahege ... et de eodem descendendo ad unam viam ... versus septentrionem per longum spatium eundo pervenissent ad locum Kyrzalalasa vocatum, ubi ipsa via in duas partes divideretur ... abhinc ad magnum montem Halgatoheg*. Zs. I. 1516.

81 1272: *via domini regis que vadit per sylvam Scypta*. F. VI. 190. (Reg. Arp. 2175).

82 1285: *ad locum Kyrzalalasa - ubi locus fuit nostre venationis et nostrorum predecessorum*. W. XII. 434, 438. (Reg. Arp. 3350, 3351). Az oklevél hitelességére Györffy György: Adatok a románok XI-II. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. 1–2. In: Történelmi Szemle 7 (1964) 14–19. A lokalizálásra *Vladimír Smilauer*: Vodopis starého Slovenska. Praha–Bratislava, 1932. (Práce učené společnosti Šafarikovy v Bratislave. Svaz. 9.) 222–224.

83 1270: *quedam loca venacionis nostre ultra indagines*. H. VIII. 135 (Reg. Arp. 2005), Vö. VI. *Smilauer*: i. m. 216.

84 *Szabó István*: Ugocsa megye. Bp. 1937. (Magyarság és nemzetiség 1/1.) 315.

Valószínű, hogy a Patak melletti Királyhegy (*mons regis* 1338) nevében⁸⁵ egy másik korai *locus venationis* avagy „Királyszállása” emléke őrződött meg a pataki uradalom területén, abból az időből, amikor még nem telepítették be szőlőkkel. Mindenesetre, az Újhelytől északra eső „Királyszállásáról”, az erdő mélyéből a Középvölgyön (*Kuzepuolgy*) át — mint az 1390. évi határjárásból tudjuk — „nagyút” (*magna strata*) vezetett Patakra,⁸⁶ nagyjából a Rudabányácskáról a mai Károlyfalván át Sárospatakra vezető út nyomvonalában. Ugyanakkor Patakról a Hosszúhegy aljában, majd a darnói monostort is érintve szintén *strata publica* vezetett „az erdőbe”,⁸⁷ azaz a későbbi Komlóska tájékán át északnyugati irányban ama királyi erdőség felé, melynek neve az abaúji Gönc és Fony határától Keletre, a mai Füzérradvány vidékéig — mint látni fogjuk — Radvány volt.

A korai pataki uradalom, a maga vadászóhelyeivel és az erdőséget átszelő útjaival, természetesen nem végcél volt, hanem az út — ahogy megint csak P. magister tanúsítja — tovább vezetett Zemplén földvárán át Ungvár felé (c. 13, 14), végeredményben egyrészt az Ung folyó kanyargós völgyében az uzsoki hágón át, másrészt a Latorca völgyében az „orosz kapun”, a vereckei hágón át orosz földre, a Kijevi fejedelemségekbe, E két út valamelyikén jött haza emigrációjából az 1046. évben I. Endre király, (hogy majd az útba eső nagy kiterjedésű „földet” megszerezze Anasztáziának), később pedig ez volt az útvonala a halicsi hadjáratoknak is; nemcsak a vadászatok, hanem a hadak útja is itt vezetett tehát. De a Latorca völgyében vezetett az út Bereg és Ugocsa felé is, a „szent királyok vadaserdeinek” legkeletibb zónáiba. Nem véletlen, hogy P. magister a honfoglaló seregeket e tájékon Borsova váráig (*castrum Borsoa*) és Ugocsáig (*usque ad Vgosam*)⁸⁸ vezeti, ahogy a másik irányban viszont a sóvári uradalomig (*usque ad castrum salis*). A királyi jegyző nemcsak egy hitelesnek elfogadható hagyományt jegyzett fel a pataki uradalom geneziséről, hanem művének „politikai földrajza” révén elárult valamit eme uradalom korai funkciójából, sőt a Sároستól Ugocsáig terjedő egész tágabb tájegység organikus egybetartozásáról is — mely összefüggés szem előtt tartása nagyban hozzásegít majd Patak kialakulása, sőt idővel városiasodása megértéséhez.

*

A 11. század közepe után felépült Szent Mihály kápolna feltételezi egy királyi udvarház egyidejű felépülését is. E két épület minden említett uradalomban szoros kapcsolatban állt egymással. Az ugocsai erdőségben Felsőszász faluban, eredeti

85 Legkorábbi említései 1338, 1339, 1341: *in monte regis*. Z. I. 547, 564, 595.; 1346: *in monte Kyrallyhege* Dl. 51 371. Ekkoriban már persze hosszabb ideje szőlőhegy volt. — A vidéken van egy Királyhegy Mádtól keletre, Erdőbénye határában, és Telkibánya határában is. Magyarország földrajzinév-tára. 2. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Bp. 1980. 21. (A továbbiakban: Fnt. BAZ.)

86 1390: *magna strata que ducit ad ... civitatem Patak*. Vö. 80. jz.

87 1347: *venissent ad unam stratam publicam de ipsa civitate Potak ad ecclesiam Damyo vocatam, ac ad silvam ducentem*. A. V. 161. E *strata publica* említése már 1336: A. III. 243. Abrázolása a II. katonai felvételen (1853): széles földút, mely a Szent Vince dombot észak felől megkerülve, majd a Hosszúhegy aljában, egy szakaszon a mai Szarkakút patak (a középkorban *Darnou pataka*. A. V. 159) völgyében tartott a darnói monostor romjai, ill. a Klastrom rét (= Barát rét) felé.

88 SRH. I. 52.

nevéen a település legfőbb funkcióját tükröző Királyházán (*Kiralhaza* 1262, 1355) állt a *domus regalis* (1262, 1271), a Szent Péternek szentelt királyi kápolna közelében, melynek *exempt* egyházzá emelését már V. István király eszközölte ki 1271-ben.⁸⁹ A beregi uradalomban a névadó Bereg faluban volt a *curia domini regis* (1262): nyilvánvalóan a vele kapcsolatos korai királyi kápolna szolgált jogforrással a beregi egyház kiváltságának, hiszen maga Bereg a kései középkorban is csak egyszerű mezőváros volt.⁹⁰ A tornai uradalom központjában Görgő faluban állt a király „rezidenciája és udvarháza” (*residencia et curia nostra* 1263); a különbség annyi, hogy a kiváltságot nyert kápolna távolabb, Torna faluban épült fel.⁹¹ E térség egymással rokon uradalmi közül csak Sárosban és Patakon nem igazolható oklevéllel a királyi udvarház léte — alighanem közös okból, jöllehet bizonyosan megvolt mindkét település magvában.⁹² A magyarázat az lehet, hogy az okleveles gyakorlat kifejlődésének korában, a 13. század folyamán, éppen ez a két település indult el a városiasodás útján, az uradalmi központ pedig áttevődött a távolabb felépült várakba; az udvarház fennmaradt, de jelentősége lecsökkent. Mindazonáltal kétségtelen, hogy a királyi oklevelek *in Potok* datálásai a kései Árpád-korban és a korai Anjou-korban nem az 1260 utáni években felépült *castrum de Potokot* jelentik,⁹³ hanem *in villa de Potok* értelműek, amit egyértelműen mutat Károly Róbert egy 1312. évi oklevélcsoportja.⁹⁴

Mínthogy a pataki királyi udvarházat okleveles említésből nem ismerjük, természetesen azt sem tudjuk, hogy hol állt. Némi támpontunk mégis van, ha abból

89 1262: *terra hospium nostrorum Kiralhaziak vocatorum ... versus domum regalem*. F. VII/3. 46. 1271: *hospites nostri de villa Felzaz apud domum nostram in Vgocha constituti; ecclesia beati Petri Capella nostra*. F. V/1. 176 (Reg. Arp. 2117). Vö. Szabó I.: i. m. 45-46.

90 [1262]: *in Nativitate Domini in curia domini regis Stephani ... de Bereg*. Z. I. 12. A helyes dátumra Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 2. jav. kiad. 1–2. Bp. 1899. II. 533. (192. jz.). — A beregi egyház problémájára vö. 89. jz.

91 1263: IV. Béla *propter nostram continuam residenciam et curie nostre conservationem in villa nostra Gurgen*. MES. I. 496 (Reg. Arp. 1378). Torna és Vendégi *hospes*-faluk plébánosait már akkor megillette a teljes tized (*libera decima*). Hogy Torna *exempt* egyház volt, kiderül a pápai tizedjegyzékből. Mon. Vat. I/1. 233.

92 IV. Béla *in Sarus* datálásai például (1245. aug. 31. és szept. 3.: Cod. Slov. II. 132; Reg. Arp. 1828), melyek időben váltakoznak az *in Gurgu* datálásokkal (1245. júl. 22. és szept. 9.: Reg. Arp. 813, 818), közbül egy *apud villam Bolugd* keltezésű oklevél (1245. aug. 8.: Reg. Arp. 815) jól tükrözik a király vonulgatását Sáros — Gömör — Torna térségében udvarházzól udvarházra. Ugyanehhez a datálási típushoz tartozik IV. Béla *Datum in Potoka* oklevele (valószínűleg 1250: Reg. Arp. 934). A név egyik esetben sem „várat” jelent, mert sem a sárosi, sem a pataki vár nem létezett még akkor, viszont az *in* + helynév királyi oklevelekben általában valamely faluban álló udvarházat takar; ha ilyen nem volt, az *apud villam* + helynév (mint fent) a szokásos formula.

93 Ez a datálások szokásai szerint *in castro Potok* lenne, ilyen oklevél azonban nem ismeretes, mert a királyok nem szívesen szálltak meg a hegyi várban, hanem minden ismert esetben *sub castro*, azaz Újhelyben. Jó példája a datálás differenciálásának IV. László egy oklevélcsoportja 1282. júl. 20 és aug. 15 között. Júl. 20., 22. és aug. 5.: *sub castro Potok* (Reg. Arp. 3152, 3153, 3154); majd egy szintén aug. 5-i oklevélben éppúgy, mint két aug. 6-án, majd aug. 15-én kelt oklevélben *in Potok* (14. századi átiratokban *Patak*, *Pathak*): Reg. Arp. 3155–3157, 3159. A király Újhelyből Patakra vonult. Az oklevélcsoport jelentőségére a vártörténet szempontjából rámutatott már Déshy Mihály: Hol állt a középkori sárospataki vár? In: A Herman Ottó Múzeum évkönyve 6 (1966) 179. (15. jz.)

94 Károly Róbert, udvarával együtt, a rozgonyi csata után közel egy hónapig Patakon tartózkodott. Okleveleinek datálása általában, mint az 1312. jún. 11. és 29., júl. 1., 6., 7., 8., 16. és 20.-i oklevelek mutatják, *in Potok* (*Potak*, *Pothaak*) (Reg. Slov. I. 429; F. VIII/1. 486; A. I. 259, 261; Reg. Slov. I. 430, 436; A. I. 263; Sztáray. I. 40., de egy valószínűleg júl. 6. körül kelt (mert a júl. 6.-i oklevéllel azonos tárgyú: A. I. 261) oklevélben *in villa de Potok*. (A. I. 276.)

a feltevésből indulunk ki, hogy a 13. század óta már minden jel szerint sűrűn beépült városterületen az uradalmi központ — annak nyilvánvalóan kivételesen nagy telke — megőrizte a topográfiai kontinuitást. A telkek kialakulása után a földesúri udvarházak aligha cserélgették helyüket. A város eladományozását (1390) követően a Perényieknek volt *curiája* a városban.⁹⁵ Az újabb eladományozás (1429) után ezt örökölhették át a Pálócziak, közelebből a család idősebb, Mátyus nádortól leszármazó ága.⁹⁶ Ennek az udvarháznak a város déli részén, az eredeti városmagban, a plébániatemplom közelében kellett lennie, mert a város „felső”, azaz: északi részén a család rivális másik ágának uradalmi központja alakult ki, ott épült fel udvarházuk, sőt László országbíró még északabbra, a Héccén építette fel 1460 körül saját udvarházát — a középkor-végi sárospataki vár magvát.⁹⁷ A közelebbi lokalizálást elősegítő adatot nemrég Détsy Mihály ásta elő szerencsés kézzel Eperjes levéltárából. Egy 1529. évi levél tartalmazza azt a helyrajzilag páratlanul becses információt, hogy Patak városában akkoriban a Bodrog „partján” emelkedett egy *pallacium*.⁹⁸ Szóba sem jöhet a középkor-végi várkastély, két okból sem. Egyrészt, mert a forrásokban *castrum*, *arx* megjelöléssel emlegetett erődítmény az előző évi ostromok után, mint már egy 1528 őszi levél tudósít, „kiégve és elhagyatva, teljességgel elpusztítva” romokban hevert,⁹⁹ másrészt mert ez a vár a Héccén — az újabb időkben Széldombnak nevezett magaslaton — emelkedvén, oly távol esett a Bodrogtól, hogy semmi esetre sem lehetett azt mondani róla, hogy annak partján áll (*in littore existens*). Viszont egy 1577. évi tanúvallomásban szó esik egy „alsó várról” a Bodrog hídja közelében, ahol Mohács után Pálóczi Katalin lakott.¹⁰⁰ Erődített *curia*, *pallacium* vagy „vár” — e fogalmak köztudomásúan olykor egybecsúsztak a köznapi szóhasználatban; a lényeges itt, hogy egy az egykori „felső” várral — a héceivel — szembeállítva emlékeztek arra, hogy a Mohács utáni időben, a város „alsó” — déli — részén volt egy tekintélyes földesúri építmény. Erre nézve pedig további felvilágosítással szolgál az 1567. évi urbárium, ahol is az akkor már fallal kerített belső városban, a 46. tételként következik egy *domus domini terrestris*.¹⁰¹ A 16–17. századi összeírásokban előbb a nyugati oldalon volt szokás számbavenni a telkeket és házakat, majd a keleti — Bodrog felőli — sor következett. Minthogy az urbárium összeírásának folyamatos sora az 51. tétellel zárul: ezután már csak az észak felől csatlakozó, a városkapu

95 1427: Perényi Miklós felesége *in Pathak* kelt oklevelében említett *curia nostra*. Z. VIII. 338. Vö. Détsy M.: Hol állt a középkori i. m. 36. jz.

96 1441: *ad curiam eorum propriam* [= Mátyus fiai, Péter, Simon és János udvarházára] *in dicta Pathak habitam*. DI. 13 647.

97 (Nem készült el. – A szerk.)

98 1529. nov. 16.: az eperjesi bíró értesült, hogy ellenséges naszádosok három hajóval felhajóztak Tokajból Patakra, ellenük az újhelyi várnagy *ad pallacium in littore existens ... aliquos servitores paxidarios et huzarones* helyezett. Détsy Mihály: Adalékok Perényi Péter sárospataki várépítkezésének és mestereinek kérdéséhez. In: *Ars Hungarica* 1987 129. (7. jz.)

99 1528. szept. 26.: *arcem Pathak esse incensam et relictam ... funditus dirutam*. In: *AZT* 10 (1904) 160. Egy ilyen romot, még ha topográfiailag nem lenne is akadálya, sem *pallacium*nak nem neveztek volna, sem őrséget nem helyeztek volna bele.

100 1577: *Patakon az mostani hidnál, az mely var volt, also varnak hitak*. Az adatot (OL Kam. Arch. I/2. fol. 101.) szintén Détsy tárta fel: Détsy M.: Hol állt a középkori i. m. 54. jz.

101 U et C 43/36. fol. 1/v.

előtt épült (de még hagyományosan a belső városhoz számított) házak következnek,¹⁰² ez a bizonyos földesúri ház és telek a belső várost — a templom északi falával együtt — északról lezáró városfalról dél felé, a Bodrog felőli oldalon, a hatodik telek lehetett — azon a tájíkon, ahol a többenél nagyobb telekméret a későbbiekben is megmaradt. Ezért kapták meg azt a 17. században Báthori Zsófiától a jezsuiták. Nagyfokú belső valószínűség szól tehát amellett, hogy a 17–18. századi jezsuita rendház nagy telekkomplexumán, a mai római katolikus plébánia telkén keressük a vázolt kontinuitást, azaz végső fokon az Árpád-kori királyi udvarházat. E teleknek a Bodrog partja fölé emelkedő helyzetére valóban azt lehetett mondani, hogy *in littore* (1529), vagy a híd közelében (1577) áll.¹⁰³

E feltevés természetesen csak akkor válik bizonyossággá, ha a régészeti kutatás megerősíti. Ha azonban helytállóan bizonyul, logikus topográfiai képlet áll elő: a feltárt rotunda — a korai királyi kápolna — és a királyi udvarház egymás szomszédságában alkották a település kialakításának kettős magvát.

Harmadikként egy piachely kívánkozik melléjük, amely sok udvarház mellett már a korai időben kialakult. Hogy miként képzelhetjük el Patak kezdeteit, ahhoz egy Komárom és Bars megyék határán, az ezredforduló táján létesült, majd az 1075. évben eladományozott királyi birtokegyüttes analógiája nyújt szemléletes példát. Az archaikus település neve Udvard volt. Központjában állt a királyi udvarház (*curia*) és a Szent Márton tiszteletére felszentelt kápolna (*capella*); húsz háznői szolganép tartozott az udvarházhoz, akik a piactér „felett” vagy körül (*super mercatum*) laktak, és 40 ekealja föld — mintegy 2000 ha — tartozott a képlethez.¹⁰⁴

Ha nincs is rá adat, lehetséges hogy Patakon is megvolt a *curia* — *capella* — *mercatum* hármasa. Patak városának csak a 14. századból adatható (de közvetlenül már a 13. századra nézve igazolható) szombat napi vására igen korai kialakulásra mutat, mert a szombati vásárok — „szombathelyek” — igen archaikusak, többnyire a 11. század közepe táján létesültek.¹⁰⁵ Óvakodjunk persze attól, hogy ezt az elképzelhető (de nem igazolható) archaikus piacteret — a város kialakulása utáni képet visszavetítve — feltétlenül az udvarház és a kápolna közelében képzeljük el. Az említett Udvardon például a *mercatum* meglehetősen távolságra esett az uradalmi központtól, idővel két falu sarjadt ki a kettős magból: a kápolna környékén alakult ki Szentmárton, a piachelynél pedig a továbbra is Udvard nevet viselő falu.¹⁰⁶

102 52-57. tétel: *Domus ante portam*. A továbbiakban (58-63. tétel) kiégett és elhagyott házakat és egyéb épületeket vesznek számba (köztük a plébániatemplomot is), de már nem helyrajzi rendben. A tételek az urbáriumban nincsenek számozva; a számozás tőlem származik.

103 Sajnálatos módon a mai plébániaépület 1970 körüli renoválását a régészek nem használták ki az épület és a telek megkutatására, ellentétben *G. Molnár Verával*, aki a hatvanas években gyümölcsoztette a plébániatemplom helyreállítását.

104 1075: I. Géza király adománya a garamszentbenedeki apátságának: *Hudwordiensium aliam terram ad 40 aratra et 20 domus servorum super mercatum ... ubi et curiam meam, necnon et capellam, que in honore sancti Martini est, dedi*. MES. I. 54.

105 A szombatnapi vásárokról *Györffy György*: Budapest története az Árpádkorban. In: Budapest története 1. Bp. 1973. 270.

106 A birtok területén még egy harmadik falu is létesült, Besenyő. Gy. III. 461.

Annyi bizonyos, hogy harmadik elemként Patakon is jelen volt az udvarházat kiszolgáló szolgáltatók csoportja, ha topográfiaileg nem is feltétlenül az udvarház és a kápolna tőzsomszédságában. A királyok, királynék és kíséretük nem szereték közvetlen közelükben a szolganépet. Településeik (vagy egyik településük) maradványa már oklevélből ismeretes.

Amikor IV. Béla a tatárjárás után négy szőlőműves családot (*mansiones vinitorum*) a Patak és Olaszi közti térségben eladományozott (1252), akkor tulajdonképpen egy kis mintát adott az utókornak az uradalom egykori archaikus szervezetéből.¹⁰⁷ Az eladományozottak szolgálai státusában (*perpetuo servituros*) korai struktúra kövesedett meg. E szőlőművesek földje a Bodrog két partján terült el, a már tárgyalt Ketelpataktól délnyugat felé a Káliz ér völgyéig.¹⁰⁸ A bodrogi részen jókora kaszáló és halászó-helyek (*magnum fenetum cum piscacionibus*) használata közösen maradt „más népekkel” Márk földje (*terra Mark*) mellett, mely birtok Patak tartozékai között a kései középkorban is szerepel (*Marktelke* 1429), s mint látni fogjuk, a Bodroghalással szemközti mai „Hosszú rét” vidékével azonos. A határ különben felölelte azt a Bodrog-kanyart, melynek belső területe ma „Szőlőske” nevet visel, a Bodrog-jobbparti részen pedig végig a Szent Vince egyház földje (*terra ecclesie sancti Wyncency*) alatt húzódott. E birtok emléket máig fenntartotta a Sárospatakról Bodrogolasziba vezető régi út mellett a Szent Vince (népiesen torzult formában „Szemince”) domb (151 m). A határt a 16. században telepített Petrahó határaként pontosan ábrázolja Sáros-Nagypatak 1833. évi térképe (benne a „Szőlőske Erdő”-vel), azzal a különbséggel, hogy akkor a „Szent Vintze” környéke is a határba tartozott: az az egész faluhatár, mely a későközépkorban a darnói prépostság Szöllös vagy Szöllöske nevű falvának határa volt.¹⁰⁹ Más szóval, a 13. századtól a korai újkori Petrahón át az újkori Bodroghalászra örökítődtek át a régi határok. A törpe település magva a 13. század közepén a mai Hercegkúti patak torkolatánál Ketelpatak „hely” volt (*locus qui Kethelpotok vocatur*). Nem lehetetlen azonban, hogy a falucska másik korai elnevezése jutott be hosszabb lappangás után az írásbeliségbe a 15. században. A Szöllös(ke) helynevek általában korai birtokszervezetek, egykori *vinitor* szolgatelepülések emlékei.¹¹⁰ Ezt megerősíteni látszik, hogy pontosan ezen a tájon egy vízfolyás neve a középkorban *Poklospataka* volt.¹¹¹ *Poklos* a régi magyar nyelvben „ragadós, szurkos földet”, átvitt értelemben szurokfőzőt jelentett, ez volt az összefoglaló neve a hordó készítéséhez szurkot előállító szolganépnak.¹¹²

107 Ld. 5. jz. A kritikai problémákra Reg. Arp. 979 és 1172. Az adományt megújító, azonos szövegezésű (de már csak erre a birtokra korlátozódó) 1257. évi oklevél korábban csak 18. századi másolatokból volt ismert, maga *Szenupétery* sem ismerte az eredetit, de a felmerült kételyekkel szemben nyomós tartalmi érvekkel védte hitelét. Az oklevél eredetije azonban megvan: DF. 209 766. (Leleszi konv. Metalis Zemplén No. 42.), s alaki tekintetben is minden kétséget kizáróan hiteles.

108 ... *et exit de Budrug in vallem que Kaluzer nuncupatur*. Vö. még 15. jz.

109 1436: *villa prepositi Scewles* DF. 222 093; 1485, 1492: *possessio Zewlewske, Zevleeske*. DF. 253 825/2. fol.; DF. 223 994; 1495: *possessio Zeuleus inter opidum Sarospatak et possessionem Olazy*. Dl. 3005/25. fol.

110 Györfly György: Az Árpád-kori szolgalónépek kérdéséhez. In: Történelmi Szemle 15 (1972) 277-278.

111 1429: bizonyos szántóföld *ex uraque parte vie ad Olazy tendentis et citra fluvium Poklospathaka*. DF. 210 985.

112 *Szanota István—Zolnai Gyula*: Magyar oklevél szótár. Lexikon vocabulorum Hungaricorum. Bp. 1902–1906. 775.; Gy. III. 125.

Egy sejtethően korai eredetű településmag tehát kitapintható a királyi udvarházból délnyugat felé mintegy 3 km távolságban. Anélkül, hogy a hegyaljai szőlőművelés kezdeteinek vitatott problémájába itt belemerülnénk, valószínűnek látszik, hogy a szőlő ismeretét ezen a tájon sem kell feltétlenül a vallon telepesekhez kötni. Szembetűnő mindenesetre, hogy a királyi kápolnák által jelzett, fentebb körvonalazott korai királyi magánuradalmak java része, ha erdős vidékeket ölelt is fel, egyben csaknem mindenütt szőlővidékekre esett a Buda-környéktől és a dunántúliaktól (Somlyó-vidék, Somogy) a keleti részekig (Beregszász, Nagyszöllős).¹¹³ A királyi udvarházak élete, a vadászatok elképzelhetetlenek voltak bor nélkül.

Hogy számolhatunk-e közelebről Sárospatak települési magvában egy efféle korai szolgálattal, tényszerűen nem tudjuk, de egy másik adománylevélben megőrzött, az előbbihez hasonló archaikus kövület azt sejteti, hogy igen. Liszkaolasi adományához (1248) ugyanis járulékosan magán Patakon (*in Potok*) egy szőlő és egy telekhely adománya csatlakozott, mely „örökös nélkül elhalt” személyé volt.¹¹⁴ Az akkoriban Patakon már jó ideje kétségtelenül megtelepült *hospes*-elem sarkalatos kiváltsága azonban a szabad végrendelkezés joga volt; jellemző, hogy az Olasziban lakó *hospites de Potok* 1201. évi szűkszavú privilégiuma a mindössze négy pontra korlátozódó kiváltságok közül éppen ezt szabályozza a legrészletesebben.¹¹⁵ Az örökös hiányában a királyra hármlott szőlő és telek valamely nem szabad státusú, szolgálai vagy kondicionárius személyhez tartozhatott korábban, aki aligha egymagában őrizte ezt az archaikus jogállapotot Patakon. Számunkra figyelmeztetés a továbbiakra nézve, hogy ha a *hospes*-szabadság megéléte Patakon 1248 körül bizonyos is, ez nem ölelte fel zárt módon az egész települést, azaz a népesség teljes *universitasát*. Másfelől viszont az a már említett régészeti negatívum is, hogy a rotunda környékén nem található Árpád-kori temető, az ellen szól, hogy ezt az elképzelhető népességcsoportot akár hipotetikusán is a majdan kialakuló városmag kellős közepére lokalizáljuk.

A királyi vagy királynéi udvar időnkénti itt-tartózkodása természetesen feltételezte ama szolgáltató elemek — szántók, udvarnokok, tárnokok, iparos szolgálak — jelenlétét, valamint a vadászatoknál segédkező pecéreket, agarászokat, solymárokat, mely csoportok a hasonló uradalmakban megvoltak.¹¹⁶ Ha ilyenek oklevéllel nem is igazolhatók, a struktúrára jellemző két további csoport, az erdőőrök („erdővók”) és halászok külön-külön települései már topográfiailag is pontosan rekonstruálhatók — de alább vesszük szemügyre őket, minthogy éppen nem Sárospatak megszülető településmagvában éltek s funkciójukat a 12. században bekövetkezett erdőuradalmi szervezés keretében nyerték el. Volt azonban egy népességelem az uradalomban, mely azért érdemel itt figyelmet, mert kronológiá-

113 Erre a szempontra rámutatott már *Jankovich M.*: i. m. 88.

114 1248: *et vineam cum uno situ curie in Potok sine herede decedentis*. F. IV/2. 20 (Reg. Arp. 890)

115 1201: *decernimus, ut qui ex iisdem herede carerent, liberam disponendi ... habeant facultatem, et ad filias, nepotes, nepotes seu alios, quoscumque duxerint adoptandos, bonorum suorum universitas devolvatur*. Ld. 19. jz.

116 Vö. *Heckenast G.*: i. m. passim; *Györffy Gy.*: Az Árpád-kori szolgálónépek i. m. 290-292.

ilag valószínűleg szintén a korai — talán még 11. századi — uradalomszervezéshez (ha nem is Sárospatak korai topográfiájához) köthető. A Makramál 1262. évi határjárásában megnevezett Kovács patak (*rivulus Kuach*) — a Hárselő hegy aljában északnyugat felől eredő, a mai Makkoshotyka magasságában az egykori Radvány (ma Hercegkúti) patakba ömlő patakocska, mely máig megtartotta *Kovács patak* nevét¹¹⁷ — már csak emlékéket őrizte egy itteni korai kovács településnek, Újhely közelében azonban még 1300 körül is lakott település volt egy Kovácsi nevű falu (*Koachy* 1282, *Kuachi* 1321), csak valamikor a 14. század folyamán pusztásodott el (*predium Kowachy* 1429). A falu Borsitól délre, a Bodrog mellett feküdt, ahogy egy halastó meghatározásából (*piscina Coachy* 1334) tudjuk.¹¹⁸ A *Kovács*, *Kovácsi* helynevek.¹¹⁹ zömmel a korai szervezésű királyi magánbirtokokon szervezett kovács vagy „vasverő” szolgáltató népek településeinek emlékei, keletkezésük túlnyomórészt — nyelvtörténeti alapon — a 10–12. századra tehető: lehetséges tehát, hogy az említett Szöllős településsel együtt még a 11. században keletkeztek. Ezáltal Anonymus hitele újabb megerősítést nyer azon a ponton, hogy „Ketelpataka föld” kelet felől eleve a Sátorhegy környékén kezdődött — sőt valamivel még annál is keletebbre, Borsi alatt a Bodrognál. A másik Kovács település alighanem a mai Makkoshotyka elődje volt, hiszen a *rivulus Kuach* közvetlenül a faluhely mellett folyt bele a másik patakba, csak elpusztásodása s az Olaszai és Patak felől meginduló szőlőtelepítések miatt vette fel már a 13. században a *Makramál* (*mál* = „szőlőhegy”) nevet.

A pataki erdőuradalom

A kezdeteket borító homályból máris eloszlottak valamit a vallatóra fogható források; még több várható a birtoklás- és településtörténet tényeiből, ha sikerül elkülönítenünk a 13–14. század forrásaiból azt, ami a pataki uradalom 1200 körüli kiterjedésére és belső szervezetére nézve több-kevesebb biztonsággal kiszűrhető. Elképzelhető, hogy a topográfia, maga a területi képlet tartogat még valami mondanivalót a genezis körülményeire is.

Kezdjük azonban azzal, ami valami újnak a kezdetére utal. Legkorábban az 1219. évtől ismerjük a pataki ispán (*comes de Potoc*) tisztségét.¹²⁰ A dátum persze esetleges. Általában csak az írásbeliség 1200 körüli megjelenése után értesülünk arról, hogy a már emlegetett királyi uradalmak élén *comes* állt, Beregben

117 1262: a határ a Sebospatak felől *descendit ad partem orientalem ad capud (!) cuiusdam rivuli Kuach ... abinde per medium meaus eiusdem rivuli descendit ad partem orientalem, ubi idem rivulus cadit in alium fluvium Potok vocatum a parte Rodowan*. W. XI. 518. (Reg. Arp. 1789). Makkoshotyka északkeleti határa ma is pontosan e nyomvonalon fut.

118. [1282] *ad villam Wyhel pertinens*. W. IX. 391. (Reg. Arp. 3184); 1321: Reg. Slov. II. 284. (DI. 57 266); mindkét esetben még *possessio*, ill. *villa*. — 1429: már az újhelyi vár tartozéka DI. 12 052. — 1453-ban (DI. 71 987) már tartozékként sem említik. — 1334: *una piscina Coachy vocata que est in parte meridionali ville Bursy*. MES. III. 234.

119 Összeállítások *Heckenast G.*: i. m. 107–113. Nem feltétlenül áll azonban a szerzőnek az a kronológiai következtetése, hogy az erdőuradalmak területén található ilyen helynevek „javarészt a XII. században vagy a XIII. század első felében keletkeztek” (i. m. 16.).

120 VR. 233 (215).

(1214) éppúgy, mint Ugocsában (1216) vagy Zólyomban (1222), a többiben pedig csak a tatárjárás után.¹²¹ A szilárdabb — „ispáni” — szervezetet azonban már a 12. század folyamán nyerték el az uradalmak. A tornai uradalom kétségtelenül létezett már a század végén (1198), a beregi és ugocsi királyi erdőségekben pedig a dézsmaugy rendezését, egyáltalán az uradalmaknak az egri püspökség alá rendelését IV. Béla király nagyatya és atya nevéhez fűzte. A keretek meglehettek tehát már III. Béla uralkodása idején (1172–1196) vagy korábban is.¹²²

A történeti irodalomban ezt a szervezetet — megkülönböztetendő ispáni szervezetüket (*comitatus*) a várispánságoktól vagy vármegyéktől — „erdőuradalmaknak” szokás nevezni. A terminus mesterséges, annyiban azonban jogos, hogy a szóbanforgó birtokszervezetek jellegét valóban egy-egy összefüggő erdőség adta meg, s olykor valóban egyszerűen uradalomnak vagy birtoknak (*predium*), ispánjukat pedig „gondnoknak” (*procurator*)¹²³ nevezték; a 13. század második fele előtt vár nem emelkedett területükön, várjobbágyok és várnépek sem tartoztak szervezetükhöz. Mindazonáltal e megjelöléseknek nem volt feltétlenül egymást kizáró jellegük. A tornai uradalmat például egyazon oklevél (1271) titulálja *predium nostrum de Turna* és *comitatus de Turna* formában, miközben jószágigazgatója *comes*; Sáros is *predium* volt, jóllehet élén *comes* állt (1249), Ugocsát pedig még az Árpád-kor végén (1296) is említik *predium* gyanánt, holott *comese* már 1216–1220 közt, majd egyre gyakrabban (1264, 1272, 1274) szerepel.¹²⁴ A köztes helyzetet az egyszerű magánuradalom és várispánság közt az mutatja, hogy az erdőuradalmakat olykor „kerületnek” (*districtus, provincia*) is nevezték.¹²⁵

Az erdőuradalmak és a várispánságok viszonya szinte annyi változatot mutat, ahány uradalom. Minthogy az ispáni szervezetet nyert pataki uradalom és Zemplén vármegye viszonya majd tisztázást követel, helyénvaló ilyen szempontból is egy rövid számbavétel. A hatalmas zólyomi uradalmakhoz Bars és Hont vármegyék északi hegyes vidékei is hozzátartoztak, a Kárpátokig felnyúló roppant erdőségben pedig az 1300 körüli idők előtt része volt az uradalomnak a majdani Túróc, Árva és Liptó megyék egész területe is.¹²⁶ A tornai uradalom területe eredetileg a borsodi várispánság része volt, szervezetének kialakulása után viszont a tornai ispán hatásköre a két szomszédos várispánság, Gömör és Újvár határos erdős vidékeire is kiterjedt, észak felé pedig a Hernád völgyéig alá tartozott az egész Gömör-Szepesi erdőség, sőt 1200 körül még a Jászó körüli királyi erdőség is, az egész „Feketeerdő”.¹²⁷ Ezzel szemben a sárosi uradalom még a 13. század derekán is a Kárpátokig felnyúló Újvár megye

121 1214: *comes de Beregu* VR. 184 (314); 1216: *comes de Hugosa* VR. 212 (163); 1222: *comes de Zvolon* MES. I. 238. De Sárosban csak 1247. (H. VI. 46), Tornában 1272. (Z. I. 28.) a *comes* első említése.

122 1198: *Pesty Frigyes*: A modenai kir. levéltár magyar történelmi szempontból. In: Századok 2 (1868) 245. — 1261: *Bela proavus noster et Endre pater noster ... decimas omnium forestarum nostrarum et novalium prediorum nostrorum ... in comitatibus Ugocha et de Berec existentium ecclesie Agriensi applicarunt.* — Az erdőuradalmak kezdeteire Mályusz E.: Turóc megye i. m. 4. skk.; Szabó I.: i. m. 35 skk.; Gy. I. 45-48.

123 A zólyomi uradalom mint *predium* (1232, 1271), ispánja *procurator* (1229): Mályusz E.: Turóc megye i. m. 6, 10. — Ugyanígy Beregben, ahol is az uradalmat olykor egyszerűen „beregí (lamperti) erdőnek” nevezték (*silva Bereg in silvis de Lompert* 1233, 1247, 1264) 1232: *procurator predii ... de Bereg*. Az adatok Gy. I. 530-531. — Sáros mint *predium* (1249, 1262, 1270, 1312): Gy. I. 47.

124 Tornára 1272: *predium*, de ugyanakkor *iurisdicio comitatus de Turna* Z. I. 28-29. Mint *predium* Turna vagy egyszerűen *de Turnava* 1243: F. IV/1. 278. (Reg. Arp. 742). Ugocsára Szabó I.: i. m.

125 Pl. 1263, 1332: *in districtu de Turna* MES. I. 496. (Reg. Arp. 1378); Mon. Vat. I/1. 207. — 1300: *in districtu de Sarus* F. VI/2. 260. (Reg. Arp. 4317). — [1245-64]: *in provincia Bereg*. Gy. I. 530.

126 Bars megyéből az oszlányi és a sosoldi, Hont megyéből a devicsei vidék vagy „kerület” (*districtus*) tartozott Zólyomhoz. Mályusz E.: Turóc megye i. m.; Gy. I. 416.

127 Az utóbb eladományozott Pelsőc, Csetnek és a környező gömöri vidékek, Újvár megyének pedig a Szikszó feletti vidéke, a Vasonca és a Szikszó patakok völgye, valamint a jászói uradalom is a *predium de Turna* része volt. Gy. I. 45, 96-98; II. 532.

része volt, jóllehet területét mint királyi uradalmat (*predium regale* 1262) megkülönböztették. A sárosi Komlóson Újvár szolgáltatójaként számon tartott várnépi elem élt (*servilis Novi Castris* 1251), sőt a sárosi vár közelében Szinyét még akkoriban is *in comitatu de Vyuar* fekvőnek mondták (1262),¹²⁸ amikor Sáros mint *comitatus*, — mint a pataki ispánsággal összefüggésben majd látni fogjuk — IV. Béla király szervezőmunkája eredményeként már önállósulófélben volt. A „beregi erdő” némileg az előzővel rokon módon, de már a tatárjárás előtt önálló ispáni szervezettel volt része az Észak-Szabolcsot is magába foglaló Borsova vármegyének, központjában a Tisza mellett emelkedő várral; ez esetben a tatárjárás után újjászervezett beregi *provincia* a régi várispánság helyére lépett, miközben elvesztette a szabolcsi tartozékokat.¹²⁹ Végül az ugocsai uradalom a maga törzsterületét megtartva vált Magyarország legkisebb megyéjévé, miközben elvesztette az eredetileg a *predium*hoz tartozó, Szatmárhoz csatolt Erdőd vidékét és a máramarosi rengeteg peremét.¹³⁰

Az ispánsággá szervezett pataki uradalom megint csak egyedi variáns, noha az előbbiek rokona, hiszen szintén nagy királyi erdőség tartozott alá, szintén királyi magánuradalom volt, és pedig *comes* igazgatása alatt, de nem „várispánsági” jelleggel, hiszen 1260 előtt sem vár nem emelkedett területén (a vidék korai földvára a zempléni volt), sem pataki várjobbágyok vagy várnépek egykori létének nincs nyoma. Ugyanakkor ismereteink szerint soha nem emlegették sem *predium*, sem egyéb átmeneti neveken (*districtus* vagy *provincia*), hanem mindig *comitatus*-ként. Az is tény, hogy a pataki ispán, noha nem volt várispán, több volt, mint „gondnok” (*procurator*), azaz: uradalmi jószágigazgató, hiszen joghatóságot gyakorolt bizonyos, részben a megyehatáron túli — az alább körvonalazandó — területi hatáskörrel. Az első név szerint ismert ispán, bizonyos Gergely (1219) illetékes volt például egy mérgezéssel vádolt, boszorkány-gyanús asszony ügyében, utóda, Farkas (1221) pedig két faluközösség vagyoni jogi vitájában. Helyettese, a *curialis comes* megint egy mérgezési vádemelés ügyében járt el (1221). E Farkast kifejezetten illetékes bírónak (*iudex*) mondták, az ő billogosa (*pristaldus*) volt bizonyos Urbán nevű pataki ember (*Vrbanus de Potok*). Más alkalommal (1233) meg ő volt a király *pristaldusa*, királyi megbízásból birtokba iktatást is végzett (1224). Ez az 1221 és 1234 közt kimutatható pataki ispán, Germanus fia Farkas, a Miskolc nemzetséggel rokon birtokos volt, aki megszerezte a Miskolctól délre eső Mályi föld negyedrészt.¹³¹

Ahhoz, hogy e sajátos ispáni szervezetet, mely „uradalmi” jellegű volt, miközben közfunkciót is ellátott, a zempléni várispánsággal való viszonyában megértésük — egyáltalán megismerjük a környezetet, melyből Patak város kicsírázott — kísérreljük meg előbb lehető pontossággal rekonstruálni az uradalom tatárjárás előtti kiterjedését.

128 Pl. 1249: Eperjes szomszédságában fekvő föld *ad predium Sarus pertinens*. Cod. Slov. II. 236. — De 1251: Reg. Arp. 955; 1262: *Carolus Wagner*: Diplomatarium comitatus Sarosiensis, quod ex tabulariis et codicibus manuscriptis. Posonii-Cassoviae 1780. 285. (Reg. Arp. 1312): Vö. Gy. I. 47.

129 Gy. I. 520-523.

130 1264: *comes de Vgacha et de Erdeud; silva de Erdeud*. A helyes dátummal és szöveggel Reg. Arp. 3768. — Visk környéke, Baranka vára — mint látni fogjuk — még a 13. század vége előtt Ugocsához tartozott. Vö. *Szabó I.*: i. m. 35-41.

131 1219: I. jz.; 1221: VR. 259 (284); 274. (320); 1224: H. VI. 17. (Reg. Arp. 411.) — Az 1233-ban említett *pristaldus domini regis Forkos de Pathak filius Germani* (tartalmi átírás 1446-i oklevélben Z. IX. 130 = Cod. Slov. I. 306) nyilvánvalóan azonos az 1234-ben *terra Maty* negyedrészt egy Miskolc nembeli emberrel együtt a szintén e nemből való Mikótól megszerző *Farcaus comes de Potoch* személyével. H. VIII. 30. Az eredetiben így (DI. 196), Wenzel kiadásában (W. XI. 263) tévesen „Potoht”. Vö. Gy. I. 786.

A rekonstrukcióhoz elsőrendű segítséget nyújtanak az uradalom tömbjéből utóbb eladományozott birtokok határjárásai vagy olyan, határviták kapcsán esz- közölt határmegállapítások, melyeknek helynevei túlnyomó többségükben — minthogy a névkontinuitás nem szakadt meg a török korban — azonosíthatók; ma is megvannak, vagy a 19. században még megvoltak.¹³²

A felhasznált határmegállapítások, melyeket a továbbiakra nézve a hivatkozások egyszerűsítése érdekében célszerű egy csoportban számbavenni, nem kronológikus, hanem földrajzi rendben a következők: a hegyek alján Makramál (Makkoshotyka)¹³³, továbbá csaknem hiánytalan láncban a Bodrog mentén az imént tárgyalt korai szőlőműves település Patak és Olaszi közt (középkori Szőlőske, a mai Bodroghalász),¹³⁴ Patak és Olaszi határa,¹³⁵ Olaszi és Tolcsva határa,¹³⁶ Zsádány,¹³⁷ a Zsádányból kihásított „Csomortelke”,¹³⁸ Liszkaolvaszi (Olaszliszka),¹³⁹ Meszes (Szegilong)¹⁴⁰; a Bodrogtőzön Viss és Csenke,¹⁴¹ Patak és Gáva határa,¹⁴²

132 A mai helynevekre: Fnt. BAZ. és térképmellékletei. Kiegészítésül a helynevekre nézve is több ponton hasznos segítséget nyújt a Zemplén hegység legújabb (6. kiadás) térképe: Dél-Zemplén (1:60 000) Bp. 1986/87; Észak-Zemplén (1:40 000) Bp. 1987/88. Sok helynevet őriztek meg a III. katonai felmérés (1886) szelvényei (1:75 000), melyek e munka térképmellékletein adott rekonstrukciók alapjai is. Több, az azonosításoknál lényeges, ma már nem élő helynévről adnak felvilágosítást, a helyrajzi környezet pontos ábrázolásával, a II. katonai felmérés (1853) értékes szelvényei és néhány ponton *Lipszky Repertoriumának* (1808) térképmellékletei. Az eltűnt helynevekre, régi földrajzi viszonyokra nézve páratlanul becses forrás Sáros-Nagypatak határának 1833. évi kézíratos kamarai térképe (Sárospatak, Róm.kat. Egyházi Gyűjtemény), valamint az Országos Levéltár Térképtárában őrzött kataszteri térképek községi szelvényei az 1850-es évekből (OL S. 78). Az utóbbiak kivételével az azonosításoknál a megnevezett térképek évszámára utalok.

133 1262: *terra Macramal*. II. VI. 110 (Reg. Arp. 1789 = DF. 248 865.) — Az oklevelek eredetijének jelzeteit is közlöm: ahol a kiadás hibás vagy téves olvasatot hoz (bár ez történetesen éppen nem erre az esetre áll), a helyneveket az eredetiből idézem. Több kiadás esetén a legjobb kiadást tüntetem fel. A számok mindenütt csak az oklevélközlés első lapszámát tüntetik fel.

134 1252: *quatuar mansiones viniutorum nostrorum existentes inter villam Potok et villam Oloz*. II. VI. 67.; Cod. Slov. II. 278. (Reg. Arp. 979 = DI. 369. [1270. évi átírás: DI. 370]) — 1257: Cod. Slov. II. 403. (Reg. Arp. 1172.) = DF. 209 766. ld. 5. és 107. jz.

135 1344: az egri püspök és a pataki plébános tizedkerületének elhatárolása (Olaszi keleti határa) A. IV. 459 = DI. 3722. (Azonos szöveg Erzsébet királynéhoz szóló jelentésben: DI. 31 249.) — 1347: határmegállapítások az Olaszi nemesek és Patak város határvitájában (Olaszi keleti határa) A. V. 159 = DI. 31 256. (azonos szöveg a királynénak szóló jelentésben: DI. 31 255.)

136 1336: határmegállapítások az Olaszi nemesek és a Tolcsva nembeliek határvitájában (Olaszi nyugati határa) A. III. 240 = DI. 2987.

137 1322/1398: *possessio Zadan* F. VIII/2. 342 = DI. 42 686.

138 1224: *terra de villa Ysdan* H. VI. 17. (Reg. Arp. 411) = DI. 31 175. — 1334: *porcio possessionaria Chomourlazlou teleke vocata de possessione Sadan abcisa*. A. III. 96 = DI. 31 124. — 1410: *Chomoreleke* Zs. II. 7729; 1436: *Chomortelke* TT. 1901. 234 = DI. 31 378. — Részleges helyrajzi adatok még 1334: TT. 1900. 396 = DI. 31 223; 1398: TT. 1901. 55 = DI. 31 346; 1406: TT. 1901. 59 = DI. 313 65.

139 1248/1290: *terra Lyzkaulaza, Lyzkaulazi* Cod. Slov. II. 210 = DF. 264 114. — 1299/1410: *terra, villa Lizka Olazy*. F. VI/2. 218 (*Fejér* szerint a Kamarai Levéltárban volt: a DI.-ben nincs meg.)

140 1255/1660 és más 17. századi másolatok: *possessio, terra Mesces*. W. VII. 405 = DI. 405, 406, 424.

141 1239 (15. századi hamisítmány): *villa Wys, terra Chenke*. W. VII. 72. (Reg. Arp. 664).

142 1366: ítélettelvél a Patak város és Gáva birtokosai határvitájában *Szirmay A.*: i. m. 191. F. IX/3. 631 (hibásan és csonkán) = DF. 28 2851 (a Sárospatak város levéltárában eredetiben fennmaradt egyetlen középkori oklevél: Tiszánineni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Sárospataki Nagykönyvtár Vegyes gyűjt. 10. sz. jz.)

valamint Kengyeltekli (elpusztult falu Karcsa határában)¹⁴³; az erdőségben a füzéri uradalom határjárása,¹⁴⁴ Bózsva,¹⁴⁵ Széphegy (Rudabányácska),¹⁴⁶ valamint a Berecki, Ágócs és Borsi közti rétség a Long erdő határán.¹⁴⁷ Természetesen sok közel egykori vagy későbbi adat értékesíthető még, hiszen a faluhatárokból vagy egyházi és világi igazgatási határokból olykor igen régi állapotok rögződtek meg.

Kezdjük az uradalom magterületén, a birtokok ama láncán, mely Pataktól a Bodrog mentén — mindenütt a folyó két partjára kiterjedve — húzódott délnyugat felé. Minden erdőuradalomnak megvolt ez a magterülete, korai falvak csoportja mezőgazdasági művelésre alkalmas folyóvölgyekben — majdan *hospes*-telepítések és városképződés színtere —, mely az udvarházak ellátását biztosította. Hogy a Bodrog völgye „a Tolcsva folyóig” (*usque ad fluvium Tulsoa*) a pataki uradalomhoz tartozott, azt már P. magister is tanúsította. Csakhogy határmegjelölése itt is, akárcsak északkelet felől a Sátorhegy, hozzávetőleges. Éppen attól a környéktől, ahol a Tolcsva patak a Bodrogra ömlött, azaz: a „Tolcsva-tótól” (*Tholchoatew* 1248)¹⁴⁸ tovább délnyugat felé terült el Liszkaolaszi, mely falu határa királyi magánbirtokként eredetileg még szintén Patakhhoz tartozott. Amikor korábbi adományát IV. Béla király módosítva megújította (1248), nem várföldnek (*terra castri*) nevezte, mint a zempléni vár akkoriban eladományozott tartozékait a környéken, hanem mint *terram ad nos immediate pertinentem* adományozta el.¹⁴⁹ Éppúgy az uradalomhoz tartozott, ahogy a majd 1317 és 1321 közt eladományozott Olaszi (*possessio regalis Olazy*)¹⁵⁰, a kettő között a még szintén

143 1271/1357/1400: *terra Kengytelequi*. W. VIII. 341; a határjárás csak az 1400-i átiratban: Reg. Arp. 2128.

144 1270: *castrum Fyzer cum undecim villis ad ipsum pertinentibus*. W. VIII. 255. (Reg. Arp. 1908) = DI. 705.; Gy. I. 82.

145 +1264/1324 (hamisítvány): *terra Borsua*. H. VI. 121 = DI. 71 853.; Gy. I. 71.

146 1390: *possessio Sepheg*. Zs. I. 1516 = DI. 7597, 71 902.

147 1334. jan. 30.: *pratun ... ex ista parte fluvii Budrug* MES. III. 234. — 1334. júl. 25.: *pratun ... pariter cum una piscina Cossia* A Blagay-család oklevéltára. Codex diplomaticus de Blagay. Szerk. Thallóczy Lajos és Barabás Samu. Bp. 1897. (MHH I. 28.) 114. = DI. 2842.

148 1248, 1299: *prima meta incipit super vadum fluvii Tholchoatew* — majd a *magna vián* átkelve, egy darabig *circa eundem fluvium* haladva, tovább a *Hyzywntew* és *Hyzywihow* (azonosíthatatlanok) érintésével átkel a Bodrogon: Liszkaolaszi észak-keleti határa (20. jz.). Utóbb itt alakult ki az 1299. évben még nem létező (Vámos)Újfalu, melynek neve a pápai tizedjegyzékben az 1333. évben még *Tolcsohau* (Mon. Vat. I/1. 340.); a többi években *Nova villa*, *Wyfola*.

149 Lásd 20. jz. Vö. az alábbi (157–161. jz.) adatokkal.

150 Olaszi adománylevele nem maradt fenn. Nagy Lajos egy 1347-i okleveléből derül ki, hogy *possessio regalis Olazy* Károly Róbert adományából jutott [Szente-Mágocs nembeli] Feldricus azaz Frigyes (*Fuldruh*) fiainak birtokába, cserében a korábban nekik adományozott Sáros megyei Kapi birtokért és tartozékaiért, köztük Maglóc várhelyével (*cum loco castri Mogloch*). A. V. 132. — Az atya egykori pataki ispán (1297) volt, az adományosoktól származott le a Szabolcsi és Olaszi család (K. III. 66-68.). Minthogy Feldricus fia János már 1325-ben mint *nobilis de Olosi* szerepel (F. VIII/2. 663), az eladományozás ez időpont előtt következett be, sőt már 1321 előtt, mert Olaszi a pataki uradalom visszaváltásakor (1321: F. VIII/2. 292 = DI. 57 266) nem szerepel a tartozékok közt. Másfelől 1317 után kellett, hogy bekövetkezzék, mert a 14-15. században újjáépült Kapi vagy Maglóc nevű vár (*regale castrum Kapi alio nomine Magloch* Zs. II. 7389) kétségtelenül azon a várhelyen épült fel, ahol az Árpád-korban a Tobol vagy Toboly néven emlegetett sárosi vár állt, ennek (*castrum Tobol*) elkobzása a Berzeviczy és Rikalf-fiaktól, és királyi birtokba vétele pedig az 1317. évben következett be. (Reg. Slov. II. 121.). — *A possessio regalis* megjelölés a *terra castri* megnevezéssel szembeállítva magánbirtokot jelent, ahogy például a Sáros körüli, 15 faluból álló uradalom esetében (*de nostris possessionibus* 1248: Cod. Slov. II. 202), összefoglaló néven Sarusalya (1317: DF. 209 904) vagy a sóvári királyi uradalom eladományozásánál (*villas nostras regales* 1285, 1288: W. XII. 434; F. V/3. 393 = Reg. Arp. 3350, 3502).

IV. Béla által a tatárjárás után eladományozott Zsadány,¹⁵¹ melynek határából egy már korábban (1224) elidegenített birtokrész, egy ekealjnyi terület, eredetileg a pataki uradalom erdőővőinek (*custodes silvarum*) földje volt.¹⁵² Ily módon az eladományozások előtt a Patak és a „Káliz ér” völgye¹⁵³ közti elterülő korai szőlőműves településtől kezdve Olaszi, Zsadány¹⁵⁴ és Liszkaolasi határa egyetlen keskeny sávtól eltekintve zárt tömböt alkotott. Ez az uradalom testébe Zsadány és Liszkaolasi közt benyomuló korridor a Tolcsva nemzetségnek Tolcsva felől a Bodrogközbe átnyúló birtoka volt, melyen a 14. század elején (1299 és 1322 közt) Sára falu alakult ki.¹⁵⁵

De a jelek szerint eredetileg még Liszkaolasi tovább délnyugat felé eső határosa, Meszes birtok (*possessio Mesces*) is a régi királyi birtoktömbhöz tartozott. E birtok, a Meszes pataktól (*Mezespataka*),¹⁵⁶ a mai Bényei pataktól délnyugat felé elterülve, nagyjából a mai Szegilong határárt ölelte fel; emlékét Szegilong magyában, a Bodrog mellett *Meszes* dűlő, feljebb *Nagy Meszes hegy* (255 m.) és ennek aljában *Meszes major* neve tartotta fenn. Valami azonban feltűnő és magyarázatra vár. Liszkaolasi (1248) és Meszes (1255) határjárása ugyanis a bodrogközi részen szinte azonos területet ír le, ha nem is azonos helynevekkel; mindenesetre mindkét birtokhatár már Bodrogkeresztúr határa mentén haladt.¹⁵⁷ Ugyanakkor a hegyek felőli oldalon az ellenkező irányban, tehát északra felé, Meszes 1255-ben leírt határa mélyen belenyúlik Liszkaolaszinak az 1248. és 1299. évben megállapított határába, abból egy

151 Zsadány adománylevele sem maradt fenn, mert a pataki domonkos kolostor leégésekor (1315-ben, mint látni fogjuk) megsemmisült, de az 1322. évben megejtett vizsgálat beigazolta, hogy *per dominum Belam condam regem ... exiterit collata* (137. jz.).

152 1224: *terram de villa Ysdan que ad custodes silvarum nostrarum pertinebat*. Ezt a később „Csomortekele” néven emlegetett birtokrészt még később is (pl. 1334) úgy tartották számon, hogy Zsadányból „hasadt ki” (vö. 138. jz.).

153 Ez volt egyben Olaszi északkeleti határa. Ld. az 1344. évi határmegállapítást (135. jz.), ahol a Bodrogból kiinduló, majd észak felé tartó „patak vagy vízmeder” (*in quodam rivulo seu alveo in illis partibus Galychpata[ka] vocato versus plagam septentrionem currendo*) nevében eltorzult formában nyilvánvalóan a *Kaliz* (Kalicz. Galych) név rejlik. Az 1833. évi kamarai térképen megint az *ép Kaliz ér* szerepel mint Petráhó és Olaszi határa.

154 Az egymással határos két falut Zsadány határjárása szerint a ma is így nevezett Zsadány patak (*Zodanpothaka*) választotta el (137. jz.). Ez maradt a határ az újkorban is.

155 Liszkaolasi északkeleti határa (1248) a Szokolya hegyről (*mons Zokolahege*) *Erdewnczey* és *Senewhalma* érintésével (a kataszteri térképekről ismert újkori faluhatár szerint az utóbbi azonos lehet a mai Rány tetővel, 183 m) ereszkedett le a Tolcsva patakba (*directe descendit et cadit in Tholchoapataka*). Az 1299-ben szó szerint megismételt határjárás többlete e részen: *et ibi separat a filiis Wz et a filiis Langius et eorundem generationibus*, azaz a Tolcsva nemzetség földjétől (139. jz.). Ez a föld azonban a déli részen alig 1 km szélességű korridor volt, mert ennyi a távolság a Tolcsva patak és a Zsadány hegy közt (*Zodanhege* = Zsadány hegy néven az 1833-i katonai felvételen, az újabb térképeken általában Rudnok) mely már Zsadány határába esett (137. jz.). A később e korridor aljában a Bodrog mellett kialakuló Sára falu (ma Ósára) 1299-ben még nem létezett (először Zsadány 1322. évi határjárásában bukkan fel) mert Liszkaolasi ez évben megismételt határjárása éppen abban ad többletet az 1248-éhoz képest, hogy minden határponton aprólékosan megnevezi a szomszédos falvakat és azok birtokosait; ha ezen az egyetlen határponton csak a „nemzetségi” birtoklást említi, nyilvánvaló, hogy a korridor akkoriban még Tolcsva határához tartozott. Ez a „korridor” a Bodrogközbe is átnyúlt, mert az első ízben 1322-ben említett *vallis ville Sara* a Törökértől (*fluvius Turcer*) nyugatra eső Zsadány és Viss közti szűk határrész volt (137. jz.), magába foglalva a Bodrog-kanyart (ma holtág), melynek mai neve „Sárai zug”.

156 1248, 1299: Liszkaolasi délnyugati határa a Bodrog-jobbparti részen (139. jz.).

157 Liszkaolasi délnyugati határa a Bodrog-balparti határrész felől a Bodrogon átkelve egyenesen a Patakról Keresztúr felé vezető útra tart, ahol a határjel: *circa viam magnam ex dextera parte eiusdem vie, et ibi separat de terra filiorum Prug Kerezthur vocata* (139. jz.). Meszes délnyugati határa (1255) a Bodrog-balparti rész felől tart *ad unam metam lapideam capitale, que separat terram Mesces de terra Kereztur, deinde vadit versus occidentem ... ad fluvium Budrug* (140. jz.).

jókora darabot Meszes földhöz csatol.¹⁵⁸ E furcsaság érthetővé válik a körülmények ismeretében. Meszes 1255. évi határjárása úgy keletkezett, hogy Hermán nembeli Antoleus, Mátyás szepesi prépost testvére új határjárást eszközölt ki korábbi adományföldjére. Hogy miben is állt ez az adományföld, vita tárgyát képezte. Közvetlenül a tatárjárás után ugyanis Mátyás prépost, testvérei nevében is (*nomine fratrum suorum carnalium*) kieszközölte Liszkaolasi adományát a kancelláriától, IV. Béla azonban az 1248. évben arra hivatkozva, hogy az adomány tudta és akarata ellenére történt,¹⁵⁹ visszavonta az adományt, és Liszkaolaszt a szepesi káptalannak mint testületnek adományozta az 1248-i oklevélben leírt határok közt. A dologból több évtizedes, a 14. századba is átnyúló pereskedések, a Hermán nemzetség leszármazottainak erőszakoskodásai, Liszkaolasi ismételt elfoglalásai származtak, sőt Antoleus fiát, Istvánt 1294 előtt „Liszkainak” nevezi egy oklevél.¹⁶⁰ A viszály nyilvánvaló háttere az lehetett, hogy miután Mátyás prépost, Antoleus és Herbord testvéreivel együtt az eredetileg egységet képező birtokból az 1248. évi adomány után a Meszes föld néven elkülönült részre szorult vissza, a testvérek és utódaik a régi — gyanús hitelű — adománylevélre alapozva továbbra is igényt tartottak Liszkaolaszira, vagy legalább is annak egy részére. Más szóval, az 1255. évben új határ megállapítását kérő Antoleus vagy meggyőzte jogigényéről a kiszálló királyi embert és az egri káptalan kiküldöttét, s ez foglaltatott az oklevélbe, vagy — ami valószínűbb — a Hermán nembeliek később jogigényeik szerint interpolált oklevelet készítettek.¹⁶¹ Maga a jogvita és az oklevél határmegállapításainak gyanús hitele természetesen éppen nem érinti az oklevél topográfiai hitelét, sőt számunkra kettős haszonnal jár. Egyrészt azzal, hogy a jogvitából kifolyóan kivételesen részletes határjárások születtek, másrészt mert a körülményekből nagy mértékben valószínű: Liszkaolasi és Meszes eredetileg összefüggő egységet alkotott, mely délnyugat felé Bodrogkeresztúrral volt határos.

Eddig nyúlt le tehát a Bodrog két partján az 1200 körüli időben a pataki uradalom. Keresztúr már az Aba nemzetség ama ágának birtoka volt, mely nevét éppen e törzsbirtokából nyerte. A tatárjárás utáni időben a család feje, aki a takatözi Prügymonostorának (ma Prügy) nevet adó ős nevét viselte, Meszes föld

158 Liszkaolasi határjárása szerint a két birtok határa a Meszes patak volt (vö. 157. jz.). Az 1255. évi oklevél szerint azonban Meszes északkeleti határa a Bodrog felé lejtő *vallis Burtamas* lett volna: a *mons Margita* (ma is Margita) felől délkelet felé tartva *cadit in vallem Burtamas, et in ipsa valle descendendo ... cadit in fluvium Budrug* (140. jz.). Ez az újkorban *Burtamas* nevű völgy Olaszliszka 1851. évi kataszteri térképe (OL Térképtár S. 78. 334. téka) pontos ábrázolása szerint („felső”- és „alsó Bártamas”) a Margita hegy és Tolcsva patak közt, még inkább az utóbbihoz közel, azaz Olaszli felső határában húzódott a Bodrog felé,¹ Meszes határjárása szerint Liszkaolasi északi határrészének mintegy kétharmadát „csatolta” Meszes földhöz.

159 Az 1248-i adománylevélben (139. jz.) *preter nostram conscienciam et voluntatem nostram*. A korábbi adományra ld. a következő jz-t.

160 Meszesi (*de Mezes*) Dezső, a tatárjárás idején és után élt Antoleus unokája 1318-ban, majd 1326-ban bemutatta IV. Béla *possessio Lizkolazy* adományát tartalmazó — ma ismeretlen — oklevelét a Hermán nembeliek számára (*Mathey preposito ... Herbordo et Antholio fratribus eiusdem ... pro meritoris serviciis corundem*); igaz, az oklevél hitelét 1326-ban gyanúsnak nyilvánították. Reg. Slov. II. 156 (317). Erre az adományra hivatkozva a Hermán nembeliek leszármazottai (*nobiles de Messes*) a 14. század elején több ízben elfoglalták Liszkaolaszt. Vö. még Reg. Slov. II. 173 (355). A családra K. II. 169. — Az 1294/1358-i oklevél, melyben Antalyus fia Istvánt „Liszkainak” nevezik (Gy. I. 157.), nem az Abaúj-, hanem a Zemplén megyei Zsadány (*Sadan*) egy részének megszerzésére vonatkozik.

161 A csak 17. századi egyszerű másolatokban fennmaradt oklevél (140. jz.) elsősorban a korban szokatlanul részletező határjárása és túlzottan pontos égtájmegjelölései miatt gyanús. Törzsszövege azonban korszerű. Másfelől nyilvánvaló, hogy a leleszi konventnek Liszkaolasi 1248. évi határjárását szó szerint megismétlő, de abba minden határponton a szomszédos birtokosok és falvak nevét betoldó 1299. évi új határjárása, melyet a szepesi káptalan eszközölt ki, már a kibontakozó viszályok jegyében született.

1255. évi határmegállapításakor (mint a birtokszomszédosok egyike) „Keresztúri” néven szerepelt (*Prud de Kerezthur*). Még két szomszéd volt jelen. Az egyik „Tállyai” Bökény (*Buqen de Thalia*) az Aba nemzetség közelről rokon (Debrői) ágából, mely a Keresztúriakkal közösen birtokolta a taktaközi birtokokkal együtt az ági nemzetségi monostort, Prügymonostorát.¹⁶² A másik a Tolcsva nemzetség egyik feje (*Langius nobilis de Tolchwa*) volt.¹⁶³ Ők hárman képviselték a pataki uradalom délnyugati szegletét körülölelő nemzetségi birtoklást. (Hogy pontosan mit is értsünk e birtoklás „nemzetségi” természetén, arról alább lesz szó.)

Az Aba — Keresztúriak saját „ági” (pontosabban, ahogy lesz még róla szó, családi) birtoka volt a Bodrog mindkét partjára kiterjedő Keresztúr föld (*terra Kerezthur* 1248, 1255, 1299), melynek tágas határából már 1255 előtt elkülönült (Bodrog)Szege falu, de a kettő közt Kisfalud csak a 14. század elején alakult ki. Bodrogkeresztúrt birtokosáról „Prügkekereszturának” (*Pyudkeresztura*) is nevezték.¹⁶⁴ Az északról csatlakozó erdőségben Bénye föld (*terra Bénye* 1255), központjában Erdőbénye faluval, a két rokon Aba-nembeli család közös birtoka volt,¹⁶⁵ míg Tállya földje a „Tállyainak” is nevezett Aba-Debrőiek saját birtoka volt a 13. század közepén. A pataki uradalom délnyugati szegletét tehát a Bodrog völgyétől felfelé, az erdőség nagy tömbjét is félkaréjban magába foglalva, az Abák birtokai vették körül. Északi meghosszabbítása volt ez annak a tömbnek, amely — Prügymonostorával a központban — gyakorlatilag az egész Taktaközt jelentette.¹⁶⁶ P. magister tehát a körülmények pontos ismeretében írhatta az Abák Takta-melléki (*iuxta Tocotam*) és az „erdők alatt” (*infra silvas*) elterülő birtokairól, hogy a nemzetség tagjai „máig érdemesek e földek birtoklására” (c. 17). Más kérdés, hogy a birtoklás visszavezethető-e a honfoglalás korába, ahogy a királyi jegyző legitimálta a jelent.

Annak a pataki uradalom genezise szempontjából is mondanivalót tartogató kérdésnek a részletezését, hogy mikori keletű az Abák birtoklása e tájon, a továbbiakra tartogtva, elégedjünk meg egyelőre két tény megállapításával. Az egyik az a topográfiai körülmény, hogy 1200 táján Erdőbényéig a Bodrogtól északra eső egész térségben — az erdőségben — az Abák összefüggően zárt birtoktömbje és a pataki uradalom hézagok nélkül illeszkedtek egymáshoz. A másik az a településtörténeti érdekű tény, hogy a szóbanforgó három birtok — Keresztúr, Tállya és Bénye — „föld” megjelölése e korban,¹⁶⁷ bár *possessio* értelmű, valamivel többet

162 Ezt az ágat másik, Heves megyei törzsbirtokáról az irodalomban „Debrőinek” szokás nevezni. K. I. 53. — A két ág közös birtokaira K. I. 37, 40.

163 K. III. 101-104.

164 Már Meszes határában (1255) *via que venit de Zegy* (140. jz.), majd *Zegey* (1317), *Zeged* (1319) az alábbi oklevelekben. Mindazonáltal Liszkaolaszt még az 1299. évben is közbeeső falu nélkül határolták el Keresztúr földtől (vö. 157. jz.), holott Szegi közbeesett; még mindig élt a tágas és egységes *terra Kerezthur* képzete. Kisfalud (*Kyusfalud*) első ízben 1317 és 1319-ben bukkan elő; ugyanakkor jön elő a *Pyudkeresztura* névforma. DF. 209 904 és 209 905. (F. VIII/2. 682, 234. hibás névalakkal).

165 Erdőbénye közös birtokáról 1352-ben mondott le a Tállyán birtokos „debrői” ág a keresztúriak javára. A. II. 523; III. 76, 103. Vö. K. I. 49. — Bénye az Árpádok végén (1299) már két határra oszlott fel: *terra Alsobénye* és *terra Felsőbénye* (Liszkaolasi határosai, ld. 139. jz.), a két falut „Két Bénye” néven is emlegették (*Ketbény* 1317, 1319, a 164. jz.-ben idézett oklevelekben). A Felsőbényével azonos *Erdeubenia* volt az egyházas hely (Mon. Vat. I/1. 345, 361). Vö. Cs. I. 342.

166 Az Abák nemzetségi, „ági” és családi birtokairól Dél-Zemplénben, és azok történeti eredetéről részleteiben alább lesz szó.

167 Még Liszkaolasi 1299. évi határjárásában is (139. jz.) *terra Kerezthur*. Jellemző az a már szóvá tett (164. jz.) sajátosság, hogy Szegi falutelepülését negligálva még 1255-ben is „Keresztúr földet” neveztek meg határszomszédul. A két Bénye éppúgy *terra* (165. jz.), mint a Goloppal keletről szomszédos Tállya. 1258: W. VII. 480.

is takar: a névadó falukon kívül még a 13. század közepén is alig volt falutelepülés e nagy térségben.¹⁶⁸

Fordítsuk figyelmünket ezután az 1255. évben Meszes határmegállapításánál megjelent harmadik birtokszomszédra. A két Aba-nembeli birtokos mellett ő képviselte a környéken a másik „nemzetségi” birtoklást, és pedig a megszakítatlan keleti folytatást az erdőségben: a Tolcsva nemzetségét. E birtoktömb kiterjedése nagyfokú állandóságot mutat az Árpád-kortól a Zsigmond-korból 1396 és 1410 közt ismert osztályokig és jogvitáig. Tolcsván kívül az idők során öt további falu alakult ki „Tolcsva föld” területén. A Bodrog mellett Sára és (Vámos) Újfalu azonban csak a 14. század elején keletkezett — azon a „korridoron”, mely mint láttuk, még a 13. század végén is névtelenül húzódott le Tolcsva felől a Bodrogrközbe. Az erdőségben (Erdő)Horváti, Komlóska és egy harmadik, még a középkorban elpusztásodott falu meg éppenséggel csak a 14. század második felében létesült.¹⁶⁹ E majdan megszülető falvak határait jelentette tehát a 13. században az a „föld”, melyet Tolcsvának, más szóval „Úz és Langius fiainak és nemzetségük földjének” (*terra eorundem generationum* 1299) neveztek. A terület az Abák vázolt birtoktömjéhez kelet felől csatlakozva délen Zsadány határáig, az újabb korban Rudnoknak nevezett Zsadányhegyig (*mons Zodanheg*) északabbra Olaszi határáig — a Zsadánypataktól a Borz hegy (314 m) felé elhajolva a darnói monostor temetőjén át a Nagy Papaj hegy (*mons Popol*) felé vezető „Hosszú-völgyig”¹⁷⁰, tovább kelet felé, és még magasabban az erdőségben, Makramál határáig, azaz a mai Hotyka patak (egykori *Ketelpotok*) felső folyásáig és forrásáig¹⁷¹ terjedt.

Mindezt összefüggően térképre vetítve, immár meg is rajzolható a teljes határvonalat, mely 1200 táján az Aba és a Tolcsva nemzetség birtokait az erdőségben elválasztotta a pataki uradalomhoz tartozó falvaknak a hegyekbe felnyúló határaiktól. Haladjunk a Meszes földtől kiindulva délnyugat-északkelet irányba. Az északi határvonal, mely az uradalmat az Abák Bénye földjétől elválasztotta, a Fővényes patak (*Feouenespataka*) volt, forrásától kezdve addig, míg a Meszes patakba

168 Keresztúr mellett Szegi (1255), Tállyától délre Rátka és az azonosíthatatlan *Suita, Sucta* 1252, 1255: W. VII. 343, 408.

169 A Zsigmond-korban Tolcsván kívül Sára és Újfalu, az erdőségben Horváti és Komlóska (*Komlous* 1396), valamint Kutpataka (*Kughpataka* 1398, 1400, *Kwthpathaka* 1410) szerepel (elpusztult falu Tolcsva és Erdőbénye közt, Cs. I. 55.). Rajtuk kívül a Bodrogrközben Csenke (*Viss és Zalkod* közt terra Chenke W. VII. 72; 1398: *Kylchenke és Belchenke*, de már *habitoribus destitute*), Újhelytől északra pedig (Nagy)Toronya, Csergő és Gercsely tartozott a nemzetségi öröklött birtokokhoz. Az osztályokban szereplő Kenézlő (*Keleznew*) nem ősi birtok volt, hanem az 1312. évben kapott adományföld (A. I. 266). Minderre ld. 1396: Zs. I. 4296; 1398: TT. 1901. 55. és Zs. I. 5467; 1400: Zs. II. 22.; 1410: Zs. II. 7565. Nem teljes számbavétel K. III. 102-104. — Sára legkorábban 1322, Újfalu 1332-ben szerepel (ld. 148. és 155. jz., továbbá 1336: *Saara et Wýfolu* A. III. 264.). (Erdő)Horváti 1299-ben még nem lehetett, mert Liszka felső erdőhatárán falutelepülés még nincs említve, csak a „nemzetségi” birtoklás (vö. 155. jz.). Komlósk(ka) még 1336-ban sem létezett, mert az Olaszi nemések és a Tolcsva nemzetség határvitájában a *Holloswelg és Komlouspatak* vonulatán a Papaly hegyig nincs említve falu; *Komlous* néven csak 1396., *Komlous* néven 1404. tűnik fel (vö. Cs. I. 54). Kutpataka (*Kughpatak*) csak az 1398. évben bukkan elő.

170 Az 1336. évi határvitában Olaszi adománybirtokosai azt próbálták ugyan bizonyítani, hogy a határ nyugatabbra, a Zsadánypatak medrében, annak forrásáig (*per eundem Sadanpataka ad caput eiusdem veniendo*), majd a *Holloswelg* mentén (a mai Hollósető alatt Komlóska felé húzódó völgyben) halad a Nagy Papaj hegyig. Az országbírói ítélet azonban a Zsadánypataktól egy bizonyos „bérc” alatt kelet felé elhajolva (*ad quoddam berch* az újkorra is megmaradt határ ismeretében a Borz hegygel, [344 m.] azonosítható), majd a darnói monostortemplom homlokzata előtt és temetőjén áthaladva (*in anteriori parte et cimiterio eiusdem transeundo*) a Nagy Papaj hegy (*mons vulgo Popol*) felé vezető Hosszúvölgyben (*vallis Hozywelg*) jelölte ki a határt (ld. 136. jz.). Mintegy 1 km szélességű, hosszan felnyúló sáv ez, melynek kiterjedését az ítéletben 30 ekealjára becsülték.

171 Ld. Makramál határjárását (133. jz.); a határ e részét leíró szövegrészlet a 4. jz.-ben.

ömlött. Az újkori szemlélet ezt a vízfolyást egyazon pataknak fogja fel forrásától (ma Jóremény forrás) fogva a Bodroig, és Bényei pataknak nevezi.¹⁷² Továbbhaladva kelet felé, Liszkaolasi felől a ma is e néven ismert Margita hegy (*mons Margita*) alatt futó Margita patak (*Margitapotaka*) volt a határ,¹⁷³ oly módon, hogy a Margita hegy még Bénye határába esett, Liszka határa azonban magasan felnyúlt a Szokolya hegyig (611 m), s magát a hegyet (*mons Zokolahege*) is körülölelve nagy erdőrészt kapott az eredetileg királyi faluhoz.¹⁷⁴ Eddig volt közös határa a pataki uradalomnak az Abák birtokaival; itt kezdődött a Tolcsva nemzetség birtoktömbje, „Tolcsva föld”. A Bodroghoz közel ugyan a Tolcsva patak alsó folyása és torkolatvidéke („Tolcsvatő”) volt a határ, észak felé azonban a nemzetségi birtok legyezőszerűen kiszélesedve magába foglalta a mai Komlóskától keletre a Papaj hegyet (*mons Popol*, 532 m)¹⁷⁵, valamint északabbra a Nagysom hegy (494 m) alatti erdőséget is (*silva que vulgariter Nogsom vocatur*), ameddig tudniillik Makramál (Makkoshotyka) északi határa felnyúlt.¹⁷⁶

Itt ért véget a két szomszédos nemzetségi birtok és a korai pataki uradalom közös határa. Tovább kelet felé több mint 10 km mélységben már nem voltak határok az erdőben, mert az egész erdőség (éppúgy, mint Erdőbénye, Erdőhorváti és Komlóska felett a mai Zempléni hegység többi része) királyi magánbirtokként a pataki uradalomhoz tartozott. Az északkeleti szegletben azonban ismét a Tolcsva nemzetség birtokaival volt határos az uradalom. A nemzetségnek ugyanis a Tolcsva körüli földön kívül volt még egy kisebb birtoktömbje is Újhelytől északra. Újhely felett a Ronyva mindkét partja közel 10 km magasságban, Kistoronya határával együtt, még a pataki uradalom része volt,¹⁷⁷ de Nagytoronya, a nyugatról szomszédos Csergő és az északról határos Gercsely falvakkal együtt a Tolcsva nemzetség földjeinek másik — kisebb — tömbjeként¹⁷⁸ zárta le a pataki uradalom területét. Az eddig vázolt térségben, azaz a Bodrogtól kiindulva, nagy félkaréjban az erdőségen át az északkeleti szegletig, a pápai tizedjegyzékek (1332–1335) korában csak Keresztúr, Tállya, Erdőbénye, Tolcsva és Nagytoronya — a számbavett nemzetségi „földek” központjai — voltak egyházas helyek, s még az 1300 utáni időben kialakult (Vámos) Újfaluhan épült templom, ahol is az új templom védő-

172 1255: Meszes határjárásában (140. jz.) ... *et cadit ad vallem seu originem ... fluvii Feouenyespataka, ... in quo videlicet rivulo ... descendit de montibus et cadit ad fluvium Mescespataka*. A középkori Fövényes patak neve a 19. században (ld. a katonai felvételeket) „Holt patak” volt.

173 1248, 1299 Liszkaolasi határjárásában (139. jz.): a falu nyugati határa a Meszes patakba fut bele *et in medio Meszopotaka transit supra et inde ascendit ad Margita potaka, et in medio ... transit supra*. — 1255: Meszes határa *incipit ex parte septentrionali iuxta montem Margita* (140. jz.).

174 Az előbbi folytatása: *et ascendit ad montem Zokolahege... et circuit ipsum montem*; a határ innen ereszkedett le a mai Rány tetővel (183 m) azonosítható (vö. 155. jz.) *Senewhalmán* át a Tolcsva patak alsó folyásához, a „Tolcsvatőhöz”.

175 1336: *mons Popol* az Olaszit Tolcsvától elválasztó határ felett (136. jz.). — 1262: *sub monte Popol* kelet felől Makramál határa (133. jz.).

176 1262: észak felől Makramál határa; a szöveget ld. 4. jz.

177 Patak vár tartozékai között 1321: *Toronya* (Reg. Slov. II. 284 = DI. 57 266); 1390: *Kwztwrwna* (Zs. II. 940 = DI. 7645; hibásan „Kwztwnya” Cs. I. 354.); 1429: *Thoronya* (DI. 12 052); 1453: *Thoronya* (DI. 71 987). Mindig Kistoronya értendő. — Valószínű, hogy az *ad villam Wyhel pertinentes* falvak legkorábbi felsorolásában (1282: W. XI. 931 = Reg. Arp. 3184) a tartozékok közt negyedikként szereplő *Bizligety* — mely név többé nem jön elő, helyébe viszont Toronya lép — Kistoronya eredeti neve.

178 Az erőszakkal elfoglalt Nagytoronyát (*terra Toronia*) 1288 körül engedték vissza a („Baksa nem-beli”) Simonfiak a Tolcsva nemzetségnek. W. V. 59. Vö. K. III. 102. A többi falura ld. 169. jz.

szentje, Szent Mihály arkangyal, alighanem a közeli pataki királyi kápolna hatását mutatja. Templomos hely volt aztán — Patakon és Újhelyen kívül — a Bodrog völgyében az akkor már a királyi uradalomtól elidegenített Liszkaolasi és Bodrogolasi is.¹⁷⁹

Az erdőség számhavételét a későbbiekre hagyva, s miután megállapítottuk, hogy ahol az erdővidéken egyáltalán magánbirtok határolta az uradalmat, az két nemzetség birtokát jelentette, térjünk vissza a kiindulóponthoz, az uradalom magterületének délnyugati szegletéhez, de most már a déli — a Bodrogtörzön húzó — határt próbáljuk rekonstruálni.

A délnyugat felől lezáró határ, mint láttuk, a Bodrog balpartján is Bodrogeresztúr határa mentén vonult. Innen északkelet felé három középkori falu sorakozott a Bodrogtörzsen a pataki uradalom falvainak szomszédságában: Zalkod, Csenke és Viss. A közbülső már a 14. század végére elpusztásodott; helyét a másik kettő közt félúton a ma is meglévő „Csenke” dűlő és „Csenke part” helynevek tartották fenn. Ez is a Tolcsva nemzetség birtoka volt a 14. században, de valószínűleg — a délkelet felől szomszédos Kenézlővel együtt — adománybirtokként (1312), nem régi nemzetségi földként.¹⁸⁰

A pataki határ Zalkod felé Meszes határjárásának (1255) e helyütt romlott szövegében bizonyos *vena Veter*, teljesebb formában *fluvius Vescer agazattya* (1327) volt, mely „ágazat” a korábbi határleírás földrajzilag példásan részletező meghatározása¹⁸¹ alapján jól azonosítható azzal a vízfolyással, melyet a II. katonai felvétel (1853) még pontosan ábrázolt. Az ér neve, mely ma is e néven ismert Fekete tóból (*Fequete tou 1255*) dél felé folyt, majd dél és nyugat felé kettéágazott, a 19. században „Közrét ér” volt. A vízszabályozások utáni maradványa manapság (1986) „Longi ér” — az újkorban is egy darabon Szegilong és Zalkod határa. A Liskát a szomszédos falvaktól elhatároló erek nevei (Zalkod felé *Gyoer*, Csenke felé *Elewer*, Viss felé *Besdyner*) eltűntek, ahogy maga az egykori érrendszer nagyobb része is, de már a Meszes földet Zalkodtól és Csenkétől elhatároló *Pasaga ere* (1255) azonosítható, mert Viss és Csenke 15. századi állapotokat tükröző (az 1239. évre hamisított) határleírásából tudjuk, hogy *Posoghère* a két falu északkeleti határa volt. Mai neve „Zsaró ér” (1986). Hogy aztán Csenke határa az *Arostho* (a Meszes határában már 1255-ben megnevezett *Arustou*) felé, a Bodrog manapság is „Áres tó” néven ismert holtágához — egykori morotvához — haladt volna tovább, már a hamisítás egyik jellegzetes árulkodó jele. Ez a „tó”, melyet a középkorban mesterségesen ásott csatorna, azaz „ásvány” (*Asowan*) kötött össze kelet felé a Bodrogtörzshöz, még Meszes ugyancsak tendenciózus határjárása szerint is Liszkaolasi határán belül esett, oda tartozik ma is. A Zalkodot és Csenkét a pataki uradalomtól elhatároló mai Zsaró ér neve a 19. században a II. katonai felmérés (1853) szerint „Ihatár ér” volt.

179 A templomok védőszentjeit is feltüntetve 1332. évi jegyzékben. Mon. Vat. I/1. 249-250.

180 Az adatok az 169. jz.-ben. Már a 15. század első felében 1239-i dátummal hamisított oklevélben (141. jz.). *Viss villa* mellett *terra Chenke*. Kenézlő (*Kylyzueu*) adományá 1312: A. I. 266.

181 1255: a határ délen *piscina Fequetetou* mellett haladt [= a Bodrog holtága és morotvája Fekete tó néven Olaszliszka bodrogtörzsi részén minden részletesebb 19-20. századi térképen], *posthec vadit versus orientem, perveniet ad venam Veter, ... que exit de Fequetetou et vadit versus meridiem, que scilicet vena non remote eundo de ipsa Fequetetou dividitur in duas partes, una earum ... versus meridiem, et alia versus occidentem ...* (140. jz.). — 1327: az Aba-Keresztúriak és a Meszesi család perében új határmegállapítás F. VIII/6.99 (Veszer; az oklevélben *Vescer* DI. 424).

182 +1239/15. század: ... *Posoghère, dehinc vadit ad Arostho, a quo iterum transit ad locum Asowan nominatum, per quod egreditur aqua de fluvio Bodrogh* (141. jz.). — Az egész halászati rendszer, a Bodrog kanyarulatában „Piszkáros Tó” (*Piscanustou* 1255), a vele csatornával összekötött „Áres Tó” (*Arustou* 1255) és az abból kelet felé kiágazó „Nagy Ásvány” pontos ábrázolása megtalálható Olaszliszka 1850 körüli kataszteri térképén. (OL Térképtár. S. 70. No. 139.)

A vízszabályozások erősen megváltoztatták az erek egykori folyását, de a rendkívül informatív 1853. évi térkép hozzásegít a középkori vonulat rekonstruálásához, sőt értelmezéséhez. A mai Longi ér (középkori *Vescer agazattya*) és a Zsaró ér (középkori *Posoghere*) ugyanis manapság két párhuzamos, de egymással nem érintkező vízfolyás, míg a 19. század közepén folyamatosan egységes vízfolyás volt, melynek Zalkodnál az imént említett „Határ ér”, Vissnél „Nagy ér” (1853) volt a neve (manapság Falu ér) és északkelet felé beleömlött a maradványaiban ma is meglévő, sőt csatornával szabályozott és meghosszabbított Török érbe. Ez utóbbi (*fluuius Turcer* 1322)¹⁸³ már az Árpád-kori Zsadányt Viss határától elválasztó vízfolyás volt, oly módon, hogy az ér környékét „egy nyíllövésnyire” még magába ölelte Zsadány határa.¹⁸⁴

Pontosan megrajzolható, hogyan határolódott el 1200 táján a pataki uradalom Zalkod, Csenke és Viss felől az újkori megnevezések szerinti Közrét ér (Longi ér) — Határ ér (Zsaró ér) — Nagy ér (Falu ér) — Török ér vonalán, mely a középkorban, de még a 19. század közepén is, egységesen folyamatos vízfolyásként kínálkozott határuul. Különben a legújabb kori „Bodrog-zugi főcsatorna” és „Viss — Faluéri csatorna” (1986) ma is nagyjából ezt a vonulatot követi. A Török érnél már a pataki uradalomnak a Bodroghközön át a Tiszáig lenyúló nagy határ-része kezdődött. Az így rekonstruált bodroghközi határon belül több, nevében részben ma is meglévő Bodrog-kanyar és holtág — egykori „tó”, azaz halastó, morotva — és ásott csatorna — „ásvány” (*Asowan*) — volt, mint Meszes föld határán belül a Fekete tó (*piscina Fequetetou*), Liszkaolasi határában a következő holtág, Áres tó (*piscina Arustou*) és a Bodroghhoz közelebb eső Pizskáros tó (*piscina Piscarustou*), valamint Pap tó (*Paphowa*).¹⁸⁵ Több hajdani halastó és morotva neve természetesen éppúgy eltűnt, mint a Bodrogot a balparton is övező galéria-erdők láncolata.¹⁸⁶ E határrészekben a legfőbb népi foglalatosság a halászat, a királyi szórakozás a vadászat volt.

Megjegyzendő, hogy a pataki uradalom egykori magterületét körülvevő falvak teljes láncolatát maradéktalanul számbavette már Liszkaolasi 1299-ben megújított határjárása. Az akkori határbejárás által követett, délkelet felől kiinduló sorrendben: a Bodroghközön Viss, Csenke és Zalkod földje (*terra Wys, Chenke, Zalkod*), majd „Prügy fiainak Keresztúr nevű földje” (*terra filiorum Prug Kerezthur vocata*), azaz Bodrogerkesztúrnak a Bodroghköztől a Bodrog-jobbparton az erdőségben a Fővényes patak forrásáig felnyúló határa, majd Alsó-és Felsőbénye (*terra Alsobenje, Felsewbenye*), végül „Úz és Langius fiainak és nemzetségüknek

183 Így az eredetiben (Dl. 42 686); *Fejérnél „Turesér”* (137. jz.).

184 1322: Zsadány határa *progréditur versus villam Wys, et ibi ad iactum unius sagitte circumdat quemdam fluium Turcer nominatum* (137. jz.). — A középkorban (+1239/15. sz.) *vena Thewreker Zsadány és Viss határvize* (141. jz.). A Csicseriek pereiben többször szerepel „Viss birtokon az a hely, ahol a Bodrog folyóból a Török-ér (Thurekeer) vize kiágazik”. 1334: TT. 1900. 396; 1398: uo. 1901. 55; 1406: uo. 59.

185 +1239/15. század: *locus Paphiowa* (141. jz.) Olaszliszka kataszteri térképen (182. jz.) és ma is Fekete tó, Árestó, Paptó (1980, 1986).

186 Zsadány határában *lacus Hoziuou, Zelustou, Lapostou* (137. jz.), Liszkaolasi határában *Azywtou* (139. jz.), és így tovább. Az erdőkre ld. 72. jz.

[generatio] földje”, vagyis az akkor még faluhatárokkal fel nem szabdalt nagy „Tolcsva föld”.¹⁸⁷

A délkeleti csomóponton Viss után, azaz: a kanyargós Török ér környékétől tovább északkelet felé a Bodrogtőzön aztán jó darabon nem volt több falutelepülés, mert innen már a pataki uradalom határa nyúlt le a Tiszáig. Minthogy az uradalom határát Patak város örökölte, erre nézve pontos felvilágosítással szolgál a Patak város és Gáva birtokosai közt az 1366. évben országbírói ítélettel lezárt per. A per tárgya egy rét volt a rajta levő halastavakkal és halászóhelyekkel együtt, egy ekealjnyi terület (kb. 50 ha) Gávával szemközt a Tisza mellett, mely „régii idők óta Patak város határai között” feküdt,¹⁸⁸ de Gáva birtokosai elvitatták, sőt elbitorolták. Az országbíró Patak javára döntött.

A helynevek egy része jól azonosítható Sáros-Nagypatak határának 1833. évi kamarai térképe segítségével, mely igen részletesen és pontosan ábrázolja ezt a Bodrogtól a Tiszáig le húzódó széles korridorot, de hasznos információkat adnak az 1853. és 1868. évi katonai felvételek is. A nyugati határ Felkenézlő (*Felkelezneu*) határával érintkezett a Nagy érnél (*magnus Eer* 1366). E víz neve az újkorban is „Nagy ér” maradt (1833), környékén pedig azon a csomóponton, ahol Kenézlő és Vencsellő közös határa befutott a pataki határba, a beszédes „Király ere szuglya” és egy „Királyhegy” (1853) nevei emlékeztettek a hajdani birtoklásra. A Bodrogtőzön áthúzódó korridor kelet felől az Ágócsiak Aba és Homoki birtokai-val volt határos, két utóbb elpusztasodott faluval, melyeknek egykori létét Lipszky térképe is jelezte a 18. század végén: *praedium Abaj Homok, olim duae pagi Abaj et Homok*. Csakhogy Lipszky helymegjelölése — a Bodrogtőzön, de Zsadány magasságában — félrevezető. Az 1366. évi határjárásból kiderül ugyanis, hogy Homoki (*possessio Homoky*) határa dél felé a Tiszáig, egészen Karádig nyúlt le, ahol — Tiszakarádtól észak felé mindössze 5 km távolságban — „Nagy homok”, „Nagy homoki pusztá”, „Homok tanya” (1853, 1868) helynevek őrizték emlékét.¹⁸⁹ Határához észak felől csatlakozott Aba (*possessio Aba*), és pedig Luka — a mai Bodroghalom — határáig. Aba határát 1371-ben különítették el Nagy Lajos biztosai a pataki határtól.¹⁹⁰ A Tiszáig lenyúló pataki határ szomszédosai az 1833. évi térkép ábrázolása szerint nyugat és dél felől Kenézlő, Vencsellő és Gáva, kelet felől egészen fel Lukáig „Karád helység határ szélei” voltak — minthogy az újkorban a középkori Homoki és Aba beolvadt Karád határába. E Tisza-melléki pataki határrész több halastava és egyéb helyneve azonosítható a Tisza folyásától 4-5 km távolságban északra, Gáva felett, egy csoportban.¹⁹¹ A per tárgyát képező rétség a mai Györgytarló térsége volt.

187 Ld. 139. jz.

188 Az ítélettelvél meghatározásai (1366): *ex ista parte, scilicet occidentali fluvii Tycie* [ti. e szegletben a Tisza folyásához képest Gáva keletre esett: *ex altera parte eiusdem fluvii, scilicet occidentali*]. Másutt: *in superficie eiusdem a fluvio Tice versus ... civitatem Patak; pratum tempore ab antiquo ... intra metas dicte civitatis Patak existens*. Minthogy az oklevelet *A. Szirmay*: i. m. 191-195, 222; nyomában F. IX/3. 631-639) botrányosan megcsontkítva és hibásan közölte, mindenütt az eredetit használom: DF. 282 851.

189 A megye minden helynévtárában Nagyhomok. *Csánki* lokalizálása („Lukához közel”) túlzottan laza. Cs. I. 349.

190 1371: *de curia regia specialiter transmissi ad erigendum metas et applicandum terras civitati Patak*. DI. 5969.

191 *A lacus Kaplohomoka* (1366) azonos az újkori *Kolló* tóval (1853, 1868), a *Kolló gerindje* (1833, 1986) mellett. *A parvus monticulus sabulinus Zabhomoka* (1366) az újkori Szophomok (1868, 1986). *A Kethlaplo* nevű kettős halastó (1366) nevével függ össze *Láplóhomok* (1833), Kis- és Nagy Lápló tanya (1868).

Ez az egész határrész ereken és halastavakban bővelkedő, helyenként mocsaras, nádasokkal és ártéri erdőkkel, máshol homokdombokkal borított terület volt,¹⁹² melynek hasznosításáról pontosan vall az 1366. évi oklevél: a szárazság idején, amikor a halastavakból lefutott vagy kiszáradt a víz, rétnek és kaszálónak használták.¹⁹³ Halászat és széna: ez volt e nagy határrész értelme azon túl, hogy Patakot összekötötte a Tiszával. Így érthető a tartozékok felsorolásában legrészletesebb 1429. évi adománylevelé kitétele, hogy a tiszai halászóhelyek is az uradalom „határain belül” találhatóak, sőt maga a Tisza is e határon „belül” folyik.¹⁹⁴ Kolló halastóról vagy más néven „Nagy rekeszről” a bodrogközi határ déli részén az 1567. évi urbárium is megemlékezik, egy tölgyerdővel együtt, melyet a város „a Tiszához közel” még a középkorban megvásárolt.¹⁹⁵

A pataki uradalomnak a Tiszáig lenyúló nagy határrészét — „korridorjait” — tehát nyugat felől Viss és Kenézlő, kelet felől Vajda (mai Vajdácska), Luka (mai Bodroghalom), Aba, Homoki és Karád határolták, mely utóbbi falulánc nagy része, a szintén határos Kengyel egykori zempléni várfölddel együtt, az 1280-as évtized folyamán az uradalmat a tatárjárás után újjászervező (ún. „Baksa nembeli”) Simon pataki ispán fiainak birtokába került.

Ezután már csak az van hátra, hogy az uradalom eddig még szemügyre nem vett északkeleti határát rajzoljuk meg. A terület a Ronyváig 1200 körül még szűz erdőség volt; magát Újhelyt is csak az 1261. évben hozta létre V. István ifjabb király. A Sátorhegytől északra, abban az erdőségben, ahol a már tárgyalt „Királyszállása” húzódott meg, csak a 14. század közepe táján indult meg — kassai tókével — a bányászat, s alakult ki Széphegy (Sepheg) bányászfalu, melyet utóbb a bányák után inkább Szépbányának vagy Bányácskának neveztek;¹⁹⁶ a mai Rudabányácska magva. Öt ekealjnyi határbővítését a sűrű erdőségből szabták ki az 1390. évben. A manapság is köröskörül az akkori határposztokon megnevezett nagyobb hegyek, a Borzhegy (mons Borzhege, 379 m), a nyilvánvalóan a mai Esztáva (279 m), Kis Száva (416 m) és Száva hegy (478 m) hegyláncával azonos három Száva hegy (*mons, alius mons és tertius mons Zavahege*), a Hallgató (*mons magnus Halgatoheg*, 543 m) és a Ritkahegy (*mons Rykaheg*, 368 m) oly erdőséget vettek körül, melyben az aknákon és bányahelyeken kívül csak hérceket, völgyeket, patakokat és erdei utakat tudott megnevezni a határjárás. A Ronya és a Bodrog közti területet Újhely alatt szintén erdőség töltötte ki, a Long erdő. Nem lehet csodálkozni tehát, ha Anonymus a Patakról Zemplén várába vezető úton szembetűnően kiemelkedő Sátorhegyet nevezte meg az uradalom keleti végpontjának.

192 1366: *ipsa terra litigiosa seu pratum simulcum piscinis seu aquis piscatoriis; terram litigiosam cum stagnis, pratis, sylvis ... in superficie eiusdem a ... fluvio Ticie versus ... civitatem Patak existentibus eisdem civitatibus de Patak adiudicavimus*. A határ délkeleti negyedén az 1833-i térképen ez áll: NÁ-DASOK. — Aba határánál 1371: *applicatio terrarum, silvarum, stagnorum et pratorum ... civitatis Patak*. DI. 5969.

193 1366: *a tempore siccitatis, dum stagna seu aque piscatorie siccitate exuste et in prata seu fenilla redactae exitissent* Gáva birtokosai rendszeresen elhordták vagy felgyújtották a szénát.

194 1429: *signanterque (cum) fluvii Ticie et Bodrog ... in omnibus illis locis, in quibus iidem fluvii intra terminos et limites prescriptorum castrum ... et civitatis fluunt*. DI. 12 052.

195 1567: *piscina Kollo vocata ... clausura piscium Nag Rekez vocata; sylva prope Tybiscum, quam civitas Patak emittit pecuniis, vocatur Theold*. U et C 40/35, fol. 5/v és 4.

196 1390: 146. jz. — 1434: *Scepbanya* DI. 12 586; 1450: *Banyaczka alio nomine Zepbanya possessio et villa prope oppidum Vyhel immediate iacens* DI. 14 368. (Cs. I. 341); 1451: *possessio Zepbanya alio nomine Banyachka*. Z. IX. 274.

Mindazonáltal, az uradalom már a korai időben kiterjedhetett a Ronyván túli termékeny síkságra, ahol — Borsitól délre a Bodrog mellett — a már tárgyalt korai eredetű Kovácsai falu határa is elterült.¹⁹⁷ Az uradalomhoz tartozott maga Borsi is, egy 1400 táján elpusztásodott, nyomtalanul eltűnt Taj nevű településsel és az 1282 körül *Obizligety* néven említett faluval, mely valószínűleg a későbbi Kistoronyával azonos.¹⁹⁸ Ez a sáv korai időktől fogva lakott és művelt mezőgazdasági terület lehetett, ha már az 1310. évben működő pataki plébános elődei is tekintélyes mennyiségű, évi 70 kepe tizedet engedtek át az újhelyi pálosoknak a „Ronyva folyón túli” tizedekből,¹⁹⁹ azaz a négy falu terméséből. Ezt a Ronyván túli mezőgazdasági sávot kelet felől a Bodrogon túli Szerdahely (Bodrogszerdahely), a Bodrogon innen Szöllöske és Ladamóc, feljebb Bári falvak határolták, észak felől pedig — mint már láttuk — a Tolcsva nemzetség kisebbik birtoktömbje zárta le Nagytoronya vidékén.

Ebben a földrajzi helyzetben az a továbbiak szempontjából az a figyelmet érdemlő körülmény, hogy Bodrogszerdahely, mielőtt Simon pataki ispán (1261–1264) adományba kapta, nagy valószínűséggel a zempléni vár földje volt,²⁰⁰ a vár szomszédságában Szöllöske és Ladamóc úgyszintén.²⁰¹ E falvak ahhoz hasonlóan helyezkedtek el közvetlenül a pataki uradalom határa mellett, ahogy a bodrogközi részen a tatárjárás idején elpusztult Kengyel várföld (*terra castri de Zemlyn*), melyet eladományozásakor (1271) már éppen kiürült faluhatára miatt „Kengyeltekinek” neveztek.²⁰²

Ezen a ponton be is fejezzük hosszú, helyenként talán aprólékosnak tűnő — de nem öncélú — körsétánkat a pataki uradalom magterülete körül, s következhetne, hogy hasonló körsétát tegyünk az uradalomhoz tartozó erdőségekben, végül

197 Vö. 119. jz. — Ennek szomszédságában, a Long erdő szélén, a Kaproncaszegben (*Kuproncha-zegh* 1334 = Kapronza az 1853. évi katonai térképen) — Ágóccsal szemközt a Bodrog mellett *piscina Cossya* (ld. 147. jz.), melynek neve a 18. század végén Cassa Tó volt (Mappa Lang Sylvae Regiae in territorio cameralis domini Patak. A 1788. OL Térképtár. S. 11. No 160/a:1), manapság pedig Kacska tó néven szerepel a térképeken.

198 1282: Toy; 1321: Tay; 1429: *predium Thay* (az 1453-i *nova donatio* már nem is említi). Ld. az 187. jz.-ben felsorolt okleveleket.

199 1310: *cum predecessores nostri de decimis ultra fluvium Ronua tunc sibi et ecclesie provenientibus 70 capecias ecclesie sancti Egidii ... annuatim persoluerunt* A. I. 206.

200 Erre a nagyfokú valószínűsége alább, a III. fejezetben, a „Baksa nembeliek” birtokszerezése kapcsán mutatok rá. (Nem készült el. – a Szerk.)

201 Zeleus egy része e vidéken 1298-ban mint Petenye fia Péter öröklött birtokrésze bukkan elő (*particula terre de terra sua hereditaria*). W. X. 314. Ez azonban aligha azonos a Bodrog-parti Szöllös(ké)vel, mert a távoli Kásó mellett feküdt (*iuxta terram suam Kasow*). Ezzel szemben, minthogy a Bodrog-parti Zeleus Ladamóccal és magával Zemplénnel együtt jutott a 14. század elején az akkor zempléni ispáni tisztet viselő („Baksa nembeli”) Tamás fia László birtokába, majd a pataki uradalom nevezetes 1321. évi cseréje keretében vissza királyi birtokba (Reg. Slov. II. 284), nagy mértékben valószínű, hogy eredetileg zempléni várföldekről van szó. Emellett szól, hogy e *Zewlewsón* rév működött (*tributum portus seu navigii aut vadi*), jóllehet ez csak viszonylag kései időből (1399, 1409) igazolható. Zs. I. 5782. és II. 7134.

202 1271: *terra castri nostri de Zemlyn Kengeltelegui vocatam ... et habitatoribus carentem a tempore Tartarorum* (143. jz.) — E föld fekvését tévesen lokalizálta *Valier I.*: A Bodrogköz i. m. 41, 43. A határjárásból kitetszően a föld északon Becskednél kezdődött és a határ oda is tért vissza (vö. 13. jz.), dél felé azonban egészen Homoki földig terjedt (*contiguanur metis terre Homoky vocate*), amely — mint az imént láttuk (189. jz.) — délen már a Tiszával volt határos. Bár a nyugati határ helynevei (*Disnoere, Apathyhomoka*) nem azonosíthatók, nagyon valószínű, hogy a nagy kiterjedésű föld Karcsa falu és a pataki uradalom vázolt bodrogközi keleti határa közti húzódtól dél felé legalább 5–6 km hosszúságban.

is „erdőuradalomról” van szó. A történeti genezist érintő birtoklás- és település-történeti következtetések levonásához (ami végeredményben az egész körséta legfőbb értelme) azonban legkevésbé az erdőség kiterjedése érdekes. Bármily sokszorosán múlta felül ugyanis az erdőterület a magterületet, mégiscsak ennek függvénye volt, s a dolog természetéből következően szignifikáns mondanivalót nem kínál az uradalom genezisére nézve, hiszen eleve egészében (vagy csaknem egészében) királyi birtok volt és maradt.

*

Körsétánk végén jutottunk el egy fontos körülményhez: az uradalom keleti peremén kitapintottuk Zemplén vár korai földjeit. Nyilvánvaló, hogy a pataki uradalom kialakulása szempontjából a várispánsághoz (egyáltalán a környező vármezőkhez) való viszony legalább olyan jelentőségű, ha ugyan nem jelentősebb, mint a nemzetségi birtokláshoz (mintegy: kollektív „magánbirtokokhoz”) való viszony. Vissza kell térnünk tehát, most már erre a szempontra figyelve, az uradalom délnyugati szegletéhez. Ezen a területen két, eddig nem érintett topográfiai sajátosság vonja magára a figyelmet.

Az egyik, hogy Szabolcs (s a korai időben Észak-Szabolcsra is kiterjedő Borsa) és Zemplén megyék középkori határa általában ugyan a Tisza folyása volt — de két figyelmet érdemlő kivétellel. Az egész Taktaköz, vagyis az Abák korai nemzetségi birtoktömbje kívül maradt Zemplén megyén, jóllehet a Tiszán innen terült el: Szabolcs megyéhez tartozott, ahová — mint látni fogjuk — az ugyanehhez a tömbhöz tartozó többi birtok is esett.²⁰³ A másik kivétel, hogy Szabolcs megye középkori határa Tokaj felett megint átlépett a Tiszán, hogy az éppen az imént tárgyalt Zalkod, Csenke és Viss falvak határait (a még szintén Tisza-jobbparti Kenézlővel együtt) magába foglalva, pontosan azon a vonalon térjen vissza a folyóhoz, ahol a pataki uradalom bodrogi közti korridorjának nyugati határa húzódott. Más szóval, Szabolcs megye határa a Bodrogi közben pontosan hozzácsatlakozott a pataki uradalom határához.²⁰⁴ Az egyik sávon a korai nemzetségi birtoklás, a másikon egy korai királyi magánuradalom módosított a természetes határon.

A másik figyelmet érdemlő határvonal a Bodrogi jobbparti vidéken rajzolódik ki, éspedig az egyházi igazgatásban, ahol köztudomásúan általában igen régi világi igazgatási határok konzerválódtak. Ha nem is maga ez a határvonal, de a mögöttes terület sajátos különállása, mely az egri püspökség egyik tizedkerületeként végig a középkoron át megmutatkozik, régóta szemet szúrt a történetkutatóknak,

203 A Taktaköz egyháziilag sem Zemplénhez tartozott, hanem a szabolcsi főesperességhez (Prügy, Ladány, Csobaj, Baj, Tardos). Cs. I. 510, 512, 519, 524, 527.

204 Vö. Cs. I. 503, 512, 529. E három falu közül, melyeket következetesen Szabolcshoz számítottak a középkoron át, csak Zalkod volt egyházas hely — a szabolcsi főesperesség részeként. A középkori határt ábrázolja Lipszky térképe is.

sőt már a múlt század végén heves viták tárgyát képezte. A vitakérdés abban tetőzött: létezett-e egykor „Szerencs vármegye” vagy sem.²⁰⁵ A vita kiindulópontja az volt, hogy Dél-Zemplén nagy és zárt tömbjét, Szerencsel és központjában, mely a káptalan tizedkerületét alkotta, az oklevelek hol szerencsi *provincia* vagy *districtus*, hol meg éppen *comitatus* megjelöléssel illették. Minthogy pedig a korai időben a vármegyéket is emlegették *parochia* néven, elsősorban maguk e terminusok szolgálták alapul „Szerencs vármegye” egykori létének feltételezéséhez.²⁰⁶

Nem érintve a vitának ezt a terminológiai természetű buktatóját, kezdjük annál a ténynél, hogy az 1217. évben III. Honorius pápa jóváhagyta Katapán egri püspök (1198–1216) rendelkezését, mellyel a szerencsi térség tizedeit (*decimas parrochie Sceremchi*) a káptalannak engedte át. Ez volt a jogforrása az egész középkoron át az egri káptalan dél-zempléni tizedjövödelmeinek abban a kerületben (*districtus Zerempch capituli*), melynek teljes falunévsorát az 1549 körül Egerben összeállított *Liber Sancti Johannis* tartalmazza.²⁰⁷ Minthogy a püspökök hajlamosak voltak megfélekedezni a káptalan szerzett jogairól, időről-időre meg kellett ismételni a régi rendelkezést: így születtek meg az ide vágó oklevelek. Bennünket a területi egység kiterjedése és határainak meghatározási módja érdekel, ahol is az oklevelek más és más falvakat neveztek meg mintegy példa gyanánt, mindig utalva azonban arra, hogy bizonyos határvonaton belül az összes többi falu is a kerülethez tartozik.

A káptalan tizedjogának első ismert helyreállításakor (1275) az egri püspök az *in parochia Zerench* fekvő falvak példáiként egyfelől — Zemplén megye déli zúgában, a Hernád alsó folyása mellett — Berzéket és Hídvéget, másfelől — az északi részen — Abaújszántót nevezte meg, megjegyezve, hogy a határ az Aranyos patak.²⁰⁸ Arról a ma is így nevezett patakról van szó, mely a Zemplén hegység abaúji részén, a Sima felett emelkedő hegyekben ered, és a festői Aranyos völgyben folyva Abaújszántónál ömlik a Szerencs patakba. A következő alkalommal (1317) az esztergomi érsek szabályozásában Bodrogkeresztúr, Kisfalud, Bodrogszegi és a két Bénye (Erdőbénye és Alsóbénye) a megnevezett példák *in comitatu Zerempch* — „az ehhez a *comitatus*hoz tartozó többi falvakkal együtt az Aranyos folyóig, melyet más néven Meszes-pataknak [*Mezespatak*] neveznek”. Szó szerint ezt ismételte meg ígértében (1319) az egri püspök.²⁰⁹ Az újabb megerősítéskor (1356) in *districtu Zeremch* a

205 *Botka Tivadar*: A vármegyék alakulásáról. In: Századok 5 (1871) 354-395.; *Balássy Ferenc*: Visszhang Botka Tivadar „Tájékoztatása”-ról a vármegyék alakulásának kérdéséről 1–2. In: Századok 7 (1873) 157 sköv.; *uő*: Válasz Kandra Kabosnak a sombolyi főesperesség s a sárvári várispánság és apátság kérdéséhez. In: Századok 18 (1884) 543 skk.; *Kandra Kabos*: A Somboly-pankotai főesperesség. In: Századok 17 (1883) 582-592., majd *uő*: Volt-e Szerencs vármegye? 1–2. In: Századok 19 (1885) 242-254. Elsősorban utóbbi cáfolta figyelmet érdemlő érvekkel a feltételezést, viszont sikra szállt mellette pl. *Pesty Frigyes*: Az eltűnt régi vármegyék. 1. Bp. 1880. 144-147.; és *Ortvay Tivadar*: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján. I/1–2. Bp. 1891–1892. I/1. 136-142.

206 A feltételezést híveinél bizonyossá fokozta az 1317. és 1319. évi oklevelek (ld. alább) szövegkontextusa: *in comitatibus Uyuar, Borsod, Vngh et Zerempch*.

207 1217: *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem edita ex tabulariis Vaticanis deprompta. Collegit ab Augustino Theiner*. 1–2. Romae 1859–1860. I. 6. — *Kovács Béla*: A Liber Sancti Johannis keletkezése és kora. *Archivum* 3 (1974) 5–27.

208 1275: *in parochia Zerench villas Bezegh, Hyduegi et Zamthou usque fluvium Oronas ex parte ecclesie*. DF. 209 900. (Hibás kiadása F. V/2. 303.) A kiadásokban többnyire igen hibás névalakokat a továbbiakban is az eredetiből közlöm. Az Aranyos patakra Gy. I. 40.

209 1317: *in comitatu Zerempch decimas villarum Pyudkeresztura, Kyusfalud, Zegzy et Ketbenye vocatarum cum aliis villis ad eundem comitatum pertinentibus usque ad fluvium Aranyas, quod alio nomine Mezespatak appellatur*. DF. 209 904 (hibásan F. VIII/2. 680). 1319: azonos szöveg (névvaltozatok *Zerempch* [!], *Zeged*, *Ketbeny*, *Oranyas*) DF. 209 905 (hibásan F. VIII/2. 234).

példák egyfelől megint Zemplén délnyugati zúgában Hernádnémeti, Kak, Fel- és Algesztely, másfelől Abaújszántó szomszédságában Golop.²¹⁰

A *Liber Sancti Johannis* falunévsorában annyi az eltérés a középkori állapotokhoz képest, hogy az 1317/1319. évi meghatározásban felsorolt öt falut más kerülethez csatolták, viszont a Taktaközt akkor már ide számították. Valamennyi falu — a pusztákkal együtt kereken harminc — ide tartozott abban a dél-zempléni térségben, melyet a Hernád — Sajó—Tisza—Takta—Bodrog folyamatosan egybefüggő félköre, kelet felől az alább azonosítandó patak, észak felől pedig az Aranyos patak zárt körül teljes nagy körben. nyugat és dél felől a határ értelmezése nem okoz gondot, mert az azonos Zemplén megye határával. Már érdekesebb az északi elhatárolás, mert itt két falu — Abaújszántó és Golop — az okleveles korban Abaúj megyéhez tartozott, ott is maradt az újkorban, de az egyházi igazgatásban a zempléni főesperesség (annak is alsó-zempléni vagy szerencsi alesperessége) része volt²¹¹ — világos lenyomataként annak, hogy az okleveles gyakorlat kibontakozása előtt a zempléni várispánság tartozékai voltak.²¹² Ezért volt a határ észak felől az ezt a két falut a szóbanforgó egységbe záró Aranyos patak.

Az egyik vonulaton tehát régi struktúra emléke kövesedett meg a határvonalban. Számunkra azonban közelebbről a keleteli elhatárolás lényeges. Az 1317. évi (1319-ben csak megismételt) meghatározásban kettős néven megnevezett vízfolyás semmi esetre sem lehet azonos az Aranyos patakokkal, hiszen akkor semmi értelme nem lett volna, hogy Bodrogkeresztúrtól a két Bényéig éppen az adott öt falut, ezt a Bodrog és a mai Bényei patak összefüggő vonulata mellékén húzódnó településláncot nevezzék meg tájékoztatásul. Valóban, a patak az oklevelek szerint „más néven” Meszes patak volt, ez pedig immár jó ismerősünk az előbbi körsetárból. Ez volt a korai pataki uradalom délnyugati határa Mezes potaka (1248, 1299), *Mescspataka* (1255) formában.²¹³ A térképre tekintve szembeötlően világos az 1317/1319. években leírt kettős megnevezés (*fluvius Aranys/Oranas alio nomine Mezespatak*) logikája. A Bényei (a középkorban Meszes) patak forrását a Sima feletti hegyekben, a mai Alsóliget vidékén alig egy km választja el az Aranyos patak felső folyásától; ez utóbbi nyugat felé kanyarodva folyt le a hegyekből a Szerencs patakba, az előbbi délkelet felé a Bodrogba, ezáltal gyakorlatilag összefüggő vonalat, jóformán „egy” vízfolyást alkotva. Mi sem volt kézenfekvőbb, mint hogy ez a kínálkozó természetes határ zárjon be egy területet, melyet az összes többi égtáj felől is folyókkal lehetett behatárolni. Kézenfekvően kínálkozott tehát az alsó-zempléni vagy szerencsi alesperesség pontos határvonalául. De aligha pusztán tájföldrajzi okokból, hiszen a terület patakokkal éppen eléggé felszabdalt volt ahhoz, hogy ha nyomós ok lett volna rá, más patakmeder is bőven kínálkozott volna. A nyomós ok az archaikus területi alakzatokat tradicionalista módon őrző egyházi kerületekben köztudomásúan általában az volt, hogy kialakulásuk idején igazodtak a világi igazgatási határokhoz, azaz a korai várispánsági körzetekhez.

210 F. IX/2. 508. — Az oklevelek ismertek voltak — hibás nevekkal — már a jelzett (204. jz.) vitában. Pl. *Pesty F.*: i. m. 144-145; *Orvay T.*: i. m. I/1. 137.

211 Golop (Mon. Vat. I/1. 240, 323, 340, 345, 361) és Szántó (uo. 345, 361) a pápai tizedjegyzékekben (1332-1335) ama alesperesség része, melynek akkori megnevezése *De inferiori Zemlen* (uo. 249, 340. A *seniori* másolási hiba *inferiori* helyett. Vö. *Orvay T.*: i. m. I/1. 142.). — Az alesperesi kerületet más néven szerencsinek nevezték. Gy. III. 85.

212 Golop esetében az ingadozás is megfigyelhető. Már 1258: *terra castri de Abaywar*, de még 1296-ban is *in comitatu de Zemlen*. Gy. I. 87.

213 Vö. 173-174. jz.

Akit tehát komolyan foglalkoztat a pataki uradalom genezise, nem takaríthatja meg a nyomozást: miért éppen a Meszes patak vonalán alakult ki egy sejtethetően igen korai határvonal (attól keletre ugyanis a korai pataki uradalom kezdődött). De mi forrasztotta egybe eredetileg az attól nyugatra eső tömböt? A nyomozás azzal kecsegtet, hogy esetleg megkaphatjuk a kulcsot a zempléni várispánság és a pataki uradalom egymással összefüggő genezise rejtvényének megoldásához.

„Szerencs vármegye” merőben találgatás szintű ötletén, melynek a tulajdonképpen egyetlen esetben leírt *comitatus* terminuson kívül²¹⁴ csak egy másik név hibás olvasata volt egyedüli támogatója,²¹⁵ hamar túlléphetünk. Már Anonymus negatív tanúvallomása is feltűnhetett volna, aki a maga korában létező ispáni várak helyén kivétel nélkül szerepet juttat a honfoglalás idején egy-egy *castrum*-nak (az adott tájon Borsova, Ungvár, Zemplén, Szabolcs és Borsod várainak, hiánytalanul visszavetítve saját korának várispánsági struktúráját), Szerencset azonban csak *mons Zerenche* néven, vagy egyszerűen *Zeremsu* „helyként” emlegeti. De nincs szükségünk efféle közvetett érvekre, minthogy kivételes pontossággal rekonstruálható a szerencsi kerület betagozódása a zempléni várispánság korai szervezetébe.

Tudjuk mindenekelőtt, hogy történetesen éppen ama Berzék és Gesztely falvakban, melyeket a szerencsi *parochia* vagy *districtus* első Hernád-melléki tartozékainak példáiként az oklevelek (1275, 1356) megneveznek, a 13. század elején a zempléni vár népei (*castrenses*) éltek, akik további nyolc környékbeli várfalu népeivel együtt és előjáróik (*ioubagiones castri Zemlun*) vezérletével feldúlták a johannita ispotályos keresztesek szomszédos tiszalúci birtokát (1219). A tíz várfalu közül nyolc összefüggő és zárt település-csoportot alkotott Zemlén megye legdélibb zúgában. Közülük Csanátos északról, Kak délről volt szomszédos Gesztellyel, hogy az Alsó-Hernád mellékén a láncot Berzék zárja le. Szemközti, a Takta mellékén — Lúctól észak felé haladva — Bazsi, Harkány, Tarcsa és Szada sorakozott egymás mellett. A két folyóparti település-láncolat határai átnyúltak egymásba. Csak Ola és Imár (Ingvár), két egymással szomszédos, még a középkorban elpusztásodott — Monok határába beolvadt

214 Az 1317. és 1319. oklevél voltaképpen egyetlen említést jelent, mert az utóbbi az előbbi írta át. Az efféle terminusokat a korai időkben cseppfolyós lazaság jellemzi, ami példák hosszú sorával illusztrálható (pl. 1259, 1264: a pilisi uradalomra: *comitatus seu districtus. Pesty F.*: Az eltűnt régi vármegyék i. m. 60. — és az egész műben megannyi hasonló). A legkülönösebb, hogy maga *Pesty Frigyes* is, aki pedig úttörő volt e régi, eltűnt szervezetek nyomozásában, s jól ismerte a terminológiai folyékonyt is, rabjává vált a „Szerencs vármegye” tévteóriájának.

215 Az egri püspökség egy archaikus főesperességének neve a hibáktól hemzseggő régi oklevél-kiadásokban (*Fejérel az élen*) *Sumbur*, *Zsumbur*, *Sumbrum* és hasonló torzult alakokban jött elő; innen származott az ötlet, hogy létezett valaha egy „zombori” főesperesség, mely valamiképpen egybeesett „Szerencs vármegyével” (ld. a 205. jz.-ben idézett frásokat; különös egyeztetési kísérlettel: *Orvay T.*: i. m. I/1. 140). Az ép névalak az oklevelek eredetijében *Sombun*, *Sumbun*, *Sombon*, mely a Záránd megyei *Sombon* ~ *Sombol* (jellegzetes *n l* hangcserével) *Zsombon* ~ *Zsombolygyháza* nevéből jön — olyan igen korai főesperességek sorában, mint Kemej, Pankota vagy Pata. Vö. Cs. I. 749; Gy. III. 84.

— falu esett valamivel északabbra.²¹⁶ A szomszédos Tiszalúcról ugyanebben az időben (1227) kerekken meg is mondják, hogy *terra existens in provincia Zempliniensi*.²¹⁷

Maga ez a hatalmaskodási eset éppen azt tükrözi ritka élességgel, hogy mennyire ép, birtokállományában is mennyire viszonylag megbontatlan volt még a 13. század elején is a zempléni várispánság (nem pedig „Szerencs vármegye”) szervezete e dél-zempléni vidéken. A szóbanforgó várfalvak népét kilenc várjobbágy vezérelte a dúlásban. Közülük az egyikről, bizonyos Csépnán nevűről, a következő évben megtudjuk, hogy Zemplén várnagya (*prefectus castri*) volt, bizonyos Mokud pedig a várispánság százánagya (*centurio*). Harmadik, Maza (*Moza, Moza*) nevű társukról még azt is tudjuk, hogy birtoka — következőképpen szolgálati székhelye — Ond várfaluban volt; utóbb (1247) eladott birtokrészét még a 14. században is „Maza Ondja” néven tartották számon.²¹⁸

Ezek után kíséreljük meg, hogy a lényegre összpontosítva, de módszeresen faluról falura haladva felderítsük az Aranyos és a Meszes patakig terjedő dél-zempléni terület korai sorsát. Ne éppen Szerencsessel kezdjük, mert ennek az egykori várföldnek Megyaszóval való összefüggésben lesz majd célszerű figyelmet szentelni. Hatadjunk inkább földrajzi sorrendben délről észak felé, kezdve az íménti várföldek szomszédságában már amúgyis szóba került Tiszalúccal.

A lúci szárazföldi és vízi vám harmadát (*tertia pars tributí de Luch*) két másik faluval és a királyi vámjog hányadával együtt még Szent István adományozta el az egri püspökségnek. E társfalvak egyike szintén a szomszédságban — átellenben, a Hernád mellett — Hídvég volt, a másik, Szentmária viszont jókora távolságra, Zemplénnvár szomszédságába (*in vicinitate castri Zemlenuar*), a Bodrognak a várral szemközti partjára esett, mely falut „a vám felével együtt, melyet ott szednek a Zemplén faluból átkelőkötől” adományozta el Szent István. A látszólag sórt adományban szoros ráció volt, minthogy Zemplén megye korai úthálózatának három csomópontját fogta egybe. Hídvégnél kelt át ugyanis az út Onod felől a Hernádon Zemplénbe, Lúcnál Zemplén megyéből a Tiszán át a Nyírségbe, Szentmáriánál pedig Zemp-

216 1219: VR. 226 (202). A másolatban eltorzult helynevek közül *Bezegnyn* (Berzék), *Retzel* (Gesztely), *Horkyan* (Harkány), *Torsa* (Tarcsa) és *Zurnok ~ Zadok* (Szada) azonosítását már a Váradí Regestrum (VR.) kiadásában elvégezte *Karácsonyi és Borovszky* — Chyan minden bizonyal Gesztely, északi szomszédja: Csanóos. Tarcsa fekvésére közelebből: elpusztult falu Harkány és Szada közt, a Takta mellett 1276: *terra Tarcha in comitatu Zemlen iuxta fluvium Tarkha*. W. IX. 156. — *Ilomar* nyilvánvalóan két falu, a pápai tizedjegyzékben (1332) *Ola* és *Inmar* (Mon. Vat. I/I. 250) néven szereplő falvak neveiből vonódott össze. Azonosak a Bogát–Radvány nemzetségből eredő Dobi és Monoki család 1435. évi új adományában szereplő *Ola* és *Ingvár* pusztákkal (Cs. I. 365, 371). Az előbbi Monokkal együtt Felső-Golop északi szomszédja volt (1258: *de terris Monak et Ola*. W. VII. 480 [Reg. Arp. 1177]; emléként Monok mai határának északnyugati vonulatán „Oláh völgy” érzi (1980, 1986). *Ingvár* mai helynév Monok határának délnyugati harmada közepén (1980, 1986). A helyrajzból nyilvánvaló, hogy Monok mai hatalmas határának északnyugati harmada volt eredetileg Ola határa, délnyugati harmada pedig *Inár ~ Ingváré*. — Az eltorzult *Poiznan* névformában szintén két falunév vonódott össze: az oklevelekben Boz (1288 e), Boos (1288), Bos (1332) formában szereplő (Z. I. 64; Reg. Arp. 3471; Mon. Vat. I/I. 345, 361) mai Bazsi pusztá, „Bazsi part” (1986) Tiszalúc és Taktaharkány közt (vö. még Cs. I. 342 és *Lipszky*: Bazsi p.) és szemközt, a Hernád-melléki Kak (az oklevelekben Kok, Kak).

217 1227/1409: W. VI. 444.

218 Az 1219. évi várjobbágyi névsorból *Chepanus* = 1220: *Chepanus prefectus castri* (VR. 256/275). Azonos lehet azzal a *Chepanus filius Chama* zempléni várjobbágygal, aki 1233-ban a bodrognői Zékényben birtokos *Ananias* várjobbágy rokonságához tartozva, igényt tartott a birtokra (Z. IX. 130=Reg. Arp. 521). — *Mocudinus* = 1220: *Mocud centurio*. *Dugus* = 1220: *Degus* (VR. 265/275). — *Moza* = 1247: *Moza qui se filium Vautha dicebat* eladta *Ownd* nevű egy ekealjnyi örökltött földjét (W. VII. 245), mely Ond várföld 1247. évi eladományozásakor mint a föld Szerencs patak melletti szomszédosa szerepel *terra Moza* néven (W. VII. 223/Reg. Arp. 850). Ezt a birtokrészt a későbbiekben *Mazaondya* (1348), *Mazandia* (1349) néven emlegették. (A. V. 225, 332.) Ld. még alább a 225. jz.

lénvár felől a Bodrogon a Bodrogrközbe, és tovább, az észak-keleti részek felé. Maga ez az adomány-együttes egyik nyomós bizonyítéka a zempléni várispánság korai kialakulásának, hiszen az adomány feltételezi a területi szervezet 1038 előtti meglétét; mellesleg természetesen azt is, hogy a megye déli zúga eleve a szervezet része volt. Maga Lúcz földje aztán részletekben került eladományozásra. Egyik részét (*partem terre Luuch versus cruciferos* 1227) a Csehországból bevándorolt Bogát és Radvány utódainak birtokaként ismerjük meg: ezt a falurészt a kései középkorban (1435) Felsőlúcnak nevezték. A másik rész (*predium hospitalaris* 1219) a johannita ispotályos keresztes lovagok birtoka volt; mindkettő nyilvánvalóan a zempléni várföld-állományból elidegenített adománybirtok. De a régi várföldből még mindig maradt egy darab, mely eladományozásáig (1278) — mint az első fejezetben láttuk — a királyi pecérek földje volt (*terra caniferorum nostrorum*).²¹⁹

Tiszalúctól nyugat és észak felé zárt tömbben következett az 1219. évben még mindig várállományi minőségben előbukkanó falvak közül nyolc, megismételve mai nevükön: Csanálos (Ócsanálos), Gesztely, Hernádkak, Berzék, Bazsi (puszta), Taktaharkány, Tarcsa (puszta) és Taktaszada. A zártságon csak egyetlen falu, Hernádnémeti hat résnek, de a 13. század közepéig valójában ez sem volt az, mert csak IV. Béla király adományozta el kedvelt bárójának, Akos nembeli Ernye bánnak, és pedig a jelek szerint a megye legdélibb csücskében — Tiszalúc alatt — meghúzódó Kesznyéten faluval együtt.²²⁰ Szintén e déli szögletben, Hídvég környékén feküdt egykor Megyer falu — az egyedüli helynév Zemplén megyében, mely törzsi katonai kíséret-elem telepítésének emléke, beszédesen mutatva egyben, hogy a zempléni ispánság megszervezése dél felől kezdődhetett meg: utóbb az Abák adománybirtokaként bukkan fel, akárcsak az eddig említettek közül Hernádkak.²²¹ Ezt a déli területet különben „Alsó-Zemplén megyeként” tartották számon,²²² ahol is a Hernád mellékén egészen a már Abaúj megyéhez tartozó Alsódobszáig és Megyaszó határáig négy kinyomozhatatlan eredetű falu kivételével²²³ máris kitapintottuk a településhálózat várföldi eredetét.

A Takta melléki Szada felett Bekecs következik. Ez is, akárcsak az előbbi, egészében várföld lehetett még a 11. század első felében. Bekecs egy részét még 1063 előtt Géza herceg, Szada részét utóbb, 1063 és 1067 közt Salamon király, a herceggel egyetértésben, adományozta el az Aba nemzetség Taktaközben birtokos ősenek. Már a százdi alapítólevélből (1067) is világos, hogy a két falu határának csak egy-egy része képezte az adomány tárgyát (*terram in Bekech, territorium in villa Ceda*), mindkét esetben nyilván a Takta két partjára kiterjedő faluhatároknak a folyótól délkelet felé eső, a nemzetségi birtoktömböt kikerekítő része. Világos ez abból is, hogy Szada még az 1219. évben is az imént megismert várfalvak sorában szerepel, hogy csak később (1252) tűnjék fel a Bogát — Radvány nemzetség egyik, e birtokrésze után (*de Zada*) megnevezett sarjának birtokaként. E falurészt utóbb (1455) Kápolnaszadának nevezték. De még így is maradt földje a zempléni várnak Taktaszadán, mely maradványt (*terram Zuda vocata castris nostri de Zemplen*) aztán V. István király adomá-

219 Az egri püspökség régi adomány földjeire 1261/1271: Reg. Arp. 2123. — 1227: eredetileg Bogát — Radvány nembeli Csepán fia Chyz birtokrésze volt (W. VI. 444); e nemzetség kérdésére ld. alább 226. jz.; 1435: *Felsewlcz* (Cs. I. 355, 371). — 1219: VR. 226 (202). — A pecérek földjére ld. 77. jz.

220 1281: Ernye bán fia István *possessionem suam acquisitam per patrem suum* elcseréli. W. XII. 342. — Kesznyéten eredetileg szintén az Ernye bán által összekovácsolt birtokegyütteshez tartozott. K. I. 45, 115.

221 Aba (szalánci) Csoma unokája adta el. A. V. 520. Vö. K. I. 67, 68.

222 1327: *possessio Hernadnemethy vocata in comitatu inferiori Zemplen existens*. DI. 71 856.

223 A legdélibb vonalon. a Sajó mellett Köröm, Girincs és Kiscséc a Hernád mellékén Külső-Bölcs.

nyozta el 1270–1272 közt Rosd nembeli Demeternek, valószínűleg az 1219. évben még szintén várföldként említett szomszédos Tarcsával együtt.²²⁴

Tovább haladva észak felé — Szerencset egyelőre kikerülve — Ond a következő falu. Tíz ekealjnyi határa egészében királyi birtok volt, míg az 1247. évben IV. Béla király el nem adományozta mind a határnak a zempléni várhoz tartozó részét, mind a királyi pecérek földjét (*duas terras Ond appellatas, alteram iposorum a castro Zemplyn exemptam, alteram vero prius caniferorum nostrorum*). Itt volt még egy ekealjnyi birtoka a királyi népek parancsnokának, a már megismert Maza nevű várjobbágnak is, aki az eladományozás évében maga is tulajdolt birtokán. E kisebb birtokrésszel (*Mazaondia*) szembeállítva, az eladományozott falut a 14. században Nagy Ondnak (*Ond magnus, Nogond*) nevezték (1349). A határába eső hegyek közül kettőnek a neve még akkoriban is *montes de Zemlenuar* volt. A faluhatár a Szerencs patak két partjára terjedt ki; dél felől Szerencsel volt határos, kelet és észak felől az Abák débrői ágának a fentiekben megismert — a másik oldalon már a pataki uradalomig kiterjedő — Tállya földje határolta, nyugati szomszédja pedig Monok volt.²²⁵

Monok is zempléni várföld volt, míg IV. László az 1273. évben el nem adományozta. A falu nem tartozott a Bogát — Radvány nemzetség korai dél-zempléni szerzeményei közé, s így nem szerepel az ági birtokok IV. Béla-kori felsorolásában (1252). Az adományt az a Simon *comes* kapta, Sándor fiával együtt, akinek osztályos része és birtokközpontja a 13. század közepén még a fentebb érintett tiszalúci falurész volt, ennek megfelelően akkoriban még „Lúcinak” nevezték (*Symon de Lwch*). Csak fia és unokái vették fel az adomány nyomán a Monoki (*de Monak*) nevet, hogy alapítóivá váljanak a késő középkori Zemplénben tekintélyes Monoki családnak.²²⁶

Még tovább lépve észak felé, Alsógolop még mindig Zemplén megyéhez tartozott,²²⁷ Fel-sógolopot azonban az 1258. évben IV. Béla király már mint Abaujvár földjét (*terram castri nostri de Abatywar Glap vocatam*) adományozta el. A faluhatár nagyobbik, északi fele volt

224 A korai adományokat az 1067 körül kelt százdi alapítólevél beszéli el. W. I. 24. Az 1063. év azért *terminus post quem*, mert Salamon és Géza csak ezután intézkedhettek közösen. — A Bogát-Radvány nemzetség birtokrészéről ld. alább. — V. István adományát IV. László 1278. évi oklevele említi. W. IX. 469. (Reg. Arp. 2262). Hogy Tarcsa is *per dominum regem Stephanum collata* birtok lehetett, az nagy mértékben valószínűbből a körülményből, hogy Rosd nembeli Mihály és Demeter már 1276-ban ugyanazoknak a servienseknek adományozták tovább *duas terras Zada et Tarcha vocatas* (W. IX. 156), mely adományhoz két évvel utóbb a királyi hozzájárulást megszerezték.

225 1247/1359: W. VII. 223. (Reg. Arp. 850). „Maza Ondjára” ld. 218. jz. Az 1348. és 1349. évi határjárások: A. V. 225, 332.

226 1273/1409: Simon *comes* és Sándor fia már nem mint „nemzetségi”, hanem mint családi birtokot kapta adományba (*comiti Symoni et ... filio suo eorumque hereditibus pro ipsorum serviciis*), ahol is az adomány tárgyának megnevezése (*porcionem castri Zemlyn de terra Monak*) arra látszik utalni, hogy Monoknak csak egy része volt várföld. W. IX. 37. (Reg. Arp. 2434). Lehetséges azonban, hogy a fogalmazás a 15. századi tartalmi átírás rovására frandó, mert Monok más korai birtokosáról nem tudunk, az meg bizonyos, hogy nem tartozott a Bogát–Radvány nemzetségnek a 13. század közepén kivételesen pontosan ismert birtokállományához (1252: W. VII. 345, XI. 383. Vö. K. I. 250). De nem lett nemzetségi „ági” birtok sem, mert a Monoki és Szadai család 1287. évi birtokosztályában sem szerepel. W. XII. 446 (hibás 1286. dátummal; Reg. Arp. 3468). *Karácsonyi* figyelmét sajátos módon elkerülte mind az 1273. évi adomány, mind az 1287. évi osztály, miáltal a Monoki család eredete és genealógiája hiányos maradt (K. I. 257), mert az ósként feltüntetett Sándor nem volt összeköthető bizonyos genealógiai töredékekkel (K. I. 249, 250), a Szadai család pedig teljességgel kimaradt a rekonstruált ágak közül.

227 1296: *possessio Gulub in comitatu de Zenlen*. Gy. I. 87-88. Nyilvánvalóan ezzel azonos az a *terra nobilium de Guleb* [1271-1290], melyet Márton pecér és rokonsága (*canifer et sui fratres*) kértek fel adományba, de a király Aba nembeli Prügy *comes*t bízta meg a birtokosok védelmével. Z. I. 71. (Reg. Arp. 3573). Ez a rokonsági csoport a szomszédos ondi pecérekkel (1247: vö. 225. jz.) függhet össze.

ez, benne magától a falutól délre emelkedő Somos hegygel (*Scomuch*) nyugat felől Monok és az 1219-ben szereplő Ola, kelet felől „Makján *comes* fiainak földje”, azaz: akárcsak len-
tebb Ondot, az Aba-Debrőiek Tállya birtoka határolta.²²⁸ Az eladományozott várföld északi
szomszédja Abaújszántó volt, az Aba-Debrőiek és Aba-Keresztúriak közös birtoka, melyet a
faluhatár keskeny északi sávjától (Felszántó vagy Marcellfalva) megkülönböztetve Nagyszán-
tónak (*Nogzanto* 1326) nevezték.²²⁹

Ezzel el is érkezünk ahhoz a két faluhoz, melyeket a szerencsi *parochia* vagy
districtus legészakibb falvaiként neveztek meg a területi meghatározások (1275,
1356): elérkezünk az Aranyos patakhoz. Zemplén és Abauj megyének Golopot
kettészélő határa nyilvánvalóan másodlagos fejlemény, amire a körülmények
kézenfekvő magyarázatot adnak. Miután a korai eladományozásokat (Szerencs,
Megyaszó) követően az 1219 körül még a terület igazgatási központjának mutat-
kozó Ond is eladományozásra került (1247), Golop területileg teljesen elszigete-
lődött a maradék zempléni várföldi állománytól; minthogy pedig szomszédságá-
ban (Szentistvánbaksa, Nagykinizs, Hernádkércs, Felsődobsza) kezdődött
Abaújvár tartozékainak a Hernád melléknél felnyúló lánca, célszerű volt a falu
Abaújvárhoz csatolni. Az eredeti állapot azonban megrögződött abban a tényben,
hogy Golop és Szántó a zempléni főesperesség része maradt. De hogyan magya-
rázzuk Szántónak a szerencsi kerülethez tartozását, mely falu az Aba nemzetség
birtokaként tűnik elő az okleveles korban?

A vizsgált dél-zempléni térségben, ahová természetesen még Tokaj és Tarcál is
tartozik, jóllehet a jelek szerint már nem a szerencsi *districtus*²³⁰ részeként, az
eddig számba vett 19 falun kívül — s nem számítva az ismeretlen eredetű néhány
falut²³¹ — az összes többi terület, és pedig jelentékeny térség, két nemzetség birto-
ka volt a 13. században: az Abáké és a Bogát-Radvány nemzetségé. Kérdés, mi
volt az eredete Dél-Zemplénben a „nemzetségi” birtoklásnak. A kérdés részben
már egyenesen vissza is kanyarodik a pataki uradalomhoz, melynek az Abákon
kívül, mint láttuk, egy harmadik ilyen rokonsági csoport, a Tolesva nemzetség
volt határosa.

228 1258: W. VII. 480. (Reg. Arp. 1177). Vö. Gy. I. 88. A térképre vetített határjárás Gy. I. Abauj tér-
képén.

229 1288: a Hernád-melléki Pere és Tuzsa (mai Tuzsa tanya) szomszédaiként *fili* Pud és *fili* Bukén.
(W. IX. 481. Vö. K. I. 53. és Gy. I. 130) földrajzilag nem jelenthetnek mást, mint a Bácsa nem-
zetség e két falvát kelet és délkelet felől egyedül határoló Abaújszántó közös birtokosait. — 1326:
Pere határjárásában a *parte orientali terra Zamthou* (Gy. I. 130.). Mindazonáltal Szántó 1300 kör-
ül és után már kizárólag a Keresztúriak („Prügy fiai”) családi birtokának mutatkozik. — 1300
körül az ő jobbágyaik pereskedtek a Pereiek jobbágyaival; 1303: ők szerezték meg Pere részeit (az
adatok: Gy. I. 130), majd +1326/1400 körül. *Nogzanto* mint *possessio Ladislai dicti Pasar cum
fratribus suis* szerepel (F. VIII/7. 192; Gy. I. 142). „Pozsár” László és János Keresztúri Prügy uno-
kái voltak. (K. I. 6.)

230 Az 1317/19. évi meghatározásban megnevezett falvak sorába (209. jz.) odakiváncozott volna Tar-
cál és Tokaj, ha a kerülethez tartozik; a *Liber Sancti Johannis* falunévsorából is (207. jz.) hiányzik
a két falu. Mindkettő kétségkívül királyi birtok volt, ahol 1187 és 1256 között a Szent István király
ispátályos kereszties kanonok rend tarcali és „kőrévi” (tokaji) házai épültek fel (Gy. II. 281). P.
magister Gestájában a *Hymusuduor* motívuma (vö. 75. jz.), egyáltalán Tokaj és Tarcál historizált
szerepe azt sugallja, hogy magánbirtokokról volt szó. Ilyen összefüggésben lenne érthető az 1278.
évi tarcali adomány (ld. 76. jz.) és IV. László 1283. évi várépítési engedélye *in monte Thorzol*. F.
V/3. 179. (Reg. Arp. 3210). Vö. *Németh P.*: i. m. 6.

231 A 223. jz.-ben említettekén kívül a tömb közepén Legyesbénye, Zombor és Mád.

Témánk szempontjából a kisebb problémát az írott forrásokban a 13. század első felében megjelenő *genus Bogadradowan* (1227, 1235, 1243) jelenti, mert Kézai Simon hitelt érdemlően közölte, hogy a névadó Bogát és Radvány Csehországból vándoroltak be, amit e nevek szláv eredete is alátámaszt.²³² A birtokukban jelentkező Szerenes és Megyaszó tehát éppúgy, mint a már tárgyalt falurészek (Lúc, Szada) csak adományföldek lehetnek. Már nehezebb választ adni arra a kérdésre, hogy mikori adományokról van szó. Hogy nem holmi friss jövevények lehettek, eleve mutatja, hogy amikor az írott forrásokban feltűnnek (1227), a nemzetségi monostor kegyuraságában osztozva — később is (1321) megmaradt. A közös ősök tehát, akiktől végső fokon a kései középkori Cseleji, Izsépi, Monoki, Lúci, Szadai és Morvai-Rákóczi családok (s a Monokiakból kiágazó Dobiak) származtak le, meglehetősen régen léteztek. Nem lehetetlen, hogy a krónikákban az 1071. évi eseményeknél Salamon király előkelői között szereplő Bogát fia Radvány volt a bevándorolt ő.²³³ A közös birtokok közül egyedül Haláp és kőnyéke esett a Dunántúlra (Zala m.), egyébként a nemzetség kizárólag Zemplén megyében volt birtokos, de nemcsak a déli részen. A birtokok többsége három további területi csoportban helyezkedett el. Az egyik a Ronyva és a Helmece patakok között töltötte ki (Cselej, Izsép, Mihályi és még három falu), körülfogva egy zempléni várfalut, Velejtét,²³⁴ és észak felől pontosan illeszkedve a Tolcsva nemzetség már ismert, Nagytoronya feletti birtoktömbjéhez. A másik az Ondava völgyében, Terebes magasságában feküdt (Lazon, Berettó, Újór), a harmadik szinten az Ondava völgyében, de feljebb, közvetlenül a gyeplővonal, Órmező alatt terült el (Morva, Rákóc, Arács, Körtvélyes). Maga ez a földrajzi kép, a birtokegyüttes súlypontja Felső-Zemplénben — a korai adományföldek e jellegzetes tere-numán — világosan mutatja a birtokok eredetét. Igaz, ellensúlyként a nemzetségi monostora Szerencsen épült fel, ami viszont — azzal a körülménnyel együtt, hogy kegyuraságán valamennyi ág osztozott (1309, 1321, 1380) — arra mutat, hogy korai adományföldről lehet szó. Nem valószínű azonban, hogy akár csak a dél-zempléni birtokok is egyszeri adományozási aktus folyományai, jogi természetük ugyanis nem volt azonos. Megyaszó ugyan szintén a korai réteghoz látszik tartozni, mert a nemzetség négy főága osztozott rajta,²³⁵ de már Lúci birtokához, noha kétségtelenül 1227 előtti szerzemény, csak a közelről rokon Lúci (utóbb Monoki) és Szadai családok őseinek volt köze. Szadához pedig éppenséggel csak valamikor 1219 és 1252 közt juthatott hozzá ez az ág; a nemzetség többi tagjának — a Cseleji-Izsépi rokonságnak — nem volt része e szerzeményben.²³⁶ Végül Monok birtoklásának, mint fentebb láttuk, már végképp nem volt „nemzetségi” természete: családi birtok volt az 1273. évi adomány jóvoltából, ezért nem is vették fel a birtokosztályba (1287). Mindazonáltal, ami a két

232 *Sed illi qui Rodoan et Bagath nominantur, eorum generatio de Boemia ortum habet.* SRH. I. 190. A nemzetségre összefoglalóan K. I. 248-260.

233 Chron. c. 109.: *Radoan filius Bugar* (SRH. I. 375) — nyilvánvalóan másolási hiba *Bugat* helyett, mint pl. Tokaj(d) nevében *Thoroyd* (uo. 386) *Thocoyd* helyett (uo. 412). Lásd még 1067: *palatinus Rodoan.* F. VII/1. 120. *Karácsony* ezeket az adatokat nem hozta összefüggésbe a nemzetséggel. — A zempléni birtokokra vonatkozó 1227. évi nemzetségi egyezkedésben (W. VI. 444) szereplő őt ág tagjai csak részben azonosak a dunántúli Halápot 1243-ban felosztó *toia generacio Bogatradowan* tagjaival (II. VII. 26), valójában tehát még szétágazottabb lehetett a nemzetség. Zemplénben mindenesetre őt ág kristályosodott ki, mert 1321-ben is 1/5-1/5 arányban osztoztak a szerencsi monostor kegyuraságán. A. I. 620.

234 1220: *pristaldus nomine Cosma de villa Velchea.* VR. 256 (276.)

235 A Morvai ág (melyből a Rákóczi család is sarjadt) korán elkülönült. A közelről rokon Lúci, Monoki és Szadai családok már az 1287. évben (ld. fentebb 226. jz.), a Cseleji-Izsépi rokonság 1349-ben (II. VII. 405) ejtette meg az osztályt. A két osztályban Megyaszon kívül csak Izsép és Lazon közös.

236 Lúcról még elképzelhető, hogy viszonylag korai szerzemény, minthogy a legtávolabbi (Morvai) ág őseinek birtokrészeiből (*de porcionibus Chyz filii Chepan*) jutott 1227-ben a Lúciakhoz (W. VI. 444), a kivételesen jól ismert sorsú Szada esetében (vö. 105. jz.) azonban nehéz elképzelni, hogy négy részletben került volna eladományozásra, azaz hogy nem az 1219-ben még várföldként szereplő birtokból részesült az 1252-ben felbukkanó Marcell fia Simon de Zada.

legnagyobbat, Szerencset és Megyasót illeti, közelebbit sajnos nem tudunk mondani, mint hogy valamikor a 11-12. század folyamán juthatott a nemzetség birtokába — az azonban nem kétséges, hogy a várföldi állományból, hiszen különben aligha rögződhetett volna meg a Szerencs név egy kerület nevében, mely hajdan várkerület volt.

De hogyan jutott az Aba nemzetség a zempléni birtokokhoz? Ez esetben már nem bevándorlókról van szó, akik szokásaikban és birtokaik „nemzetségi” felfogásában idomultak az itteni előkelőséghez, hanem kabar (káliz) eredetű, igazi régi nemzetségről, melynek ősei a honfoglaláskor jöttek be a Kárpát-medencébe. Mindazonáltal, elég csak a térképre pillantva felmérni az immár két irányból — Patak és Szerencs felől — megközelített birtokkomplexum tájféldrajzi képét Bodrogkeresztúrtól Tállyán át Abaújszántóig, s onnan Erdőbényére, hogy ne gondoljunk holmi „ősfoglalásra”. Ennek az egész tömbnek még a széle is végig az erdőregió peremén húzódik, egészen pedig olyan erdőseget ölel fel, mely még tágasabb folyóvölgyeket sem kínál. Végképp nem olyan táj, melyet siettek volna megszállni az elődök a honfoglalás vagy akár az államalapítás idején. Egészen más, mint a Taktaköz, s ez a különbség meg is mutatkozik a „nemzetségi” birtoklás természetében, mely terminussal gyakran hajlamosak vagyunk — kényelemből vagy az egyszerűség kedvéért — közelebbi meghatározás nélkül bánni.

Az Aba nemzetség korai birtokai három területi tömbben terültek el: a Mátra alján, a Hernád völgyében és a Taktaközben. Nem bizonyos azonban, hogy e birtoktömbök mindegyike az „első megszállás” korába vezethető vissza, sőt alighanem már a Mátra-alji terület is — Gyöngyös mellett Sármonostora (Abasár) és Pata körül, valamint a Tarna völgyében, a debrői monostor (Feldebrő) környékén — javarészt Aba Sámuel királysága (1041–1044) révén juthatott a nemzetség birtokába.²³⁷ Ami a Taktaközt illeti, kétségtelen egyfelől, hogy a nemzetség e tájon már a 11. század közepén birtokos volt, másfelől a jelek arra mutatnak, hogy a területet másodlagosan, a Mátra-alja és a Hernád völgye megszállása után szerezte meg a nemzetség egyik ága, melyet a 13. század közepén feltűnő négy rokon család alkotott.

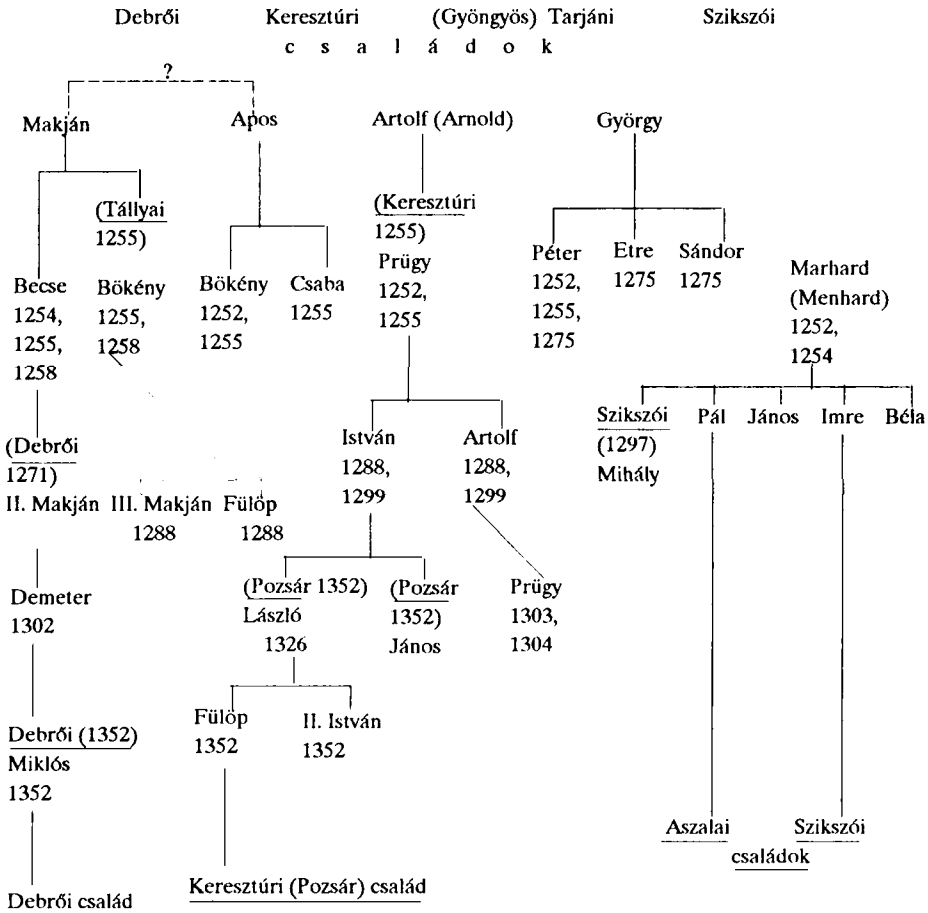
Az e téren úttörő Karácsonyi János óta megszoktuk, hogy az önmagukat közös genushoz számító rokonsági csoportokat, ahogy azok az írott forrásokban a 13. században felbukkannak, nemzetségi „ágaknak” nevezzük. (Az igen kiterjedt Aba nemzetségnek több mint húsz ilyen kiágazása volt.) Ha a dolgot az ezekből a csoportokból tovább „kiágazó” későközépkori családok felől nézzük, természetesen nem indokolatlan ágakról beszélni; ám az írott forrásokban feltűnő rokonsági csoportok a 13. században még családok (kiscsaládok: atya és gyermekei) voltak, s birtokjogilag is ekként viselkedtek. E családoknak bizonyos, a homályba vesző közös őstől leszármazó csoportja alkotott — a nemzetségen belül — egy-egy „ágot”. A továbbiakban az Abák dél-zempléni eredetéről szólva ehhez a korabeli valósághoz tartjuk magunkat.

Hogy a Taktaközt és környékét az Aba nemzetség mely ága szerezte meg, arra nézve elsőrendű információval szolgál két falunak ill. „földnek” a tatárjárás utáni inséges időkben való elidegenítése, amikor is az eladókon kívül a visszaváltási joggal rendelkezők vagy tiltakozók teljes csoportjának felsorakozása révén az egész nemzetségi ágot (*tota generatio* 1252) megismerjük. Az 1246 körül eladott taktaközi Csobaj és a Tisza túpartján fekvő, 1243 körül eladott (Tisza) Dada elidegenítésének végleges rendezései (1252, 1254)²³⁸ négy család mutatkozik e generatio tagjának — amin ez esetben „nemzetségi ág” értendő. Az áttekinthetőség kedvéért rajzoljuk fel ezt a négy családot — a genealógiát a leszármazás megértéséhez

237 Gy. III. 44, 47. Vö. még Gy. I. 41-44.

238 1252: F. IV/2. 167. (Reg. Arp. 974.); 1254: H. VII. 43. (Reg. Arp. 1007). Vö. K. I. 40, 45, 70., II. 66.

szükséges ízekre egyszerűsítve, s az egyes tagoknál csak a birtokjogilag szignifikáns dátumokra korlátozódva.²³⁹

239 K. I. 4, 6, 18. Apos (*Opus, Opuz*) fiait nem indokolt önálló „Apos ágként” felvenni (K. I. 18, 45), mert e két személy kizárólag csak Csobaj és Rátka eladásánál szerepel mint a Debrőiek legközelebbi rokona, amit különben a Bökény név is mutat. (Vö. 249. jz.) Másfelől a még a *generatio*hoz tartozó István fia *Iousen* (1252) hovatartozására nézve semmi támpontunk nincs.

Ne törődjünk egyelőre azzal, hogy az első két család már jó ismerősünk a pataki uradalom szomszédságából mint Bodrogkeresztúr, Bénye és Tállya birtokosa; az eredetre nézve az a lényeges, hogy a két közelről rokon család az 1352. évben megejtett osztályig a „debrői völgyben” (*in valle Debrew*), azaz a Tarna völgyében, Feldebrő körül volt öt falu közös birtokosa,²⁴⁰ a harmadik törzsbirtokos pedig Gyöngyöstől északnyugatra, (Gyöngyös)Tarján környékétől a Mátrába felnyúló zárt birtoktömb, hat falu határa volt.²⁴¹ A negyedik család birtokai viszont a Hernád völgyében, Szikszó körül terültek el.²⁴² A négy család közül hármat tehát a Heves megyei eredeti birtokbázis hoz közös nevezőre, a negyedik Abaúj megyei ősi nemzetségi birtokrészeivel kapcsolódik hozzájuk.

A forrástalanság homálya borítja, hogy miként volt őse a családok e csoportjának — e nemzetségi ágak — az a három testvér, akik már a 11. század közepe előtt megvetették a lábukat a Taktaközben és a hozzá kapcsolódó szabolcsi vidéken — ahol Csobaj és Tiszadada ági birtokosaiként az utódok a 13. században előlépnek a homályból. Az ősök közül is csak az egyikről, a kemeji csatában (1074) elesett Péter *comes*ről vannak közelebbi ismereteink, aki aztal, hogy testvéreivel (egyikük neve Ders volt) közös birtokainak harmadából és néhány friss keletű adományföldjéből birtokokkal látta el az 1067 körül alapított százdi monostort,²⁴³ kivételesen jó mintát hagyott hátra a birtokegyüttesből. Ez az együttes nemcsak a Takta és a Tisza közét ölelte fel, hanem a Tisza balpartján — Tokajjal szemközt — Rakamaz környékét, továbbá Vencsellőt, Dombrádot is, és hosszan a Tisza mentén húzódtot fel-felé, jelentős nyírségi részeket is magába foglalva. Központja eredetileg valószínűleg Rakamaz volt, ahol Péter udvarháza állt.²⁴⁴ Hogy a Taktaköz is eleve a birtokegyütteshez tartozott, azt egyrészt az mutatja, hogy a monostor dotációinak sorában szerepel a Taktaköz délkeleti szegletébe eső Tiszaladány (*predium Ladan*), másrészt az a körülmény, hogy Péter *comes* éppen a Taktaköz tulsó, északnyugati peremén eszközölte ki a már tárgyalt korai adományokat (Szada, Bekecs) az egymással rivalizáló Géza hercegtől és Salamon királytól. Az a további körülmény, hogy Aba nembeli Péter, ez a krónikás hagyomány szerinti *miles gloriosus*, Géza herceg legfőbb hívei közé tartozott, Szabolcs megye pedig 1046 után a hercegség (*ducatus*) megyéinek egyike volt,²⁴⁵ magyarázatot kínál a szabolcsi ispánság tartozékaival ele-

240 1352: Debrő, Szentgyörgy, Csál, Tótfalu, Kál. *Kandra Kabos*: Az Aba-származású Debreci család. In: Turul 10 (1892) 185-186.

241 +1275 [XIV. sz.]: Tarján, Oroszi, Csamak, Lóg, Körtvélyes, Gereg. K. I. 70.; Gy. III. 139.

242 Szikszó, Aszaló, Halmaj, Apáti. K. I. 45.; Gy. I. 62, 63, 147.

243 *Nos tres germani predia possidebamus, quorum terciam partem, que me contingebant, monasterio in omnibus dedi eidem.* A felsorolásban az élen a nemrég Géza hercegtől és Salamon királytól kapott adománybirtokok (Száhalom, Bekecs. Szada, Szürnyeg) állnak. — Az alapító Péter *comes* nagy valószínűséggel azonos a Géza herceg oldalán küzdő, s a kemeji csatában elesett *miles gloriosus nomine Petrus*-al. SRH. I. 385-386. Hogy Aba-nembeli volt: *Pauler Gy.*: i. m. I. 124 (251. jz.). — A százdi alapítólevélben tükröződő birtokállományra Gy. I. 804-805.

244 Chron. c. 119.: a kemeji csata után Salamon király *transivit Tysciam conpellatam in Thoroyd* [= *Thocoyd*, Tokaj] *et descendit in curia filii Petri*. SRH. I. 386. Hogy itt Rakamazról van szó, lásd már *Györffy György*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. In: Századok 92 (1958) 50. Vö. *Németh P.*: i. m. 5. Ezt szinte bizonyossá teszi a százdi alapítólevél, ahol a Tímár melletti *terra Wense* határleírásában közli az adomány, hogy a Tisza mindkét partja a Tisza és Bodrog összefolyásáig — Tokajig — Péter *comes* birtokában marad (*cedit mihi*), ez pedig nem egyéb, mint a határosként meg is nevezett Rakamaz határa. — Rakamaz egyik része később (1311) mint a Gutkeled nemzetség öröklött birtoka (*hereditaria*) jön elő, de Alsórakamaz (*Olso-rakamaz*) — a birtok keleti fele vásárolt föld (*empticia*). A. I. 230. Tudva, hogy Tiszadadát néhai Gutkeled István bán vásárolta meg 1254-ben az Aba nemzetség szobanforgó ágától (fentebb 239. jz.; vö. K. II. 66.), és utóbb Vencsellő is a Gutkeled nemzetség szerzeményei közt bukkan elő, nagy mértékben valószínű, hogy Rakamaz e része is ilyen módon cserélt gazdát.

245 *Györffy Gy.*: A magyar nemzetségtől i. m. 50.

gyesen fekvő birtokok²⁴⁶ lehetséges, sőt valószínű eredetére, de Szabolcs megyének e vidéken a Tisza folyásán átlépő, a Taktáig felugró középkori határára is.

Nem úgy kell elképzelnünk ugyanis, hogy a várispánságok határai Szent István rendeletéből, mintegy tollvonásra alakultak ki; több évtizedes képlékeny állapottal kell számolnunk, míg a Szent István halálát követő zavarok (1038-1060) elcsitultával a birtoklási viszonyok stabilizációja, másfelől egy újabb keletű politikai zavar, a *ducatus* kialakulása (1046) a határokat sok évszázados érvénnyel kikristályosította. Szabolcs és Zemplén megyék (közelebbről ez utóbbinak is szerencsi kerülete) határának kialakulásában az Abák itteni birtoklása és a hercegség — egymással alighanem genetikusan — kapcsolata játszott közre. Mindenesetre az Abák szöbanforgó ága „szabolcsi” birtokosi minőségében birtokolta a Taktaközt, az egész — nyírségi súlypontú — birtokegyüttes pedig a maga hosszan elnyúló, folyómenti láncolatával gazdaságföldrajzilag is jellegzetesen a korai 11. századra vall. A határookban kitapintható kronológiai mozzanat máris előreutal a másik „szabálytalan” határvonal eredetére, ahol Szabolcs megye viszont a korai pataki uradalom határához igazodott.

Térjünk vissza azonban az Aba nemzetséghez, melynek — ahogy P. magister emlegette — Takta melléki (*iuxta Tocotam*) birtokai eredeténél azért kellett egy kissé elidőznünk, hogy világossá legyen: az „erdők alatt” (*infra silvas*) elterülő, azaz zempléni birtokok²⁴⁷ más jogi természetűek voltak. Miután ugyanis (tarjáni) György fia Peturd eladta — rokonának, Keresztúri Prügy comesnek beleegyezésével és kezessége mellett — a Tállya déli szomszédságába eső Rátka földet (1252), a Hernád-völgyi Abák, a Szikszaiak már nem jelentkeztek tiltakozással, mint Csobaj és Dada esetében, csak a Debrőiek (1255).²⁴⁸ De a Tarjániak részesedése is kivételesnek látszik, mert maga Tállya ugyanebben az időben kizárólag „Makján comes fiainak földjeként”, azaz a Debrőiek családi birtokaként jelentkezik,²⁴⁹ ahogy másfelől meg Bodrogkeresztúr az e birtokáról nevezett (1255) Prügy comes saját birtoka volt, ami a sajátos névformában is (*Prügykeresztura* 1317) kifejeződött, Keresztúrt utóbb is kizárólag „Prügy fiainak földjeként” (1299) emlegették.²⁵⁰ Ez a két család, „Prügy fia” és „Bökény fia”, azaz a Keresztúriak és a Debrőiek — de nem a Taktaköznél megismert egész nemzetségi ág — közösen birtokolta aztán az erdős terület északi sávját: Abaujszántót (1288) és (az 1352. évi osztály előtt) a két Bényét.²⁵¹ A képlet másként aligha magyarázható, mint hogy e két család közös elődjének szerzeményéről van szó, melynek egyik felén (Tállya, Keresztúr) már a 13. század közepe előtt megejtették az osztályt.

Pontosan azokról a falvakról beszélünk itt, melyeket a szerencsi *parochia* 1275. évi meghatározása észak felől (Abaujszántó), az 1317. évi szabályozás pedig kelet felől sorolt fel az adott területi egység erdős szegélyén — utóbbi esetben a sort az eredeti „földek” névadó faluin (Keresztúr és Bénye) kívül még Szegivel és Kis-

246 A százdi alapítólevélben: *Do et terram Wense sitam iuxta terram Tymar, que remanet castro Zobolchy ... do terram Wensellew ad septem aratra ... et in eadem terra remansit terra ad tria aratra civis castri de Zobolchy.*

247 Kétségtelenül a zempléni erdősegről van szó, mert Anonymus külön szól a „Mátra erdőben” (in silva Matra) fekvő birtokokról. SRH. I. 73.

248 1252: W. VII. 343; 1255: W. VII. 408. Vö. K. I. 40, 49, 53, 70. A fogott bírák előtti megegyezés (1255) mutatja, hogy „Apos ágról” aligha indokolt beszélni, mert Makján és Apos fia (ld. a genealogiát) együttesen csak a birtok 1/4-ére tarthattak igényt; a jogosan eladott 3/4 rész tehát valamilyen módon Tarjáni és a Keresztúri családoké volt eredetileg.

249 1258: *terra filiorum comitis Mokyani.* W. VII. 480. (Reg. Arp. 1177).

250 1255: W. VII. 405. 1299: *terra filiorum Prug Kerezhur vocata* F. IV/2. 20. (Reg. Arp. 890). A *Pyudkeresztura* névformára ld. 211. jz.

251 Abaujszántóra ld. 229. jz. A „két Bényét” csak az 1352. évi osztály juttatta a Keresztúriaknak. *Kandra K.*: Az Aba-származású i. m. 185-186.

faluddal bővítve. Ám a pataki uradalom szomszédságának szemléjekor már láttuk, hogy „Bénye földön” csak a 13. század második felében keletkezett „két” Bénye (Felső- vagy Erdőbénye és Alsóbénye), Kisfalud meg éppenséggel csak a 14. század elején alakult ki.²⁵² Nyilvánvaló, hogy azért volt szükség 1317-ben a falunévsor beiktatására a szerencsi kerület keleti elhatárolásába — a Meszes patak határvonalával nyomatékosítva —, mert az eredeti intézkedés idején, Kátán püspök életében (1198–1216) még inkább „földek”, mint falvak húzódtak meg *infra silvas*.²⁵³

A szerencsi kerület elhatárolásaiból adódó tanulság és a birtoktörténeti képlet kölcsönösen támogatja egymást. Nem az „Aba nemzetség” birtokolt Zemplénben, hanem a nemzetségből származó ama két rokon család — a Debrőiek és a Keresztúriak — melyek a Taktaközt már a 11. század közepe táján megszerző nemzetségi ághoz tartoztak, kultikus központjuk Prügymonostora volt,²⁵⁴ eredeti közös birtokaik azonban a „debrői völgyben”, Feldebrő vidékén terültek el; a két család 1200 körül vagy előtt élt közös elődei kapták adományba a szerencsi kerület egész erdős vidékét az Aranyos patakig és a Meszes patakig (az utóbbi vonalon már a pataki uradalom határáig). Ez az erdős peremvidék tehát eredetileg éppúgy zempléni várbirtok lehetett, mint a szerencsi kerület központjában maga Szerencs és Megyaszó. A királyi pecérek Dél-Zemplénben jelentkező földjei (Tiszalúc, Tarcal, Ond és Felső Golop szomszédsága)²⁵⁵ arra mutatnak, hogy a királyi vadászatok területe a 11–12. században már e tájon kezdődött, hogy természetes folyamatossággal folytatódjék a pataki uradalomhoz tartozó erdőségekben. Az Aba-Debrőiek és Keresztúriak éppúgy adománybirtokosok voltak a zempléni vár egykori szerencsi kerületében, ahogy a jövevény Bogát és Radvány utódai.

A nagy erdőtömbök eladományozása a 12. században kezdődött, s ebből az Aba nemzetség az észak-keleti országrészben bőven részesült, sőt éppen ennek köszönhetette birtokállománya fantasztikus megsokszorozódását. Ezek már természetesen nem „nemzetségi”, hanem eleve ági, sőt családi birtokok voltak, melyek a birtokszerző fiági leszármazottaira (a 13. század formulája szerint: ... *et filius eorumque heredibus*) szóltak. Az Abaúj megye északi és Sáros déli felén elterülő hatalmas kiterjedésű és tömbszerűen összefüggő Aba-birtokok mind ilyen szerzemények voltak.²⁵⁶ Ilyen szerzemény lehetett a Zemplén hegység felső részét felölelő füzéri uradalom is, melyről volt már szó a pataki uradalom kapcsán. Történetesen pozitíve tudjuk, hogy a tatárjárás után szereplő Aba-Keresztúri Prüg *comes* nagyatyja (aki a 12. század második felében élhetett) Sárosban, a „gyepükön túl” (*ultra indagines*) kapott adományba nagy erdőséget, a majdani Zboró vidékét — később vagy húsz falu területét —, atyja, Artolf pedig Beregben részesült hasonló adományban.²⁵⁷ Ezeken az erdőségeken a

252 Ld. 164–165. jz.

253 Ámbár Szántó és Tállya bizonyosan (hiszen az előbbi ott van már az első, 1275. évi megújításban, az utóbbira ld. 167. jz.) Keresztúr is valószínűleg létezett már 1200 körül. Mindhárom falu az erdőség termékeny folyóvölgyi szegélyén alakult ki, s mindhárom határában a falutelepüléstől 1–2 km távolságban az erdőség kezdődött. Szántó határa a Hidegpatakon (*Hidekpatak, Hydegh patag* +1326: Gy. I. 142.) túl nyúlt fel a hegyekbe, Keresztúrnak Meszes földdel közös határa már közvetlenül a Bodrog-jobbparton *transit per sylvam ad occidentem*, s továbbra is *per loca sylvosa* haladt *ad excelsum montis*, majd a Fövényes-patak forrásáig (ld. 140. jz.)

254 A birtokközpont talán a szabolcsi részek fokozatos elvesztése után (vö. 245. jz.) helyeződött át ide. A századi alapítólevelet az ág tatárjárás utáni legtekintélyesebb családfeje, Prüg *comes* íratta át 1267-ben. W. III. 155.

255 Vö. 196–197. jz.

256 A részletekre K. I. 42 és Gy. I. 44. skk.

257 K. I. 42, 49.

család túladott, megtartotta azonban a taktaközi birtokokkal szomszédos adományt. Van némi támpontunk az adomány kronológiai hatáira is. Hogy 1200 körül e tömb már az Abák birtoka volt, azt Anonymus tanúsította. Másfelől az ófrancia *taille* („irtvány”) szóból keletkezett Tállya neve²⁵⁸ mutatja, hogy betelepítése abba a vallon betelepelési hullámba tartozik, melybe ebben a térségben az Eger-völgyi Tállya (*villa Talya latina* 1275) és a két Bodrog-völgyi Olasz, valószínűleg Patak első *hospese*ivel együtt. Ez a hullám aligha tehető a 12. század közepe elé, támogatója pedig a püspökökön kívül (közéjük tartoztak történetesen az egeri püspökök is) elsősorban a királyi hatalom volt; világi birtokosok a 12. században még nem kapcsolódtak be a *hospes*-telepítésbe. Ha tehát Tállya még a királyi birtoklás idején keletkezett, a szerencsi kerület erdővidékének eladományozása a 12. század második felében következhetett be.

Ezzel be is fejeztük szemlénket a szerencsi *districtus*ban. E nagy területről — néhány ismeretlen eredetű falu kivételével — kimutatható tehát, hogy az államszervezés idején egészében királyi birtok, a zempléni várispánság tartozéka volt. Bár a birtokállomány zártságát már Szent István és 1060-as évekből utódai kezdek megbontani (Hídvég és Szada, Bekecs részei), majd számottevő belső terület (Szerencs, Megyaszó), a 12. század második felében pedig az egész erdős peremvidék eladományozásra került, e dél-zempléni tömb még a 13. század elején is (1219) Zemplénavár legfőbb birtokbázisának mutatkozik. Csak a tatárjárás utáni három évtized földcsuszamlása (Ond, Hernádnémeti, Kesznyéten, Golop, Monok, Tarcsa, továbbá Szada és Lúcs maradékainak, és valószínűleg a többi maradványnak²⁵⁹ eladományozása) temette maga alá a várföldi állományt.

Mármost ebben a földrajzi képletben az a legnagyobb mértékben feltűnő, hogy maga a várispánság központja, Zemplénavár jó 40 km távolságban el volt vágva e masszív területi bázisának még a határától is, központjából meg éppenséggel 60 km választotta el — merőben szokatlan módon, ha általában a várispánságok korai területi struktúráját tartjuk szem előtt. A vártól a Meszes patak vonaláig nem voltak várföldek; az az egész terület, melyen a pataki uradalom alakult ki, nagy és összefüggő tömb formájában kimaradt a várispánság szervezetéből, jöllehet a szervezés minden jel szerint dél felől kezdődött el Szent István korában.²⁶⁰ Ez a különös helyzet aligha magyarázható egyébbel, mint hogy a kialakuló Zemplén megye kellős közepé sajátos birtoklási egységet képezett már az államszervezés idején.

A helyzet különösségét még inkább kiemeli, hogy Dél-Zemplén nem egyszerűen egyike volt Zemplénavár területi bázisainak, hanem nagy kiterjedése és eredetileg zártan várföldi jellege révén ez volt a várispánság legfőbb területi bázisa. Ezt a kijelentést persze igazolnunk kell, tehát még egy befejező kitérőt kell tennünk, szemügyre véve most már a korai Zemplén vármegye egész területi struktúráját.

*

A zempléni várispánság határmegye (*marchia*) volt, akárcsak az adott országrészben kezdetben Borsod és Újvár, a másik oldalon Ung és Borsova. Ahhoz

258 *Bárzsi Géza*: A magyar nyelv életrajza. Bp. 1958. 113.

259 Ahol az adományozás aktusa nem ismert, a késő-középkori állapot nyújt némi támpontot. Azok a falvak (Csanálos, Bazsi, Megyer), melyek 1400 körül az ónodi Czudar család birtokában jelennek meg (Cs. I. 370.), nem különben az Árpád-korban nem igazolható Köröm, Kiscséc és Külső Bócs Ákos nembeli Ernye bán tatárjárás utáni szerzeményei lehetnek, akárcsak Hernádnémeti és Kesznyéten. Másfelől több falu (Harkány, Ola, Ingvár, Bekecs) a Bogát–Radvány nemzetség Árpád-kori szerzeményeit egészíthette ki, mert utóbb (1405, 1435) a Monoki–Dobi és az Izsépi–Cseleji atyafiság birtokaiként tűnnek fel (Cs. I. 371, 373).

260 Ld. a Megyernél és Szent István adományainál (Hídvég, tiszalúci vám) mondottakat.

hasonlóan nyújtózkodott fel egy folyók közé szorított ékszerű szegletből, északkelet felé szélesedve, a Bodrogközzel kiöblösödve, az erdőrégióban pedig legyezőszerűen szétáruva az országhatárig, ahogy az eredetileg Sároset is magába foglaló Újvár megye.²⁶¹ Ha az utóbbi tengelye a Hernád-Tárca völgye, Zempléné a Bodrog-Ondava folyása volt, melyet a kor egyazon folyónak fogott fel, és teljes hosszában Bodrognak nevezett;²⁶² a felső részen a tengely három ágra vált szét (Tapoly-Ondava/„Bodrog”-Laborc). Maga Zemplénnvár is ahhoz hasonlóan a magyar-szláv etnikai határon helyezkedett el, mint Borsod, Újvár, Ung vagy Borsova vára.²⁶³

A várispánság gazdasági, katonai és igazgatási bázisát alkotó birtokállomány, a „vár földjei” (*terrae castris*) három földrajzi tömbben helyezkedtek el: a tárgyalt „alsó-zempléni” kerületen kívül Felső-Zemplénben a gypűvonalig és a Bodrogközben. Ez a tagoltság meg is rögződött az egyházi igazgatás alkerületeiben, az alesperességekben.²⁶⁴ Ami e három közé esett, abból alakult ki a pataki uradalom. Mi volt a három várföldi kerület súlyviszonya?

Felső-Zemplén szerepe természetesen a határvédelem volt. Karácsonyi János az egykor Lazony és Berettő mellett — Terebes magasságában — fekvő Újőr (*Wyneur*) falu nevéből jutott arra a feltevésre, hogy az e név által feltételezett korábbi „őr-”, más szóval az államszervezés-kori gypűvonal még ettől is délebbre húzódott.²⁶⁵ Újabban Györffy György megkérdőjelezte ezt a feltevést azzal, hogy a határvédelem nem egyetlen vonalban képzelendő el, hanem mélységben tagoltan, jóllehet „a »belső« és »külső« fekvésű gypűk időbeli egymásutánja nem állapítható meg”.²⁶⁶ Ami a mélységi tagoltságot illeti, az Zemplénben jól kirajzolódik: de a birtoklástörténet mintha támpontokat adna a kronológiára nézve is.

Induljunk ki abból, hogy az oklevelekkel már valamelyest dokumentált kései Árpád-korban a külső őrvonal a Laborc völgyében közvetlenül a Vihorlát nyugati folytatása, a Krivosztyankával (556 m) azonosítható *mons Weker* (1258, 1336) alatt húzódott: e részen ez volt az ország „kapuja” (*Wekercapva*, 1283).²⁶⁷ Ebben a magasságban, a hegyek gerincén húzódott Ung és Zemplén megyék határától a gypűvonal (*indagine vulgo gepew* 1335) nyugat felé a

261 Gy. I. 45.

262 *Orvay Tivadar*: Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. Bp. 1882. 140.

263 Györffy Gy.: István király i. m. 208.

264 A bodrogközi alesperesség megkülönböztető neve *inter fluvios Tyzie et Bodrog* volt (Mon. Vat. I/1. 331), a két — az Ondavától nyugat és kelet felé eső — felső-zempléni kerület egyaránt viselte a *superior Zemlin* nevet (uo. 328, 332); a megkülönböztető *de Tschenso, de Zwerge* megjelölések (uo. 320, 332, 333) értelmé ismeretlen.

265 A. V. 278; a névforma helyesbítése K. I. 254: Cs. I. 365.

266 Györffy Gy.: István király i. m. 208.

267 1258: *in tribus villis ad predium Mihaly prope Weker pertinentibus* (a már Ung megyébe eső Vinna, Tarna és Zalacska). Sztáray I. 9. — 1335: Felsztára és Visk határjárásában *mons Weker*. Uo. I. 97, 98.; 1337: *magnus mons* (uo. I. 134.). — A lokalizálásra *VI. Smilauer*: i. m. 246. — 1283/1478: IV. László Petenye fia Péternek adományozta *possessionem Gyepuel vocatam de Wekercapva*. Reg. Arp. 3258. — E birtoktömb, melyen Jeszenő, Homonna, Szinna és másfél tucatsznyi falu alakult ki, összefoglaló néven az 1317. évi elkobozásakor *possessiones ad ... Gyepvelue spectantes et ultro Veke protendentes*. 18. századi kivonatból: Reg. Slov. II. 137 (276).

Laborc völgyét összefüggően lezáró Sztáran és Órmezőn (*Ewrmezew* 1337) át²⁶⁸ az Ondava és a Tapoly közét kitöltő Varannó-Hosszúmezőig (*Husscewmezeu* 1270).²⁶⁹

Magát ezt az északi őrvonalat persze még mindig több mint 60 km távolságra választotta el az országhatártól. A lakatlan erdőségben Hosszúmező felett Varannó, a *mons Weker* túoldalán Jeszenő, Homonna és további másfél tucatnyi falu a gyeptülvén alakult ki a 13-14. század fordulója körüli évtizedekben. Az utóbbi hatalmas északkeleti birtoktömb neve valóban „Gyeptülvén” volt (*Gepuelv* 1278, *Gyepuel* 1283, *Gyepvelue* 1317), melyet később is (1393), Gyapalra torzult formában, önálló kerületként (*districtus*) tartottak számon.²⁷⁰ A kései Árpád-kori gyeptülvén még az 1330-as években is mindössze csak hat egyházas hely volt, azokból is öt szorosan a gyeptüvonal felett.²⁷¹

Órmező keleti szomszédját, a Laborc keleti völgyében hosszan lenyúló Sztára és Perecze összefüggő területét mint a zempléni vár földjeit (*terras castris de Zemplen*) adományozta el IV. Béla király 1253 és 1258 közt.²⁷² A várispánság e legészakibb ismert tartozékának szomszédságában — Órmező alatt, a Laborc völgyének nyugati oldalán — terült el az 1254. évben eladományozott Csemernye és Leszna hasonlóan nagy kiterjedésű, ahogy az adomány meg is mondja, 30 ekealjnyi (kb. 1500 ha) földje: az adomány terminológiájából következtethetnénk szintén határőrök által lakott „Órmező”.²⁷³ A Leszna és Petróc határán, a Laborc mellett emlegetett *sepultura (sepulchrum) Ruthenorum* (1254, 1266) orosz határőr elemre utal. Maga a tömböt délkelet felől pontosan kikerekítő Petróc birtokosai (*villa Peotry*) és a tömb északnyugati határosai (*filiu Hyllen*) „őrnagy” vagy várjobbágy birtokok lehettek. Az utóbbi föld első birtokosa, a néhai *Hyllen* alighanem azonos a zempléni várjobbágyok sorában az 1219. évben említett egyik személlyel, akinek a neve azonban a Váradi Regesstrum másolatá-

268 1335: a félig Ung, félig Zemplén megyében fekvő *Buruchfalua* (= Bruszfalva, Cs. I. 389.) északi határa nyúlt fel a gyeptülgig. Sztáray. I. 93. Vö. *VI. Smilauer*: i. m. 246. — 1337: Sztára határjárásában *via de villa Ewrmezew in villam Ztara ducens ... ascendit ad ... magnum montem*. Sztáray. I. 134.

269 A 13. században a gyeptülvén fekvő Csicsva tartozéka volt, melyet IV. Béla király a tatárjárás után vénekek, Rasztiszlav hercegnek adományozott, majd V. István 1270-ben az egész tömböt (*possessionem Chychwa in comitatu Zemplen sitam in confinio Polonie, cum villis ad ipsam pertinentibus, Husscewmezeu et Wysno vocatis ... prout dux Ratizlaus habuit et possedit*) a Rozgonyiak őseinek, Básztyly nembeli Rénoznak adományozta. W. XII. 12. (Reg. Arp. 2041, 2368).

270 Először Gutkeled nembeli Joachim kapta — valószínűleg István ifjabb királyhoz való átállásakor 1264 körül — adományba; a IV. László által elkobzott birtokot 1278-ban kapta vissza Joachim unokaöccse, István bán. Reg. Arp. 2870. De ettől is elkobozva, a király 1283-ban Petenye fia Péternek adományozta, aki az 1317. évi elkobzásig bírta. Vö. 148. jz. — 1337: *semita de villa Jezenew* [= Ung megyei] *in provinciam Gepel ducens*. Sztáray. I. 146. Nyilván az V. István-féle adomány és IV. László 1278-i intézkedése alapján állították az István öccsétől származó Buttkaiak 1393-ban, hogy *districtus Gyapal simulcum castro Jezenew* őseik öröklött birtoka (Zs. I. 3130): ez volt a Rászkaiak jogigényének (1381) alapja is. *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. (Értekezés a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.) 112.

271 Csemernye, Varannó-Csicsva és Komoróc a Tapoly és az Ondava, Barkó és Homonna a Laborc völgyében; északabbra az egyedüli Sztropkó esett. Mon. Vat. I/1. 257, 328, 333, 346, 362.

272 Az ide vágó oklevélsorozatból (1273: Sztáray. I. 13=Reg. Arp. 2356; 1273: Sztáray. I. 12; 1291: uo. I. 36) kiderül, hogy az első adományos Jákó fia Mihály comes volt, aki IV. Bélától kapta a birtokot. (E Mihály 1253-58 közt viselte a sárosi ispánságot.) A következő adományos Csák nembeli Domokos volt (Sztáray. I. 10, 12), majd 1273-ban a Nagymihályiak ősei.

273 Az 1254. évi adományban a föld előző lakóinak megnevezése: *terras Lezna et Chemerna ... in quibus Mycuta et Noualyad antea residebant, vacuas omnino et habitatoribus carentes*. Cod. Slov. II. 321. — 1335-ig 12 falutelepülés keletkezett a nagy területen: az egykori lakosok nevét őrző Mikuta (1266, 1335) és Naualyad (1335) a tömb délkeleti sarkában húzódott meg a Laborc mellett. Sztáray. I. 10, 258. Vö. *VI. Smilauer*: i. m. 236-240.

ban *Hysceuvé* torzult.²⁷⁴ Itt tehát négy nagy „föld” együtteséből összefüggő tömb rajzolódik ki, mely a tatárjárás idején a zempléni vár legészakibb űrvidékeként zárta le a folyó völgyeket; eladományozásuk csakúgy, mint a Rasztiszlav hercegnek juttatott Varannó-Hosszúmező és tartozékaié, csak a tatárjárást követő évtizedben következett be.

Egy belsőbb űrvidék jó 20 km távolságban délebbre, Gálszécs magasságában rajzolódik ki. A majdani gálszécsi uradalom két tartozéka, Albény és Tehna 1245. évi határjárása Szécsőtől keletre, a Tornava patak és a Tapoly közén említ szomszédos űrnépeket (*populi spiculatorum*).²⁷⁵ Ez a délibb „űrmező” dél felől Vécsével (*terra Weyche*) volt határos, mely föld — a Tapoly és az Ondava közén — még valamikor az 1217 előtti időben a zempléni vár tartozéka volt (*ad castrum Zemplen prius pertinens*). Vécsétől keletre terült el az utóbb Nagyazar határába beolvadt Galacs várföld (*terra vacua castris de Zemlen Galach vocata*), nyugatra pedig a nyilvánvalóan várbirtokon kialakult korai piachely, *villa Vasarhel* (1220).²⁷⁶ Ennek déli szomszédságában, az Ondava völgyében a Karácsonyi János által érvként felhozott *Újór* egészíti ki a képet, hogy valóban volt egykor a zempléni várnak egy összefüggő birtokcsoportja ezen a tájon. Ez a tömb azonban határvédelmi szerepében „újnak” meglehetősen régen számíthatott, mert 1200 körül már javarészt el volt adományozva.

Az említett Vécsé már 1217 előtt annak a Péter *comes*nek az adományföldje volt, aki interregnum majdani zempléni főszereplője, Petenye fia Péter dédapja volt.²⁷⁷ A jelek szerint éppen ezzel az adománnyal kezdődött meg a majdan, elkobzásakor (1317) 18 falut felölelő gálszécsi uradalom évszázados összekovácsolása; a korai szerzeményeket ugyanis egy később-

-
- 274 Leszna és Csemernye 1254. évi határjárásakor (ld. az előbbi jz.) a nyugat felől szomszédos *Gopol comes*en (= Bogát–Radvány nembeli Morvai Gyapoly Rákóc és Körtvélyes birtoka. K. I. 258–259.) és e kettőn kívül más birtokszomszéd még nem volt. — 1219: Hyscen (VR. 226 (202); 1254: *filii Hylen*). Az utóbbi a valószínűbb névforma: ld. még egy másik várjobbágy *Scentus* nevét (1220: VR. 256 [275.]). A ragadványnév szintén orosz etnikumra látszik utalni: „hitetlen”, vagyis: nem pogány, hanem szikizmatikus.
- 275 1245: a föld a *Budrug* folyásától (mely megjelölésen a jól értelmezhető, részletes helyrajzból következtetve ez esetben kétségtelenül a Tapoly értendő) a Tornava patakig terjedt; a határ Vécsétől (*terra Veicha*) északra *tendit superius Turnam, ubi commetanei sunt populi spiculatorum*. Cod. Slov. II. 132.
- 276 VR. 256 (276). A pápai tizedjegyzékben de Loco Fori. Mon. Vat. I/1. 328. Vécsére és Galacsra ld. alább 277, 280. jz.
- 277 1217: Péter *comes* adományt tett egy serviensének *de terra sua Weyche vocata ad castrum Zemplen prius pertinente, quam antea donatione possidebat*. Reg. Arp. 338. Petenye fia Péter családjának genealógiája az irodalomban tisztázatlan, s nem is egyszerű, mert négy generáció viselte egymás után a Péter nevet. Az először 1217-ben említett Péter fia volt az a *Petrus comes filius Petri*, aki IV. Béla engedélyével Albényt és Tehnát 1245-ben megvásárolta (275. jz.), s akiről éppen Albény és tartozékai (*possessiones Alburn et ad ipsam pertinentes*) kapcsán egy 1300. évi oklevél pontos felvilágosítást nyújt: *vigore privilegii Bele regis ... magistro Petro dicto Folthus, avo eiusdem magistris Petri* [= Petenye fia Péter]. DF. 209 819.

bi oklevél (1308) összefoglalóan „Terebes alatti” birtokként emlegeti.²⁷⁸ Éppen az összekovácsolás egyik mozzanata volt, hogy az imént említett Albényt és Tehnát Gálszécs szomszéd-ságában Vécse adománybirtokosának, Péter *comesnek* fia („Foltos”) Péter megvásárolta (1245). E falvak eredetileg egy másik korai adománybirtokos szerzeményei voltak: ama Kaplyon nembeli Andornoké — a századvégen élt „Terebesi” II. Andornok nagyapjává —, aki már 1217 előtt adományban bírta azt az erdőséget („Andornok erdeje”), melyből a tágas határu Terebes nőtt ki.²⁷⁹ A harmadik birtokszerző e tájon a késő-középkori Azari-Pelejtei rokonság őse volt; Zochud fia Martonos mint „saját földjeitől mindenfelől körülvevett”, kiürült birtokrészét kérte fel adományba a Nagyazar melletti Galacs várföldet.²⁸⁰ Újór a negyedik birtokszerző, a Bogát–Radvány nemzetség őseinek egyik adománytömbjével (Lazony, Berettő) esett ki a várföldi állományból. Az őrvonal egész állaga tehát legkésőbb a 12–13. század fordulóján magánbirtokba jutott; az 1245. évben említett örtelep már csak elszigetelt maradvány lehetett.

Hogy ez a belsőbb őrvonal valamikor a 12. században számíthatott „újnak”, melyől északra — az akkori gyeplévé — a királyok úgy adományozták el a lakatlan földeket, ahogy majd IV. Béla és IV. László osztogatta el az egész külső gyeplévé a kései Árpád-kori őrvonaltól északra, azt a két őrvonal között kitöltő három birtoktömb eredete plasztikusán mutatja. Az egyik a Bogát–Radvány nemzetség adományföldjeinek legészakibb csoportja (Morva, Rákóc, Körtvelyes), ahol Rákóc felett a Lesznával nyugatról határos rész *Gyapul* neve beszédesen mutatja, hogy maga az eladományozás akkor következett be, amikor a vidék még gyeplévé volt.²⁸¹ A másik tömb, a keleti szomszéd (Szuha és Pazdics földek), egy 1315 előtt kihalt család Merse nevű őseinek szerzeménye volt, aki a nemzedékrendből következően 1200 táján vagy korábban élt; a föld északkeleti szegélyén, a Laborc mellett említett *Merse-gepu* helynév²⁸² ugyanarra utal, mint az előbbi. A harmadik, a területe zömében — öt falu határával — már Ung megyébe átnyúló Mihály *predium* (Nagyimihály) ama Szoboszló fia Péterről származott át a Nagymihályiak őseire (1248, 1249), akinek őse, Apa bán II. Géza

278 1308: *de aliis possessionibus suis hereditariis infra Terebes existentibus*. Reg. Slov. I. 254 (555). Ide tartozott a Bodroghközben a már Petenye által bírt Rozvány és Salamon, Záhony (W. X. 283; DF. 209 819) továbbá Kiszte (Reg. Slov. I. 254 (555), Kásó, Szöllőske (W. X. 314). Gálszécs és Vécse körül már 1245-ben birtokolt *Folthus* Péter, de Szécs még nem volt birtokában (*tenet metan cum Petrus et Zech*. Cod. Slov. II. 132); ez legkorábban 1297-ben tűnik fel Petenye fia Péter birtokai közt (W. X. 283). Az említett oklevelek (ld. még 1306: Reg. Slov. I. 200 (432, 433) kivétel nélkül arról tanúskodnak, hogy azon a tájon, ahol a dédapa megvetette a lábát, Petenye fia Péter céltudatos cserékkel kerekítette ki a gálszécsi uradalmat. Ennek állagára 1321: Reg. Slov. II. 284 (624). — A *possessio hereditaria* minősítés nem kell, hogy megtévessen: az adománybirtok átminősítése ahhoz hasonlóan történhetett, ahogy a jeszenő-homonnai uradalom (*possessio Gyepuel*) esetében IV. László 1283-ban kijelentette: *agnoscens ipsam eidem magistro Petro hereditario iure atinere*. Reg. Arp. 3258.

279 Vécse 1217. évi határa (ld. 157. jz.) az Ondavától (*a fluvio Budric*) *ad finem silve Andornici* és Ruzska határáig terjedt; kétségkívül Terebes földjéről van szó. Vö. Terebes 1328. évi részletes határjárásával DF. 209 870. A Zemplénbe átszármazott Kaplyon nembeli Andornokra és leszármazottaira K. II. 290.

280 [1270-1290]: *terram vacuum castri de Zemlen Galach vocatam, terris suis undique circumdatam*. Károlyi. I. 19. (Reg. Arp. 3596). — 1324: Zochud fia Martonos unokája és dédunokája, pelejte (de Pelehte) nemesek *possessionem ipsorum Galach vocatam* leánynegyed fejében engedték át (K. I. 60.); fekvésére 1324/1351: a Pelejteiek átengedik Nagyazart *simulcum quadam particula terre de terra Galaach ad eandem possessionem Noghazar applicata*. Károlyi. I. 192. Ld. még 1327: uo. I. 64.

281 1335: Leszna nyugati határosa — Rákóci Balázs birtoka — Rákóc falu felett *possessio Gyapul*. Sztáray I. 266. Vö. *VI. Smilauer*: i. m. 239. A név szabályos fejleménye a „gyeplévének”, ld. *Gyapul* 1393 (fentebb 151. jz.).

282 1301: *Mersegepu* a Sztárából kihaladt Felzbugya (*terra Fulzbugya ... certis metis ... de Stara distincta et separata*) határosa a Laborc völgyében. Sztáray. I. 38. Vö. *VI. Smilauer*: i. m. 247, 251. — A családra 1266: Sztáray. I. 10; 1315: Reg. Slov. II. 22 (4); 1322: uo. 382 (849).

király előkelői közé tartozott a 12. század közepén.²⁸³ Hogy ez az adománytömb még a 12. században formálódott ki, s azon még a 12. században jöttek létre falutelepülések, azt félreérthetetlenül igazolja, hogy éppen Újór és a szóbanforgó tömb közt alakult ki még valamikor az 1220 előtti időben Vásárhely.

A területi képlet másként nehezen magyarázható, mint hogy időben is három fázisban jött létre. 1. Az államszervezés idején az őrvonal még valóban a vázolt „belső” őrvonaltól is délre, nem messze Zemplénavártól húzódnak. 2. Utóbb, talán 1100 körül épült ki a Tapoly és az Ondava völgyét Galacs (Nagyazar) — Vécese — Vásárhely — Újór (Lazony, Berettő) vonalán lezáró „új” őrvonal, majd ezt követően az ettől északra eső „gyepűelve” eladományozásra került. 3. 1200 körül toldódhatott ki a határvédelmi szervezet még északabbra, Hosszúmező — Órmező — Sztára vonaláig, a *Wekerca* magasságába, melyet a királyi hatalom tartott is a tatárjárás utáni időkig, miközben eladományozta az elavult őrvonalat, és hozzáfogott a legfelsőbb gyepűelve nagy tömbökben való elosztogatásához is. Ha feltevésünk helytálló, hogy a várjobbágyok sorában az 1219. évben szereplő *Hyscen* másolási hiba *Hyllen* helyett, akinek fiai e felső tömbben tűnnek elő 1254-ben, akkor közvetlen támpontunk is van arra, hogy e legészakibb őrvonal 1200 körül épült ki.

Az államszervezés-kori őrvonal sejtethető magasságát Velejte,²⁸⁴ a Bodzásújlak melletti Szürnye²⁸⁵ és az Abara melletti Haradicsa (*Gragyssa*)²⁸⁶ várföldek jelzik — mindössze 10–15 km távolságban Zemplénavár felett. A Terebes alatti Haradicsa (*Haradisch*)²⁸⁷ ide vonása már kétséges, mert a *g-h* hangváltás utáni állapotot tükrözvén, a terebesi vártól is nyerhette nevét. Sok várföld okleveles említését Felső-Zemplénnek ezen a legdélibb részén a dolog természetéből következően eleve nem várhatjuk. Ha a határvédelem fokozatos feljebb nyomulásának és a királyi adománypolitikának fentebb vázolt kapcsolata helytálló, egészen természetes, hogy az okleveles korban e tájon már csupa magánbirtokkal találkozunk, melyeknek eredete az írástalanság homályába vész, olyannyira, hogy a korai adománybirtok a régiség folytán már át is minősült „öröklött birtokká” (*terra, possessio hereditaria*).²⁸⁸ Nem csodálkozhatunk tehát, ha nemcsak Petenye fia Péter itteni birtokainak (Szöllöske, Kásó, Kiszte) eredete burkolózik homályba, hanem a Bogát–Radvány (Cselej, Izsép, Mihályi stb), a Tolcsva (Nagytoronya, Csergő, Gercsely) és a Gutkeled (Ráska, Málca, Márk, Butka) nemzetség birtokainak eredete is: mind korai adományföldek lehettek. De még ha feltesszük is, hogy e Zemplénavár feletti vidék egy része szervezett módon, falutelepülések formájában a várföldi állományhoz tartozott a 11. században, elég a térképre nézni, hogy nyilvánvalóvá legyen: ez a terület még csak egy lapon sem említhető Zemplénavár déli nagy tartozéktömbjével, a szerencsi kerülettel.

283 Sztáray. I. 3-9. Vö. K. II. 298; Engel Pál: Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond korban. In: Századok 119 (1985) 37.

284 1220: *villa Velchea* VR. 256 (276) várföldi jellegére csak abból következtethetünk, hogy *pristaldus* került ki belőle.

285 [1067]/1267: Scyrnik Aba nembeli Péter *comes* adománybirtokai közt. W. I. 24.

286 [1263-69]: lakatlan várföld az Ung megyei Bés mellett. K. I. 5; fekvésére 1423: DF. 209 680 (Abara és Ráska határosa a Laborc mellett.)

287 1454: Cs. I. 350.

288 Pl. 1298: Petenye fia Péter *de terra sua hereditaria Zeleus* adott adományt serviensének. W. X. 314. Ez a zempléni birtokszerző csereügyleteiben általában *possessio hereditariának* nevezte birtokait, több esetben azonban annak kiemelése, hogy ama határok közt adja át, ahogy „már atyja is” bírta (pl. Kásó vagy Rozvány esetében DF. 209 819; W. X. 283) arról árulkodik, hogy a szerzett birtok ahhoz hasonlóan minősült át, ahogy más esetben (1283) magával a királlyal minősíttette át a birtoklási jogalapot. Vö. 278. jz.

RÖVIDÍTÉSEK

A. = Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I-VII. Bp. 1878-1920.

AZT. = Adalékok Zemplén vármegye történetéhez

BARTAL, Gloss = : Glossarium mediae et intimae latinitatis regni Hungariae. Condidit Antonius Bartal. Lipsiae-Budapestini, 1901.

CIH = Corpus Iuris Hungarici. Magyar törvénytár 1000-1895. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1899.

Cod. Slov. = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. 1. Ed. Richard Marsina. Bratislava, 1971.

CS. = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890-1913.

Csáky = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I/I-III., V. Bp. 1919. (A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története. I. Oklevéltár) Kiadta Bártfai Szabó László.

F. = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I-XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829-1844.

GY. = Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 1-3. Bp. 1963., 1987.

H. = Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I-V. Kiad. Nagy Imre et al. Győr, Bp. 1865-1891.

Kállay. = A nagykállói Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai.) I-II. Bp. 1943.

KANDRA, 1883. = Kandra Kabos: A Somboly-pankotai főesperesség. In: Századok 17 (1883), 582-592.

K. = Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I-III. Bp. 1900-1901.

Károlyi = A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. Sajtó alá rend. Géresi Kálmán. I-V. Bp. 1882-1897.

Lipszky = Repertorium locorum obicetorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confinium militarium magni item principatus Transylvaniae occurrentium, quas aeri incisus vulgavit Ioannes Lipszky de Szedlicsna. Budae 1808.

MES = Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I-III. Ed. Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1874-1924.

MHH = Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelmi emlékek

MOLNÁR, 1967. = MONAR Vera: A sárospataki rotundáról. In: Móra Ferenc Múzeum évkönyvei. 1966/67. 152-158.

Mon. Vat. = Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Ser. I. 1-4.. Bp. 1885-1891.

Mon. Vespr. = Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I-IV. Közrebocsátja a Római Magyar Történelmi Intézet. Bp. 1896-1908.

Reg. Arp. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I-II/1. Szerk.: Szentpétery Imre. Bp. 1923-1943.; II/2-3. Szerk.: Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1961.

Reg. Slov. = Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. 1. Red. Vincent Sedlák. Bratislava, 1980.

SRH = Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ed. Emericus Szentpétery. 1-2. Bp. 1937-1938.

Sztáray = A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Szerk. Nagy Gyula. I-II. Bp. 1887-1889.

TT. = Történelmi Tár.

VR. = Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Kiad. Karácsonyi János és Borovszky Samu. Bp. 1903.

W. = Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I-XII. Pest-Bp. 1860-1874.

Z. = A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. Szerk. Nagy Imre et al. I-XII. Pest-Bp. 1871-1931.

ZS. = Zsigmondkori oklevéltár. Összeállította Mályusz Elemér. I-II. Bp. 1951-1958.

A SZLOVÁK KÉRDÉS A MAGYAR KORMÁNY NEMZETISÉGPOLITIKÁJÁBAN 1906–1918

A dualizmus kori magyarországi nemzetiségpolitika irányvételét a századforduló éveiben egyre kevésbé az 1868. évi nemzeti-ségi törvény határozta meg, sokkal inkább a felgyorsuló asszimilációs folyamatokra, a magyar politikai vezető rétegek szinte korlátlan hegemoniájára támaszkodó magyar állameszme, amely a politikai magyar nemzet keretei között mind kevesebb teret kívánt biztosítani a nem magyar nemzetek és nemzeti kisebbségek — korabeli közös nevükön: a nemzetiségek — számára. A korszak nemzetiségpolitikai fejlődésében az egyes nemzetiségek egymástól sok tekintetben eltérően viszonyultak a kormányzati törekvésekhez, illetve ezek a törekvések is más-más formában és mértékben befolyásolták a magyarországi románok, németek, szlovákok, szerbek, rutének, horvátok nemzeti fejlődését, politikai, kulturális és gazdasági pozícióit, lehetőségeit. Mi több, a kiegyezés rendszerének félévszázadán belül is igen nagy különbségek mutatkoznak az 1875–1878-ig tartó periódus és a dualizmus utolsó évtizede között. Az alábbiakban a magyar kormányzat ez utóbbi — a koalíciós kormány megalakulásától az őszirózsás forradalomig tartó — periódusban érvényesülő szlovák-politikájának sajátosságait, eszközeit és céljait kívánjuk bemutatni.

A dualizmus kori „szlovák kérdés” elsősorban azt az ellentétet fejezte ki, amely az — etnikai értelemben is egynemű nemzetállam koncepciójáig torzult — egységes magyar politikai nemzet gyakorlata, illetve a nem magyar nemzetek és nemzetiségek emancipációs törekvései között húzóódott. A 20. század eleji „szlovák kérdés” belső, sajátos tartalmát viszont a szlovák nemzetfejlődés megkésetttségéből, többszöri visszavetettségéből, a közjogi, egyházi különállás hagyománytalanságából adódó problémák jelentették. Az egységes nemzet tudat igen lassan bepótolta hiányát jelezte például a századfordulón a Szlovák Nemzeti Párt (SZNP) és az általa szervezett nemzeti–nemzetiségi mozgalom szűkös — többségében értelmiségiekre és más középosztálybeliekre korlátozódó — társadalmi bázisa, vagy a szlovák régió keleti részeinek (Szepes, Sáros, Zemplén, Abauj megyék szlovák vidékeinek) szinte teljes nemzetiségi passzivitása.¹ A nemzeti önszemlélet zavarait az örökölt konfeszionális (katolikus–evangélikus) ellentéteken túl a magyar állam iránti lojalitás, illetve a magyar nemzettel szem-

1 A Szlovák Nemzeti Párt csíráját az 1860-as években a szlovák nemzetiségi régió autonómiáját programként megfogalmazó szerveződés jelentette. A párt kialakulásáról, belső problémáiról ld. *Milan Podrimavský: Slovenská národná strana v druhej polovici XIX. storočia*, Bratislava, 1983. 48–57. A szlovák pártszerveződés belső ellenzékéből *Új iskola* néven külön pártta szerveződő csoportból ld. *Bohus Kostický: Nová škola slovenská*, Bratislava, 1959. 17–32.

beni magatartás (a „renegát–szindróma”) és a csehszlovák nemzetegység koncepciójához való viszonyulás dilemmái is felerősítettek.

A századforduló éveiben a román–szlovák–szerb kooperációban kibontakozó magyarországi nemzetiségi politikai aktivitás alapját kétségkívül a nemzeti önazonosság érdekének, funkciójának felismerése, a korábnál jóval szélesebb körű tudatosítása és demonstrálása vetette meg.² Mindez a központi (magyar állami) és a regionális (nem magyar) érdekek folyamatos ütközései nyomán, a nemzetiségi társadalmaknak a „permanens nemzetudattól” korábban érintetlen rétegeiben, például a birtokos parasztság és a helyben dolgozó ipari munkásság soraiban vált erőteljes folyamattá. A szlovák régióban ez a folyamat egy-egy nemzetiségi központ vonzáskörére korlátozódott és meglehetősen vontatottan terjedt. A nemzeti mozgalom szűk értelmiségi elitre korlátozódott, anakronisztikus jellegének áttörésében még így is ez tekinthető a legjelentősebb átalakulásnak.

A magyar kormányok — bár nemzetiségpolitikai adminisztrációjukban makacsu ragaszkodtak a reformkori nyelvharok terminológiájából kölcsönzött „pánszláv izgatás” és „pánszláv mozgalom” kifejezésekhez, illetve a nemzetiségi szervezetek rendszereti „megfigyeltetéséhez” — a kérdéssel behatóbban és személyes tapasztalatok alapján kritikusan foglalkozó vezető képviselők révén meglehetősen pontosan érzékelték a folyamatos szélesebb összefüggéseit és törvényszerűségeit. Jól jelzi ezt például század eleji szlovák kivándorlás kapcsán felmerült „felvidéki” és „amerikai” akcminiszteriális iratanyagainak érvrendszere. Khuen-Héderváry első miniszterelnök idején a nemzeti érzést a kor „*dominans psycho-politikai tényezőjének*” tekintte „Ezzel a tényezővel, mely a nemzetiségi izgatónak úgyszólván ellenállhatatlan fegyvere, mi a köznépnél, mely a nagy történeti tradíciók méltánylására alig képes, nem tudunk szembeállítani számottevő eszményi fegyvert. Nem szabad ugyanis megfeledkezni arról, bármennyire kellemetlen, sőt veszélyes is az a mi szempontunkból, hogy az a tót vagy az a ruthén az ő nemzetiségén, sőt pánszláv törekvésein, halvány sejtelmém épp oly szeretettel csügg, azt erkölcsileg épp oly szentnek tekintí, mint mi saját fajszertetünket.”³ A tárgyilagos helyzetmegítélést azonban csak elvétve követte a reális program körvonalazása. A világháború előtti másfél évtizedben a hivatalos magyar nemzetiségpolitika az erő pozíciójából fordult a nemzetiségi aktivitás új törekvései felé.⁴

Nem véletlen, hogy a század első évtizedében nem volt egyetlen jelentékeny közeledési kísérlet sem a magyar kormány és az ellenzéki szlovák képviselők között. Az 1910. évi választási paktum-próbálkozások kudarca tehát senkit sem lephetett meg

2 A magyarországi szlovák–szerb–román nemzetiségi együttműködésre vonatkozóan ld. *Milan Krajčovič: Slovenská politika v strednej Európe 1890–1901*. Bratislava, 1971. — Az 1895. évi budapesti nemzetiségi kongresszus határozata leszögezte: „A magyar államnak ethnikai viszonyaiból és történeti fejlődéséből származó természete kizárja, hogy az egyetlen nép, amely a lakosságnak többségét nem képezi, az államiság attribútumait magának követelje. Csakis Magyarország népe összességének van joga magát az állammal azonosítani.” A kongresszusi határozat továbbá azt követelte, hogy „törvényes eszközökkel Magyarország viszonyait természetes alapra fektessék. Nemzeti alapul a nemzetiségi autonómiát a megyei beosztásban veszik.” Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában II. 1892–1900. Szerk.: *Kemény G. Gábor*. Bp. 1956. 379.

3 *Štátny ústredný archív Slovenskej republiky* (a továbbiakban: ŠÚA SR), Bratislava, Uhorské kráľovské ministerstvo vnútra — Magyar Királyi Belügyminisztérium Levéltára elnöki iratok (a továbbiakban: MKBM eln.). 42–8. (1903)

4 „A magyar nép egész lakosságunknak csak 51,4 %-át teszi ki, de Magyarország jellegére nézve magyar nemzeti állam, s kell is, hogy az maradjon. Ezen múlik egész állami élete; ha nem lesz magyar, kérdés, maradhat-e egyáltalán?” — A koalíció tervei és alkotásai 1906–1909. Szerk.: *Papharaszti*. Bp. 1909. 117.

igazán. Érthető, hogy a megegyezés tárgyának–kereteinek — főként a Tisza-féle román tárgyalások idején megmutatkozó — szűkös korlátai a nemzetiségi aktivitás huzamos sikertelensége miatt óhatatlanul radikalizálódó szlovák politikusokat is újabb korrekciókra ösztönözték. Kombinációikban a románhoz hasonló kompromisszumkeresés őszinte — és 1914-ig az SZNP politikáját is meghatározó — igénye, valamint a belső föderalizálás gondolata mellett egyre gyakrabban tűnik fel a csehszlovák egység koncepciójához való közeledés, illetve az egységmozgalom eszményeivel való részleges vagy teljes azonosulás. Az állami kereteket figyelmen kívül hagyó megoldás alternatívája azonban 1914 előtt az ellenzéki nemzetiségi sajtóban inkább csak mint az elkeseredést demonstráló vízió, s nem mint előkészített, reális, aktuális elgondolás bukkan fel, amit híven tükröz a pesti ellenzéki szlovák hetilap 1913-ban kiadott hangzatos jelszava: „Magyar Heródes elől — cseh Egyiptomba”.⁵

4 A nemzeti területi autonómia követelésére épülő hagyományos szlovák politikai program — a dualizmus kori szlovák koncepciók fokmérője és iránytűje — a nemzetfejlődés nehezebb jelzett belső problémái miatt, mindenekelőtt pedig az 1918-ig egyértelmű magyar kudarcai következtében, megvalósíthatatlannak bizonyult.

5 A hagyományos nemzeti program átdolgozásának, aktualizálásának szükségszerűen új helyzet elé állította a politikailag aktív szlovák szervezeteket. A századvégi szlovák politikai idealizmus helyett a szlovák régióban is a gazdasági és kulturális „aprómunka” vált a nemzeti törekvések fő irányává.⁶

6 Az SZNP, konzervatív turócszentmártoni központjával, Svetožár Hurban Vajanský (1847–1916) ökonzervatív ruszofil ideológiára alapozott tekintélyelvűségével, egyre inkább öskövületként nehezedett a gyorsan differenciálódó szlovák politikai életre. Az Andrej Hlinka, Ferdiš Juriga, František Tománek vezette néppárti csoport, vagy a csehszlovák kölcsönösség, majd nemzetegység eszméjét vállaló polgári liberális és polgári radikális lapok szerkesztőségei körül verbuválódott közösségek egyre több vidéki központot építettek ki. Szokolca, Vágújhely, Nagyszombat, Rózsahegy, Liptószentmiklós, Zólyom szlovák pénzügyi, szakszövetkezeti, olvasóegyletei megerősítették az alapját annak, hogy a familiáris értelmiségi társaságok szélesebb hatósugarú nemzeti központokká válhassanak.⁷

5 Az 1910. évi választási paktumkísérlet nagy vesztese a korábban egymás után kétszer is képviselővé választott Milan Hodža volt, aki Tiszáék „paktumszegése” miatt 1910 után a trónörökös körül kialakult „Műhely”-ben, illetve a radikális csehszlovák egységmozgalom szlovák szárnyának alapozásában egészen új megoldások előkészítését tartotta szükségesnek. *Milan Hodža: Národnostná politika a volebné právo. Marginálne poznámky ku smierovačkám. Naša zástava*, 1911. márc. 3. (Hodžának ez a cikke megjelent a Kelet Népe, Srpstvo, Romajul és a Tribuna c. lapok 1911. márciusi számaiban is.) Hodžáról ld. *Vladimír Zuberec: Le rôle de Milan Hodža dans la politique bourgeoise slovaque avant la première guerre mondiale (1900–1914)*. *Studia Historica Slovaca* 10 (1978) 87–111.

6 Hodža a szlovák politizálás megújulását a szlovák parasztság felkarolásában, a szlovák pártélet agrárbázisának megszervezésében látta: „Ha pártunkban a parasztságnak nagyobb szava lenn, ha a szlovák parasztság Szokolcától Nagymihályig nem csupán nemzeti, hanem gazdasági érdekei szerint is egységnek érezne magát, ... akkor gyarapodnánk és felemelkednénk.” *Milan Hodža: Články, reči štúdie*. III. *Začiatky roľníckej demokracie na Slovensku 1903–1914*. Praha, 1931. 270.

7 A szlovák politikai tábor differenciálódásáról ld. *Polányi Imre: Szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1907)*. Bp. 1987. 117–124.

Az erőteljes és folyamatos — bár kezdetben inkább személyes ellentétekből, mintsem tudatos munkamegosztásból kialakuló — belső differenciálódás egyszerre teremtette meg a kapcsolatok lehetőségét az érdekvédelem és -képviselés kialakítására fogékonnyá vált paraszti rétegekkel, ugyanakkor megpróbálta létrehozni a magyar kormányzati, illetve vármegyei nemzetiségpolitika „úrlovas” vonulásának feltartóztatására alkalmas, rugalmasabb szervezeti kereteket.⁸

Végül is a Parlamenti Nemzetiségi Párt alapszabályainak figyelembevételével átszervezett Szlovák Nemzeti Párt a csehszlovák kölcsönösség jelentőségét hangsúlyozta. A Szlovák Néppárt képviselői közül viszont Ferdinand Juriga és František Skyčák különösen Tisza István második miniszterelnökségének első két évében a kormánnyal való együttműködést szorgalmazta. Igaz persze, hogy a magyar kormánnyal való együttműködés a Szlovák Nemzeti Párt elnökeinek, Pavel Mudroňnak, majd az őt 1910-től követő Matúš Dulának az elképzeléseiben is fontos szerepet kapott.⁹

A századfordulót követő évtizedben a szlovák nemzetfejlődés legsúlyosabb problémája az erőteljes elmagyarosodás, az amerikai kivándorlás és belső migráció együttes következményeként jelentkező kedvezőtlen demográfiai fejlődés volt. A három jelenség, illetve a kivándorlás által leginkább sújtott vármegyék erősen megcsappant természetes szaporulata a század első évtizedében azt eredményezte, hogy a szlovák népesség abszolút számban és arányában egyaránt gyors fogyásnak indult. Az asszimilációs mozgásokat fokozott figyelemmel követő magyar kormányzati politika, valamint a magyarosodás folyamatát több szempontból is vizsgáló korabeli magyar statisztikai irodalom egyaránt a nemzetiségek perifériális, jórészt hegyvidéki településegből adódó természeti és az ezekkel szorosan összefonódó gazdasági okokra, mindenekelőtt a nemzeti régiók relatív túlnépesedésére vezette vissza a 19. századi asszimiláció folyamatos felerősödését.¹⁰ A századvégi agrárválság, az egyenetlen iparosodás miatti kevés munkaalkalom kétségkívül elsősorban a mostoha viszonyok közt gazdálkodó nemzetiségi perifériákat sújtotta. Köztük is talán a legsúlyosabban a szlovák régió északnyugati és északkeleti részét: Árvát, Trencsént, illetve Szepest, Sárospot, valamint a szomszédos, magyar–szlovák lakosságú Zemplént, Abaúj-Tornát és a rutén régióhoz tartozó Ungot. Az utóbbi négy vármegye területén alakult ki a legnagyobb kivándorlási gócpont. A négy megyéből a századfordulót követő másfél évtized alatt több mint 200 ezer ember vándorolt ki Amerikába, s közülük csupán minden harmadik tért vissza szülőföldjére.¹¹

8 A Szlovák Nemzeti Párt szervezeti megújítását célzó kísérletekről ld.: *Milan Podrimavský*: Organizácia Slovenskej národnej strany v rokoch 1900–1914. *Historické Štúdie* 22 (1977) 188–210.

9 A magyar kormánnyal való kapcsolatkeresés jegyében 1910-ben Turócszentmártonban a Szlovák Nemzeti Párt vezetői kulturális sérelmi listát állítottak össze, s azt az első világháború előtti korszak utolsó három magyar miniszterelnökéhez eljuttatták. A memorandum szövegét ld. *Kemény G. G.*: i. m. V. 147–151.

10 A korabeli asszimilációs folyamatokról és azok okairól ld. *Hanák Péter*: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle* 17 (1974) 513–536.; *Szarka László*: Magyarosodás és magyarosítás a felső-magyarországi szlovák régióban. (Adalékok a dualizmus kori asszimiláció természetrajzához.) In: Polgárosodás Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Szerk.: *Somogyi Éva*. Bp. 1991. 35–46.

11 *Monika Glettler*: Pittsburg–Wien–Budapest. Programm und Praxis der Nationalitätenpolitik bei der Auswanderung der ungarischen Slowaken nach Amerika um 1900. Wien, 1980. 337–338.

A magyar kormányzatot talán éppen e tekintetben lehet a leginkább elmarasztalni nemzetiségellenes magatartása miatt. Látván, hogy a kivándorlók tömegei közt a szlovákok, rutének és kisebb részben a románok a magyaroknál nagyobb mértékben hagyják el az országot, a századelő egymást váltogató magyar kormányai jó ideig nem igyekeztek megakadályozni a tömeges kivándorlás elharapózását. A magyar miniszterelnök 1903-ban például így érvelt: „A tótság szaporodóképessége igen jelentékeny, a rutének sem csekély. Ilyen körülmények között a kivándorlás megakadályozása politikailag azt eredményezné, hogy a magyarság számarányát tudva leszállítanók a nemzetiségekkel szemben — és ezek javára.”¹² Tisza István is csak 1910 táján kezdte felismerni e rövidlátó és nacionalista kivándorlási politikának az elhibázott voltát. Második miniszterelnökségének első szakaszában széles körű társadalmi akció kezdeményezésével próbálta mérsékelni a tömeges kivándorlást.¹³

A korabeli asszimiláció megítélésének egyik sokat vitatott kérdésköre a magyarosító iskolapolitika társadalmi hatása. Szlovák részről kivált a *lex Apponyi* néven ismertté vált, 1907. évi közoktatási törvénynek azokat a rendelkezéseit kárhoztatták, amelyek a magyart mint államnyelvet nem csupán tantárgyként, hanem a nemzetiségi iskolák oktatási nyelveként is igyekeztek bevezetni. A hat elemi iskolai osztályban elsajátítandó magyar nyelv intenzív oktatása a többi tantárgy oktatásának színvonalát rontotta, s így — ugyan negatív előjellel — megvalósulófélben volt a Grünwald Béla által megálmodott „nagyipari” iskolai magyarosítás. Nem véletlen, hogy az Apponyival vitába szálló Björnsterne Björnson az európai sajtóban éppen a magyar iskolapolitika sovíniszta magyarosító szellemével érvelt a magyar nemzetiségi politika ellen. Mindez a szlovák nyelvű műveltség elterjedésének lelassulását, az értelmiségi pályák erőteljes elmagyarosodását eredményezte.¹⁴

12 ŠŪA SR, MKBM, 42–8. ME 2570/1903. július 31. — Tiszának a szlovákok és rutének kivándorlásában nemzetiségpolitikai szempontból kedvező jelenséget feltételező álláspontját megemlíti *Komjány Aladár*: A kitanorgott egyház. Bp. 1984. 73–74. A nemzetiségek túlsúlyát a kivándorlók közt a kor jeles demográfusa Kovács Alajos is pozitív jelenségnek tartotta: „A 674 000 főnyi veszteség, amit az ország népessége szenvedett a kivándorlás következtében, úgy oszlott meg a magyarság és a nemzetiségek között, hogy 186 000 esett a magyarokra és a többi a nemzetiségekre. (...) Tehát annak következtében, hogy a nemzetiségek jóval nagyobb arányban vándoroltak ki az országból, mint a magyarság, a magyarság aránya nem kevesebb, mint 0,6 %-kal növekedett a népességben. Azt hiszem, ez megfontolandó szempont, mert utóvégre nálunk elsősorban az bír a legnagyobb fontossággal ránk nézve, hogy Magyarország fennállását csak az biztosíthatja, ha itt a magyarság szupremáciája meg van óva. Ezt a szupremáciát pedig a számbeli túlsúly biztosíthatja. — A társadalom közreműködése a kivándorlás ügyeinek intézésénél. Bp. 1914. 40–41. (A Kivándorlási Tanács Iratai 1.)

13 A szlovákok kiegyezés kori asszimilációjának statisztikailag legrészletesebb, de fölöttébb elfogult feldolgozása *Ján Svetoň*: Slováci v Maďarsku. Príspevky k otázkze štatistickej maďarizácie. Bratislava, 1942. A magyarországi nemzetiségek, köztük a szlovákok asszimilációs veszteségeiről ld. *Katus László*: The status of ethnic minorities in Hungary during the age of dualism (1867–1918). In: *Minorities and the Law from 1867 to the Present*. Ed.: *Peter I. Hidas*. Toronto, 1986. 10–11. 19. A magyarosító iskolapolitika szlovák vonatkozásait legrészletesebben ld. *Michal Potemra*: Školská politika maďarských vlád na Slovensku na rozhraní 19. a 20. storočia. *Historický časopis*, 1978. 497–536.

14 A miniszterelnök utasítására a kivándorlás által leginkább sújtott vármegyékben kivándorlási tanácsokat hoztak létre, amelyek a kivándorlás okainak fokozatos megszüntetését tartották legfőbb feladatuknak, s ennek érdekében a földművelésügyi tárca által korábban kezdeményezett hegyvidéki és felvidéki mezőgazdasági programhoz csatlakozva igyekeztek új munkahelyeket, illetve a földműveléshez szükséges eszközöket kedvezményes áron előteremteni. A legaktívabban e tekintetben a Trencsén megyei kivándorlási tanács működött, amelynek iratai a nagybitsei (Bytča) Területi Levéltárban (ŠOBA–Bytča) a főispáni iratok közt (273–76. sz. 78. cs.) találhatóak.

Nem kevésbé hátrányosan érintette a nemzetiségeket az a tény, hogy a magyar hazafiság és a nem magyar nemzetiség korábban különösebb lelkiismereti válság nélkül kialakítható egységét a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve egyre nehezebben lehetett harmonikusan megteremteni. A szlovák, román, szerb nyelvet „idegen” nyelvként, a nem magyarokat „idegenként” kezelő magyar politikai közvélemény növekvő intoleranciája, valamint az érvényesülési és magyarosodási mind erőteljesebb összefonódása miatt hovatovább egymást kizáró alternatíva lett a „jó hazafi” és (vagy) a „jó szlovák, román, szerb” erkölcsi–politikai magatartásnormája.

Épp ezért nem meglepő, hogy a szlovák nyelv háttérbe szorítása következtében már a magyarosodás útjára lépett értelmiségiek közül is sokan védekeztek úgy, hogy megpróbálták magukat elszigetelni a magyar kultúrától, s helyette a német vagy a cseh műveltséghez pártoltak. A többség persze — kivált a köz- és magánhivatalnokok, tisztviselők sorában — az érvényesülésnek immár kizárólag a magyarosodáson keresztül vezető útja mellett döntött.

A szlovák nyelv korabeli társadalmi presztízsének vizsgálata során nem hagyhatjuk figyelmen kívül a jó színvonalú és gyorsan terjedő — erőteljesen ellenzéki, illetve kormányparti — szlovák sajtót, az intézmények híján is folyamatos tudományos, művészeti, egyesületi életet. Kérdés, vajon mindez a magyarosító nemzetiségpolitikai gyakorlat következtetlenségét vagy éppen a nemzetiségi művelődés eredetileg liberális szellemben kialakított és több vonatkozásban továbbélő intézményi bázisát és annak hatását bizonyítja-e inkább?

Az iskolai magyarosítás közvetve és közvetlenül is hozzájárult a magyarosodás fel erősödéséhez. Az értelmiségi utánpótlást például a szlovák nyelvű középfokú oktatás teljes felszámolásával rendkívül megnehezítette.¹⁵ A magyarosító iskolapolitikának és a polgárosodással, városiasodással szorosan összefüggő belső magyarosodásnak a következményét jól jelzi, hogy Anton Štefánek, a Pesten megjelenő *Slovenský denník* (1910–1915) című napilap szerkesztője mindössze 350 nemzetéhez hű szlovák értelmiségi családot, illetve 39 „familiáris” jellegű szlovák nyelvű értelmiségi központot tartott nyilván. Ifj. Peter Makovický rózsahegygyáros 1100, nemzetéhez hű szlovák középosztálybeli értelmiségiről számolt be, Jászinak egy 1911. évi körlevelére vála-

15 A szlovák elemi iskolák államosítása és magyarosítása a miniszterelnökség által kezdeményezett és a vallás- és közoktatásiügyi minisztérium által kivitelezett akció keretében kezdődött 1896-ban. Az akció politikai háttéréről Vodicska Imre miniszterelnökségi segédtitkár 1900. március 20-i feljegyzése ad tájékoztatást: „A tót nemzeti párt működésének megbénítására a miniszterelnökség kezdeményezésére a kultuszminisztérium két akciót kezdett meg. Egyik a tót iskolák államosítása, a másik a lutheránusoktól használatban lévő cseh liturgiának a tóttal való pótlása (289. M.E. V/99). Ami a tót iskolák államosítását illeti, ezt főleg az teszi szükségessé, hogy az 1896-ban Prágában megalakult Cseh–Tót Egység cseh ifjúsági iratokkal, történelmi könyvekkel látja el a tót elemi iskolákat, mi miatt a tót nép már az iskolában kell, hogy elidegenedjék a magyar állami eszmétől. Hogy pedig a tót tanítók pedagógiai ismereteiket nem magyar, hanem tót nyelven kívánják gyarapítani, ennek bizonyítékeként szolgál, hogy a tót tanítóság közlönye gyanánt a Rodina a škola [Család és Iskola] címen új havi folyóirat indult meg Turócszentmártonban, melynek minden sorát az exkluzív tót szellem hatja át. E jelenség szintén az államosítás mellett szól, amennyiben államosított iskola tanítója nem mer ily magyarelles folyóiratot olvasni.” ŐA SR MKBM, 9. 212. res. 1900. — A szlovák régió iskoláinak államosítását és elmagyarosítását célzó akció eredményeiről ld. pl. A nemzetiségi viszonyok tanulmányozására kiküldött bizottságnak a vármegye közgyűléséhez intézett jelentése és javaslatai. I. rész. Népoktatásügy. Nyitra, 1902. Vö. Szarka L.: Magyarosodás és magyarosítás i. m. 44.

szolva. A hivatalos 1910. évi statisztika szerint a szlovák anyanyelvű, értelmiségi foglalkozású személyek száma 3304 fő volt.¹⁶

Magyar részről többféle érveléssel próbálták igazolni a magyarosító iskolapolitikát. Rákosi Jenő például a turócszentmártoni *Národné Noviny* és a *Slovenské Pohľady* című lapok jeles szerkesztőjével, a magyar kulturális közélettől kevésbé elzárkózó Jozef Škultétyval folytatott levelezésében azt hangsúlyozta, hogy a magyarnak mint államnyelvnek az ismerete egyedül lehetséges útja a szlovák tehetségek érvényesülésének. De kétségteljesen az olyan vélemények voltak többségben, amelyek az iskolapolitika végcélját, annak legfőbb értelmét a magyarosításban látták. Márpedig ez a szlovák és általában a nemzetiségi politikusok számára elfogadhatatlan koncepció volt.¹⁷

Az erőszakos iskolapolitikai eszközökkel felgyorsíthatónak vélt magyarosítás végső soron szinte teljesen a visszájára fordult. A magyarosítás jegyében fogant célok elérésére kevésnek bizonyultak a nyelvhatárokon fölállított óvodák, iskolák; az elszigetelten működő, mert a nép nyelvén nem vagy alig beszélő magyar tanítók, tanítónők számára pedig majdhogynem lehetetlen feladat volt a magyar nyelv megtanítása. Csakis arra voltak alkalmasak ezek a törekvések, hogy a világháború előtti évtizedben fölgyorsult magyarosodási folyamat egészét „erőszakos magyarosításként” lehessen feltüntetni. Pedig a szlovák kortársak is érezték, hogy Tisza István tárgyalási hajlandósága, a balkáni változások, a belső magyar demokratikus erők felsorakozása előbb-utóbb az ország nemzetiségpolitikai gyakorlatában is pozitív fordulathoz vezethet.

Ezért nincsen semmi meglepő abban, hogy Hodža 1914 januárjában magabiztosan állíthatta ki a magyarosítás „halotti bizonyítványát”: „Akit a magyarok a múlt évig nem magyarosítottak el, legfeljebb a végtelenségig elkeserítik... Az okosan gondolkodó magyar államférfinak látnia kell, hogy a határok mentén élő románokat, délszlávokat, szlovákokat csak akkor tarthatja meg Magyarország iránti érzelmi kötődésükben, ha azoknak semmi miatt nem kell a határokon túlra, fajtestvéreikhez szaladniuk.”¹⁸

A szlovákok körében 1914 előtt lezajlott asszimilációs folyamatot az iparosodással, a belső országrészek, főként pedig Budapest rendkívül dinamikus fejlődésével összefüggő belső migráció fölerősödése is segítette. A szlovák jellegű vármegyék közül elsősorban az amerikai kivándorlási hullám által kevésbé érintett és a magyar-

16 Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat 56., 64. Štefánec azóta is sokat vitatott adatát ma már csak a korabeli magyar nemzetiségi politikát aktuálpolitikai indíttatással ostromozó szlovák történeti publicisztika veszi komolyan, hiszen a szlovák történetírás már részletesen felmérte a nemzeti mozgalom értelmiségi és általában középosztályi bázisát. Ld. pl. *Jozef Butvin: Slovenské národnopolitické hnutie v rokoch 1890–1898. Historický časopis (=HČ) 31 (1983) 181–203.* — *Dejiny Slovenska III. (od roku 1848 do konca 19. storočia).* Szerk: *Milan Podrimavský.* Bratislava, 1992. 587–581., 674–680.

17 Rákosi Jenő és Jozef Škultéty magyar nyelvű levélváltása megtalálható a Matica Slovenská turócszentmártoni (Martin) Irodalmi Levéltárának Škultéty-hagyatékában. Korešpondencia LA MS 49 AJZ. 6. Rákosi Jenő leveleit szlovák fordításban közli: *Rudolf Chmel: Literárne vzťahy slovensko-maďarské. Dokumenty z 19. a zo začiatku 20. storočia.* Martin, 1973. 261–264.

18 *Milan Hodža: Pohľady na sa slovenskú školu.* Slovenský Týždenník 11 (1914) 2.

szlovák etnikai határral átmetezett Bars, Hont és Nyitra megye adta a legtöbb budapesti bevándorlót.¹⁹

A budapesti lakosság származás, anyanyelv és nyelvtudás szerinti megoszlásának összehasonlításából kitűnik, hogy néhány év múltán még a szintiszta szlovák lakosság vármegyékből bevándoroltak fele is a magyart vallotta anyanyelvének. Ugyanakkor a fővárosi szlovák egyletekben azok közül is sokan váltak öntudatos szlovákokká, akik szülőföldjükön már-már elmagyarosodtak. A „Tót Kör” összejövelei pedig nem csupán a rendőrség, hanem például Jásziék figyelmét is felhívták a pesti szlovákok tevékenységére. És bár a világháború előtti Magyarországon a tényleges nyelvi asszimiláció fölgyorsulásában — számadatokat tekintve — a polgárosodással, a társadalmi mobilitással szorosan összefüggő spontán magyarosodás számított elsődleges tényezőnek, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az iparosodásban rejlő asszimilációs faktornak a magyar kormányzat által felismert, de tudatosan csupán igen csekély mértékben kihasznált hatását sem.²⁰

A felvidéki városok ipari és nemzetiségi fejlődésének párhuzamba állítása jól jelzi a két folyamatnak a század eleji Magyarországon is kétségtelenül gyorsan érvényre jutó párhuzamosságát. Elsősorban a Vág-völgyi városok, köztük leginkább Zsolna iparosodása, valamint néhány kisebb település (Ruttka, Korompa) egy-két évtized alatt végbement várossá fejlődése hozott lényeges változást a lakosság nemzetiségi összetételében.

A hagyományos városközpontok (Pozsony, Besztercebánya, Eperjes, Lőcse, Kassa) népességszámának növekedése kevésbé volt dinamikus, a nemzetiségi összetétel azonban mégis mindenütt erőteljes magyarosodást jelzett. Ennek ellenére a magyarság a régió városai közül 1900-ig csupán Kassán és Jolsván, újabb évtized múltán pedig Zólyomban, Nyitrán és Nagyrőcén jutott abszolút többségbe. A német többségű városok közül 1910-ben már csupán Késmárkon és Gölnichányán maradt abszolút többségben a német nemzetiség. Az etnikai viszonyok képlekenységét bizonyítja, hogy a régió 34 városa közül a 14 szlovák, 5 magyar és 2 német többségű város mellett 1910-ben 13 városban csupán relatív többségben volt valamely nemzetiség: Körmöcbánya és Poprád részben megőrizte eredeti német jellegét, Trencsén, Bártfa, Kisszeben, Igló, Lőcse korábbi abszolút szlovák többsége relatív többséggé csökkent, viszont a korábban német többségű Leibic és Szepesbela lakosai közt az utolsó dualizmus kori népszámlálás adatai szerint a szlovákok jutottak többségbe. A magyarok a korábban szlovák többségű Besztercebányán és Eperjesen, valamint a hagyományosan német Dobsinán jutottak relatív többségbe.²¹

19 1910-ben a fővárosban 92 529 fő beszélt szlovákul, közülük csupán 20 359 fő vallotta a szlovákot anyanyelvének. A felső-magyarországi (Duna bal parti, illetve Tisza jobb parti) 16 vármegye területén született budapesti lakosok száma 1910-ben 125 420 fő volt. A szlovák munkaerő központi területekre történt belső vándorlása — tengerentúli kivándorlással szoros korrelációban — a legnagyobb belső népmozgások közé tartozott. A fővárosi szlovákság számát tovább növelte a környező településeken élő régebbi eredetű szlovák népesség. — Budapest félévszázados fejlődése 1873–1923. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, 53. Bp. 1925. 57–58., 63–65. — A budapesti szlovákok asszimilációjáról ld. pl. *Monika Glettler*: *Ethnische Vielfalt in Preßburg und Budapest um 1910. I–II.* In: *Ungarn-Jahrbuch 1988–1989.* 46–71. 95–151.; *Kovács Alajos*: *A belső vándorlások Magyarországon.* Közgazdasági Szemle 1910. 301–341.

20 Vö. *Kende János–Sipos Péter*: *Ipari munkásság és asszimiláció Magyarországon 1870–1910.* Történelmi Szemle 28 (1983) 238–254.; *Kovács Alajos*: *A bányászat és nagyipar hatása a magyarosodásra.* Közgazdasági Szemle 1909. 16–29.; *Uő*: *A magyarosodás folyamata.* Uo. 713–726.

21 *Pavel Hapák*: *Das Nationalitätenproblem in den slowakischen Städten am Beispiel von Gewerbe, Industrie und den Geldinstituten vom ausgehenden 19. Jahrhundert bis zum Zusammenbruch der Monarchie.* In: *Die Städte Mitteleuropas im 20. Jahrhundert.* Hg. von *Wilhelm Rausch.* Linz, 1984. 127–138.

Az iparosodással szorosan összefüggő magyarosodást a belső migráció kétirányú változásai még inkább felerősítették. Az ország központi területein leteleplülő szlovákok elmagyarosodása rendkívül gyors ütemű, egy-két generáción belül lezajló nyelv-váltást jelentett. Ugyanakkor a „szlovák régióba” költözött személyek szinte kizárólag magyarok voltak, ami a régió városainak etnikai átalakulásában — a felvidéki zsidóság gyors magyarosodásával együtt — a korabeli statisztikai irodalom által látványosan tálatl módosulásokat eredményezett.²²

A dualizmus kori magyar kormányzati politika szlovák koncepcióját azért nevezhetjük „felvidékinek”, mert az egyrészt a felvidéki magyarságra és a magyarbarát nemzetiségi rétegekre, illetve a felvidéki vármegyei, városi, községi igazgatási apparátusra támaszkodott, másrészt a kormányzati és vármegyei magyar politika a szlovák kérdést megpróbálta területi-közigazgatási problémaként kezelve, tehát regionális sajátosságokra redukálva megoldani. A *szlovák kérdést felvidéki politikával* ellensúlyozó magyar kormányzati koncepció legsúlyosabb fogyatékoságát abban jelölhetjük meg, hogy a Szlovák Nemzeti Párt és általában az ellenzéki nemzeti mozgalom képviselőinek közreműködését 1918 őszéig nem tekintette a szlovák problémák megoldásában elengedhetetlen feltételnek, sőt megpróbálta az ellenzéki szlovák politikusokat teljesen kiiktatni ebből a megoldásból. A szlovák közeledési kísérleteket a magyar kormányok a háború előtti években a mozgalom gyöngeségének jeleként értékelték és a megegyezési kísérleteket nem a közigazgatási, kulturális kérdések fokozatos rendezésére, hanem a szlovák tábor megosztására igyekeztek felhasználni. De hogy a magyar nemzetállam jó ideig lehetségesnek hitt gyorsütemű megvalósításától a kormányzati nemzetiségpolitikai gyakorlat miként visszakozott az első világháború gyarapodó előjelei láttán és miként ismerte föl az államnemzet etnikai alapokon való végbevételének lehetetlenségét, mindezt a — „tót kérdést” a ruszinnal sokáig azonos módon, mint jelentéktelen problémát bagatellizáló — magyar kormányzati értékelés változásain is lemérhetjük.

Grünwald Béla 1878-ban megjelent, *A felvidék c. röpiratának* még az volt a legfőbb mondanivalója, hogy a magyar kormányzat és az egész magyar társadalom vétkes téltlensége következtében a magyarosításra szinte fölkinálkozó felvidéken kiaknázatlanul maradtak a magyar nemzeti előrenyomulás lehetőségei. Grünwald szerint Tisza Kálmánék felvidéki akciói (a Matica Slovenská és a három szlovák gimnázium 1875. évi bezárása) esetlegesen voltak, egyszeri alkalmakra korlátozódtak.²³

Harminc évvel később lényegében ugyancz a kifogás hangzott el a felvidéki magyar publicisták írásaiban, csak hogy most már egyre inkább egyfajta veszélyhelyzet, fenyegetettség érzés diktálja, irányítja az átgondolt cselekvést sürgető figyelmeztetéseket. Esterházy János, Steier Lajos, Gerő János, Pechány Adolf, Czambel Sámuel, Dugovich Titusz és több vezető felvidéki magyar politikus és publicista, a *Rózsahegy*

22 *Kovács Alajos*: Magyarország népességi statisztikája 1910-ben. Klny. a Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozatának 64. kötetéből. Bp. 1920. 63–74., 77–85. stb.

23 *Grünwald Béla*: *A felvidék. Politikai tanulmány*. Bp. 1878. 148–149. Grünwald a szlovák gimnáziumok és a Matica bezárását olyan „sporadycus jelenségnek” tekintette, amellyel csak a baj tüneteit, s nem magát a bajt lehetett gyógyítani. Hiányolta „az egész felvidéket körülölelő nagyszabású actiót”, melynek célja „nem annyira a hazaellenes elemek üldözése, mint inkább azoknak az eszközöknek tervszerű felhasználása, melyek egyedül alkalmasak arra, hogy a felvidék tót lakosságában a hazához s a magyar nemzethez való ragaszkodást fenntartsák, erősítsék s terjesszék, s a haza elleneit pedig ártalmatlanná tegyék”.

és Vidéke, a Liptói Lapok, az Északmagyarország, vagy a kizárólag nemzetiségi kérdés tanulmányozása végett alapított lap, a *Felvidéki Őr* szerkesztői gárdája 1908 után már egyértelműen a cseh–szlovák kölcsönösséget hirdető egységmozgalom eszméinek gyors terjedését tartotta a felvidéki, azaz a szlovák kérdés leglényegesebb elemének.²⁴

Czambel 1908. január 30-án kelt beszámolójában a cseh–szlovák nyelvegység ellenében végzett saját filológiai, nyelvészeti, irodalmi és publicisztikai munkásságának jelentőségét méltatva azt hangsúlyozta, hogy a szlovákok közt „a cseh nyelvi hatás továbbterjedésének megakasztása kiválóan fontos dolog nemzetiségpolitikai tekintetben. A cseh kultúra és a cseh könyv hatása óriási módon fejleszti a szláv nemzetiségi szellemet, s erre vezethető vissza az a körülmény is, hogy az elcsehesedett nyugati megyék (Pozsony és Nyitra megye nyugati része) küldik aránylag a legtöbb nemzeti-ségi képviselőt az országgyűlési képviselőházba.” Steier Lajos és Gerő János a cseh–szlovák egységtörekvést egyaránt „a pánszlávizmus új rohamaként” értékelte.²⁵

Az 1906–1909. évi koalíciós kormányzat még a szlovák kivándorlás „államellenes tendenciáinak” leszerelésére fogantatosított ún. amerikai akcióiban is a cseh–szlovák egységmozgalom hatását próbálta föltérképezni és lehetőség szerint visszaszorítani a kivándorlók és hazatérők körében. Wekerle 1907-ben már arra hívta föl a bécsi külügyi vezetés, illetve a magyar belügyminiszter figyelmét, hogy nem amerikai, hanem felvidéki akciókra van szükség ahhoz, hogy a szlovák nemzeti mozgalom új tendenciáit hatékonyan ellensúlyozhassák.²⁶

Mindenesetre a koalíciós kormány bukására, illetve további öt-hat évre volt szükség ahhoz, hogy a kormányzati politikában megszülessék a felismerés: nem a tilalmak, rendőri, hatósági közbeavatkozások eszközeire kell a felvidéki akciókat építeni. Fokozatosan arra is rá kellett döbnie a magyar politikai vezetésnek, hogy nem akciókra, hanem folyamatos, pozitív munkára és megegyezésekhez vezető nemzetiségi politikára lenne szükség.

Az 1906–1909. évi koalíciós magyar kormányzati nemzetiségpolitika két alapvető célkitűzése közül a nemzetiségi törvény főlészámolása nem sikerült.²⁷ Az általános választójogi törvény elnapolása, a plurális választójogi tervezet révén, azonban sikerrel járt. A magyarság arányának korábbi mértékét fenntartó, sőt kis mértékben növelő tervezet megalkotása annál is inkább súlyos következményekkel járt, mert Andrássy

24 Steier Lajos: A tót kérdés. Liptószentmiklós, 1912.; *Dömötör Mihály*: A nemzetiségi izgatás leküzdésének eszközei. Felvidéki Őr (1909) július.; *Dugovich Titusz*: A tót nemzetiségi mozgalmak története. Turócszentmárton, 1903. *Czambel Sámuel*, a kiváló szlovák nyelvész a belügyminiszter megbízásából komoly szaktanulmányokat készített a cseh és a szlovák nyelv különbözőségéről. A Czambel-akció iratai az ŐÁ SR, MKBM 1902–1905., illetve Magyar Országos Levéltár, Filmtár X C 523 jelzet alatt találhatóak.

25 Steier Lajos: i. m. 125; *Gerő János*: A cseh-tót nyelvegység ügye. Cseh nyelvmélekek és a mai tót népnyelv hangtani különbségei. Bp. 1918.

26 Wekerle miniszterelnök ifj. Andrássy Gyula belügyminiszterhez intézett átiratában 1907-ben eképpen érvelt a felvidéki súlypontú akció mellett: „Különösen a hosszabb időt Amerikában töltő tótok lassanként fogékonyak lettek az amerikai szabadabb eszmék iránt, de a dolgok természeténél fogva nem annyira a politikai, mint inkább a nemzetiségi szabadságeszmék lettek prophetái. ... Ma már, mint Nagyméltóságod az alábbiakból látni fogja, a tót nemzetiségi izgatás behatott a tömegekbe, úgy hogy az Egyesült Államokban keletkezett nagy tót nemzetiségi bloc az az archimedeszi pont, ahonnan a visszavándorlás révén a Felvidék nemzetiségi békéjét ki lehet forgatni. ... A lehetőség határán belül odakinn is védekezünk, azt hiszem azonban, hogy a védelmi actio súlypontját mégis a hazai földre, a Felvidékre kell fetetni.” ŐÁ SR, MKBM, 11. cs. 70. 402. res. BM. 1907. április 23.

27 *Papharaszti* (szerk.): A koalíció tervei i. m. 44., 117–118.

többes választójogi tervezete végső soron a magyar progresszió és a nemzetiségi demokrácia együttműködésének lehetőségét is felszámolta.²⁸ Ugyanakkor már a koalíciós kormányzat nemzetiségpolitikája is megpróbálkozott az általunk a fentiekben pozitív gyakorlatként említett elemek bevezetésével. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter az 1907. évi amerikai gazdasági depresszió hatására tömegesen hazatérő kivándorlók foglalkoztatottságának biztosítására Fiumében, Zsolnán és Királyhidán munkaközvetítő kirendeltségeket létesített. A zsolnai kirendeltség az 1908. év folyamán önálló hatáskört kapott és Árva, Liptó, valamint Trencsén vármegye területén előbb az állami segélyakció közvetítőjeként, később pedig mint a gazdasági társulások, gazdakörök létrehozását támogató, fontos helyi beruházásokat megszervező iroda működött.²⁹

Különösen a liptószentmiklósi, rózsahegyi, turócszentmártoni, szakolcai, pozsonyi kirendeltségek jeleskedtek a „pánszláv izgatók” leleplezésében.

A szlovák kérdés századfordulót követő időszakának fordulópontját az Andrej Hlinka rózsahegyi lelkész, néppárti politikus szilenciumával és börtönbüntetésével kapcsolatos, 15 áldozatot követelő csemovai sortűz (1907. október 27.) jelentette. Ezt a külföldi sajtóban is nagy visszhangot kiváltó ügyet ugyancsak a koalíciós kormány által szorgalmazott kemény kéz politikájára vezethetjük vissza, még ha a központi kormányzat ilyen jellegű föllépésre a világháború előtti időszakban utasítást természetesen sohasem adott is ki, hanem épp ellenkezőleg, igyekezett a vármegyei apparátus túlzottan nemzetiségellenes föllépését mérsékelni.³⁰

A represszív jellegű intézkedések majd minden esetben céljukat tévesztették az 1907-ben kibontakozott úgynevezett neoszlovák koncepció keretei közt felerősödő cseh–szlovák egységmozgalommal szemben is. A konkrét gazdasági és kulturális cseh–szlovák együttműködés ellenében az érvényes magyarországi törvényekre aligha lehetett volna hivatkozni, egyedül valamiféle protekcionista szellem ébresztgetésével lehetett próbálkozni, de ez az általános tőkehiány miatt vajmi csekély eredményeket hozhatott a cseh tőkebecáramlással, iparalapítással szemben.³¹

28 *Jászi Oszkár–Rácz Gyula–Zigány Zoltán: A választójog reformja és a magyarság jövője.* Bp. 1908. 24–26.

29 A hegyvidéki, erdőlyrészi (székelyföldi) és felvidéki ministeri kirendeltségek 1910. és 1911. évi működésének ismertetése. Bp. 1912.

30 *ŠŪA SR, MKBM, 42. 462. res. (1907.)* A csemovai csendőri beavatkozást Andrej Hlinka szülőfalujában az újonnan épült templom szepesi püspök által elrendelt — Hlinka nélkül történő — felszentelésre tett kísérlet, illetve a község lakóinak a kirendelt egyházi személyekkel szembeni szembeszegülése váltotta ki. A Liptó megyében kialakult feszült nemzetiségi helyzetet jól jellemzi a kiegyezéskori nemzetiségi politika legsúlyosabb incidenséről jelentést tevő alispán kérelme: „... nekünk itten ezen a nemzetiségi izgatók által fellázított tót nép lakta vidéken katonai karhatalom nélkül boldogulni nem lehet, ... én tehát már ezen jelentésből kifolyólag is azon kérelemmel fordulok Nagyméltóságodhoz, kegyeskedjék odahatni a közös hadügyminiszter úrnál, hogy Liptószentmiklós vagy Rózsáhegy legalább egy zászlóalj közös hadseregbeli katonaságot kapjon ...” A hatóság elleni erőszak büntette miatt perbe fogott csemovai lakosok elleni vizsgálati indítvány indoklásában a rózsáhegyi királyi ügyész szerint bizonyítható a „közismert tót nemzetiségi agitátorok” izgatása: „Az a fanatikus gyűlölet, mely a vidék lakóit minden ellen, ami magyar, erőszakoskodásra készíti, másnak mint izgatás művének nem tulajdonítható.” Uo. A csemovai sortűz nagy visszhangot váltott ki az ausztriai és a nyugat-európai sajtóban, és a már korábban is sokat bírált magyar nemzetiségpolitika általános elítélését eredményezte.

31 A kereskedelemügyi minisztérium Andrássy belügyminiszter figyelmézetésére válaszolva az 1907. évi, az iparfejlesztésről szóló III. törvény végrehajtásában jelezte, hogy a „magyar nemzeti állam közgazdasági erősbödése” érdekében a nemzetiségekkel szemben elővigyázatossággal fog eljárni. Ámbár a törvény „a maga szövegében a közvegyezésben az állami támogatások és kedvezmények engedélyezését általános közgazdasági érdekek mérlegelésére bízza ugyan, s így a kereskedelemügyi kormányzatnak nem nyújt közvetlenül és alakilag alapot arra, hogy a hazai ipar fejlesztésében arra is figyelemmel legyen, vajon a létesítendő iparvállalatok nem kívánják-e nemzetiségi érdekeket szolgálni.” *ŠŪA SR, MKBM 12. 74–76. 1907. április 26.*

A gyakorlati cseh–szlovák együttműködéssel szembeni nagyfokú — egyes vármegekben teljesen tűnő — tanácstalanságot jól tükrözik a cseh–szlovák egységmozgalom visszhangja iránt érdeklődő miniszterelnöki körlevelekre érkezett negatív vagy semmintmondó válaszok.³²

A koalíciós kormányzat nemzetiségi politikája alighanem épp a szlovák kérdésben árulta el a legnagyobb tanácstalanságot. A szlovák politikai élet aktivizálódásának reális okait (a szélesebb néptömegeket mozgósító politikai csoportok kialakulását, a nemzetiségi törvény teljes fől számolásának veszélye miatt létrejött átmeneti parlamenti nemzetiségi együttműködést, a választójogi küzdelmek nemzetiségi aktivitását stb.) figyelmen kívül hagyva, maga Wekerle miniszterelnök is külföldről szervezett akcióra gyanakodott: „Ha a tót nemzetiségi mozgalom újabb irányzatának egyes mozzanatait fontolóra vesszük és egymással összevetjük, arra a gondolatra kell jutnunk, hogy az egész akciót valami általunk ismeretlen tényező egységesen vezeti. Amerikában a Hlinka-ügyet felhasználják arra, hogy a tótságot a nemzetiségi ügy érdekében anyagi áldozatokra bírják, melyeknek célja egyfelől az otthoni tót nemzetiségi mozgalom szítása, másfelől a külföldön a magyar nemzet elleni hangulatkeltés. E célt szolgálják Björnsonnak ismert támadásai is, és nem lehetetlen, hogy az ő információi amerikai tót forrásból, harci kedve pedig amerikai tót pénzből táplálkozik.”³³

A koalíciós kormányzatot követő Khuen-Héderváry-, Lukács- és Tisza-kormány a cseh–szlovák egységmozgalmat — kétségtelenül nem minden ok nélkül — a csehek magyarországi gazdasági expanziójának mellékhatásaként értékelte. Ezeknek a hivatalos magyar állameszme szempontjából kezdettől fogva nem kívánatos mellékhatásoknak a visszaszorítására azonban a kormányzati értékelések szerint a már korábban foganatosított rendőri–határrendőri intézkedéseken, a Steier- és Czambel-féle propagandaakciókon túl más eszközökre nem volt szükség, hiszen a hagyományos cseh–szlovák ellentétek, illetve az egység kérdésében is megoszlott szlovák politikai mozgalom belső konfliktusai a szakértői, rendőri jelentések szerint elégségesnek bizonyulhattak volna ahhoz, hogy a tömegbázis kialakítására a világháború előtt valóban nem képes, a cseh–szlovák egységet szorgalmazó szlovák politikusok törekvéseit megakadályozzák.

Az általunk vizsgált időszak magyar kormányainak szlovák politikájában mindvégig megpróbálták érvényesíteni azt az alapelvet, amelyet Tisza még első kormánya idején az „izgatók”-nak a „békés nemzetiségi nép”-től való különválasztásával, és az egyes nemzetiségekkel szemben alkalmazott „differenciált eljárással” jellemezett. Mindazonáltal éppen Tisza volt az, aki a koalíciós kormány nemzetiségi vesszőfutását elemezve fölismerte, hogy „a tyúkszemre hágás politikája” a megszaporodott nemzetiségi sajtóperekkel és a maga kicsinyes korlátozásaival sem a magyar állam, sem pedig

32 Az egyetlen érdemi válaszlépést a szlovák régióban létesítendő magyar állami népiskolák hálózata jelentette a cseh–szlovák egységmozgalommal szemben: „S minthogy a »Cseh–Tót Egység« egyesület működéseinek sikerét legnagyobb mértékben elősegíti a nép kultúrai elmaradottsága, és egész nagy vidékeknek azon szomorú állapota, hogy a csendőr- és adóvégrehajtón kívül a magyar nemzeti állameszme egyéb kifejezőjével nem érintkezik, nem találkozik, ... ezen mozgalom ellensúlyozására a magam részéről, de általában is a kormány részéről teendő intézkedések között elsősorban elodázhatatlanul szükséges ezen vidékek népoktatás-ügyét magyar nemzeti szellemben rendezni, ami azonban ezen vidékeken, a nép rendkívüli szegénységére és sok helyen fanatizált voltára való tekintettel, másképp, mint állami elemi népiskolák szervezésével teljességgel lehetetlen és kivihetetlen.” ŠÚA SR, MKBM, 9.212 res 1900.

33 ŠÚA SR, MKBM, 12 — 68–70. M.E. res. 136–1098, március 10.

a politikai nemzet céljainak elérésében nem járhat eredménnyel. A nemzetiségi törvény eltörlését sem tartotta kívánatosnak, de a nyelvhasználat, oktatásügy terén új rendeleti szabályozást tartott célszerűnek.

Tisza fokozatosan rádöbbedt arra is, hogy a struccpolitika folytatása lenne, ha a nemzetiségi pártok létezését továbbra sem venné tudomásul. Sőt, a koalíciós időszak nemzetiségpolitikai gyakorlatának zsákutcáját bírálva, az iskolai magyarosítás erőltetésével szemben is negatív álláspontra helyezkedett. 1910. március 19-én a pesti Vigadóban megtartott választójogi gyűlésen kijelentette: „... hát abban az illúzióban élünk-e mi, hogy megmagyarosítottuk az oláh vagy tót polgártársunkat, akit magyarul írni vagy olvasni megtanítottunk? Hiszen ez nem magyarosítás, uraim! Ez nagyon üdvös dolog, nagyon hasznos dolog, mert könnyebbé teszi az ország polgárai között az érintkezést; nagyon hasznos az illető nemzetiségeknek, mert könnyebbé teszi nekik a magyar társadalommal való megélhetést és érvényesülést. Igenis, üdvös és hasznos dolog ez, de nem a magyarosítás útja. Valaki megtanulhat írni és olvasni talán, [de] különösen, ha jól megszékírozzák az iskolában, még nagyobb gyűlöljöje lesz a magyar nemzeti ügynek, mint addig.”³⁴

A Tisza-féle aktív nemzetiségpolitikai stratégia lényege tehát a magyarosítás célját nem szem elől tévesztő, de a nemzetiségi igények egy részének kielégítésével elérhetőnek vélt megegyezés kialakítása volt. A megegyezés alapján a kormány a nemzetiségi vidékek gazdasági–kulturális életének föllendítését is célba vette.

Tisza a Monarchia hovatovább kritikussá váló külpolitikai elszigeteltségét, valamint a szorongató nemzetközi helyzet és a kormányzat ellenőrzése alól egyre inkább kicsúszó nem magyar törekvések között kialakult összefüggéseket fölismerve, igyekezett a magyarországi nemzetiségi kérdésben magához ragadni a kezdeményező szerepet, és egyfajta engedménypolitikával általános nemzetiségi megegyezés felé terelni a tárgyalásokat. Ehhez szlovák vonatkozásban kétségkívül kapóra jött a szlovák politikusok többször megismételt kapcsolatteremtési kísérlete, akárcsak az 1913-ban önállósult Szlovák Néppárt közeledése is. Mindenesetre Tisza az anyanyelvi oktatás és egyéb részleges nyelvhasználati jog biztosítása fejében ugyanazt kérte a szlovákoktól, mint a Román Nemzeti Párt vezetésétől, vagyis, hogy a megállapodások létrejötte esetén „valamely alkalmas formában ki kellene jelenteni, hogy ezt a felajánlott megoldást, mint egészében véve kielégítőt a nemzetiségi kérdés állandó elintézéséként elfogadja, fenntartás nélkül ennek alapjára helyezkedik, programjának ezen túlmenő részét leveszi a napirendről, s működését a megállapodások teljes végrehajtásának ellenőrzésére fogja irányítani...”³⁵ Mindez az anyanyelvi oktatás 1914 júniusában elrendelt kiterjesztése ellenére, a háború közbejöttével sem válhatott volna a szlovák kérdés rendezésének alapjává.

Valószínűleg maga Tisza is világosan láthatta, hogy a részleges engedmények csak felületi kezelést jelenthetnének, és ezért 1913 őszén Steier Lajos egy korábbi szlovák rendezési tervének részletes kidolgozásával próbálta megalapozni a szlovák kérdésben

34 Gróf Tisza István Képviselőházi Beszédei IV. Bp. 1937. 76. — Tisza a magyar nyelvismeretet sem abszolutizálta úgy, mint a közvéleményben szokás volt: „Nem a magyar nyelv megtanulása a lényeg, mert éppen a nemzetiségi vezérek úgy ismerik a magyar nyelvet, akár az anyanyelvüket.” Tisza, akárcsak korábban Beksics, eljutott a felismerésre, hogy nem a grammatikai, hanem a politikai asszimilációra kellett volna helyezni a hangsúlyt, ami sokkal inkább biztosíthatta volna a nem magyar népcsoportok többségének lojalitását, annak konzerválódását. Tisza főrendi házban elmondott beszédét a Budapesti Hírlap 1914. április 10-i száma ismertette.

35 Gróf Tisza István Összes Munkái. Levelek, táviratok. V. Bp. 1932. 146.

a pozitív intézkedésekre épülő nemzetiségpolitikai gyakorlatot. Mindenesetre jellemző, hogy erre a feladatra Ghillányi Imre földművelésügyi minisztert kérte fel Tisza. Ghillányi pedig, Szinyei-Merse István Árva-, illetve Szalavszky Gyula Trencsén megyei főispánok közreműködésével, már 1913 októberének végére hatpontos programtervezetet dolgozott ki. A tervezet a közművelődési egyesületek (Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület = FEMKE és a Magyarországi Tót Közművelődési Társulat stb.) aktivitásának fokozását, a nemzeti szellemű kulturális munka társadalmi alapokra helyezését, gazdakörök, ifjúsági egyesületek alakítását (megbízható vezetés irányítása alatt), a szlovák pénzüzetek fokozott ellenőrzését, tevékenységük korlátozását, gazdasági iskolák létesítését, a nemzetiségi sajtó erőteljesebb befolyásolását, valamint a zsolnai mezőgazdasági felvidéki kirendeltség működésének az egész akcióval való összehangolását tartotta a legfontosabb gyakorlati teendőknél.³⁶ Szalavszky Tiszához intézett levelei mindezeket a tennivalókat tovább pontosították. A trencsényi főispán pl. a fentiekben kívül a nemzetiségi politikai vezérkarral való kapcsolatteremtést és egyezkedést is célszerűnek tartotta.³⁷

Az egész akció előkészületei a vármegyei apparátus, a közigazgatás fölkészültségének javítását is szükségessé tették volna. Hiszen maga Ghillányi is ettől tette függővé az egész terv kimenetelét: „Természetes, hogy kifogástalan, feladata magaslatán álló, a néppel állandóan érintkező közigazgatás nélkül ezen ... kis méretű akció eredménye igen kétséges, de egy jó közigazgatással karöltve, meggyőződésem szerint szép eredményeket lehet elérni.”³⁸

A vármegyei apparátus azonban a módosított nemzetiségpolitikai koncepció megvalósítására szinte teljességgel alkalmatlannak bizonyult. Mint ahogy az pl. Crauss István Nyitra megyei főispánnak, a FEMKE elnökének jelentései vagy akár a lipitói, szepesi hivatalos vármegyei lapok nemzetiségpolitikai jellegű közleményei is jelzik, az apparátus a következetes nyelvi–kulturális magyarosítás legerősebb támasza volt a szlovák régió vármegyeiben. A Tisza által megkövetelt rendszeres községi látogatások nem pótolhatták a nép nyelvén folyó közigazgatás hiányát. A nemzetiségi mozgásoknak a vármegyei ügyviteli szabályzatban előírt ellenőrzése még az alispánok személyes felelősségre vonásával sem eredményezhetett semmiféle változást. Hiszen jókora naivitás és a szlovák mozgalom teljes félreismerése kellett ahhoz, hogy Palugyai Móricz lipitói főispán „a közigazgatási közegek lanyha ellenőrzésének” tulajdonította azt, hogy „a nemzetiségi eszmék a köznépnél is rohamosan terjedtek”³⁹

A nemzetiségi ügyekben a vármegyei apparátusnál valamivel tájékozottabb, de annál jóval elfogultabb és kevésbé szervezett közművelődési egyesületek a szlovák vármegyék magyar birtokosaira, tisztviselőire támaszkodva, ugyancsak megpróbáltak bekapcsolódni a Tisza-féle felvidéki akcióba. Különösen a Crauss István, Nyitra megyei főispán által irányított FEMKE próbált konkrét javaslatokkal előrukkolni. Az

36 A Steier Lajos-féle memorandumról mint Tisza nagyszabásúra tervezett felvidéki akciójának kiindulópontjáról említést tesz Steier életrajzi feljegyzése alapján *Glatz Ferenc*: A „tót” kérdés és Steier Lajos. In: *Üd.*: Történetiró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetiról és államról. Bp. 1980. 27. A Ghillányi és Szalavszky által készített tervezet megtalálható a Tisza-iratok közt, Református Egyház Zsinati Levéltára (a továbbiakban: REZsL) V. 18. Ugyanitt található a FEMKE elnökségének az akcióhoz kötődő 1914 januári beadványa is.

37 REZsL Tisza-iratok, V. 18.

38 REZsL Tisza-iratok, V. 18.

39 REZsL Tisza-iratok, V. 18.

egyesület 1914. január 31-én Tiszához intézett beadványa abból indult ki, hogy „a nemzetiségi kérdés a Felvidéken főleg a megélhetés kérdése”.⁴⁰ Craussék szerint az idejétmúlt „pánszláv idea” elvesztette vonzerejét, helyette az egyre erőteljesebb cseh–szlovák egység eszméje vált a szlovák nemzetiségi törekvések tartalmává. A FEMKE vezérkara szerint a cseh–szlovák egységeszme növekvő hatásának az a titka, hogy „míg a közhatóságok, a magyar állam tényezői, a magyar állam tekintélyével és hivatalos nyelvén csak szóval igyekeznek mentesíteni a gondjaikra bízott tót lakosságot az izgatóktól, addig a nemzetiségi eszme apostolai nemcsak szóval és ígéretekkel, de tettekkel is propagálják a cseh–tót egység igazát. Nem biztatást, de kenyeret, foglalkozást nyújtanak a népnek, amely szűkölködik és éhezik.” A megoldás a beadvány szerint a felvidéki háziipar állami pártolásának megszervezése lenne, mégpedig háziipari szövetkezetek, gazdasági és ipari szakiskolák létesítése révén. A háziipari tevékenységek pontos kimutatását elkészítő FEMKE-beadvány, akárcsak Szalavszky főispán említett tervezetei, a korábbi magyarosító nemzetiségpolitikai gyakorlat csődítőmege ellenére, az egyik–másik vonatkozásban akár újnak is mondható koncepció értelmét makacsul a magyarosítás erőltetésében jelölik meg: „A nemzetiségeknek úgy érzésben való megnyerése, mint nyelvi magyarosítása elsőrendű politikai és társadalmi feladat, amelyből az államnak is, a társadalomnak is egyaránt ki kell vennie a maga részét.” A FEMKE-program magyarosítási szándékainak változatlanágát látván, a szlovák politikai közvélemény az akcióit teljes egészében elutasította.

A Magyarországi Tót Közművelődési Társulat a háború előtti években ugyancsak igyekezett bekapcsolódni a Tisza által kezdeményezett programba, fokozta szlovák nyelvű kiadói tevékenységét, de az imponáló számsorok ellenére a szlovák népi rétegekből érkező visszajelzések hiánya jól jelezte a Társulat működésének eredménytelenségét.⁴¹

Tisza elnökletével 1914 áprilisában Budapesten bizalmas jellegű „tót konferenciát” rendeztek a felvidéki főispánok részvételével. Az ott megtárgyalt Ghillányi–Szalavszky-féle tervet megvalósítására azonban a világháború kitörése miatt már nem jutott idő.⁴² A zsolnai mezőgazdasági kirendeltség a korábbi évek szervező és közvetítő tevékenységének kibővítése mellett 1914 tavaszán is jelentős állami segítséggel támogatta a hatáskörébe tartozó vármegyék gazdaköreit. 1914 tavaszán megalkult az eperjesi kirendeltség Szepes, Sáros, Abaúj–Torna és Gömör–Kishont vármegyékre kiterjedő tevékenységi körrel. Tisza személyes kezdeményezésére a kivándorlásügy is bekerült a felvidéki társadalmi akció programjába, de a kivándorlás elleni társadalmi bizottságok létrehozásában egyedül Trencsén megyében történtek érdemleges kezdeményezések. De még ott is az volt az általános vélemény, hogy intenzív iparfejlesztési politika nélkül semmiféle társadalmi akció sem hozhatja meg a felvidéki kivándorlás terén kívánatos eredményeket.

Itt csupán röviden utalunk arra, hogy Tisza a világháború alatt is folyamatosan nyomon követte a szlovák kérdés alakulását. 1914 augusztusában Matúš Dula levelére, melyben a szlovák pártvezér a háború kitörése utáni nemzetiségellenes intézkedések felfüggesztését követelte, Tisza szinte teljes egészében pozitív választ adott.⁴³

40 Uo.

41 A Magyarországi Tót Közművelődési Társulat hivatása, SOBA Bytča. Turóc vármegyei főispán iratai, 1918. 983. cs.

42 *Pölöskei Ferenc*: Tisza István nemzetiségi politikája 1914 előtt. Századok 104 (1970) 3–24.

43 REZsL Tisza-iratok XIV. 31.

A világháborús Tisza-kormány idején a legjelentősebb szlovák kezdeményezés Eudovít Bazovský losonci ügyvéd akciója volt. A többi szlovák politikai csoporttól megelhetősen elszigetelődött Bazovský, valószínűleg a turócszentmártoni csoport hallgatolagos beleegyezésével, az említett, világháború előtti szlovák kulturális beadványok követeléseit a közgazdaságban és az igazságszolgáltatásban érvényesítendő nyelvi–nemzetiségi igényekkel egészítette ki. Konkrétan a szlovák régió állami hivatalaiban „tót nemzetiségű képes egyének” alkalmazása, a szlovákság arányának megfelelő parlamenti képviselő, a nyitrai, besztercebányai és szepesváraljai püspökök mellé szlovák nemzetiségű koadjukturok kinevezése és általában a katolikus egyházmegyékben a szlovák nemzetiség érdekeinek védelme, az eredeti szlovák helynevek visszaállítására és a nemzetiségi perzekúciók megszüntetése szerepelt a Bazovský-féle memorandumok kérelmei között. Bazovskýt Tisza több alkalommal is fogadta, de a románokhoz hasonlóan a kilátásba helyezett újabb engedményeiben a nemzetiségi törvényben biztosított jogok teljességének elismerésére továbbra sem volt hajlandó.⁴⁴

A szlovák politikai élet passzivitása miatt Tiszának ezt követően meg kellett elégednie a rendőri–ügynöki akciók, a korrupció és a belső szlovák ellentétek kihasználásának eszközeivel. Ezek segítségével történtek egészen nagyszabású próbálkozások is. Így pl. Svetozár Hurban Vajanský, a szlovák nemzeti mozgalom hosszú évtizedeken át hangadó ideológusának csehellenes magatartását fölhasználva az emigrációs cseh–szlovák egységmozgalom szlovákok közötti hatását gondosan előkészített sajtóakció keretei közt Vajanský elhatároló nyilatkozatával próbálták visszaszorítani.⁴⁵

1916. augusztus 20-ra hivatalos szlovák delegáció Tiszánál teendő látogatását szervezték, de az akciót pártoló Bazovskýék kisebbségben maradtak. Ezen kívül az egykori pártelnök fiának, Ján Mudroňnak hajlandóságát kihasználva ismételtlen megkísérelték a mérsékelt szlovák párt létrehozását. De a passzivitás ellenére is egyre szervezettebben együttműködő szlovák politikai csoportok a cseh–szlovák orientáció általános térmeyerése nyomán mindezeket a kísérleteket megtorpedózták.

Hiányos lenne a szlovák kérdésben kialakított magyar nemzetiségpolitikai koncepciók áttekintése az ellenzéki polgári csoportok elképzeléseinek jelzése nélkül. Külön elemzés tárgyaként lehetne csak hitelt érdemlően bemutatni pl. azt a differenciálódási folyamatot, amely — elsősorban a cseh–szlovák egységgtörekvések hatására — a felvidéki, illetve szlovák kérdéssel foglalkozó publicisták, politikusok, társadalomtudósok közt vitathatatlanul végbement. A kormányzat módosított szlovák–politikája árnyékában a szlovák régió vármegyei lapjaiban is jelentkeztek olyan hangok, csoportok, amelyek a nemzetiségi megbékélést nem pusztán taktikai manővernek, hanem a kérdés rendezéséhez szükséges minimális föltételnek tekintették. Elsősorban az anyanyelvi oktatás, az általános választójog, nyelvhasználati jogok problémájának egyértelmű

44 A Bazovský által kidolgozott memorandumtervezet szövege megtalálható Matúš Dulának, a Szlovák Nemzeti Párt elnökének hagyatékában, Fond M. Dulu, ŠÚA SR, 1915. 7. A memorandum az asszimilációt szorgalmazó politika beszüntetését követelte a legerőteljesebben: „Elhagyhatja-e a 20. században anyanyelvét a Pozsonytól Ungvárig, a Tátrától majdnem a Dunáig egy tömegben lakó nép, melynek legkisebb falujában is csak a különféle határrészek nevei jökora szótárt tennének ki, melynek van múltja, vannak tradíciói, szebbnél szebb meséi, bőséges dalai és szívéhez ihletett költők ma is szólnak? Itt van az ideje ezt belátni, a nagy tévedést korrigálni és a tótot érzésében a magyarhoz közelebb hozni.”

45 A turócszentmártoni határrendőrségi kirendeltség révén megszervezett sajtóakció anyagait ld. Tisza-iratok, REZsL 1914–1915. IX. 25.

megoldásában látták a „nemzetiségi béke” megteremtésének lehetőségét. A *Vágújhe-lyi Lapok*ban például Jászi nemzetiségpolitikai tárgyú írásainak közzlése mellett a Nyitra megyei magyar értelmiségi körökből kikerülő szerzők is a magyarosítás erőltetésének káros voltát hangsúlyozták és a nem magyar nemzetek nyelvjogainak elismerésén alapuló konstruktív nemzetiségi gyakorlatot sürgették. De hasonló szellemben foglalkozott a szlovák kérdéssel több más helyi újság, mint pl. a *Trencsényi Lapok*, a *Nyitrai Lapok* és a *Felvidék*.

Az ellenzéki szlovák lapok is gyakran közöltek békülékeny vagy józan hangvételű cikkeket a központi magyar újságokból (*Pesti Napló*, *Hétfői Posta*, *Déli Hírlap* stb.). Ennek ellenére — és ha a nemzetiségi kérdés kapcsán elfoglalt józan álláspont következetességét tekintjük mérvadónak, kétségkívül joggal — a szlovák politikai tábor egyedül a *Huszadik Század* körét, illetve az 1910-ben alapított *Világ* körül tömörülő csoportot, mindenekelőtt természetesen Jászi Oszkárt tartotta a nemzetiségi kérdésben magyar részről tárgyilagos és szakavatott megfigyelőnek, egyszersmind a politikai együttműködés potenciális magyar partnerének. Mindebben bizonyára közrejátszottak Jászi személyes kapcsolatai is. A pesti szlovák szerkesztői, politikusi gárdából többek között rendszeres együttműködés alakult ki Jászi illetve Milan Hodža és Anton Štefánék közt, de kapcsolatot teremtett Vavro Šrobárral, a cseh–szlovák orientációjú rózsahegy csoport vezetőjével, sőt a turócszentmártoni konzervatív szlovák centrummal is.⁴⁶

A kapcsolatok alakulásában azonban a Justh-féle ellenzék eltérő megítélése, valamint a kormánnyal kötött nemzetiségi választási paktum Jászi részéről történt bírálata 1910–1914 között többször is komolyabb nézeteltérésekhez vezetett. Ugyanakkor a Polgári Radikális Párt 1914. évi megalakulását minden szlovák politikai csoport pozitív fejleménynek tekintette, még ha a párt vezetésébe beválasztott Ján Mudroň taktikai szempontból szükségének tartotta is, hogy egy ideig háttérben maradjon. Jászi nemzetiségi elképzeléseinek az új párt programjába való fölvételét a kapcsolatok szempontjából rendkívül fontos mozzanatként tartották. Az is igaz persze, hogy a pesti szlovák vezetők közül Štefánék, Hodža az 1910-es években többször aggályait fejezte ki Jászi nemzetiségi koncepciójának őszinteségével kapcsolatosan. Mindenekelőtt a többi magyar politikai párttal demokratikus alapokon való együttműködés lehetőségében tért el Hodža véleménye Jásziétól 1910 után.

A világháború kitörése után a nemzetiségi problémák látszólagos háttérbe szorulása mellett Jászinak bőségesen nyílt alkalm a meggyőződnie arról, hogy az új helyzetben a nemzetiségi kérdéskomplexum új dimenziókat nyert és a belső megoldás pusztá lehetősége is a világháború kimenetelének függvényévé vált. Braun Róbertnek a szerb frontról küldött levélváltásai, személyes élményei mellett szlovák vonatkozásban az SZNP pártelnökével, Matuš Dulával folytatott 1915. évi levélváltása is azt jelezte Jászi számára, hogy a szlovák politika vezérkarából a magyar kormánnyal való egyezkedés korábbi hívei fokozatosan kiszorultak, illetve korrigálták korábbi álláspontjukat. Dula kifejezte ugyan egyetértését Jászi derülítő feltételezésével kapcsolatban — miszerint a sovén nacionalista reakció veresége előbb–utóbb óhatatlanul bekövetkezik és a magyarság, valamint a nemzetiségek progresszív elemei bensőbb viszonyban fognak együttműködni —, de a hangsúlyt a negatív fejleményekre helyezte: „Reám és

46 Milan Podrimavský: Oszkár Jászi a národnostná otázka. HČ 20 (1972) 65–88. — Szarka László: Jászi Oszkár szlovák kapcsolatai 1918 végéig. Századok 119 (1985) 1168–1194.

elvtársaimra csak az leverő [és] fájdalmas hatással van, hogy a nemzetiségek és a magyarság fiai által egyenlő lelkesedéssel és vitézséggel hazánk megóvása érdekében vívott véres harc eredményéhez kötött reményeinkben — csalódtunk. ... A sovinszta örület nemcsak a tót intelligens osztályban, de főleg köznépünk széles rétegeiben oly nagymérvű elkeseredést okozott, hogy csak az Úristen a megmondhatója annak, mikor fognak az ejtett sebek behegedni... Nem tehetek róla, én helyzetünket — nagyon sötétnek, kilátástalannak látom.”⁴⁷

Ezek a fenntartások azután különösen a világháború vége felé egymásra talált Károlyi Mihály és Jászi szövetségének kíméletlen szlovák kritikájában kaptak fontos szerepet. Károlyi szláv politikája, oroszországi tervei és 1914. évi amerikai körútjának a szlovák emigrációval kapcsolatos felemás epizódjai egyöntetűen negatív visszhangot váltottak ki a szlovák politikai közvéleményben.

Károlyi politikai önkorrekciónak őszinteségét, mélységét a turócszentmártoni *Národné Noviny* éppúgy kétségbe vonta, mint korábban a Štefánek által szerkesztett pesti *Slovenský Denník* című lap, amely főnállásának öt és fél éve alatt, 1915. évi betiltásáig, mindinkább egyértelműen a cseh–szlovák egység megvalósításának programját propagálta. Nem véletlen, hogy a rendőrségi zaklatások elől Prágába áttelepülő Anton Štefánek 1917 októberében érkezettnek látta az idejét annak, hogy Andrassy és Károlyi után a *Huszadik Századot* és magát Jászit is, mint a magyar antidemokratikus politika igazi arcát leplezni hivatott társaságot tüntesse fel.⁴⁸

A támadásra a *Huszadik Században* Braun Róbert válaszolt, aki Jászit megvédve egyebek közt határozottan leszögezte: „Talán nem kell túlságosan hangoztatni, hogy akkor, amikor egy cseh lap csakis az idegen nacionalizmus ellen harcol, a cseh ellen azonban soha, ez nem más, mint a cseh agresszív nacionalizmus erősítése. Aki ilyen politikát követ, annak semmi joga sincs megütköznie mások agresszív nacionalizmusán, sőt ezt természetesnek kell tartania.”⁴⁹

A Jászi-féle nemzetiségi koncepció szlovák vonatkozásban az 1861. évi szlovák *Memorandum* autonómia-követelésének egészen korai, 1909-ből származó helyeslése, az anyanyelvű közigazgatás, oktatás és igazságszolgáltatás sürgetése révén kétségkívül teljesen egyedülálló jelenség a nemzetiségi kérdés korabeli magyar értelmezései sorában.⁵⁰ Ugyanakkor Jászi a cseh–szlovák egységprogram szlovákok közötti térhódításának kérdésében nem rendelkezett megbízható információkkal, sem teljes áttekinthetőséggel. Jászit épp ezért a cseh képviselők bécsi parlamentben tett államjogi nyilatkozata (1917 májusában) ugyanúgy meglepetésként érte, mint a magyar politikai élet egészét. A cseh–szlovák államegységet éppen korábbi személyes tapasztalatai alapján nem tartotta a szlovák nemzetfejlődés reális alternatívájának. Ugyanakkor a cseh igénybejelentést az utolsó figyelmeztetésnek tekintette a magyarországi szlovák kérdés megegyezéssel rendezésének további elodáztatatlanságára. Jászi a pesti szlovák csoport egyik vezetőjének, Emil Stodolának azt a törekvését, hogy egységes szlovák nyelvterületet jelöljön ki, Braun Róbert megállapítását idézve úgy értékelte, hogy „ilyen alapon Svájcot is egynyelvű területnek lehetne tekinteni”. A cseh igénybejelentésről szólva a csehországi történeti közjog és a szlovák terület esetében alkalmazott

47 Duna-völgyi barátságok és viták. Jászi Oszkár közép-európai dossziéja. Szerk.: *Litván György–Szarka László*. Bp. 1991. (Regio-könyvek 4.) 59.

48 Uo. 72–74.

49 *Braun Róbert*: Egy cseh lap a Huszadik Századról. *Huszadik Század* 1918. 94–97.

50 *Szarka L.*: Jászi Oszkár szlovák kapcsolatai i. m. 1173–1174.

természeti–nemzetiségi jog kombinálását „teljesen hatalompolitikai, tehát imperialista tendenciának” minősítette és megjegyezte: „Hiba volna azonban ezeknek a tüneteknek túlságos jelentőséget tulajdonítani. Azok nyilván részben a megmérgezett múlt eredményei, részben a háborús konjunktúrák túlkövetelései.”

Mindebből is látható, hogy Jászi a világháború előtti cseh–szlovák egységmozgalomnak nem tulajdonított nagy jelentőséget.⁵¹ Nem minden ok és alap nélkül, a szlovák politikai élet fővonalát a világháború előtt a magyarokkal való megegyezés szorgalmazásában látta. De a magyar kormányok szlovák vonatkozásban a románnál is szűkmarkúbb engedménypolitikája, valamint a szlovák politikai mozgalomban lezajlott belső átcsoportosulások eredményeképpen, méginkább a világháború kül- és belpolitikai földcsuszamlásai nyomán fölénybe jutó csehszlovák orientáció hatását, vagyis a szlovákok számára bármiféle autonómia-programnál többet sejtető cseh–szlovák államjogi megoldás ígéreteinek vonzerejét Jászi sem tudta reálisan fölmérni. Szlovák koncepciójának ez a legfőbb érdemi hiányossága elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy a Károlyi által kezdeményezett, 1918. szeptember–december közt lezajlott szlovák tárgyalások a cseh–szlovák államalapítás prágai elképzeléseinek megfelelően alakuljanak.

Az általunk vizsgált periódus magyar kormányai közül egy sem jutott el arra a felismerésre, mint Károlyiék, hogy ti. a szlovák kérdés rendezését csak az egyenrangú tárgyalófélnek tekintett Szlovák Nemzeti Párt képviselőivel kötött megegyezés alapján lehetett volna elérni. Persze vitathatatlan, hogy a Károlyi-kormány részéről kényszerhelyzet szülte felismerés volt ez, mint ahogy az sem kétséges, hogy mind a Dula-, mind pedig a Hodža-féle pesti szlovák tárgyalásokon már a szlovák fél volt az, amely nem óhajtotta a megegyezést.

51 *Jászi Oszkár: A Monarchia jövője, a dualizmus és a dunai egyesült államok.* Bp. 1918. 47.

SIPOS PÉTER

HORTHY MIKLÓS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

Horthy Miklóst 1914. május 1-jén felmentettek a szokásos négy esztendőnél mintegy fél évvel hosszabb szárnysegédi beosztásából, és visszahelyezték a haditengerészet rendelkezési állományába.* Egyelőre még gondtalanul élvezte a nyári szabadságát családi, baráti környezetben. Honnan is sejthette volna akár ő, akár kortársai, hogy az utolsó napfényes vidám nyárelőt töltik megszokott világukban? Nem gondolhatták, hogy soha semmi nem lesz már többé olyan, mint addig a bizonyos június végi vasárnapig volt, amikor Szarajevóban egy merénylő meggyilkolta az Osztrák–Magyar Monarchia trónörökösét és feleségét.

Hadibeosztásban a tengeren

Horthy, mint mindenki, a sajtóból követte a fejleményeket. Július 25-én Ausztria–Magyarország megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Szerbiával, 26-án a császár és király elrendelte fegyveres erőinek részleges mozgósítását, ami kiterjedt a hajóhadra is. A következő napon Horthy utasítást kapott arra, hogy vonuljon be a szabadságáról és jelentkezék hadibeosztásra. A polai kikötőben állomásozó Habsburg nevű csatahajó parancsnokává nevezték ki. Az 1900-ban épült, 8300 tonnás, lomhasága, valamint ez időre már gyengének számító fegyverzete és páncélzata miatt avitt Habsburg a II. csatahajóraj 4. osztálya parancsnokának, Karl Seidensacher ellentengernagynak a személyes zászlaját hordozta.

Horthy sorhajókapitányi rangjának megfelelő nagyságrendű hajót kapott és külön megtiszteltetésnek számított a flottában egy vezénylő admirális hajóját irányítani. Csak éppen kevés reménye lehetett arra, hogy harci bevetésre induljon és ütközetet vívjon. Annál valószínűbb volt viszont, hogy akár az egész háborút a kikötőben töltheti. Horthy, idegen lévén tőle a „langyosvíz” mentalitás, nem volt elégedett helyzetével és kilátásaival. Nem óhajtott lehorgonyozva, bolyához kötve tétlenkedni, hanem ki akart futni a tengerre, hogy az Adria mélyére küldjön ellenséges hajókat. Úgy vélte, a háborúban ez a dolga. Miután minderre a Habsburgon aligha kínálkozott esélye, egyáltalán nem volt ellenére, hogy egy jóval kisebb, de lényegesen korszerűbb hajót kapjon. 1915. január elején hadrendbe állították

* Jelen tanulmány egy nagyobb terjedelmű Horthy-biográfia része. Az életrajz 1868–1914 közötti részét ld. Világosság, 1993. 6. sz.

a Novara nevű 3500 tonnás gyorscirkálót, amely 25 ezer lóerős gépeivel óránként 27 tengeri mérföldes vagy még nagyobb sebességet érhetett el. (Összehasonlításképpen: az 1903-ban épült 7300 tonnás Sankt Georg páncélos cirkálót 15 ezer lóerős gépek hajtották 22 tengeri mérföld/óra sebességgel.) Az új hajónak már a neve is az olaszokkal való fegyveres összecsapást sugalmazta: 1849. március 23-án Radetzky tábornagy a lombardiai Novara városánál mért súlyos vereséget Károly Albert piemonti király csapataira.

Igaz, hogy a Novarán csak 10 cm-es ágyúkat helyeztek el, míg a többi flotta hasonló osztályú hajóit általában 12–15 cm-es lövegekkel látták el, a Novara fűgessége, jó manőverezhetősége azonban mérsékelhette a kisebb űrméretű fegyverzetből következő hátrányokat. Anton Haus tengernagy, a flotta parancsnoka úgy ítélte, hogy Horthy nemcsak kiválóan képzett, hanem szerencsés kezű tiszt — neki kell hát adni a vadonatúj cirkálót.

A Habsburg és a Novara, Horthy két hajója vízrebocsátása között eltelt mintegy másfél évtized folyamán korszakváltás zajlott le a Monarchia tengeri hadviselési doktrínájában és flottaépítési koncepciójában egyaránt. Ausztria–Magyarország, amely nem hódított tengerentúli gyarmatokat, immár hagyományosan kontinentális nagyhatalomnak számított. A császár és király a birodalma biztonságát elsősorban szárazföldi hadseregére építette. Az Adria partvidékének uralmazására persze mindig szükség volt hadihajókra is. Ferenc József és a hadvezetés azonban évtizedeken át elegendőnek vélte azt a minimális nagyságú flottát, amely még éppen garantálhatta a tenger melléki tartományok védelmét.

A századelőtől ez a kizárólag defenzívában gondolkodó szemlélet elavulttá és kockázatosná vált. A roszkatag török birodalom balkáni hagyatékáért zajló és mind erőszakosabb formákat öltő torzszalkodásban a támadó hadműveletekre is alkalmas hajóhad hiánya Ausztria–Magyarországot hátrányos helyzetbe hozhatta. A századforduló tájékán az elsődleges vetélytársá — a német–osztrák–magyar–olasz ún. hármaspaktum keretében formailag még szövetséges — Olaszország lépett elő. Az itáliai királyság az Adriát „mare nostro”-nak, saját beltengerének szerette volna látni. A Monarchia hatalmi érdekei ezért most már offenzívára is alkalmas flotta megteremtését tették szükségessé. Az új doktrína szerint a hajóhad fegyveres konfliktus esetén támadja meg az olasz partokat, szakítsa meg, de legalábbis zavarja a tengeri összeköttetést, vágja el a kereskedelmi útvonalakat, késleltesse az olasz szárazföldi haderő felvonulását és összpontosítását az Adria mentén lévő körzetekben. Különösen Ferenc Ferdinánd trónörökös és az ő támogatásával Montecuccoli tengernagy flottaparancsnok — Horthy mentora — szorgalmazta, hogy jelentősen emeljék a korszerű hajók építésére fordított összegeket. 1904–1913 között az összes hadikiadáson belül a tengeri fegyverkezés részesedése kb. 10 százalékról kb. 25 százalékra növekedett. A századfordulótól a világháború kezdetéig az osztrák–magyar hajógyárakban építeni kezdtek illetve vízre bocsátottak tíz csatahajót, közöttük négy 20 ezer tonnás, 12 db 30,5 cm-es löveggel felszerelt ún. *dreadnought*-ot, a korszak legmodernebb típusát. Hadrendbe állítottak egy páncélos cirkálót, négy gyorscirkálót, tizenkilenc rombolót, valamint tengeralttjárókat, torpedónaszádokat, monitorokat és speciális kiszolgáló hajókat.¹

1 *Csonkareti Károly: A császári és királyi haditengerészet és a Magyar Királyság (1867–1914). Hadtörténelmi Közlemények 1984. 229–231.; Lothar Höbelt: Die Marine. In: Die bewaffnete Macht. Die Habsburgermonarchie, 1848–1918. Band V. Wien, 1987. 693. ssk.*

A Monarchia ereje még mindig jóval elmaradt Németországtól és Franciaországtól, nem is szólva Angliáról. Az olasz vetélytárssal azonban már megközeleltleg egyenlő helyzetbe került és sikerrel versenyzett vele, különösen a csatahajók építésében. A császári és királyi haditengerészet korántsem csupán egy „fürdőkád-” vagy „operettflottát” jelentett. A térség tengeri hadászatanak amerikai szakértője szerint az osztrák–magyar hajóhad „komoly és zavaró tényezővé vált a Földközi-tengeren, tevékenységét eléggé fontosnak ítélték ahhoz, hogy befolyásolja a világ legnagyobb flottájának diszpozícióját”.²

A piros-fehér-piros hadilobogó alatt hajózó személyzet létszáma szintén jelentősen növekedett. A legénység 1905-ben kb. 10 ezer, 1918-ban kb. 18 ezer fő. Ezen belül a magyarországi honosok aránya 11 százalékról 19 százalékra gyarapodott. A magyar anyanyelvű újoncok hányada az 1905-beli 5,5 százalékról 1913-ban 20,4 százalékra emelkedett.³

A legnagyobb etnikai tömböt természetesen a horvátok képezték, őket követték — sorrendben — a németek, az olaszok, a magyarok, a csehek és a szlovének. A nemzetiségek között bizonyos, korántsem merev munkamegosztás-féle is érvényesült. A németek és a csehek főleg gépészek, villanszerelők voltak, ők kezelték a nehézágyúkat, a magyaroknak jutottak a közepes lövegek és a géppuskák, a horvátok végezték a fedélzeti munkákat és jobbára ők dolgoztak a kazánházban is.

A behajózott vagy hajószolgálatra kiképzett tisztek száma 1905–1913 között 753-ról 936-ra, közöttük a magyar honosok aránya 14 százalékról 17 százalékra növekedett. A tisztikar abszolút többségét németek tették ki, őket követték a magyarok, a horvátok, az olaszok, a csehek, a szlovének és a lengyelek. A tisztikarhoz tartozott még több száz havidíjas, mérnökök, orvosok, hadbiztosok, lelkészek, hadbírák stb.⁴ Egy flottaügyekben valóban mértékadónak elfogadható korabeli angol szakvélemény szerint az osztrák–magyar haditengerészetben a tisztek „kitűnő neveltetésű, széles körű ismeretekkel rendelkező és a végsőkig elkötelezett férfiak”.⁵ Haditettek sorozata bizonyította 1914–1918 között az értékítélet helyességét.

1914 augusztusában a Monarchia haditengerészete számára kedvezőtlen stratégiai helyzetben kezdődött meg a háború. Olaszország a hármasszövetség keretében vállalt és a haditengerészeti együttműködést is magában foglaló kötelezettségei félretételével július 31-én bejelentette, hogy megőrzi semlegességét. A római döntéssel a császári és királyi flotta mozgástere gyakorlatilag az Adriára korlátozódott.

A német főerők Anglia ellen az Északi- és a Keleti-tengeren összpontosultak. Az osztrák–magyar hajóhad egyedül nem szállhatott szembe a nyomasztó fölényben lévő francia és angol ellenfeleivel a Földközi-tengeren. Egységeinek hatótávolsága nem is volt elegendő ahhoz, hogy kifussanak a Földközi-tengerre, majd onnan visszatérjenek anélkül, hogy útközben fűtőanyagot vételeznének. Az olasz kikötők pedig bezárultak előttük, sőt, az ott állomásozó egységek pusztája jelenléte is fenyegetést jelentett az osztrák–magyar hajókra. A Monarchia haditengerésze-

2 L. Höbelt: i. m. 719.

3 Paul G. Halpern: *The Mediterranean Naval Situation 1908–1914*. Cambridge, 1971. 150.

4 Csonkaréti K.: i. m. 250.

5 Idézi Anthony E. Sokol: *The Imperial and Royal Austro-Hungarian Navy*. Annapolis, 1968. 10.

te nem bízott az olasz semlegesség tartósságában és felkészült a hadviselésre az Adria tulsó partját birtokló vetélytársa ellen.⁶

Az osztrák–magyar flotta 1914. augusztus közepétől ismételen eredményesen védekezett a támadó francia hadihajók ellen. Közülük többet elsüllyesztett vagy megrongált. 1915 áprilisától egészen a háború végéig nagyobb francia hajóegységek nem is merészkedtek be az Adriára.

A kétértelmű, bizonytalan állapot olasz viszonylatban 1915. május 23-án véget ért. Olaszország hadat üzent Ausztria–Magyarországnak és a flotta számára a háború új szakasza kezdődött meg. A Monarchia haditengerészetében — a többi országhoz hasonlóan — sajátos „munkamegosztás” alakult ki az egyes hajótípusok között. A könnyű egységek, a gyorscirkálók, a rombolók, a torpedónaszádok és torpedócsónakok, valamint a tengeralattjárók hajtották végre a rajtaütéseket, a felderítő akciókat, az aknatelepítéseket stb., reájuk hárult a hasonló jellegű ellenséges támadások elhárítása is.

A csatahajókkal megvívott egyetlen, nagy, mindent eldöntő ütközetek kora elmúlt. A korszerű csatahajók túlságosan is értékesek és rövid távon pótolhatatlannak voltak. Ezért a hadviselő felek nem kockáztatták meg azt, hogy ezeket esetleg egyetlen bevetésen elveszítsék. A hatalmas úszó erődítmények jobbára a kikötőkben maradtak, hogy pusztá létükkel kölcsönösen sakkban tartsák egymást. „Az »izomerőt« testesítették meg a cirkálók és más kisebb egységek mögött, szerves alkotórészét képezték annak a bonyolult egyensúlyi állapotnak, amely a tengeralattjárókkal és az aknamezőkkel együtt meghatározta, hogy a hadihajók különféle kategóriáit milyen mértékben ésszerű veszélynek kitenni” — jellemezte a tengeri háború új korszakát egy amerikai hadtörténész.⁷

Az osztrák–magyar hadiflotta teljes ereje a háború folyamán csak 1915 májusában és 1918 júniusában futott ki támaszpontjairól támadó hadműveletre. E két alkalom közé eső időben könnyű egységekből álló kisebb kötelékek vettek részt akciókban.

A Novarát a mozgékony, gyors, meglepetésszerű bevetésekre különösen alkalmas egységek között tartotta számon a flotta parancsnoksága. Ezért Horthy gyakran kapott harci feladatokat, amelyekben nemcsak a saját hajóját irányította, hanem ő vezényelte a cirkálókból, rombolókból, torpedónaszádokból álló köteléket. Az 1915. május 23–24-re virradó éjszakán az osztrák–magyar hadiflotta általános támadást hajtott végre az Adria olasz partján lévő városok, kikötők ellen. A Novara, alárendeltségében egy rombolóval és négy torpedónaszáddal, a legészakibb célpont, a Ravenna közelében lévő Porto Corsini támaszpont ellen indult. A parti ütegekkel vívott tűzpárbaj során a cirkáló ágyúi épületeket, berendezéseket rongáltak meg. Az 1915. június 17–18-ra virradó éjszakán a Novara, valamint még egy cirkáló, négy romboló és négy torpedónaszád Velence, majd Trieszt közelében hajtott végre felderítő vállalkozást. Ellenséges hajókkal nem találkoztak. Július 27-én pedig a Novara vezetése alatt hat egység Ancona kikötőjében és az Ancona–Pescara vasútvonal berendezéseiben okozott károkat a hajógyúk tüzével.⁸

6 *Hans Sokol: Österreich-Ungarns Seekrieg 1914–1918.* Wien, 1933. 52.

7 *Paul G. Halpern: The Naval War in the Mediterranean 1914–1918.* Annapolis, 1987. 580.

8 *Érdekes Újság*, 1915. június 27. (Az adatot Szabó Dániel bocsátotta a rendelkezésemre, szívességet ezúton is köszönöm.)

Horthy, elégedetlen lévén a bevételekkel járó kockázattal arányban egyáltalán nem álló eredményekkel, arra kérte a cirkálóosztály parancsnokát, hogy rendelje át hajóját Cattaróba. Ez a támaszpont ugyanis lényegesen közelebb volt Albániához, amelynek partvidéke 1915 őszén stratégiai fontosságúvá vált. Ide menekült a német-osztrák-magyar-bolgár csapatok együttes offenzívájával legyőzött szerb hadsereg maradványa. A kb. 150 ezer katonát szövetségeseik tengeri úton látták el élelemmel, hadfelszereléssel. A szállítmányok egyik végállomása az albán San Giovanni di Medua kikötője volt. Itt az 1915. december 4–5-re virradó éjszaka a Novara, négy romboló és három torpedónaszád elsüllyesztett illetve megrongált több mint húsz megrakott gőz- és vitorlánhajót. Az akcióban részt vevő egyik romboló foglyul ejtette egy partközébelben zátonyra futott francia tengeralattjáró legénységét. Előfordult persze az is, hogy Horthy hiába futott ki hajójával, útja során egyáltalán nem talált ellenséget, avagy olyan túlerőt észlelt, hogy értelmetlen lett volna a biztos pusztulás tudatában ütközetet kezdeni. Ilyen esetekben nem maradt más hátra, mint hogy bosszúsan, dolgvégezetlenül, lehetőleg mihamarabb visszatérni a támaszpontjára.

Horthy képességei igazán a tengeralattjáró-háborúval összefüggésben végrehajtott vállalkozásaiban érvényesültek. Meglehetősen különösen hangzik, hiszen az Adrián részben az osztrák-magyar tengeralattjáró flotilla gyengesége, részben tengerföldrajzi okok miatt — egyes akcióktól eltekintve — nem bontakozott ki jelentősebb tengeralattjáró-háború. Az Adria, mint a Földközi-tenger egyik oldalmedencéje, mégis fontossá vált a központi hatalmak számára. A német haditengerészet 1914 augusztusától arra törekedett, hogy mindaddig kerülje a döntő csatát az angol flottával, amíg ennek erejét tengeralattjárókkal és aknákkal lényegesen meg nem apasztja. Így, ha főlényre nem is tehet szert, de legalább kiegyenlítheti az esélyeket. A búvárhajók arra is alkalmasnak bizonyulhattak, hogy elvágják Nagy-Britanniát a hadigazdaság működéséhez nélkülözhetetlen tengerentúli erőforrásoktól, a birodalomtól és az Egyesült Államoktól.

A tengeralattjáró-háború súlypontja 1915 második felében a brit szigetországot környező északi-északnyugati vizekről több okból áthelyeződött a Földközi-tengerre. Ebben a stratégiai jelentőségű elmozdulásban szerepe volt annak, hogy a német vezetés kerülni kívánta egy esetleges háború kirobbanását az Egyesült Államokkal, amely igen érzékenyen reagált kereskedelmi, utasszállító hajók elsüllyesztésére, ha a támadásnak amerikai állampolgárok is áldozatául estek. A Földközi-tengeren egy ilyen konfliktusnak sokkal kisebb volt a valószínűsége, mint az Atlanti-óceánon és melléktengerein, tehát a hajtóvadászat lényegesen csekélyebb külpolitikai kockázattal járt. Nem is szólva arról, hogy a búvárhajók tevékenysége a Földközi-tengeren jóval gazdagabb zsákmányt ígért, mert 1915 áprilisában antant haderők szálltak partra a törökországi Gallipoliban. Céljuk az volt, hogy megnyissák a Márvány- illetve a Fekete-tengerre vezető Dardanellák tengerszorost flottáik számára. Erre a németek azzal válaszoltak, hogy mind több tengeralattjárót vetettek be a Földközi-tengeren, megakadályozandó az angol-francia csapatok utánpótlását. Erre haladt az Angliát ázsiai birtokaival a Szezi csatornán át összekötő birodalmi útvonal is.

A német tengeralattjárók számára azonban saját Északi- és Keleti-tengeri bázisaik túlságosan messzire helyezkedtek el ahhoz, hogy Földközi-tengeri portyáikra onnan induljanak, majd oda térjenek vissza. Kézenfekvő megoldásnak kínálkozott az a lehetőség, hogy honi támaszpontjaik helyett az osztrák-magyar

kikötőket használják. Ezt a megoldást ideig-óráig megkönnyítette, hogy Olaszország 1916 augusztusáig nem került hadiállapotba Németországgal.

Az első, kisméretű német tengeralattjárókat 1915. március végén szétszedett állapotban, vasúton szállították Polába, és itt szerelték össze. Tekintettel kis hatótávolságukra, bevetési körzetükbe, a kisázsiai partokhoz vezető útjuk kezdeti, adriai szakaszát egy osztrák–magyar felszíni hajó vontatókötelén tették meg. Az UB8 jelzetű búvárhajót Horthy gondjaira bízta. Ez volt az első feladata új cirkálójával. A Novara parancsnoka 1915. április 30-án kapott utasítást arra, hogy a tengeralattjárót minél hosszabb útvonalon, az Adriáról a Jón- illetve a Földközi-tengerre vezető Otrantói-szoroson túl vontassa, lehetőleg a Matapan-fokig, Görögország legdélibb pontjáig. A titkos parancs előírta, hogy a megbízatást saját hajója biztonságát szem előtt tartva hajtsa végre, ezért az Otrantói-szoroson éjszaka haladjon át és maradjon távol az olasz partoktól. Az óvatosságot az indokolta, hogy a feszült politikai helyzet miatt bármikor számítani lehetett a háború kitorására Olaszországgal.⁹

Horthy minden eshetőségre felkészült, amikor a Novara a vontatmánnyal május 2-án kifutott Polából. A cirkáló kéményét vitorlavászonból készült huzattal elfedte, e fölé pedig egy messziről kéménynek látszó drótvázú hengert eskáballatott össze. Így hadihajója — tisztos távolságból — egy békés tehergőzösnek tűnhetett. Szerencsével hajóztak, mígnem május 6-án délelőtt Kephallónia sziget magasságában, a Matapan-foktól kb. 100 tengeri mérföldnyire francia rombolók gyanúsra találták a „teherhajót”, és úgy tűnt, fel akarják tartóztatni. A jókora Novara mögött úszó tengeralattjárót a franciák nem vették észre. Horthy azonnal parancsot adott arra, hogy oldják el a vontatókötelet, a tengeralattjáró merüljön alá és önállóan folytassa útját. A Novarától eltávolította az álcázást és felvonatta a hadilobogót. A rombolók ekkor észlelték, hogy egy cirkálóval, vagyis egy náluk lényegesen erősebb hajóegységgel akadtak össze. Tisztos távolban maradtak és segítséget kértek a Korfu szigetén állomásozó francia hajórajtotól. Horthynak gyorsan kellett döntenie, merre térjen vissza, minden perc számított. A Novara parancsnoka jó érzékkel és még a megfelelő pillanatban választotta az északi irányt, az olasz csizma sarkán lévő Santa Maria di Leuca felé vezető útvonalat. Így egérutat nyert és háborítatlanul érkezett meg Polába.

Horthy teljes sikerrel hajtotta végre első háborús feladatát. Sőt, ennél délebbre nem is igen hajózott ki a Jón-tengerre az Adriáról osztrák–magyar felszíni egység a háború folyamán. Az angol és a francia haditengerészet vezetői pedig bizonyára elgondolkodtak azon, vajon mennyire hatékony az Otrantói-szoros őrzése, ha egy ellenséges cirkáló keresztül-kasul áthaladhatott rajta.

Még ennél is nagyobb gondot okozott az antant hadvezetés számára, hogy 1915 őszén nagyobb méretű, kb. 800 tonnás, négy torpedócsővel és egy darab 8,8 vagy 10,5 cm-es ágyúval felszerelt német tengeralattjárók érkeztek az adriai bázisokra. Számuk 1917 januárjában 26-ra emelkedett. 1917 októberében 32 német és 14 osztrák–magyar búvárhajó vett részt az 1917 februárjában meghirdetett korlátlan tengeralattjáró-háborúban. A Földközi-tengeren az egész háború folyamán a német és az osztrák–magyar tengeralattjárók több mint 1400 hajót süllyesztettek el, 3,2 millió tonnát meghaladó hajóterrel, ami az antant teljes veszteségének kb. 26 százalékát tette ki.¹⁰

⁹ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) K. 589. Horthy-iratok III. 9.
¹⁰ *Wilhelm Wolfstast: Der Seekrieg 1914–1918.* Leipzig, 1938. 173.; *H. Sokol: i. m.* 509., 518.

A központi hatalmak tengeralattjárói Olaszország hadbalépése után is szinte akadálytalanul haladtak át az Otrantói-szoroson a Földközi-tengerre. Az antant legjobb ellenlépése az lett volna, ha Polát és Cattarót szoros blokád alá veszik. Ehhez azonban hiányzott a kellő erő. Maradt a „második legjobb megoldás”: „el-dugaszolják” az Adriát az Otrantói-szorosban. A brit admirálisok már rendelkezett haditapasztalattal hasonló feladat megoldásában. A gallipolii partraszállást támogató hajók tengeralattjárók elleni védelmére — a felszíni hadihajókon kívül — első ízben alkalmaztak mintegy száz halászhajót, amelyek bolyákhöz erősített jelzőberendezéseket és aknákkal felszerelt acélhálókat vontattak. A La Manche-csatornán (a doveri szorosban) szintén többszáz halászhajót, felfegyverzett jachtot vetettek be ugyanilyen célból.

1915 őszétől az antant haditengerészeti vezetése hasonló módszerrel kísérletezett az Otrantói-szoros elrekesztésére. Lényegesen megnehezítette azonban a dolgot, hogy itt egy 57 km széles és 120 km hosszú víziútról volt szó, míg Dover és Calais között a távolság csak 32 km. Aknazárról a 651 m-es küszöbmélység miatt szó sem lehetett.

1915 szeptemberétől 65, 1916 végéig kb. 120 brit halászhajó érkezett olasz kikötőkbe. Innen kifizetve hatos osztagokban angol tengerésztisztek parancsnoksága alatt rendszeresen őrzésként az Otrantói-szorosban. A hajók a brit flotta Tartalék-állományú Halászhajó Osztagához tartoztak és a háború tartamára mozgósított halászok teljesítették rajtuk szolgálatot. A hajók kb. 20, később kb. 40 m mélyre nyúló, jelzőberendezésekkel és részlegesen érintőaknákkal is ellátott drótkötélhálókat vontattak, egymást követve lassú menetben nyugatról keletre. A halászgöcsöket kis űrméretű gyorstüzelő ágyúkkal és vízbombákkal is felszerelték. Védelmükre cirkáló, romboló, vízirepülőgépek járőröztek a szorosban és állottak készenlétben Brindisiben, Valonában, Korfun és más kikötőkben. 1916-ban a Földközi-tenger és az Égei-tenger partvidékén az otrantói zár volt az antant legfontosabb hadművelete.¹¹ Egy ilyen széles, az olasz csizma sarkától Korfu szigetéig és az albán partokig terjedő tengerszorost persze nem lehetett a rendelkezésre álló hajókkal teljes mértékben ellenőrizni. A járőrök között mindig maradtak rések, a hálók sem nyúltak le eléggé mélyre, ily módon valahol, valahogy a tengeralattjárók átsiklottak az őrhajók között vagy alatt. Magának a zárnak egy becslés szerint csak kb. hat búvárhajó esett áldozatul.¹²

A zár mégis állandó veszélyt jelentett, amelyet külön kockázati tényezőként kellett tekintetbe venniük a tengeralattjáró parancsnokoknak, amikor a Földközi-tengerre indultak, és még inkább nehezítette a hazatérést az Adria biztonságába. „Kilőtt, üres torpedócsövekkel, már nagyon szűkös készletekkel és kimerült idegekkel, néha napokat a víz alatt töltve várták a kedvező pillanatot, hogy a számtalan veszélyt rejtő kábelek között átcúszzhassanak” — írta a visszaút gyötrelmeiről egy kortárs tengerésztiszt.¹³

11 P. G. Halpern: *The Naval War* i. m. 276.

12 Nikolaus von Martiny: *Bilddokumente aus Österreich-Ungarns Seekrieg 1914–1918*. Graz, 1939. 139.

13 Scholtz Andor: *Az otrantói ütközet*. Otrantó, 1917. május 15. Bp., 1927. 11.

A Monarchia haditengerészeti erőinek a legfontosabb feladata 1916-tól az otrantói zár feltörése volt. Az osztrák–magyar flotta egységei folyamatosan feldehítették az ellenséges erőket. Az adatok birtokában a flotta vezetése offenzív vállalkozást kezdeményezett a járőröző hajók és a támogató nagyobb egységek megsemmisítésére. A támadás célja az volt, hogy a hajóban és emberben elszenvedett veszteségek az antant számára túlságosan „költségessé” tegyék a zár fenntartását.

A hadműveletek csak Cattaróból indulhattak ki, hiszen Pola túl messze volt. Így az észak-adriai bázison összpontosított csatahajókra sem lehetett számítani. A zárat könnyebb egységek, cirkálók, rombolók, torpedónaszádok ostromolták. Cattaro sem feküdt valami közel Otrantóhoz, kb. 130 tengeri mérföldnyire, tehát mintegy háromszor akkora távolságra, mint a bármikor beavatkozásra kész antant hadihajók támaszpontjai az olasz és az albán partokon, valamint Korfu szigetén. Ezért a sebesség hangsúlyozottan érvényesült a bevetésre szánt osztrák–magyar hajók kiválasztásánál. A Novarát mintha éppen ilyen akciókra építették volna! 1915 őszén ezt Horthy előljárói is belátták, és javaslatára hajójával együtt Polából Cattaróba helyezték át.

A Novara innen hajtotta végre 1916. július 8–9-re virradó éjjel az első támadását az Otrantói-szorosban járőröző angol hajók ellen, közülük kettőt elsüllyesztett, kettőt megrongált, és kilenc angol tengerészt foglyul ejtett.¹⁴ Horthy a további hadműveletek szempontjából fontos jelenséget tapasztalt: megállapította, hogy a záróvonalat az eredeti pozíciónál délebbre, Santa Maria di Leuca foka és Fano szigete közé helyezték át. Horthy úgy vélte, hogy a három korszerű gyorscirkáló, a Helgoland, a Novara és a Saida napvilágnál egyidőben végrehajtott rajtaütése az egész zárat felgöngyölítheti. Alexander Hansa ellentengernagy, a cirkálóflotta parancsnoka jóváhagyta az elképzelését. Horthy 1917. március–áprilisban kimunkálta a részletes tervet, amelyet csak nagyon szűk körben ismertek. A koratavaszi hónapokban az osztrák–magyar hadihajók szinte „elhanyagolták” az Otrantói-szorost, hogy az antant parancsnokságban hamis biztonságérzetet keltsenek.

Horthy a hadműveletekben ismét alkalmazta az 1915 májusában már bevált álcázási módszert. Cirkálói eredeti árbocát eltávolíttatta, és azokat jóval rövidebb acélrúddal helyettesítette. Így remény volt arra, hogy az ellenséges őrhajók megfigyelői a sötétben végrehajtott megközelítés során, amikor csak a hajók sziluettjei vehetők ki, baráti rombolóknak vélik az osztrák–magyar egységeket. Ezzel késleltetni lehetett a támaszpontjaikon várakozó nagyobb antant hadihajók riasztását.

Horthy elővigyázatosságát mutatja, hogy a Novarára egy 70 mm-es légvédelmi ágyút is felszereltetett. Azzal is számolt, hogy — minden manőver ellenére — erősebben felfegyverzett cirkálókkal kerülhetnek szembe. Ezért a többi hajó parancsnokával előre megállapodott abban, hogy szükség esetén mesterséges köd leple alatt közelebb lopóznak az ellenséghez, és ily módon eredményesen használhatják kisebb hatótávolságú lövegeiket. A támadás esélyeit növelhette, ha az ellenség figyelme megoszlik. Ezért a haditervezettséghez hozzátartozott, hogy két romboló elterelő célzatú támadást hajt végre az albániai Valona kikötőjének közelében.

14 Österreichisches Staatsarchiv (Wien). Kriegsarchiv, (a továbbiakban ÖStA KA.) Ms. OK. 4196 (VIII-1/1)

Az alapos és sokrétű előkészületek után 1917. május 14-én este futott ki a Novara, a Saida és a Helgoland Cattaróból. A köteléket Horthy vezette. A három cirkáló előre meghatározott időpontban és helyen még az éjszaka folyamán elvált egymástól. A Saida az eddig követett irányba, a Helgoland nyugat, a Novara kelet felé haladt tovább. A cirkálók pirkadat után, 4²⁰–5¹⁹ között támadták meg a halászgözösöket, közülük 14-et elsüllyesztettek (ebből ötöt a Novara) és hetet megrongáltak.

A kis hajókon tengeredett, bátor emberek szolgáltak, akik 57 mm-es ágyúikból tüzeltek, amíg lehetett. Közben rakétákkal és rádiójelekkel riasztották a fedező erőket. A küzdelem egyenlőtlen volt, de a korszak tengeri hadviselése még nem nélkülözte teljesen a lovagiasságot. A cirkálókról felszólították az ellenállást beszüntető kis gözösök legénységét, hogy szálljanak csónakba, és csak ezután süllyesztették el a hajójukat.

A rajtaütés egy rövid óra alatt lezajlott. A három cirkáló számára csak ekkor, május 15-én kora reggel kezdődött a vállalkozás igazán veszélyes szakasza: visszatérni fényes nappal a szoroson és Dél-Adrián át Cattaróba, amikor már szántják feljüket a hullámokat a mozgósított ellenséges cirkálók és más hadihajók. Brindisi kikötője 40 tengeri mérfölddel közelebb volt a halászhajó-vonalhoz, mint Cattaro.

A halászhajóktól kapott jelentések alapján Brindisi kikötőjéből Alfredo Acton olasz ellentengernagy parancsnoksága alatt a kora hajnali órákban kifutott két angol cirkáló és több olasz romboló. Időközben olasz és francia rombolók már megtámadták az osztrák–magyar cirkálókat, amelyek az eredeti haditerv szerint reggel hét óra tájban a Linquetta-foknál találkoztak. A rombolókat megtévesztette az álcázás és Horthy hajóit szintén rombolóknak vélték. Rövid tűzpárbaj után vált csak nyilvánvalóvá tévedésük, ekkor félbeszakították az ütközetet és tiszt, kb. tíz tengeri mérföldnyi távolságban követték a cirkálókat, amelyek mozgását folyamatosan jelentették az üldöző angol–olasz köteléknek.

A Dartmouth és a Bristol brit cirkálók befogták 15,2 cm-es ágyúik lőtávolságába az osztrák–magyar hajókat és 9²⁸-kor megkezdték a tüzelést. Horthy hajóinak 10 cm-es lövegei még nem érték el az ellenséget, ezért 9³⁰-kor parancsot adott arra, hogy mesterséges ködöt fejlesszenek. A ködből kibontakozva, és így csökkentve a lőtávolságot, a Novara, a Saida és a Helgoland választúzet nyitottak a brit cirkálókra. A két kötelék a tüzérségi párbaj közben párhuzamosan futott északnyugati irányba előbb nyolc, majd négy-öt kilométer távolságban egymástól.

A Novara több súlyos találatot kapott. Tíz óra után tíz perccel egy lövedék szétrombolta a parancsnoki hidat. Horthy megsebesült a fején és mindkét lábán. Mégsem hagyta el a fedélzetet, hanem hordágyról adott ki további parancsokat, mígnem eszméletét veszítette a vérvesztéstől, a sokkhatástól és különösen a gránátrobbanások következtében szállongó füstgázoktól, amelyeket fekvő helyzetben óhatatlanul belélegzett. A parancsnokságot, miután az első tiszt már korábban elesett, a következő rangidős, Stanislaus Witkowsky sorhajóhadnagy, a hajó tüzértisztje vette át. Horthy később magához tért és ismét átvette a kötelék vezetését, miközben a Novara irányítása Witkowsky dolga maradt.

Még egy óra sem telt el a kapitány sebesülése után, mikor a Novara is mozgásképtelenné vált. Egy találat használhatatlanná tette azt a kondenzátort, amely az elhasznált gőzt tápvízzé alakította a kazánok számára. A kazánokat kioltották, a hajó megállt. Bonyolult és veszélyes művelet vette kezdetét. A Saida az ellenség tüzeiben, a Helgoland fedezete alatt, vontatókötélre vette a Novarát.

Időközben mindkét fél további erősítéseket küldött a csata színhelyére. 11³⁰-kor egy olasz cirkáló és három olasz romboló csatlakozott Acton ellentengernagy csoportjához. Cattaróból pedig — Horthy távmondatára — két romboló és négy torpedónaszád kíséretében kifutott a Sankt Georg páncélcirkáló, amely 24 cm-es ágyúival lényegesen felülmúlta a brit és olasz hajók tűzerejét. Megindult még, jóval lassabban ugyan, Horthy egy korábbi hajója, a szintén nagy kaliberű ágyúkkal felfegyverzett Budapest csatahajó három torpedónaszád fedezetével.

Persze időbe telt, amíg a Sankt Georg 14 km-re, vagyis lőtávolságra megközelítette az angol–olasz köteléket. A Novara és testvérhajói, különösen az ellenséges erősítés megérkezése után, már-már reménytelen, szinte vert helyzetbe kerültek. Az olasz parancsnoknak még kb. egy óra állott volna rendelkezésére a Sankt Georg fenyegető ágyúinak közelbe jutásáig ahhoz, hogy végső csapást mérjen a megrokkant Novara-csoportra.

Horthynak és kötelékének különös szerencséjére azonban Acton nem volt egy Nelson vagy Tegetthoff alakatú harcias admirális, mindvégig tétován, túlzott óvatossággal vezette a csatát és nem törekedett arra, hogy eltökélten érvényesítse erőfölényét. Witkowsky sorhajóhadnagy harcjelentésében megjegyezte, hogy az ellenség oldalán „az egész ütközet folyamán észlelhető volt az elszántság és a vakmerő támadó kedv hiánya”.¹⁵

Déltájban, amikor messzi távolból láthatóvá vált a Sankt Georg kéményeinek füstje, Acton parancsára hajói sietősen távoztak a csata színhelyéről. Útjukon Brindisi felé egy német tengeralattjáró olyan súlyosan megrongálta a Darthmouth angol cirkálót, Acton zászlóshajóját, hogy vontatásra szorult és több hónapra kiesett a csatasorból. Egy, időközben a kötelékhez csatlakozott francia romboló pedig aknára futott és elsüllyedt.

A Novara és a Sankt Georg csoportok 12³⁰ tájban egyesültek és elindultak honi kikötőjük felé, ahová az esti órákban érkeztek meg. „A kötelék befutása a cattarói öbölbe, élén a kis cirkálókkal, olyan volt mint egy diadalmenet az erődök és a hajók legénységének viharos hurrá kiáltásai közepette” — jelentette Hansa tengernagy a flotta parancsnokának.¹⁶

Horthy sebeit ideiglenesen a cattarói öbölben állomásozó kórházhajón látták el, mert még nem kívánt kórházba vonulni. Ragaszkodott ahhoz, hogy a parancsnoki hídon hordágyon fekvő ő maga vezesse a Novarát Polába, ahol a hadiflotta javítóműhelyei üzemeltek. A cirkálót nyolc napon belül ismét harcrakész állapotba hozták.¹⁷

Horthyt 1917. június 23-án egy bécsi hadikórházban megműtötték. Ekkor távolították el a bal alsó lábszárából és a jobb térdhajlatából a még bent lévő repeszdarabokat. Néhány nap múltán, bár még kívánatos lett volna további kórházi ápolása, Horthy hazatért Kenderesre. Tortúrája azonban még nem ért véget, mert az utókezelés során Budapesten egy újabb műtétet hajtottak végre rajta. Végül szeptemberben, immár teljes felgyógyulása után, Horthyt a Prinz Eugen korszerű csatahajó parancsnokává nevezték ki.¹⁸

15 OL Horthy-iratok III. 9–7.

16 ÖStA KA Ms. szn. Anton Hansa altengernagy jelentése. 1917. máj. 18.

17 Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban HL) Personalia (a továbbiakban Pers.) 23. Dietrich Richárd iratai.

18 Az 1912-ben épült, 20 ezer tonnás csatahajó a Tegethoff osztályhoz tartozott, 12 db 30,5 cm-es ágyúval szerelték fel.

Az otrantói csata az osztrák–magyar hadiflotta Horthy Miklós vezette cirkáló-kötelkedének győzelmével végződött. A tengeri háború egészét tekintve csupán helyi és részleges siker volt ez. Horthy „egy eleve nem nagyon jelentős akadály hatékonyságát átmenetileg tovább mérsékelte”.¹⁹ A hadművelet annyit eredményezett, hogy május 31-től az Otrantói-szorosban felfüggesztették az éjszakai járőrözést. Az angol haditengerészeti vezérkar „az osztrák–magyar cirkálótámadásnak a halászhajók legénységére gyakorolt hatásával” indokolta a döntését. A halászhajók ezután a nappali órákban sem tartózkodtak állandóan az Otrantói-szorosban, hanem naponta két-három ízben, nagyobb sűrűségben és rombolók kíséretében indultak ellenőrző útjaikra. Végül, hosszas viták után, 1918. február elején egy 18 km hosszú hálót fektettek le Fano, Samothrake és Korfu szigetei között.²⁰

Mindez nem jelenti azt, hogy egy olyan világrengető és a háború sorsát befolyásoló ütközet zajlott volna le, ahogyan később a csata a kormányzói legendáriumban megjelent. Horthy pályafutásának azonban Otranto kiemelkedően fontos állomása, tengerésztszti tevékenységének pedig mindenképpen a tetőpontja volt. Maradéktalanul teljesítette parancsnoki kötelemait, és teljes mértékben érvényesültek személyiségének értékei. Túlerőben lévő ellenséggel szemben vívott kemény küzdelemben körültekintően, mégis merészen irányította a Novarát és csoportját. Lövedékek záporában hősiessen helytállott cirkálójá parancsnoki hidján. Képességei, lelki diszpozíciói erre tették őt igazán alkalmassá.

Horthy az otrantói csatával országosan ismertté vált. Az ütközetről 1917. május 8-án közzétett hadijelentés még nem említette meg a nevét. A *Világ* című napilap azonban a hivatalos információval egyidejűleg bécsi magánértesülést is közölt. A hír szerint a sebesültek között van Horthy sorhajókapitány is, „aki ezenkívül már több tengeri ütközetben kitüntette magát”.²¹ Majd június 6-án a napilapok publikálták a császári és királyi sajtóhadiszállás részletesebb beszámolóját. Eszerint az otrantói csatában Horthy Miklós sorhajókapitány irányította a flotta egységét, amely „gyönyörűen megvalósította” a merész tervet.²² A sikeres tengerésztszti nevét bizonyára sokan megjegyezték. Végére is nem egy mindennapos, ráadásul egy magyar parancsnok nevéhez fűződő haditettéről volt szó.

Az osztrák–magyar hadiflotta parancsnoka

Horthy hajója, a Prinz Eugen, miként a másik három osztrák–magyar „*dreadnought*”, a Polában horgonyzó 1. csatahajóraj II. osztályának a kötelékébe tartozott. A „fleet in being”, a „flotta ereje a léteben van” defenzív doktrína jegyében bizonyosan téltlenségére volt kárhözta. A nehéz egységek 1915. május 25., az olasz partok elleni támadás napja óta nem hagyták el a kikötőt.

Bár a nagy hajók nem mozdultak ki, a világ zaja csak beszüremlett a haditengerészet bázisaira. Eljutott a híre az oroszországi forradalmak, a központi hatalmak és Szovjet–Oroszország megbízottai között Breszt-Litovszkban folyó béketárgya-

19 P. G. Halpern: *The Naval War* i. m. 365.

20 H. Sokol: i. m. 393.

21 *Világ*, 1917. május 9.

22 *Budapesti Hírlap*, 1917. június 6.

lásoknak, Wilson amerikai elnök 14 pontjának, valamint az 1918 januárjában Ausztriában, Csehországban és Magyarországon kirobbant hatalmas sztrájkoknak. „A hírek persze csak töredékesen érkeztek, bizonytalanok maradtak, csupán szükösen elbeszéltek a forrásokból, néhány újságcikk itt, egy frissen behajózott matróz elbeszélése ott, mohón füelve, gyorsan, suttogva továbbadva... a Kelet távoli villámainak nyugtalan játéka egy új békét és egy új világot csillogtatott meg”²³ — jellemezte a hangulatot Richard Plaschka osztrák történész. A békevágy és a már alig elviselhető nélkülözés okozta elégedetlenség a tengerészlegénység jelentős részében 1918 elején cselekvésre ösztönző érzületté vált.

A forrongás Polában 1918 januárjában az arzenál munkásainak — békés meg egyezéssel végződő — sztrájkjában, több hajón pedig kisebb-nagyobb engedetlenségben nyilvánult meg. A február első napjaiban Cattaróban kirobbant matrózfelkelés elszigetelt maradt, nem terjedt át a haditengerészet többi támaszpontjára. Persze Pola sem volt teljesen nyugodt. Itt a hajók legénysége különös módon szó szerint hangot adott az elégedetlenségének. A matrózok minden ok vagy parancs nélkül, sőt a flotta vezénylő admirálisának kifejezett tilalma ellenére, hangos „hurrá” kiáltásokat hallattak. Njegovan tengernagy utasítása értelmében „a hurrá eddigelé örömkialtás, magasztos üdvözlés volt. Néhány hajó legénysége azonban demonstratív lármázássá változtatta... Az ilyen tüntetést a leghatározottabban megtiltom.”²⁴

Nem ismeretes, kinek, melyik hajón jutott eszébe, hogy a diadalt, örömet kifejező jelszót csak úgy beharsogják a világba, amikor pedig semmi ok nem volt az ünneplésre. A csatakiáltás ilyen kifordított, inverz módon való használata nyilván éppen a keserúséget, a reménytelenséget és a lázadó dühöt fejezte ki.

A hurrázást megtiltó parancsnak Horthy a szó legszorosabb értelmében érelyes kézzel szerzett érvényt. Sajátkezüleg részesítette testi fenyítésben a lármázó, engedetlen matrózokat, ily módon a saját hajóján minden különösebb további atrocitás nélkül fenntartotta a fegyelmet.

Talán érelye okán terjedt el róla később, hogy ő verte le a cattarói lázadást. Holott Horthy 1918 februárjában Polában maradt és nem is járt a felkelés színhegyén. Mégis, közvetve a cattarói eseményeknek tudható be egy újabb, minden eddiginél jelentősebb fordulat karrierjében.

Horthy Miklós sorhajókapitányt IV. Károly császár és király 1918. február 27-én ellentengernaggyá és egyidejűleg az osztrák–magyar hadiflotta parancsnokává nevezte ki. Az uralkodói kegy teljesen váratlanul érte Horthyt. A tengerészeti tisztikarban ugyancsak értetlenséget és meghökkenést váltott ki a szokatlan döntés. Aligha fordult még elő, kivéve persze az uralkodóház tagjait, hogy olyan mértékben figyelmen kívül maradjanak a rangidő megszabta hierarchikus rend törvényei, ahogyan ez jelen esetben történt. Horthy előtt a tisztii lajstromban 24, az övénel régebbi ranggal rendelkező, tehát tengernagyi előléptetésre inkább jogosult sorhajókapitány állott. Flottaparancsnoki kinevezését pedig 15 tengernagyi rendfokozatú személy mellőzésével kapta.²⁵

23 *Richard G. Plaschka: Cattaro — Prag. Graz-Köln, 1963. 17.*

24 *ÖStA KA. Ms. PK. 434/1918. (XV⁴/13)*

25 *Almanach für die k. u. k. Kriegsmarine. Pola, 1917. 667.*

IV. Károly a trónra lépése, 1916 novembere óta birodalma vezető posztjait új személyekkel töltötte be. Kicsérélte az osztrák és a magyar miniszterelnököt, a közös külügyminisztert és a hadsereg vezérkarának főnökét.

A haditengerészetnek az uralkodó — a flotta passzív és alárendelt szerepe következtében — egészen Cattaróig nem sok figyelmet szentelt. A felkelés után azonban — Zita császár- és királyné emlékezései szerint — „megparancsolta a hadiflotta egész helyzetének haladéktalan felülvizsgálatát”.²⁶ A feladatot Károly István főherceg tengernagy kapta, aki nem titulussal, hanem képzettségével és hosszas szolgálataival nyert tekintélyt, megbecsülést a flottában. A főherceg IV. Károly személyes megbízottjaként február közepén Cattaróban és Polóban meghallgatta több vezető beosztású admirális jelentését, kikérte Montecuccoli tengernagy nyugállományú flottaparancsnok véleményét, majd beszámolt tapasztalatairól az uralkodónak. Február végére kialakult a haditengerészet új vezetési koncepciója. Az elgondolás lényegét a magasabb parancsnoki kar megfiatalításának célzatával végrehajtott személycserék jelentették, s ezekkel összefüggésben módosult a felső szintű irányítási struktúra is.

Ausztria–Magyarország tengeri és folyami fegyveres erőinek vezető tisztségeit 1917 tavaszától Maximilian Njegovan tengernagy — a császár és király megbízásából — a saját kezében egyesítette. Ő volt a hadügyminisztérium haditengerészeti osztályának a vezetője, az egész haditengerészet, valamint a hadiflotta parancsnoka. Njegovan a defenzív taktika következetes híveként azt hangoztatta, hogy csatahajói csak akkor futnak ki a kikötőjükből, amikor az olasz flotta már Pola előtt áll. Nemesak a harcmodorban tanúsított passzivitást, hanem közismert volt általános nemtörődomsége és lagymatagsága; úgy tűnt, hogy ő már mindent feladott.²⁷ Az admirális működésének burkolt bírálatát tartalmazta báró Stephan Sarkotić vezérezredesnek, Bosznia–Hercegovina–Dalmácia vezénylő tábornokának 1918. február 10-én kelt jelentése: „Mindenképpen indokolt a haditengerészet erőteljesebb militarizálása és a tisztikar szorosabb kapcsolata a legénységgel.”²⁸

A császár és király katonai irodája 1918. február 27-én közölte a flottaparancsnokkal, hogy le kell mondania tisztségéről, egyúttal hozzájárulását kérte ahhoz, hogy a visszalépését és a nyugdíjba vonulását „mint saját kérésére” történő aktusokat hozzák nyilvánosságra. A tengernagynak ez már aligha számított, ezért beleegyezett a „stilizálásba”, ahogyan kincstári nyelven az ügyletet nevezték.²⁹ A császár és király, Károly István és Montecuccoli döntöttek az utódlásról. Minden valószínűség szerint a tengerész-főherceg javasolta azt, hogy Horthy Miklóst nevezzék ki a hadiflotta parancsnokának. Ez admirálisi ranggal járó beosztás volt, ezért Horthy megkapta az ellentengernagy rangot, amely a szárazföldi hadseregben a vezérőrnagynak felelt meg.

26 *Gordon Brook-Sepherd*: Karl I. Des Reiches letzter Kaiser. Wien–München, 1976. 152. (Károly osztrák császárként e néven mint az „első”, magyar királyként mint a „negyedik” uralkodott.)

27 *P. G. Halpern*: The Naval War i. m. 447.; *Aus der Marine Dienstzeit des Konteradmirals a. D. Erich Heyssler* (a továbbiakban: *E. Heyssler*) ÖStA KA. B1174:2. 45. (A forrásra Dr. Peter Brouček úr, a bécsi Kriegsarchiv főlevéltárosa hívta fel a figyelmemet, szívességét ezúton is köszönöm.)

28 ÖStA KA. Ms. PK. 815/1918. (XV–⁴/13)

29 ÖStA KA. Archiv der Militärkanzlei, ⁶⁶⁻¹/7.3 1141. A következő hetekben leváltották még Paul v. Fiedlert, a polai hadikikötő vezénylő tengernagyát, Georg Ritter v. Kirchmayr altengernagyot, a polai arzenál parancsnokát és Karl v. Seidensacher tengernagyot, a III. csatahajóosztály parancsnokát.

A megbízásban nyilván szerepe volt annak, hogy az ötven esztendőes Horthy hozzávetőleg egy évtizeddel volt fiatalabb a hivatalban lévő és vezénylő tengernagyoknál. Saját kortársai közül pedig az otrantói csatában szerzett reputációja, valamint udvari kapcsolatai emelték ki. Merész, határozott, kezdeményező szellemű hajóparancsnoknak ismerték. Az uralkodó és tanácsadói azt várták tőle, hogy e tulajdonságait a haditengerészetnek a háborúban e legfontosabb posztján is érvényre juttatja, képes lesz arra, hogy megújítsa a flotta megkopott ütőképességét és felfrissítse a hosszas tétlenségben ellankadt harci szellemét.

IV. Károly jogosan kételkedett abban, hogy minden érdekelt fél valóban megérti és akceptálja mellőzését. Ezért szükségesnek tartotta, hogy külön parancsban nyugtassa meg a tengernagyokat és tengerésztiszteket: „nagybányai Horthy Miklós ellentengernagyot különös bizalmam helyezte a flottaparancsnok tisztségébe. Ezáltal rangidősebb, kiemelkedő érdemekkel rendelkező tengernagyok és sorhajókapitányok kerültek egy náluk rangban fiatalabb admirális alárendeltségébe. Ezek az urak ne lássanak intézkedésemben bizalmatlanságot személyükkel szemben. Bárha haditengerészetem néhány magas beosztásában fiatalításnak kell történnie, elvárom tengerésztisztjeim kipróbált köteletségérzetétől és hazafiságától, hogy a fiatalabb tengernagynak alárendeltek, tudatában az idők komolyságának, a legjobb tudásuk szerint szolgálnak, és teljes mértékben támogatják a flottaparancsnokot.”³⁰ IV. Károly tehát még trón tekintélyéből is kölcsönzött valamit a császári és királyi hadiflotta új parancsnokának, hogy megerősítse őt a hivatalában.

Horthy helyzetét megkönnyítette, hogy nem kapta meg elődje összes tisztségét. Az uralkodó — éppen az idősebb generációra való tekintettel — kompromisszumos módon átrendezte a funkciókat. A haditengerészet főparancsnokságát ő maga vette át. Franz Ritter von Keil altengernagyot a saját személye mellé rendelte mint „legfelső szolgálatra beosztott tengernagyot”, Franz Holub ellentengernagyot pedig kinevezte a hadügyminisztérium haditengerészeti osztályának vezetőjévé.

A „szentháromságon” belül, ahogy az új vezetést a haditengerészetben elkelesztették, bonyolult munkamegosztás alakult ki. Horthy kötelmei lényegében megegyeztek a szárazföldi hadsereg vezérkari főnökének teendőivel. Az ő dolga volt a flotta hadműveleti vezetése, kiképzése, hadrafoghatóságának biztosítása. Nagyobb hadműveleteket csak a császár és király előzetes hozzájárulásával kezdeményezhetett, fontosabb személyi ügyekben pedig a hadügyminisztérium haditengerészeti osztályának vezetőjével egyetértésben hozhatott döntéseket. A haditengerészeti osztály a központi irányítás és igazgatás hatóságaként működött, ügykörébe tartozott minden olyan intézmény, amely nem tagolódott be a flottaparancsnok alárendeltségébe. Keil altengernagy voltaképpen összekötőtisztként tevékenykedett egyfelől IV. Károly, másfelől Horthy és Holub között. Feladatai közé tartozott az uralkodó parancsainak átvétele, továbbítása és végrehajtásuk ellenőrzése, jogában állott, hogy rendszeresen megismerje a flottát és két partnerének egyetértésével személyi javaslatokat tegyen legfelsőbb helyen. A három tengernagy a számos súrlódási felület ellenére lényegében zavartalanul működött együtt, amíg egyáltalán létezett osztrák–magyar haditengerészet.³¹

30 ÖStA KA. Ms. PK. 1144/1918. (IX⁴/₆)

31 Walter Wagner: Die obersten Behörden der Kriegsmarine 1856–1918. Wien, 1961. 112.

Horthy Miklós ellentengernagy 1918. március 2-án vette át hivatalosan a császári és királyi hadiflotta parancsnokságát. Életében először került olyan tisztségbe, amelynek betöltésére nem rendelkezett megfelelő képzettséggel és elegendő tapasztalattal. Nehéz hajórajt vagy osztályt nem vezényelt, nem sajátította el a flottaszintű hadműveletek tervezéséhez és vezetéséhez szükséges elméleti ismereteket sem. Egy kor- és kartársa, Heysler sorhajókapitány szerint Horthy csak „józan eszére”, tárgyilagos ítélőképességére és objektív látásmódjára támaszkodhatott. Érthető, hogy „valahogy nyomasztották új kötelezettségei”.³²

Horthy nem csak azért érzett szorongást, mert egyik napról a másikra több nagyságrenddel megnövekedtek a feladatai és a felelőssége. 1918 tavaszára már kirajzolódott a háború végkifejlete. A megválaszolatlan kérdés nem az volt már, hogy melyik szövetségé lesz a végső győzelem, hanem csupán az, hogy a központi hatalmak mikor és milyen körülmények között adják fel a küzdelmet és vereségük milyen következményekkel jár majd. S még kevésbé lehetett kétséges, hogy az Adriára beszorult osztrák–magyar flotta — parancsnoka kvalitásaitól, rátermettségétől függetlenül — sokat már aligha tehet az ügy érdekében. Horthy tisztségében is volt igencsak korlátozott cselekvési lehetőségeivel.³³ Persze egy császári és királyi tiszt nem utasíthatta vissza uralkodója kezéből sem az előléptetést, sem a kinevezést. Az ellentengernagy rendfokozatnak későbbi karrierje szempontjából ekkor még egyáltalán nem sejtető jelentősége volt. Egy sorhajókapitány 1919 nyarán legfeljebb egy ellenforradalmi különítmény, szabadsapat parancsnoka lehetett volna, de semmiképpen sem hadügyminiszter és fővezér.

Horthyt nem csupán az általános hadihelyzet, s ezen belül a flotta kényszerű tehetetlensége nyugtalanította. Tisztában volt azzal is, hogy a rebellió szellemét nem űzték ki végérvényesen a tengerészetből a cattarói felkelés leverésével. Bár mikor további lázongásokra számíthatott, hiszen a szárazföldi hadseregben 1918 tavaszától az egész Monarchiában egymást követték a katonalázadások, Csornától Lembergig és Rimaszombattól Kragujeváciig.

A flottaparancsnok április közepén parancsot adott arra, hogy könyörtelenül fojtsanak el minden eselleges május elsejei demonstrációt. A hadügyminisztérium haditengerészeti osztályánál pedig sürgette, hogy gyorsítsák meg a cattarói lázadók ellen folytatott eljárást.

1918. május elsején egy szökési kísérlet leleplezése módot nyújtott Horthynak arra, hogy példát statuáljon. Két altiszt hatalmába akarta keríteni a Tb. 80. torpedócsónakot, hogy átvigyék az olasz Ancona kikötőjébe. A terv kiderült, a két összeesküvőt hadbírótság elé állították és agyonlőtték. A büntetés megfelelt a hadrakelt fegyveres erők hasonló esetekben alkalmazott gyakorlatának. Kevésbé volt szokványos viszont, hogy egy haderőnem parancsnoka személyesen megjelenjék a kivégzésnél, ahogyan ezt Horthy tette. Sőt, rendeletére minden hajóról kivezényeltek húsz matrózt, hogy nézzék végig a halálos ítélet végrehajtását. A hivatalból kirendelt tábori lelkész tanúsága szerint a tetemek fölött Horthy rövid beszédet tartott, amelyben hangsúlyozta, hogy az árulóktól úgy kell megszabadulni, ahogy „az orvos kivágja az emberi test beteg részeit”. A flottaparancsnok jelentése szerint figyelmeztetése a legénységre „mély benyomást tett és elrettentő hatást gyakorolt”.³⁴

32 E. Heysler: i. m. 47.

33 I. m. 48.; *Konek Emil: A tengerész.* In: Horthy Miklós. Bp. 1939. 116.

34 Die Innere Front. Red.: *Richard G. Plaschka–Peter Suppan.* Wien, 1968. I. 420.; ÖStA KA. Ms. 4211/1918. (VIII¹/1)

Horthy egyelőre úrrá lett a helyzeten, a forrongás elcsitult. Ezzel azonban megbízatását még csak részlegesen teljesítette. Legfontosabb feladata az volt, hogy hadműveletekkel életre keltse a tetszhalálba dermedt flottát és az aktivitással megszilárdítsa a törekény fegyelmet.

A flottaparancsnok kisebb vállalkozásokat és egy nagyobb hadműveletet kezdeményezett. Az ellenség is számolt az osztrák–magyar hadihajók élénkebb tevékenységével Horthy kinevezése után. 1918 márciusában az olasz haditengerészet vezérkari főnöke felhívta a flotta főparancsnokának a figyelmét arra, hogy az osztrák–magyar flotta vezetésében bekövetkezett változás után aktívabb hadviselés várható. Nem tartotta kizártnak azt sem, hogy az osztrák–magyar hadihajók megpróbálnak kitörni az Adriáról a Földközi-tengerre.³⁵

Horthy merész akciókat gondolt ki, azonban sem a tervezés, sem a kivitelezés nem volt a kockázati tényezőkkel arányos mértékben előrelátó és szabatos. Már az első kisebb rajtaütés kudarccal végződött. Az olasz haditengerészet újonnan kifejlesztett, kisméretű harcjárművei közül a MAS (Motoscafi Antisommergibili, tengeralattjáró elleni motorcsónak) okozta a legtöbb kárt az osztrák–magyar flottának. A kétszemélyes, két torpedóval és egy kis űrméretű ágyúval felszerelt, alacsony építésű, igen gyors és a célpont megközelítésekor zajtalan elektromos segédmotorokat használó csónak titkaira Polóban már régóta kíváncsiak voltak. Reménytelen dolognak látszott a tengeren egyet zsákmányul ejteni, ezért Horthy — mai szóval — kommandót küldött Anconába, a MAS-ok támaszpontjára, hogy az ott fellelhető motorcsónakokat vegyék birtokba és hajózzák át Polába. Az akciót azonban mind technikai, mind felderítési szempontból gondatlanul készítették elő. A partraszállt csapatokat a védőrség felfedezte és több mint 60 osztrák–magyar tengerész fogságba került. Egy Rómában készült röplap bizonyosága szerint az olasz propaganda nem is mulasztotta el, hogy közhírré tegye a flottaparancsnok első vállalkozásának balsikerét.³⁶

Az 1918 júniusi piavei offenzíva előkészületei során Horthy felajánlotta Svetozar Boroević tábornagnak, hogy csatahajói tüzérségi tűzzel támogatják a támadást. A hadvezér azonban elvetette a javaslatot arra hivatkozva, hogy az ellenség tengeralattjárói és aknáí súlyos veszteségeket okozhatnak a flottának. Talán aggodalmainál is inkább motiválta az elutasítást, hogy a hadidicsőségben nem kívánt osztozni a tengerészekkel. A tábornagy közölte Konek Emillel, a flotta vezérkari főnökével, aki Horthy javaslatát tudomására hozta, hogy „tulajdonképpen nem is szorul segítségre a tenger felől, mert bizonyosra veszi a támadás sikerét”.³⁷

A Földközi-tenger térségében az antant hadvezetése a legfontosabb célkitűzésének 1918-ban is az Adria „eldugaszolását” tekintette. Újabb, állandó záróvonalat építettek ki, a környező támaszpontokon jelentékeny fedező erő állomásozott. Horthy úgy gondolta, hogy most sokkal nagyobb méretekben, nem három kis cirkáló, hanem szinte az egész osztrák–magyar flotta bevetésével megismétli győztes otrantói csatáját. Tervének lényege az volt, hogy gyorscirkálók és rombolók két csoportja megtámadja a záróövet, ennek védelmére és a gyorsan visszaforduló osztrák–magyar hajók üldözésére felvonulnak majd az ellenség könnyű- és páncélos cirkálói. A Dél-Adrián azonban csapdát állít nekik, négy 20 ezer tonnás és három 10 ezer tonnás csatahajó várja majd a cirkálókat, amelyek soraiban főlényes tűzerejükkel nagy pusztítást végezhetnek.

35 *H. Sokol*: i. m. 553.

36 *ÖStA KA. Ms. PK. 2710/1918 (VIII¹/1)*

37 *Konek E.*: i. m. 118.

Az első látásra ötletes és merész elképzelésnek több gyenge pontja volt. A déldalmáciai és albániai osztrák–magyar csapatok ellátását biztosító hajókaravánok fedezetét nem lehetett gyengíteni. Ily módon a csatahajók védelmére aránytalanul kevés romboló és torpedónaszád jutott; a kísérőhajók között 150–200 méternyi távköz tátongett. Aligha volt valószínű továbbá, hogy a viszonylag szűk tengerrészen észrevétlenül maradhat a hét csatahajónak és kísérőének felvonulása. Tehát eleve nem lehetett bizonyos, hogy sikerül meglepni az ellenséget.

A kivitelezésbe is több, végzetesnek bizonyult hiba csúszott. A legsúlyosabb ballépés az volt, hogy emberi mulasztás következtében a Szent István és a Tegethoff csatahajók június 9-én a megszabott időpontnál később futottak ki Polázból, ezért nem érték el még a teljes éjszakai sötétségben azt a horgonyzó helyet, ahol a következő napon rejtőzködniük volna. Két olasz MAS a kora hajnali derengésben észlelte a csatahajókat és átesúszott a hézagos fedezeten. Az egyik torpedócsónak torpedótalálatokkal elsüllyesztette a Szent István csatahajót. Meglepetésszerű támadásról ezután nem lehetett többé szó. Horthy kénytelen volt a hadműveletet már a felvonulási szakaszában leállítani, és az egyik legértékesebb egységétől megfosztott flottája visszatért kikötőibe. „Ez volt az osztrák–magyar haditengerészet utolsó nagyszabású akciója. A kudarc legfőbb oka a modern flotillaegységek hiányában keresendő. Azon felismerés, hogy a legnagyobb áldozatkészséggel és tetterővel sem egyenlíthető ki a súlyos elmaradottság az ellenséghez képest, e naptól lidérenyomásként nehezedett az egész flottára” — vonta meg 1918. június 9–10-ének nekrológ hangvételű mérlegét az osztrák–magyar haditengerészet egyik történetírója.³⁸

A flotta támadási kísérletének csődje nem jelentett végzetes kudarcot, ahogyan a hadművelet sikere sem javította volna meg számottevően a Monarchia és szövetségesei esélyeit. A háború sorsa nem az Adrián és nem az Otrantói-szorosban dőlt el, hanem a nyugati, az olaszországi és a balkáni frontokon, ahol a központi hatalmak seregei 1918 második felében súlyos vereségeket szenvedtek. A haditengerészeti bázisok hátszágában az antant Keleti Hadserege szeptember végén fegyverletételre kényszerítette Bulgáriát, ezzel felgöngyölítette az osztrák–magyar haderő délkeleti szárnyát. Fedezetlenül maradt Magyarország, s így a Monarchia déli határa. A hadvezetés kísérletet tett arra, hogy a Duna–Száva–Drina vonalán új arcvonalat hozzon létre, amelynek védelmére Kövess Hermann tábornagy parancsnoksága alatt külön hadseregcsoporthoz alakult.

A szervezési intézkedések, haditervek azonban nem voltak többé végrehajthatók. A hátszágai alakulatoknál 1918 tavaszától érzékelhető forrongás októberben már a frontcsapatokat is elérte. Az első nagyobb lázadások éppen a Kövess-hadseregcsoporthoz robbantak ki, majd az olasz frontra is áttértek. „Nem lehetett a teljesen lerongyolódott és éhező haderő szláv részeitől azt várni, hogy a Monarchia érdekeiért tovább harcoljanak, és nem lehetett a magyar csapatoktól sem követelni, hogy az olasz fronton vagy Ukrajnában védjék a feloszlásban lévő Monarchiát, amikor Magyarország léte forgott kockán és amikor az országot minden irányból, csak éppen nem az olasz front és Ukrajna felől fenyegette a veszély” — érzékeltette a hadsereg hangulatát Julier Ferenc katonai szakíró.³⁹

38 *Peter Freiherr Handel–Mazeti: Die österreichisch-ungarische Kriegsmarine vor und im Weltkriege. Klagenfurt, 1925. 93.*

39 *Julier Ferenc: 1914–1918. A világháború magyar szemmel. Bp. 1933. 271.*

A hadsereg a nemzetiségi törésvonalak mentén kezdett szétfoszlani. 1918. október végén egy Bécs melletti helyőrségből 200 cseh katona „dezertálást kísérelt meg arra hivatkozva, hogy Ausztriában nincs többé keresnivalójuk és Kiofac képviselő hazahívta őket Csehszlovákiába”.⁴⁰ Az olasz fronton a magyar csapatok megtagadták a bevetési parancsot és útnak indultak Magyarország felé. „A bomlás elérte a katonai hatalmat, a hadrakelt hadsereget, a birodalom mind ez ideig legszilárdabb összetartó erejét a háborúban” — összegzi az események lényegét egy osztrák történeti szintézis.⁴¹

Bekövetkezett a hihetetlen és az elképzelhetetlen: széttöredezett a Birodalom, az egymás után sorjázó generációk évszázadokon át megszokott életkerete. Senkinek nem voltak, nem is lehettek tapasztalatai vagy akár lappangó emléknyomai arról, mit is kell, mit is lehet ilyenkor tenni, hogyan szokás viselkedni. Különösen mély traumát éltek át a fegyveres erők, s mindenekelőtt a hivatásos tisztikar. „A közös hadsereg valódi állam volt az államban, melynek »polgárai« — különösen a tiszték és a tiszthelyettesek — elsősorban katonatársaik és az ezredük, nem pedig nemzetük szellemét szívták magukba egy életen át. A tisztikarnak valóban az egész Monarchia volt a hazája és nem valamelyik nemzet lakóterülete... Egyfajta nemzetietlen kasztot alkottak, amelynek tagjai még magánéletükben is rendszerint nemzeti környezetüktől is elszakadva éltek... Hosszú ideig úgy tűnt, hogy ez a Habsburg-szolidaritás erősebb marad, mint a nemzeti szolidaritás kialakulóban lévő eszméje”⁴² — jellemzi a tisztikar gondolat- és érzelmvilágát Jászi Oszkár.

Csakhogy 1918 őszén a hagyományos dinasztikus kötődés elvesztette a tartalmát. IV. Károly október 17-én nyilvánosságra hozott manifestumában bejelentette, hogy „minden néptörzs a saját letelepedési területén” a nemzeti tanácsok vezetésével létrehozza saját nemzeti államát, amelyek államszövetséget alkotnak. A kiáltványt olvasva „az emberek azt mondták, nincs többé Monarchia, közös hadsereg, a hadsereg nemzetiségi részeire oszlott fel” — jegyezte fel naplójába egy nappal később Shvoy Kálmán vezérkari őrnagy.⁴³ A tisztikar — számára teljesen szokatlan módon — választás elé, döntéskényszerbe került, kinek, minek engedelmessé válik, hová csatlakozik?

A hatalmat október végén a de facto megszűnt Ausztria–Magyarország tartományokban és országaiban a nemzeti tanácsok gyakorolták. A felségterületükön tartózkodó haderő azonban még nem az újonnan alakult nemzeti szervek, hanem a Bécs melletti Badenben székelő közös hadsereg-főparancsnokság alárendeltségébe tartozott. A seregtestek magasabb parancsnokságai a beidegződött függelmi viszonyok alapján innen várták az utasításokat további teendőikre nézve. A főparancsnokság feszes és határozott vezetéssel maga kívánta irányítani a demobilizációt, megakadályozandó, hogy a hátországot előntsék a szervezetlenül visszaözönlő katonatömegek. Az oroszországi tapasztalatok ugyanis azt mutatták, hogy igen jelentős részük különösen fogékony a társadalmi forradalom eszméire.

A háborút a még funkcionáló katonai vezetés a rend és a nyugalom fenntartásával kívánta likvidálni, és ebben partnerre talált az új hatalmi szervekben. A hadügyminisztérium október 28-án engedélyezte, hogy a katonai parancsnoksá-

40 ÖStA KA. Ms. PK. 6326/1918. (10-⁴/8)

41 Die Innere Front i. m. II. 143.

42 Jászi Oszkár: A Habsburg-Monarchia felbomlása. Bp. 1982. 222.

43 Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata, 1918–1945. Bp. 1983. 25.

gok mindenütt felvegyék a kapcsolatot a nemzeti tanácsokkal. Ezek nyomban megkezdték saját fegyveres erőik szervezését, amiben nem nélkülözhatték a tisztikar közreműködését. Az uralkodó november 1-jén kiadott rendelkezése nem mentett fel ugyan senkit az esküje alól, de hozzájárult ahhoz, hogy a tisztke hűségfogadalmat tegyenek arra a nemzeti tanácsra, amelynek a szolgálatába lépnek. Nyilvánvaló, hogy tényleges, eselekvésbeni tartalma ennek az utóbbi tett eskünek volt, míg az uralkodóra tett eskü érvénye elenyészett a császár és király hatalmának megszűntével.

Azok az alakulatok, amelyek állománya a Monarchia más tartományaiából, országaiból sorozott katonákból állott, most egyik pillanatról a másikra gyakorlatilag „külföldön” találták magukat, és egyetlen céljuk a mielőbbi hazatérés maradt. Roppant méretű katonai népvándorlás kezdődött keresztül-kasul a volt Monarchia területén. A nagy utazást mind a felkerekedők, mind az áthaladási körzetek lakossága számára az tette biztonságossá, ha a csapatok zárt egységekben tartanak hazafelé. A „saját” határait a katonák túlnyomó többsége kötelekrendben lépte át, ezután már mindenki külön-külön, legfeljebb földijeivel együtt igyekezett vissza szülővárosába, falujába.

A flottában a katonai rend és fegyelem szétmállása, valamint a nemzetiségi különválás a cattarói felkelés veresége és a tengerészeti haderőnem sajátosságai miatt heveny módon zajlott le 1918 októberének legutolsó napjaiban, nem előzte meg krónikus, állandó incidensekkel jelzett válság, mint a szárazföldi hadseregben. 1918 második felében a flotta nem fejtett ki számottevő harci tevékenységet. Miután a hajók nem kaptak bevetési parancsokat, nem került sor parancsmegtagadásra sem, ami a hadseregben a lázadás egyik fő formáját jelentette.

Horthy 1918. augusztus elején úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a flotta „a kezében van”, és hadrafogható a partvidék elleni esetleges ellenséges támadás esetén. Nem tartotta azonban kizártnak, hogy a legénység jelentős része, ahogyan februárban Cattaróban, ismét „a céltudatosan tevékenykedő uszítók” befolyása alá kerül és a „felforgatók” oldalára áll. A flottaparancsnok elégedetlenségét fejezte ki a polgári kormányzattal szemben, amely, úgy mond, nem fogantatja érélyes intézkedéseket a sajtó útján és egyéb módon kifejtett lázítás megfékezésére. Fontosnak tartotta továbbá a tisztke és a legénység kapcsolatának erősítését, a hazafias nevelőmunkát és az idősebb korosztályok felváltását fiatalabb évráratokkal.⁴⁴ Horthy nem értette meg a válság lényegét és mélységét, okát kizárólag az ellenség aknamunkájában, rosszindulatú propagandájában látta. Az orvoslásra pedig elegendőnek vélte a javasolt intézkedéseket, rendszabályokat.

A flotta közvetlen háttérjében, a Monarchia délszláv területein minden más régiónál korábban és erőteljesebben bontakozott ki a nemzeti mozgalom. Zágrábban 1918. október 6-án megalakult a Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa. Programja meghirdette a szabad, független és demokratikus délszláv államot. A Tanács megkezdte saját fegyveres erejének szervezését, és ezzel összefüggésben felvetődött, mi történjék az osztrák–magyar hadiflottával, amelynek kikötői, támaszpontjai a délszláv állam számára igényelt területen helyezkedtek el. Zágráb két okból is fontosnak tartotta, hogy a flottát birtokába vegye. Az eljövendő jugoszláv államra gondolva nyilvánvaló volt, hogy szárazföldi hadserege a szerb királyság csapataiból kerül majd ki. A horvátok nem kívántak „üres kézzel” társulni, viszont csak a flottával járulhattak hozzá az új állam fegyveres erőihez — feltéve, ha megkapják és megtartják. A másik ösztönző tényező az Olaszországtól

44 ÖSIA KA. Ms. PK. 4211/1918 (VIII-1/1)

való félelem volt. Olaszország ugyanis szintén igényt tartott az Adria keleti partvidékére, beleértve a kikötőket, a támaszpontokat és természetesen a hadihajókat is.

Október 26-án Polában megalakult a zágrábi nemzeti tanács helyi bizottsága. A következő napokban a délszláv legénység, zömmel horvátok, gyakorlatilag átvette a hajók feletti uralmat. A matrózok bizalmikat választottak, csak nekik engedelmeskedtek. Sapkájukon megjelentek a piros-fehér-kék nemzeti színek, a bizalmik vörös karszalagot hordtak. Október 28-án a Viribus Unitis csatahajón, a flottaparancsnok zászlóshajóján nyílt zendülés tört ki. „Reggel nyolc órakor az általános hajótakarítás után a horniszt [kürtös] sorakozót fújt. A jel elhangzása után senki sem állt be a sorba, hanem az emberek lázas izgalommal kiáltozni kezdtek. A jelzőárbocra valaki felvonta a fedélzettakarításhoz használatos radácát [nyüstbojt]. Egy adott jelle felhangozott a »Hurrá«, majd később a »Friede« [béke] kiáltás. Ezután a hajón lévő különböző nemzetiségű matrózok a saját nyelvükön kiáltozva követelték a békét! A tisztek dermedten álltak és szóttlanul nézték a jelenetet, de közülük senki sem ragadtatta el magát fegyelmezésre... Közben a flotta valamennyi egységének a jelzőárbocán is megjelent a forradalom első — bár szokatlan — jeladása: radácák kúsztak fel a standardokra a hadilobogók helyett! A hadikikötő zengett a hurrázástól! Tehát egy jól megszervezett akció érkezett el a befejezéshez” — örökítette meg a jelenetet egy szemtanú.⁴⁵

Ugyanezen a napon a hajóbizalmik összyűlése 14 pontos listát fogadott el. A kívánságok között szerepelt minden ellátmány egyenlő felosztása, közös étkezés a tisztekkel. S a legfontosabb, nem is követelés, hanem bejelentés — november elsején eltávoznak a hajókról.⁴⁶

A hadserg-főparancsnokság polai összekötőtisztje így foglalta össze az eseményeket: „Minden hajón megalakultak már a legénységi bizottságok, amelyek néhány egységen, pl. a Viribus Unitis-on parancsnoklási jogokat gyakorolnak. Általános jellemvonás: csendes lázadás, egyelőre személyes erőszakoskodás nélkül. A behajózott tisztikar tehetetlen, egyszerűen kiszolgáltatott a legénység döntéseinek. A fegyelem megszűnt. Semmiféle tiszteletadás, a parancsok végrehajtásának megtagadása.”⁴⁷

Horthy október elején még a háború folytatására gondolt. Határozottan elnevezte, hogy akár a Balkán teljes kiürítése esetén is feladják Cattarót, amelyet nélkülözhetetlennek ítél a Földközi-tengeri tengeralattjáró háború szempontjából. A kikötőt — közölte október 11-i táviratában a haditengerészeti osztállyal — minden eszközzel és a végsőkéig védeni kell.⁴⁸

A flottaparancsnok nehezményezte, hogy a cattarói felkelők túlnyomó többsége ellen megszüntették a még folyamatban lévő hadbírószági eljárást. Javasolta, hogy a 350 fogságban lévő matrózt magyar vagy német területre szállítsák át. A polai kikötő parancsnoksága — a flottaparancsnokkal egyetértésben — egy hadilétszámú és két mozgó üteggel megerősített gyalogoszadár Polába küldését kérte karhatalmi célokra. A haditengerészeti osztály közölte, hogy tekintettel a politikai helyzetre, egyik kívánság sem teljesíthető.⁴⁹

45 Pintér Ferencnek, a Viribus Unitis csatahajó írónakának kéziratok naplója. Idézi: *Pemeházy Zalán*:

A vörös dunai hajóhad 1918/1919-ben. Hadtörténelmi Közlemények 1985. 101.

46 ÖStA KA. Ms. PK. 6473/1918. (IX-⁴/8)

47 *H. Sokol*: i. m. 726.

48 ÖStA KA. Ms. PK. 5325/1918. (VIII-¹/1)

49 Uo. 6470/1918.

Időközben Horthy pozíciója és magatartása is megváltozott. Az összekötőtiszt jelentése szerint a flottaparancsnok „az itt állomásozó hajókra minden katonai és személyes befolyását elveszítette, ezen túlmenően pedig bármikor fizikailag is (egyszerűen azzal, hogy bezárják), cselekvésképtelenné tehető”. Hasonlóképpen látta a helyzetet az egyik tengernagy is: „A flottaparancsnok már csak látszólag létezik, a matróztanács még a telefonját is lehallgatja.”⁵⁰

Horthy gyakorlatias észjárásával belátta, hogy már csak korlátozott céljai lehetnek. Az egyik törekvése az volt, hogy megakadályozza a fegyveres lázadást, az erőszakos, netán véres összetűzéseket a tisztek és a legénység, valamint a különböző nemzetiségű matrózok között. Továbbá elejét akarta venni annak, hogy a legénység a hajókat egyszerre és tömegesen elhagyja. A flottát a fegyverszünetig egységes egésként szeretne volna egyben tartani.

Horthy igyekezett alkalmazkodni az újonnan formálódó hatalmi viszonyokhoz. Ezért sürgette, hogy a nemzeti tanácsok adjanak ki felhívásokat a legénység megnyugtására, küldjenek delegátusokat Polába és Cattaróba. A Magyar Nemzeti Tanács így szólította meg a magyar tengerészeket: „Tudomásunkra jutott, hogy soraitokban mozgalom indult meg, teljes hatalommal felruházott megbízottunk holnap [október 29-én — S. P.] hozzátok utazik. Csatlakozzatok a Magyar Nemzeti Tanácshoz és megbízottunk megérkezéséig mindenki maradjon a helyén és teljesítse a kötelességét.”⁵¹

Horthy igyekezett személyes tekintélyét is latbavetni és több ízben végigjárta a hajókat, hogy lecsillapítsa és maradásra bírja a matrózokat. Elsősorban a magyar legénységet kívánta meggyőzni, de erőfeszítései hiábavalónak bizonyultak. A magyar tengerészek ragaszkodtak ahhoz, hogy november elsején hazatérnek és elhatározásuktól semmiféle rábeszélésre nem tágitottak. „Horthy Miklós flottaparancsnok lépett a fedélzetre köpenyben, karddal az oldalán. Első szavait a magyarokhoz intézte, hogy álljanak külön, fegyelmezetten és tartsák magukat! Szavaira egyöntetű választ kapott, hogy közülünk senki sem áll el a közös elhatározástól! Nem messze, kb. 10 lépésről figyeltem, hogy amikor meggyőződött arról, hogy már a magyarokra sem tud hatni, elsápadt, kiköpött és gyors léptekkel a tisztí lejáróhoz sietett, a motorcsónakját kérte és azzal megkísérelt egy körutat a hajóhad fontosabb egységein, de délig mindenhol megtagadták az engedelmességet. Amikor a flottaparancsnok elhagyta a hajót, a tiszteket eltanácsolták a hajó farára. Szolgálati fegyverciket elvették, az ágyúállásokat pedig a legénység tartotta a felügyelete alatt. Nékem úgy tűnt, hogy a tisztek beletörődtek a megváltoztathatatlanba! Ettől kezdve a hajón minden szolgálatot a jugoszlávok láttak el. A más nemzetiségűeket minden ténykedés alól felmentették.”⁵²

Horthy lényegében felfüggesztette a szolgálati szabályzatot és felmentette a tiszteket azon kötelességük alól, hogy a fegyelmi előírásoknak akár fegyverrel is érvényt szerezzenek. Ahogyan október 29-i jelentésében rezignáltan megállapította: „Az erőszak alkalmazása csak rontana a helyzeten, a tisztek tehetetlenül állnak egy esetleges tömegmozgalommal szemben.”⁵³

Október 30-án Polában az ott szolgálatot teljesítő tengernagyok és a szárazföldi csapatok parancsnokának részvételével megtartott tanácskozás szintén a teljes tehetetlenséget konstataálta és arra a következtetésre jutott, hogy a korábban

50 *H. Sokol*: i. m. 727.; ÖStA KA. B/200. Nr. V/1. Aus dem Nachlass des Konteradmirals Arthur von Khuepack. Naplóbejegyzés, 1918. október 29.

51 ÖStA KA. Ms. PK. 6467/1918. (IX. ⁴/₈)

52 Ld. a 45. jegyzetet.

53 ÖStA KA. Ms. PK. 6498/1918. (IX. ⁴/₈)

alkalmazott módszerek használata „beláthatatlan karasztrófára vezet és a rend fenntartása csak a legrövidebb időre biztosítható”.⁵⁴

A flotta sorsa nem is Polában, hanem Zágrábban és Bécsben dőlt el. A zágrábi délszláv nemzeti tanács október 29-én a hadügyminisztériumhoz intézett táviratában követelte, hogy a haditengerészetet adják át a szerbek, horvátok és szlovének államának, mert nem lenne kívánatos, ha olasz kézre jutna, a part néprajzilag különben is hozzá tartozik. Az esetleges olasz birtoklásra vonatkozó érv Bécsben nem maradt hatás nélkül. Még inkább befolyásolta a döntést, hogy Zágrábban még nem mondták ki egyértelműen a Szerbiához való csatlakozást. IV. Károly abban reménykedett, hogy számíthat a Monarchia délszlávjaira az október 17-i kiáltványban meghirdetett föderatív államában.⁵⁵

A végső elhatározás előtt az uralkodó megvitatta a helyzetet Keil és Holub tengernagyokkal, Arz vezéreztudós vezérkari főnökkel és gróf Andrássy Gyula külügyminiszterrel. Egyöntetűen azt tanácsolták a Legfelsőbb Hadúrtnak, hogy a flottát és minden haditengerészeti intézményt haladéktalanul adjon át a zágrábi nemzeti tanácsnak. Horthynek a döntésben semmiféle szerepe nem volt. Feladata, és egyben utolsó flottaparancsnoki ténykedése arra szorítkozott, hogy Keil tengernagynak IV. Károly megbízásából október 30-án az esti órákban táviratilag kiadott parancsát végrehajtsa és a következő napon lebonyolítsa a hadiflotta átadását a zágrábi meghatalmazottaknak.

Bizonyára ez volt a legnyomasztóbb parancs, amit Horthy valaha is kapott előljáróitól. Persze mi egyebet tehetett, mint hogy — Bruno Dittrich fregattkapitánynak, törzse egy tisztjének emlékezése szerint — „borzalmas helyzetben méltóságteljesen és kifogástalanul viselkedett, nem vesztette el a fejét egy pillanatra sem”.⁵⁶

Az átadási jegyzőkönyvet, amelyet Konek Emil sorhajókapitány, a flotta vezérkari főnöke fogalmazott, a Viribus Unitis parancsnoki szalonjában írták alá Horthy és néhány tisztje, valamint a délszláv nemzeti tanács megbízottai. Szóváltás egyetlen kérdésben alakult ki. Metod Koch fregattkapitány — aki már az előző napon csatlakozott a nemzeti tanácshoz és annak képviselőjeként jelent meg a ceremónián — követelte, hogy azonnal vonják fel a jugoszláv lobogót a flotta vezérhajójára. Horthy a kívánságot elutasította és kijelentette, hogy tengernagyi zászlaja csak a piros-fehér-piros színekkel együtt maradhat az árbocon. Ő pedig csak késő délután hajlandó elhagyni a hajót.

Horthyt nyilván valóban zavarta volna a számára idegen zászló, amikor még a fedélzeten tartózkodik. Nem kívánt azonban mindaddig kihajózni, amíg meg nem érkezik előléptetése az altengernagyi (altábornagyi) rendfokozatba. Ennek megtörténte után, röviddel öt óra előtt Horthy partraszállt. A hajó elhagyása előtt küldött táviratában biztosította az uralkodót „rendíthetetlen hűségéről”. Keil tengernagynak pedig jelentette, hogy a flotta parancsnokságát átadta a nemzeti tanács által kinevezett jugoszláv flottaparancsnoknak, bevonta tengernagyi zászlaját és kihajózott.⁵⁷

1918. november elsején Horthy Miklós altengernagy vasúton elhagyta Polát. Tengerészélete befejeződött.

55 *Anon Wagner*: Die k. u. k. Kriegsmarine im letzten Jahr des ersten Weltkrieges. Österreichische Militärische Zeitschrift, 1968. november–december, 415.

56 Österreichische Wehrzeitung, 1922. november 20.

57 ÖStA KA. Ms. PK. 6571/1918. (IX-⁴/8)

FAZEKAS ISTVÁN

A GYŐRI EGYHÁZMEGYE KATOLIKUS ALSÓPAPSÁGA 1641–1714 KÖZÖTT

A hazai egyháztörténetírás eddig kevés figyelmet szentelt az alsópapságnak, legfeljebb a plébániatörténetek, illetve egyes egyházmegyék történeti névtári adatak számot róluk. Külföldön, elsősorban Franciaországban azonban a szociológia betörése az egyháztörténetírás területére új perspektívát nyitott az alsópapság kutatása terén is. A papoknak az egyházközség életében betöltött fontos szerepét szem előtt tartva a kutatók kezdtek figyelmet fordítani származásukra, iskoláztatásukra, képzettségükre. Ezek a munkák statisztikai elemzésekkel mutatták be egy-egy egyházmegye papságát, másrészt pedig az egyházmegye történetét a lelkészkedő papság és a hívek szemszögéből vizsgálták.¹ A francia minta, illetve a történeti antropológia hatására a német nyelvű történetírásban is megindultak hasonló kutatások.² A hazai szűkösebb forrásadottságokhoz alkalmazkodva erre törekszik tanulmányunk is.

A dolgozat alapvető forrásul a vizitációk szolgálnak, melyek a korszakhatárt is kijelölik: 1641-ből származik az első fennmaradt vizitációs jegyzőkönyv az egyházmegye területéről, és 1713/14-ben zajlott az utolsó olyan egyházlátogatás, amelyről még az egyházmegye nagyobb részében maradt fenn jegyzőkönyv.³ A

1 Összefoglalóan *Carla Russo*: Studi recenti di storia sociale e religiosa in Francia: problemi e metodi. *Rivista Storica Italiana* 84 (1972) 625–682. Továbbá *Jean Delumeau*: Le catholicisme entre Luther et Voltaire. Paris 1971. 192–226. Statisztikai elemzésekre *Dominique Julia*: La clergé paroissial dans le diocèse de Reims à la fin du XVIIIe siècle. *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 13 (1966) 195–216. Az egyházmegye története lásd *Louis Perouas*: Le diocèse de La Rochelle de 1648 à 1724. (Sociologie et pastorale) Paris 1964.

2 *Rainer Beck*: Népi vallásosság és társadalomtörténet. In: A német társadalomtörténet új útjai. Szerk. *Vári András*. Bp. 1990. 38–57.

3 A vizitációk többsége a Győri Püspöki Levéltárban (továbbiakban GyPL) található, a pápai főesperesség 1698. évi jegyzőkönyve a Veszprémi Püspöki Levéltárban. Az anyag elérhető a Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) Mikrofilmtárában. A tekercsszámok: 847–849.: a GyPL-ban található 17. századi vizitációk, 2317–18.: a vasvári főesperesség vizitációi, 1049.: a pápai főesperesség 1698. évi vizitációja, 13 327.: a felső-locsmándi kerület vizitációja 1714-ből, 21 965.: a további 1713/14. évi vizitációk. Túlnyomó többségük megjelent nyomtatásban is. Kiadásai: *Josef Buzás*: Kanonische Visitationen der Diocese Raab aus dem 17. Jahrhundert. I–IV. Eisenstadt, 1966–69 (Burgenländische Forschungen 52–55.) *uő*: Kanonische Visitation der Diocese Raab aus dem Jahre 1713. Eisenstadt, 1981 (Burgenländische Forschungen 69.) *uő*: *Házi Jenő*: Die kanonische Visitation des Stefan Kazó Archidiakon von Eisenburg-Vasvár im Burgenland, Teil des Komitates Eisenburg in den Jahren 1697/98. Eisenstadt, 1958. (Burgenländische Forschungen 37.) *uő*: Die kanonische Visitation des Peter Tormássy Archidiakon von

vizitációkból származó adatokat kiegészíti az egyházi és földesúri levéltárak, egyetemi anyakönyvek, helytörténeti szakirodalom anyaga.⁴

1. A győri vizitációk és forrásértékük

A 16. századból jelentősebb vizitációs jegyzőkönyv a győri egyházmegyről nem maradt fenn, mint ahogy ismeretlenek Náprághy Demeter püspök személyesen elvégzett 1614. évi vizitációjának aktái is, és elpusztultak az 1635. évi vizitáció dokumentumai is.⁵ Az első fennmaradt egyházlátogatási jegyzőkönyv 1641-ből származik, amikor Baranyai Péter soproni főesperes, Draskovich György püspök és Esterházy Miklós nádor parancsára, vizitálta a soproni főesperességet. A következő évtizedekből már több vizitáció maradt fenn, közel teljesnek azonban csak az 1696/98. évi vizitáció mondható.⁶

A vizitátor figyelmének nagyon sokféle dologra kellett kiterjednie, emiatt feljegyzései nemegyszer pontatlanok voltak. Csupán a plébános személyével foglalkozó részt szem előtt tartva, előfordul, hogy a vizitátor elhagyta a pap keresztnévét, máskor a plébános nevén és keresztnévén túl semmit sem jegyzett fel. A vasvári főesperesség 1713/14. évi vizitátora, Francesco Scacchi viszont a plébános anyanyelvén és a plébánián eltöltött időn kívül a pap működésére vonatkozólag semmit sem tartott feljegyzésre méltónak. Tekintve, hogy az előző, 1697/98. évi

Eisenburg aus dem Jahre 1674. Eisenstadt, 1961. (Burgenländische Forschungen 45.) *Lőrincz Imre*: A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyve 1659-ből. Arrabona 16 (1974) 233–241. *Pfeifer János*: A veszprémi egyházmegye legrégebb egyházlátogatásai 1554–1760. Veszprém 1947, 281–292. *Varga Imre*: A győri székesegyházi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyve 1698-ból. Arrabona 13 (1971) 177–221. *Uő*: A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyve 1696/97-ből. Arrabona 14 (1972) 283–315. A vizitációkból készült korábbi feldolgozások közül üttörő jellege és inspiráló volta miatt feltétlenül említést érdemel *Vanyó Tihán*: A katolikus restauráció Nyugat-Magyarországon. Sopron megye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai a XVII. század második felében. Pannonhalma, 1928, és *Csóka Lajos*: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929. Az egyházmegye iskolamestereiről már készültek feldolgozások: *Mészáros István*: Népoktatás Nyugat-Magyarországon a XVII. században. Soproni Szemle 30 (1976) 306–328. *Tóth István György*: Vas megye iskolái és tanítói a 18. században. Vasi Szemle 45 (1991) 49–56.

A jelen tanulmány rövid kivonata megjelent ugyanezen cím alatt *Egyházak a változó világban* című kötetben (Szerk. *Bárdos István* és *Beke Margit*. Esztergom, 1991. 277–280.).

- 4 Az alsópapság életére vonatkozó dokumentumok megőrzésére csekély figyelmet fordítottak, mivel ezeknek az iratoknak az illető pap halála után alig volt gyakorlati haszna. A veszendőbe ment dokumentumok mennyiségét jól érzékelteti Martin Nigg pecsenyédi plébános példája, akinek iskolai bizonyítványai a herceg Esterházy család levéltárában maradtak fenn. MOL P 108. A herceg Esterházy család kismartoni levéltára Rep. 48. Fasc. E. Nr. 85.
- 5 Az Alsó-ausztriai Kamara kezelésében lévő Sopron megyei birtokokról 1583-ból egy összefoglaló jelentés, 1597-ből pedig vizitációs akta maradt fenn. *Josef Rüststeuer*: Die Klosterratsakten über das Eisenstadt, 1955. (Burgenland. Burgenländische Forschungen 30.) 8. szám és 11–51. számig. Az 1597. évi vizitáció többi aktája, az 1614. évi és az 1635. évi vizitáció teljes anyaga elpusztult. Csak említések őrizték meg emléktét, vö. Somfalva 1641. évi vizitációját (Somfalva 1641/soproni főesperesség. A vizitációbeli adatok esetében a hivatkozásban mindig a falunévet, a vizitáció évét és a főesperességet adom meg.)
- 6 Egy-egy vizitációs füzet, amelyet helyben elkészített fogalmazvány alapján a vizitáció elvégzése után tisztáztak le, általában egy főesperesség vagy esperesség anyagát tartalmazza. Ez alól kivételt képez az 1670-ben Sopronban és környékén végzett partikuláris vizitáció. Elképzelhető, hogy a pillanatnyilag hiányzó jegyzőkönyvekből felbukkan még egy-egy a következőkben.

vizitáció után a főesperesség alsópapsága kicserélődött, az új emberekről alig tudunk valamit. A helyzetet súlyosbítja, hogy a következő egyházlátogatásra csak 1754/57-ben került sor, így az eltelt időszak alsópapságáról alig rendelkezünk információval. Gyakori jelenség, bár nem feltétlenül a vizitátornak róható fel, hogy pontatlan az életkor megjelölése. Megtörténik, hogy két vizitáció között a pap megfiatalodott. Ellenben pontosak a felszentelési adatok, ebben a páppá szentelésről kapott felszentelési bizonyítvány nyújtott segítséget. A képzettség jellemzésénél nagyon gyakori a semmitmondó „philosophus”, „theologus” kifejezés. Nagyon gyakran nem adják meg az iskoláztatás színhelyét. A „lelkipásztort az esetek többségében” sematikus fordulatokkal jellemzik: „laudatur a concionibus”, „vir probus et zelosus” stb.

2. A győri egyházmegye állapota 1640–1714 között

A Szent István-i alapítású egyházmegye középkori kiterjedését a 17. században is megőrizte. A Dunántúl nyugati sávját Muraszombattól egészen Oroszvárig átfogva magába foglalta a teljes Győr, Moson, Sopron, Vas megyéket, valamint Komárom és Veszprém megye egy részét. Egyházigazgatás szempontjából nyolc főesperességre oszlott: komáromi, locsmándi, mosoni, pápai, rábai, soproni székesegyházi és vasvári főesperességekre. A győri egyházmegye lakossága a 16. században többségében protestáns lett, szinte csak a török okozta pusztítások és a 15. század végi pusztásodás pótlására beköltöztetett horvátok maradtak meg katolikusnak. A németek evangélikusokká, a magyarok pedig többségükben reformátusokká lettek. A katolicizmus megerősítésére már a 16. században történtek lépések. Az Alsó-ausztriai Kamara egyházi ügyekben illetékes szerve, a *Klosterrat* a zálogba adott, és ezáltal joghatósága alá tartozó frankói grófságban és a kismartoni uradalomban 1582-től kezdve jelentős tevékenységet fejtett ki ilyen irányban.⁷ A katolikus restauráció a soproni főesperességben már a 16. század végén eredményeket ért el: 1583-ban 21, 1597-ben már 25 katolikus pap működött e területen. A 16. század másik fontos eseménye Draskovich György püspöksége (1578–87) idején az 1579-ben Szombathelyre összehívott egyházmegyei zsinat.

A következő fél évszázadban Náprághy Demeter vizitációján túl az ellenreformáció legfontosabb eseménye az e területen élő nagybirtokosok áttérése a katolikus hitre. Döntő fordulatot hozott Esterházy Miklós birtokszerezése (1626), Battyhány Ádám (1629) és Nádasdy Ferenc (1643) katolizálása. A kegyúri jog alapján megkezdődött a protestantizmus visszaszorítása. A protestáns tanítók, prédikátorok elűzése után katolikus papok jelentek meg a falvakban. A küzdelem váltakozó eredménnyel meglehetősen sokáig tartott. Az 1647. évi országgyűlés által átadásra rendelt kilencven templom közül számos feküdt a győri egyházmegyében.⁸ Az 1659/60. évi térítéseken túl a döntő fordulatot az 1670-es évtized hozta meg,

7 J. Ritscher: i.m. kívül *Fred Sinowatz*: Reformation und katolische Restauration in der Grafschaft Forchtenstein und Herrschaft Eisenstadt. Eisenstadt, 1957. (Burgenländische Forschungen 35.)

8 1647: 6. tc. 13–15., *Corpus Iuris Hungarici*. Magyar Törvénytar. 1608–57. Szerk.: *Márkus Dezső*. Bp. 429.

véglegesen védekező állásba kényszerítve a protestantizmust. Széchenyi György püspök és megbízottai olyan mennyiségű templomot vettek el, hogy a szigorú kánonjogi tilalmak ellenére átmenetileg kanonokok voltak kénytelenek plébániára menni.⁹ A Thököly-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc rendezetlenebb viszonyait kihasználva a hívek nemegyszer megszabadultak a rájuk kényszerített katolikus paptól.¹⁰

A katolicizmus előretörésének mértékét jól mutatja az egyházmegye plébániáin működő papok létszámának alakulása (lásd a Mellékletben a III.a. sz. táblázatot). Az adatokból látható, hogy a 17–18. század fordulóján a nyolc főesperesség közül háromban (locsmandi, mosoni, soproni) számos plébános szolgált, a másik négyben azonban (komáromi, pápai, rábai, székese gyházi) alig akadt katolikus pap.

Különleges esetet jelent a vasvári főesperesség. Vas megye 59 illetve 62 papja önmagában jelentős szám, de a megye nagy kiterjedésű területét figyelembe véve csekély, ráadásul a lelkipásztorok eloszlása sem egyenletes. Tekintélyes hányaduk a mai Burgenland területén fekvő horvát és német falvakban működött, a magyar részre többnyire csak licenciátusok jutottak.¹¹ Vas megyében tovább nehezítette az egyházi szervezetek működését, hogy a XVII. században a Rába vonalánál még gyakoriak voltak a török támadások. A papság eloszlásának aránytalansága különösen szembeűnő, ha arra gondolunk, hogy 1696/98-ban az egyházmegye területén működő 177 papnak közel $\frac{2}{3}$ -a dolgozott a locsmándi, mosoni és soproni főesperességek területén. A későbbi, 1730. évi és 1752. évi *visitatio liminum*ok adatai azt mutatják, hogy ezek a főesperességek már a 18. század elejére elérték a viszonylagos telítettség állapotát, azaz plébániahálózatuk lényegében kiépült.¹²

Más főesperességekben csak ott tudott megkapaszkodni a katolicizmus, ahol vagy egyházi intézmények voltak a birtokosok, vagy az idők folyamán rekatolizált a földesúr. Ezt jól mutatja a rábai főesperesség 1659. évi vizitációja, ahol mindössze hat helységnek volt plébániája, ezek közül egynek a földesura a győri püspök, egynek a káptalan, egynek a pápóci prépostság, egy megoszlik az Esterházyak és a csornai prépostság között, kettő pedig a szintén katolikus Nádasdyaké. Az 1670-es évek restaurációs mozgalma ezekre a protestáns területekre próbál betörni, de az áttörés csak a 18. században következik be. A kolostorhálózat alakulásának vizsgálata is a fentieket erősíti meg. A 25 szerzetesházból 12 állott a soproni főesperesség területén, további három Sopronban, a locsmándiban kettő, a mosoniban egy, a vasvári főesperességben öt. A legtöbb kolostorral, nyolccal a ferencesek rendelkeztek, a legnagyobb hatásúnak azonban a jezsuiták három

9 „annira keves a pap, isten tudja csak mint uagiunk miatta. szükségképpen egyiknek a Fraternek közül ki kel menni...” — írta Széchenyi György 1670. július 7-én kelet levelében. Győri Történeti és Régészeti Füzetek (továbbiakban GyTRF) 1 (1861) 238.

10 Pl. a móríchidaiak elűzték katolikus papjukat, és evangélikus prédikátort hívtak a faluba, mint ahogy az edveiek is (Móríchida és Edve 1714/rábai főesperesség).

11 A licenciátusi intézményre összefoglalóan, többek között a győri egyházmegye anyaga alapján *Koloman Juhász*: Laien im Dienst der Seelsorge während der Türkenherrschaft in Ungarn. Münster, 1960. A paphány 18. század eleji létét bizonyítja, hogy még 1714-ben is 25 licenciátus működik az egyházmegyében, közülük 22 a vasvári főesperességben. Ez a tény egyben a Vas megyei községek szerényebb anyagi erejét is jelzi.

12 *Vanyó Tihamér*: Püspöki jelentések a Magyar Szentkorona országainak egyházmegyéiről 1600–1850. Pannonhalma, 1933. 138–144.

intézménye mondható, amelyek közül a győri és a soproni rendház emelkedik ki. A jezsuitáknak és a ferenceseknek jelentős volt a missziós tevékenységük is.¹³

3. Az alsópapság anyanyelv szerinti megoszlása

Az egyházmegyék nemzetiségei közül (horvát, magyar, német, szlovén) lényegében három: a horvát, a magyar és a német adta a katolikus alsópapságot. A három nemzet aránya rendkívül tanulságos. Az egyházmegyében működő papság 43%-a horvát, a magyarok aránya 21%, míg a németeké 33%. Az egyházmegyéről egyetlen keresztmetszet adható, az 1696/98. évi vizitációé (vö. Melléklet III.b.). Ezek az adatok megerősítik a horvátok magas arányát. Az ekkor működő 177 paphól 159-nek ismert az anyanyelve, közülük 78 horvát, amit 49%-ot jelent. A magyarok aránya 28%, a németeké 23%. A magyar katolikusok nagyobb aránya egyrészt jelzi az ellenreformáció és a katolikus reform első eredményeit, többek között a magyar anyanyelvű lakosság között emelkedő számú, másrészt ebben a vizitációban szerepelnek a színmagyar rábaközi, székesegyházi kerületek plébániái is. A nagyszámú német papság körében erőteljes fluktuáció figyelhető meg. A jórészt külföldről érkező papok álmai feltehetőleg nem teljesültek, ezért távoztak el innen rövid idő múlva.

A horvátok száma akkor bizonyul különösen magasnak, ha az egyházmegye lakosságán belül arányukat is ismerjük. Sajnos nem minden vizitáció tartalmaz adatokat a lakosság számáról, ezért 18. századi adatok arányosításával csupán hozzávetőleges lakosságszámot tudunk adni. A 18. század végén az egyházmegye lakossága kb. 240–260 ezer fő, ezen belül a horvátok száma mintegy 30 ezer, azaz lényegében a népesség 1/8-a adja a papság közel felét.¹⁴ Ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy míg a németek többsége (170-ből legalább 100) a határon túlról érkezett. A magyarok egy része is más egyházmegyében született, míg a horvátoknak több mint 90%-a származik az egyházmegye területéről. A többi horvát Horvátországból illetve Ausztriából érkezett. A horvátok magas arányát régi hazájukból magukkal hozott mély vallásosságuk magyarázza. A reformáció alig érintette meg őket, a katolikus papság mindvégig megőrizte náluk társadalmi presztízsét. A sanyarúbb körülmények között élő horvátságból a kiemelkedés lehetőségét biztosította a család számára, ha valaki a papi hivatást választotta. Ezt igazolja az a tény, hogy a horvát papok egy része szüleiével vagy esetleg testvéreivel együtt élt a plébánián.¹⁵ Előnyükre szolgál, hogy közülük többen beszéltek a horváton túl magyarul vagy németül. Erre vagy szülőföldjük vegyes etnikai összetétele készítette őket, vagy pedig tanulmányaik során kényszerültek valamely ide-

13 *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Veszprém, 1929. 176–183.

14 A becslés a vizitációkban szereplő népességszámokra épül, amelyek esetenként kritikával kezelendők. A 18. századi népességösszeírásokra *Piszker Olivér*: Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743–83.). Pannonhalma 1933. 53.

15 Pl. Joannes Holbics testvéreivel és annak feleségével él a plébániáján (Fehéregyháza 1674/soproni főesperesség — A burgenlandi falvak esetében a legelterjedtebb névváltozatot használtam.).

gen nyelv elsajátítására. Mivel az egyházmegye etnikai összetétele nem felel meg a papság etnikai hovatartozásának, számos vegyes lakosságú plébánia pedig több nyelv magas szintű ismeretét kívánta meg, a plébániák betöltésénél gondok akadtak.

A helyzetet tovább nehezítette, hogy a plébániák anyagi helyzete erősen eltért egymástól, némelyiknek alacsony jövedelme miatt igen csekély vonzóereje volt, a hívekben pedig erősen élt az igény a nyelvüket jól beszélő pap iránt. Így 1713-ban a mosoni főesperességbeli Kálnok lakói emeltek óvást plébánosuk, Stephan Pertels ellen, ő ugyanis vesztfáliai lévén, a német más nyelvjárását beszélte, mint amit ők. Az ausztriai származású Gaspar Brateyt pedig amiatt érte vád, hogy csak németül és szlovénul tud, a horvátot nem ismeri.¹⁶ Ezek a késői példák jelzik, hogy a papság etnikai összetételéből adódó problémák a 18. században is tovább éltek.

4. Az alsópapság megoszlása születési hely szerint

a) Német-római Birodalom

A németországi papok 40 fős csoportjának egyik fele a katolikus törzsterületnek számító Bajorországból került ki. A másik rész származása esetleges, akad közöttük olyan, aki Alsó-Szászországból érkezett, mások Vesztfáliából, a württembergi hercegségből vagy éppen Poroszországból származtak.

Németországi papok főleg a XVII. század derekáig működtek Magyarországon: 1663-ig huszonnégyen, míg 1714-ben már csak öten szolgálnak az egyházmegyében. A német papok többek között azért jöttek Magyarországra, mert a harmincéves háború feldúlta hazájukat. Működési területük korszakunk elején főleg a soproni főesperesség, azon belül is az Esterházy-uradalmak németek lakta falvai. A 17. század későbbi évtizedeiben elsősorban a Moson megyei magyaróvári Habsburg-uradalom alkalmazta szívesen őket.¹⁷

Képztségük messze meghaladja a magyarországi átlagot. Tanulmányi idejük nemcsak hogy hosszabb, mint a magyaroké, de a végén gyakrabban szereznek egyetemi fokozatot. Filozófiai magister, teológiai baccalaureus, doktor, sőt kánonjogász is akad közöttük.¹⁸ Tanulmányaik helyéről keveset tudunk. Hármukről igazolható, hogy Rómában végeztek.¹⁹

Becilleskedésük a magyar környezetbe nem volt zavartalan. Nagyobb tudásuk néha indokolatlan büszkeséggel töltötte el őket. A vesztfáliai Stephan Pertels kálnoki plébános pl. paptársait, rendkívül durván, barmoknak nevezte. Másvalaki

16 Bratey „...in hac parochia quasi semi-Croatica debite nequit inservire ob ignorantiam linguam eorum, unde querimonia est ex parte Croatica et alius desideratur.” (Miske 1697/vasvári főesperesség). Bernardus Dobrneli (Dobrneli) ellen hívei azért emelnek vádat, mert nem tud rendesen magyarul (Szécsény 1713/vasvári főesperesség).

17 Pl. Kishöflálynak 1641–85 között van németországi papja, Kismartonnak 1651–63 között, Nagymartonnak 1611–51 között. A magyaróvári uradalomban Magyaróváron 1713-ban, Kálnokon 1680-ban és 1713-ban, Mosonszolonokon és Rajkán 1680-ban szolgál németországi pap.

18 A 40 személy között 5 filozófiai magiszter, 7 theologus moralis, 2 theologus absolutus, 3 teológiai baccalaureus, 1 teológiai doktor akad.

19 Joannes Adolphus a Solte (Ruszt 1674–80/soproni főesperesség), Joannes Strebele (Feketeváros 1641/uo.), Joannes Adamus Mollerus (Széleskút 1651/uo.).

a magyar szentek ünnepeit hanyagolta el, mondván, hogy túlságosan sokan vannak és a parasztokat elvonják a munkától.²⁰

A legtöbb német papról nem tudjuk, hogyan került Magyarországra. Feltehetőleg voltak köztük, akik Bécsen keresztül érkeztek ide, bízva abban, hogy Magyarországon megfelelő javadalomhoz jutnak. Általában jól jövedelmező plébániákon működtek (Sopron megye plébániái a legjobban ellátottak közé tartoztak), csupán néhányuknak jutott vékonyabb kenyér. Kérdés persze, hogy a magyar viszonyokhoz képest jónak számító javadalom mit jelentett egy Németországból jött pap számára. A 40 személyből 28 csupán egy vizitációban fordul elő, a legközelebbi egyházlátogatáskor már hiába keressük őket. Figyelembe kell venni azonban azt is, hogy többségük már nem volt fiatal, amikor Magyarországra érkezett.

Közülük nyolcat Bécsben szenteltek fel vagy legalábbis osztrák püspök ordinált, és joggal feltételezhető, hogy tanulmányaikat már Bécsben végezték. Három német papot magyar püspök szentelt fel.²¹ Mások felszentelt papként jól jövedelmező plébániát remélve érkeztek Bécsbe, és Bécsből kerültek tovább az osztrák határhoz közeli Esterházy- vagy magyaróvári uradalmak területére. Többeket mozgathatott a vándorlás és a világlátás vágya. Megjegyzendő, hogy németországi papok jelenléte már 1640 előtt is megfigyelhető: a *Klosterrat* idején a körülbelül 150 plébániát kérő pap között 7 bajor is található.²²

A továbbállók mellett akadtak olyanok, akik gyökeret vertek. Az 1640-es években Róbert michaelsteini ciszterci apát, lajtapordányi, majd kismartoni plébános beadvánnyal fordult az alsó-ausztriai igazgatáshoz, majd Eleonóra császárnőhöz. Beadványában kérte Kismarton, Kishöflány és Szentgyörgy plébániáját, valamint a kishöflányi beneficium átengedését, hogy ezekre a javadalmakra támaszkodva egy 12-13 személyt befogadó ciszterci kolostort alapíthasson.²³ A terv nem valósult meg, bár az említett plébánián később is működtek ciszterek.²⁴

A Német-római Birodalomból jött papok erkölce bizony hagyott kívánnivalót maga után. Nem szabad azonban elfeledni, hogy a katolikus reform kibontakozása Németországban és azon belül a katolikus Bajorországban sem ment zökkenők nélkül, és igazán a 17. század második felére hozta meg a gyümölcsét. A Magyarországra érkezőkön ezért sem kérhető számon teljes joggal Trident papi eszménye.

20 Andreas Railin rajkai plébános levele Keresztély Ágost püspökhöz. 1711. aug. 13., Rajka. GyPL Keresztély Ágost iratai VIII. kötet f. 771–772. A magyar szentek elhanyagolása volt Florianus Behr zillingdorfi plébános bűne (Zillingdorf 1663/soproni főesperesség).

21 Pl. Jacobus Strebelét maga Draskovich püspök szentelte fel (Széleskút 1651/soproni főesperesség). A protestánsból lett katolikus pap Andreas Faber feltehetőleg még lutheránus korában érkezett Magyarországra. Őt Gubasóczy nyitrai püspök ordinálta (Kálnok 1680/mosoni főesperesség).

22 Johann Tarfuess a bajorországi Tölzsből származott, de Magyarországra a stájerországi seckau egyházmegyéből érkezett. Magyarországon azután konkubinátus miatt öt hetet elzárásban is töltött. *J. Riusterer*: i. m. 479. sz., 481. sz., 497. sz., 856. sz.

23 I. m. 327–328. sz.

24 Kismartonban Róbert apát után Casparus Jongellinus következett (1650–59). Kishöflányban lelkészkedett Albertus Baillif (1651), Michael Petri (1659), Nicolaus Höss (1663–85). Ez utóbbi ezt megelőzően Szentgyörgyön szolgált.

b) Osztrák tartományok

Az ausztriai származású papok 61 fős csoportjában az összes osztrák tartomány képviseltette magát. Különösen magas a stájerországi papok száma (19), messze megelőzi Krajnát (7), Alsó-Ausztriát (8), Tirolt (4).

A stájererek magas arányában több tényező is figyelemre méltó. Számuk 1714-re emelkedik meg, Vas megyében, amely a fő működési területük, ekkor 11-en vannak. Közülük többen szerzetesek, ketten a vorauai ágostonos kolostor, ketten a póllauai kanonoki kollégium tagjai.²⁵ Kérdés, hogy milyen viszonyban voltak kolostorokkal. A szerzetesek esetében, mint erre még visszatérek, gyakran előfordul, hogy végleg elhagyták a közösségüket. Itt azonban olyan szerzetesrendekről van szó, amelyek feladatuknak tekintették a lelkipáspasztorkodást, másrészt ismerünk kolostorába visszatért rendtagot is.²⁶

Az Ausztriából érkezett papok között voltak horvát és szlovén származásúak is. Képzettségük alacsonyabb szinten állt, mint a németországiaké, de még mindig meghaladta a magyarországi átlagiskolázottság színvonalát.²⁷ Tanulmányaik színhelye feltehetőleg Bécs és Graz. Akadt közöttük azonban olyan is, mint Gaspar Paulenich, akit a győri püspök helynöke, Csíki István szentelt fel.²⁸ A 61 személy közül 44-nek az életkora állapítható meg magyarországi működésének kezdetén. A kapott átlagéletkor 40,82 év, a németországinál alacsonyabb (44,16). Ez azt jelenti, hogy bizonyára többen is voltak, akik felszentelésük után röviddel az egyházmegye kötelékébe kerültek. A 61 személy közül 47 csupán egyszer szerepel a vizitációkban. Megjegyzendő azonban, hogy a fő működési területükről, a vasvári főesperességről csak 1674-ből ismerünk egy töredékes és 1697/98-ból, valamint 1714-ből két további teljes jegyzőkönyvet. 19 személyről mutatható ki, hogy 5 évnél tovább működött az egyházmegyében. Vas megye mellett még más főesperességek német plébániáin is megfordultak, jelezve, hogy a hazai németség körében kevesen választották a katolikus papi hivatást.

c) Egyéb külföldiek

Ebbe a csoportba tartoznak egyrészt a német nyelvterületről származó svájci, belga és litván papok, másrészt a Cseh Korona országaiból, főleg Morvaországból érkezők.²⁹ Külön említendő Esterházy Pál három papja, akik 1672–1700 között egymást követően viselték a kismartoni várplébános tisztségét. Mindhárman tudtak olaszul, közülük Thomas Szolper dalmát volt, Thomas Walberger (Boltper-

25 Vorau: Joannes Georgius Tentius (Vasfarkasfa), Clemens Köning (Rábaszentmárton). Pöllau: Joannes Stökel (Máriafalva), Franciscus X. Lebel (Kiczlád). A vorauai kolostor tagjai közül Ferdinand Kotter 1674-ben Máriafalván, 1683–90 között Pinkafőn plébános. *Kugler, Franz*: Geschichte der Stadt Pinkafeld mit Berücksichtigung d.r.k. Pfarre. Eisenstadt, é.n. 49.

26 Joannes Georgius Tentius 1716-ban hazájában halt meg. *Fank, Pius*: Die Chorherrenstift Vorau und sein Wirken in Vergangenheit und Gegenwart. Graz 1925. 192.

27 Filozófiai baccalaureus 1, magiszter 6 volt közöttük, teológiai baccalaureus 2, licenciátus 1, doktor 1. Hatán pedig mind a négy év teológiát végigjárták, azaz theologus absolutusok voltak.

28 Szárazvám 1641–51/soproni főesperesség.

29 A helvét Albertus Simon (Szentkút 1674/vasvári főesperesség), a belga Marcus Christiani (Szentmargaréta 1651/soproni főesperesség), a litván Casimirus Kudrevicz (Rajka 1659–63/mosoni főesperesség), és a konstanzi püspökségből származó Johannes Textor (Pecsenyéd 1641/soproni főesperesség) sorolható ide. Valamivel több a morvaországi, (nyolc fő), továbbá egy sziléziai.

ger) trieszti születésű, Franciscus Orsolini pedig egy sienai eredetű, ismert olasz építészcsalád sarja.³⁰

d) Horvátország

A horvátországi és a Magyarországra vándorolt horvátok között megmaradtak a kapcsolatok, erre utal az egyházmegyében működő horvátországi származású papok magas száma is. Nemcsak a horvát határhoz közeli Vas megye déli részein szolgáltak horvát papok, hanem a horvát településterület északi csücskén, a soproni főesperességben is. Egy részük már felszentelt papként jött az egyházmegyébe.³¹ Más részük viszont a győri egyházmegye növendékeként végezte el teológiai tanulmányait, és sokan közülük ezt megelőzően a győri vagy soproni jezsuita gimnáziumba jártak.³²

A horvátországi papok a németországiaknál könnyebben eresztettek gyökeret nálunk. 16 személy közül 8 több vizitációban is szerepel. Egyikük volt Petrus Kaleschak, Krapinán született, de a gimnáziumot már Győrről végezte el (1636–42 között), 1643-ban pedig a nagyszombati egyetemen tanult logikát, később plébános lett Füldezen, majd Császárfalván, Peresztegen, közben káplán Sopronban (naplója fontos művelődéstörténeti forrás), 1676–87 között karkáplán a győri káptalanban, 1687–96 között pedig kanonok.³³

e) Az egyházmegyén kívül született magyarországi papok

A 40 fős csoportnak több mint fele, 23 személy az esztergomi egyházmegye területéről származott. Ezenkívül figyelemreméltó a nyitrai püspökség területéről és az Erdélyből jöttek csoportja.

Képzettségük valamivel felette áll az átlagnak. Az egyházmegye határán túlról érkezettek egy része az egyházmegye növendékeként végezte el a teológiát, öten a győri jezsuita gimnáziumban tanultak.³⁴ Tizen végeztek a bécsi Pazmaneumban, egy Rómában, egy Grazban, ketten tanultak Nagyszombatban és Győrben, egy Bécsben és Győrben is, ketten Nagyszombatban. Hosszabb időt, legalább öt évet tizenhárman töltöttek az egyházmegye szolgálatában, a többség, kihasználva a magyar papok iránti „keresletet”, más egyházmegyébe ment. Akadtak azonban régi vagabundusok, akik itt ragadtak, mint például a Somogyból származó Kál-

30 Szolper Kismarton-várplébánia 1674/soproni főesperesség, Walberger (Boltperger) uo. 1680, Orsolini uo. 1696.

31 Korábban a zágrábi egyházmegye papja volt Franciscus Horvat (Muraszombat 1714/vasvári főesperesség).

32 Acsay Ferenc: A győri főgimnázium története 1626–1900. Győr, 1901. 88–93. Acsay szerint a soproni kollégium alapítása után a horvátok többsége oda pártolt.

33 Életrajza Bán János: Kaleschiák Péter. Soproni Szemle 6 (1942) 86–89. Középiszkolai tanulmányaira: Catalogus Discipulorum Jaurinensis Gymnasii Societatis Iesu de annis 1630–1668 A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban PK) 120.b. A.19.; Nagyszombatra lásd Matricula universitatis Tyrnaviensis 1635–1701. A nagyszombati egyetem anyakönyve 1635–1701. Kiadásra előkészítette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Zsoldos Attila. Bp. 1990. 40.

34 Alfalvy János pl. 1633-ban szerepel a gimnázium katalógusában mint „poeta Siculus” (PK 120.b. A.19.). A győri egyházmegye növendékeként szerepel Bedy Vince gyűjtésében Keszthelyi János (Szany 1696/rábai főesperesség). Bedy Vince: A győri egyházmegye papnevelésének története. Győr, 1937. 161. Rómában tanult szintén Győr növendékeként az esztergomi egyházmegyes Michel Petricz (Lózs 1659/locsmándi főesperesség, Vis 1663/uo. Veress Endre: A római Collegium Hungaricum et Germanicum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. Bp. 1917. 51–52.)

mánczy Sámuel, aki a gráci egyetemen tanult majd az egi káptalan tagjaként bukkan fel (1635–43). Valószínű, hogy az 1644/45. évi háború mozdíthatta ki helyéről, meg sem állt a locsmándi főesperességig, ahol az 1647. évi és 1651. évi vizitációban találkozunk vele. 1659-ben már mint halottat említik.³⁵

Az egyházmegye határain túlról érkezők közül a legnagyobb ívű pályát az erdélyi Szenttamásy Máté futotta be, aki a bécsi egyetemi tanulmányok elvégzése után csepregi plébános majd 1655-ben csornai prépost, 1667-ben pedig választott erdélyi püspök lett.³⁶

f) Az egyházmegye területéről származó papok

Az egyházmegye területéről származó papok többsége a soproni főesperességben született. Sokkal kisebb a mosoni, locsmándi és vasvári főesperesség fiainak aránya. Az 1696/98. évi vizitáció adatai jól mutatják a katolikus restauráció első eredményeit Locsmándban és Vasban. A soproni főesperességet közelebről megvizsgálva látszik, hogy 17 településről származott háromnál több pap, magából Sopronból csak négy. Ezek mind horvát települések, kivéve Kismartont, Nagymartont és Szarazvámot (3-3 pap), Szombathelyet (11) és Győrt (9). Különösen sokan származnak Búdöskútról (7), Darázsfalváról (10), Ottaváról (8), Szarvkőről (9) és Vulkapordányból (16).

Ez is mutatja, hogy a mindvégig katolikus horvátoknál a katolikus pap megőrizte társadalmi megbecsülését, továbbá a katolikus restauráció ezen a területen a *Klosterrat* jóvoltából már a 16. században megindult, és azt később az Esterházyak földesurasága is segítette. Az 1651. év vizitátora több községet megdicsért hitük buzgó gyakorlásáért.³⁷ Bizonyára fontos volt a papi hivatás választásánál a családban, rokonságban látott példa, illetve a falu lelkipásztorának hatása. 36 évig volt a számos papot adó Vulkapordány plébánosa Joannes Vlahovich, aki ugyan 1647-ben kanonok lett, de rövidesen visszatért a falujába. Működése alatt új templomot és iskolát emeltetett. Őt megelőzően a 16. században már volt egy sokáig szolgáló plébánosa a falunak, Georgius Ladnitsch, aki 40 évig működött ott.³⁸ A Nádasdy-birtokhoz tartozó Szarvkőnek a 16. században szintén volt egy plébánosa, aki hosszú időt töltött a faluban: Mathias Goplitsch, majd a 17. században az ausztriai származású Vidonich (1631–63 között).³⁹ A tartósan egy plébánián működő személyiségek feltehetőleg jelentős szerepet játszhattak a katolicizmus megőrzésében, bár tevékenységükre alig van adatunk.

35 Kövesd 1647/locsmándi főesperesség és Lózs 1651/uo. Gráci tanulmányaira *Andritsch, Johann*: Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz (1586–1782). Graz, 1965. 48. Egi működésére *Nováky József*: Memoria dignitatum. In: Adatok az egi egyházmegye történetéből. IV. Eger, 1902. 199. 202. Továbbá Buday György szentmargitai plébános példája, aki 1647-ben lemondott a plébániájáról, amelyet, mint írta, csak a háború miatt vállalt el. MOL P 124 Eszterházy László gróf iratai, Nr. 435.

36 Csepreg 1647–1651/locsmándi főesperesség. Életrajza: *Temesváry János*: Erdély választott püspökei. II. Szamosújvár, 1914. 17–30. 88–93. 1637-ben bécsi egyetemi hallgató. Die Matrikel der Universität Wien. Bearb. von *Franz Gall*. Graz–Köln–Wien, 1961–1975. II. 157.

37 A darázsfalviak „omnes catholici in divinis sacrisque exercitiis frequentes et preceptum ecclesiae sat observantes” (Darázsfalva 1651/soproni főesperesség). Hasonló dicséretet kap Oszlop és Sérc is.

38 Vlahovichra a legrészletesebben *Szabady Béla*: Draskovich György győri kanonokjai. Győri Szemle 9 (1938) 118–119. p. Ladnitschot az 1597. évi vizitációban említik, mint már 40 éve ott működőt. *J. Riutsteuer*: i. m. 37. sz.

39 1597-ben a vizitátor szerint Goplitsch már 30 éve van a faluban. i. m. 45. sz.

Sajnos a vizitációk csak kivételes esetben árulják el a papok társadalmi hátterét. Néhány adalékot az iskolai anyakönyvek szolgáltatnak, de ez nem elég a pontos kép megalkotásához, más módszerekhez kell folyamodni. Főrendű személy egy akad, Illésházi Ádám.⁴⁰ Nemes család sarja Zichy György és Tarródy János.⁴¹ Talán nem véletlen, hogy ez utóbbiak mindketten Rómában tanultak, és kano-nokká lettek. A feudális társadalomban bizonyára érvényesült a társadalmi környezet segítő hatása. Nemeseket leginkább Vas megye szülőttei között kereshe-tünk.⁴²

A papok nagy része az *ignobilis* rétegből került ki. Szabad királyi városból, il-letve Győrből, amely ekkor mezővárosnak számít, alig származott pap (18). Ezt nem lehet egyszerűen a protestantizmussal magyarázni. 1640–1714 között a győri egyházmegye területéről 108 személy lépett a jezsuita rendbe,⁴³ közülük 18-an származtak királyi városból, további 44-en Győrből, 23 személy más mezőváros-ból és mindössze 23 faluról.⁴⁴ Az alsópapok születési helye kapcsán megismert horvát települések közül csak Drasburg szerepel egy jezsuitával. A soproni főes-perességből származó 25 jezsuita közül 10 soproni, 5 kismartoni, 3 nagymartoni, csak heten származtak faluról. Sajnos más rendekről nem készíthető hasonló fel-mérés, és ez különösen fájdalmas az egyházmegyében számos kolostorral rendel-kező mariánus ferences szerzetesek esetében. A fenti adatok megerősítik, hogy az alsópapság bázisát a falun, illetve kisebb mezővárosokban élő népesség adta. A városokban élők (polgárok és nemesek) vallási igényeinek sokkal inkább megfe-lelt a jezsuita szerzetes, mint a világi pap, jóllehet mindkét rétegből származók ugyanannak a rendnek az iskolájában tanultak. Ez aláhúzza a társadalmi környe-zet fontosságát, ugyanakkor jelzi, hogy a városokban a szerzetespapokkal szem-ben a világi papság csatát veszített.

5. Életkor

A bizonytalan becslések miatt óvatosan kell bánnunk az életkorra vonatkozó ada-tokkal (lásd a Melléklet II.d. sz. táblázatát). A helyzetet nehezíti, hogy egyedül a soproni főesperesség területéről rendelkezünk összefüggő adatsorral, illetve csak az 1696/98. évi és az 1713/14. évi vizitációk szolgáltatnak kellő mennyiségű adatot az életkorról (lásd a Melléklet III.e. táblázatát). Ezen adatok szerint a papság ge-rincét a 25–45 év közötti nemzedék adja. Kisebbség a 46–65 év közöttiek részesedé-se, míg a 65 év feletti korosztály ritkának mondható. 1714-ben csak 34 év a sopro-

40 Bezenye 1663/mosoni főesperesség. Tanulmányaira Veress E.: i.m. 49.

41 Zichy Györgyre Sopron 1674/soproni főesperesség. Továbbá Bedy Vince: A győri székeskáptalan története. Győr, 1939. 452–453.

42 A győri gimnázium anyakönyvében pl. Bakos Imre neve mellett 1678-ban „syntaxista Nobilis Un-garus Sabariensis” állt, Bornemissza Pál pedig 1689-ben „poeta, Nobilis Ungarus Sabariensis”. PK 119.b. A.20.

43 *Ladislauš Lukács*: Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum provinciae Austriae S. I. (1551–1773). I–III. Romae 1987–1988.

44 Főesperességenkénti bontásban ugyanezek az adatok: komáromi: 1, locsmándi: 6, mosoni: 11, rá-bai: 1, soproni: 25, székesgyőri: 1; győri: 44; vasvári: 19.

ni főesperesség papjainak az átlagéletkora, ez azt jelenti, hogy ez a papság még 15–20 éven keresztül fog dolgozni.

6. Iskoláztatás

A középiskola elvégzése után a fiatal klerikusnak filozófiai és teológiai tanulmányokat kellett folytatnia, hogy a lelkipásztorkodáshoz szükséges ismereteket megszerezze. A filozófia elméletileg három, a teológia négy évig tartott. A valóságban a súlyos paphiány miatt a képzés gyakran csak a legszükségesebb ismeretek megszerzésére szorítkozott. Pázmány Péter a *Pazmanium* alapítólevelében kikötötte, hogy a lehető leggyorsabban szenteljék fel a növendékeket és küldjék a plébániákra, mert nem tudósokra, hanem lelkipásztorokra van szükség. Ennek értelmében a kispapok egy része csak az ún. moralist vagy kauzisztikát tanulta két évig, azaz csak a lelkipásztorkodáshoz szükséges legfontosabb ismereteket szerezte meg.⁴⁵ Mások elkezdték a spekulatív (tudományos) teológia elsajátítását, de gyakran nem jutottak tanulmányaik végére.

a) Középiskola

Az egyházmegye területén működő jezsuita gimnáziumok közül egyedül a győri katalógusai maradtak fenn. Az alsópapság származása kapcsán elhangzott, hogy milyen nagy vonzáskörzettel rendelkezett egy-egy iskola. A győri gimnázium a 17. század végéig Nyugat-Magyarországtól kezdve egészen Horvátországig vonzotta a tanulni akaró diákokat. A források tanúsága szerint a püspök már a felsőbb gimnazisták közül kiválasztotta azokat, akiket ő tanított. Sennyey püspök gazdasági instrukciójában szerepelnek az *alumnusok*, *poeták* és *retorikusok*.⁴⁶ 1670-től a gimnázium az alsó osztály megosztottsága miatt hat évig tartott.⁴⁷ A jezsuiták szigorú mellett a mainál kisebb iskolalátogatási fegyelem is hozzájárult ahhoz, hogy többen hosszabb idő alatt végezték el a középiskolát. A vizitációban szereplő papok közül 45-öt sikerült a gimnázium katalógusaiban fellelni. Közülük tizenketten ismétettek osztályt, Bódis Mihálynak, Középpulya leendő plébánosának pedig háromszor kellett végigjárnia a *principista* osztályt.⁴⁸ Bizonyos fluktuáció kimutatható a gimnáziumok esetében is, előfordult, hogy valaki stúdiumait több középiskolában végezte. A súlyos paphiányt jelzi, hogy két esetben felszenteltek olyanvalakit is, aki a középiskolát sem fejezte be. (Igaz, hogy a két eset közül az egyik egy szerzetes volt).⁴⁹

45 *Carolus Rimely*: Historia Collegii Pazmaniani. Viennae 1865. 11. A kauzista képzésre *Mihályfi Ákos*: A papnevelés története és elmélete. I. Bp. 1896. 170.

46 *Szabady Béla*: Győri kancellárpüspök mint gazda a 17. században. Győr, 1931. (KIny. a Győri Szemle 1931. évfolyamából.) 40.

47 *Mészáros István*: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Bp. 1981., 244.

48 1647–49 között principista. PK 120.b. A.19.

49 Georgius Nesehmics „syntaxeos olim auditor” (Klempa 1659/soproni főesperesség). Joannes Sebestini grammatista (Alsópulya 1647/locsmánda főesperesség).

Mások a gimnázium befejezése után nem folytattak filozófiai stúdiumokat. A csak retorikus végzettséggel rendelkező papok korszakunk elejére jellemzőek (a 11 közül kilenc 1641–63 között működött). Ők minden bizonnyal helyben, a győri szemináriumban, pontosabban a mai szeminárium elődjében szerezték ismereteiket, tekintve, hogy az egyetemen a teológia előtt megkövetelték a filozófia bizonyos szintű (1, 2, 3 év) elsajátítását.

b) A filozófiai oktatás

Az arisztotelészi művekre épített filozófiai oktatás három évig tartott. Az első évben logikát, a másodikban fizikát, a harmadikban metafizikát tanultak.⁵⁰ A vizitációk tanúsága szerint korszakunkban mindvégig akadtak olyanok, akik nem végeztek el a teljes kurzust, hanem már a logika vagy a fizika elvégzése után teológiát kezdtek tanulni, jöllehet az 1714. évi vizitáció szerint számuk erősen megfogyatkozott a korszak végére. A papok közül jóval többen végezték el a filozófiát, mint ahányan félbehagyták azt, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az egyszerű *philosophus* elnevezés alatt is olyanok rejtőznek, akik elvégezték a hároméves kurzust.⁵¹ A győri szemináriumban egyébként csak a 18. század folyamán jött létre filozófiai oktatás. Előtte a növendékeket Nagyszombatba, illetve Bécsbe járatták. A papok legalább $\frac{2}{3}$ -áról feltételezhető, hogy a teljes filozófiai kurzust elvégezték. Egyetemi fokozatot viszont nagyon kevesen szereztek. A 41 magisterből 12 külföldi volt, további hét pedig az egyházmegyén kívülről származott.

c) A teológiai oktatás

A vizitációk a teológiai ismeretek jellemzésére három fogalmat használnak: *moralista*, *casista*, *speculativus*. A három fogalom közül az első kettő, a moralista és a casista lényegében egymás szinonímája.⁵² A mögötte rejlő képzettség az esetek többségében azt a rövidebb, legfeljebb kétéves tanfolyamot jelenti, melynek során a papnövendék csak a teológia gyakorlati vonatkozásaival ismerkedett meg. Az elméleti, spekulatív teológia ebbe a két évbe nem fért be.

A rövid ideig tartó képzést a már sokat emlegetett paphány tette indokolttá. Az egyházmegye papságának zöme (304 fő) morális, kauzisztikus jellegű tanulmányokat folytatott. Ez nem magyar sajátosság. 1617/19-ben, tehát valamivel korábban a stájerországi seckai püspökségben végzett vizitáció során hasonlóképpen leginkább morálteológiai kurzust végzettekkel találtak az egyes plébániákon.⁵³

A tudományos, spekulatív teológiai iskolázottságuk száma lényegesen kisebb. Közülük is kevesen járták végig a 4 évet, általában 2-3 év után abbahagyták tanul-

50 *Mészáros J.* Az iskolaügy története i.m. 305.

51 Pl. Georgius Radanicz 1659-ben *philosophus absolutus* (Parndorf 1659/mosoni főesperesség), 1663-ban *sima philosophus* (Szentmargaréta 1663/soproni főesperesség). Az eltérés mögött a vizitátorok különböző terminológiája állhat. Mathias Bubnich, aki 1696-ban vizitálta a mosoni főesperességet, 11 *philosophust* jegyzett fel, de egyetlen *philosophus absolutust* sem.

52 Pl. Joannes Terbus 1659-ben *theologus moralis*, 1663-ban „*casista medii anni*” (Kimle/mosoni főesperesség). Mathias Debellak 1659-ben *moralista*, 1663-ban *casista* (Lébény/uo.).

53 *Dieter Cwiencck: Jakob I. Eberlein.* In: *Die Bischöfe von Graz-Seckau 1218–1968.* Hrsg. *Karl Amon.* Graz, 1968. 283–284.

mányaikat. A *theologus speculativus* csoportba sorolható a *theologus absolutus*, illetve a sima theologus elnevezéssel illetett papok egy része is.⁵⁴ Theologus speculativussal először 1663-ban találkozunk az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben. Aligha véletlen, hogy a vizitációkban összesen előforduló 50 speculativus közül 37-et, illetve a 31 theologus absolutus közül 15-öt a korszakunk végén, az 1696/98. évi és az 1713/14. évi vizitációk alkalmával írtak össze. Az enyhülő paphiány lehetővé tette, hogy a növendékek huzamosabb ideig tanuljanak.

Egyetemi fokozatot a győri egyházmegye papjai közül nagyon kevesen szereztek. Dallos Miklós püspök 1619-ben lefolytatott kánoni perében a tanúk azt vallják, hogy Magyarországon nem szokás egyetemi gradust szerezni.⁵⁵ Valóban, a hét *baccalaureus* közül 4 külföldi, a 7 doktorból három szintén. A 6 jogot tanult plébános kivétel nélkül a határon túlról érkezett. (Lásd a Melléklet II.f., és II.g., sz. táblázatait.)

d) A tanulmányok színhelye

Az egyházmegye papsága tanulmányait különböző helyeken végezte. Az elitképzés színhelye Róma, a magyar származásúak esetében a *Collegium Germanicum-Hungaricum*. A tíz, egyházmegyéből származó növendék közül csak kettő végezte itt teljes mértékben stúdiumait. Heten érkeztek más egyetemről: öten Bécsből (ebből 3 a Pazmaneumból), 1 Grazból, 1 Kassáról. A Rómában tanultakat képzettségük az egyházmegye papság legfelső rétegébe emelte. Ennek ellenére a 14 római *peregrinus*ból csak hárman lettek kanonokok, Tarródy János és Zichy György Győrben, Nagymihály Ferenc pedig Nyitrán, majd Veszprémben.⁵⁶ Azt, hogy az egyházi karrierben nem csupán a tehetség számított, jól mutatja az is, hogy a gyenge képességűnek minősített Nagymihályi Ferenc felszentelése után rögtön nyitrai kanonok lett, a közepes felkészültségű Zichy György pedig győri kanonok. A hallgatók kiválasztásában és későbbi pályájában nagy szerepet játszott az őket Rómába küldő személy pártfogása.

Akadtak olyanok is, akik elhárították a magasabb egyházi tisztségeket, mint például az eretnekek elleni harcra kiválóan felkészült Andor István, aki nem fogadta el a győri kanonokságot, valamint a híres Illésházy család sarja, Ádám, aki ágostonos szerzetes lett.⁵⁷ A *romanusok* között elég nagy fluktuáció figyelhető meg. A 14 személy közül 4 külföldi, más egyházmegye növendéke volt három személy, egy személy, Petricz Mihály pedig az esztergomi egyházmegyébe ment át.⁵⁸

Az alsópapság többsége tanulmányait az egyházmegyéhez legközelebb eső, egyetemmel rendelkező helyen, Bécsben végezte. Sokan a Pazmaneum növendékei voltak, ahol a 17. század derekától a győri püspöknek 12 helye volt.⁵⁹ A Szechényi-féle szeminárium megalapítása (1684) után is fenntartották ezeket a he-

54 Pl. Amadaeus Balmart theologus absolutus speculativus (Nyulas, 1663/Mosonio főesperesség)

55 Archivum Secretum Vaticanum (Róma), Archivio della Nunziatura di Vienna. Processi vescovili Nr. 6., f. 3.

56 Tarródyra: *Veress E.*: i.m. 87. Nagymihályira: 64–65. Zichyre: 49.

57 Andor Istvánra *Veress E.*: i.m. 86–87. és Bedy V.: A győri papnevelés i.m. 157. 161. (Kapuvár, 1696/ rábai főesperesség). Illésházyra ld. a 40. jegyzetet.

58 *Ludovicus Némethy*: Series parochiarum et parochorum archidiecesis Strigoniensis. Strigonii 1894. 855.

59 *Bedy V.*: A győri papnevelés i.m. 170.

lyeket azzal a különbséggel, hogy az egyházmegye növendékei 1686-tól kezdve inkább csak a bölcsészeti tanulmányaikat végezték a Pazmaneumban.⁶⁰ A Pazmaneum rektorának egy, a Draskovich püspök számára kiadott bizonyág szerint a püspök a jezsuiták bécsi kollégiumában is tart hat klerikust, hármat pedig a *Pancratiana* szemináriumban.⁶¹ Nagy számban található a bécsi egyetemen olyan pap-növendékek, akik csak az egyetem anyakönyvében szerepelnek, más kollégiumában nem.⁶² Számukat tovább lehet emelni, ha tanulmányi helyként fogadjuk el Bécszet azoknak az esetében is, akiket (bár egyetemi anyakönyvben nem szerepelnek) Bécsben szenteltek fel, nem egy esetben a bécsi püspök.⁶³ Feltételezhető és logikus is, hogy nem az ordinálás szertartására utaztatták fel őket Bécsbe, hanem ott is tanultak. Széchenyi György egyébként is — szemben Draskovich Györggyel, aki igen szívesen szentelte fel maga kispapjait — ritkán vállalkozott erre. Mindez természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy aki Bécsben tanult, azt Győrben szenteljék pappá.

Akadtak olyanok is, akiket valamely egyházi személy tanítottatott, vagy éppen saját költségéből fedezték tanulmányaikat.⁶⁴ A tanulmányok költségeire vonatkozólag a Pazmaneum régensének fentebb idézett levele ad némi tájékoztatást. A püspök évi 125 Ft-ot fizet egy személy után.⁶⁵ Az egyetemi fokozatok szerzéséhez további pénz kellett, mint azt Nicolaus Bennatul gróf Batthyány (II) Ádámhoz intézett levele bizonyítja, melyben a magisteri fokozat 30 Ft-os taxájának kifizetéséhez kér támogatást.⁶⁶ A Bécsben tanulók többsége philosophus absolutusként és *theologus moralisként* végezte be tanulmányait. A teológiai tanulmányok 1–2 évig tartottak, kevesen végezték el a négyéves kurzust.

A külföldi egyetemek közül Graznak volt a legkisebb jelentősége. (A hallgatók csekély számát az magyarázza, hogy a győri püspök növendékeit inkább a császárvárosban taníttatta.)⁶⁷ A kilenc itt tanult pap közül három volt külföldi.

A külföldi egyetemek háttérbe szorították Nagyszombatot. Kisebb szerepét jelzi az ott tanulók számára tett alapítvány alacsonyabb összege is. Széchenyi György Matkovich Mihály kanonok hagyatékából (meghalt 1663-an) 6000 Ft tőkét rendelt arra a célra, hogy kamataiból hat, majd négy növendék tanulhasson Nagy-

60 I.m. 161–163.

61 I.m. 17–18. Draskovich Batthyány Ádámhoz szóló levelében arról ír, hogy 25 növendéket taníttat, ezért is van szüksége a tizedbérlet összegére. MOL P 1314 A herceg Batthyány család körmendi levéltára, Misszilisek Nr. 10 704.

62 A 71 személy közül például az újfalu Vitus Milnicz, aki 1663-ban iratkozott be a bécsi egyetemre. Die Martikel i.m. II. 347. (Újfalu 1680/mosoni főesperesség, Gáta 1696/uo.).

63 Pl. Paulus Godina, aki a győri gimnáziumban 1669-ben rhetor, 1670-ben pazmanista, és a bécsi püspök szenteli fel. PK 120.b. A. 20., *Bedy V.*: A győri papnevelés i.m. 161. (Vép 1674/vasvári főesperesség, Bezenye 1680/mosoni főesperesség).

64 Pl. Joannes Terbus saját költségén végezte Bécsben tanulmányait (Kimle 1659/mosoni főesperesség).

65 Hasonló nagyságú összeg volt szükséges Olmützben is egy diák ellátására Tarnóczy Mátyás alapítványa szerint, amelyet az alsólelőczy plébánia javára tett, évi 2000 Ft kamatait hagyva egy Olmützben tanuló diák javára. Ez a korban szokásos 6 százalékos kamattal évi 120 Ft-ot hozott. Váci Káptalan Magánlevéltára, Vegyes eredeti iratok és oklevélmásolatok. 1654. augusztus 27.

66 1690. március 12., Bécs. MOL P 1314 Nr. 5900.

67 Folnay Ferenc vasvári prépost ugyan ajánlja Batthyány Ádámnak 1656. február 17-én kelt levelében, hogy a birtokain tapasztalható paphiány orvoslására taníttasson Grazban papokat, de az elképzelés nem valósult meg. MOL P 1314 Nr. 14 274.

szombatban.⁶⁸ Az összeg azt mutatja, hogy bár az élet olcsóbb volt itt, mint Bécsben, hisz az évi 360 Ft kamatból, az általánosan elfogadott 6%-os kamattal számolva, 60–90 Ft jutott egy főre, szemben a bécsi 125 Ft-tal, mégis az itt tanult 34 növendék közül 22 csak a bölcsészetet végezte Nagyszombatban, teológiára már Győrben vagy éppen Bécsben járt. Teológiát inkább csak a morális kurzuson tanultak itt. Kivéteklént említhetők olyan plébánián működő bencések, mint Mátyási Orbán és Miskolczy Bernát.⁶⁹

A tridenti zsinat elrendelte, hogy egyházmegyénként szemináriumot kell felállítani. Győrben ennek elsőként Dallos Miklós püspök próbált eleget tenni; szemináriumuk 1627 körül kezdett működni 12 hellyel.⁷⁰ Sennycy István 1632-ben lefolytatott kánoni perében is szó esik arról, hogy a püspök többek között Győrben is taníttat növendékeket. A püspök gazdasági instrukciója azt mutatja, hogy a növendékek a győri jezsuitáknál tanultak.⁷¹ Draskovich György idejében úgy tűnik, hogy a jezsuita *konviktusban* laktak a növendékek, legalábbis erre utal Bény János vikárius 1640. január 30-án kelt levele, amelyben panaszkodik, hogy a *szemináristákat* kirakták a jezsuiták, mert Berdóczi uram nem adott további pénzt, ez a hála az évi 500 Ft-ért, „a jezsuiták ezt sem Aristoteles, sem más bölchek Ethicaiban föl nem találják”.⁷² Draskovich püspök ismételt 6 növendékről beszél Győrben.⁷³ A káptalan és a jezsuiták viszálya, megfejelve a püspök és a káptalan ellentétével nem igen használt a győri szeminárium ügyének. A növendékek száma 6–12 között mozoghatott, lényegében egészen a modern Széchényi-féle szeminárium létrejöttéig, amikor is a létszám tartósan 12-re emelkedett.⁷⁴ A Széchényi-szeminárium alapítása után (1684) 1732-ig, a nagy szemináriumi reformig, azaz a hallgatók hazahívásáig, a Győrben lévő kispapok a *humaniorákat* továbbra is a hallgatják, illetve külföldön végzett filozófia után a teológia moralist tanulják itt-hon.⁷⁵ (Lásd a Melléklet II.g. sz. táblázatát.)

7. Követelmények és műveltség

A zsinatok által megszabott követelmények hozzásegítenek az alsópapság képzettségének megismeréséhez. A plébániát igénylő papok vizsgálatát a legrészletesebben egy, az 1638. évi zsinatra benyújtott tervezet és annak nyomán megfogalmazott cikkely szabályozta.⁷⁶ A plébániát kérő papnak megfelelő latin tudással

68 *Bedy V.*: A győri papnevelés i.m. 207–208.

69 A bencések személyére: A pannonthalmi Szent Benedek-rend története. I–XII. Szerk. *Erdélyi László*. Bp. 1902–1912. IV. 677–678.

70 *Bedy V.*: A győri papnevelés i.m. 176. *Vanyó Tihamér*: Győri püspökség 1629-es jelentése Rómába. *Pannonthalmi Szemle* 6 (1931) 138.

71 A Bécsben lefolytatott kánoni per tanúi egyhangúan vallanak erről. sőt a negyedik tanú, Michael Siczahi, a magyar kamara regisztrátora szerint: „In civitate Jaurinensi non erat exstructum seminarium, sed modo illud constructum Reverendo Domino transferendo...”. *Archivum Secretum Vaticanum*, Archivio della Nunziatura di Vienna. *Processi Vescovili* Nr. 40., f. 40.

72 MOL E 150 A Magyar Kamara Archivuma, Acta ecclesiastica. Irregestrata 30. tétel 17. sz.

73 *Bedy V.*: A győri papnevelés i.m. 186.

74 I.m. 197.

75 I.m. 32.

76 1638: cap. VII. 1. Kiadta *Carolus Péterffy*: *Sacra Concilia... in regno Hungariae celebrata* I–II. Posonii 1741–174. II. 367. A tervezet: 436.

kell rendelkeznie. Tudjon *breviáriumot* olvasni, legyen járatos az ünnepek meghatározásában. Ismerje és tudja magyarázni a nép nyelvén az apostoli hitvallást, a tízparancsolatot, az egyház öt parancsát, a miatyánkot. Legyen tisztában a szentségek számával, hatásával, és a tridentinai zsinat követelményei szerint tudja azokat híveinek közvetíteni. Szükséges még a halálos bűn fajtáinak, a halálos és bocsánatos bűn közötti különbségnek az ismerete. Jártasnak kell lennie a kontroverziákban is, hogy az eltévelyedetteket az igaz útra visszavezethesse. Rendelkezzék megfelelő prédikációs készséggel, beszédeiben az üres fecsegés helyett rövidsége és tartalmasságra törekedjen.

A fenti követelményrendszer azt mutatja, hogy a leendő plébánostól elsősorban a mindennapi életben szükséges tudást kívánták meg, kiegészítve azt a közvetíteni tudás képességével (nyelvtudás és magyarázó készség).

A lelkipásztor felkészültségéről árulkodnak a plébániakönyvtárak és a plébánosok magánkönyvtárai is.⁷⁷ A plébániái könyvtárak alapjában véve hagyatékokból származnak, ezért gyarapodásuk esetleges. A liturgiai könyvek közül a *Missale Romanum* általánosan elterjedt. Színesebb a ritualék választéka; a győri mellett forgalomban volt az esztergomi, a külföldiek közül a passauai és a salzburgi. Sok helyen volt fellelhető horvát, magyar, német evangéliumos könyv, továbbá énekeskönyvek, illetve breviárium.

A plébániái könyvtárak és magánkönyvtárak elemzése, illetve összevetése a rendelkezésre álló „ajánlólistákkal”, amilyen az 1638. évi zsinatra készült egyik tervezetben, illetve az 1675-ben Nagyszombatban megjelent *Manuale parochorum*ban található, rendkívül tanulságos.⁷⁸

Mindkét könyvtártípusban találhatóak Bibliák és bibliamagyarázatok, náluk jóval tekintélyesebb a prédikáció elkészítéséhez szükséges munkák csoportja, ami a prédikáció megnövekedett jelentőségét mutatja. A két magyar klasszikus, Káldi és Pázmány mellett Petrus Bessaesus, Mathias Faber és a középkorban élt domonkos Johannes Herolt a legnépszerűbb szerzők.⁷⁹ A középkorban keletkezett munkák közül leginkább a prédikációs kötetek (Laskai Osvát, Temesvári Pelbárt, Petrus de Palude) maradtak használatban.⁸⁰

A lelkipásztori működést segítő, kauzisztikus művek csoportja szintén gazdag. E művek közül Jacob Marchantius lyoni teológus *Hortus pastorum* c. munkája a legnépszerűbb.⁸¹

Annál hiányosabb viszont a hitvitázó irodalom. Pázmány *Kalauzán*ának népszerűsége messze nem éri el a szerző prédikációs művének gyakoriságát. Ezt alátá-

77 A győri egyházmegye alsópapságának könyvkultúráját külön tanulmányban szándékozom feldolgozni. Jelen tanulmányban csak összefoglalom az erre vonatkozó kutatásaimat.

78 A szóban forgó tervezet C. *Péterffy*: i.m. II. 436. *Manuale parochorum* Tyrnaviae 1675. 33–34. *Szabó Károly*: Régi magyar könyvtár I–III. Bp. 1879–1898. (továbbiakban RMK) II. 1371.

79 Káldi pl. Páliban (1659/rábai fősperesség) és Kónyban (1698/székesegyházi fősperesség), Pázmány Szentmiklóson (1696/locsmándi fősperesség), Bessaesus Védenyben (1659/mosoni fősperesség) és Lókon (1674/locsmándi fősperesség), Faber Szentmiklóson (1696/uo.) és Lókon (1674/uo.). A Discipulusnak is nevezett Herolt prédikációi pedig Visen (1647/uo.).

80 Laskai Bezenyén (1696/mosoni fősperesség), Temesvári Páliban (1659/rábai fősperesség), Petrus de Palude Oszlopon (1674/soproni fősperesség).

81 1659-ben Szily Márton a mosoni fősperességet vizitálva a jegyzőkönyvben 13 plébánosnak néhány könyvét (4-5) is összeírta. Közülük öt személynek volt birtokában az először 1625-ben megjelent munka.

masztja, hogy Vargyasi András az 1714. évi alsó-locsmánci kerület látogatása során általánosan megállapítja, hogy míg a plébániák szónoklati könyvekkel meglehetősen ellátottak, addig a kontroverziában hiányt szenvednek.⁸² Mindez magyarázható a képzettség hiányával, hiszen a másfél-két éves morálteológiai képzés során igen kevés idő jutott erre. A skolasztikus teológia alkotásai szintűgy hiányoznak a könyvlistákról. Csekély számban vannak jelen a *katekizmusok*. Figyelmeztető azonban, hogy a tridentini zsinat által előírt vasárnapi katekizmus használatára, amelyet a nyugati szakirodalom a hitélet egyik leghatásosabb elmélyítőjének tekint, a legkorábban katolizált soproni főesperességben 1715-ben a plébánosokat csak javadalomvesztéssel és börtönnel való fenyegetéssel lehetett rávenni.⁸³ Az alsópapság kultúrájának fokmérője *mecenatúrája* is. Irodalmi alkotások terén ez a támogatás elég csekély volt. Nagy Pál csepregi plébános költéségén jelent meg Fojnay Ferenc vasvári prépost Batthyány Adámné Formentin Auróra felett mondott gyászbeszéde.⁸⁴ Tekintve a műfajt és a tárgyat, a pusztá irodalmi célon túl ez inkább a főúr iránti tisztelet megnyilvánulásának tekinthető. A mecénás Nagy Pál és az özvegy férj, Batthyány Ádám közötti kapcsolatra utal az a levél, amelyet 1654. július 6-án Savanyúvízről (Tarcsa) írt Nagy Pál, és szükségére hivatkozva egy hordó bort kért Batthyány Ádámtól.⁸⁵

Hasonló mecénási kapcsolatot rejthet Gallya Mihály *Incendium amoris* című munkája, amelynek ajánlása Szenttamási Máténak szól (Bécs, 1670). Gallya, akit feltehetőleg Szenttamási tanítat, később káplánja, 1680-ban rábakeresztúri plébános.⁸⁶

Egyházmegyénk három papja hagyott hátra irodalmi alkotásokat. Ezek közül is Illésházi Ádám neve csupán promóciós nyomtatványon szerepel.⁸⁷ Vargyasi András már győri kanonokként írja Esterházy Pál feletti nekrológiáját.⁸⁸ Egidius a Primo karmelita szerzetes a harmadik munka szerzője, amely műfaját tekintve vitairat. A több plébánián is működő szerzetes (Rámóc: 1663, Máriafalva: 1673) pinkafői plébánosként írja meg vitairatát *Die Stadt auff dem Berg* címmel, amely a gráci Widmanstatt-nyomdában jelent meg 1682-ben. A 103 oldalas munkácska alcíme szerint egy prédikátor és egy katolikus iskolamester beszélgetését tartalmazza az igaz egyházról.⁸⁹

Noha a tárgyalott korszak előtt működött, meg kell említenünk Szathmári Péter visi plébános kéziratban maradt munkáját, amely mint az Egyetemi Könyvtárban adott címe is jelzi (*Manuscriptus libellus controversisticus per modum epistolae anno 1631 ad Stephanum Letenei praedicantem Csepregiensem datae*) Lethenyeihez intézett vitairat. A munka, amely a legfontosabb katolikus tételek apológiája, ko-

82 Joannes Szaricz plébánosról írja „libros habet concionatores idoneos, casistam controversistam nullum” (Horpács 1714/locsmánci főesperesség), Szany Benedeknél pedig „libris idoneis et necessariis praeter controversisticum provisus...” (Bő 1714/uo.).

83 GyPL Keresztély Ágost iratai VIII. kötet ff. 1481–86. A soproni főesperesség papjainak eredeti aláírásaival 1715. október 4-i keltezzettel. Concilium Tridentinum. Sen. XXIV. de ref.

84 RMK I. 867 (Bécs, 1653).

85 MOL P 1314 Nr. 33 404.

86 *Temesváry J.*: i.m. 89. Továbbá *Horváth Tibor Anatl*: A csornai konvent hiteleshelyi működése. Keszthely, 1943. 25.

87 Philosophia. Tyrnaviae 1656. RMK II. 858.

88 Sol mysticus... Esterhás Pál... Nagyszombat, é.n.

89 Rámóc 1663/locsmánci főesperesség és Pinkafő 1673/vasvári főesperesség. Említi *F. Kugler*: i.m. 49. Művét ismerteti *Ferdinand Hutz*: Ein bisher unbekanntes Druckwerk eines Burgenländers in der Stiftsbibliothek Vraun. Burgenländische Heimatsblätter (a továbbiakban: BHb) 46 (1984) 135–138.

rai volta miatt is említést érdemel, és egyben jelzi, hogy az alsópapság nem volt egyértelműen passzív a protestánsokkal folytatott hitvitákban. A szerzőről, Szathmári Péterről csupán annyi tudni, hogy 1628-ban a bécsi egyetem hallgatói között szerepel, 1639–42 között pedig vasvári kanonok.⁹⁰

8. A pap és a kegyúr kapcsolata

A plébánia jogszerű betöltéséhez három dologra van szükség: a földesúr *praesentatiójára*, a püspök *confirmatiójára* és az esperes vagy főesperes *introductiójára*. Az egyházmegye területén a legnagyobb birtokokkal rendelkező családok, a Batthyányok, Esterházyak, Erdődyek, Nádasdyak voltak. A korán megkezdett rekatolizáció miatt a 17. század végére már többségükben katolikus települések is léteztek. A rendezett egyházi állapotok vonzották a papokat, a soproni és locsmándi főesperességekben az Esterházy-birtokokon fekvő plébániák nem is közdöttek ellátási gondokkal. Az alsó-ausztriai kamara eljárásával szemben az Esterházyak szívesebben alkalmaztak magyarországi származású papokat. Egy-egy üresedés után a gondos kegyúr néha több plébánia élén is cserét hajtott végre. Jó példa erre a Franciscus Orsolini halálával megüresedett kismartoni várplébánia betöltése, melyet Franciscus Paichtmon fehéregyházi plébános kapott meg a kegyúr 1700. május 25-én kelt praesentációs levele szerint.⁹¹ Ugyanezen a napon ajánlotta a fehéregyházi plébániára udvari káplánját, Franciscus Welsert.⁹² Ugy látszik Paichtmon atya nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mert már 1701. május 16-án tovább helyezte a halálozás folytán megüresedett nyéki plébániára. Utóda Paulus Ugrinovicz nagymartoni plébános lett, akinek a helyére Nicolaus Bennatul szentmártoni plébános lép, míg a szentmártoni plébániát Paulus Palkovicz klempai lelképásztor tölti be.⁹³ Azt, hogy nem egyedülálló esetről van szó, jól jelzi Széchényi György püspök Gorup Ferenc győri vikáriushoz intézett 1670. július 7-én kelt levele, melyben Rátky alispán jóindulatát elnyerendő, Nigrit visszahelyezi Visre, a visi plébánost áthelyezi Páliba, a pálit Vépére, a vépit pedig Szombathelyre. A váltások időpontjaként Szt. György napját jelöli meg.⁹⁴ Ezek az esetek egyben arra is felhívják a figyelmet, hogy a fluktuációnak nem mindig a plébános állhatatlansága az oka.

Az Esterházy-birtokok plébániáival szemben a Batthyány-birtokok, sőt egész Vas megye már kevésbé vonzotta a papokat. Az okokat nagyon pontosan fogalmazza meg Lóny Mihály vasvári prépost Batthyány Ádámhoz írott levelében, mikor a nagyúr a plébánosok csekély számát felróta neki: „valameddigh az nippsegh vad erkölcse megh nem szelidül, es valakitül oltalmas bizonyiossan nem leszen es maskínt megh maradassokul gondviseless nem leszen, addig nem latom

90 Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban BEK Kt) Collectio Kaprinay A. tom. XXXVIII. p. 1–64. *Desics Ignác: A vasvár-szombathelyi székeskáptalan története főbb vonásai*. In: A szombathelyi egyházmegye története. (1777–1935). I–III. Szerk. Géfin Gyula. Szombathely, 1929–1935. II. 321.

91 GyPL Keresztély Ágost iratai II. kötet f. 47.

92 Uo. II. f. 49.

93 Uo. II. f. 62, f. 67., f. 69., f. 65.

94 GyTRF 1 (1861) 238. Lóny Mihály szenteleki plébánosként Batthyány Ádámhoz írt levele (1633. március 31.) a Szt. György napi váltások általános voltát bizonyítja: „az szokás szerint miuel sz: giörgi napiara ualoznak az plebanossok, Giörré magham el menuen...”. MOL P 1314 Nr. 29 804.

modjat, hogi az szegeny egyhazi ember azokon az falukon megh maradhasson”. Később pedig így ír: „az Praedikatorokhoz az kossegh hú volt es segítette, es azokis elegh niamorultabul eltek, de az Papok megh niamorultabul vonszak az nepet”.⁹⁵ A csekély jövedelem és a lakosság merev ellenállása, amely Sopron megyében a korszak végére már megenyhült, ugyancsak taszította az egyháziakat. Míg az Esterházyak válogathattak a jelentkezőkben, a Batthyányakhoz a vasvári főesperes kinnal-keservvel szerzi a papokat. Sokszor a tapasztalatok nélküli, lehetőségek között még nem válogató, frissen felszentelteteket hozzák ide. Lóny Mihály, Földnyai Ferenc, Tormágy Péter vasvári főesperesek levelezése egyaránt ezt mutatja.⁹⁶ A Vas megyei plébániák gyenge javadalmazását mutatja az az Egyetemi Könyvtárban őrzött, korabeli másolatban fennmaradt összeírás, amely feltehetőleg az 1697/98. évi vizitáció után, de mindenesetre 1703 előtt készült. Az összeírás készítője Sárvár és Szombathely, valamint a szerzetesek által gondozott plébániák kivételével minden plébános számára 25–50 Ft közötti jövedelemkiegészítést (subsídium) tartana szükségesnek.⁹⁷

Sajnos, a plébániák anyagi helyzetéről nem rendelkezünk átfogó kimutatással. A jövedelem megállapítása nagyon nehéz, hisz a stóla-jövedelmek mellett eltérő arányban szerepel szántóföld, rét, szőlő, esetleg készpénz, nem is beszélve a faszolgáltatásról vagy a halászatból származó juttatásokról.⁹⁸ A plébánosváltások hátterét jobban megvilágítaná, ha ismernénk a plébániák pontos gazdasági helyzetét. A vándorlás általában a szegényebb plébániáktól a gazdagabbak felé irányult. A plébániaváltásokban a főesperesség határa nem jelentett akadályt. Kiemelkedő plébánia volt Sopron, de alig maradt el mögötte Sárvár és Csepreg, a Nádasdy birtokok két központja. Sopronba magasabb méltóságokból, kanonokok közül lépnek vissza, mint például Zichy György vagy Lóny Mihály vasvári prépost.⁹⁹ Sárvár és Csepreg pedig mintegy ugródeszka a magasabb javadalom, a kanonoki stallum felé. Igaz, nemegyszer a veszprémi káptalan szerez innen utánpótlást.¹⁰⁰ Az anyagi erő mellett még egy vonzóerőről, a szülőfaluról kell szót ejteni. Nagyon sok egyházi férfiú érezte fontosnak, hogy szülőfalujába kerüljön vissza.¹⁰¹

Fentebb esett szó egy-egy üresedés nyomán lejártszódó cserék sorozatáról. Ennek ellenére akadtak olyan papok, akik sokáig maradtak egy plébánián. Az 1697/98. évi és az 1714. évi vizitáció összevetése szerint a plébánosok átlagosan nyolc évet töltöttek egy helyen (ld. a Melléklet III.h., IV.d. sz. táblázatát). Az adatokból az is kitűnik, hogy aki 10 évet egy helyen töltött, annak komoly esélye volt arra, hogy élete végéig ott maradjon.

95 1640. november 15., Szombathely. MOL P 1314 Nr. 29 832.

96 Lóny Mihály 1642. december 20-án azt írja Batthyány Ádámnak, hogy a múlt kántoron szentelt papokból küld majd Rohoncra (MOL P 1314 Nr. 29 844.). Földnyai a már említett Graz-i tanítást javasolja (uo. Nr. 14 212.). Tormágy Péter a bécsi Pazmaneum pater regensétől ajánlott papra vár (1688. március 5., Szombathely. uo. Nr. 49 405.).

97 BEK Kt. Coll. Heven. tom. LXVI. ff. 137–145.

98 A jövedelmek sokszínűségét megmutatja *Vanyó Tihamér*: A katolikus restauráció Nyugat-Magyarországon. Pannonhalma, 1928. 70–78., de azok egységesítésére ő sem vállalkozik.

99 Lóny személyére *Bedy V.*: A győri székeskáptalan i.m. 411–412.

100 Csepregről került a veszprémi káptalanba 1695-ben Bocskárdy Imre (*Pfeiffer János*: A veszprémi egyházmegye történeti névtára. München, 1987. 79.), ill. Kelemen Péter 1678-ban (i.m. 133.). Továbbá Szakony János 1660-ban és Nagy Ferenc 1700-ban (i.m. 204–205. és 161.).

101 Pl. Paulus Gerstl római peregrinus, teológiai doktor „csak” szülőfaluja, Nagymarton plébánosa és soproni esperes lett (Nagymarton 1714/soproni főesperesség). *Veress E.*: i.m. 100. 1730-ban kelt végrendelete MOL P 108 Rep. 80. fasc. E. Nr. 72/a.

A 17. század derekén akadtak még installáció nélküli papok az egyházmegyében. Ez azt jelzi, hogy az egyházmegye központi kormányzata nem volt képes ellenőrizni a teljes területet. A jogellenes állapot a vizitációk tanúsága szerint az 1690-es évekre nagyrészt megszűnt.¹⁰²

Érdekes jelenségre utal az a herceg Esterházy levéltárban fennmaradt levél, amelyet Hergovich Péter darufalvi plébános írt Johannes Wlahovich espereshez. Ebben elpanaszolta, hogy hívei nem engedték be a plébániára, mondván, hogy velük kellene megbeszélnie a javadalmozást, nem a gróffal.¹⁰³ A falusi közösség ilyen irányú törekvéseit, és az esetleges korábbi gyakorlatot a *jus patronatus*-ra támaszkodó földesurak az idők folyamán felszámolták.

9. A pap és a falu

Az ünnepélyes beiktatás után, amelyet általában az esperes végzett a környékbeli falvak lelkipáasztorainak részvételével, a plébános megkezdhette a sokszor nem csekély nehézséggel járó mindennapi működését. Az egyházmegye nagyobb része frissen katolizált, kivételnek szinte csak a Sopron megyei rész tekinthető. A 20–30–40 éve áttért és áttérített tömegek érthetően ellenséges érülettel fogadták az „Antichristus” helyi képviselőjét. Sokszor nem is álltak meg a pusztá ellenérzésnél, hanem alaposan próbára tették plébánosuk béketűrését, megtagadták a plébániának járó szolgáltatásokat.¹⁰⁴ Gyakran került sor erőszakos cselekményre is. Kárt tettek a pap jószágaiban, őt magát megverték.¹⁰⁵ Az atrocitásokat elősegítette, hogy a falu nagyon sok esetben támogatóra talált a katolikus földesúr protestáns igazgatási személyzetében. A különös kettősség a Batthyány birtokokon a családfő, Batthyány Ádám megtérése után (1629) 80 évvel is fennáll Scacchi vizitátor visszatérő megjegyzései szerint.¹⁰⁶

102 1644-ben Vasvári György engedély nélkül ment Peresztegre. Draskovich György meg is feddi: „frater, másszor meg ne próbáld, hogy valamely Plébániára menny a Patronus Praesentatioja és a püspök confirmatioja nélkül, hanem tartsd meg a Canonest és az jó rendet, mert különben büntetés nélkül nem hagyunk.” *Szabady B.*: Draskovich kanonokjai i.m. Győri Szemle 9 (1938) 125. Kírvó példa Stephanus Perpriché, aki 1714-ben teleszik meg engedély nélkül a kölkedi plébánián (vasvári főesperesség).

103 MOL P 108 Rep. 80. Fasc. D. Nr. 42.

104 Mathai Viza János későbbi pécsi vikárius a rábaközi Tóthkeresztúron és hét filiáján működött három éven át fizetség nélkül. Erre kér utólag orvoslást Esterházy Páltól 1691-ben (?) MOL P 125 A herceg Esterházy család kismartoni levéltára, Pál nádor iratai. Nr. 5768. A zaklatott életű Viza Jánosra L. *Némethy*: i.m. 1026. és *Josephus Brüstle*: Recensio universi cleri dioecesis Quinque-ecclesiensis... I–IV. Quinque-Ecclesiis 1874–1880. III. 410–42. A szolgáltatásmegtagadásokat esetről esetre kell mérlegre tenni. Figyelembe kell venni, hogy a pap közösségen kívüli álló személy, aki a közösség anyagi erejét veszi igénybe a megélhetéséhez.

105 1680-ban Liptay Ferenc páli plébános vallja: „...az plebanus fizetését meg nem adták, házát nem építették, erdejéről eltöltötták, vetését, réjtjeit megetették szántszándékkal, azt meg nem bocsúllták, relictot nem tettek, ilyen s több más rossz cselekedettel üzték el a plebanussokat, az mint ezen fatenst is úgy adták ki az plebaniatul, az mint tudja, hogy itt Rábaközben, Mihaliban, Beledben, Keresztúrott, Sárkányon, Egyeden és Szentandrón is hasonló praktikával üzték el az plebanussokat”. *Horváth Sándor*. Tanúvallatás a dunántúli evangélikusok állítólagos zavargása ügyében (1680). Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 3 (1904) 21. Batthyány (I) Ádám birtokain egy év nélküli, 1647 körül keletkezett supplicatio szerint, amelyet a gróf birtokain működő plébánosok írtak, olyannyira elfajult a helyzet, hogy a papok távozással fenyegették a földesurat. MOL P 1314 Nr. 37 582.

106 Vö. az 1714. évi vasvári vizitáció bevezetésével.

A plébános és a falu lakossága közti felfogáskülönbség számtalan összeütközés forrása lehetett. Jól példázza ezt az a kihallgatási jegyzőkönyv, amelyet Mosonszentjánoson vettek fel a hívek plébánosuk ellen tett panaszai nyomán, feltehetőleg 1702 körül. A németországi származású Hyacinthus Pistorius ágostonos szerzetes ellen ugyancsak sok panasszal élt plébániája.¹⁰⁷

Már a kérdések sorrendje is tanulságos. Az első kérdés a katekizmus tartására vonatkozik, a második a szentmise végzésére, a harmadik a plébános hívekkel szembeni viselkedésére, a negyedik a részegségre. A válaszok rövidek, kivéve a harmadik kérdést, ahol kifogásolják, hogy nagyon keményen beszél velük, személyválogatás nélkül ostoroz és rágalmaz mindenkit. Egyébként Pistorius ritkán tart katekizmust, alkalmatlan időben misézik, és délutánra elvéteve marad józan. Hosszabb válaszok hangzanak el arra vonatkozólag, hogy évente kétszer is nagyobb időre (6 hét) elmegy Bécsbe, ezzel költségekbe sodorja híveit, hisz papot kell hozatni, és távozása veszélyezteti lelkiüdvüket. A temetések kapcsán kifogásolják, hogy a kiásott sírt nem áldja meg, mint azt Magyarországon szokás. Nem megy el a halott házához, vagyoni helyzetéről függetlenül mindenkitől 1 Ft temetési díjat szed, gyászbeszédet pedig csak akkor mond, ha egyúttal misét is fizetnek. A betegetől is szed pénzt, 6 garast, mint az egy másik kérdésből kiderül. Kocsin viteti magát a beteghez, miközben az iskolamester gyalogol mellette; ez sem volt szokásban azelőtt. Házasságkötéskor megköveteli a pontosságot, ha késnek, büntet és szidalmaz. A házasság előtti gyónáskor számon kéri a katekizmus alapos ismeretét, ha ez nem megy, nem esket. Egy fiút, aki gyermekkorától katolikus, megvert, mert úgy vélte, hogy lutheránus éneket énekelt. Súlyos kifogás alá esett a prédikációs stílusa is, amely nem ad lelki vigaszt, csak állandóan korhol, szid és a hibákat hánytorgatja fel. Ezenkívül többeket megnevezett „ex publica cathedra”, sőt az áldoztatás során az oltáriszentséghez járuló személyektől sem vonta meg kritikusi megjegyzéseit. A templom pénzéről már évek óta nem adott elszámolást.

A plébános védekezése rövid, ő csupán az alig 28 éve katolizált híveit próbálta mélyebb vallásos életre ösztönözni. Az ismertetett iratból jól látszik, hogy a problémák egyik részét a plébános hazaitól eltérő szentségkiszolgáltatási gyakorlata okozta, illetve az, hogy a hívek frissen katolizáltak. A másik részüket a plébános túlságosan erélyes és indiszkrétnek mondható beavatkozása a hívek mindennapi életébe váltotta ki. Harmadik okként a plébános személyes magatartása, életvitele hozható fel.

Ugyanezek a gondok jelennek meg más forrásokban is. A lakosok a keresztlésekhöz a katolikus szokás ellenére több keresztszülőt hívnak meg.¹⁰⁸ A házasság és az új asszony bemutatása előtt nem gyónnak.¹⁰⁹ Nem ismerik az utolsó kenetet.¹¹⁰ Nem használnak a temetőben fejféként keresztet.¹¹¹ Nem böjtölnek.¹¹² A

107 GyPL Keresztély Ágost iratai II. kötet f. 1327–1332. Pistorius a lékai ágostonos kolostor tagja volt. 1701-ből említi egy feljegyzés mint Szentjánoson működő plébánost. *Schermann Eged: Geschichte von Lockenhaus. Pannonhalma, 1936. 106.*

108 Ják 1674/vasvári főesperesség.

109 Nagyhöflány 1713/soproni főesperesség.

110 Horvátjárfalu 1663/mosoni főesperesség, Kishöflány 1713/soproni főesperesség.

111 Polány 1674/vasvári főesperesség.

112 Kishöflány 1659/soproni főesperesség.

házszentelés vízkeresztli szokása is eltűnt.¹¹³ Vonakodnak a körmenetekre való részvételtől.¹¹⁴ Ritkán gyónnak, a húsvéti gyónás elvégzése is problémákat okoz.¹¹⁵ A katolikus gondolkodásra jellemző szentkultusztól idegenkednek.¹¹⁶ Nem tartják meg a katolikus ünnepeket.¹¹⁷

Az erős ellenkezéssel nagyon nehéz úrrá lenni, kapocsként talán csak a prédikáció kínálkozik. A jó prédikátornak nagy a vonzása. A nezsideri lutheránusok például, ha a plébános jó szónok volt, elmentek a katolikus templomba.¹¹⁸ A fehéregyházi lutheránusok buzgóbbak voltak, mint katolikus társaik.¹¹⁹ Ellenben előfordult az is, hogy belekiabáltak a plébános prédikációjába, kifogásolva egy kijelentését.¹²⁰

A prédikáció kapcsán meg kell jegyezni, hogy a *Manuale parochorum* nem helyeselte a magánbűnök nyilvános feltárását és a bűnös megnevezését, ahogy a vizitátor is türelemre intette e kérdésben a papjait.¹²¹ A helyzetet tovább nehezítette, hogy a felszínen katolikusá lett hívek titokban megpróbálták gyakorolni eredeti hitüket, azaz magánházakba összejőve, postillákat vagy bibliát olvastak, régi gyülekezeti énekeiket énekeltek, alkalmanként úrvacsora vételre mentek valamely, prédikátorral rendelkező helyre.¹²²

A katolikus papnak tehát egyáltalán nem volt könnyű a helyzete. A hívek ellenállásának, a rossz anyagi helyzetnek és saját emberi gyengeségének hármasszorításán nagyon nehéz volt úrrá lenni.

10. A plébános a vizitátor megjegyzéseinek tükrében

A vizitátor saját tapasztalatai, illetve a hívek közlései alapján röviden jellemezte a lelképásztort működését. Ezek a jellemzések a pozitívumok esetében eléggé semmitmondók, a negatívumok esetében már részletesebbek. Sajnos, a vizitátorok közül csak nagyon kevesen fordítottak gondot a papi szolgálat minden tényezőjére, többnyire csak az igazán súlyos kihágásokat emelték ki.

A negatívumok közül három dolog érdemel igazán figyelmet. Az első helyen a konkubinátus, illetve a túlságosan fiatal szakácsnő alkalmazása áll. A vizsgált korszakban mintegy harminc alkalommal jegyzett fel a vizitátor ilyen esetet.¹²³

113 Máriafalva 1697/vasvári főesperesség.

114 MOL P 125 Nr. 11 627. A márcfalvi hívek listája, akik megtagadták a gyónást (1665). A körmenetekkel szembeni ellenézésre a lista készítője utal megjegyzéseiben.

115 Kisboldogasszony 1674/soproni főesperesség. Továbbá a márcfalviak a fenti irat szerint.

116 Joannes Maximilianus Rosenberger ilmici plébános panaszkodik a falu bírāja ellen, aki a plébánia kapujára kitűzött szentképeket letépte és disznóürülékkel összekente (MOL P 125 Nr. 5794.).

117 Moson 1696/mosoni főesperesség.

118 Nezsider 1659/mosoni főesperesség.

119 Fehéregyháza 1651/soproni főesperesség.

120 Borostyánkő 1714/vasvári főesperesség.

121 *Manuale parochorum* i.m. 291. és Keresztúr 1659/locsmándi főesperesség. Ekkor a faluban a lakosok 1/3-a katolikus.

122 Hegyeshalom 1696/mosoni főesperesség.

123 Szarvkő plébánosáról, Martinus Vidovichról írja a vizitátor 1641-ben: „Concubinariu publicus, habens insignem puerum septem vel octo circiter annorum. huius tamen concubina nobis praesentibus medico secum assumpto supellectili coacta fuit migrare in alium locum”. Gyanús nőszemély miatt kap intést Georgius Radanicz: „suspectam personam habet apud se” (Szentmargaréta 1663/soproni főesperesség).

Ezek többsége a 17. század középső harmadára tehető, bár elgondolkodtató, hogy az éles szemű Kasza Ferenc, aki 1674-ben vizitálta Locsmándot és a soproni főesperességet, 57 pap közül 13 esetben talált a plébánián „persona suspecta”-t, gyanús nőszemélyt.

A másik súlyos hiba az iszákosság, ami a 17. századi Magyarországon meglehetősen elterjedt jelenség volt. Az egyik vétkes — Petrus Krisanich giróti plébános — szerint „a király példáját követi az egész földkerekség”.¹²⁴ A túlzott alkoholfogyasztás egyaránt károsan befolyásolta az illető plébános erkölcsi tartását és lelkipásztori tevékenységét.

Részint az itálnak tudható be a harmadik gyakran kifogásolt magatartásforma, a kötekedés is (*contentiosus, litigiosus*).¹²⁵ Mint az előző fejezetből kitűnt, a pap azokat a katolikus erkölcsi normákat igyekezett átültetni a mindennapi életbe, amelyek szerint maga nevelkedett, részint saját közösségében, részint a szemináriumban. A falu ebben a tőle idegen követelményrendszeren túl azt látta, hogy külső beavatkozás történik a belső életébe, így a papjával szemben mintegy az autonómiáját is védte. Kisebb számban kifogásolták a tudatlanságot, a gazdálkodásban való hanyagságot és a távollétet a plébániától.

A dicséretnek már sokkal sematikusabbak. Általános dicséretet (*vir egregius, probus, zelosus*) 67 személy kapott, prédikációiért és az „in divinis” mutatott szorgalma miatt pedig 47-en kaptak elismerést. Lényegesen kevesebb személynek értékelte pozitívan gazdasági ténykedését a vizitátor.¹²⁶

A hibák és pozitívumok általános bemutatása után hasznos néhány lelkiismeretes vizitátor megjegyzéseit külön is megvizsgálni. Gallovitz István éneklőkanonok 1663-ban generalis vizitátorként a locsmándi, mosoni és soproni főesperességet egyaránt végiglátogatta. A 81 pap közül majd felénél talált valami kifogásolnivalót. Figyelme nemcsak a fent említett súlyosabb kihágásokra terjedt ki, hanem számos kisebb jelentőségű dologra is. Így például számos plébánost megrótt, mert a szertartásokhoz szükséges különböző eszközöket szennyesen hagyta. Súlyosabb visszaélést követett el a kaboldi pap, aki a Kéry grófok kastélyában lakott.¹²⁷ A rázóci plébános pedig vasárnap a Czirákyak kedvéért az urak kápolnájában misézett.¹²⁸ Szintúgy súlyos vétkeknek minősült Mathias Dusicz esete, aki húsvétkor pénzért adta a szenteltvizet.¹²⁹ (Ez utóbbi azt is jelzi, hogy a víz mint paraliturgikus szentelmény mennyire fontos az emberek életében, ha pénz is adnak érte.)

Kasza Ferenc, Sopron és Locsmánd 1674. évi vizitátora arra az általánosnak nevezhető visszaélésre figyelt fel, hogy a lelkipásztorok többsége télen a plébánián keresztel. Sőt akadt olyan pap is, aki az Oltáriszentséget a plébánián őrizte.¹³⁰

124 A vizitátor szerint Krisanicz „osor aquae, vini amans, Bachi filius” (Girót 1651/locsmándi főesperesség).

125 Joannes Rorác: „Quando bibit, sit valde contentiosus” (Kimle 1680/mosoni főesperesség).

126 Egy jellemző dicséret. Michael Phipaczicz: „pius et devotus, ac in rebus divinis diligens, bonae vitae” (Kéthely 1651/locsmándi főesperesség).

127 Laurentius Voloh: „habitat in arce Kabold, ubi magis se saginat, quam oculus suas...” (Kabold 1663/locsmándi főesperesség).

128 Andreas Gerdinicz (Rámóc 1674/locsmándi főesperesség).

129 Mathias Dusicz (Nyék 1663/locsmándi főesperesség).

130 Fülöp Mihály (Locsmánd 1674/uo.)

A vizitátor megjegyzései kirajzolják a kor papi eszményét, aki távol áll a konkubinátus gyanújától, tartózkodik a bortól, híveivel egyetértésben él, jó gazda, de az anyagi javak nem kötik le minden energiáját. Ordináriusa engedélyével tölti be a plébániát és szintúgy hagyja el azt. Az istentiszteleteket rendszeresen végzi, azokon prédikál, a szentségeket az előírások szerint szolgáltatja ki.

11. Szerzetesek

A paphiányt az is jelzi, hogy szerzetespapok is szolgáltak az egyházmegye plébániáin. A lelkipásztorkodó szerzetesek három csoportba sorolhatók. Az első csoport tagjai egy, a kolostornak átadott plébánián működtek. 1696/98-ban az egyházmegyében 15 ilyen plébánia volt.¹³¹

A második csoport tagjai olyan szerzetesek, akiket rendjük átmenetileg plébániára küldött. Az 1660-as években például pannonhalmi bencések látták el Csepreget (Pálffy Mátyás főapát szülőhelyét), de átmenetileg tevékenykedett bencés Váton, Ötvevényen, Nagycenken és Pátyon is.¹³² Pannonhalma mellett a lékai ágostonosok is vállaltak fel átmenetileg egy-egy plébániát: így az 1663. évi vizitáció Kőhalmon találja Georgius Wiberst, az 1696. évi vizitáció pedig Claudius Guenint Szárazvámon. Egy 1701. évi bejegyzés szerint ágostonosok szolgáltak ekkor Szárazvámon, Locsmádon, Mariensdorfbán (Máriafalva) és Mosonszentjánoson.¹³³ Hasonló módon kerülhettek Magyarországra azok a „canonicus regularisok”, akik az 1696. évi, de főleg az 1714. évi vasvári vizitációban jelennek meg nagyobb számban, és akiket már korábban említettem.

A harmadik csoport tagjai olyan szerzetesek — általában ciszterciek és bencések — akik közösségükből kiszakadva világi papként szolgáltak. Közülük sokan külföldiek, általában németországi származásúak voltak. Sok kóbor szerzetes is keveredett közéjük, akiknek mind tudása, mind erkölcsi magatartása kívánnivalót hagyott maga után.¹³⁴ A szerzetesek képzettsége meglehetősen nagy végletek között mozgott. Jól felkészült, komoly képzettségű emberek mellett olyanokat is találunk, akik magasabb szintű végzettség nélkül kezdtek lelkipásztorkodni az egyházmegyében. A paphiányra utal az is, hogy 1714-ben még mindig tíz szerzetes pasztorál az egyházmegyében, s aligha véletlen, hogy közülük 9 a vasvári főesperességben.

131 A locsmáncsi főesperességben Léka, Pergelény és Rót a lékai ágostonosok gondozásában volt. A mosoniban Boldogasszony, Tétény, Féltorony és Szentandrás a boldogasszonyi ferencesek igazgatása alatt. Barátfaluba (Mönchof) és Pátfaluba a heiligenkreuzi ciszterek privilégiumaikra hivatkozva nem engedték be a vizitátorokat. A soproniban Vimpácot minoriták, Bánfalvát pálosok, Loretót szerviták látták el. A vasváriban a németújvári ferencesek működtek Németújvár mellett Várszentmiklóson is, Vasváron pedig domonkosok tevékenykedtek. A pannonhalmi főapátság plébániái külön egyházmegyét alkottak.

132 Csepregen működött 1660–62-ben Olasz István, káplánja volt Mátyás Orbán és Móríc Mihály. (Szerk.): *Erdélyi L.*: i.m. IV. 677. Váton 1669-ben Miskóczi Bernát, 1672-ben Tapolcsányi Miklós a plébános (i.m. IV. 677.). Ötvevényen 1669-ben az említett Miskóczi Bernát, aki 1675–80 között Nagycenken adminisztrátor. Nagycenken 1681–82-ben Veszprémy Sándor szolgál, akit 1682-ben Kerekes Anzelm is helyettesít. Pátyon 1675–76-ban Pozsgay Elek szolgál. (i.m. IV. 677.)

133 *Schermann E.*: i.m. 106.

134 Konkubinátus gyanújába esett Mainradus Werner bencés 1663-ban (Hegyeshalom/mosoni főesperesség). Italozással vádolták Wilhelmus Mak rábaszentmártoni plébánost, bencés szerzetest (1697/vasvári főesperesség).

12. A káplánok

Nagyon kevés helyen tudott a plébános javadalmából még egy másik pap is megélni. Jól példázza ezt, hogy jóformán csak a városokban és a nagyobb mezővárosokban, mint Magyaróvár, Sopron, Nezsider, Kismarton, találunk káplánokat.¹³⁵ A káplánokról szóló híradások csak 1714-ben kezdenek szaporodni, főleg a soproni főesperességben, jelezve egyúttal a plébániák anyagi gyarapodását is.¹³⁶ Tekintve, hogy a káplán a plébános alkalmazottja, vele a vizitátor általában külön nem foglalkozott. Fizetségükről is nagyon keveset tudunk. Az 1696. évi vizitáció szerint Magyaróváron 100 Ft fizetséget kapott a káplán. Az 1667–1683 között Nezsiderben működő Franhofer plébános káplánjának kosztot és kvártélyt adott, ezen túl 35 Ft járt neki a mezővárostól, további 15 Ft-ot pedig a Rózsafűzér Társulat fizetett neki.¹³⁷

13. Pályakép

A plébánosi hivatalnál magasabbra csak nagyon kevés pap emelkedett. A győri káptalan tagjává mindössze 17-en lettek, az oszlopos kanonokságig azonban már csak hárman jutottak el.

Elgondolkoztató, hogy milyen keveseknek sikerült a felemelkedés. Ennek egyik magyarázataként az életkor kínálkozik. A káptalanba kerülő plébánosok kora viszonylag magas: 48 év. A káptalan tagjaként átlagban 13 évet töltöttek el. Ezzel szemben a győri káptalanban 1650–1714 között oszlopos kanonoki méltóságot viselők (20 személy) átlagban már 30 évesen a káptalan tagjai és 13 év szolgálat után kerültek számottevő pozícióba. A plébánosoknak tehát már életkoruk miatt sem adatott meg a komoly méltóságba kerülés esélye.

További magyarázatot ad az oszlopos kanonokok tanulmányainak színhelye. A 14 kanonok közül, akiknek a képzési helye ismert, nyolcan Rómában végeztek, egy kanonok Bolognában, négyen Nagyszombatban, és csak egy fő a Pázmáneumban. Ez a kép eltér az alsópapoknál megismertektől. A másik ok az egyes személyek kapcsolatrendszerében kereshető. Figyelemre méltó, hogy a 29 oszlopos kanonok között volt két pálos (mindkettő főrangú származású), a veszprémi káptalanból jöttek hárman, Pozsonyból egy, a zágrábi káptalanból további egy személy. Sárvár-pápóci prépostságot viseltek ketten, soproni plébános volt egy személy, négyen a káptalan karkáplánjaiból avanszáltak elő kanonokokká. Matusek András pedig a Viczayak támogatásával hédervári plébánosból lett kanonok.¹³⁸ Ezen adatok ismeretében aligha mondható, hogy teljesült az 1611. évi nagyszombati zsinat kánonja, amely 1.4. pontjában kimondta, hogy az előmenetel során nem szabad hátrányban részesíteni a plébánián működőket azokkal szemben, akik a püspökök mellett forgolódnak.¹³⁹

135 Sopronban volt káplán a sokat emlegetett Petrus Kaleschák, Nagymihály Ferenc idején szolgál itt Georgius Siess. *Bán János: Sopron újkori egyháztörténete.* Sopron, 1941. 258. Kismartonban szolgál 1651-ben Mathias Neostadiensis.

136 Káplán működik 1713-ban Kismartonban, Nagymartonban és Fehéregyházán.

137 *Josef Loibersbeck: Neusidl am See.* BHb 37 (1975) 135.

138 *Bedy V.: A győri székeskáptalan i.m.* 440–441.

139 *Péterffy, C.: i.m.* 204.

Meglepő a vizsgált nyolcvan év 29 oszlopos kanonokjának anyanyelvi hovatarozása. Hat horvát és egy németen kívül mindenki magyar. A középréteg elitjének összetétele tehát a legkevésbé sem fedte az egyházmegye papságának összetételét. A fenti megállapításokkal egybevága a három oszlopos kanonoki méltóságra emelkedett személy vizsgálata is. A nemes származású Tarródy János 32 évesen került a káptalanba, ahol 17 év után lett olvasókanonok.¹⁴⁰ Sgodics (Szogodics) András ugyan 44 évesen lett kanonok, de előtte 10 éven át karkáplánként szolgált Győrben.¹⁴¹ A harmadik személy, Károlyi Lőrinc 28 évesen már a káptalan tagja. Ő vitte a legtöbbre, 1747-ben mint nagyprépost és scardonai címzetes püspök hal meg. Ő az első, nyomtatásban megjelent egyházmegyétörténet szerzője.¹⁴²

A győri mellett a vasvári volt a másik egyházmegyén belüli káptalan. A vizitációnan szereplő papok közül tíz személy viselt a vasvári káptalanban valamilyen méltóságot, de prépost egyikük sem lett. A Szombathelyen működő vasvári káptalan, ha nem is jelentett tagjai számára kiugró karriert, viszonylag nyugodt és biztos megélhetést biztosított a különösen Vas megyében zaklatott plébánoskodás helyett. A teljes képhez hozzátartozik, hogy a győri egyházmegye papjai közül a veszprémi káptalanba hat személy került be, négyen Csepregről, egy a sárvári plébániáról, egy pedig a győri káptalanból került tovább. Közülük hárman nagypréposti méltóságot is viseltek, sőt Zádory Mihály címzetes püspök is lett.¹⁴³ Johannes Fridericus Oelsen magyaróvári plébános pedig rövid időre (1714–1716) pozsonyi kanonokká lépett elő.¹⁴⁴ Mathias Dusich nyéki plébános a bácsi egyház Szt. András prépostságának prépostja lett.¹⁴⁵

Összességében megállapítható, hogy az alsópapságból kikerülő kanonokok karrierjének csúcsa a főesperesi méltóság. Erre a feladatra kiválóan alkalmasak, mert ismerik a plébániák gondjait, az előfordulható problémákat és esperesként már némi vezetői gyakorlatra is szert tettek.

15. Összegzés

Az 1579. évi szombathelyi zsinaton megfogalmazott követelmények, amelyek a tridentini zsinat határozatait követték, lassan utat nyertek Nyugat-Magyarországon. A 18. század elején ugyan még paphiány volt az egyházmegyében, de a papi hivatást választó személyek száma lényegesen emelkedett. A plébániára érkező fiatal pap szemináriumból jött, ahol elsajátította a lelkipásztorkodáshoz elengedhetetlenül szükséges tudást. Bár az alsópapság erkölcsi magatartása még hagyott kívánnivalót maga után, de elődeik hibáihoz képest véteik már szelídebbek. A hibák elkövetésére szolgáló mozgástér leszűkült, időközben ugyanis az egyházmegye központi igazgatása megerősödött. A fenti változásokkal párhuzamosan az alsópapság anyagi helyzete is javult. Mindezekre a változásokra támaszkodva indulhatott harcba az alsópapság, hogy látszólag már katolikus híveit a valóságban is katolikussá tegye.

140 *Bedy V.*: A győri székeskáptalan i.m. 452–453.

141 i.m. 457–458. p.

142 i.m. 461. Műve: *Speculum Jaurinensis ecclesiae*. Jaurini 1747.

143 A Csepregről bekerülőkre ld. a 104. jegyzetet. Sárvárról (1713) jött Orosz Pál, később nagyprépost (*Pfeiffer J.*: i.m. 168.). Felsőöri plébánosból lett győri kanonok Zádory Mihály, majd onnan került Veszprémbe (i.m. 222–223.)

144 *Carolus Rímely*: *Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis*. Posonii 1880. 276.

145 MOL E 229 Magyar Kamara Archívuma, *Collationes ecclesiasticales* 2. kötet (1654–1686) ff. 449–450. A királyi adomány 1682. október 2-án kelt.

Mellékletek

**I. A győri egyházmegye 1641–1714 közötti időszakról fennmaradt
vizitációs jegyzőkönyvei**

Év	Komár.	Locsm.	Moson	Pápa	Rába	Sopron	Székes- egyh.	Vasvár
1641	–	–	–	–	–	+	–	–
1647	–	+	–	–	–	–	–	–
1651	–	+	–	–	–	+	–	–
1659	–	+(1)	+	–	+	+	–	–
1663	–	+	+	–	–	+	–	–
1674	–	+(2)	–	–	–	+	–	+(3)
1680	–	–	+	–	–	+	–	–
1685	–	–	–	–	–	+	–	–
1696/98	–	+	+	+	+	+	+	+
1713/14	+	+(3)	+	–	+	+	–	+

Megjegyzések a táblázathoz:

- 1659-ben jelent meg először ketté osztva a locsmáncsi főesperesség. Az alsó kerület többnyire magyar, a felső pedig német és horvát plébániákat tartalmazott. 1659-ből csak az alsó kerület vizitációja maradt fenn.
- Csak az alsó kerület vizitációja maradt fenn.
- Csak töredékesen maradt fenn.

**II. Adatok a győri egyházmegye alsópapságáról 1641–1714 között
(összesen 563 személy)**

a) Az egyházmegyében működő alsópapság anyanyelvi megoszlása

horvát	187
magyar	108
német	137
szlovák	8
ismeretlen	123

b) Az egyházmegyében működő alsópapság születési hely szerinti megoszlása

Német-Római Bir.	40
Osztrák tartományok	61
Cseh korona országai	9
Horvátország	12
egyéb külf.	5
egyházmegyén kívüli	
magyarországi	40
egyházmegyei	206
ismeretlen	190

c) Az egyházmegye területén született papok főesperességek szerint (összesen 206)

Komárom	1
Locsmánd	12
Moson	33
Pápa	–
Rába	3
Sopron	118
Székesegyházi	12
Vasvári	27

d) Az egyházmegye alsópapságának átlagéletkora főesperességek szerint rendezve

Év	Komár.	Locsm.	Moson	Pápa	Rába	Sopron	Székes- egyh.	Vasvár
1641	–	–	–	–	–	0	–	–
1647	–	35	–	–	–	–	–	–
1651	–	40	–	–	–	39	–	–
1659	–	36	0	–	0	43	–	–
1663	–	37	0	–	–	50"	–	–
1674	–	35	0	–	–	39	–	35
1680	–	–	42	–	–	43	–	–
1685	–	–	–	–	–	42"	–	–
1696/98	–	39	39	0	34	45	0	41
1713/14	0	41"	41	–	35	34	–	0

Megjegyzések a táblázathoz:

Az egyházmegye papságának átlagéletkora 1696/98-ban 41 év, 1713/14-ben 39.

0 A vizitáció adatai nem értékelhetők.

" Az átlagéletkor kiszámításához a felszentelési adatokat is igénybe kellett venni.

e) A papság filozófiai végzettségének megoszlása

logicus	31
physicus	35
philosophus	40
phil. absolutus	104
baccalaureus	10
magister	41
ismeretlen	402

f) A papság teológiai képzettségének megoszlása

theol.moralis	208
casista	45
speculativus	50
theologus	30
theol. absolutus	31
baccalaureus	7
doctor	7
canonista	6
ismeretlen	179

g) *A papság tanulmányainak a színhegye*

Bécs	159
Graz	9
Győr	11
(Széchényi-féle szemin.)	
Nagyszombat	34
Róma	14
ismeretlen	436

**III. Adatok a győri egyházmegye alsópapságához
az 1696/98. évi és 1713/14. évi vizitáció alapján (összesen 177, ill. 171 személy)**

a) *A papság főesperességenkénti megoszlása*

Megnevezés	1696/98	1713/14
Komárom	–	3
Locsmánd	37	24
Moson	29	33
Pápa	1	–
Rába	8	8
Sopron	40	40
Székesegyházi	3	–
Vasvári	59	62

b) *Az egyházmegye alsópapságának anyanyelvi megoszlása*

horvát	78
magyar	44
német	37
ismeretlen	18

c) *Az alsópapság megoszlása származási hely szerint*

Német-római Bir.	5
Osztrák tartományok	2
Cseh korona országai	2
Horvátország	4
egyházmegyén kívüli	
magyarországi	27
egyházmegyei	96

d) Az egyházmegyéből származó alsópapság születési hely szerinti megoszlása
(összesen 96 személy)

Megnevezés	1696/98	1713/14
Komárom	1	
Locsmánd	10	
Moson	9	
Pápa	–	
Rábaköz	2	
Sopron	53	
Székesegyházi	7	
Vasvári	14	

e) Az egyházmegye alsópapságának életkor szerinti megoszlása

25–35 év:	49 fő	31 fő
36–45 év:	49 fő	33 fő
46–55 év:	31 fő	15 fő
56–65 év:	18 fő	9 fő
66-tól:	1 fő	5 fő
ismeretlen	29 fő	78 fő

f) A papság filozófiai képzettségének a megoszlása

logicus	7
physicus	12
philosophus	20
phil. absolutus	32
baccalaureus	3
magister	16
ismeretlen	87

g) A papság teológiai képzettségének a megoszlása

theolog.moralis	81	47
casista	3	2
speculativus	18	10
theologus	5	2
theol. absolutus.	8	7
baccalaureus	2	3
doctor	2	3
canonista	3	2
ismeretlen	55	88

h) Az egy plébánián eltöltött átlagos idő

0– 4 év:	10	27%	43	36%
5–10 év:	10	27%	49	41%
11–15 év:	6	18%	13	10%
16–20 év:	5	14%	9	7%
21-től:	5	14%	8	6%
összesen:	36	100%	122	100%

VASGYÁRTÁS A SZEPES MEGYEI SMIZSÁNBAN A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A 19. század első felében Szepes vármegye Felső-Magyarország Gömör után a második legnagyobb vasgyártó központja volt.¹ Gölnic és a felső Hernád partvidékén alig akadt olyan település, amelynek határában hosszabb-rövidebb ideig ne működött volna egy vagy több vashámor. Közöttük jelentősnek számított és hosszú életűnek bizonyult a smizsáni, amely még a 19. század közepén is a vármegye egyik vezető nyersvastermelője volt és csak a század második felében maradt le a fejlődőképesebbekkel szemben.

Smizsán Iglótól nyugatra, kb. négy kilométerre fekvő település, amelyről Fényes Elek geográfiai szótára azt jegyzi fel, hogy „tót mezőváros, 838 fő lakossal, templommal, vendégfogadóval, só-rakhellyel, vashámorokkal és vízimalmokkal. Határa elég termékeny, földesura Csáky László örökösei”.² Történetéhez még hozzátartozik, hogy földesura, a Csáky család Szepes vármegye leggazdagabb és legrangosabb főúri családja volt, a Csákyak adták a 18–19. században a vármegye örökös főispánjait is.³

A település határában működő — Fényes által említett — hámorokat a 19. század első évtizedében létesítette a grófi család, az azt megelőző évtizedekben Smizsán határában nem gyártottak vasat. A területen vasbányákat nem nyitottak, ott a későbbi évtizedek során sem találtak kohósításra alkalmas vaskövet. A szomszédos területeken, főként Igló város határában azonban a réz és nemesfémek bányászata közben lépten-nyomon vastartalmú ásványokra bukkantak, ilyenek részben az évszázadokon át művelt rézbányák hányói is felhalmozódtak. Az iglói vaselőfordulások a 18–19. század fordulóján annyira ismertek voltak,

1 A bányai igazgatásban „Felső-Magyarország” területi megjelölés a Sajó, a Hernád és a Poprád vízgyűjtő vidékére terjedt ki és igazgatási központja Szomolnok (Szmolník, Schmölnitz) volt. *Franz Anton Schmidt: Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Grossfürstenthums Siebenbürgen.* Wien, 1838.

2 A Csáky család iratai német szövegekben Schögen, latin szövegekben Smisan, Szmizsány néven említik a települést, a 19. század végén meghonosított Szepessümege helyégnév a század első felében sehol sem fordul elő. Mi a Fényestől vett írásmódot szerepeltetjük. *Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára.* Pesten 1851.

3 *Sváby Frigyes: A körösszeghi és adorjáni gróf Csáky család által egykor birtokolt uradalmak.* Lőcse, 1898. Sváby 34 helységet sorol fel Szepes vármegyében, amely a Csákyak dominiuma vagy praediuma volt.

hogy itt még a távolabbi vasművek: a javorinai és jakubjáni is szereztek maguknak bányákat.⁴

Igló városának is jelentős volt a vasgyártása. Ott a 18. század végén három vasgyártó telep is működött. Kiemelkedett közülük Paltzmann Márton iglói bírósé, aki Igló vidékének legjelentősebb vasgyártójává küzdötte fel magát. Paltzmann a vasolvasztáshoz és vasfeldolgozáshoz szükséges faszenet az iglói városi erdők faállományából biztosította, a gyártás bővülésével azonban a szomszédos területek erdőségeiből is vásárolt magának fát.⁵ Így került kapcsolatba a Csáky–uradalommal is, amelyek a 18. század utolsó negyedében bekapcsolódtak Paltzmann szénelátásába. Ekkor a körzet Csáky–uradalmainak központja Illésfalva volt, amelynek 1800-ban már a Paltzmann vasmű volt legnagyobb üzletfele.⁶

A faállomány szenesítésen keresztül való értékesítése jó üzletnek bizonyult. Ez az illésfalvi uradalom korabeli gazdáját, gróf Csáky Istvánt arra indította, hogy a vasgyártásra magában az uradalomban rendezkedjék be, és erdeinek saját szénfogyasztója legyen. A vasműben biztos és állandó szénfogyasztót látott, ezért indította el 1802-ben egy új vasmű telepítését és szemelte ki a telepítés helyéül Smizsánt. A Hernád partján ugyanis Smizsán határában volt csak olyan hely, amely háromok telepítésére számításba jöhetett és egyúttal az erdőségek szomszédságában is feküdt. Itt működött már egy kincstári fűrészmalom, a gróf azt szerezte meg az uradalom számára és annak helyén kezdte meg a vasmű telepítését.⁷

Csáky István a telepítéshez a hradeki vasművet vette mintául, ahol a vashámort a kincstári erdőmester felügyelte, és a vasgyártás az erdőgazdálkodás része volt. Ilyen szervezetre gondolva nevezte ki Mühlihan Illést az illésfalvi uradalom erdőmesterének és egyúttal megbízta a smizsáni vasmű igazgatói (*inspector*)i tennőivel is. A vasmű tényleges felépítése, majd annak üzemben tartása azonban a mindenkori sáfár (*Schaffer*) feladata volt, a vasgyártásnak ő lett a gazdája.⁸ Az első telepítési terv 2000 *Centner* (Cent = Ct, bécsi mázsa) kovácsolt vas kibocsátásával számolt, amelyet két nagyméretű bucakemencében szándékoztak előállítani és a hozzácsatlakozó háromokban feldolgozni. A szén előállítása az uradalom palmsdorfi és smizsáni erdőgazdaságaira hárult, a vaskövet pedig az iglói bányákból kívánták beszerezni.⁹

4 A jakubjáni vasművet vaskővel ellátó bányatársaság 1803-ban a következő tárnákat művelte: Thaler, Francisci, Ferdinandi, Leopoldi és Antoni. Országos Levéltár P 73. a Csáky család illésfalvi levéltára (a távábbiakban OL P 73) Raktári Szám (Rsz.) 23., Fasc. 29.

5 *Heckenast Gusztáv: A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában, a XIII. század közepétől a XVIII. század végéig.* Bp. 1991. 233.; *Bruckner Győző: Igló királyi korona- és bányavárosnak képe a magyar koronához való visszacsatolása idejéből. Közlemények Szepes vármegye múltjából* 2 (1910)

6 Az uradalmi központ nevét Fényes Illyésfalva alakban adja meg, latin szövegekben azonban már ekkor is a később használatos Illésfalva néven szerepel. Német szövegekben Sperndorf a neve. *Fényes E.: i. m.* — 1800-ban a Paltzmann vasmű két Paltzmann özvegy tulajdonában volt, egy nagyolvasztót, egy iker bucakemencét, három frissítőhámort és egy nyújtóhámort tartott üzemben. OL P 73 217. k., C 15.

7 A Csáky család a századfordulón valósággal rávetette magát a vasgyártásra. Már a 18. század végén a Szepes megyei vashámorok többsége Csáky birtokokon üzemelt, a 19. század elején pedig a család a nagyolvasztók telepítésében jeleskedett. A Csákyak 1802-ben Prakfalván állítottak fel nagyolvasztót, ezt követte a smizsáni, majd 1815-ben a sztracenai.

8 *Ferri Negotiatio in Smizan.* OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 1. — A vasmű latin szövegben *malleatura*, németben *Eisen-Handlung* néven szerepel.

9 Egy 1804 júliusában készült költségvetés beruházásként 14 000 Rft-tal (rajnai forinttal), évi 25 900 Rft betétellel és 7900 Rft éves haszonnal számolt. OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 36.

A vasművet 1803 tavaszán kezdték telepíteni. Az 1803-as esztendő a nagy építkezések éve volt, a munkálatokhoz nagyszámú ácsot, kőművest és segédmunkást sorakoztattak fel, és a környéknek szinte minden szakemberét igénybe vették. Az 1804-ben beindított vasgyártás első termékeit Iglóra, Máriássy József István raktárába szállították, akivel a termékek értékesítésére szerződést kötöttek.¹⁰ Az első szállítmányok azonban vöröstörőnek és annyira használhatatlannak bizonyultak, hogy az év közepén a gyártást gyorsan abba kellett hagyni és a technológiát meg kellett változtatni. Miután az uradalomnak sikerült szakértő olvasztómesterre szert tennie, hozzáfogott egy nagyolvasztó és a hozzá tartozó frissítőhámorok telepítéséhez. A munkálatok most is megfeszített ütemben folytak, az újabb gyártó berendezések 1805 tavaszán készültek el.¹¹

A nagyolvasztót az év közepén fűtötték fel és a nyersvasgyártás már az indítás évében sikeresnek bizonyult. A nagyolvasztóval egyidőben lépett üzembe az I. frissítőhámor is. Ezek a berendezések 1805 második felében üzemszerűen termeltek, miközben tovább folyt a többi hámor telepítése. Még 1805 végén megkezdte munkáját a II. frissítőhámor és a nyújtóhámor, a III. frissítőhámor telepítésével viszont csak 1806 végén lettek kész. így teljes üzemmel csak 1807-től dolgozhatott a vasmű.¹²

A beruházások 1803 tavaszától 1807 őszéig húzódtak és jelentős anyagiakat emésztettek fel. Már 1803-ban nagy összeget fordítottak az építkezésekre, az 1804. évi kiadások háromnegyedét szintén a fejlesztési költségek tették ki, sőt még a rákövetkező három évben is, a termelési költségeken felül, évi 2500 Rft körüli összeget igényeltek a beruházások.¹³ A település összes költségei 20 000 Rft körüli összegre rúgtak. Ez sem fejezi ki azonban a létesítéshez felhasznált összes anyagi erőt. Figyelembe kell venni, hogy az uradalom a fogatos és napszámos munkát az *urbáriusaival* végeztette, a kifizetendő napszámot így hatalmi helyzetéből állapíthatta meg, és a felhasznált fa- és kőanyag jelentős részét sem terhelte rá az építkezésekre. Az el nem számolt tételek nem jelentéktelenek, ezért joggal feltelezhető, hogy a vasmű telepítése az elszámoltnál jóval többbe került.¹⁴

Az uradalom nagy erőfeszítést tett arra, hogy megszerezzen néhány elsőrangú szakembert. Az ország széléről előkerített Fischer Jakab olvasztómestert a

10 Máriássytól 3600 Rft előleget vettek fel és raktáraiba 1804. július 31-ig 121,84 Ct vasat szállítottak 1424 Rft 20 kr értékben. Ezt megelőzően ugyanis az I. kemence három hét alatt 36,50 Ct-et, újabb három hét alatt 43,57 Ct-et, a II. kemence pedig négy hét alatt 41,72 Ct-et termelt. OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 67.

11 A nagyolvasztóra való áttérést valószínű Fischer Sámuel, ekkor a Paltzmann vasmű olvasztómesterre tanácsolta, akivel az inspector többször is levelet váltott. Sietethette azt a bucakemencék halhatatlanul nagy szénfogyasztása is. Krapkó Sámuel sáfár Malatinszky János prefectushoz írt jelentése szerint 54,15 Ct kovácsvas gyártásához 18–19 kosár faszenet fogyasztottak. OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 31. és 67. — Az átépítés sürgősségére jellemző, hogy a gróf egy Szentesi nevű kapitánynak 30 Rft jutalmat adott azért, mert az megszerezte a felsőremetei vasműtől Fischer Jakab olvasztómestert. OL P 73 221. k., C 19.

12 A II. frissítőhámor és a nyújtóhámor 1805. szeptember 23-án már termelt, a III. frissítőhámor csak egy évvel később. OL P 73 Rsz. 134., Fasc. 93., Fol. 300.

13 Az építkezésekre fordított összeg 1803-ban 8308 Rft 57 kr, 1804-ben júliusig 7897 Rft 25,5 kr volt. OL P 73 Rsz. 131., Fasc. 90., Fol. 561–570.; uo. Rsz. 132., Fasc. 91., Fol. 241.

14 OL P 73. 222. k., C 20. OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 25.

földesúr nagy jövedelemmel láncolta a vasműhöz és annak meghatározó szakemberévé tette.¹⁵ A technikai berendezések falazásához Dobsináról hozatott át kőműveseket, és vezetőjüket, Dinda György kőművesmestert szintén kiemelt napi-díjjal szerződtette. Az építkezésben nagy arányt képviselt az ácsmunka, ezért feltehetően a vidék összes ácsmunkáját hosszabb-rövidebb időre bekapcsolták a munkálatokba, és 1803-ban és 1804-ben, egész éven át, 20–35 ács tevékenykedett az építkezéseken, a rendelkezésükre bocsátott napszámosok támogatásával.¹⁶

E beruházással egyidőben az uradalom bányákat is szerzett, illetve vont művelés alá, és 1804-ben megkezdte a vaskő kitermelését. A fa vágása és a szén égetése a megelőző évekből eredően folyamatos volt, erre az uradalomnak begyakorlott munkásai voltak. A fát az indulás éveiben a palmsdorfi és smizsáni erdőkből termelték ki, egyelőre távolabbi erdőket nem kellett a szénellátásba bekapcsolni.¹⁷

Az uradalom a vasművet a gyártás beindításától kezdve egészen 1838-ig saját kezelésben üzemeltette, ekkor azonban bérbeadta. A bérbeadásig eltelt több, mint 30 év alatt Smizsánban a kovácsolt vas gyártása folyamatos volt, egyetlen év sem akadt, amelyben a hámorok legalább részben ne működtek volna. A folyamatoságot a termékkibocsátáson keresztül egészen 1830-ig nyomon követhetjük, de a részadatokból arra lehet következtetni, hogy a hámorokban a munka az utána következő években sem szünetelt. (1. táblázat). Ugyanakkor az is látható, hogy a termékkibocsátás az évtizedek folyamán semmit sem bővült. Miután 1805–1809-ben az a kb. 3000 Ct-es szintre fejlődött, ez a mennyiségi szint továbbra is, egészen 1838-ig állandósult és a vasműnek jellemző termelési szintje maradt.¹⁸ Csökkenés csupán négy éven át, az 1811–1814. években, figyelhető meg.

Mivel a gyártástechnológia meghatározó berendezése a nagyolvasztó volt, az üzemmenet jellegéről a nyersvasgyártás alakulása szolgálhat további felvilágosítással. A csapolt vas mennyisége 1809-ig évente növekedett, majd öt évre visszaesett. A mélypont 1813-ban volt, amikor a vasolvasztás egy éven át szünetelt. Utá-

15 Fischer Jakab olvasztómester ellátmányai 1805-ben: A. Bérézés: Éves készpénz, két segítővel együtt 30 Rft — kr. A nagyolvasztó felállításáért 20 Rft — kr. Új medence-behelyezésért 12 Rft — kr. Hetibér, üzem alatt, két segédjével 20 Rft — kr. Finom agyagöntvények után Centenként 3 Rft — kr. Közöséges agyagöntvények után Centenként 2 Rft 30 kr. Finom homoköntvények után Centenként 2 Rft — kr. Közöséges homoköntvények után Centenként — Rft 30 kr. Vasformákért 2 Rft — kr. Tüzipénz, heti 4 Rft — kr. B. Juttatás: 8 mérő búza, 16 mérő vegyes gabona, 8 mérő árpa, 2 hordó bor, 4 hordó sör, 15 félköböl tűzifa. Takarmány egy ló részére. Takarmány két tén részére. Lakás: a schmögöni uradalmi házban, a hozzá tartozó kerttel és marhaistállóval. Copia Resoluti Salarii et Deputati pro Massa—Magistro Jacobo Fischer. OL P 73 224. k., C 22

16 A földmunkákhoz és az ácsok segítségére nagyszámú kézimunkásra volt szükség. A munkásokat az urbáriumok területéről toborozták, és részükre napszámot fizettek. 1803-ban, egyes hónapokban 50–60 fő napszámot is foglalkoztattak. OL P 73 Rsz. 22. Fasc. 28. Az építkezésekhez a Paltzmann—vasmútól vesznek 150,11 Ct vasat 1784 Rft 41 kr értékben, s azt faszénnel ellentételezik. OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 11. és 14.

17 OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 67.

18 Az 1–13. táblázatok az üzemi naplókából (Diariumokból) és összesítő jelentésekből (Extract-okból) kigyűjtött és rendszerezett forrásadatokat tartalmaznak. — A tömegmérésre a 19. század első felében a bányászatban (kohászatban) a bécsi mázsát (Centnert, Centet, Ct-t) használták. Egy bécsi mázsza 100 fontot foglalt magába és 56 kg-nak felelt meg.

na négyéves folyamatos üzemmenet következett, jelentős éves termeléssel. Eközben a nagyolvasztó teljesítménye olyan mértékben megnőtt, hogy a 3000 Ct-es árú kibocsátáshoz elégségesnek bizonyult annak kétévenkénti járatása is. (2. táblázat).

A 19. század első felében a vasmű tulajdonosai többször változtak. Az alapító gróf Csáky István 1812-ben elhunyt, a vasmű örökségképpen gróf Csáky László nagyváradi prépostra szállt, ugyanakkor az illésfalvi uradalmat testvére, Csáky Imre örökölte, így a két gazdaság szétvált. A prépost, elődjétől eltérően, kevés gondot fordított a gazdálkodásra, a vasgyártás felügyelete is teljesen a jószágkormányzó kezébe került, aki egyuttal annak inspectora is volt. 1828-ban Csáky László is elhalálozott, és a vasművet, a körülötte levő uradalmakkal együtt testvére, Csáky Imre, és ennek unokaöccse, Csáky Antal Vince örökölte.¹⁹ Utóbbi azonban külföldi tartózkodása miatt az uradalmak ügyeit nagybátyjának engedte át, aki 1840-ig, haláláig, szerepel a vasmű tulajdonosaként. Ekkor a teljes tulajdonjog Csáky Antal Vincére szállt át. Csáky Imre azonban közben az uradalmak használatát bérbe adta, a birtokokét a kissóci Dulovics Andrásnak, a vasműt pedig Prihradny Dánielnek.

Prihradny mint iglói kereskedő már egy évtizeddel korábban kapcsolatba került Smizsánnal. Az inspectorátusnak irodaeszközöket szállított, később bekapcsolódott a hámorok alkatrészellátásába, majd, mint vaskereskedő, a vasmű termékeinek jelentős értékesítője lett. Közben meggazdagodott, és figyelme üzlettársával: Trangous Lajossal, a szepesi vasgyártás felé fordult. A bérleti szerződést 1838-ban kötötte meg Csáky Imrével, akkor még csak rövid távra, de a kapcsolat tartósnak bizonyult, mert azt 1842-ben és 1846-ban Csáky Antal Vince is megerősítette. Végül is a smizsáni vasmű a Prihradny család bérleményében maradt.²⁰ A bérlő család a termelést növelte, s jóllehet a fejlesztés részletei nem ismeretesek, a smizsáni vasmű nyersvastermelését a korabeli szakértők 1845-ben 20 ezer Ct-re, 1847-ben pedig 24 ezer Ct-re becsülték. Az 1838 és 1850 között eltelt több, mint tíz év a vasmű életében felívelést hozott, de a Prihradny család a fejlesztést a század harmadik negyedében is folytatta, a telepen egy második nagyolvasztót is felállított, ami általa a smizsáni nyersvastermelés évi 60 ezer Ct-re emelkedett, s ezzel a hatvanas évtizedben elérte legmagasabb termelési szintjét. A rákövetkező évtizedek-

19 Csáky Istvánt 1812. február 15-én temették. OL P 73 Rsz. 142., Fasc. 108., Fol. 132. A Csáky család genealógiája a vasmű alapítóját XIV. István néven említi. A későbbi tulajdonosok közül testvérenek fiai voltak Csáky László prépost (1760–1828) és Csáky Imre. Csáky Antal Vince (1784–1863) pedig unokája (Ferenc fiának a gyereke). *Sváby Frigyes: A körösszeghi és adorjáni gróf Csáky család genealógiája.* Bp. 1891.

20 Az 1838 augusztusban megkötött szerződést csak Prihradny és gr. Csáky Imre írja alá (Contrait zwischen d. Hochgeborn Herrn Grafen Emerich Csáky u. Herrn Joh. Daniel v. Prihradny...). Ekkor a bérletdíj évi 3000 Rft és az uradalom a bérlőnek évi 3000 köböl fát biztosít hat éven át 57 600 Rft-ért (azaz 3 Rft 12 kr egységáron). OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 254. — 1842. május 16-án újabb szerződést kötnek (1842 Maji minutae contractus arendati inter comitem Emericum Csáky et Ludovicum Trangous ac Joannem Prihradny...). A bérlet évi 1600 Ft és 12 Ct vas, az uradalom viszont évi 2000 köböl fát biztosít a bérlőknek a schmögeni erdőben, köbönként 10 Rft-ért és további 500 köböl fát 11 Rft 30 kr-ért. A szerződést négy évre kötik, de 1848-ig prolongálják. OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 233. — Az 1846-ban megismételt szerződésben 2000 Rft bérleti díj és 5 Rft 12 kr faár szerepel. OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 240.

ben azonban a telep további fejlesztése már nem látszott kifizetődőnek, ezért itt a vasgyártást a század negyedik negyedében végképpen megszüntették.²¹

A Csákyak mint földesurak jószágkormányzóiktól a gazdálkodásról pontos elszámolást követeltek, uradalmaikba fejelett adminisztrációt vezettek be és azt bányáikra és kohóikra is kötelezővé tették. A smizsáni vasműben is a sáfárnak kiadott utasításokban szigorúan elrendelték a gazdálkodás folyamatainak rögzítését, az anyagok forgalmáról, bérekről, költségekről bizonylatok kiállítását, naplók vezetését, és összefoglaló jelentések készítését. Ezt a dokumentációt az illélsfalvi levéltár az 1803 és 1832 évek közötti időszakra (egy-két év kivételével) megőrizte, és így egy negyedszázadra a vasgyártással összefüggő gazdálkodásnak minden részletébe betekinhetünk.

A vasgyártás műveletei

A smizsáni vasgyártó együttes egy nagyolvasztót, három frissítőhámort és egy nyújtóhámort foglalt magába, ennek megfelelően a gyártási folyamat három szakaszból: a vaskövek nyersvassá olvasztásából, a nyersvasnak kovácsvassá való alakításából és a kovácsvas továbbnyújtásából állt.²² A berendezések a Hernád partján, két telephelyen feküdtek, Smizsán falu központjától kb. másfél km távolságra. A felső telepen állt a nagyolvasztó, a törömű épületével és az I. frissítőhámorral, ezek hajtóenergiájukat közös vízcsatornáról kapták. Tőle 1 km-re feküdt az alsó telep, amely a II. és III. frissítőhámort, továbbá a nyújtóhámort foglalta magában. Mindkét telephez szénpajták és lakások is tartoztak. A különböző időpontokban készített leltárakat összehasonlítva megállapítható, hogy 1807 és 1838 között, tehát több mint 30 éven át a telepeken új technológiai berendezéseket nem állítottak fel.²³

A nagyolvasztó munkanaplói naprakészen regisztrálták az üzem termelését, anyagellátását és szénfogyasztását, ezek szinte 1835-ig nyomon követhetők. Már az induló nagyolvasztó első heteiről pontos feljegyzés készült, s abból megtudhatjuk, hogy a berendezés az első héten 154,30 Ct, a másodikon 164,32 Ct vasat olvasztott, annak nagyobb részét lúdvassá csapolta, kisebb részét pedig vastárgyakká öntötte. A kohó hetente 15-ször csapolt, tehát naponta alig több, mint kétszer és a továbbfeldolgozásra szánt lúdvass darabja 9–10 Ct-t nyomott.²⁴

21 Hetilap, 1845. 598., Hetilap, 1847. 907., *Lédeker Emma*: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1953.

22 Üzemmenetre vonatkozó adatok: OL P 73 217. k., C 15.; 221. k., C 19.; 222. k., C 20.; 224. k., C 22.; 225. k., C 23.; 226. k., C 24.

23 A vasműben 3–4 évenként készültek leltárak, ezek a szerszámokat és tartozékokat sorolták fel, a technológiai berendezések részletes leírására nem térnek ki. Az 1806. évi leltár a nagyolvasztónál 24, az I. frissítőhámornál 32, a II. frissítőhámornál 28 tartozékot és szerszámot sorol fel. OL P 73 Rsz. 134., Fasc. 93. (Materialien et Requisiten 1806) Fol. 114.; Rsz. 146, Fasc. 116. (Inventárium 1815); Rsz. 157, Fasc. 131., Fol. 453. (Inventárium 1836). — A felső telepen volt az írnök, az alsó telepen a sáfár és a hajdú lakása. OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28.

24 Az 1805. év 30. hetében 110 adagból 15 libavasat csapoltak 149,2 Ct tömegben és 5 Ct öntvényt készítettek. A gyártáshoz felhasználtak 400 mérő vaskövet és 22,2 fuvar faszenet. A 31. héten 109 adagból 14 libavasat öntöttek 151,9 Ct tömegben és 12,43 Ct öntvényt gyártottak. Ehhez 22,8 fuvar szenet égettek el.; 222. k., C 20. — A libavas (Gans, Gänze) háromszögkeresztmetszetű és kb. 10 Ct tömegű hosszúkás vastömb volt.

Fenti adatok és a felújításhoz beszerzett anyagok alapján ítélve a kohó az ún. klasszikusvonalú nagyolvasztók csoportjába tartozott, amelyeket az erősen tagolt kohóprofil, a szűk és nyitott mellű medence jellemezett. Ez utóbbihoz előmedence csatlakozott, amelyet külön fűtöttek. A medencét faragott kövekből állították össze és gyakran cserélték. A cseréhez a dobsinai kőfaragókat vették igénybe, sőt később szokássá vált, hogy Dobsinán a teljes medencét készre faragtatták és két-három évenként cserélték.²⁵ Az aknát az első üzemi években döngölték, később azonban azt is kőből falazták ki. Napi teljesítménye alapján a nagyolvasztó a korabeli kohók közül a diósgyőr-ómassai, a munkács-selesztói és a bogszáni kohóhoz állt közel, ezek aknamagassága 6,5–7,5 m, hasznos térfogata pedig 8–11 m³ volt.²⁶

A nagyolvasztót vasöntésre is berendezték és a vasöntvényeket az indulás éveiben, minőségük alapján, négy csoportba sorolták. A finom felületű és díszes kivitelű öntvényeket (mint pl. a kályhák) finom agyagöntvényeknek nevezték, az egyszerűbb, de szép felületet igénylő öntvények voltak az egész agyagöntvények, a közepesen finom felületűek a félagyagöntvények, a durvább felületűek pedig, a formázás módjának megfelelően, a homoköntvények. Az öntvények túlnyomó többségét az utóbbiak tették ki. Megjegyzendő, hogy 1815 után már csak két osztályt tartottak nyilván: az agyagöntvényt és a homoköntvényt. Az öntvénygyártás nem volt jelentéktelen, több év átlagában a nyersvastermelés 7 %-a körül mozgott.²⁷

A nagyolvasztó üzemmenetével kapcsolatban a feljegyzések elárulják, hogy nemcsak a medence-, hanem a béléscsere is gyakori volt, a fűjtatók is rendszeres javításra szorultak és 1815-ben a medence be is fagyott.²⁸ Egyébként a nagyolvasztót a tizes évtized végéig teljes kapacitással egyetlen évben sem jártatták, annak naptári időkihasználása elmaradt a lehetőségektől. Legkorábban április végén indult az olvasztás, de akadtak évek, amikor csak augusztusban gyűjtötték be a kohót. Az év második felét viszont igyekeztek kitölteni és több alkalommal egészen szilveszterig fenntartották az üzemet. Természetesen a nagyolvasztónak éjjelnappal, szombaton és vasárnap, megszakítás nélkül, kellett termelnie.²⁹

25 1811-ben Dobsina városának egy teljes medencéért 600 Rft-ot fizettek. OL P 73 222. k., C 20. 1805-ben a medenceköveket Dobsináról szállítják. OL P 73 Rsz. 134., Fasc. 93., Fol. 60.; 224. k., C 20. 1815-ben Dobsinának medencéért 320 Rft-ot, 1819-ben 219 Ft-ot fizetnek. 1821-ben medencekőért 240 Rft-ot, 1823-ban 240 Rft-ot fizetnek, 1825-ben Dobsináról hoztak bélésanyagot. OL P 73 226. k., C 24. — 1830-ban a medenceköveken kívül 18 kőből béléskövet is vásárolnak Dobsina várostól, 504 Rft értékben. OL P 73 Rsz. 178., Fasc. 178/b., Diar. 20.

26 *Franz Anton Marcher*: Notizen und Bemerkungen über den Betrieb der Hohöfen (!) und Rennwerke..., Klagenfurt, 1811. — A nagyolvasztót Maszt, Massa és Hochofen néven említik.

27 1816-ban pl. a következő öntvényeket gyártották: pörölytőke, pörölyfej, salakkeverő vas, csap, kazán, mérőszűz, kályhalemez, kürtő, rostély, frissítőfűtőhelyhez fenékmez, salaktál, különféle nehezékek. OL P 73 Rsz. 148., Fasc. 119.

28 A fűjtatókat a huszas évekig Gollían Péter asztalosmester tartotta karban, aki 1811-ben a II. frissítőház Bery-féle (?) fűjtatót állított fel, s ezért 160 Rft-ot kapott. A huszas évek közepétől Fábry József gondozta a fűjtatókat. OL P 73 222. k., C 20.; 226. k., C 24.; Rsz. 171., Fasc. 161., Fol. 44. 1815-ben a medence feltöréséért 23 Rft 36 kr-t fizettek ki. OL P 73 224. k., C 22.

29 Mivel a téli hónapok a fagyok miatt a hasznos időből kiestek, a nagyolvasztók és hámorok maximális üzemidejét Közép-Európában évi 40 héttel számolták. *Alfons Müller*: Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien. Wien und Leipzig, 1909.

A nagyolvasztótól egészen eltérő viszonyok alakultak ki a hámorokban. Ezek napi és heti kihasználása volt alacsony és a munkamenet szakaszossága miatt nehezebben is körvonalazható. A hámorok vasárnap nem dolgoztak, sőt a kovácsok szombatkonként is korábban abbahagyhatták a munkát. Ezenkívül csak egy műszakot tartottak, amely általában 12 órát tett ki, de, ha a személyzet bírta, a műszak akár 16 órára is nyúlhatott. Jóllehet az itt dolgozók megterhelése igen nagy volt, a berendezések éjjel és hétvégeken nem termeltek, ezért azok heti időkihasználása nem haladta meg az 50 %-ot. Ugyanakkor az éves naptári időt a hámorok munkahetei jól kitöltötték; nem ritkán több mint 80%-ban kihasználták. Egy-egy frissítőtűzhelyre eső termelés heti 20–30 Ct-et tett ki, s jóllehet annak mértékét a nyersvas tulajdonságain kívül a vízellátás is befolyásolhatta, a smizsáni feljegyzések vízhiányról sohasem panaszkodtak. A frissítő tűzhelyek egyébként nagy vasvesztéssel dolgoztak és jelentős volt a szénfogyasztásuk is. A három frissítőhámor munkamenete megegyezett.³⁰

A frissítőhámorok alapvető technológiai berendezése egy-egy frissítő tűzhely és ugyancsak egy-egy alakító pöröly volt. A frissítő tűzhelyek az országban, fő vonásaikban, mindenütt azonosak voltak, a közönséges kovácskemencétől lényegében csak a fújtatás nagyobb teljesítményében különböztek, és olvasztóteknővel voltak ellátva, a pörölyök pedig kétkarú emelőként működő ún. farokpörölyök voltak és egységesen 4,7 Ct tömegű verőfejjel voltak felszerelve.³¹

A nyújtóhámor annyiban különbözött a frissítőhámoroktól, hogy hevítő berendezése egyszerű kovácskemence, alakító szerszáma pedig könnyebb és gyorsabb járatú pöröly volt. A smizsáni nyújtóhámor két pöröllal volt felszerelve, azokat közös tengely mozgatta, s az egyik nagyobb (4 Ct), a másik kisebb (3 Ct) fejjel dolgozott. Ezeken felváltva, a durvább és finomabb munkadarabokat alakították. A nyújtóhámor éves naptári kihasználása legtöbbször megegyezett a frissítőhámorokéval, a két segítővel dolgozó kovácsmester heti teljesítménye pedig 22 Ct körül alakult. A nyújtás anyagvesztése jelentéktelen, szénfogyasztása pedig alacsony volt.³²

A vasmű üzemi berendezéseiben és munkamódszerében 1835-ig alig figyelhető meg változás. A frissítőhámorok nemcsak változatlan berendezésekkel, de változatlan munkamenettel és teljesítménnyel élték át a harminc évet. A nyújtóhámorban 1807-ben második kovácsmester beállításával, 1825-ban pedig második műszakkal kísérleteztek, de mindkét kezdeményezéssel felhagytak. Sőt itt a létszámot 1823-ban kettőre csökkentették. Végül soron érdemleges termelésnövekedés a harminc év folyamán a nyújtóhámorban sem figyelhető meg.³³

A mennyiségi termelés területén előrelépést csupán a nagyolvasztó mutatott fel, amely éves termelését a harmincas évtizedre akár meg is kétszerezte. Ezt részben az éves üzemidő növelésével érte el, részben pedig heti teljesítményét fo-

30 A nagyolvasztó és hámorok részletesebb üzemi munkájáról az 1805–1814. évi időszakra vonatkozóan található adatok. OL P 73 222. k., C 20.

31 A pörölyök súlyáról: OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Inv. 1836.

32 OL P 73 222. k., C 20.

33 1827-ben a nyújtóhámorban ismét két műszakot állítottak fel, 2–2 fővel. A második műszakot egy apa-fiú családi együttes vállalta. OL P 73 Rsz. 173., Fasc. 167., Fol. 195.

kozta. A nagyolvasztót gyakran építették át, s az átépítések során kisebb–nagyobb mértékben módosították annak profilját, tökéletesítették a fújtatóját és a vaskövek keverésével segítették a kohósítási folyamatot. 1817-ben a nagyolvasztót ún. *Flossofenné* alakították át, s ettől kezdve a napi csapolások számát 5-re, majd 6–8-ra emelték és libavas helyett vaslapokat öntöttek. Az üzemenmet megváltoztatásával a nagyolvasztó heti teljesítménye 30–40 %-kal megnőtt.³⁴

A hámorok teljesítményének egyhelyben topogása és a nagyolvasztó teljesítményének felfutása a két üzemenrés között ütemkülönbséget hozott létre, amit a hámorok számának növelésével lehetett volna egyensúlyba hozni. A vasmű tulajdonosai azonban a gyártás bővítésére nem voltak hajlandóak anyagiakat áldozni, ezért került sor a nagyolvasztó szakaszos járatására.

Levegővel mind a nagyolvasztót, mind a hámorok tűzhelyeit vízikerekkel működtetett fújtatók látták el, azok első darabjait a dobsinai asztalosmesterek készítették. Ezek csúcsos deszkafújtatók voltak, megfeleltek a századeleji hazai gyakorlatnak, de jelentős karbantartó munkát igényeltek.³⁵

A gyártási folyamat mindhárom szakaszában keletkezett késztermék. Az olvasztás készterméke az öntvény volt, amely a termékszerkezetben 6–10 %-ban vett részt. Mint árú azonban alárendelt szerepet játszott, mert az öntvények felét–háromnegyedét a vasmű saját karbantartásához és az uradalom céljaira használta fel.³⁶ A frissítőhámorok is csak mintegy 45 %-ban termeltek félkész terméket, az ún. cáglit, amelyet a nyújtóhámorok adtak át továbbalakításra.³⁷ Ezek termelésének nagyobbik része is késztermék volt, közönséges vas, vagy rúdvas. Ez utóbbit négy csoportba sorolták és a négy csoport közül a frissítőhámorok a durvábbakat állították elő, de kisebb mennyiségben gyártottak itt ekelemez és sínvasat is. A rúdárú második, harmadik és negyedik csoportját a nyújtóhámor termelte, de kisebb mennyiségben itt is készült sínvas, abroncs, fejszelemez és fúvóvas.³⁸

34 A 19. század első felében Flossofen alatt olyan nagyolvasztót értek, amely nem a nagyobb méretű libavasat, hanem a kisebb méretű lapkát (Flosse-t) öntötte. A Flosse tömege pl. 1829-ben 2,25 és 4,50 Ct között mozgott, s csak esetenként érte el a 6 Ct-et. OL P 73 Rsz. 176., Fasc. 176 1/2., Diar. 37–72

35 A deszkafújtatók munka közben gyorsan koptak és vetemedtek, ami által tömítelenné váltak, ezért gyakran kellett azokat utáncsiszolni, igazítani vagy éppen cserélni.

36 1809-ben pl. a 322,54 Ct öntöttvasból 143 Ct-et használt fel a vasmű a saját és az uradalom céljára. Ol P 73 Rsz. 141., Fasc. 106., Fol. 42.

37 A továbbalakításhoz 30x30 — 50x50 mm² keresztmetszetű durván négyzetesre alakított rudakat kovácsoltak. Ezt nevezték cáglinak, Zackelnak, Zaggelnak. A nyújtóhámorban a továbbalakítás ebből indult ki.

38 A smizsáni vasmű termékszerkezetében, az öntvényeken kívül, a következő termékek szerepeltek:

1. Közönséges vas (Ordinär-Eisen). Ezen kb. 15 kg súlyú, négy- vagy sokszögűre alakított vastuskót értek. A közönséges vas ellentétpárja volt a kötegelt termék, amelynek finomságát az egy kötegebe fogott rudak száma jelentette.

2. Rúdárú (*Stabeisen*) (1–6) Olyan vastagabb körszelvényű rúdárú, amelyből egy kb. 15 kg-os kötegebe 1–6 darabot fogtak egybe.

3. Rúdárú (7–12). Közepes keresztmetszetű rúdárú, amelyből ugyanakkora kötegebe 7–12 darabot fogtak egybe.

4. Rúdárú (13–18). Vékony rúdárú, amelyből ugyanakkora kötegebe 13–18 darabot kötöttek egybe.

5. Rúdárú (19–24). Pálcavas, amelyből egy kötegebe több, mint 19 szálát fogtak egybe.

6. Sínvas (*Schin*). Éles sarokkal kovácsolt és egyengetett laposvas.

7. Ekelemez (*Pflugblech*). Középkemény lemezdarab szántóekékhez.

8. Abroncs (*Reifen*). Laposvas szekérkerék vagy hordó vasalásához.

A vasmű termékeinek mennyiségi aránya kisebb–nagyobb mértékben évente változott, hosszabb távon azonban a termékszerkezetben nem állt be döntő változás. Legfeljebb némi romlás tapasztalható a század második és harmadik tizedében, mivel a frissített vas egy részét közönséges vas formájában hozták forgalomba és a finomabb nyújtott termékek részesedése is csökkent. A termelés gerincét azonban évtizedeken át változatlanul a rúdvas (1–6) és a rúdvas (7–12)-termékek képezték, amelyek a termékszerkezet kétharmad–háromnegyed részét tették ki. Valószínűnek látszik, hogy a felvevő piac igénye több évtizeden át is állandó maradt és nem kényszerítette a vasművet termékeinek megváltoztatására.³⁹

A nagyolvasztó vaskőellátása⁴⁰

A smizsáni uradalomnak, a vasmű telepítésével egyidőben vaskőbányákról is kellett gondoskodnia, bányái ugyanis sem saját uradalmainak területén, sem a szomszédos településeken nem voltak. Mivel az uradalom területén újabb kutatásokkal sem sikerült használható vasásványokat találni, az induló vasműnek elsősorban a szomszédos iglói területre kellett támaszkodnia, ahol nagyszámú bánya állt művelés alatt, vagy éppen felhagyott állapotban.⁴¹ Elsőként a Sancta Maria tárnát sikerült az inspectorátusnak megszereznie, s itt már 1803 tavaszán megkezdtek a feltárás munkálatai.⁴² Egyidőben az uradalom bérbé vette Szent–Miklóssy Godofréd iglói bányáját, amely két tárnájával a Gröttl (Gretel) nevű magaslat alatt húzódott. A bányaművelést 1803 derekán itt is megkezdték, sőt a Gröttl közelében Stephani néven újabb két tárnát is nyitottak. Ezek a tár-

9. Fejszelemez (*Axblech*). Nagyobb szilárdságú lemezdarab vágószerszám készítéséhez.

10. Lemez (*Blech*). Különböző célokra.

11. Sóvári lemez (*Sóvarer Fassblech*). Vékony lemez, hordó, abroncs készítéséhez.

12. Fúróvas (*Bohr-Eisen*). Nagyobb keménységű rúdvas, bányászszerszámhoz.

13. Saját felhasználású vas (*Handlungs-Eisen*). Különböző célra kovácsolt, saját felhasználású termék.

14. Ócskavas (*Alteisen*). Értékesített, részben elhasználódott vastárgy.

15. Jámulékos termék (*Ausschuss*). Félig selejtes, hibás, de még felhasználható vastermék.

16. Cementvas (*Ziement-Eisen*). Gyenge minőségű hulladék vasdarabka, amelyet a fémkohászatban a réz kinyeréséhez használtak fel.

39. A termékszerkezetben meglepő a lemezek (lapostermékek) igen alacsony, 1–2 %-os részesedése. Ma a lapostermékek a kohászati áruk 50–75 %-át teszik ki.

40. Vaskő alatt természetesen vasércet kell érteni. A 19. század első felében azonban a vas ásványait országszerte (sőt Európa-szerte) vaskő névvel jelölték, az érc fogalmát a nemesfémek és réz ásványaira tartották fenn. Az érc szó a vassal kapcsolatban egyetlen korabeli iratban sem szerepel. Ld. pl. *Kerpely Anál*: Magyarország vaskövei és vasterményei, különös tekintettel a vas chemiai és phisikai tulajdonságaira. Bp. 1877.

41. A földesúr, gr. Csáky István, 1803-ban a vaskőkutatók részére díjat tűzött ki. Kinyilatkoztatta, hogy aki Sperndorf vagy Schmögen területén használható vaskövet talál, 20 Rft jutalmat kap, aki a szomszédos Donnermark, Lettersdorf, Curia Tyber vagy Palmsdorf területén fedezne fel vasásványt, az 10–15 Rft-ban részesül. OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 1–4.

42. 1803. január 18-án Rudolf János és Mühlhan inspector szerződést kötött, amelynek értelmében Rudolf átadja Mühlhannak az iglói területen, az Eisenbach völgyben, a Zechner hegy alatt található Sancta Maria tárot, azzal a feltétellel, hogy ha itt nemesfém, vagy réz érceire bukkannának, annak jövedelméből az 1/8 rész öt illeti meg. A sebtében művelés alá vont tárna azonban vasforrásnak is rendkívül szegényesnek bizonyult, nemesfémcekről pedig sehol sincs említés. OL P 73 Rsz. 132., Fasc. 91., Fol. 441.

nák azonban együttvéve sem látszottak biztosítani a vasmű köigényét, ezért annak vezetői részben az Iglón működő bányaközösségekkel léptek kapcsolatba, részben újabb bányák tulajdonjogát szerezték meg.⁴³ Igló területén több helyen is vásároltak bányatelkeket.⁴⁴

A megnyitott bányák közül a többség hozama gyenge volt, a bérelt gröttlié viszont megbízhatónak bizonyult és ez lett a vasmű alapvető vaskőellátója. Ennek bérletét az uradalom folyamatosan fizette, de a bérlet összege sohasem volt jelentős. 1805–1809-ben negyedévenként 22 Ft 30 kr-t utalt át a vasmű pénztára Szent-Miklóssynak, 1810-ben ezt is csökkentette, 1812–1813-ban pedig szüneteltette. 1814-től ismét életbe lép a szerződés, a bérleti díj azonban ekkor már csak évi 40 Rft. A díjat 1818-ig Szent-Miklóssy kapja, a rákövetkező években pedig jogutódjának: Bubentin Rozínának fizetgeti évről-évre a *malleatura* pénztára, míg nem 1827-ben a vasmű megveszi a bányát.⁴⁵

A nagyolvasztó fő anyagellátója tehát a Szent-Miklóssy-féle gröttli bánya lett, ez adta 30 éven át a vaskőbevitelnek átlagban több mint a felét. A másik vaskőforrás a svábóci bányaterület volt, amely szintén jelentős, mintegy 20 %-os, részesedéssel járult hozzá a nagyolvasztó anyagellátásához.⁴⁶ Rajtuk kívül további, több, mint húsz bánya szállított vaskövet a nagyolvasztónak, közülük azonban a 3–6 %-os részesedést csak a Stephani, a Murgats, a Hrabovszky és a Sophia nevű bányák érték el, a többi bánya részesedése, az 1805–1835 közötti években jelentéktelen maradt.⁴⁷

-
- 43 Igló város határában évszázadokra visszanyúlóan műveltek bányákat, amelyekből rézércet termeltek ki. Az ércelérekk meddőkközeteként vastartalmú kőzetek is jelentkeztek, amelyek részben a hányóra kerültek. A 19. század elejére azonban a rézbányáknak jelentős része gazdaságtalanná vált, ezért tulajdonosaik a bányaterületeiket vaskövek kitermelésére igyekeztek átállítani. Bányászövetkezetek alakultak, amelyek több bányaterület művelési jogát is megszerezték. Az iglói bányák nagyobb része a Vaspatak völgyben (Eisenbachthalban) volt található. OL P 73 Rsz. 13., Fasc. 29., Fol. 14.
- 44 1804-ben Fiedler és Funta nevű tulajdonosoktól vesz meg a vasmű ismeretlen bányarészt, 415 Rft-ért. Ugyancsak 1804-ben veszi át Demján Jánostól a Zechneren fekvő bányáját a bányászokkal együtt. OL P 73 221. k., C 19. — A vasmű Máriássytól a 10/32 bányatelket 49 Rft-ért, Kleintől az 5/8 bányatelket 45 Rft-ért vásárolja meg. OL P 73 221. k., C 19. — Egész bányatelkek (bányamértéknek) az a terület számított, amelynek vízszintes alapvetülete a bejárat síkjában 12 544 négyzetméter, azaz 45 116,4 m² volt.
- 45 A gröttli bányabérlet a kezdő években 1–1,5 kr-t tett ki mérőnként, a későbbi évtizedekben pedig egy mérőre mindössze 0,5 kr esett. A bányát Bubentin Rozina örökösei adták el a vasműnek, a tulajdonosnő elhunytával. Az örökösöknek 1200 Rft-ot fizetett a vasmű vételárként. OL P 73 Rsz. 173., Fasc. 167., Fol. 84.
- 46 A svábóci területen több bánya is működhetett. Ebből a körzetből a huszas évtizedtől Vadnayné Szentirmay Antóniától szerezte be a vasmű a vaskövet 2–4 kr mérőnkénti vételáron. OL P 73 226. k., C 24.
- 47 Az első évtizedben a bányabéreknek egy részét a bányatársulatnak (Bergen-Herrschaft-nak) fizette ki a vasmű. OL P 73 221. k., C 19. A Sophia táró még 1815-ben is a bányatársulat kezelésében működött, akkor annak igazgatója Köhler Márton volt. OL P 73 Rsz. 46., Fasc. 116., Fol. 265. A vasmű anyagellátásába a felsoroltakon kívül időszakosan még további, kb. húsz bánya kapcsolódott be, mint az Antoni, Leopoldi, Ferdinándi, Johanni, a Zechneren fekvő több meg nem nevezett tárna és a kissóci bánya.

A bányászok a vaskövet mélyműveléssel hozták a felszínre, általános a tárnás bányaművelés volt, külszíni fejtésről sehol sincs említés, eltekintve attól, hogy időnként egyes tárnák hányóiból is termeltek ki a vasolvasztáshoz betétanyagot.⁴⁸ A bányászok a bérüket a felszínre hozott használható termék mennyisége után kapták, amelyet "mérőnként" vettek számba.⁴⁹ A század első éveiben 8–10 kr volt a termék mérőnkénti bére, a húszas években pedig 10 és 16 kr közé állt be. A bányászbérekkel együtt számolták el a bányászok kiadásait és a karbantartás költségeit is, amelyet a bányászok külön jegyzékben igazoltak. A jegyzékekben visszatérően szerepel a robbantópor, a gyertya és a kovácsolt szerszámok költsége.⁵⁰ A rezsiköltségek gyakran a bérek 25–30 %-át is kitétték. A kiegészítő munkák díjazását külön normákkal határozták meg.⁵¹

A bányászok teljesítménye legtisztábban a gröttli tárnák munkáján követhető nyomon, ezekben a bányászok egy főre számított heti teljesítménye 14–28 mérő vaskő volt. Az alsó táróban kisebb volt a teljesítmény, mint a felsőn. Különösen nagy volt a termelékenység a svábóci területen, itt az iglói bányák teljesítményének a többszörösét is elérték a bányászok. Az iglói terület többi bányája azonban a gröttlinek legfeljebb a felét–kétharmadát tudta csak felmutatni.⁵² A nagyolvaszó vaskőfogyasztását, amely évi átlagban 8000 mérőnek felelt meg, 10 fő bányász, a feltáró munkákkal együtt is kitermelhette, a vasmű állandóra általában 6–12 fő bányászt foglalkoztatott, alkalomszerűen azonban a bedolgozó bányák munkásait is igénybe vette.

A kitermelt vaskövet nagyszámú fuvaros szállította a nagyolvasztóhoz. A fuvarosokat az uradalom jobbágjai közül toborozták, akik ha ismétlődően is, de alkalmi fuvarosként működtek közre. Emiatt egy–egy hónapban 30–35 szekeres is bekapcsolódott a szállításba, közöttük azonban csak 2–3 akadt, aki folyamatosan fuvarozott, a legtöbb szállító csak heti egy–két fuvarra vállalkozott.⁵³ Egy fuvarral 6–8 mérő vaskövet továbbítottak a bányától a kohóhoz. A vaskő beszállítása

48 Hányókról többször termeltek ki vaskövet, ilyenről az 1807 és 1821. évi elszámolás tesz említést. OL P 73 Rsz. 162., Fasc. 141., Diar. 155–261. Alkalmi követelnek is akad nyoma. A tizes években több alkalommal Demjén Páltól vettek több ezer mérő vaskövet, 1823-ban pedig a kincstártól vásároltak vaskövet is és bányarészt is. OL P 73 Rsz. 148., Fasc. 119., Fol. 124–126.; Rsz. 151., Fasc. 123., Diar. 65.; 167., Fasc. 150., Fol. 116. Visszatérően vettek követ az Andrásyok kissóci telepéről is. OL P 73 Rsz. 134., Fasc. 93., Fol. 68.; 226. k., C 24. A bányákat rendszeresen tárnának nevezik, pl. az István bánya teljes megnevezése Stephani Stollner–Eisenstein–Gruben. A bányászok általános megnevezése: vājār = Heyer = Hauer. OL P 73 Rsz. 131., Fasc. 90., Fol. 490.

49 A „mérő” (Metzen, Kübel) pontosítására nincs utalás, valószínű pozsonyi mérőről van szó, amely 62,53 l volt. A nagyolvaszó betétjét az elszámolások mérőben tüntetik fel, csupán az 1829. évi elszámolás adja meg a betétet egyidejűleg mérőben és centben, ekkor 10 158 mérő vaskő 24 151,40 Ct-nek felelt meg. OL P 73 Rsz. 176., Fasc. 176 1/2., Fol. 95. Ebből az összefüggésből 1 mérő vaskő tömege 2,38 Ct-nek, fajttömege 2,13 kg/dm³-nek számolható.

50 Az 1806. évi leltár a következő bányaszerszámokat sorolja fel: fúvó (Böhren), korsó (Krügel), ráverő kalapács (Putzken), csákány (Chakany), félkéz-kalapács (Scheidhammer), feszítővas (Bergeisen), sín (Zungen), csille (Hund), ék (Grubenkeil), kaparó (Kratzen), létra (Fahrtbär), reszelő (Feil), piszkavas (Handsteitel), robbanóanyag (Sprengzeug) anyagfoltás (Batzken), kőmérő (Eisensteinmetzer). OL P 73 Rsz. 134., Fasc. 93., Fol. 411. (Materialien et Requisiten).

51 Míg a használható vaskő kitermelését mérőben, a meddő kőzetét, vagy földét köbölben számolták el a bányászoknak, lényegesen kisebb díjakkal. Pl. 1803-ban a Sancta Maria tárnában 13 Rft-ot fizettek ki egy köből meddőkőzet kitermeléséért. OL P 73 Rsz. 131., Fasc. 90. 1805-ben egy köből meddő kitermeléséért 15 Rft-ot, 9,5 Rft-ot, és 21 Rft-ot fizettek, a föld jellegétől függően. Új bányavágot hajtásáért 60 Rft-ot számoltak el. OL P 73 Rsz. 134., Fasc. 43., Fol. 6.

52 Pl. egyes időszakokban a Stephaniban 8, a Petri–Pauliban (Hrabovszkyban) 10, a Sancta Mariaiban 12,5, az Emericiben 16,9 mérő vaskövet termelt ki egy fő, egy hét alatt.

53 A vaskőfuvarozás részleteiről: OL P 73 Rsz. 176., Fasc. 176 1/2., Diar. 192.

nagyobb arányban a téli és koratavaszi hónapokra esett, a nyári hónapokban gyérült, júliusban pedig rendszerint szünetelt.

A fuvarosokat a vasmű szintén mérőnként számolta el és az egy mérő vaskőért fizetett fuvardíj a gyártás kezdő éveiben 8–10 kr volt, 1811-ig erősen emelkedett, s erős ingadozás után csak 1819 körül állandósult. Ekkor a gröttili és svábóci bányákból 12–15, a távolabbiaktól 15–18 kr fuvardíjat fizetett a vasmű minden mérő vaskő beszállításért. Az alkalmoszerűen vásárolt vasköveket, esetenként fuvarral együtt kötötték le, ilyen esetekben rendkívül változatos árak alakulhattak ki.⁵⁴

A vaskövet előkészítő művelet nélkül adagolták a kohóba, egyedüli előkészítés annak törése volt, amelyet a nagyolvasztó mellé telepített pajtában kezdetben egy, majd két fő végzett, törőgép segítségével, szintén mennyiség utáni bérben. Pörkölésre a telep nem rendezkedett be, jóllehet tett erre kísérleteket.⁵⁵ A megtört követ az adagoló szintre talicskázták, a garatra pedig adagonként öntötték fel, hetente általában 110-szer. A betéthez 1814-től mészkövet is adagoltak az olvasztási folyamat kedvezőbbé tétele érdekében.

A bányászat költségei négy csoportba sorolhatók. Ezek: a vaskő beszerzésének költsége, a munkabér, a bányarezsi és a szállítás költségei. A beszerzés költségei 2–3 kr-ra becsülhetők, a rezsi költségek pedig a bányászok bérében 25 %-kal szerepeltek. A szállítási költségek is nagyobb tételt jelentettek, azok a teljes betét-költségnek, amely a huszas–harmincas években mérőnként 30–35 kr között mozgott, kb. a harmadát tették ki.⁵⁶

Az uradalom széngazdálkodása

A smizsáni uradalom tevékenységében, mint láttuk, a fatermelés és szénégetés megelőzte a vasgyártást. Mielőtt a gazdaság a vasgyártásra rátért, több éven át szénzállítója volt a Paltzmann vasműnek. A Csáky uradalmak a Paltzmann örökösöknek 1799–1803 években évi 1000–1300 fuvar szenet szállítottak és öt év alatt ebből több mint 30 ezer Rft bevételre tettek szert.⁵⁷ A jelentős erdőgazdaságokat az illéfalvi (sperndorfi) erdőmester felügyelte, az ő felügyelete alá tartozott a smizsáni erdőgazdaság és a vasmű is.⁵⁸

Az erdőgazdaságnak alárendelt vasmű azonban önálló elszámolást vezetett.⁵⁹ Az első évtized elszámolásaiban a szénköltség egyszer jelenik meg az erdőgazdaság pénztárának átutalt összegben, 1813-tól azonban az üzemi számadásokban el-

54 A vasmű legfontosabb két vaskőellátója a gröttili és svábóci bányatelep kb. 15, ill. 10 km-re feküdt a nagyolvasztótól. A többi bánya sem lehetett sokkal távolabb, ezekből a 25–30 %-kal nagyobb fuvarköltséget valószínűleg a nehezebb megközelíthetőség indokolta.

55 Az ércpörkölés hiánya arra utal, hogy pátos vasköveket nem olvasztottak.

56 A bányabérnek kb. 75 %-át tették ki a bányász fizetések, 25 %-át a bányák rezsiköltségei.

57 Az illéfalvi uradalom a Paltzmann vasmű részére 1799-ben 23 126, 1800-ban 24 619, 1801-ben 17 956,5, 1802-ben 22 255,5, 1803-ban pedig 16 994 kosár faszenet szállított, kosaranként 18 kr-os áron. Az egységár a favágás és szénégetés költségeit is magában foglalta. OL P 73 217. k., C 15.

58 Az erdőszlakot Smizsán községben 1803-ban alakították át erdőmesteri hivattalá, ettől kezdve itt székelt az erdőmester, aki egyúttal a vasmű inspectora is volt. Ide futottak be naprakészen a termés és gazdálkodás adatai. OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 1–4.

59 A földesúr 1805-ben a központi uradalmi (inspectori) pénztár mellett két fiókpenztárt is állított fel: az erdészetiét és a vasműét. A vasmű pénztára (Cassa Malleaturae) a szénköltségeket az erdészeti (Cassa Silvanis), tiszta bevételét pedig az inspectori (Cassa Inspectoralis) részére utalta át. OL P 73 221. k., C 19. és Rsz. 132., Fasc. 91., Fol. 509.

különül a fa vétele, a fa kitermelése és a szén égetése, jelezve, hogy a széngazdálkodás a sáfár kezébe ment át, aki az uradalom erdőgazdaságát mint üzleti felet kezelte.⁶⁰ Ezt a szervezeti változást az a körülmény is indokolta, hogy Csáky István halála után az illésfalvi és a smizsáni uradalom más-más családtag tulajdonába került és így egymásnak is elszámolással tartoztak. A gazdálkodás keretei is kiszélesedtek. Az első években csupán a közeli erdőkből termeltek ki fát, külső forrásból legfeljebb épület- és szerkezeti fát vettek magánosoktól, elenyészően kis mennyiségben.⁶¹ A közeli erdőkről azonban fokozatosan át kellett térni a távolabbiakra, egyre szélesebb saját területet vonva be a fakitermelésbe, miközben a szomszédos, külső erdőgazdaságoktól is kezdtek fát venni.

Először 1812-ben fordítottak nagyobb összeget favásárlásra, amikor Berzeviczy Andrással kötöttek faüzletet. A másik és harmadik évtizedben a Tyber majortól (Curia Tyber-ből) vásároltak rendszeresen fát, amit azután saját kezelésben vágattak ki és dolgoztak fel. A negyedik évtizedben pedig az iglói bányapolgársági és az ugyancsak szomszédos létánfalvi püspöki erdőségek is bekapcsolódtak a szénszállításba. A favételt a célszerűség irányította, a faárak alkalmoszerűek voltak és erősen ingadoztak. Kereskedelmi forgalomban 6 Rft fölötti egységáron ritkán vett fát a vasmű, a grófi uradalmak azonban egymás között a legváltózatossá áron számolták el az erdőhasználatot.⁶²

A rendszeressé vált külső favásárlások ellenére a vasüzem felállításáról továbbra is jórészt a két uradalmi központ, a smizsáni és az illésfalvi, gondoskodott. Erdeinek egyre szélesebb körét vonta be a kitermelésbe, a vágási területek megnevezésében számos helység- és dűlőnévvel találkozunk, amelyek Smizsán és általában Igló környékét majdnem minden irányba behálózták. Saját erdeik közül legtöbbször emlegetik a Králik-ot, a nyilvántartások gyakran azt is megjelölik, hogy alsó, felső, vagy éppen hátsó Králikon vágták-e a fát. 1815-től szerepel kitermelőhelyként Kotterbach, Turnik, Blaumont, majd feltűnik Krigsberg, Odorin és Csingov neve, sőt időnként Vernár említésével is találkozunk. 1829-ben pl. csak kevés szén származott távolabbi területről, annak egy részét az illésfalvi Dluha Dolina és a Turnik szolgáltatta, a döntő mennyiség azonban ekkor is a smizsáni területről érkezett, amelyet szektorokra osztva termeltek ki. Jóllehet felismerhető az a törekvés, hogy a közeli erdőkből szerezzék be a fa zömét, mégis, ha az összes emlegetett fakitermelő helyet feltérképezzük, a vasműnek mintegy 15 km-es körzetét tekinthetjük a fatermelés területének. Valószínű, hogy minden olyan erdőte-

60 Az erdőgazdálkodás és a vasgyártás az indulás évtizedében erősen összefonódott. A szénköltiségeket részben a vasmű bevételeitől függően utalták át az erdőgazdaság pénztárának. OL P 73 221. k., C 19. — Az erdőgazdaság 1807. évi pénztári elszámolásban pl. 11 379 Rft 57 kr szerepel, amelyben 8107 Rft 19,5 kr a vasműtől származott, a többit a kisebb vevők fizették be. OL P 73. Rsz. 137., Fasc. 98., Fol. 43.

61 A vasgyártást 1803-ban csupán a palmsdorfi és a smizsáni erdők faállományára tervezték. OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 31.

62 Az 1804-ben készített költségvetés a szénfa árát 4 Rft-tal számolta. OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 36. — 1817-ben Richtmann Józseftől 432 Rft-ért vettek meg 108 köböl fát (à=4 Rft). Ugyanabban az évben a sperndorfi erdőgazdaságnak 1000 köböl fáért 5000 Rft-ot (à=5 Rft) fizettek, de vettek át 10 Rft-ért is fát. OL P 73 224 k., C 22.—1819-ben 6 Rft 30 kr-ért adott át 600 köböl fát a sperndorfi uradalom, 1820-ban viszont 500 köböl fáért 1900 Rft-ot vett fel a sperndorfi uradalom perceptora (à=3 Rft 48 kr). Quietantia super Rfloreis 1900. OL P 73 Rsz. 159., Fasc. 134., Fol. 521. — 1822-ben 1305,5 köböl fát 7 Ft 30 kr-ral számolnak el. 1823-ban pedig 9 Rft 48 kr elszámolóárral találkozunk. Ugyanabban az évben a Curia Tybertől 5 Rft 07 kr-ért veszik a fát. OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 36.

rület lehetséges szénszállítónak számított, amely a fuvaros fogatok egy napi fordulójával megközelíthető volt.⁶³

Az erdőgazdálkodás nemcsak erdőlekkötésből és alkalmi favásárlásból állt, hanem faeladásból is. Ha megfelelő üzlet kínálkozott, az uradalom a távolabbi erdőrészeket kiárusította és helyette a közelebbi területeken vásárolt idegenektől fát.⁶⁴

A vasmű faigénye az átlagosan termelő években 2000–2500 köből fa volt, akadtak azonban évek, pl. az 1815-ös, 1821-es és az 1829-es, amelyekben több, mint 3000 köből fát vágattak ki. A favágó munka zöme a téli hónapokra esett, amikor a mezei munka nem kötötte le a munkaerőt és a faanyag csúsztatását a hóborította talaj megkönnyítette. Nyáron viszont néha egy–másfél hónapon át is szünetelt a favágás. Az éves faigény kielégítéséhez nagyszámú favágót foglalkoztattak, akik a fa döntögetéséről, darabolásáról és a szénégetőhelyre való továbbításáról gondoskodtak.⁶⁵ Itt rakásokba rendezve adták át a szénégetőknek, a vasmű sáfárja pedig félköbolenként számolta azt el részükre, a század elején 18–20 kr-ral, a huszas években pedig 26–32 krajcárral.⁶⁶

Az előkészített és néhány hónapig szárított fát a vágási hely közelében, az erdőben égették, a vasműbe már a kész szenet szállították.⁶⁷ A téli hónapok a szénégetésre alkalmatlanok voltak, a szénégetés április első heteiben indult és az első fuvarok április végén érkeztek meg a vasmű raktáraiba, ahol minden háromnak saját szénpajtája volt.⁶⁸ A szénhordás ezután egész november közepéig–végéig tartott. A század első éveiben 5–12 fő szénégető dolgozta fel a fát szénné, és egy-egy szenes, ha egész éven át tevékenykedett, 350 fuvar szenet égetett. A huszas évekre azonban jelentősen megnőtt a szénégetés teljesítménye, az egy főre eső

63 A legtávolabb művelt erdőterület valószínűleg a sperndorfi uradalomhoz tartozó vernári körzet és a smizsáni uradalomhoz tartozó odorini erdőségek volt, amelyek a vasműtől kb. 15 km távolságra feküdtek.

64 A Paltzmann vasműnek még 1803 után is szállítottak faszenet, 1806-ban pl. 556 fuvarral. OL P 73 Rsz. 136., Fasc. 96., Fol. 280. — Az 1806. és 1807. években Dobsina városának 6 Rft köbolenkénti árban számolták el a fát. OL P 73 Rsz. 137., Fasc. 98., Fol. 109. — 1814-ben faeladásból 4000, szén- és vasköeladásból 2012,5 Rft-ot vett be a vasmű pénztára. OL P 73 Rsz. 143., Fasc. 110., Fol. 83. — 1821-ben Probstner Andrásnak, a Nicolai rézkohó igazgatójának az odorini erdőből 1052,5 köből fát adnak el 5 Rft 30 kr egységáron OL P 73 Rsz. 162., Fasc. 141., Fol. 73.

65 A kivágandó erdőrészebe 10–15, de nem egy esetben 30–40 fő is kivonult és egy-egy fő hetenként 2,5–5 köből fát vágott ki. Pl. 1806-ban a palmsdorfi körzetben 5 hét alatt a legeredményesebb favágók 48, 40, 30, 48, 38, 48, 37, 35, 30, 31 félköből fát adtak át a szénégetőknek. OL P 73 Rsz. 136., Fasc. 96., Fol. 2. — Ilyen teljesítmények mellett a vasmű faellátásáról 15–20 állandóan foglalkoztatott favágó képes lett volna gondoskodni. A favágók többsége azonban nem egész éven át vett részt a fakitermelésben.

66 A kivágott és rakásba rendezett fát a sáfár vette át az inspector, vagy az írnök jelenlétében. OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 1–4.

67 A faszenet Fuvar=Fuhr=Currus-ban és Kosár=Körbel=Corbiculus-ban vették számba. A számításokban és kimutatásokban azzal a feltételezéssel éltek, hogy 1 köből fából 1 fuvar szén keletkezik és 18 kosár szén jelent 1 fuvar szenet. A faszenet sohasem mérlegették, ezért a kosár szén tömegére sehol sem található adat. Más korabeli feljegyzésekkel egybevetve a kosár szén tömegét átlagban 28 kg-ra becsüljük, ennek megfelelően egy fuvar szén 500 kg-ot nyomott. A favágókat félköbolenként (Halb-Klafter-enként) számolták el, amit a rakások méretviszonyai indokoltak.

68 A III. sz. frissítőhámort és a nyújtóhámort közös szénpajtáról látták el szénnel (a nyújtás kis szénfogyasztása önálló tároló felállítását nem indokolta), és azok fogyasztását legtöbbször spekulatív úton különítették el. OL P 73 Rsz. 164., Fasc. 146., Diar. 1–10.

széntermelés meghaladta az 500 fuvart és 6 fő elégnék bizonyult a teljes éves szénigény égetéséhez.⁶⁹

Egy-egy szénégető termelését 2–3 fuvaros szállította a nagyolvasztó és a hámorok szénraktáraiba, ennek megfelelően, a szén szállításában 10–20 fuvaros vett részt. Egy fuvarra 18 kosár szenet számoltak, de a fordulók egy részében ennél kisebb, csak 15–17 kosár szén volt a rakomány. A fuvarozásban résztvevőknek egy része a hétnek csak egy-két napján vállalt egy-egy fuvart, akadt viszont fuvaros, aki egyes napokon kettőt is fordult. A század elején a szénfuvarosok is az uradalom jobbágysai közül kerültek ki, ezek mozgatása azonban nehézkesnek bizonyult, ezért a vasmű nagy erőfeszítéseket tett állandó fuvarosok beszerzésére.⁷⁰

A fuvarosokat a vasmű a szénégetőkkel összevontan számolta el és egy kosár szénért 8–10 krajcár bért fizetett.⁷¹ Az inflációs években azonban ez a díj is a többszörösére emelkedett. A szénégetés és vasgyártás összhangját a szénpajták készletei teremtették meg, amelyek tág határok között változtak.

A vasgyártás fűtőenergiáját szolgáltató faszén gyártási költsége, az előállítás folyamatának megfelelően, négy tényezőtől állt: a fa lábón számított árából, továbbá a favágók, a szénégetők és a szénzállítók béréből. Az inflációs években a költségek emelkedtek, a fuvarköltségek a többi tényezőnél nagyobb mértékben. A huszas-harmincas években a favágás a századelejinek kétszeresére emelkedett, viszont a szénégetés és a szénfuvar a századeleji szintre esett vissza.⁷² A faárak, amelyek a szénköltségek felét is kitehették, tág határok között változtak és nagyrészen az uradalmak közötti egyezkedéstől függtek.

A vasgyártásban foglalkoztatottak

A vasmű adminisztratív vezetősége három főből: az inspectorból (igazgatóból), a sáfárból és az írnbokból állt, ez utóbbit időnként *kontratornak* is nevezték.⁷³ Rajtuk kívül a harmincas években egy hajdú is rendelkezésére állt a vezetésnek. Az inspector csak „félállbal” tartozott a vasműhöz, kezdetben az erdőmesteri tisztet is betöltötte, később az egész uradalom intézője (*exactora*), majd udvarbírája

69 A szénégetők e nagy teljesítményt valószínűleg nem egyedül, hanem családtagjaik bevonásával érték el. — Kivételesen 1815-ben a nagyolvasztó mellett is tevékenykedett egy fő szénégető, nyilvánvalóan annak valami alkalmilag szerzett fát kellett szenítenie. OL P 73 Rsz. 146., Fasc. 116. — Szerződés szempontjából háromféle szénégetőt különböztettek meg. Az éves szénégetők (Jahr-Köhler) csak a szén égetésére szerződtek, a kosaras szénégetők (Körber-Köhler) azonban felvállalták a fa vágását és a szén fuvarozását is. A jegyzett szeszesek (Rovass Köhler) a fa vágását és égetését végezték, de a fuvarozásra nem vállalkoztak. Általában az éves szeszesek voltak a meghatározók. 1808-ban pl. az éves szénégetők 4,5 kr-t, a kosarasok 17–17,5 kr-t, a jegyzett szeszesek pedig 8,5 kr-t kaptak kosaranként. OL P 73 Rsz. 138., Fasc. 99.

70 1823-ban és 1825-ben új fuvarosok szerzéséért többször is igen jelentős összegeket fizettek ki egy ügynöknek. OL P 73 226. k., C 24.

71 A szenet vasabrancsból erre a célra szegecselt kosarakban továbbították, de esetenként zsákból is szállították. Pl. 1825-ben 70 db zsákok vettek 27 Rft-ért. OL P 73 226., k., C 24.

72 OL P 73 Rsz. 23., Fasc. 29., Fol. 233.

73 A vasmű első vezetőhármasa a következő tisztviselők alkották: inspector: Mühlhan Illés, sáfár: Krapkó Sámuel, írnbok: Paulinyi József. Ezt az első vezetőgarmitúrát 1805 végén menesztették és az inspectori jogkört ettől kezdve egészen 1838-ig Koltzonay János gyakorolta, aki az uradalom *exactora*, majd Hofrichtere címet is viselte. Irnbokként egy-egy kezdő honoráriort foglalkoztattak, aki később, megfelelő gyakorlat után, esetleg sáfárrá is előléphetett. OL P 73 222. k., C 20.

(*Hofrichtere*) lett. A vasmű munkáját viszont a sáfár irányította, ő tartozott a vasgyártás teljes gazdálkodásáról elszámolni. A sáfár kezelte a vasraktárat, ő adta el a vasat és vezette a házi pénztárat, ő tartotta a kapcsolatot a külső bedolgozókkal. Jóllehet a sáfár jelentős jövedelmet élvezett, ebben a munkakörben mégis gyakori volt a személyi változás, 1803 és 1838 között nyolcan váltották egymást.⁷⁴ A vasmű ügyrendjét a sáfárnak adott és időnként megújított utasítás foglalta magába, amely azonban technológiai kérdésekre csak érintőlegesen tért ki.⁷⁵

A termelésben foglalkoztatottak közül a nagyolvasztó vezetőjének volt kiemelkedő szerepe, aki nemcsak az üzem menetéért, hanem annak karbantartásáért és esetleges fejlesztéséért is felelős volt. Két segítőjével együtt, harmadmagával kezelte a kohót, mindhármuknak megfelelő szakmai felkészültséggel kellett rendelkezni.⁷⁶ Rajtuk kívül az első évtizedben még a szénfelhordó tevékenykedett, aki egyuttal őr is volt. Rendszeresítve volt még egy ércőrő és a salakos, így velük együtt hét fő szolgált ki a kohót. Úgy látszik azonban ez a létszám nem bizonyult elegendőnek, mert 1814-ben már 9 főt találunk a nagyolvasztó szolgálatában.⁷⁷ A 9 fő kétszer 12 órás műszakban teljesített szolgálatot, vasárnaponként azonban csökkentették a létszámot, mivel ekkor az előkészítő munkák elmaradtak.

A frissítőhámorokat négy fő látta el, a kovácsmester vezetésével. A négyfős csoport egy műszakban dolgozott, általában napi 12 órában, de a műszakot meg is nyújthatta. A hét végén azonban pihenőt tartott. A három frissítőhámort tehát 12 fő tartotta üzemben, akadt azonban év, amikor csak két frissítőhámor dolgozott, nem lehetetlen, hogy ilyenkor a munkaerő lemorzsolódott.⁷⁸

A nyújtóhámor személyzete 3 fő volt, élükön szintén a kovácsmesterrel. Létszámbány esetén, kisebb teljesítménnyel, a nyújtóhámort két fővel is üzemben lehetett tartani, ellentétben a frissítőhámorokkal, amelyek nem dolgozhattak csökkentett létszámmal. A huszas években a nyújtóhámorban a kétszer kétfős műszakkal kísérleteztek.⁷⁹

A három fő adminisztrátoron kívül tehát a vasgyártó berendezések összesen 24–25 főt foglalkoztattak és ez a munkásállomány jelentette a tulajdonképpeni

74 1803 és 1838 között a sáfári tisztelet a következő személyek töltötték be: Krapkó Sámuel 1803. júl.—1805. dec.; Sztersztyenszky Miklós 1806. jan.—1807. dec.; Fischer Jakab 1813. aug.—1814. júl.; Breuer Márton 1814. aug.—1823. aug.; Balogh János 1823. aug.—1825. ápr.; Schavely Pál 1825. máj.—1836.; Ruszinák Márton 1836—1838.

75 Az első sáfárnak szóló utasítást 1802. okt. 20-án adta ki gróf Csáky István. Az megerősítésre, illetve újrakiadásra került minden tulajdonosváltás után. Így 1823. augusztus 15-én Csáky László adott utasítást, amelyet 1828. július 24-én Csáky Imre is megerősített. 1832. augusztus 1-én Csáky Imre új utasítást adott ki, amelyet 1833. február 18-án Csáky Vincével együtt erősített meg. OL P 73 Rsz. 23., Fasc. 29., Fol. 178–184.

76 A nagyolvasztó mestere az 1805. évi indulástól kezdve, egészen 1827-ig Fischer Jakab volt, akit ebben a beosztásban Kirschner Mátyás követett. OL P 73 Rsz. 173., Fasc. 167., Fol. 244.

77 A nagyolvasztót kiszolgáló személyzet a következő beosztásban tevékenykedett 1827-ben: Olvasztómester (*Maszt-Meister*) — Első olvasztár (*Erster Maszt-Geselle*) — Másodolvasztár (*Zweiter Maszt-Geselle*) — Első adagoló (*Erster Aufgeber*) — Második adagoló (*Zweiter Aufgeber*) — Kőtörő (*Pucher*), 2 fő — Salakos (*Schlackenführer*) — Szénmérő (*Kohlmesser*). OL P 73 Rsz. 173., Fasc. 167., Fol. 244.

78 A frissítőhámorok 4 fős személyzete a következő mesterségneveket viselte: — Kovácsmester (*Schmidt-Meister*) — Frissítőmester (*Fischer*) — Fűtő (*Heitzer, Wassergeber*) — Szénmérő (*Kohlmesser*). A huszas évektől kezdve a szénmérő tevékenység megszüntették és két fő Heitzert (*fűtőt*) állítottak be, akiket egyenlően béreztek. OL P 73 222. k., C 20. és Rsz. 169., Fasc. 154., Fol. 34.

79 A nyújtóhámor háromfős személyzetének szakmai megnevezése: Nyújtókovácsmester (*Streck-Meister*) — Fűtő (*Heitzer, Wassergeber*) — Szénadagoló (*Kohlmesser*). OL P 73 222. k., C 20.

vaskohászokat. A kohász törzsszemélyzetén kívül is sok emberre volt szüksége a hámoroknak. Rendszeresen gondoskodni kellett a berendezések karbantartásáról, esetleg fejlesztéséről is, az ilyen jellegű munkákhoz pedig a legkülönbözőbb szakemberekre kellett támaszkodni. Legtöbb karbantartó munka az ácsokra hárult, mert a berendezések zöme faácsolatból állt és a vízcatornák, vizikerekek, meghajtó tengelyek, pörölykeretek, csapágyházak és fűjtatók, a jelentős igénybevételtől koptak, törtek, gyakran meghibásodtak és állandó gondozásra szorultak.⁸⁰

A folyamatos karbantartások egy-két ácsnak állandó jellegű munkát adtak, nagyobb felújításokhoz azonban, rövidebb időre, 5–6 fő ácsra is szükség volt. A szerszámok rendszeres pótlására és karbantartására külső kovácsmestert vettek igénybe, azonkívül a pörölyök és tűzhelyek egyes darabjai öntöttvasból vagy kovácsoltvasból készültek, amelyekről az olvasztómester, vagy a kovácsmesterek gondoskodtak. Rendszeresen kötött a vasmű alkalmi szerződést a legkülönbözőbb szakmunkásokkal egyedi munkákra, pl. medencekövek kifaragására és a fűjtatók javítására.⁸¹ A szeg- és zsidelykészítésben és a téglavetésben a szomszédos települések cigányai működtek közre.⁸² Ugyancsak szükség volt alkalmi fuvarok bonyolítására és különböző rezsianyagok beszerzésére is, s ehhez közvetítőkkal, kereskedőkkel kellett kapcsolatot kiépíteni. A karbantartókkal és bedolgozókkal megnőtt a belső foglalkoztatottak száma, s mivel a rendszeres közreműködőket legalább 6 főre lehet becsülni, a belső munkavállalók számát 30 főre becsülhetjük.⁸³

A belső körben foglalkoztatottakénál lényegesen többen voltak az előkészítő műveletek munkásai: a 18 fő favágó, a 10 fő bányász, a 6 fő szénégető és a nehezen meghatározható számú, de jelentős tömeget jelentő fuvaros-társaság. A szénhordásban az 5–8 állandó fuvaros mellett, 10–15 alkalmi is résztvett, az ércszállításba pedig 30–40 fő is bekapcsolódott. Így a külterületeken foglalkoztatottak száma a belső kézművesekének mintegy háromszorosára rúgott és a vasgyártásban közvetlenül és közvetve résztvevők száma elérte a 120 főt. Ha a fuvarozást és a favágást tisztán egész munkaidősökkel végeztetik, a teljes foglalkoztatottak száma akkor is elérte volna a 90–100 főt.

80 A különleges kohászati szakismeretet igénylő karbantartó munkára, mint pl. a fűjtatók javítása, vagy a medence felújítása, gyakran támaszkodott a vasmű a dobsinai szakemberekre, akiket — mint láttuk — a telepítés során is már segítségül hívott. OL P 73 222. k., C 20.

81 Az ácsokat, kőműveseket, segédmunkásokat alkalmi bérmunkásként foglalkoztatták, a kovács, lakatos, asztalos stb. munkákat bedolgozó kisiparosok látták el. Több, mint két évtizeden át aprómunka-kovácsként (Klein-Schmidt) Stadler János, majd 1828-tól Brossmann Jakab, lakatosmesterként Oswald Márton, majd Hudák József működött közre. OL P 73 224. k., C 20. és 226. k., C 24.

82 A vasmű nagy mennyiségű szeglet fogyasztott. Megkülönböztették a zsidely- (Schindel), a lécs- (Latten), a gerenda- (Waisern) és a lakatos- (Sperr) szeglet. OL P 73 Rsz. 151., Fasc. 123., Diar. 5. — A szeglet, zsidelyt a cigányok gyártották Smizsánban, illetve a szomszédos községekben. 1810-ben pl. a vasmű 53 Rft 2 kr-t fizetett ki a cigányoknak. Hand-Büchel von erzäughten und ausgeallten verschiedenen Nagel und Zigauner Arbeit. OL P 73 Rsz. 140., Fasc. 104., Diar. 2.

83 Egy-egy nagyobb felújítás alkalmával néhány hónapra a bedolgozók száma ennek többszörösére is felment.

A foglalkoztatottak közül a kézművesek, bányászok, szénégetők egyértelműen szabad bérmunkások voltak, ha számukra máshol megfelelőbb munkalehetőség adódott, nem ritkán tovább is álltak. A hámorok személyzete pl. 1808-ban teljesen kicserélődött és a későbbi években sem volt itt ritka a munkaerő mozgása.⁸⁴ A fuvarosok és favágók, továbbá az alkalmi napszamosok azonban az uradalom jobbágyai közül kerültek ki, és nem kizárt, hogy kisebb–nagyobb kényszer hatására vállaltak csak munkát a vasmű részére. Ők is munkabért kaptak, főfoglalkozásuként azonban telkes gazdálkodást folytattak és a vasgyártásban való közreműködést mellékfoglalkozásnak tekintették.⁸⁵

Ez a kétlaki réteg, bármennyire függvénye is volt az uradalomnak, az ipari tevékenység számára a kevésbé megbízható munkaerőt jelentette, mivel sem időben, sem gyorsaságban nem volt kielégítően mozgatható. Ezzel magyarázható, hogy a huszas években egyre gyakrabban fizet ki jutalmat a sáfár olyan felhajtóknak, akik a vasmű számára fuvarosokat szereznek. Nyilvánvalónak látszik az a szándék, hogy a vasműt a jobbágyfuvarosokat — legalább részben — szerződéses fuvarosokra cserélje fel.

Az adminisztratív vezetők jelentős javadalmazást élveztek, pénzfizetésben és természetbeni ellátmányban részesültek, továbbá szolgálati lakást is kaptak.⁸⁶

A belső munkákban és az előkészítő részlegeknél a foglalkoztatottakat teljesítménybérben vagy időbérben számolták el. Azokban a munkakörökben, amelyekben a teljesítmény jól mérhető volt, a teljesítménybért vezették be, ennek megfelelően teljesítményük alapján számolták el a favágókat, szeneseket, bányászokat, a vaskő és szén szállítókat, a belső munkakörökben pedig a hámorbelieket. A nagyolvasztó mellett csak az ércitörő végzett tisztán teljesítménybéres munkát, az olvasztómester és az olvasztárok vegyes bért élveztek. Egyrészt hetibért kaptak, másrészt az öntvények után (bécsi mázsánként) teljesítménybérben részesültek.⁸⁷ Az őrnekek, szénfelhordónak hetibért, az ácsoknak, kőműveseknek napibért állapították meg. A kovácsmesterek a tömegtermelés bécsi mázsánkénti teljesítménybéren kívül még az egyedi darabok kikovácsolásáért is kaptak külön juttatást, ami által jelentősen növelhették keresetüket. Ezért a mesterek és beosztottaik között a heti keresetekben és az éves jövedelmekben nagyobb eltérés jelentkezett, mint az alaphérekben.

Ha a ténylegesen elért kereseteket és éves jövedelmeket figyelemmel kísérjük, a munkakörök között azokban is jelentős szintkülönbségeket fedezhetünk fel. Ezek a jövedelmi különbségek a szakmai tudás és a felelősségvállalás nagyráérté-

84 A kovácsok gyakran váltották egymást, viszont a nyújtóhámorban több esetben a második műszakot apa és fia együtt látták el. OL P 73 Rsz. 173., Fasc. 167., Fol. 24.

85 A vasmű telepítése során az illésfalvi uradalom az úrbéres települések bírait szerződésileg kötelezte meghatározott számú fogatos és gyalogmunkás kiállítására. A jobbágy-bedolgozók kiállítására érdekében valószínű később is nyomást kellett az uradalomnak kifejtenie. OL P 73 Rsz. 131., Fasc. I., Fol. 17.

86 A vasmű alkalmazottainak jövedelme az 1829. évben: Kézipénzfizetés: inspector: 300 Rft, sáfár 300 Rft, írnök 150 Rft, hajdú 28 Rft, Összesen: 778 Rft. A jutattás értéke 958 Rft, Összes javadalom 1736 Rft. OL P 73 Rsz. 176., Fasc. 176., Fol. 271.; Természetbeni juttatásként kaptak az alkalmazottak valamennyien búzát, babot, árpát, tűzifát, a tisztviselők külön bort és pálinkát. Ezenkívül valamennyien kaptak állattartáshoz takarmányt, az inspector és sáfár 2 ló és 2 tehén, az írnök és hajdú 1–1 tehén után. OL P 73 Rsz. 178., Fasc. 178/b.

87 1829-ben a hámorosok darabbért megosztották, külön bért állapítottak meg a közönséges vasra és a cáglira. Előbbiért a kovácsmester és frissítő 20 kr-t, a fűtők 14–14 krajcárt, utóbbiért valamennyien 10–10 kr-t kaptak bécsi mázsánként. OL P 73 Rsz. 176., Fasc. 176., Fol. 290.

kelését tanúsítják, amely különösen feltűnik az olvasztómester anyagi ellátásában, aki pénzjövvelmen kívül lakást és nagyértékű természetbeni juttatást is kapott. A kovácmesterek jövedelmét pedig jelentősen megemelte a különmunkáért felvett teljesítménybér.⁸⁸

A 19. század első felének inflációja a béreket is felhajtotta, ami jól lemérhető az alapbérek változásán. A kovácmesterek 1806-ra érvényes 17 kr-os alapbére pl. 1811-ben 75 kr-ra, tehát több, mint a négyszeresére emelkedett, s ekkor már olyan gyors volt az infláció, hogy a béreket negyedévenként kellett megállapítani. Az 1812. évi pénzátszámítás átmenetileg visszavetette a kereseteket a század eleji szintre, 1814-ben azonban már ismét jelentős infláció jelentkezett és a bérek erős mozgása csak 1819-ben állt meg, amikor a pénzügyeket ismét rendezték. Az árak és bérek az inflációs szakaszban párhuzamosan változtak, 1811-ben azonban már egyértelműen gazdasági zűrzavar lépett fel. Az infláció rontotta a keresetek értékét, válságos helyzet azonban csak 1813-ban következett be, amikor a nyersvasgyártás és a hozzákapcsolódó előkészítő tevékenység is leállt, és a vasgyártásban foglalkoztatottak többségükben munka és kereset nélkül maradtak. Az inflációs években a vezető szakembereket rendszeres pénzjutalmakkal kárpótolták, az üzemmállás miatt kereset nélkül maradtok részére pedig a tulajdonos segílyt osztott ki.⁸⁹

A vasmű, illetve az uradalom a foglalkoztatottak lakásellátásáról szervezetten nem gondoskodott, lakótelepet nem létesített. A néhány kiemelten kezelt vezető kivételével a vasgyártásban tevékenykedők szolgálati lakást nem kaptak; vagy smizsáni, vagy környékbeli lakosok voltak. A vasmű szervezetében társzláda sem működött, 1833-tól azonban az inspectorátus orvost szerződtetett. Az uradalom az oktatásról is gondoskodott, Smizsán községben iskola működött.⁹⁰

A korabeli megélhetési viszonyokat mérlegelve, 1807-ben vagy 1827-ben kb. 160 Rft éves jövedelem kellett egy család eltartásához, tisztán vasgyártásból azonban ekkora jövedelemre csak a tisztviselők és a vezető szakemberek tettek szert. A vasgyártás ezért önmagában széles rétegek részére nem nyújtott biztos kenyeret, a családok a háztáji gazdálkodásra is rászorultak. Az állattartás és kertgazdálkodás azonban megköszorozhatta a család jövedelmét és a szorgalmas és kitartó családok, a vasműből származó jövedelemre támaszkodva, határozott jólétre is szert tehettek.

A vasgyártás gazdasági mérlege

A vasüzem bevételei a termékek eladásából származtak, amelyeket a vasraktárból a sáfár értékesített, részben kis tételekben, részben nagykereskedelmi forgalomban. Kis tételben a közvetlen környék kovácsai, mesteremberei vásároltak vasat, a

88 A kovácmesterek ilyen nagymértékű kiemelését nem élveztek, ezért azok gyakrabban is cserélődtek.

89 OL P 73 221. k., C 19.

90 1833-ban a vasmű az iglói orvost szerződteti, társzládáról azonban nincsen említés. OL P 73 Rsz 23., Fasc. 29., Fol. 220. — Az 1809. évi elszámolás megemlíti, hogy a schmögeni iskolát és a felső gazdasági épületet javítják. OL P 73 Rsz. 139., Fasc. 102., Fol. 12.

nagyszámú kis súlyú vásárlások azonban a teljes áruforgalomnak csak néhány százalékát tették ki.⁹¹ A vasmű saját kereskedelmi szövet nem állított fel, a nagyítételű forgalmat külső fuvarozó kereskedők bonyolították, akik az ország különböző területeiről jelentek meg és közvetlenül a vasműben vették át az árut, több tíz, esetleg száz bécsi mázsa nagyságrendű tételekben. A törzsökös vaskereskedők lakhelye ismeretlen, többségük Igló, Lőcse vagy más közeli város lakója lehetett, de közöttük pozsonyi, sőt lemergi is akadt.⁹²

A vasmű áruválasztéka, a hazai igényekhez alkalmazkodva, nem volt bőséges, jóllehet a durvább és finomabb áruk részaránya közel azonos volt. A nagyolvasztó termékeiből közvetlenül csak jelentéktelen mennyiséget értékesítettek, nyersvas alig került forgalomba és a tekintélyes öntöttvasétel nagyobb részét is a vasmű és az uradalom saját területén hasznosította, abból alig származott bevétele. Rendkívül alacsony volt a lemezek és abroncsok eladási aránya is, így az áruba bocsátott termék majdnem kizárólagosan rúdáruból állt.⁹³

A bevételt az eladott termék mennyisége és a mindenkor elérhető ár szabta meg. Előbbi erősen piacfüggő volt és a termelt és feldolgozott nyersvashoz képest időben csúszással jelentkezett, ami miatt nyersvasból vagy készáruból, vagy mind a kettőből jelentős készletek halmozódhattak fel. A készletek természetes nagyösszegű forgóalapot is lekötöttek.⁹⁴

A termékek átlagára évről-évre változott, azt sokkal inkább a fizetőeszköz értékváltozása, mint egyéb piaci tényezők határozták meg. Az árak már az évszázad első éveiben emelkedőben voltak, az ármozgást 1810-ig a kúszó infláció jellemezte, az azonban 1810 tavaszán átcsapott rohanó inflációba. 1812-ben az ár egyötödére csökkent, hogy ismét emelkedjék, a huszas években azonban már megállapodott szint körül ingadozott (3. táblázat).⁹⁵ Az átlagár természetesen az

91 A sáfár külön naplót vezetett a kistételű és a nagyítételű eladásokról, sőt tételesen könyvelte a vasmű saját fogyasztását és az uradalomnak átadott vasanyagot is. 1829-ben pl. a 3718,83 Ct értékű kistételű árúból csak 110,87 Ct volt kistételű (ez 3 %-ot tett ki). Ekkor a kistételekben eladottak átlagára 14 Rft 28 kr, a nagy tételekben értékesítetteké pedig 13 Rft 54 kr volt. (Utóbbi 3 %-kal kisebb). OL P 73 Rsz. 176., Fasc. 176 1/2. Diar. 122. — A vásárt az első évtizedben gyorsmérleglen mérték, 1809-ben azonban az iglói bányamester feljelentette a vasművet, mert a vasat nem az előírt bolti mérleglen mérlegelte. OL P 73 Rsz. 138., Fasc. 100.

92 Az első termelő években két lemergi kereskedő is szerepelt a vevőkörben, de ezek később elmaradtak. A nagyobb tételben vásárlók száma is jelentős volt és a legjelentősebb vevők időszakosan is változtak. Az első évtizedben gyakori vevőként szerepelt Salamon Áron, a Maderer és Grossmann cég, továbbá Ganzel Dávid. A tizes-huszas évtizedben Johann Kalna, Paul Waligura, Paul Raisz, Johann Thoman, Chain Jahzinger, a harmincas évtizedben pedig már legjelentősebb vevőként Prihradny Dániel jelenik meg.

93 Érdemes felfigyelni arra a jelenségre, hogy ma a kohászati termékek 50–70 %-a lemez, vagy más laposáru, a 19. század első felében viszont a lemezek és laposáruk együttes mennyisége se tett ki többet, mint a forgalom néhány százalékát.

94 A készletek közül legnagyobb tökét kötött le a nyersvas, amelyből gyakran jelentős mennyiség halmozódott fel. Különösen megnőtt a készlet 1818 után, amikor a nagyolvasztót csak kétévénként járárták és szükségként jelentkezett, hogy a gyártási év végén a frissítőhámorok egyéves betétjét tárolják. A gyakran felhalmozódott vaskő kis értéket képviselt, a faszén felhalmozását pedig igyekezett a vasmű kerülni a porlás és a gyulladás veszélye miatt. A készárúkészlet növekedését a gyártás szabályozásával igyekeztek elkerülni. Az 1813. évi sáfárjelentésben a következő készleteket jegyezték fel: vaskő=6332 mérő, szén=268,5 fuvar, nyers- és öntöttvas=1614,5 Ct, kovácsvas=366 Ct. Ez az készlet 1807. évi árakon számolva 18 ezer Rft-ot kötött le. OL P 73. Rsz. Fasc. 110., Fol. 40. — Az első évtizedben átlagosan 20 ezer, a harmadikban 25 ezer Rft forgótőkével lehet számolni az 1807. illetve az 1827. évi árakon.

95 1812 március végén az összes árakat egyötödére szállították le a devalvációs pénzrendezés során. OL P 73, 221. k, C 19.

áruszerkezettől is függött, egyrészt azonban a termékek árai között nem volt nagy eltérés, másrészt az áruszerkezet, a század évtizedeiben csak kisebb mértékben változott.⁹⁶ A bevételek pénzüsszege, amely egyuttal a vasmű pénzgazdálkodásának a nagyságrendjét is jelentette, már 1807-ben 40 ezer Rft fölé emelkedett, majd a pénzstabilizáció után, a huszas évtizedben ismét 40–50 ezer Rft között mozgott.⁹⁷

A vasmű pénztárának (a *Cassa Malleaturaenak*) a kiadási tételeit öt csoportba foglalhatjuk, ezek a következők: szénköltiségek, a vaskőbetét költségei, az üzemelés költségei, a fenntartás költségei és az inspectori pénztár felé teljesített befizetések. A szénköltiségeket, mint láttuk, a fa vételi és vágási költségei, továbbá a szénégetés és szénzállítás bérei tették ki, a betétköltségekhez pedig a bányabérlet és rezszi, továbbá a kőfejtés és -szállítás költségei tartoztak.⁹⁸

A vasgyártás belső költségei elsősorban a vasolvasztók és hámorok bérköltségét jelentették, beleértve a saját használatra gyártott alkatrészek, szerszámok bérköltségeit is. A hámorok költségei keretében számolták el rendszeresen a kisebb közvetett költségeket, jutalmakat és a szerszámok beszerzési költségeinek egy részét is.⁹⁹

A vasmű összes többi kiadását fenntartási költségnek tekinthetjük. Ide sorolható az állandóan bedolgozó szerszámkovács és lakatos bére, az ácsok, kőművesek, alkalmanként igénybevett javítók bére, a legkülönbözőbb szerződéses munkák díjazása. A vasgyártás indításának éveiben nagy összeget tettek ki a fejlesztés költségei, 1813-ban pedig kénytelen volt segílyeket is osztani a vasmű pénztára.¹⁰⁰

A pénztár a gazdálkodás pénztöbbletét évente befizette az inspectorinak, majd provizorinak nevezett uradalmi pénztárba. Ez az összeg jelentette a vasmű gazdálkodásának hasznát, amely a bevétel jelentős hányadát tette ki. A vasműnek az uradalom részére történő éves befizetése azonban erősen ingadozott, mert a kiadások és a hozzájuk tartozó bevételek időben eltolódva jelentek meg az elszámolásokban. Ezért a befizetés arányát csak akkor ítélték meg helyesen, ha több év eredményét átfogóan vizsgáljuk. A vizsgálathoz összefüggő, zárt periódusnak ígérkezik az 1804–1813. évek tíz esztendeje, amely a beruházás megindulásától a dekonjunkturális szakaszig tartott. Erre az évtizedre a mérlegek 39 %-os átlagos éves tiszta bevételt mutatnak ki, a könyvelt nyereség tehát tekintélyes. Ugyancsak egy csokorban vizsgálhatók az 1814–1826 évek költségelszámolásai is, amelyek során a teljes bevétel 41 %-át utalták át az uradalom pénztárának.

A kifizetések legnagyobb tényezőjét mindkét időszakban a szénköltiségek tették ki, amelyek az 1804–1813. években is megközelítették a kiadások 50 %-át, az

96 Az áruszerkezet állandósága miatt a vasmű termékeinek átlagára a rúd (7–12) ára körül mozgott.

97 1820-ban az uradalom pénztárának (Cassa Provisorialis) bevételi pénzforgalma 61 637 Rft 7,5 kr volt, ehhez a vasmű 11 121 Rft-tal járult hozzá, amikor saját bevételi forgalma 35 801 Rft 56 kr volt. OL P 73 Rsz. 159., Fasc. 134., Fol. 438.

98 A vaskő önköltsége 1830 körül a következő tényezőkből állt: vaskő vételára (vagy a bányazüzem amortizációja): 3 kr, bányászok munkabére 13 kr, bányarezszi 4 kr, szállítási költség 12 kr. Összesen tehát 32 kr-ba került egy mérő vaskő a nagyolvasztóhoz szállítva.

99 A hámorok üzemi költsége címén elszámolt pénzüsszegeknek kb. 20 %-át tették ki a nagyolvasztó, 55 %-át a frissítőhámorok, 15 %-át a nyújtóhámor bértételei, 10 %-a pedig a vegyes kiadásokból keletkezett.

100 A karbantartásban a század első négy évtizedében végig legnagyobb szerepet az ácsok vittek, miután a gyártó szerkezetek legnagyobb arányban fából álltak. A vas saját célú felhasználásának növekedése azonban azt is jelzi, hogy a vasalt alkatrészek aránya fokozatosan növekedett.

1814–1826. közötti szakaszban pedig meghaladták a 60 %-ot. Utóbbi szakaszban csökkentek a karbantartási költségek és a bányászat költségei, az üzemelés költségei viszont mintkét időszakaszban 20 %-kal szerepeltek. Az elszámolásokban különösen feltűnő, hogy a beruházások megindítása után milyen soká jelentkezett a vasgyártás haszna és az évtizedek haladtával milyen jelentősen nőtt a szénköltségek szerepe.¹⁰¹

A vasmű pénztárának elszámolásai a vasgyártás igen nagy hasznáról tanúskodnak. Az elkönyvelt befizetések azonban nem írhatók teljesen a vasgyártás javára, azok a teljes montángazdálkodás együttes hasznát jelentik, azaz tartalmazzák az erdőgazdaság és a bányászat hasznát is, és nem veszik figyelembe a lekötött tőkék kamatait sem. Ha tehát a könyvelt eredményből meg akarjuk állapítani a vasgyártásra ténylegesen eső hasznot, korrekciókat kell alkalmaznunk. Figyelembe kell vennünk a fa korabeli kereskedelmi árát, a fakitermelés és bányászat nyereségét, a beruházás amortizációs költségeit, a forgóeszköz által lekötött tőke kamatait és még az adminisztráció kiadásait is.¹⁰² Ilyen korrekciós számításokat végeztünk az 1807. és az 1827. évekre és a számítások eredményeként azt kaptuk, hogy a bevételek 18–19 %-a tekinthető a vasgyártás tényleges eredményének (4. táblázat).¹⁰³

A vasgyártás tehát ilyen megítélésben is jelentős haszonnal járt Smizsában, annak rentabilitásához semmi kétség sem férhet.¹⁰⁴ Az is megállapítható, hogy a nyereséget a bányászat költségei alig befolyásolták, az üzemelés területén lényeges hatása volt a vaskő- és nyersvasfelhasználás betétszámaiban beállt változásnak. Míg ugyanis a szénfogyasztásban csak nagyon bizonytalan javulás fedezhető fel (4.) a nagyolvasztó fajlagos vaskőfogyasztása és a frissítőhámorok nyersvasbetéte a negyedszázad során észrevehetően javult.

101 A pénztőke befektetése az 1803. év elején kezdődött, a központi uradalmi pénztár felé a pénzáttalalás pedig csak 1807-től indult meg.

102 1836-ban Schavely sáfár készített összeállítást a vagyonról, amely szerint állóeszköz 12 486 Rft 49 kr, forgóalap 27 918 Rft 26,5 kr, készpénz 19 607 Rft 16,5 kr, vagyonérték 60 007 Rft 32 kr. OL P 73 Rsz. 23., Fasc. 29., Fol. 205.

103 A költségszámításokban az egységárakat a szomszédos évek átlagárainak figyelembe vételével vettük fel, a fa árának megállapításánál pedig a következő gondolatmenetet követtük: Az évszázad elején is és a harmadik évtizedben is a kistételben eladott fa ára 6 Rft volt. A nagytételben történő értékesítésnél azonban ennek csak tört része érvényesült. A század közepe felé tartva a nagy tételben eladott fa kereskedelmi ára közelített a 6 Rft felé. Az évszázad elejére jellemzőnek vettük a Paltzmann vasműnek szállított fa 3 Rft 38 kr-os árát, a huszas évek végén pedig jellemző volt az odorini erdőből eladott fa 5 Rft 30 kr-os ára. — Az 1807. évre a következő fajlagos mutatószámokat állítottuk be a számításokba: vaskőbetét 1,8 mérő Centenként, a frissítés betéteje 1,5-szeres, a nyújtásé 1,06-szoros. A szénfogyasztás Centenként olvasztáskor 4,5, frissítéskor 8, nyújtáskor 2 kosár. Ugyanezek a mutatószámok az 1827. évre: vaskőbetét 1,55 mérő Centenként, a frissítés betéteje 1,4-szeres, a nyújtásé 1,06-szoros. A szénfogyasztás Centenként olvasztáskor 3,5, frissítéskor 7,5, nyújtáskor 2 kosár. — A beruházási költségek amortizációját hét évre osztottuk el, az évi 6 %-os kamatot azonban csak 6 évre vettük. Az egyszerűsítést az indokolja, hogy a pénz tényleges időbeli áramlása nem követhető nyomon. A forgóeszközlekötés számításánál szintén 6 %-os kamatlábat vettünk fel, mivel Szepesben ez volt a tárgyalt évtizedekben az általánosan elfogadott. — Gyártási és fenntartási költségeknek a tárgyi évben ténylegesen elszámolt pénzértéket állítottuk be, a tisztviselők jövedelmének pedig egységesen az uradalmi kimutatásra támaszkodtunk.

104 1829-ben egy szakértő bizottság felmérte a vasmű vagyonát, s ekkor állóeszközként, szerszámokat is figyelembe véve, 26 009 Rft 55 kr-ot állapított meg, az átlagos éves jövedelmet pedig (14 év átlagaként) 8787 Rft 56,5 kr-ban határozta meg. OL P 73 Rsz. 11. Fasc. 21., Fol. 90. — Csáky Antal nyilatkozata szerint a harmincas években a vasmű 12 000 Rft-ot hoz évente. OL P 73 Rsz. 23., Fasc. 29., Fol. 212. — Ezeknek a meghatározásoknak a szakszerűségét elvégzett számításaink messzemenően igazolják.

A nyereség mértékét azonban mégsem ezek a változások döntötték egyedül el, hanem bevételi oldalon a termékek átlagára, a kiadási oldalon pedig a fa kereskedelmi ára. Ilyen alapon elmondható, hogy a vasgyártás nyereségét a vastermékek és a fa ára közötti kereskedelmi árrés határozta meg. Ez az árrés Szepesben a 19. század első felében évtizedről évtizedre csökkent, és ezért, érthető módon, a vasgyártás külső feltételei is romlottak.¹⁰⁵ Ennek ellenére az uradalom erdőgazdaságának bevételei a vasgyártás segítségével, az első évtizedben több mint a kétszeresére, de a huszas években is a másfélszeresére nőttek.¹⁰⁶

A negyedszázados smizsáni vasgyártás jellemzése

A smizsáni vasmű az uradalmi erdőgazdaságból nőtt ki, a tulajdonos földesúr azt az uradalmi erdők faállományának biztosabb és jövedelmezőbb értékesítése érdekében létesítette. A montángazdaság részeként tevékenykedett mint egyik tagja annak az együttesnek, amelyben az erdészet, a bányászat és a kohászat összefüggő folyamattá kapcsolódott. Felügyeletét a feudális uradalmi központ látta el és foglalkoztatottai is, nem kis részben, az uradalom jobbágjai közül kerültek ki. Önálló bányaközseget nem létesített, a vasgyártásban tevékenykedők a környező falvakban laktak és többségükben kétlakiak voltak.¹⁰⁷ A vasmű azonban bér munkásként alkalmazta őket, sőt a munkavállalók szakképzett része egyértelműen ipari munkásként állt szemben a tulajdonossal. Így alakult ki az a vasgyártó együttes, amely feudális alapokra támaszkodó ipari tevékenységet valósított meg és lényegében nem volt más, mint feudális környezetbe ágyazott, de kapitalizálódott gazdaság.¹⁰⁸

A vasgyártó berendezések telepítése jelentős beruházási költséggel járt, amely részben az erdőgazdaság hozamából, részben pedig kölcsöntőkéből származott. A vasmű telepítése idején, a 19. század első évtizedében a szepesi nemesi-polgári réteg készséggel bocsátotta kisebb-nagyobb megtakarított pénzét az uradalom rendelkezésére, az akkor Szepesben járatos évi 6 %-os kamattal mellett.¹⁰⁹ A beruházásra jellemző volt, hogy az építkezések több éven át folytak, ami miatt a

105 A vastermékek átlagára és a fa ára közötti rés Smizsánban 1807-ben 13 Rft 52 kr 1827-ben pedig 9 Rft volt.

106 Az erdőgazdaság bevétele pl. 1827-ben a vasgyártás nélkül köbolenként 5 Rft 30 kr lett volna. A vasgyártás eredményeként ehhez hozzájött a bányászat nyeresége: 9 kr, a szénégetés nyeresége: 50 kr és a vasgyártás nyeresége 3 Rft 31 kr. A fa árbevétele ezáltal 9 Rft 20 kr-ra, azaz 1,7-szeresére nőtt.

107 A kincstári bányák a 19. század elejére már számos helyen bányász (-kohász) lakótelepeket létesítettek. A fémércbányák és sóbányák mellett már több bányász (montikoláris) település létezett, de a vasművek tartozékaként Bogsán, Resica, Kabolapolyána, Diósgyőr-Hámor is saját lakótelepet állított fel. *Mihalik Sándor*: Resica jelene és múltja, Resica, 1896. — *Zoltay Endre*: A diósgyőri-hámori vasmű. Kézirat, 1970. Öntödei Múzeum.

108 Az uradalmi vasműveken kívül az országban a 19. század első felében kincstári és vállalkozói vasművek is léteztek. Szepes vármegyében utóbbiak közé tartozott a Paltzmann vasmű is. OL P 73 217. k., C 15.

109 1803-ban, a beruházás első évében, rendelkezésre álló 9335 Rft 59 kr-ból 4313 Rft származott az erdőgazdaságból, 1000 Rft az uradalmi bérletekből, a többi, kb. 4000 Rft a magánosoktól kapott kölcsöntőkéből. OL P 73 Rsz. 131., Fasc. 90., Fol. 593. — A rövid lejáratú kölcsönöket újabb kölcsönök felvételével törlesztette az uradalom, pl. 1807-ben Engel Annától 3000 Rft-ot vett fel, 6 %-os kamattal. OL P 73 Rsz. 138., Fasc. 90., Fol. 7.

befektetett tőke is csak hosszabb idő után térülhetett meg. A jelentős beruházási összeg és a késői tőkemegtérülés azt is jelentette, hogy a vasmű az indítás első éveiben ráfizetéssel termelt, s csak több év után zárult a termelés mérlege nyeregséggel. Az amortizáció levonulása után viszont a gazdaságosság jelentősen megnőtt és évtizedeken át biztos nyereségre lehetett számítani a vasgyártásban. Az indítási évek tanulságai arra hívják fel a figyelmet, hogy vasgyártó telepet rövid távra a 19. század első felében sem volt érdemes telepíteni. Smizsán térségében azonban hosszabb távra is biztosítottak látszottak a vasgyártás feltételei, mivel az jelentős erdővagyonra támaszkodhatott, vaskőhöz pedig a térségben bárki könnyen hozzájuthatott.¹¹⁰

A vasgyártás kiadásainak legnagyobb tételét a szénköltség tette ki, amely azonban elsősorban az uradalom kezébe volt letéve. Ezáltal szorosan fonódott össze az erdőgazdaság és a vasüzem, s az összekapcsolódott gazdálkodó együttes jelentős haszonnal működött. Az éves elszámolások tekintélyes eredményt mutatnak ki, az együttes gazdaság eredménye egyes években a bevétel 40–50 %-át is elérte, a lekötött tőkére vonatkoztatva pedig még nagyobb arányt képviselt. Ilyen módon az erdőgazdaságba beépült vasgyártás jelentős tőkét volt képes felhalmozni és csábítólag hatott önmaga bővítésére.¹¹¹

Az uradalom azonban a vasgyártást a három évtized folyamán egyáltalán nem bővítette. Egyetlen termelést növelő berendezést sem telepített le, termékkibocsátását pedig állandóan 3000 bécsi mázsa körüli szinten igyekezett tartani. A vasmű fejlesztésére egyáltalán nem áldozott, a gazdaság hasznát elvonta és más területeken használta fel. A tulajdonosok és intézőik gondolkodásában jól nyomon követhető, hogy a vasgyártást sohasem tekintették zárt gazdaságnak, azt mindig az erdőgazdaság érdekein át szemlélték. A vasgyártás mindvégig az erdőgazdaság foglya maradt. Az uradalom gazdái és vezetői az állandósított vasgyártási szintet tartották olyan nagyságrendűnek, amely összhangban volt az uradalmi erdőségek hosszútávú teherbíróképességével. Feltehetően a bővülő vasgyártáshoz a faállomány elégtelen lett volna, idegen erdőkre pedig nagyobb mértékben nem kívántak támaszkodni, mivel az ilyen terjeszkedés bizonytalanságot rejtett magában.

A három évtized alatt a smizsáni vasműben a technikai fejlődés mérsékelt volt. A frissítés és a nyújtás teljesítménye harminc éven át semmit sem növekedett, a külső területen pedig azonos szinten maradt a favágók és vaskőbányászok teljesítménye. A telepen kívüli munkában csupán a szénégetők mutattak fel haladást, akik mintegy 50 %-kal növelték a szénégetés teljesítményét. Ez az előrelépés a szénfuarozásra is áterjedt, a harmincas évtizedben azonos szénmennyiséget jóval kevesebb fuvarossal is sikerült beszállítani a vasmű területére. A szénégetők teljesítményét minden bizonnyal a nagyobb boksák állítása növelte meg, nem lehetetlen azonban, hogy az egyes szénégetőknek elkönyvelt teljesítmény mögött a család munkája húzódtott meg.¹¹²

110 Szepes vármegyében vaskő-előfordulások nemcsak Igló térségében voltak, jelentős vaskőbányászat folyt Korompa és Gőlnichánya térségében is. Ezenkívül a szomszédos Dobsina határában szintén több vasbányát műveltek. Hetilap, 1847. 161, 907.

111 A smizsáni uradalom tőkefelhalmozó képességére jellemző, hogy 1828-ban az uradalmi pénztár 34 842 Rft 33,5 kr-t fizetett ki Csáky László örököseinek. OL P 78 Rsz. 11., Fasc. 21. Fol. 72. — Ekkora összegből egy újabb vasművet is fel lehetett volna építeni.

112 A fuvarosok teljesítményét növelő tényezők nem ismeretesek. Feltelezhető, hogy a szerződéses fuvarosok arányának növekedésével párhuzamosan nőtt a nagyobb teljesítményre képes lófogatok aránya is.

A gyártástechnológia konzerválódása ellenére a teljes gyártási folyamat fontosabb mutatószámai lényegesen javultak, pl. csökkent az egy bécsi mázsára eső vaskőfelhasználás, a frissítőhámorok nyersvasfelhasználása, sőt kisebb mértékben a frissítő tűzhelyek szénigénye is. Ezek a kedvező jelenségek majdnem minden vonatkozásban a nagyolvasztó munkájának fejlődésével hozhatók kapcsolatba. A nagyolvasztó gyártási kapacitása ugyanis jelentősen megnőtt, ami mögött részben a naptári idő jobb kihasználása állt. Míg indulása utáni években a nagyolvasztó a lehetséges évi 40 hetes munkaidőnek csak 60–70 %-át érte el, a harmadik évtizedre az időkihasználás 85–90 %-ra futott fel. Ennél még nagyobb fejlődés figyelhető meg a nagyolvasztó heti termelésében, amely két évtized alatt közel másfélszeresére nőtt.¹¹³

A nyersvasgyártás javulása több kisebb–nagyobb intézkedés, apró módosítás eredményeként jött létre. Nagyobb, látványosabb technológiaváltásra itt sem került sor, makroinnovációs jelenségnek az üzem menetében nincs nyoma. A nyersvasgyártásban azonban a mikroinnováció önmagában is eredményeket hozott. Az üzemi idő növekedését a bedolgozó részlegek szervezettebb munkája támasztotta alá, a heti termelés növekedését pedig a fújtatók rendszeresebb felújítása, tökéletesítése és az elegyösszeállítás begyakorlása segítette elő.¹¹⁴ Leglátványosabb változtatást azonban az olvasztóprofil módosítása és a nagyolvasztónak Flossofenként való járatása jelentette. A nagyolvasztó mint Flossofen nemcsak nagyobb teljesítménnyel csapolt, hanem a lapkák öntésével a frissítési veszteséget is csökkentette. Erre a csökkenésre vezethető vissza a frissítőhámorok betétszámainak javulása is.¹¹⁵

Amint láttuk, az erdőgazdaságba ágyazott vasgyártás jelentős jövedelmet termelt, de a tisztán vasgyártásra vezethető nyereség is a teljes bevételnek közel 20 %-át tette ki.¹¹⁶ Ilyen mértékű jövedelmezőség már jelentős önfejlesztést is lehetővé tett volna, tulajdonosai azonban ezt a lehetőséget nem használták ki, megelégedtek egy egyensúlyi termelési állapot folyamatos fenntartásával.

A beállított színvonalnak a tartását csak az ország inflációs pénzpolitikája hiúsította meg néhány évre. Az évszázad első éveiben a kúszó infláció még segítette is a vasgyártást, keresletet teremtett, fellendülést hozott és biztos piaccal támasztotta alá mind a vasgyártás beindítását, mind a termelés felfuttatását. A rohanó infláció azonban gazdasági anarchiát okozott, a rákövetkező devalvációs intézkedések pedig a vaskeresletet jelentősen letörték. Ezért az 1811–1814. évek a vas-

113 Az időkihasználásra a 2. táblázat, a fajlagos műszaki mutatók javulására pedig a 4. táblázat utal.

114 Smizsánban sohasem egyetlen bányából származó vaskövet olvasztottak. Egyre inkább megtanulták, hogy a különböző meddőkkal érkező ásványokat milyen arányban lehet az olvaszthatóság szempontjából optimálisan keverni. Később az adagokhoz mészkövet is elegyítettek. — A fújtatás teljesítményének növelése nemcsak az olvasztás sebességét növelte, hanem a kohósítás feltételeit és annak hatásaként a nyersvas minőségét is javította.

115 A vékonyfalú lapkák a frissítés során kisebb vasvesztéssel alakultak át kovácsvassá.

116 A vasárak és a faár közötti rés állandó csökkenése miatt a 20 % körüli nyereséget egyre nehezebben lehetett tartani, a harmincas évek közepéig azonban a fajlagos műszaki mutatók javításával az árrés változásának rontó hatását nagyjából ellensúlyozták.

forgalom csökkenését hozták. Ettől a négy évtől eltekintve azonban a vasmű hosszabb időn át nem szenvedett piachiányban, csupán az átmenetileg jelentkező keresletcsökkenést nyögte, amely, ha nem is tartós, de kiszámíthatatlan volt.¹¹⁷

A smizsáni vasmű rendszeresen 120 főt foglalkoztatott, gazdasági hatása azonban a lakosságnak ennél szélesebb rétegét érintette. Számos bedolgozó iparosnak adott időszakosan munkát, a föld hozamából élő lakosságot többletjövedelemhez juttatta, a fuvarigény teremtésével az állattenyésztést segítette. Ezenkívül közvetlen környékén a vasfogyasztás növelésére ösztönözte a lakosságot. Egyáltalán nem lebecsülendő ezért az a szerep, amelyet a smizsáni vasgyártás, Igló körzetében, a népjólét emelésében töltött be.¹¹⁸ Legnagyobb hatása azonban az uradalmi bevételek emelésében jelentkezett, mivel az erdőgazdaság faállományának forgalmazási értékét jelentősen megnövelte. Egyedül a kincstárnak (államháztartásnak) nem volt a vasgyártásból semmi haszna, mert a vasmű sem bányajáruélékot, sem iparüzési adót nem fizetett.¹¹⁹

Tulajdonosa a vasművet a negyedik évtized végén bérbeadta. Lépésének az oka nem ismeretes, sok jel mutat azonban arra, hogy a vasművet alapító gróf örökösei az ipari tevékenység iránt különösebben nem érdeklődtek. Emellett a vastermékek és szénfa közötti árrés állandó csökkenése nyilvánvalóvá tette, hogy a vasgyártás addig elért gazdaságossága a technológia fejlesztése nélkül nem tartható fenn. A vasmű vezetői latinus értelmiségiek voltak, a fejlesztésre aligha voltak felkészülve, a szakmunkás elit pedig rutin jellegű túlmenő tevékenységre nem vállalkozott.¹²⁰ A továbblépés több szaktudást és nagyobb vállalkozói hajlamot kívánt, mint amire a vasmű képes volt. Ezért került az üzem 1838-ban olyan család kezébe, amely vállalkozóképességét már korábban bizonyította, ettől kezdve pedig Smizsánban is sikerrel vitte tovább a vasgyártást.¹²¹

117 A vaskohászat erősen függött a mezőgazdaság mindenkori állapotától, amely régióként és évenként is változhatott. Egy-egy inséges esztendő tötrészére szállíthatta le a vaskeresletet, és eladatlan készletek felhalmozására kényszerítette a vasgyártó telepeket. A rákövetkező év viszont csetleg akkora vaskeresletet támasztott, hogy a vaskereskedőknek az összes készlet mozgósításával sem sikerült azt kielégíteniük. A piac ingadozása olykor még a tőkeerős vasgyártókat is megingatta, mint pl. a Rimai Coalitót 1830-ban. Az ózdi kohászati üzemek története. Szerk. *Berend T. Iván*. Bp. 1980. 9.

118 Közgazdasági besorolás szempontjából a smizsáni vasmű mindenképpen meghaladta a kisipari jellegét, de semmiesetre sem tekinthető gyáripari létesítménynek. Olyan átmeneti formátumot képviselt, amely a manufaktúra adekvát vasipari üzemformájának felelt meg. Amint azt Heckenast is megállapította, az ilyen nagyolvasztós, frissítőhámos vasmű a munkaszervezésben lényegében azt a szerepet töltötte be, amit a textiliparban a manufaktúra. *Heckenast G.*: i. m. 276.

119 A fabevétélhez hozzáadódott a szénégetés, a bányászat és a vasgyártás haszna. Ezeket azonban nem terhelték az erdőgazdaság kiadásai. — A bányászott fémérc után a bányatulajdonosoknak a kincstár részére bányajáruélékot (urburát) kellett fizetni. Ezt a kötelezettséget azonban nem sikerült a kincstárnak a vasgyártásra átvinnie. A smizsáni vasművet is felszólította az iglói bányamester, hogy az 1804/1805. év után fizessen 100 Rft urburát. OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 89. A vasmű válasza nem ismeretes, de az elszámolásokban sehol sem szerepel kincstárnak fizetett járuélék.

120 A nagyolvasztó addigi fejlesztése valószínű Fischer Jakab tevékenységével függött össze, ő azonban a harmincas évek végén már nem állt a vasmű szolgálatában. OL P 73 Rsz. 173., Fasc. 167., Fol. 244.

121 Prihradny feltűnően alacsony bérleti díjat fizetett a vasmű után. A díj azonban önmagában nem határozta meg a bérleti viszonyt, mert a vasmű bérbevételével egyidőben a szerződések az erdőhasználati díjat is kikötötték, amely kiegészítette, illetve ellensúlyozta a bérleti díjat. OL P 73 Rsz. 22., Fasc. 28., Fol. 240.

A tanulmányban előfordult vasgyártási szakkifejezések

Bery-féle fújtató — nevét valószínű a származási helyétől kapta, a deszkafújtatók egyik fajtája.

bucakemence — régen vasgyártásra használt (a 19. század elején már kiveszőben lévő) kisebb (1,5–3,5 m magas) aknás kemence. Benne az alacsonyabb hőmérséklet miatt csak a salak olvadt meg, a vas pépes alakban, bucavasként vált ki.

bucavas — a bucakemencében szilárd (képlékeny) állapotban kivált gomolyaszerű kovácsvas.

cágli — a frissítőhámorban kovácsolt vasrúd, durvább kivitelű négyzetes vasféltermék, amelyet a nyújtóhámorban alakítanak tovább késztermékké.

faropöröly — nyeles nagykalapács, amelynek a nyele kétkarú emelőként billeg. Az emelő egyik végére erősítik a kalapácsfejet (verőkost), a másik végét (farkát) pedig a meghajtótengely csapjai billegtetik.

frissítés — a nyersvas oxidáló tüztérben való olvasztása, amely alatt a carbon és a szennyező anyagok egy része kiég és a nyersvas kovácsvassá alakul át.

frissítőhámor — hámor, amelyben a frissítést végzik. Alapvető berendezése a frissítőtűzhely, ebben alakítják át a nyersvasat kovácsvassá és a pöröly, amely a vasat féltermékké (cáglivá), vagy durvarúddá alakítja.

frissítőtűzhely — nagyobb méretű kovácstűzhely, fenekét teknősre képezték ki, ebben olvasztották meg a frissítendő nyersvasat.

hámor — olyan pajtaszerű épület, amelyben fémeket (itt vasat) vizikerékkel mozgatott nagyméretű kalapáccsal (pörölyvel) alakítanak.

klasszikusvonalú nagyolvasztó — Európa nagyobb részében elterjedt nagyolvasztó-típus. Jellemző volt rá a szegletes keresztmetszet és az erősen tagolt térfelépítés. Az akna alatt a szűk medence helyezkedett el.

kovácsvas — kovácsolt vas — hidegen és melegen egyaránt jól alakítható vas; jellemzője az alacsony carbontartalom, vízben nem vagy csak részben edződik (az acél ellentétpárja).

lúdvás=libavas=Gans — a nagyolvasztóból csapolt és hosszúkás rúdalkban megszilárdult nyersvas.

nagyolvasztó — nagyobb (általában 6 m-nél magasabb) aknás kemence, amely a vasércet (vaskövet) nyersvassá és salakká olvasztja meg. A bucakemencét váltotta fel, a vasgyártásnak ma is meghatározó berendezése.

nyersvas — a nagyolvasztóból folyékonyan csapolt és megszilárdult (nagy carbontartalmú) rideg vas.

nyított mell — a klasszikusvonalú nagyolvasztók csapolónyílásának kiképzési módja. Itt a nyersvas kifolyatásához nem egyszerű csatornát képeztek, hanem nagyobb nyílással törték át a falat, amelyet vagy egy könnyen eltávolítható vékonyabb fallal zártak le, vagy egy előmedencével egészítettek ki.

nyújtóhámor — a féltermék továbbalakítását végzi, termékei a finomabb rúdárúk és más finomabb vasgyártmányok.

pátos vaskő — a vaskarbonátot tartalmazó ércek összefoglaló neve.

törőmű — az ércek törésére szolgáló berendezés.

vöröstörő — a vastermék alakítása közben jelentkező repedékenységet (850–1000°C-on)

1. táblázat

A smizsáni vasmű termékkibocsátása 1805 és 1830 között
Mérték: bécsi mázsa (Ct.)

Év	Öntvény	Frissített termék	Frissített késztermék	Nyújtott termék	Összes késztermék
1805	284,24	816,24	554,51	149,83	988,58
1806	460,78	2105,99	914,87	1035,76	2411,41
1807	169,42	3000,99	1280,25	1497,31	2946,98
1808	277,52	2864,05	1743,61	1324,76	3345,89
1809	321,54	2742,34	1764,77	907,79	2994,10
1810	188,46	3405,19	2447,11	877,23	3512,80
1811	201,15	1670,49	869,48	751,75	1822,38
1812	266,24	1428,16	702,18	684,76	1653,18
1813	–	1211,62	725,59	474,27	1199,86
1814	203,46	1822,09	1019,84	760,98	1984,28
1815	295,01	2685,83	1406,64	1098,47	2800,12
1816	346,16	2757,11	1493,95	1195,91	3036,02
1817	186,86	2887,52	1573,43	1349,59	3109,88
1818	323,08	2493,35	1126,42	1290,48	2739,98
1819	–	3135,87	1974,42	1012,48	2986,90
1820	368,04	2470,03	1599,46	817,83	2785,33
1821	391,15	2666,12	1510,71	1173,43	3075,29
1822	–	2825,49	1749,25	897,33	2646,58
1826	–	2786,94	1751,41	1003,41	2754,82
1827	1051,15	2337,85	770,23	1497,64	3319,02
1829	406,46	2817,14	1433,64	1298,16	3138,26
1830	–	3009,26	1511,52	1422,36	2933,88

2. táblázat

**A smizsáni nagyolvasztó üzemi adatai
1805 és 1835 között**

Év	Üzemidő, hét	Termelés, bécsi mázsa	Öntvény a term. %-a	Kőbetét, mérő	Szénfogyasz- tás, kosár
1805	21	3 558	8,0	6 840	9 860
1806	28	3 908	11,8	8 998	12 020
1807	17	3 010	5,6	5 856	11 048
1808	29	5 431	5,1	11 120	26 998
1809	28	5 527	5,8	9 965	23 075
1810	17	2 750	6,8	5 188	10 459
1811	20	3 134	6,4	5 640	14 116
1812	22	3 420	7,8	5 205	16 390
1814	23	3 519	5,8	5 763	16 478
1815	29	5 226	5,6	7 370	24 070
1816	27	5 115	6,8	7 150	22 443
1817	24	3 548	5,3	6 300	17 758
1818	23	5 968	4,9	9 028	22 196
1820	33	6 534	5,6	10 497	26 796
1821	27	5 360	7,3	8 980	18 857
1827	39	10 062	10,4	13 722	31 514
1829	33	7 136	5,7	10 158	28 126
1834	–	3 418	–	5 505	11 426
1835	35	7 640	8,9	12 046	28 040

3. táblázat

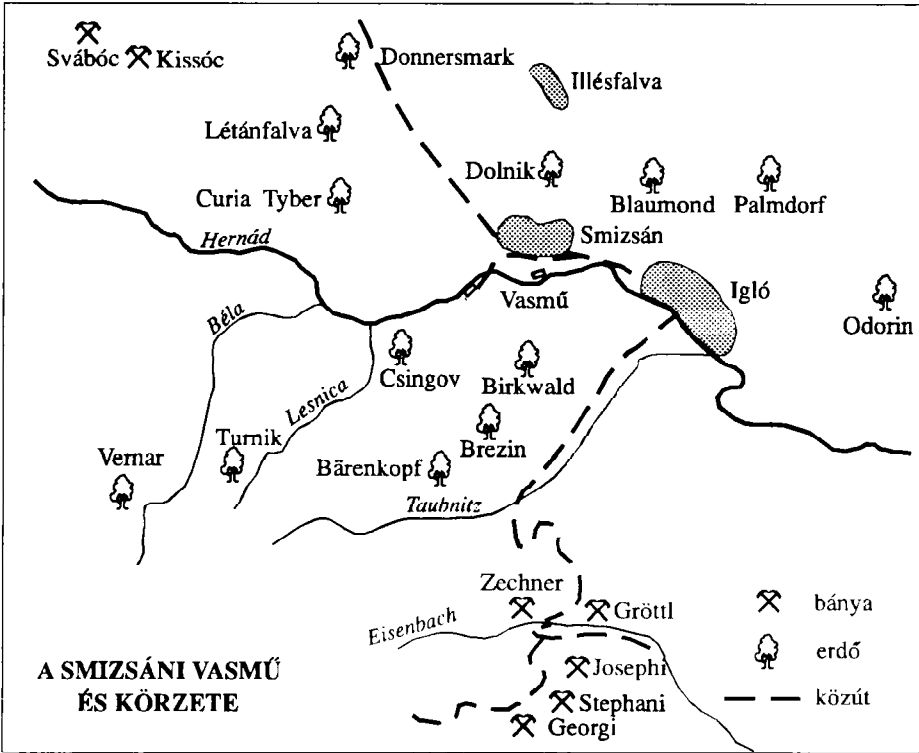
A smizsáni vasmű árszerkezete 1805 és 1830 között
(Érték: Rft – kr)

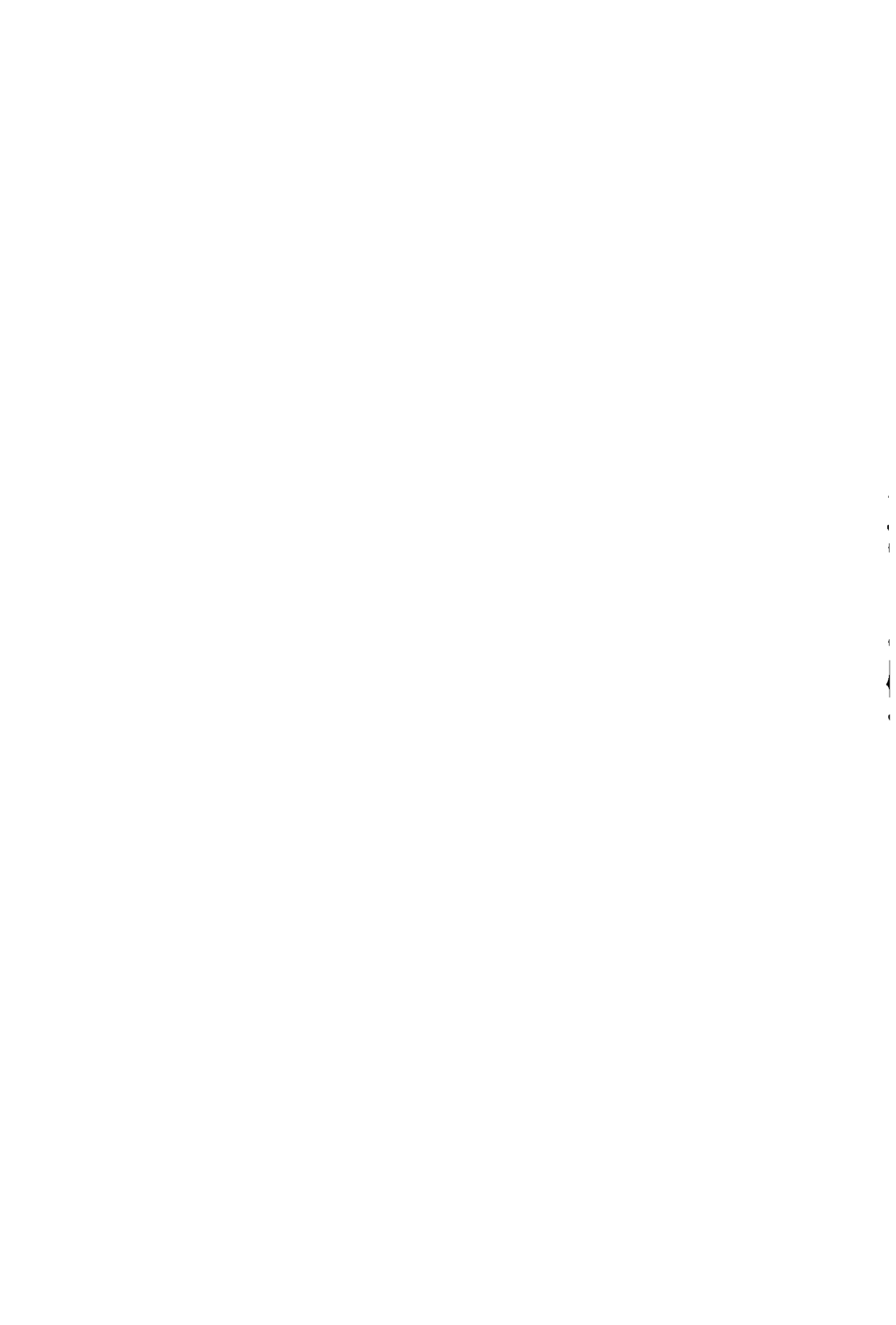
Év	Közönsé- ges vas	Rúd (1–6)	Rúd (7–12)	Rúd (13–18)	Finomáru	Átlagár
1805	–	17–00	18–00	–	18–00	17–20
1807	–	17–00	18–00	18–30	19–00	17–40
1810/I	–	22–00	24–00	25–00	25–00	22–20
1810/II	–	50–00	55–00	60–00	60–00	53–00
1811/I	–	60–00	65–00	70–00	70–00	60–36
1811/II	–	110–00	130–00	135–00	140–00	125–00
1812/I	–	120–00	140–00	160–00	160–00	130–00
1812/II	–	17–30	19–00	19–30	19–00	18–30
1813	–	9–00	11–00	12–00	12–00	10–00
1814	–	15–00	17–00	19–00	20–00	15–34
1815/I	–	18–00	19–30	21–00	22–00	19–00
1815/II	–	30–00	32–00	33–00	34–00	31–15
1816	34–00	35–00	37–00	38–00	39–00	35–11
1817	30–00	31–00	33–00	34–00	35–00	31–10
1818	29–00	19–00	32–00	33–00	34–00	31–48
1819	18–00	18–00	20–00	21–00	21–00	18–50
1820	17–00	15–00	19–00	20–00	21–00	17–55
1826/I	14–00	15–00	16–00	17–00	18–00	15–35
1826/II	13–00	14–00	15–00	16–00	17–00	13–45
1830/I	13–00	14–00	15–00	16–00	17–00	14–30
1830/II	14–30	15–30	16–30	17–30	17–30	14–30

4. táblázat

**A smizsáni vasmű 1807. és 1827. évi költségeinek
korrigált elszámolása (Érték: Rft – kr)**

Üzemi alapadatok	1807-ben	1827-ben
Termékkibocsátás, Ct	3 000	3 000
Öntvény, Ct	280	280
Kovácsvas, Ct	2 720	2 720
Nyújtott termék, Ct	1 100	1 200
Frissített termék, Ct	2 786	2 792
Nyersvas, Ct	4 459	4 189
Vaskőbetét, mérő	8 026	6 493
Szénfelhasználás, fuvar	2 475	2 111
Beruházási összeg, kamattal	28 000	–
Forgóeszköz, Rft	20 000	25 000
A költség tényezői:		
Vaskőbetét	6 019–30	3 787–35
Szénköltség	19 800–00	20 785–10
Gyártási költség	5 775–59	6 141–08
Fenntartási költség	2 812–47	782–41
Amortizáció	4 000–00	–
Forgóeszközlekötés	1 200–00	1 500–00
Tisztviselők juttatása	1 736–00	1 736–00
Összes ráfordítás	41 344–16	34 705–34
Árbevétel	50 960–00	42 240–00
Nyereség	9 615–44	7 534–26
%-os nyereség	19	18

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

A VASI NEMESSÉG ÍRÁSTUDÁSA A 17–18. SZÁZADBAN

Vas vármegyében a koraujkorban igen népes nemesség élt, a II. József-kori népszámlálás adatai szerint a megye lakosságának 6,75 %-a vallotta magát nemesnek.¹ A vasi nemesek művelődését a vasvári káptalan és a vármegye archívumaiban, valamint az egyes családok levéltáraiban őrzött gazdag forrásanyag alapján vizsgálhatjuk. Az iratok alján található keresztetek, lendületes vagy sete-suta aláírások választ adnak arra, hogy milyen arányban tudott írni egyrészt a vármegye hangadó elitje, a portalistáknak nevezett birtokos nemesség, másrészt pedig a tízszer népesebb, taxalistáknak hívott szegénysorsú kismanesi réteg. A nemesek levelei, végrendeletei, tanúvallomásai pedig arra is rávilágítanak, hogy mennyire tartották becsben a tanultságot és hogyan változott az erről vallott felfogásuk.

A 16. századi Vas megyei okleveleken még nem alakult ki a hitelesítés, az aláírás egységes rendje, aminek oka éppen a nemesek tömeges írástudatlansága volt. A hitelesítés legfőbb eszköze, akárcsak a középkorban, továbbra is a pecsét. Volt a vasi nemesek között, aki pecsétje mellé sajátkezűleg kiírta a nevét, mások a pecsétjük után aláírást helyettesítő keresztet rajzoltak. Az aláírás hiánya azonban a 16. században még nem feltétlenül jelentett analfabétizmust, sokszor az írnutudók nevét is az íródeák jegyezte le a pecsét mellé, mert csak ez utóbbi volt fontos. Sok 16. századi irat alján nem is találunk mást, mint pecsétet, bármiféle név, aláírás vagy kereszt nélkül.

Megváltozott a helyzet a 17. század folyamán: a vasi nemességben kialakult az igény a sajátkezű hitelesítés iránt. Világosan mutatja ezt egy oklevél, amelyet 1610-ben két vasi birtokos nemes, két fivér: Sibrik Pál és Mátyás adott ki egy rét elzálogosításáról. Kettőjük közül Pál jól tudott írni, szépen formált aláírása ott áll a pecsétje mellett. Fivére, Mátyás azonban írástudatlan volt, és ez szemmel láthatóan zavarta, ugyanis a következő utóiratot illesztette az oklevélhez: „Ps. Mi[v]el hogy én Sibrik Mátyás nem tudok kéz írást, az helyett írtam három köröszöt és szinte [szintén] annyi ereje legyen, mint az magam nevem és kezem írása volna ++.”²

1 Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Bp. 1960. 238–239.

2 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL.) P 600. Szarvaskendi Sibrik cs. lt. 8. cs. 26. tétel, 1610. júl. 10.; 16. századi példák: Vas m. L. XIII/35. Szelestey cs. lt. 1. cs. és Vas m. L. XIII/37.

Hat évvel később Cziráky Gáspár nemesúr négy hold földet zálogosított el a sógorának, Vas és Sopron vármegyék jegyzőjének. Mivel sógora, a vármegyei nótárius nyilván jól tudott írni, Czirákyt is — akárcsak az idézett Sibrik Mátyást — erősen zavarta az írástudatlansága, ezért a záloglevél végén a tanúkhöz fordult: „kérem azér ű kegyelmeket, mivelhogy én írástudó ember nem vagyok, hogy ű kegyelmek is ezen levelemet kezek írásával és pöcsétekkel megerősítsék”. A záloglevelet azonban végül is csak az egyik tanú, Chernel Ambrus vármegyei esküdt írta alá, a másik vármegyei esküdt, Mesterházy Miklós csak a gyűrüspecsjét nyomta Cziráky keresztje mellé — valószínűleg nem tudott olyan jól írni, mint ahogyan azt Cziráky uram feltételezte róla.³

A modern korra jellemző felfogás, mely szerint az aláírásnak igen nagy jelentősége van, csak lassan terjedt el a vasi nemesek körében. A 17. századi vasi nemesség írnitudását még nem lehet statisztikusan vizsgálni — nem sikerült elegendő aláírást találnom ahhoz, hogy számszerűen is mérhető legyen az írnitudás fejlődése. Ez azonban már önmagában is sokat elárul a 17. századi vasi nemesekről, akik nem a toll, hanem a kard forгатásában jeleskedtek, ezért is került ki olyan kevés írás a kezük alól.

Kisfaludy Boldizsár, akinek apja Batthyány Kristóf déldunántúli főkapitány tisztje volt, a kuruc seregben szolgált, a Rákóczi-szabadságharc bukása után pedig Franciaországba emigrált. Onnan írt levelében így tekintett vissza családjá 17. századi történetére: „Való, hogy a mi familiánkból még egy prókátort sem tudok, hanem inkább mind hadi emberek voltak. De a katonaság nem sokat használt nékiek.” Felismerve, hogy a katonáskodás kora már elmúlt, levelében azt javasolta anyjának, hogy testvéreit adja „prókátor és azután ítélőmester mellé. Ha már Antal öcsém a német törvényt tanulta, tanulja meg a magyar törvényt is, ahhoz nem sok fegyver és ló kívántatik.”⁴

A török elleni végvárvonal mentén élő vasi nemesség szemében azonban a 17. században még sokkal inkább a „fegyver és ló”, mintsem a „magyar törvény” szakszerű kezelése adott tekintélyt. Alátámasztja ezt a déldunántúli főkapitány, Batthyány Ádám gróf véleménye is a seregének tisztjeiről: „Nem kell arra nézni, hogy írástudatlan — védte meg a főúr 1650-ben Babos Szabó György tizedest, jelöltjét a körmendi hajdúk seregbírói tisztjére —, mivel szegény Hidas András [a korábbi körmendi kapitány] nem tudott írást, de ugyan helyesen gondját tudta viselni [tisztenek], mert gyakran történik, hogy [valaki] írástudó ember, de az katonai állapotot nem tudja.”⁵ A földesúr, aki pedig korántsem volt műveletlen, a bírói tisztség betöltésénél sem tartotta fontosnak, hogy a jelölt legalább írni tudjon, úgy vélte, hogy elegendő, ha a seregbíró jól ért a katonai dolgokhoz.

3 Vas m. L. XII/37. Tolnay-Cziráky cs. lt. 1. cs. Zálogosüggyek, 1616. szept. 19. A záloglevél Damonya faluban kelt, Sopron megye egyik Vas megyével szomszédos falvában. A nótárius sógort Ferencnek hívták, vezetékneve az oklevélből kiszakadt.

4 MOL P 430. Kisfaludy cs. lt. 9. cs. Kisfaludy Boldizsár levelei 1718. aug. 19. Kiadása: *Bánkúti Imre*: Egy kuruc nemesifjú útja a laki udvarháztól a francia emigrációig. Arrabona 13 (1971) 255. Vö.: *Varga J. János*: A katonáskodó nemesség szellemi és anyagi műveltsége a XVI–XVII. században. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk.: *Zombori István*. Szeged, 1988. 119–129. Kisfaludyra: *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokokon. Bp. 1981. 193.

5 MOL P 1322. Batthyány cs. lt. Földesúri fam. No. 961. p. 83. Hidasira: *Tóth István György*: Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században. Bp. 1992. 90–104.

A vasi birtokos nemesség a 18. században is részt vett a nemesi felkelésekben, a Habsburg-birodalom háborúiban, de ekkor már egyre jobban felismerte a jogi tudás fontosságát is. Kisfaludy Boldizsár idézett levelében nagyjából egy időben, 1702 és 1712 között kelt a jómódú, Vasban és Zalában birtokos Bogvay György három végrendelete.

Bogvay György gondoskodni akart édesgyermekéről, félvén attól, hogy halála után felesége, Mezőszegedi Szegedy Mária inkább a saját korábbi házasságából született leányainak fog kedvezni. 1702-ben kelt testamentumában ezért leszögezte: reméli, hogy a felesége nem károsítja majd meg a fiait, hanem a vagyonból „neveli, scholában jártatja... s azután patvarián [joggyakorlaton] tanéttatja” őket. Bogvay tehát a két fiát a jogi pályán látta volna szívesen. Felesége — kötötte ki — csak „jóhírű” emberhez menjen férjhez, aki a fiúkat „tanéttassa arithmeticaóra s törvényes dolgokra”. 1710-ben újabb testamentumot írt Bogvay György, ebben a sógorát kéri: „Fiaimat patvariára kényszerécsék.” Bogvay végül is túlélte a feleségét, és ekkor egy újabb, immár harmadik végrendeletet írt, fiai lelkére kötve, hogy jogot tanuljanak. Akárcsak Kisfaludy Boldizsár, Bogvay György is világosan látta: egy új korszak kezdődött Magyarország és a régió történetében, a Nyugat-Dunántúl a korábbi végvári vidékből most egy békés ország határoktól távoli tartománya lett, ezért a szatmári béke után már fényesebb jövőt biztosított a törvény ismerete, mint a fegyverviselés.⁶

A vasi birtokos nemességben a 17. század folyamán még nem volt általános az írástudás. Ezt ugyan statisztikusan nem tudjuk kimutatni, de ezt bizonyítja, hogy még a vármegyei apparátusba sem mindig sikerült írástudó embereket állítani, pedig a vármegyei esküdtek feladatai igencsak megkövetelték volna, hogy ők az iratok értelmét kibogozni képes emberek közül kerüljenek ki. A vasi esküdtek többsége ugyan a 17. században is lendületes aláírásával adta tanújelét annak, hogy tud írni, de közülük mégis a 17. század folyamán nem kevesebb, mint 15 analfabétát találtam, akik a nevük helyett csak keresztet tudtak rajzolni.

Az Újfalun lakó Táncoz Ferenc, Vas vármegye esküdtje 1655-ben nyíltan megírta: keresztet rak az iratra, „mivel írást nem tudok”.⁷ A Felsősztelestén élő másik vasi esküdt, Nagy Gáspár is sorozatosan így tett az 1620-as, 1630-as években, „kézírás nem tudván”.⁸ Mások, főleg a század második felében, már nem hirdették ilyen nyíltan írástudatlanságukat, csak az aláírások összevetése leplezi le őket, ha több aláírás is egy kéztől származik. 1653-ban Horváth György alszolgabíró, bár bicegő betűkkel, de leírta a nevét. Tőle származik azonban Söjtöri János esküdt „aláírása” is, ezt a két névaláírás egyforma betűi kétségtelenné teszik — Söjtöri uram tehát nyilván nem tudott írni. Pochkay Tamás vasi esküdt neve után még a „sajátkezüleg” rövidítését (m.p.) is kiírta a helyette aláíró segítőkéz esküdtársá; hasonlóképpen Gaiger Ádám alszolgabíró 1690-ben aláírt Horváth

6 MOL P 61. Bogvay cs. lt. 3. cs. 1702. júl. 22., 1710. aug. 15., 1712. júl. 16. A Bogvayakra: *Benda Gyula*: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén. Agrártörténeti Szemle, XXVI. (1984.) 1–84. A Bogvay család, akárcsak a Kisfaludyak, azok közé az előkelő famíliák közé tartozott, amelyeknek több megyében is volt birtokuk. Ez és rokonai kapcsolataik egyaránt arra mutattak, hogy ezek a családok egy egységes nyugat-dunántúli birtokos nemességet alkottak. A végrendelező Bogvay György a Szentgyörgyi Horváth, a Mezőszegedi Szegedy, a Chernel és a Hevenesi családokkal állt sógorságban, mindezek előkelő nyugat-dunántúli nemesi famíliák voltak.

7 Vas m. L. XIII/35. Szelestey cs. lt. 2. cs. 1655.

8 Uo. 4. cs. 1624. júl. 29., MOL P 45. Békassy cs. lt. 8. cs. 1637. jún. 24.

Ferenc vármegyei esküdt helyett is.⁹ Az aláíráspárok közül különösen szembeötlik Tulok Boldizsár állítólagos kezevonása: ő Bozzay Boldizsárt kérte meg, hogy írja le az ő nevét is, ám a latinul írt keresztnevek azonossága megtévesztette az alszolgabíró, aki automatikusan leírta még egyszer a saját nevét: Balthasar Bozzay. Ezután észbe kapott, kihúzta a vezetéknevet, és beírta — öntudatlanul minősítve tanulatlan barátját is — Tulok.¹⁰

Voltak esküdtek, akik számára nem maga az írás, hanem *saját* keresztnevük latin formája okozott fejtörést. A vármegyei közigazgatásban is fontos szerepet játszott a latin nyelv, és így, akárcsak az analfabétáknak, nekik sem lehetett könnyű dolguk. A már idézett Horváth György alszolgabírónak nemcsak bicegő betűi árulták el, hogy nem volt mindennapi kenyere az írás, de az a tény is, hogy a latin *Georgio* helyett félig magyarosan *Görgiot*, máskor pedig *Georgius* helyett *Gurgiu*st írt.¹¹ Herovicz György Vas megyei esküdt is a saját keresztneve deák formájánál akadt meg 1699-ben, akárcsak az egyébként jól író Dese György esküdt: Herovicz először a latin szövegben is magyarul Györgyöt írt, ezt később, más tintával javította ki a szintén nem éppen tökéletes *Gyorgyusra*; Dese uram pedig a *Georgio* helyett *Gerogiot* vésett a papírra.¹²

Keresztneve magyar és latin formáját zagyválta 1701-ben az igencsak bizonytalan betűkkel író Börsöny Benedek vasi esküdt is, aki *Benedicto* helyett *Benedekctot* írt. Ezek után aligha meglepő, hogy a többi latin szóban is durva hibákat követett el.¹³

1668-ban egy vasi szolgabíró, Márton Zsigmond saját nevét bizonytalan betűkkel leírta ugyan, de alá kellett írnia két analfabéta esküdttársa nevét is, akik nem szívesen vallották volna be tudatlanságukat azzal, hogy keresztet rajzolnak. A szolgabíró az első esküdt nevének latin alakjában még csak egy betűt kettőzött meg, Porpaki Gergely helyett aláírva azonban már súlyos hibát vétett: *Gregorius* helyett *Griorust* írt.¹⁴

A félanalfabéta vasi esküdtek tipikus példája a Meszlénben birtokos Bodis János. 1653-ban egy tanúvallatás aláírta az ő nevét is Zalai Gergely szolgabíró írta le, Bodis uramtól csak egy jókora keresztre tellett. Mégsem volt száz százalékgig analfabéta: öt esztendővel korábban egy osztálylevelet „keze írása alatt” adott ki, ami azt jelentette, hogy pecsétje mellé kirajzolta neve ákombákom kezdőbetűit: B. I.¹⁵

9 Vas m. L. Tanúvallatások IV/1/kk. Fasc. 1. No. 23. No. 18., No. 44., No. 32., MOL P 600. Szarvas-kendi Sibrik cs. lt. 8. cs. 26. tétel, 1650. febr. 28. Hasonló példa: MOL P 1313. Batthyány cs. lt. 248. cs. Török von. iratok, 1641. jan. 10.

10 Vas m. L. Tanúvallatások IV/1/kk. Fasc. 1. No. 29. 1674. ápr. 1.

11 Uo. No. 23. 1653. MOL P 701. Vidos cs. lt. 1. cs.

12 Vas m. L. XIII/22. Lukinics cs. lt. 1. cs. 1699. febr. 11. (Herovicz), Vas m. L. Vajda cs. lt. XIII/40. 1. cs. 1675., 7. cs. 1681. (Dese). Maysza László Vas megyei esküdt a nevét magyarul le tudta írni, nagy, ákombákom betűkkel, latinul azonban a keresztneve közepén új szót kezdett: Ladis Laus Maysza. MOL P 701. Vidos cs. lt. 1. cs. 1662. nov. 30. és utána többször.

13 MOL P 533. Ostffy cs. lt. 4. cs. 22. tétel p. 78/a. 1701. ápr. 28.

14 Vas m. L. Tanúvallatások IV/1/kk. Fasc. 1. No. 27. 1668. jan. 27.

15 Vas m. L. IV/1/1/kk. Fasc. 1. No. 21. Tanúvallatások 1653. die 28. (hónap nélkül). Vas m. L. Osztálylevelek Fasc. 2. No. 4. 1648. nov. 20. A monogram-aláírás ritka volt ugyan, de nem ez az egyedüli eset: 1629-ben Cziráky Mihály nemesúr két zálogoslevélre is csak a neve kezdőbetűit tudta kirajzolni. Vas m. L. XIII/37. Tolnay-Cziráky cs. lt. 1. cs. Zálogoslevelek, 1629.

A kereszt még nem feltétlenül jelentett írástudatlanságot, ezért a vasi esküdtek neve mellett is állhatott a kereszt a *pecsét helyett is*. Csak akkor utal kétségen kívül analfabétizmusra a név utáni kereszt, ha a nevet magát valamely más aláírással megegyező betűkkel írták, azaz ha a kereszttel hitelesítő nevét valamelyik írástudó társa írta le.

Nem volt vasi sajátosság a vármegyei vezető réteg, az esküdtek gyatra íráskészsége. A szomszédos Zalában még a 18. század közepén is találunk olyan esküdtet, aki bár a nevét is csak göcsörtös betűkkel és nagy hibákkal tudta leírni, mégis két évtizeden keresztül betöltötte ezt a tisztelet.¹⁶ Más zalai esküdteknek a latin szavak okoztak gondot, még akkor is, ha tudtak írni. 1727-ben egy vizsgálatkor az elsőként aláíró esküdt jobbnak látta, ha magyarul írja ki a címét: „Léránt Benedek, tekéntetes nemes Szala vármögýének egyik esküttjö m. p.” Záboroczki Illés azonban már latinul írta a titulását, és ez végzetes csábítást jelentett az utána következő Kelemen Márton számára, hogy ő is nekigyürkőzzék a deák formulának. Hiába volt azonban vármegyei esküdt, bár írni tudott, a kisiskolánál tovább nem jutott, latinul egy szót sem értett. Még a „nemes vármegýének” szavakat sem tudta az előző sorból lemásolni, a pusztán vizuálisan megragadott kacsaringókból az „inlyti comitatus” helyett a teljességgel értelmetlen „Nelocly Camitajus” (!) kerekedett ki.¹⁷ Csoknyay Farkas, Somogy vármegye esküdtje ugyanezen a szinten rekedt meg: az okleveleken nemcsak saját nevének és címének latin alakját írta következetesen rosszul, de az *originale* (eredeti irat) szóból is hol *orgenare*, hol *organale* lett a tolla nyomán.¹⁸

A fejlettebb Vas megyében hasonló eset a 18. században már nem fordulhatott elő, de a 17. században találunk vasi esküdteket is, akik súlyosan hibáztak a címükben: a *comitatus Castriferrei* (Vas vármegye) helyett egyikük *Castriferreit*, a másikuk *Crastriferreyt* írt. Ezek a szavak is hibásak, akárcsak a zalai esküdt zagyya aláírása, de másról tanúskodnak: a vasi esküdtek nem úgy másoltak, hogy egy szót sem értettek abból, amit leírtak, hanem éppen ellenkezőleg, ez a két vasi esküdt valami keveset tanulhatott latinul, és így, feltehetően rövid deák tanulmányaikra emlékezve, gyakori latin szavakat (*cras*=holnap, *castra*=tábor) hallottak bele a titulusha.¹⁹

A 17. században más vármegýékben is megszokott volt a vármegyei elit, az esküdtek írástudatlansága. 1754-ben Gömör megyében egy nemességigazolási perben az ügyvéd azzal érvelt, hogy nem lenne helyes, ha bármely régi iratot, ame-

16 Kovács János zalai esküdt: 1724: MOL P 157. Esterházy cs. lt. 65. cs. Series XIII. No. 8. Úriszéki iratok. 1744: MOL Ft. B 1392. Zala m. L. Inv. nob. Fasc. 8. Fol. 45.

17 MOL Ft. B 1391. Zala m. L. Inv. nob. Fasc. 6. Fol. 58. No. 8. 1727. Miskey József, Fejér vármegye esküdtje 1725-ben hasonlóképpen az előtte aláíróról másolta latin titulását, ami nem kevésbé torzult szavakat eredményezett. (MOL P 1322. Batthyány cs. lt. 189. cs. p. 146. 1725. márc. 1.) Más megyékben is találunk írástudatlan esküdteket a 17. században és a 18. század elején: 1704-ben Bars megye két esküdtje, Törey András és Rácz Ádám „aliena manu” (más kezével) írtak alá. Štátny Oblastny Archiv (a továbbiakban: ŠOBA) Nitra (Šal'a) Bars, Trestné, Crim. proc. XII. Fasc. 1. No. 35. 1704. dec. 18. Maratinszky Péter, Hont vármegye esküdtje az 1670-es években mindig keresztet rajzolt az iratokra. (ŠOBA Banská Bystrica, Districtus minoris Honth, Fons II. Fasc. I. No. 9., 10., 12., 13.)

18 MOL P 650. Tallián cs. lt. 5. cs. 1701. márc. 11., 1701. nov. 15.

19 Vas m. L. Szelestey cs. lt. XIII/35. 2. cs. 1660. szept. 25. és MOL P 61. Bogyay cs. lt. 2. cs. 1662. ápr. 6. Az igencsak bizonytalan kézírású vasi alszolgabíró, Hany István címében vicejudium helyett vicejudicumot írt, a latin *judex* szó ragozott alakja az iskolai latinórákról csenghetett a fülébe. MOL P 701. Vidos cs. lt. 1. cs. 1663. júl. 8.

lyen valaki nemesként szerepel, bizonyítéknak fogadnának el, hiszen sokan lehetnek, akik saját maguknak adományoztak nemesi címet, nemesnek tüntetve fel magukat a bíróságon, „valamikor az előző században valamely igen együgyű, írástudatlan szolgabíró előtt, mivel abban a sötét században [ti. a 17. században] valóban akadtak esküdtek, akik még a saját nevüket sem tudták helyesen leírni”.²⁰

A 18. század közepén az ügyvéd már elítélően szólt az előző század tudatlan vármegyei tisztségviselőiről — ekkor már nemcsak Vasban, de Gömörben is elképzelhetetlen volt, hogy analfabéta viseljen ilyen fontos hivatalt. A Vasnál sok vonatkozásban fejlettebb Sopron vármegyében pedig már a 17. század végén is elengedhetetlen volt az írni-olvasni tudás ahhoz, hogy vármegyei esküdt legyen valakiből. Gántz János 69 éves adászteveli nemesember 1747-ben emlékezett vissza a nemességüket kereső Horváthok öregapjára, Horváth Gergelyre, aki még Buda ostrománál is harcolt: Jómódú nemes volt, bizonygatta a tanú, Dörben, Sopron vármegyében „maga saját curiáján lakván nemesi szabadságban élt, sőt azt is hallotta felüle mondani, hogy ha írástudó ember volna,” „szolgabíróságot” vagy „esküdtséget érdemelt volna, oly tekintetű [tekintélyes] ember volt”.²¹

A 18. században Vas megyében a vármegyei esküdtek és általában a birtokos nemesurak már mind tudtak írni. A családi levéltárak iratain nagy számban maradtak ránk az aláírásaik és egyetlenegy keresztet rajzolóit sem találtam közöttük. Ebben a században azonban már a vasi kis- és középnemesek írnudását is megvizsgálhatjuk. Ezt nagyban megkönnyíti, hogy az 1715. évi 27. törvénycikk előírta, hogy a nemesek csak öt tanú jelenlétében és *aláírásukkal megerősítve* tehetnek végrendeletet. A törvény arról is rendelkezett, hogy ha a végrendelező maga írástudatlan, akkor aláírását egy további, hatodik tanú pótolja.²²

A korabeli ügyvédek zsebkönyv formátumú kézikönyve, Szegedy János jezsuita jogtudós munkája, a *Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium* részletesebben is megvilágítja a törvénycikk rendelkezéseit. A testamentumok tanúi csak nagykorú nemesek (illetve papok) és csak férfiak lehetnek, és legkevesebb öt tanú kellett ahhoz, hogy a végrendelet érvényes legyen. A 18. századi vasi végrendeletek arról tanúskodnak, hogy ezeket az előírásokat — ellentétben sok más törvénycikk rendelkezéseivel — szigorúan be is tartották, ami érthető, hiszen ezt a törvényt éppen a végrendelezők érdekében hozták, akiknek alapvető érdekük volt, hogy végakarataikat ne lehessen haláluk után formai hibák miatt megtámadni.²³

A végrendeletnek, mint az alfabetizáció forrásának számos előnye van: megismerjük belőle a végrendelező lakhelyét, megtudjuk, hogy milyen javakról rendelkezik, azaz nemcsak térben és időben, de a társadalomban elfoglalt helye alapján is elhelyezhetjük a testátort. A tanúk általában a végrendeletet tevő nemes barátai és távolabbi rokonai közül kerültek ki (a családtagok nem lehettek tanúk), a vizsgálat során úgy tekintettem őket, mint a végrendelezővel azonos

20 ŠOBA Banská Bystrica, Gömör, Liber inquisitionum nobilitatis, B/7. (22). 1754–1757. fol. 13.

21 MOL Ft. B 1368. Veszprém m. L. Acta et fragmenta nobilitaria, Fasc. H.I. No. 1. Horváth cs. Fol. 2. 1747. máj. 27.

22 Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvénycikkek. Szerk.: *Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen*. Bp. 1900. 458. 1715:27. tc.

23 *Joannes Szegedi*: *Tripartitum juris Hungarici Tyrocinium*. Tyrnaviae 1751. 509–512., 709–710.

társadalmi rétegbe tartozókat.²⁴ Itt a minta valamelyest nyilván torzít, hiszen feltehető, hogy — akárcsak pl. a keresztszülők megválasztásánál — a végrendeletek tanúinak is gyakrabban kértek fel a haldoklónál valamelyest tekintélyesebb, tehetősebb ismerősöket, mint szegényebbeket, az alkalmazott vagyoni kategóriák azonban elég tágak ahhoz, hogy ez a torzítás ne legyen jelentős.²⁵

Nyilvánvalóak azonban a végrendeletnek, mint forrásnak a hátrányai is: egyrészt elképzelhető lenne, hogy eleve csak a gazdagabb nemesek tettek végrendeletet, akiknek bőven voltak szétosztható javaik. A vasi testamentumokat átolvassa azonban ez az aggály feleslegesnek bizonyult: a nemesi társadalom legalján elhelyezkedő bocskoros nemesek is nagy számban írtak testamentumot csekély javaikkal: fél hold szántóról, egy-egy dísznőről, talygáról téve végrendeletet.²⁶

A végrendeletnek mint az írástudás forrásának hitelét az is megkérdőjelezheti, hogy a végrendeletkezők nagy többsége öregen és súlyos betegen írta alá a testamentumát. Ez ugyan nem minden végrendeletre volt igaz, ugyanis fiatal, egészséges emberek is készítettek végrendeletet, ha közeli halálukkal számoltak — így nemcsak a csatába induló férfiak, de a szülés előtt álló fiatalasszonyok is.²⁷ A testamentumok nagy többségét azonban valóban betegágyban fekvő emberek írták alá a vasi nemesek. Márpedig ez esetben az egész vizsgálat érvényessége megkérdőjelezhető lenne, hiszen egyrészt, aki tudott is gyerekkorában írni, az is elfelejtette idős korára a betűket, másrészt pedig mint erőtlén, beteg ember, ha tudott is írni, erre már nem volt képes, esetleg más vezette a kezét.

24 Ezt alátámasztja az is, hogy az egyes nemesi családok kölcsönösen tanúskodtak egymás végrendeleteinél. Ez különösen jól megfigyelhető Koltán, ahonnan a legnagyobb számban maradtak fent testamentumok.

25 Rab Houston, a skóciai alfabetizáció monográfusa felvetette, hogy a végrendeletek tanúinak feltehetően főként írástudókat kértek fel, és ezért véleménye szerint elképzelhető, hogy a végrendeletekre alapozott vizsgálat „felfelé” torzít. A vasi nemesek végrendeletein szereplő rengeteg kereszt azonban kizárja, hogy az írástudás szempont lett volna a tanúk kiválasztásánál. *Rab Houston: Scottish Literacy and the Scottish Identity. Illiteracy and Society in Scotland and Northern England 1600–1800.* Cambridge University Press, 1985. 267–274.

26 A nagysennyeci Pados Adámné pl. háromnegyed hold szántót hagyott a rokonaira. Vas m. L. IV/1/t. Testamenta. 1748. jún. 4. Ugyanott további példák.

27 Példák: Vas m. L. Vasvári káptalan lt. Testamenta Fasc. 8. No. 12. 1692. jan. 23. Nemes Gosztonyi Anna „testemben nehéz és naponként gyermek szölést várandó” végrendeletkezik. Lipóczy Keczer Sándor a török ellen indulván, a katonai táborban, 28 évesen tett végrendeletet, „jóllehet nem koros üdőben vagyok, ... de kiváltképpen az én hadi állapotomra nézve”. Uo. Fasc. 7. No. 8. Más nemesek még egészségesen akartak gondoskodni javaik elosztásáról, félve, hogy hirtelen tör rájuk a halál. Bogyay György két végrendeletét idéztem már, 1702-ben és 1710-ben is kihangsúlyozta, hogy bár „most semmi nyavalyámot nem érzem és egészséges vagyok”, illetve „friss és egészséges vagyok”, ám a veszedelmes háború és a pestisjárvány elgondolkoztatta a halálról, ezért készít testamentumot. MOL P 61. Bogyay cs. lt. 3. cs. 1702. júl. 22., 1710. aug. 23. Gróf Eszterházy Borbála 1690-ben szintén egészségesen tett testamentumot, „noha lsten jó és friss egészséggel megáldott, ... mindazonáltal az emberek halandóságáruul kevésképpen az mostani terhes és vüselős állapotomban gondolkodván”. A szülést azonban szerencsésen túlélte, végrendeletét csak századokkal később bontották fel. Vas m. L. Vasvári káptalan lt. Testamenta, Fasc. 5. No. 16. A régi vasi nemesi családból származó Kelédy István testamentuma mutatja, hogy nem kellett ahhoz láztól gyötört, erőtlén embernek lenni, hogy valaki ákombákom betűkkel írja le a nevét a végrendeletére. Kelédy uram 1583-ban a vasvári káptalan előtt rendelkezett jószágairól, kőszegi és soproni házánál egy-egy láda aranyékszerről. A vagyonos nemesúr nem volt írástudatlan, nevét azonban össze nem kötött, gyakorlatlan betűkkel véste le, egyes betűket kihagyva, más, oda nem tartozókat beírva. Nem a súlyos kór, hanem a félanalfabetizmus nehezítette meg a jobbját ennyire — mint kihangsúlyozta: „személem szerint egészségem lévén” végrendeletkezett. Vas m. L. Vasvári káptalan lt., Testamenta, 1583. febr. 6.

A korabeli joggyakorlat azonban nem fogadta el az ilyen sajátkezü, ám az írás-tudásról mégsem tanúskodó aláírásokat. Ha ugyanis valaki vezette a végrendelező kezét, úgy aláírása és ezzel az egész okirat hamisnak minősült. Bár a törvény nem szól róla, egyértelműen következik belőle, hangsúlyozta idézett művében Szegedy János, hogy érvénytelen az az aláírás, amelyet ugyan maga a végrendelező írt, de más vezette a kezét.²⁸ Az ilyen „vezetett” aláírásoknál ugyanis joggal tartottak attól, hogy a körülállók nemcsak a betűk, de a végakarat megformálásában is befolyásolták a végrendelezőt.

Az ilyen aláírásokat már e törvény kibocsájtása előtt sem ismerte el érvényesnek a joggyakorlat. 1696-ban a vasi Egerszegen végrendelezett a vasvári káptalan emberei előtt Babocsay Ferenc nemesúr, keszthelyi, majd veszprémi várkapitány. Öt évvel később azonban ezt a testamentumot perrel támadta meg Babocsay első feleségének, Romy Katalinnak a családja. A kihallgatott nemesek vallomásaiból kiderült, hogy a nemesúr második felesége, Perneszy Julianna gyakran maga is aláírt a férje helyett, amikor kisebb jelentőségű, „aprólékos levelek” készültek, ha pedig fontosabb iratról volt szó, akkor „az asszony sokszor megfogta az reszketínsnek miatta az kezit, úgy subscribáltatott [aláíratott] vele”. Hasonlóképpen járt el a titkáruk is: „Az levelet megírta az secretariususa, az kezét megfogta az secretarius Babocsay uramnak, úgy subscribáltatta az levelet.” Így készült a nemesúr testamentuma is, ezt azonban éppen ezért nem is fogadták el hitelesnek.²⁹ Az aláírások és kereszték arányát így az ilyen sajátkezü és mégsem egyedül írt névaláírások nem torzítják.

Bizonyára voltak a vasi nemesek között is, akik valaha jártak iskolába, és ott megtanulták a betűket, de később, mivel nem gyakorolták, elfelejtették az írást és ezért rajzoltak keresztet a végrendeletre. Őket azonban joggal tekinthetjük funkcionális analfabétáknak, azaz olyan embereknek, akik az írást *nem tudják használni*, forrásunk tehát ez esetben sem torzít.³⁰

Az öreg, beteg emberek „írásképtelenségét” pedig ellensúlyozta a társadalmi presztízs szerepe. Az írástudásnak ekkor már tekintélye volt — aki le tudta írni a nevét, az még halálos ágyán, betegségével küszködve sem engedte, hogy tudatlan analfabétának nézzék.

1661-ben a bozsóki kastélyban végrendelezett Sibrik János nemesúr felesége, Pongrácz Judit. „Egynéhány naptúl fogva az én testemben érzem nagy erőtlenséget”, írta, ám ennek ellenére a végakarátát „magam kezem írásommal, ennyi betegségemben megerősíttem”. Össze nem kötött, csupa kisbetűből álló aláírása

28 J. Szegedy: i. m. 510.

29 MOL P 650 Tallián cs. lt. 5. cs. 1701. szept. 8. Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. I. Pest, 1857. 79.

30 A funkcionális analfabétákra: Harvey J. Graff: *The Legacies of Literacy*. Bloomington, 1987. 381–395. Kenneth A. Lockridge végrendeletek alapján vizsgálta a 17–18. század Új-Anglia alfabetizációját. Véleménye szerint a végrendelezők írástudása megfelel a lakosság átlagának, mert végrendeletet az átlagnál öregebb és gazdagabb emberek írtak. Az öregeknél az átlagnál alacsonyabb, a gazdagoknál viszont az átlagnál magasabb lehetett az írástudás, és így ez a két tényező éppen kiegyenlíti egymást. Ezt az optimista vélekedést azonban semmi sem igazolja, és ezért nehezen hihető, hogy az új-angliai férfiakkal a 17. század közepén mintegy 60 %-a, a 18. század végén pedig 80–90 %-a tudott írni. Kenneth A. Lockridge: *Literacy in Colonial New England. An Enquiry into the Social Context of Literacy in the Early Modern West*. New York, 1974. 7–8., 72–93. Vö. K. A. Lockridge: *L'alphabetisation en Amérique*. Annales ESC 32 (1977) 503–518. Harvey J. Graff: *The Labyrinth of Literacy*. Philadelphia, 1987. 158–161.

jelzi, hogy ritkán forgathatta a tollat, ezen kívül beteg is volt, ám semmiképpen sem akarta, hogy írástudatlannak tartsák.³¹

A vasi nemesek törekedtek arra, hogy bármilyen reszkető kézzel, bármekkora ákombákom betűkkel, de sajátkezűleg írják alá a testamentumukat. Laki József rempehollósi kisnemes — aki hét könyve alapján evangélikus vallású volt — végrendeletét „tulajdon kezével” írta alá: a reszketeg írás, a hatalmas, újra meg újra átrajzolt betűk mutatják, hogy milyen nehezen birkózott meg a feladattal.³² „Reszkető kezemnek írásával” hitelesítette végakarátát 1783-ban a rábahídvégi plébános is, ő sem választotta azonban a kereszt jelét az aláírás helyett.³³ Sajátkezűleg írta alá a végrendeletét Sági Mihály, a vasvári káptalan kanonokja is, bár rettenetesen reszkető kézzel, szinte olvashatatlanul kaparta a papírra a betűket.³⁴

Aki még így sem tudta aláírni a végrendeletét, de írástudó volt, az kihangsúlyozta, hogy nem írástudatlan, csak beteg: „Istentől reám bocsátott súlyos nyavalyáim miatt testemben beteg” lévén, írta végrendeletében 1754-ben a körmendi Hódosi János, „mivel reszkető kezeimmel nem subscribálhatom [aláírhatom], az alább megírt emberek előtt erősítem kezem vonásával”.³⁵

A vönöcki kisnemes, László Mihály 1757-ben végrendelezett. „Erőtlenségem miatt nevémet föl nem írhatván, nevem után magam kezem kereszt vonásával” erősítette meg testamentumát. Láthatólag fontos volt számára, hogy leszögezze: nem azért rak keresztet, mintha nem ismerné a betűket.³⁶ Ugyanezért hangsúlyozta 1728-ban egy koltai kisnemes, Koltai János is a végrendeletében, hogy kereszt-

31 MOL P 600. Szarvaskendi Sibrik cs. lt. 26. tétel. 1661. aug. 6. Kivizsgálást érdemlő, különleges eset volt, ha egy közismert írástudó végrendelező nem írt alá, akármennyire betegen tett is testamentumot. Ezért kellett például 1743-ban rendkívül részletesen beszámolnia egy Trencsén megyei tanúváltás alkalmával a végrendelet tanúinak Königshegg Antónia utolsó óráiról. A grófnő az ágyában ült, vallották, beszélni nem tudott, csak bólogatott. Végrendelete előtt egy kis asztalkán feküdt, a haldokló „ujjai közt tollat fogott, de kezét már nem tudta mozgatni, mivel már a gutaütés miatt nem tudott aláírni”. A tanúk ezután megkérdezték, hogy az írás valóban az ő végakarata-e, erre bólogatott, „vajon alá tudja-e egyedül írni? erre rázta a fejét”. „Aláírná-e ha tudná” — kérdezték, megint bólogatott és Ja, ja szócskával felelt. Ismét megkérdezték, hogy mivel maga nem tudja aláírni, akarja-e, hogy azt az összehívott tanúk aláírják, „erre is csak bólogatott, mire a tisztartó felolvasta a végrendeletet és azt csak úgy írták alá”. ŠOBA Bytca, Trencsén, Inquisitiones No. 852. 1743. febr. 11. Gyanúsnaq találta és kivizsgálhatta a vármegye Eszterházy Polixéna végrendelezésének körülményeit is. Uo. No. 1828. 1747. okt. 3. Gömör vármegye pedig tizennégy évvel Andrásy Péter főispán halála után tartott vizsgálatot arról, hogy hogyan készült a testamentuma. A végrendelet tanút összehívták, és ők egyenként rendkívüli részletességgel elmondták, hogy a néhai nemesúr saját kezével írta meg végakarátát, és ők csak azután írták azt alá. ŠOBA Banská Bystrica, Sudné Pisomnosti. 1. kritic, Fasc. I/A. No. 4. 1728. júl. 17. Hasonló részletességgel tisztázták egy Vas megyei kisnemes testamentumtételének körülményeit is: amikor a haldokló Bagodi István végrendelezett, Bagodi Éván és a pössei iskolamesteren kívül, aki a testamentumot írta, senki más a szobában nem volt, nem is vont senki keresztet az írásra — vallották a tanúk. Vas m. L. Tanúváltások IV/1/kk. Fasc. 2. No. 6. 1702. máj. 17.

32 Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok. 22. cs. 28. k. 5. szám 1797.

33 Vas m. L. Vasvári káptalan lt. Testamenta, Fasc. 3. No. 47. 1/2. 1783. nov. 13.

34 Uo. Fasc. 1. No. 5. 1772. márc. 4. Szőke Margit 1702-ben kelt végrendeletén az egyik tanúskodó kanonok keze már annyira reszketett, hogy vezetékneve helyett csak olvashatatlan, kusza vonalakat találunk, de azért ő sem mondott le a sajátkezű aláírásról. Uo. Fasc. 3. No. 19. 1702. okt. 20. 1737-ben a vasi Neustiftben egy özvegyasszony csak keresztnevét tudta leírni gyakorlott, ám nyilván öregségtől reszkető kézzel, vezetéknevét már az írnoq vetette papírra, de azért ő sem hagyta, hogy írástudatlannak nézzék. MOL P 1313. Batthyány cs. lt. 68. cs. Senioratus Alm. 2. Lad. 2. No. 2. 1737. júl. 3.

35 MOL P 1322. Batthyány cs. lt. 196. cs. Úriszéki iratok Fasc. 2. No. 28. 1754.

36 Vas m. L. Vasvári káptalan lt. Testamenta Fasc. 2. No. 41/a. 1757. jan. 24.

vonásával hitelesít, „minthogy az nyavalyának súlyosága és nagy erőtlenségem miatt magam nem subscribálhatom”.³⁷

Nemcsak a végrendeleteknél érezték fontosnak a vasi nemesek, hogy kihangsúlyozzák a *meg nem jelenő írástudást*. 1716-ban készítették el a Batthyányak körmendi uralmának összeírását, amelyet az egyik nemes tisztartó így írt alá: „Taba István, jobb kezem betegsége miatt más kezével, de saját pecsétemmel megerősítem.”³⁸

Az írástudás képességének a 18. század folyamán egyre nagyobb tekintélye lett. 1701-ben egy, a vasi Hodászon kelt végrendelet tanúja, Jalits István keresztje mellé még kiírták: „manu aliena propter ignorantiam scripturae”: „Más kezével, írástudatlansága miatt.”³⁹ Később azonban a nemesek már nem szívesen hangoztatták írástudatlanságukat. A 18. század második felében megnövekedett az írni tudó kismesek száma, aránya, és ez kihívást jelentett a félanalfabéták számára. A kismesek nem egyszerre, mintegy varázsütésre léptek át az analfabetizmusból az írástudásba: a nehéz átmenet keserveit tükrözik a göcsörtös, félig sikerült aláírások. Ják, Sorkikisfalud és Dömötöri falvakban 1758 és 1781 között nyolc olyan kismest találtak, akik pár év különbséggel hol aláírtak, hol pedig keresztet rajzoltak a testamentumokra. Az ingadozás oka egyértelmű: ha a többi tanú is megelégedett a keresztrel, ők is követték példájukat, ha viszont tanútársaik aláírtak, akkor igyekeztek, hogy ők se maradjanak el mögöttük.⁴⁰

Sorkikisfaludban 1773-ban Lábos Mária végrendeletének egyik tanúja, Gombás György nemes darabos betűkkel, jókora helyesírási hibákkal, de leírta a nevét: Gombás Görgörg (!). A nemesasszony azonban alig hat nap múlva meggondolta magát és új végrendeletet készített. Gombás uram erre már éppúgy keresztet rajzolt, mint két év múlva Mátyás Ferenc testamentumára. Bizonyosak lehetünk abban, hogy ugyanarról a nemesről van szó, ugyanis minden alkalommal kiírták, hogy ő az *ifjabb* Gombás György, és mellette ott áll az azonos nevű, idősebb nemes keresztje is. Gombás uram tudott írni, ez azonban láthatóan nehezebbre esett, akárcsak a dömötöri Gáll Mihály és Hagyárosi Ferenc nemeseknek, akik

37 Vas m. L. IV/1/t. Végrendeletek Fasc. 1. No. 28. 1728. febr. 24.

38 MOL P 1322. Batthyány cs. lt. 87. cs. Conscriptio domini Körmend 1716. p. 284. Amelyik nemes tudott írni, de nem volt erre képes, az kihangsúlyozta ezt a körülményt. Ez nem volt magyar különlegesség, a 17. században a krakkói vajdaságban gyakran előfordultak hasonló esetek. Egy gazdag sandomierzi nemesúr 1620-ban kiemelte, hogy keze remegése miatt (ob tremorem manus) nem írt alá, akárcsak 1600-ban Christoph Strasz (ob tremorem manuum). Egy harmadik nemes kihangsúlyozta, hogy csak azért nem tudott írni, mert testében beteg (corpore aeger), akárcsak 1650-ben a krakkói Jan Ryszkowski, akit jobb keze betegsége akadályozott meg az írásban (ob aegram manum dextram), míg másoknak nem a kezük, hanem a szemük volt alkalmatlan az írásra (non potuit subscribere ob caecitatem oculorum). *Waclaw Urban: Sztuka pisanja w województwie krakowskim w XVII i XVIII wieku. Przegląd historyczny 75 (1984) 42–43. Kihangsúlyozták a 17. századi Madridban is a végrendeletkezők, ha tudtak írni, bár erre ez alkalommal nem voltak képesek: Claude Larqué: L'alphabétisation à Madrid en 1650. Revue d'histoire moderne et contemporaine 28 (1981) 134. A jobb kéz betegsége vagy szembaj gátolta az aláírást: 136.*

39 Vas m. L. IV/1/t. Végrendeletek 1701. nov. 30.

40 Uo. Fasc. 2. No. 33., 44., Fasc. 3. No. 14. 10. 23. 24. 34. 46. Borza János meszlenni kismes hangjából is kicseng a büszkeség: ő tud írni. „Írást tudván, saját subscriptiommal” erősítettem meg a végrendeletet, írta darabos, nehezen formálódó betűivel. Uo. Fasc. 1. No. 8–1/2. 1734.

össze nem kötött betűkkel leírták a nevüket, ha a többi tanú is ezt tette, egyébként azonban beírték egy kereszttel.⁴¹

Az írnudás megnövekedett tekintélyét mutatják azok az esetek is, amikor az írnudó nemesek nem engedték, hogy a jegyző, aki csak analfabétákra számított, helyettük is aláírjon. 1771-ben Sárífmizdón a nótárius leírta a tanúskodó nemesek névsorát, majd azok sorban keresztet rajzoltak nevük mellé — kivéve az egyiket, Osvát Farkast, aki kereszt helyett azt írta: m. p. (s. k.), noha csak ez a két betű volt sajátkezű.⁴² Egy Bobán, 1772-ben kelt osztálylevelén a keresztet rakó többi nemes után Szabó István áthúzta a nevét, amit az írnok írt le, és saját esetlen betűivel aláírt, majd ő is rajzolt egy keresztet, ez utóbbi nyilván a pecsétet helyettesítette.⁴³ 1749-ben a kispősei jegyző eltévészítette a végrendelező kisnemes nevét, ezért Benda Ádám áthúzta a téves László szót, és ha más nem is, a keresztnevét bizonytalan betűivel sajátkezűleg írta le. Ha nagyon kellett, ő is tudott írni.⁴⁴

A fentiek alapján joggal tekinthetjük a végrendeleteket az írástudás vizsgálatára alkalmas forrásnak. Igaz, a végrendelezők zöme öreg, de legalábbis élete közepére ért ember volt, és joggal feltételezhetjük, hogy a fiatalabb nemesek iskolázottabbak voltak öregebb társaiknál. A végrendeleteken szereplő aláírások nagy része azonban nem a haldoklóktól, hanem a jelenlévő tanúktól származott, akik viszont valóban képviselheték a nemesség egészét, hiszen semmi sem indokolta, hogy erre csak öreg embereket kérjenek fel.

A tekintélyes birtokos (korabeli nevükön: portalista) nemesek testamentumai- kat a családi archívumokban, az udvarházak leltáraiban gyakran összeírt levelesládákban helyezték el. A kisnemesek azonban a vármegye levéltárának adták át megőrzésre a végrendeleteiket, ott inkább biztonságban érezték azokat, és ezeken összesen 576 nemes férfi (végrendelező vagy tanú) aláírását vagy keresztjét sikerült megtalálni. Az 1754. évi nemesi összeírás mintegy 2500 taxalista (azaz a birtokos, portalista nemesekkel ellentétben taxát fizető) nemes férfit, valójában inkább nemes családfőt sorol fel Vas megyében. Mintánk tehát — amely természetesen a század elejéről és végéről egyaránt tartalmaz végrendeleteket —

41 Vas m. L. IV/1/t. Végrendeletek. Fasc. 3. No. 20., 34., 46. A sajátkezű hitelesítés növekvő súlyát jelezte az az 1703-ban a vasi Fűztűn tartott vizsgálat is, amelynek célja az volt, hogy kiderítsék: a négy évvel korábban kelt osztálylevelén minden tanú „maga tette-e keresztvonyását az maga neve után, avagy más”? A 18. század legelején kelt irat az átmenetet tükrözte: a négy tanúskodó kisnemes egyike sem tudott írni. Míg a 17. században megelégedtek volna azzal, hogy az írnok leírja a nevüket, most már mindannyian fontosnak tartották, hogy kihangsúlyozzák: a keresztet *saját kezükkel* rajzolták a papírra. (MOL P 701. Vidos cs. lt. 1703. szept. 29.) A végrendeletek, osztálylevelek megőrizték a vasi kisnemesek birkózását a nehezen formálódó betűkkel. A vasi Borotszegen 1777-ben egy nemes kétszer is nekirugaszkodott az aláírásnak: „Én előttem Nemes Ger Gergye László” — írta már kialakult, hatalmas betűkkel. Két nemes tanútársa aláírásai is inkább kisiskolások íráspróbájára, mintsem felnőtt férfiak kézírására emlékeztetnek. Vas m. L. Osztályok IV/1/v. Fasc. 8. No. 10. 1777. jún. 9.

42 Vas m. L. Osztályok IV/1/v. Fasc. 8. No. 7. 1771. máj. 11.

43 Uo. Fasc. 8. No. 13. 1772. febr. 28.

44 Vas m. L. IV/1/t. Végrendeletek Fasc. 2. No. 44/A. 1749. ápr. 20. Felesége írástudatlan volt, saját végrendeletére tíz évvel később „írást nem tudván” keresztet rajzolt. Uo. No. 44/B. 1759. máj. 20. A nemesasszonyokra ld. *Tóth István György*: „Aki ahhoz szokatlan, el nem kerülheti a főfáját miatta.” Írni tanuló nemesasszonyok a 16–18. századi Nyugat-Dunántúlon. In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Szerk.: *Glatz Ferenc*. Bp. 1993. 61–67.

a vasi kismemesség kb. 23 %-át fogja át, ez az arány a nemzetközi alfabetizáció-kutatások tapasztalata szerint jónak mondható.⁴⁵

**A kismemések írástudása Vas megyében a 18. században
(csak férfiak)**

Év	kereszt	alíírás	írástudók aránya (%)
1701–1720	1	5	–
1721–1740	101	28	21,7
1741–1760	80	20	20,0
1761–1780	165	55	25,0
1781–1800	74	47	38,8
összesen	421	155	26,9

A táblázatból világosan kitűnik, hogy milyen általános volt az írástudatlanság a vasi kismemések között még a 18. században is. Megmutatja azonban ez a táblázat a fejlődést is: míg a század első felében a vasi kismemések négyötöde, a század végén már „csak” kétharmada volt képtelen leírni a nevét!

A végrendeletek alapján a nemeseket vagyonuk szerint csoportosíthatjuk, megvizsgálva, hogy eltért-e az egyes rétegek alfabetizációja.⁴⁶

Igaz, a magyar nemesi jog előírta az örökölt birtokok háramlási rendjét, így azok felett a haldokló nem rendelkezett, és ezért a nagyvagyonú birtokosoknál a végrendelet nem adhat pontos képet a vagyonról, csak az osztály vagy a hagyatéki leltár. A kismeméseket azonban vásárolt és zálogosföldjeik alapján meglehetősen biztonságosan lehetett elkülöníteni két csoportra, a 10 holdat vagy annál kevesebb szántót birtokló és a 11–25 hold közötti szántófölddel rendelkező nemesek rétegére. Ezt a felbontást a 18. századi vasi és zalai nemesi társadalomra vonatkozó kutatások éppenúgy megerősítik, mint a két réteg végrendeleteiben szereplő ingóságok, amelyek alapján szintén jól elkülöníthető egy kifejezetten szegény és egy közepes szinten élő réteg.⁴⁷

45 A Vas m. IV/1/t. Végrendeletek alapján. Ezt kiegészítettem a Vas m. L. IV/1/v. Osztályos egység-gek és a Vas m. L. Vasvári káptalan lt. Testamenta sorozatokban található kismemesi végrendeletekkel és osztályokkal. Az 1754. évi összeírás: Vas m. L. IV/1/c. 4. cs. *Taxatio nobilium* 155–162. sz. Vö. *Wirth Zsuzsanna*: A nemesi kisbirtok differenciálódása Vas megyében a XVIII. század közepétől a polgári forradalomig. In: *Vas megye múltjából*. III. Szombathely, 1986. 140–142. A II. József-kori népszámlálás 1784-ben 7447 nemes férfit talált Vas megyében, ebből a számból azonban nem indulhatunk ki a 18. századi vasi memesség létszámának megállapításakor. Egyrészt, ahogy az összlakosság, úgy a memesség száma is gyorsan növekedett a század folyamán, másrészt pedig a népszámlálás, az adóösszeírással ellentétben, nem vizsgálta a nemesi címek jogosságát — ebben a számban az agilisok és a kétes nemesek is benne lehetnek, márpedig a vasi memességvizsgálatokból kitűnik, hogy milyen sokan „praetendáltak” maguknak nemesi rangot a megyében. Az első magyarországi népszámlálás i. m. 238–239.

46 Csak kevés testamentum vet fényt a végrendelező vallására. Ha ezek alapján statisztikát nem is készíthetünk, az kiderül belőlük, hogy nem volt szembeötlő eltérés a felekezetek között az írástudásban: akár az evangélikus iskolára hagytak pénzt, akár valamelyik szent oltáránál mondtak misét, a végrendelezők és a tanúnak felkért barátai nagy része egyformán keresztet rajzolt a lap aljára.

47 *Wirth Zs.*: i. m. 140–148. *Benda Gy.*: i. m. 1–7.

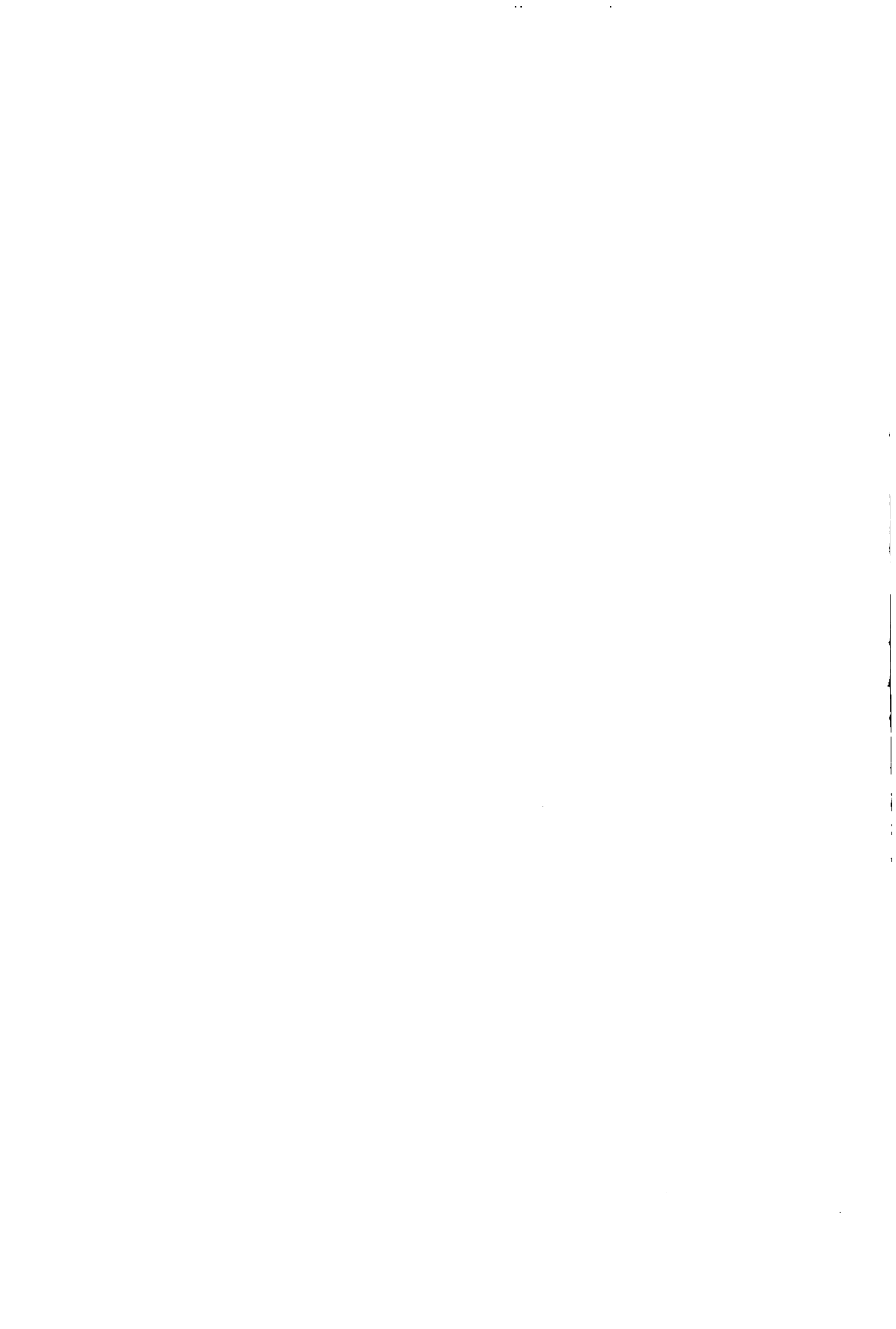
**A kismanesek írástudása Vas megyében a végrendeletben
említett birtokok szerint (1721–1800)**

A végrendeletben említett birtok	kereszt	aláírás	írni tudók aránya (%)
0–10 hold	321	125	28,0
11–25 hold	88	20	18,5

A táblázatból kitűnik, hogy a 10 holdnál többről végrendelezők és tanúnak felkért barátai között még kisebb is volt az írni tudók aránya, mint a legszegényebb kismanesek között, azaz a kismanesek írástudásának alakulásában nem a vagyon volt a meghatározó, hanem a társadalmi és vagyoni helyzet kijelölte tág határon belül az egyéni felfogás döntött arról, hogy volt-e valakinek igénye arra, hogy megtanulja a betűket, vagy sem.

A 18. században a vasi kismanesek mintegy háromnegyede írástudatlan volt és még a század végén is többségben voltak a keresztet rajzolók. Bármilyen elmaradottságot tükrözzenek is azonban ezek a számok, a vasi kismanesek körében mégis sokkal több volt az írástudó, mint a parasztek között, akik közül a megyében a 18. század folyamán csak minden ötvenedik tudta leírni a nevét.⁴⁸ A kismanesek fiai jórészt ugyanazokat a falusi kisiskolákat látogatták, mint a jobbágygyerekek, de közülük mégis többnek volt igénye a betűk megtanulására, mint a parasztek fiainak. Ennek az igencsak viszonylagos fölénynek a magyarázatát pedig éppen abban kereshetjük, hogy az írásnak a nemesek között valamivel mégiscsak nagyobb volt a presztízse, mint a parasztek körében.

48 A paraszti írástudásra ld. kéziratoss kandidátusi értekezésemet: Az írás térhódítása a paraszti és nemesi kultúrában. Bp. 1991., valamint *Tóth István György*: L'alphabétisation des paysans en Transdanubie occidentale au temps des Lumières. In: *Ilona Kovács*: (ed.): Début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Bp.–Paris, 1987. 293–300. Hudi József vizsgálta a Veszprém megyei nemesek írástudását a 19. század derekán. Az írástudók viszonylag magas aránya arra utal, hogy egyrészt Veszprém vármegye ezen a téren is fejlettebb volt Vasnál, másrészt pedig a kismanesség írástudása, tanultsága nagyot fejlődött a 18. század közepe és a 19. század közepe között. *Hudi József*: Kismanesi birtokforgalom a Káli-medence falvaiban (1800–1850). In: Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig. Szerk.: *S. Lackovits Emőke*. Veszprém, 1988. 34–35. A vasi nemesek olvasni tudására: *Tóth István György*: A kismanesség olvasni tudása a 18. században. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk.: *Glatz Ferenc*. Bp. 1993. 211–220.

ENYEDI SÁNDOR

AZ ERDÉLYI MAGYAR NYELVMÍVELŐ TÁRSASÁG 1794–1795-ben

Egy rövid ideig tartó szerencsés történelmi pillanatban, 1955-ben megjelent Romániában az Akadémiai Kiadónál egy vaskos kötet, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, amely Jancsó Elemér több évtizedes irodalomtudósi pályájának jelentős állomása. Az azóta eltelt majdnem négy évtized alatt világossá vált, hogy a kötetnek, amely a társaság iratait tartalmazza Jancsó Elemér kommentárjaival, nem a bevezető tanulmány a fő erénye, hanem a szövegközlés. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság értékelését, pályájának a felvázolását célul tűző tanulmány nem mentes a kor gyermekbetegségeitől: a történelmi események osztályharcos, vulgarizáló megközelítésétől, s mindaz, amit Jancsó 1955-ben leírt, ma már csak erős kritikával használható. Súlyosbító körülmény, hogy az egyes megállapítások a filológiai pontosság szempontjából sem állják meg maradéktalanul a helyüket. Mindez azonban nem csökkenti a forrásközlő érdemét, aki e kötettel azzal haladta meg a társaság korábbi tanulmányíróinak eredményeit, hogy hozzáférhetővé tette az addig hozzáférhetetlent: a társaság iratainak nagyobbik részét.

A kötetet a maga idejében számos recenzió, kommentár méltatta, de az ismertetők köréből senki sem vette magának a fáradságot, hogy elvégezze a közölt szöveg kritikai megmértetését. Jancsó Elemérnek (†1971), a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem tudós professzorának munkatervében szerepelt a munka folytatása, a társaság gazdag, több kötet terjedelmű levelezésének sajtó alá rendezése. 1956 után azonban a romániai hivatalos párt-sajtó ezt a kötetet is pergőtűz alá vette. A méltatlan vádaskodások, a nacionalizmus bűnében történt elmarasztalás a következő években lehetetlenné tette, hogy a társaság levelezése kiadásra kerüljön. Pedig a levelek közlése sok korrekcióra nyújtott volna lehetőséget. Számos levél — akár egy-egy részadatával is — szemléletesen cáfolta a társaságról írott tanulmány(ok) sommás ítéleteit. Most mi — évtizedek múltán — szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen bennünket nem vezetnek ideológiai megfontolások, és mentesek lehetünk az esetleges külső belemagyarázási késztetésektől is.

A munka elvégzését annál is inkább vállalnunk kell, mert Jancsó kötetének bevezetőjében hangsúlyozta, hogy „a bevezető írója nem tekinti véglegesnek azt a képet, amelyet a Nyelvmívelő Társaságról ad. A végleges értékeléshez még általános és részletmonográfiákra van szükség...”¹ Abból indulunk ki, hogy 1793. december 3-án Marosvásárhelyen Aranka György irányítása mellett megtartotta első ülését az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság, amely elnevezésével ellentétben nemcsak nyelvészeti célok megoldását tűzte ki célul. Aranka György több röpiratából² körvonalazódik egy szélesebb körű tudós társaság terve, amely az anyanyelv művelésén kívül a különböző tudományokat is magyar nyelven óhajtotta terjeszteni Erdélyben.

1 Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 5.

2 Aranka György erdélyi társaságai. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Enyedi Sándor. Bp. 1988. 43–68., 71–101., 102–106.

A társaság iratainak fontos részét képezik a társaság üléseiről készített jegyzőkönyvek, amelyek vázlatosan tartalmazzák mindazokat a fontosabb kérdéseket, amelyek az üléseken felmerültek. 1793 decemberében négy ülésre került sor. Az ülések számozása folyamatos — az időrend szabályai szerint. 1794-ben az említett kötet³ tanulása szerint június 3-ig folyamatosan tartanak megbeszéléseket, a június 3-i ülés jegyzőkönyve a XI. sorszámot viseli. A kötet recenzensei közül senkinek sem szűrt szemet, hogy a következő, tizenkettedik ülésre 1795. november 8-án kerül sor. Legalábbis a sorszámozás erre utal. Tehát a közzétett jegyzőkönyvek szerint 1794. június 3. és 1795. november 8. között nem voltak ülések. Ez majdnem másfél esztendei szünetet feltételez, ami nyilván kétségeket ébreszt, és rögtön felveti azt a gyakorlati, de az időrendiség szempontjából fontos kérdést, hogy a jegyzőkönyvek sorszámozása kitől származik? És valóban másfél éven át szüneteltek-e a társaság ülései?

Az első kutató, aki eredetiben látta a társaság iratait, Jakab Elek volt, aki 1884-ben terjedelmes tanulmányban tette közzé a társaságról szóló ismertetését.⁴ Mindenekelőtt Aranka pályafutását mutatta be, valamint részletesen tárgyalta a társaság megalakulásának tanulmányos előzményeit, majd a Nyelvmívelő Társaság és a Kolozsváron székelő *Kéziratkiadó Társaság* kapcsolatát. A társaság első ülését — tévesen — tíz nappal későbbre, 1793. december 13-ra teszi.⁵ Helyesen állapítja meg viszont a decemberi ülések idejét, s tudósítása szerint a negyedik ülés jegyzőkönyve (december 31.) ekkor hiányzott az átnézett iratokból.

Jakab Elek nem törekedett filológiai pontosságra, így fordulhatott elő, hogy a március 26-án megtartott ötödik ülést március 16-ra tette, s bár a többi üléseket említi, azt megjegyzi, hogy a 8. üléstől a 12. ülésig hiányoztak a jegyzőkönyvek. Fontos momentum viszont a tolvábiakban, hogy a júliusban tartott ülések közül megemlíti a 15-ei, 17-ei és a 21-ei ülést. Itt már nem tudja pontosan nyomon követni az időrendet és a sorrendet, s maga vallja be: „...nem vagyok képes megmondani, hányadik volt az egyik vagy másik...”. Jakab Elek további közlései a társaság tagjainak munkásságáról, a további fejleményekről szólnak, de munkájából nem derül ki, hogy mi történt a társasággal 1794 júliusa és 1795 novembere között.

Perényi József 1918-ban közölt kétrészes tanulmánya⁶ áttekinti a társaság irattárának az alakulását, említett tesz a társaságról szóló publikációkról, röviden jelzi a társaság megalakulásának körülményeit — közzé is tesz egy-két dokumentumot — és elődjénél részletesebben, bár ő is kivonatossan ismerteti a jegyzőkönyvek tartalmát. 1793-ból ő is négy ülésről tud, azonban ő már a december 31-i, negyedik jegyzőkönyvet is megtalálta. Az 1794. március 26–június 3. közötti (V–XI.) jegyzőkönyveket pontosan ismerte. Meglepő újdonság az, amit közöl: „Az 1794-ik év utolsó ülésén (június 20.) Aranka György néhány munka kiadását ajánlja, egyszerűs mind kívánatosnak tartja, hogy a társaság kiadásában megjelenendő művek a társaság gyűlésein felolvastassanak.”⁷ Nos, a június 20-i ülés említése új Jakab Elek közléséhez képest, de ez az adat teljesen hiányzik az évtizedekkel később megjelent Jancsó-féle kötetből.

Perényi dolgozatában viszont már nyoma sincs annak, amit Jakab Elek állított, miszerint 1794 júliusában több ülésre is sor került. A június 20-i ülést — mint láttuk — az 1794. év *utolsó* ülésének mondja, a következő évre vonatkozóan pedig megerősíti, ami Jancsó 1955-ös kötetéből is kiolvasható: „1795-ben mindössze már csak két ülést tartott a nyelvmívelő társaság, az egyiket november 8-án, a másikat december 28-án...” Nem is próbálja kutatni vagy megmagyarázni, esetleg kikövetkeztetni, hogy mi lehetett — ha egyáltalán volt ilyen — a hosszas szüneteltetés oka?

3 Jancsó E.: i. m.

4 Jakab Elek: Aranka György és az Erdélyi Nyelvmívelő és Kéziratkiadó Társaság. Figyelő 1884 161–175., 256–277., 341–368. (Különlenyomatban is.)

5 I. m. 27.

6 Perényi József: Aranka György magyar nyelvművelő társasága. Irodalomtörténeti Közlemények, 1918. 14–49., 143–158.

7 I. m. 20.

A fő kérdés, hogy az ülések sorszámozása a jegyzőkönyveken vajon kitől származhatott? Az 1794. június 3-ig tartott első ülések — ez bizonyos — mindenképpen Arankától. Bár a társaság célkitűzései között szerepelt egy „folyóírás” (folyóirat) kiadása is, ez nem valósult meg, így kényszerűségből azt határozták el, hogy a társaság üléseiről a bécsi magyar lapokban tájékoztatják a nagyközönséget. (Ekkor sem Magyarországon, sem Erdélyben nem volt magyar újság!) Pánczél Dániel lapja, a bécsi *Magyar Merkurius* 1794. évi száma egy marosvásárhelyi jelentést közölt, amely az 1794. július 21-i ülést örökítette meg. Ez volt az a nevezetes ülés, amelyen gróf Bánffy György kormányzó népes küldöttséggel személyesen is megjelent. Azonkívül, hogy a tudósító beszámol a gubernátor kedvező benyomásairól, mellékesen azt is megjegyzi, hogy: „Felolvastaték a tizenhetedik gyűlés jegyzőkönyve...” E közlés azért rendkívül fontos, mert figyelmeztet: az ülések sorszámozásával valami baj van. A június 3-i a XI. sorszámot viselte, így a fenti sorszám, a tizenhetedik csak akkor érthető, ha feltételezzük, hogy utólag néhány ülés jegyzőkönyvét kihagyták a felsorolásból. Azt láttuk, hogy a június 20-i összefüvetelnek nem maradt jegyzőkönyvi nyoma, de ha Jakab Elek közlését elfogadjuk, akkor hiányzik továbbá a július 15-i, 17-i, 21-i (s mint a későbbiekben kiderül: a július 24-i) ülések jegyzőkönyve is, mégpedig úgy, hogy a sorszámozásban ezeknek nyoma sincs. Tudjuk viszont, hogy Aranka 1794. augusztus 2-án indult Magyarországra, ahol az előzetes terveivel ellentétben csaknem három teljes hónapot töltött.

A közölt iratokból nem kaphatunk választ arra, hogy mi történt 1794. június 3-a és augusztus 1-e között. Arról van-e szó, hogy a gubernátor jelenlétével megítisztelt gyűlésen nem vezettek jegyzőkönyvet, nem sorolták a munkaülések közé? Vagy egészen más okokban kell keresni a sorszámozás pontatlanságát? Ezt az ellentmondást próbáljuk az eddig még nem publikált levelekből feloldani.

Aranka György évek óta rendszeresen levelezett a kolozsvári lakással rendelkező, Kővár-Hosszúfalván birtokos gróf Teleki Imrével, akit szintén beavatott a társaság ügyeibe, több kérdésben kikérte a tanácsát. A gróf 1794 nyarán — talán éppen júniusban — Kolozsváron tartózkodott. Az ezt követő időszakról Aranka így számolt be neki a július 25-én hozza írt levelében: „Nagysád elmenetele után 15-dik tartám az első Gyűlést, 17dik a másodikat; a 3diket 21-dik tartám a Méltóságos Gubernátor Ur Excellentiája mind rendes Elöl ülő a Gyűlés fején, egészs meg elégedését meg nyerők mind Excellentiájának, mind a számos jelen voltak[na]k; a negyedik Gyűlést tartám tegnap, ezután minden héten Csütörtökön fogjuk tartani...”⁸

Egy nappal később, 1794. július 26-án Aranka Kovachich Márton Györgynek még részletebben számol be a júliusi ülésekről: „...Már négy Gyűlést tartottunk, u. m. ezen folyo Honak 15dikén, 17dikén, 21dikén és 24dikén. Az első Gyűlésben mindjárt meg állítottuk az egész Systémákat, s a Munkát is el kezdettük némelly ortographiai kérdésekben; azomban Méltóságos Gubernátor Urunk Excellentiája itt menván keresztül, s azt ígervén hogy vissza jötekor meg fogja magát, mint az egész Társaságnak Rendes Elöl ülője Gyűlésünkben alázni; 17dikén próbára esmént gyűlést tartottunk; 21-dikén meg érkezett Excellentiája és ő Excellentiája s az egész nagy sereg előtt tartottuk a Gyűlést, mindeneknek nagy meg elégedésekkel; a 24-diki csak Rendes Gyűlés volt, mivel ugy határoztuk, hogy minden héten rend szerént csütörtökön tartsunk Gyűlést. Praesensünk köztünk nintsen, Társaimat én vezérlem...”⁹ Aranka szerint a gubernátort és környezetét a látottak nyomán „meg szállotta a Magyarság Lelke...”.

A jókedv, a bizakodás érthető, ha tudjuk, hogy ekkor Erdélybe még nem jutott el Martynovics Ignác néhány nappal korábbi (július 23–24.) bécsi letartóztatásának híre. Aranka 1794. augusztus 2-án bizakodva indult útnak Magyarországra. A rossz hírek azonban nem maradtak sokáig titokban. Augusztus 21-én Aranka rosszat sejtve siet beszámolni a guberná-

8 Aranka György Teleki Imréhez írott levelei eredetileg az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárában voltak, ahonnan a belügyminisztérium kolozsvári levéltárába kerültek. Néhány — köztük az idézett levél is — kéziratban, másolatban is fennmaradt.

9 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban OSzK Kt.) Quart. Lat. 773/145–146.

tornak a Budára már eljutott hírekről: „Excellentiád méltóztatott hallani Bécsben Martino-vits urnak, s ennek szava után itt volt kapitány Laczkovits, Hajnotzi, Kamarán Secretarius és Szentmarjai, Orczi secretariussa Ur elfogattatásokat s Bétsbe lett el vittetéseket. Ezek az ide valok csak azért vitetennek Bétsbe, hogy Martinovitssal szembe kérdeztessenek; aztán vissza hozatván ha gyanujok léssen itt fognak a Haza törvénye uttyán megkerestetni...”¹⁰ Rövidesen kiderült: ennél sokkal többről van szó. Beindul a hónapokig tartó felgöngyölítő gépezet, amelynek során még Bánffy gubernátort is feljelentették. Letartóztatások, házkutatások, bűnösök keresése, példa-statuálás.

1794. augusztus 8-án Keszthelyi László pap Kolozsvárról írta Arankának: „Ma minden munkás szövetség gyanúságos, ha mind azt is mondja, Magyar Szövetség, de a magyar nyelvnek kisimitására felállított társaságot nem lehet félteni semmi gyanúságtól is. Nem lehet? De oly időt értünk, hogy ha a Miatyánknak új megfejtésére álitattott volna is fel valami czimbora, még az is arra gyujtogatna némelyeket, hogy ez az egész összeállítás valami rosszat huz maga után... Ha még oly dolgokrol írának, felgyujtja, feltüzesiti az embert, példának okáért Hazáról, hazafiságról, hazai nyelvről, nemzeti ruházkodásrol...”¹¹

A korábbi levelezők közül néhányan (Batsányi, Kazinczy, Latzkovits) ott vannak a letartóztatottak, a majdani elítéltek között. Nem csoda, hogy ezek után (utólag!) eltűnt néhány jegyzőkönyv, a kilencedikig autentikusnak tartott jegyzőkönyvi számozás hirtelen megbottlott, s egyszerre az tűnt okosabbnak, ha nincs a forró hónapok sűrű tevékenységének elővehető dokumentuma. Aranka érzekelte a lesekedő veszélyeket, a jegyzőkönyveket mindig bekérő gubernátor pedig akár kezdeményezője is lehetett a sorszámozás szándékos „tévesztésének”.

A hivatalos jegyzőkönyvek eltűntek, nyomuk veszett, de rájuk utaló feljegyzések azért maradtak. A feljegyzések ha nem is azonosak a jegyzőkönyvekkel, azt mindenesetre jelzik, hogy az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság tevékenysége nem szűnt meg azonnal. Addig bizonyára szünetelt, míg vezetője, Aranka György Magyarországon volt, de egy szűkszavú, rövid jelentés mutatja, hogy a rossz hírekkel hazatért Aranka meg akarta osztani ismereteit a társaság Marosvásárhelyen található tagságával. Az 1794. november 10-re, Aranka lakására hívott tagok a társaság irányítójától tudhatták meg a közvetlen veszélyt: december elsején a Királyi Tábla kimondta, hogy mindenki perbe fogandó, aki tudott a jakobinus szervezkedésről. A sok letartóztatott ismerős óvatosságra intette a társaság tagjait. Néhány hónapig valóban szünetelt a társaság munkája. Ha nem is éppen úgy, ahogy Aranka szelítében-hosszában terjesztette, s ahogy 1796. március 22-én Kovachichnak írta: „A miért ezeken a mult szélveszes időkhön leginkább busultam, a volt, hogy még az ártatlan igyekezeteket is szinte egészen felfordítá; leginkább a Lelevelezéseket bátorságossá nem tette, sőt kétség s gyanu alá vetette. *A Magyar Társaság is halgatott; csak a minap kezdett megelevenedni...*”

Aranka György 1794. augusztusi budai tartózkodása során eredményes munkát végzett: nemcsak sok Erdélyre vonatkozó kéziratot forrást talált, hanem — mint írja — „sok jó munkás tudós Társokat szerzettem és fogok szerezni...”¹² Szeptember végén együtt indulnak útnak Erdély felé: gróf Teleki József, Kovachich Márton György és Aranka. Aranka még Hegyalján, Tokaj vidékén is időzött egy kevesett: látni akarta a szüretet, és ekkor találkozott Kazinczy Ferencsel is. Magyarországi útjáról az utolsó levelet Tályáról írta Bánffy György gubernátornak, 1794. október 15-én.¹³ Ő is igyekezett vissza Erdélybe, mert hivatalos volt az

10 Enyedi Sándor: Aranka György magyarországi levelei Bánffy György gubernátorhoz. 1794–ből. Magyar Könyvszemle, 1987. 226.

11 Keszthelyi László pap sorait töredékben Jancsó Elemér feljegyzéséből ismerjük. A levél az eredeti Aranka-gyűjteményben volt.

12 Enyedi S.: i.m. 228. 2. levél.

13 I.m. 3. levél.

1794-95. évi erdélyi országgyűlésre,¹⁴ amely november 11-én nyílt meg Kolozsvárott. Az országgyűlés jegyzőkönyve szerint¹⁵ Aranka a „Királyi Hivatalasak” között szerepelt, de csak a második napon érkezett meg, ugyanúgy mint levelező társa, a kovári-hosszúfalvi gróf Teleki Imre. A 8. dokumentumból tudjuk, hogy 1794. november 10-re a marosvásárhelyi szállására hívta meg a „Nemes Magyar Nyelvmívelő Társaság jelenlévő érdemes tagjait...”. Tehát Aranka György 1794. november 13-tól az országgyűlés bevégzéséig, 1795. április 2-ig Kolozsváron tartózkodott, s az egyik feladata — két társával együtt — az országgyűlési jegyzőkönyv sajtó alá rendezése volt.

Az országgyűlés ideje alatt többen írtak neki levelet, főleg a magyarországiak, akik nem tudták, hogy nincs Marosvásárhelyen. Ő viszont kevés levelet írt. Az eddigi kutatások nyomán csak a Teleki Imréhez írott levelei kerültek elő, aki december közepén otthagyta az országgyűlést, és gyengélkedése miatt visszatért birtokára, de megkérte Arankát, hogy tudósítsa az országgyűlésen történetekről.¹⁶ Aranka december 30-i levelében többek között ezeket írta: „Magyar Országrol olyan hireink vagynak hogy többen jönnek kérdés alá s esnek fogásba, még neveket nem halhattam.”

Az erdélyi országgyűlésre rányomta bélyegét az a nyugtalanság, ami az országban a jakobinus összeesküvés felfedése után érezhető volt. Az 1790–91. évi országgyűlésen felvetett törvényjavaslatok érdekében sikertelen utóvédharcok folytak;¹⁷ az idős Wesselényi Miklós — mint az ellenékek egyik vezéralakja — akadékoskodásaival kiváltotta a konzervatívoknak, s magának Bánffyknak a haragját is. Ezekről az ügyekről számol be Aranka, így mentegetőzve: „... igen szorgos lévén a dolgom ebédem kívül nem megyek sehová...” — írta március 2-i levelében. Egy korábbi levelében, február 19-én pedig arról számolt be, hogy idősebb Wesselényi „A Bábla Hétfőn estve esmét össze veszé a Cs[ászári] Praesidensel s mint mondják sokat disznokodott, illetlenségeket hozván elé; én nem voltam ott...”.¹⁸ Nem kétséges, hogy Aranka és idősebb Wesselényi szellemileg és politikailag távol estek egymástól. Ezt csak elmélyítette, hogy 1794. elején Diána néven vadásztársaság állott fel arisztokratákból és köznemesekből, aminek erősen reformjellelű célkitűzései mögött Aranka az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság ellenlábását vélte felfedezni.

Az országgyűlésnek viszonylag gyorsan véget vetettek — majdnem másfél évtizedig nem is lesz újabb Erdélyben —, még mielőtt a Hétszemélyes Tábla meghozta volna ítéletét a jakobinus perben. Bár Bánffy a Diána vadásztársaságot illetően gyorsan intézkedett, feloszlásra készítette a tagokat, az udvarhoz viszont közben befutott a feljelentés a Diána társaság ellen. 1795 elején több szálon is vizsgálát indult az esetleges erdélyi szálak felgöngyölítésére, amelyből az erdélyi kancellár, Teleki Sámuel sem maradt ki. Tudomásunk van arról,¹⁹ hogy Teleki Sámuel 1795. január 12-én, április 17-én és június 2-án levelet intézett Arankához, s bár a levelek nem maradtak fenn vagy lappanganak, feltételezhetjük, hogy ebben a helyzetben Teleki Arankától nemcsak könyvek ügyében érdeklődött, hanem véleményét kérte a felmerült gyanúsításokról is. A szakirodalomban ismert²⁰ Aranka két olyan, Telekihez írott le-

14 Aranka országgyűlésre hívó levelét Bánffy 1794. augusztus 2-án írta alá, mely szerint Aranka „az egybehívott országgyűlésen büntetés terhe alatt jelenjen meg”. Az okirat eredetileg a csikszentsimoni Endes család levéltárában volt 730. szám alatt. Sajnos e család levéltár az Országos Levéltár égésekor 1956-ban elpusztult. Az itt megvolt Aranka-anyagok lajstromát Sándor Imre nyomtatásban is megjelent katalógusából ismerhetjük. (Megjelent Kolozsvárt 1910-ben.)

15 Az Erdélyi három nemzetből álló Rendeknek 1794-dik esztendőben Szent András Havának 11-dik Napjára szabad királyi városban, Kolosvárra hirdetett és több következtetett napokban tartott közönséges Gyűléseikben lett végzésének és foglalatosságoknak Jegyző Könyve Kolozsvárról.

16 A levelek egyelőre még közlésre várnak.

17 *Trócsányi Zsolt*: A rendi reformmozgalom Erdélyben (1790-1811). Századok 1979. 764.

18 *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi jakobinuság kérdéséhez. Történelmi Szemle 1965. 10-11.

19 Sándor Imre már idézett katalógusában a 733., 736. és 737. tételek. (A jelzett Teleki-levelek esetleges másolatban még előkerülhetnek. Jancsó Elemér ugyanis 1942-ben kutatott az említett levéltári fondban és másolatokat is készített.)

20 A két levélből részleteket közölt *Benda Kálmán*: A magyar jakobinusok iratai A/1. A magyar jakobinus mozgalom története. Bp. 1952., de később a teljes szöveg is megjelent. Aranka György erdélyi társaságai i.m. 227-233.

vele (április 7-én, illetve április 14-én), amelyek megerősítik ezt a gyanút. Az országgyűlésről szinte megkönnyebülten írja, hogy „...legnagyobb szerencséje hazánknak ebben a hosszan folyt diétában a volt, hogy azalatt semmit se csináltunk. Mert bizonyosan semmi jót nem csináltunk volna...” Pedig voltak olyanok, akik „... minden jó hazafinak, kivált a nagyoknak egyenesen a véreket és az egész ország constitutiojának felfordítását szomjuhozzák...”. A következő levél (április 14.) már tovább megy: azt állítja, hogy voltak, akik megpróbálták volna az Erdélyi Nyelvmívelő Társaságot is más irányba terelni: „Hosszas vetélkedések és erőlködések után észrevévén némely emberek, hogy amíg én a dolgok vezérlésének a fejin ülök, a Társaságot az új gondolkodás módjának szekerévé nem csinálhatják: előbb felállították Kolozsvárt a Vadász társaságot, míg a múlt fárságon, tavaly tudniillik, Kolozsvárt volt a királyi tábla, azután onnan hazajövéen és a társaság neve alatt a gyűlésekbe felcsodítván minden embert, úgy vitték a dolgot, hogy az indult társaság legyen semmivé, s a dolog menjen a vadász-társaság kezére... A Nyelvmívelő Társaság azonban a formáért mind folyt a múlt esztendőbe Szent János napig [azaz július 26-ig]...” Tehát újabb bizonyíték, hogy a gyűlések nem június 3-án értek véget.

A Telekihez írt — valószínűleg — válaszlével a maga mentegetőzéseivel Aranka félelmének bizonyítéka is. Különbben még az országgyűlés feloszlása előtt, március 26-án Kolozsváron levélben fordult Bánffyhoz is,²¹ és emlékeztette a gubernátort, hogy miként is alakult meg a társaság „Excellentiád Kegyes Engedelmével”. Ígéretet tett ugyanakkor arra, hogy hazatérve a mindenfelől érkezett munkákat megvizsgálják, és a méltókat a gubernátor elé terjesztik, hogy azok megjelenhessenek. Kéri a gubernátort, hogy a kicsiny társaságot, mint „előülőt” továbbra is tartsa védelme alatt. Bánffy ekkor a munka folytatására a szóbeli biztatást valószínűleg megadta. Ezzel magyarázható, hogy Aranka április 13-i levelében április 16-ra lakására hívta a helyben lévő tagokat. Egy következő napi, április 17-i „körlevél” utal arra, hogy mellékeli az április 16-i ülés jegyzőkönyvét, valamint a megtárgyalásra váró kéziratokat (pl. a magyar nyelv tulajdonságairól szólót), és közli a „jövő gyűlés”, az április 26-i összejövetel napirendjét. A következő jelentés április 27-én kelt, és utal az előző napi, április 26-i ülés kérdéseire, valamint az ülés jegyzőkönyvére, amelyet szintén nem ismerünk. Itt már fokozatosan megfigyelhető, miként kerülnek a nyelvészeti témák mellett a történelmi témák előtérbe: a régi magyar kézírások éppen úgy az érdeklődésük tárgyát képezik, mint a magyarok történetével kapcsolatos történelmi források, kútfők. A következő ülést május 3-ra jelezte, de erről semmiféle dokumentumunk nincs. Viszont a július 1-i ülésen többek között megvitatásra került a társaságokról szóló dolgozat; a statisztikai ismeretek fontossága, valamint a „Mult állapotjának Esmérete. Historia”. És a feljegyzésből megtudhatjuk, hogy időközben kik csatlakoztak adományaikkal, dolgozataikkal vagy csak tagsági díjjal a társasághoz.

Nem tudjuk, hogy a nyár folyamán szünetet tartottak-e vagy csak az írások veszték-e el. A következő — eddig még nem ismert — ülésről készült jelentés október 9-én készült és az előző napi ülésről szólt, ezúttal a legrészletesebben. A feljegyzésből kiderül, hogy szélesedett a tanulmányozandó kérdések spektruma.

Tehát az eddigiek szerint az 1795. év üléseinek a krónikáját a következő, eddig ismeretlen ülésekkel egészíthetjük ki:

1. április 16.
 2. április 26.
 3. május 3. (feltételezett, utalás alapján)
 4. július 1.
 5. október 8.
- és a kiadott jegyzőkönyvekből ismert
6. november 8.
 7. december 28.

21 *Enyedi Sándor*: Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság működéséhez. Magyar Könyvszemle 1984. 242–243.

Csak így érthető teljesen Bánffy György 1796. február 3-án gróf Teleki Mihályhoz, Marosszék főkirálybírájához, a társaságban helyettesének írt levele,²² amely a társaság fölös számban tartott üléseiről beszél, és nemcsak a nagyobb fokú ellenőrzést kéri számon, hanem rosszallja a túl sok gyűlést, amely az elkezdett szándéknak inkább akadály.

Nem kétséges, hogy Bánffy 1794. júliusi állásfoglalása és 1796. februári intelme között lényeges különbség van. A változó magatartást az adott helyzet motiválja. Az erdélyi mozgolódás körül támadt gyanú nyomán Sándor Lipót 1795. május 22-i előterjesztésében éles támadást intézett Bánffy György gubernátor ellen. Számptalan ponton támadta Bánffyt, amiért nem produkált eredményeket az erdélyi összeesküvés számainak a felgöngyölítésében és további nyomozást sürgetett. Ebben a helyzetben teljesen érthető volt Bánffy óvatossága a társasággal szemben, amelyet nem megszüntetni akart, hanem csupán a közfigyelemből háttérbe szorítani. Meg is volt erre az oka, különösen ha figyelembe vesszük a társaság jogi állását. Mint ismeretes, Aranka György az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság megalapítására vonatkozó tervét az erdélyi országgyűlés elé terjesztette 1791-ben.²³ A rendek XLV. törvénybe rögzített tervezetét az udvar sohasem hagyta jóvá — igaz, nem is utasította el. A várakozást megúnvá — valószínűleg Bánffy és Aranka közös ötletként — a társaságot a jóváhagyás megérkezéséig ún. „kicsiny próbatársaságként” működtetik. Rövid idő alatt azonban a társaság Aranka jóvoltából, annak levelezésén keresztül behálózta az egész magyar nyelvterületet. Míg a társaság szűk keretek között, néhány helyi, marosvásárhelyi írástudó közreműködésével dolgozott, nem keltett feltűnést, de a kapcsolatok kiterjesztése ebben a kritikus történeti helyzetben akár a bukás kockázatával is járhatott volna. Aranka Bánffy és Teleki Sámuel árnyékában végezte munkáját, távol állt tőle bármilyen felforgatónak számító gondolat. Bánffy, ismerve a birodalom működési mechanizmusát, tisztában volt vele, hogy e társaság, amelyért ő is fáradozott, amelynek sikerét kívánta, bármikor a többi hirtelen született és hirtelen megszűnt intézmény sorsára juthat. Ezért preventív intézkedést tett: kérte az ülések számának a csökkentését, helyetteseként újra aktiválta a társaságnak időközben hátat fordított Teleki Mihályt, továbbá Aranka mellé bizottsági tagokat nevezett ki, hogy a társaságnak legalábbis féltregejtő jelleget adjon.

Az a tény, hogy 1794. június 3. és 1795. november 8. között lefolyt ülések jegyzőkönyvei elvesztek, illetve a jegyzőkönyveket utólag átszámolták — mintegy demonstrálva a majdnem másfél éves pauzát — valószínűleg a taktikus preventív intézkedések közé sorolható. A feltárt ismeretlen adatok arra figyelmeztetnek, hogy az akadémiai törekvések e korai előfutára, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történetének monografikus feldolgozása sokáig már nem halogatható.

*

Az alábbiakban közreadjuk a mindeddig publikálatlan dokumentumokat, amelyek lényeges pontokon módosítják a társaság 1794–95. évről eddig ismert képet. A dokumentumok eredetileg a kolozsvári Lyceum könyvtárában voltak, ma a román belügyminisztérium kolozsvári levéltárában őrzik azokat. ([]-ben, kurzíválva a rövidítések feloldását adjuk.)

22 Aranka György erdélyi társaságai i. m. 233–234.

23 *Trócsányi Zsolt*: Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmak történetéhez. Bp. 1978. 76., 80.

Dokumentumok

1. JELENTÉS

1. A gyűlés orája tudva vagyon, csütörtökön délután 3. orakor.
2. Fojni fognak a kedden félben maradt kérdések az Ortographiáról.
3. Egy bé küldött szép darab el fog olvastatni.
4. Ha kinek valamit tetszik proponálni, akkor adja bé.
5. Én tészem fel ezt a kérdést: vallyon a dolog folyása könnyebbitéséért, nem lehetne-é némely elő fordulo kérdéseket és kérdésben forgo dolgokat Referádára adni?

Marosvásárhely 16 July 1794

Aranka György

2. JELENTÉS

18 Juliusban (1794)

I. A jövő rendes Gyűlésről.

1. Ha a Fő Méltoságu Méltóságos Gubernátor Ur Excellentiája jövetele alkalmatosságával Gyűlésünk nem lenne: tehát a közelébb következő Gyűlés lesz a jövő Csütörtökön, az az 24 dik a szokott helyen és orán. A mikoris
2. Elébb fog a mult Gyűlésbeli Jegyző könyv olvastatni, melly addig közöltetni fog.
3. Másodsor. Ha kinek mi Jegyzési lésznek réá, meg halgattatnak.
4. Harmadsor. Számban fog vétetni, hogy a mult Gyűlés beli végzés[ne]k elég tetetett-é, és a Társaság beli Társok, azok[na]k ajánlásai, tisztában laistromba irattanak-é?
5. Negyedsor. Ha fojo vagy siető dolog vagy Jelentés adja elé magát, az vétettetik elé.
6. Ötödször. A Rendes Munkák fognak folyni; és legelölis, mivel a mult Gyűlésben az időből kifogyván a bé adott darabok közül egys fel nem olvastattathatott: ezek közül egy vagy, ha lehet, kettőis fel olvastatik.
7. Hatodsor. A vizsgálódás alatt kérdések közül a harmadik vétetik elé.

II. Ha a Fő Kormányozo Ur Excellentiája Gyűlést tart

1. Mihelyt ő Excellentiája jöveteléről s annak idejéről hirt veszek, fogom tudositani a Társokat: ha kik hibából izenetet nem vehetnekis, meg tudván hol leszsz a Gyűlés, ne sajnállyák meg jelenni. Minden ember jo szivel láttatik.
2. A Gyűlés azon a helyen és orán leszsz, a hol Excellentiája parancsollya. Kétség kívül a Szék Háznál, és megérkezése után mindjárt.
3. Ki fogom előre mindjárt mindenekről ő Excellentiája parancsolattyát kérni; és ha Gyűlést rendel azoknak a tárgyak[na]k mellyek a Gyűlésben folyni fognak Laistromát egyszerűsmind bé adom.
4. A Gyűlés bé álván azon gondolkodom, hogy elől egy Beszédetskét tarcsak.
5. Azután bé nyujtyuk Excellentiájának az eddig valo Jegyző Könyveket, és mind Jol tevő, mind Munkás Társok[na]k neveket, és ajánlásait az rollok készült Laistromokban. És meg kérdetik Excellentiája, Mellyik[ne]k vagy mindenikének felolvasását parancsollyaé; vagy micsoda rendelést tetszik tenni? és azt követtyük.
6. Ezeken által esvén, azt fogjuk Excellentiájától kérni, hogy kívánnya látni, micsoda rendel és modon folytattyuk dolgainkat; Ha Excellentiájának látni tetszik: tehát hozzá fognak és a mint az I. Szám alatt a 2, 3 s több Czikkelyekben elé van adva, rendes munkáinkat folytattyuk, addig mig ő Excellentiájának fog tetszeni. Akkor

7. Magunkat ő Excellentiaja Kegyességében ajánlván, ki fogjuk kérni tovább valo kegyes rendelését és parancsolattját nevezetesen ezekben.

- a) Hogy az első Jegyző könyvben 10 pontokban fel tett Rend szabás (organizatio) tetsziké Excellentiájának.
- b) Hasonloképpen az a rend és mod, melyet gyűléseinkben tartunk.
- c) Tetsziké Excellentiájának hogy a Munka első Darabját el készítsük; és ha a nagy Társaság addig egybe nem gyűlhetne, ő Excellentiájának bé nyujtván; ő Excellentiaja engedelmével Sajto alá adjuk?
- d) Mind erre, mind más elő fordulo szükségelne költséget tegyünk?
- e) Kérjük Excellentiáját hogy méltoztassék Parancsolni hogy a Kéziratkiadók Társasága Historiáját s mostani állapotját méltoztassék megiratni s nekünk elküldeni, hogy az ki adando első Darabba tehessük belé.

III. Kérelem

Ő Excellentiaja meg találván jelenni, hogy betsületet vallyunk, kérem az Érdemes Munkás Társokat, hogy akár a Jegyző Könyvre, akár a kiadott kérdésekre, akár más akár minémű Tárgyra tetszik valakinek készülni: tegye írásba csinosan, mint eddigis dicséretesen cselekedtenek azok, a kik vélekedéseket bé adták; Elöl a Kérdést, vagy Tárgyot; Utánna a Regulát vagy maga vélekedését röviden és tisztán; ezután az okokat szép tisztán esmét és fundamentomason s röviden. Az Írás pedig legyen fél vagy egész árkus papirossra, hogy a Jegyző Könyv mellé tétethessék a maga jegye alatt.

Most még két kérdést ragasztok ide.

[Ezeket, mivel tisztán nyelvészeti jellegűek, kihagyjuk — A szerk.]

Végre. Ide zárom a Jegyző Könyvet, és hogy jegyzéseimet, a mint gondoltam volt, tisztában nem irhatván, maga szennyében közlöm, engedelmet kérek. M[áros]Vásárhelly Sz[ent] Jakab Ho 18 napján 1794.

Aranka

[A jelentés egy rövid, szintén nyelvészeti jellegű utóirattal zárul. — A szerk.]

3. (JELENTÉS)

M[áros] Vásárhelly Sz[ent] Jakab Havának 21 Napján 1794

A Magyar Nyelv mivelő Társaság Munkás Tagjainak a Méltóságos Fő Kormányozo Ur Excellentiaja Elöl ülése alatt tartando Gyűléseknek Rendi:

1. A Fő Titoknak ő Ex[cellentia]ját igen rövid Beszéddel köszönteni fogja.
2. Azután ő Ex[cellentia]ja eleibe fogja tenni
 - a) Az eddig tartott két Gyűlés Jegyző Könyveit
 - b) A magokat bé avatott és ajánlott mind jól tevő, mind Munkás Társok[na]k nevek és adományok Laistromait.
3. Előbb fel olvastatnak azok a Tárgyak, melyek[ne]k a Rendes Gyűlésen folyniok kellenne: azután a melyiket ő Ex[cellentia]ja parancsollya, az elő vétetik. Azok a rendes Gyűlés Tárgyai pedig most ezek:
 - a) Hogy az elébbi Jegyző Könyv fel olvastassék.
 - b) Számban vétetik, hogy a mi rendelés az elébbi Gyűlésben tétetett volt, véghez menté
 - c) A munka alatt lévő Kérdésekben tett (közélebbi) Határozatokhoz ha kinek még valami Jegyzése vagon; meg halgattatik, s ujra határozás leszsz iránta.

d) Ha mi olyan Jelentés vagyon, mellynek mint folyo (curens) dolgok[na]k a rendes munkák előtt kell menni, az elő adatik.

e) A Munkák rendben ki adando kész darabok közül; millyenek: Egy Magyar Secretarius; Maros Szék földé le írása, Hora Járásának le írása, egy rövid Elme darab; egyik fel olvastatik, és azután egyik Társnak vagy többnekis vizsgálásra ki adatik.

f) A Jó írás módjáról ki adott kérdések közül a 3 dik elé vétetik, a vélekedések rola meg halgattatnak, s határozás leszen.

4. A d) alatt említett Jelentés most ezeket foglalja magában. Jelentetik:

a) Miklos István Ur bé avatta magát 3 arannyal

b) B. Pronai Sándor Ur ajánlott 10 f.

c) Mohácsi Szenthe Pál Ur 5 f.

d) Szombathelyről Német László Ur 5 f.

Munkás Társok[na]k pedig ajánlották magokat.

e) A Vestigia Comitior tudos Iroja Kovachich Ur

f) A Magyar Oskola szerzője Szenthe Pál Ur

g) Említett Német László Ur

h) A Sándor tudos fordítója Nagy Sámuel két Társaival, Csokonai Mihály és Angyán János és jeles Ifiakkal Jelentetik továbbá:

i) hogy a jelentő Levelek ujra ki nyomtattattak, ment rájuk 28 f. Erre jo lenne végezni.

Hogy mind a Jól tévő mind a Munkás Társok közül azok[na]k kik még nem vettek, és a hivandok[na]k is küldessék meg; és ha kik előre kivált K[éz] l[írásbeli] ajánlásokat tettek, azok[na]k köszöntessék meg.

k) A munkás Társok[na]k nagy szükségük vagyon a Magyar Almanakra az Österreichischer Mercura és a Novi Ecclesiatici Annalesre.

Ezek[ne]k meg kellené hozattatni.

l) Az írás módján való dolgozatokban vévén észre a Társok, hogy az ÁBÉCÉS könyvben a betűk elő adásábanis hiba vagyon, jo lenne minden rendbélieket bé kéretni, hogy vizsgálás alá eresztessenek. Cs[ík] Somlyora az ott ki jött Magyar Rudomenta meg küldése aránt már iratottis. —

[Kívül:] 1794. 21 Julius. Kis Társaság Kezdeté

*helyesen: *Vestigia Comitiorum.*

4. (JELENTÉS)

M[áros] Vásárhelly Sz[ent] Jakab Hav[a] 23dikán 1794.

24dikre délutáni 3 órára kértetnek mindnyájan a Gyűlésbe a szokott helyre, a kik[ne]k tetszik. Follyanak ezek a Tártyok:

1. A közelébbi Gyűlés Jegyző Könyve felovastatik.

2. A mi Jelentések lesznek, mint folyo munka fel olvastat[na]k.

3. A 22dikén vizsgálásra eresztett darabrol a vélekedések bé szedetnek, és további rendelés tétetik rolla.

4. A 22dik ülésen félbe szakadt 3dik kezdésről a vélekedések bé kéretnek és mind ez a kérdés, mind ez el dőlven az utánna valok folynak.

5. A bé adott munkákban egy darabotska fel fog olvastatni. Kéretnek az Érd[emes] Társ[aságt] Urak.

1. Hogy ha kinek mi jelentése volna a Társasághoz vagy a Társaságnak vagy a fojo vagy Rendes Munkák[na]k könnyevvítésére, előmozdítására valok; hasonló képpen akármi apro szép gondolatok, vagy különös papirosra vagy erre az árkusra fel tenni ne sajnállyák; melléjék tévén magok vélekedéseiketis.

2. Hasonlóképpen a kérdésekre téjendő vélekedéseket is a szokot mod szerént tisztán u.m. elől a kérdést; utánna a Regulát, végül az okokat, ugy, hogy ha lehetséges leszen, a jo rendtartás által az időből ki ne fogygyunk.

3. A Gyűlés kezdődik 3 orakor tart hat oráig legfelyebb.

[A jelentés egy rövid nyelvészeti fejtegetéssel zárul. — A szerk.]

[Kívül:] Sz[ent] Jakab julius Hav[a] 23dikán. Jelentés
Aranka

5. JELENTÉS

M[aros] Vásárhelly Sz[ent] Jakab Havá[na]k 26dikán 1794.

1. A mult Gyűlés végzése szerént tegnap eresztettem nézőre az Irás modjáb[an] az 1781-től valo Számvételt. Most.

2. El készölvén a Jegyző Könyv, botsátom aztis 3 darab melléje zártokkal, három rendbeli vonások jegye alatt Méltotassanak a T[isztelet] T[ekintetes] Urak jol meg nézni, hogy ne kellessék osztán a Gyűlésbe felolvasni, s időt töltenünk.

3. Esmét a mult Gyűlés végzése szerént eresztem a meg nézésre s vizsgálásra az Igék Forma Példáit (Conjugationum Paradigmata) az A. betű alatt.

4. A jövő Gyűlésen fognak ezek a Tárgyak elő jőni.

a) Ha kinek mi jegyzése leszen a Jegyző Könyvben vagy hozzája.

b) nevezetesen pedig a Jegyző Könyv mellé zárt, 3dik kérdésre tett határozáshoz ./ jegy alatt; melyre ujra hozzá lehet szollani.

c) Ha kinek a' most ide zárt Igék Példa formái[na]k ki dolgozásához szava leszen.

d) Ezek után jö elő a 4dik kérdés, melyek világoztására egy kis Jegyzést ide zárok B alatt.

e) Ezek után ha az 1784 diktől valo Számvételre téjendő jegyzések bé adatnak; azok vetet[ne]k elé.

A gyűlés leszsz a szokott napon orán és helyen.

Aranka

[Kívül:] Jel. 26. Jul. 794.

6. JELENTÉS

M[aros] Vásárhelly Sz[ent] Jakab Havának 24dikén 1794 a Munkás Társok Gyűlésében

1. A Jegyző Könyv 5dik Pontya 1 cikkelyére tett Rendelés szerént az itt lévő Erd[emes] Hazafiak közül Jelentő Levelék küldettének a Seminarium Regense P. Gönczi, Prof. Lakatos Simon, Intze, Balas és Kőnczei Urak[na]k, esmét Doctor Horvát, Sénátor Bányai Lázár, és a híres Kézi Műves (Mechanikus) Kapocsi Urak[na]k, nem külömben T. Imreh Sigmund Uram[na]k, az Ispotály Papijának. A' Külsők közül pedig Méltóságos Özevgy Gr. Bethlen Lászlóné ő N[agy]ságának.

Tudtokra szolgál a Társok[na]k.

2. A Prot[ocollum] következésiben adassanak a 3dik kérdésre a Jegyzések

Alább maga rendiben fel vetet[ne]k.

3. Aranka Daniel Ur kívánnya magát a társaságba bé avattatni, és e véget ajánl bé a Társaság[na]k ilyen Könyvetskéket: Ács Mihály Boldog halál szekerét 12d részbe Löcsén 1708. Articuli Juris Tavernicalis, költ 1602-be ujra nyomtatott 1726-ban 8r. Versus Memorini

juxta titulos operis Decreti Tripartis* Opera Joh. L.B. Lázár de Gyulakuta Cibinii 1744. 4r. Esmét egy darabotska régiség homlok írás nélkül.

Szivesen el fogadtatik mind maga az ajánlo, mind ajánlása.

4. K[ároly] Fejérvári Tanács Ur, Seelmann Károly munkás Társnak küld bé egy Darabotskát, a ki adásra; a Magyar Almanachnak némely szavaira, mellyek a 336dik lapon a Sz[ent] István vitézi rendit illetik.

Maga rendibe felovastatván tétesség rendelés rola. azomban a fő Titoknok tudossítsa az atyafit.

5. Beszterczén mulato Székely Márton küld bé az írás modjáról némely Jegyzéseket Ugyan az rendeltetik.

6. Sz[ent] Páli Ferencz, ugyan K[ároly] Fejérvári Tanács Ur, válaszol a Társaság[na]k arra a Levelére, mellyben egy kised magyar Grammatika készítésére kérte.

Tudossítassék, hogy a Munkás Társok most szinte a Jo Írás modjára, s mind annak, mind a Declinatiok és Conjugatiok paradigmáinak ki dolgozásán munkálkodván: ha ezek íránt kész munkájából röviden maga Elméjét közlené: kedvesen vennék.

A mi pedig a Grammatica ki nyomtatását illeti: A Munkás Társok mind a költség szükségére, mind más, a könyvekkel valo kereskedés könnyebbitésére czélozo okokra nézve ugy gondolkozik: hogy maga munkáit se nyomtassa maga költségén, hanem a Könyvnyomtatok[na]k adja el. A mások munkáiról pedig bé küldendő jelentéseiket és ajánlásokat, hogy azok[na]k esméretekre a közönséget ébreszsze, munkáiba bé teszen.

6. A K[éziratkiadó] Társaság Historiájának és mostani állapotjának közönségessé tétele a M[agyar] Nyelvm[ívelő] Társaság Tárjai közé tartozván, jo lenne a Társaság M[é]l[tő-ság]o]s Tanácsától meg kérni: hogy azt meg küldeni méltoztassék.

Írassék iránta a M[é]l[tő-ság]o]s Tanács[na]k.

7. Ifj. Zejk Daniel Urfi Társunk tudossít a réa bizott Munkának állapotjáról; mellynek tárgya az F[elséges] Austriai Ház alatt szolgált Udvari Cancellariusok[na]k és Tanács Urak[na]k egymás után valo meg írása.

Fel olvastatik, és a válasz a Fő Titoknokra bizatik.

8. Értekeződés alá kívánnya a Titoknok bocsáttani, hogy Miképpen lehet-e a Társaság első Darabjának el készítését közelíteni? Erre nézve szükségesnek látná számban venni:

1. A Társaság vezérlésére valo rövid régulák vagy Kalauz miben vagyon.

2. A Declinatiok paradigmái miben vagynak?

3. A Conjugatiok paradigmái miben vagynak?

4. Ezekhez még a' I-ő Darab első résziben, melly a nyelvet illeti, kell-é többet tenni és mit? Még vagyon egy nyelvet illető kész darabotska: az Erdélyi Örmény, Oláh és Czigány nyelvek[ne]k a Magyarból valo külömbségek.

5. A Társaság I-ő Darabja második résziben micsoda darabok vagynak készen. Egy Magyar Iro Déák; más Marus Szék[ne]k földje le Írása; Esmét Az Erdélyi Régiségekről; és a fel olvasott 1784től valo számvétel.

6. Ugyan az Első Darab harmadik résziben vagynak készen; egy A Virtusról; más az Egyiptomiak Temetkezésekről Diodorus Siculusból; más egy Természeti Jelentés.

7. Ezek közé tartozik a Seelman Uról bé küldett darabis; s mások hasonlok.

8. Hasonlo képen a Kéziratkiadó Társaság[na]k Historiája.

9. És eddig tejendő munkáink[na]k Gyűlés rendi szerént rövid elő adása.

9 dik. T. Prof. P. Lakatos elő adja a verbumok Paradigmáiról valo gondolattját, az első Paradigmát hogy meg nézetvén s több munkáit is a szerént folytathassa; a mint a Társok jobb[na]k fogják itélni.

[Kívül:] Jel. 24. Jul. 1794.

*helyesen: *Tripartiti*.

7. JELENTÉS

Azoknak a Joltevőknek és rész szerént Társoknak neveik, kik magokat a Társaságba könyvbeli adománnyal ajánlották bé:

1794. Sz[enr] Jakab Havá[na]k 20 dikán.*

Dandois Ur adott Darabot 62

P. Doctor Id. Pataki Sámuel Ur 26

Özv. Groff Bethlen Lászlóné 5

Prof Basa István Uram 5

Pr. Csernátóni Sámuel Ur 3

Pr. Zilahi Sámuel Ur 3

Pr. Dosa Gergely Ur 2

T. Ábel Károly Ur 1

Özv. B. Korda Sigmondné 1

T. Gombási István Ur 1

T. Benkő Josef Ur 1

Kozma Josef 1

T. Musnai Josef Ur 1

Özv. Gr. Bethlen Sámuelné 1

Gr. Teleki Lajos Ur 2

Aranka György 44

Székelly Márton 2

Szendrei Dávid 1

Gr. Bethlen Imreh 1

Simon Ferencz 2

Szabó András 2

Vásárlott könyvek 8

Kézírásokkal magokat béavatott Joltévök/ne/k Neveik

Özv. Gr. Bethlen Lászlóné adott könyvet 1

Írás darabot 40

Pr. Kasza András 18

Özv. Gr. Kendeffy Elekné 61

B. Josintzi Sándor 7

Dési Gábor Praefectus könyvet 2

Itélő mester Türi László Diplomák Gyűjteményeit darab 2

Gr. Toldalagi Mihály Ur Könyvet 1

Szilágyi Dániel Ur könyvet 1

V[ice] Király Biro Sándor Ur könyvet 1

Szelei János könyvet 1

Pogány Pénzek jöttek bé e szerént

Secr[etarius] Kenderesi Mihály Urtol darab 14

Özv. Gr. Bethlen Lászlóné ő nagyságától 30

Pr. Kasza Urtol 12

T. Harkányi Uramtol 1

Kapitány Aranka Ferencz egy ujj Francia Tallért 1

Régiségek Özv. Gr. Bethlen Lászlóné ő Nagyságától 2

Érczek Gr. Bethlen Imreh Ur adta egészsz Gyűjteményét. Aranka György esmét az egészszét

Vizkeleti Ur darab 94

*július 20.

8. JELENTÉS

A Nemes Magyar Nyelv Mivelő Társaság jelenlévő Érdemes Tagjai kértetnek, hogy ma délután három órára, egy fertály óráig tartando beszélgetés véget, az én szállásomra magokat alázzák meg. Most érkezvén meg utambol, s holnap esmét más utat kelletvén a Fel-sőbb Rendelések szerént előmben vennem: hadd lehessen az a szerentsénk, és mind egymást láthassuk, mind pedig magunk között tehessünk egy kis Rendelést. A kezdet pontban 3. ora-kor leszen. Nem fogom az Érd[emes] Társokat tartoztatni kivánni.

M[áros] Vásárhely Sz[ent] András Havának 10dik napján 1794

Aranka György

Fő Titoknok

[Kívül:] Jel. 1794. 10. Xbr. *

*december 10.

9. JELENTÉS

A Munkás Társakhoz!

Midőn az Urakat Csütörtökön délután 3. órára barátságosan hívom, és kérem hogy ma-gokat meg alázní ne sajnályák; ámbár elég volna, a mit közöllyek, mint az ide zárt kész Czikkelyek Laistromából meg láthattják:

de hogy mindeneknél el járhasson, és minden ember jól meg fontolhassa; most csak egy Czikkelyt eresztek vizsgálásra az Urakhoz.

A bé küldött vagy küldendő Munkák[na]k meg ítélek modjáról, melyet vissza várok. M[áros] Vásárhely Sz[ent] György Havának 13dikán 1795

[Kívül:] Jelentés 1795. 13. Ápr.

Aranka György

10. JELENTÉS

I. Küldöm a Társ Urak[na]k vizsgálás véget.

1. A tegnapi Gyűlés Jegyző Könyvit.
2. A kész Darabokból a Rendes Czikkelyek közül a leg első, ugy mint A Magyar Nyelv Tulajdonságairól.
3. Ugyan a 6dik és 7dik Czikkelyeket, ugy mint az Esetről és Articulusrol.

II. A jövő Gyűlésen Sz[ent] György Havának 26dikán fognak ezek folyni:

1. A kerülőbe vizsgálásra bocsátott Darabokrol s Jegyző Könyvről a vélekedések meghall-gattatnak; a Czikkelyek fel olvastatnak.
2. Ettől idő jutván a tegnapi végzés szerént; ez ujj segedelmek számban vétetnek mind könyvben, mind pénzben.
3. Ide fognak tartozni azok[na]k a nagyobb munkák[na]k elő adása is, melyek bé jöt-tek:
4. A bé küldött Levelek számban fognak vétetni s meg nézetni; ha némelyik közülük nem ki adni valóé?
5. Idő jutván még a kész Czikkelyek közül valamelyik felolvastatik.

Kéretnek az Urak 26ra Délutánni három orára méltóztassanak magokat hozzám megalázni.

M[áros] Vásárhely. Sz[ent] György Havá[na]k 17dikén 1795
Aranka György

[Kívül:] Jelentés Sz[ent] György H[avának] 17 dikén*

*április 17.

11. JELENTÉS

1. A 26diki Gyűlés Jegyző könyvet ereszttem vizsgálásra.
2. Arrol irt Czikkelyt: Egy jo Nyelv Mester[ne]k minéműnek kell lenni, eresztettem T[ekintetes] Zabolai és Zilahi Urakhoz.
3. A régi Magyar Kéz Írásokrol irt Czikkelyt eresztettem T[ekintetes] Lakatos és Tobiás Urakhoz.
4. A Magyarok Története[i]ne]k régi Eredeti Kutfejeiről irt Czikkelyek T[ekintetes] Basa és Csernátoni Urakhoz.
5. A Porából meg elevenedett Phoenix Indexének Probáját T[ekintetes] Dosa Gergely Urhoz.
6. A Nyelv Tulajdonságairol irt Czikkelyt azokhoz, a kik ujra látni kívánták esmét el küldettem Zabolai s Zilahi Urakhoz. És ezek iránt az Urak meg fognak halgattatni, s a mit jónak ítélünk, azt meg határozzuk. A ki adott Czikkelyeket bé várom és az Urakat kérem Pünköst Havának 3dikán dél utánni öt orára az az vasárnapra. Ha magok nem kívánnyák nyujtani: én hat órán tul nem kívánom tartoztatni az Urakat. M[áros] Vásárh[ely] Sz[ent] György Havá[na]k 27dikén 1795.

Aranka György

[Kívül:] Jel. 27. Apr. 795.

12. JELENTÉS

1. July Sz[ent] Jakab Havá[na]k 1napján
Közönséges Társaságok Esmérete
- I. 1. A Közönséges Társaságok jo esméretére szükséges Közönséges Esméretek. Statistica Generalis. Ez a Historiai Esméret.
2. Azoknak a Közönséges Esméretek[ne]k Tudománya a Társaságok[na]k természetekből. Ez a Tudomány.
- II. 1. A Különös Esméretek. Statistica Specialis.
 - a) Jelen valo állapotnak esmérete. Statistica propria.
 - b) Mult állapottyának Esmérete. Historia.
1. Ibrányi V[ice] Ispány Ur itt lévő Testvére, M[éltóságos] Ibrányi Ur által jelenti magát, és le tévén a bé avatás terhit 2 aranyban = R[énus] f[orint] 8x56 = 10 Mf. 72 p., kéri a N[emes] Társaságban bé vetetni.
2. M[éltóságos] B[áró] Pronay Sándor Ur jelenteti hogy a Társaság[b]a bé akar magát avatni és arra 10 f[orint] be fog tétetni s a Munkás Társok közé is ajánlya magát.
3. Német László Ur jelenti, hogy itt lévő most jelen lévő társat, Szendrei Urat kérte, hogy az forintot érette tegye le, a munkás Társok közé is ajánlya magát.
4. Gr[óf] Bethlen Imre Urfi ajánlya a Társaság[na]k a Csombord Utazását.

5. Szabo András Ref[ormátus] Collegyom beli Ifiu és Thecarius 2 szép darab könyvetségével bé avattja magát a Társaságba s ajánllyá tehetségéhez képest magát a Munkás segítségére.

6. Székelly Márton Társunk bé adja munkás igyekezetének jeléül a Leo Császár törökök nevek alatt a Magyarok régi Hadi Mesterségekről irt könyvét, melyet görögből fordított Magyarra.

7. Az itt lévők közül Munkás Társak[na]k ajánllyák magokat: Gr[óf] Bethlen Imreh, Grof Bethlen Elek Urfiak, Veres Mozes és Bodor cancellisták, és említett Szabo András és Székelly Márton Deákok.

Multis.

8. A Nagy Társaság most eloszolván, talám jo lenne az itt és körül levő Munkás Társokból egy Munkás Társaságot alítani ki, kik a Társaság kiadando Munkái[na]k Darabjait készítenék.

13. JELENTÉS

A tegnapi, ugy mint 8diki Gyülésben ki fogvván az Időből, némely szükséges dolgoknak jelentések el maradt: melyeket kötelességemnek tartom az Uraknak hírré tenni; és vélekedéseket venni rola. A vélekedés ki jelentésében pedig jonak tartom ezutánis csak az eddig valo modot tartani meg. Hogy tudni illik ha kinek a Feltétel ellen vagy hozzája valami szava vagyon; csak az adja vélekedését: a ki meg egyezik; annak nem szükség semmi jelentést tenni.

Illyenek

1. A Közlebbi Jelentésem mellé ragasztott kész Munkák Laistromából ki maradt volt három czikkely, ugy mint Az Elme darabok közül egy szép és emlékezetes Levél Herczeg Kauniczhoz. *A* betű alatt. Fordítás francziából, egy M[agyar] Országi Fő Urtoł önként kérttem meg hogy Munkáink közé tehessük: mivel mind a munka csinos és egy remek munka a maga nemibe, mind a tárgy örök emlékezetet érdemel.

Esmét az Elme darabok közé illenek talám az a Beszéd, mellyel Méltóságos Gubernátor Ur Excellenciaja itt létében a III.dik Gyülésben fogadtatott *B* betű alatt. Azért mivel abban a Társaságnak Historiája meg vagyon; és a Praese[sek]nek a neveikis. Ugy hogy azután a Társaság Historiájának meg írására nem fognak szorulni.

Egy Tudos vetélkedő Darabis vagyon *D*. betű alatt.

Vélekedés

az 1-re az *A* alatt. Jollehet nem csak meg ígértem, hogy ki adom; hanem én kértem: mégis jobbnak vélem másszorra hadni ki adását; a környül állásokra nézve.

a B alatt Ezt szükségesnek vélem ki adattatni: csak éppen a Társaság Historiájáért.

a C alatt Amint látom Tudos vetélkedés, és minket illet, a mellett ártatlan, és az Iro nevét alája tette: azért jonak tartanám ki adattatni.

add Hanem a Munka végibe közönségesen, mint az efélékben szokás, lehet emlékezetet tenni: hogy a melly több bé jött érdemes munkák most ki nem adattathattanak; a következők diszére tartattanak.

2. A Jegyző könyv mihelyt elkészül tisztába közöletni fog a szokás szerént a Társokkal. Addigis pedig kívántam csekély gondolatomat előre íránta közleni. Melly ez:

Hogy mind ezt a mostani Jegyző Könyvet, mind az ezután következőket nem csak igen illendőnek, hanem szükségesnekis tartom, hogy mind a Méltóságos Tabulae Praeses Urral, mind pedig a Társaság helybéli Méltóságos Praesesével közöllyük. Azt reménlem hogy a munka rövidségével egyikis naprol, napra ne fogja magánál tartoztatni. Ezt akkorrá értem, mikor itt vagynak: és olyankor tartván Gyülésünket, aztis illendőnek vélném hogy azt a két Méltóságot mindenkor meg hívjuk reája. Tetsziké vagy környüállásai engediké el jönni, az minket nem tilthat meg attol, hogy a tartozó Tiszteletet meg ne adjuk.

a 2-ra Vélekedés. Amint irtam: nem csak illendő, hanem szükségesis.

3. A bé mutatott kész Darabokban sokat segillettenek engemet Idösb Doctor Mátyus Ur, könyveivelis, Tanáttsaivalis; Cons[iliaris] Szalkai Ur Munkás Segittségével: kívánnám az Urak egyezésével közinkbe, mint Munkás Társok közé, munkás Tagoknak ezeket az Urakot meg hívni, és jobbanis kötelezni.

a 3-ra Vélekedés. A Munkás Társokban ezek kívántat[na]k:

1. Hogy helyben legyenek; 2. Hogy világok és Tudományok legyen; 3. Hogy ne csak a nevét viseljük a Munkásság[na]k, hanem dolgozzanak: ezket a két Urban fel találván, szükségesnek tartom jobbanis elkötelezni.

4. Hasonló képpen ugy gondolkoztam, hogy Ifj. Zejk Dániel Uratis a Munkás Társok közé meg hívjuk.

a 4dikre Vélekedés. Az én véledésem az Ifiu emberekről közönségesen az: Hogy vagy igen sokat tudnak, és hamar szolnak; vagy szüntelen tanítani kell őket. Mi erre nem érkezünk: amaz el szenvedhetetlen; az időnk Gyüleéseink alatt rövid és drága. De ellenben jo ifiu társokra szükségünk vagyon. Mert olykor helyesen emlékeztethetnekis mindket; kivált azok kiknek világok és Litteraturájok vagyon. Mint ebben példa If. Gr. Teleki Domokos Ur. De ha Tanáttsokkal nem mindenkor egyaránt segilhetnekis: munkákkal segilhetnek szépekkel. Mint ebben példák ugyan If. Gr. Teleki Domokos és Gr. Bethlen Elek. Vagy a hol lesznek, onnen helyes tudositásokkal, s a Társaság jo neve fenn tartásával szolgálhatnak. Mint ebben példák, ugyan If. Gr. Teleki Domokos és Jénába Gr. Bethlen Imreh. Én If. Zejk Daniel Urfit olyannak esmérvén, mint a nevezetek, mind világára, mind Litteraturájára, mind munkás igyekezetére s tehetségeire nézve; azt vélem fel vétele a Munkás társok[na]k becsületére fog szolgálni.

5. A Méltóságos Tabulae Praeses Urnak s az Urfinak még, a mint gondolom, nyomtatott Jelentő Levelek nem ment. Azért jelentem, hogy mind kettőjök[ne]k fogok küldeni vagy vinni a tegnapi Gyülés napjáról adván ki.

Az 5-re Vélekedés. Illendős szükséges is.

Az irt Jelentés mellé ragasztott KÉRDÉSEK

Isten Kegyelmeből Munkáinkat már esmét elkezdvén, s hogy a rossz lélek heverve ne kopjon; az elkezdetteket lassan lassan illő lévén folytatnunk: Kérem az Urakot:

1. Közönségesen mindnyájon, hogy ha hol valami régiséget, pogány pénzt, természeti Jelentést, régi Kéz Írást, vagy régi Magyar-Könyvet vesznek észre: tegyenek jelentést rola.

2. Nevezetesen a Prod[uctionale] Causákban előfordulo Armalisok Czimereikben; ha hol Veress darabont vagy lovas Principilus képeit vesznek észre: adják tudtomra, le akarom festeni.

3. Ugyan a Prod[uctionale] vagy más Causákbanis olyan levelek adván elé magokat; mellyekből a Fogarasföldi Boeronatusságnak; a Hunyad vármegyei Keneziatusnak; a Kövárvidéki Vajdák[na]k; s a Fiscalitásoknak levő Puskásoknak törvényes régi állapottyokrol valami világositást lehetne venni: adják tudtomra. Kivált képpen szol ez a kérdés a Fisc[alis] Procurator Urnak.

4. A N. Musch Példája, hogy halálát meg érzette, egy nagy Jelenés. Kérem az Urakot két Dátumrol tudositssanak benne, ugy mint Testamentumá tételinek és Halálának napjáról. Ha nem tudnák, tudakozodjanak rola.

5. Bethlen Farkas Continuatiojába ad Anno 1663 van egy ritka Jelenés. Hogy Csikban az Égbe nagy ágyu szollatott, seregek látszattak, s egy darab Materia leis esett; ehez hasonlotol emlékezik Köleséri in Auraria. Ennek mint Jelenésnek meg világositását bátorodom ajánlani Phil. Prof. Csernátóni Ur[na]k. Ha ki pedig több hasonló példakat hallott olvasott: kérem közölye.

6. Gyergyóban a Maros fenekén, azt hallom, özön fákat kapnak. Ha kinek bizott esméretes embere lenne ott, kérem adja hírré, hadd írjak. Mert tudnunk kell hogy:

1) Igazé hogy özön fát találnak? Ha igaz:

2) Vallyon Csere fáé vagy Szilfa?

7. A Tüztől meg károsodtak[na]k fel segítettések modjáról bé jött Czikkelyben ezeket jegyeztem meg:

1) Hogy ha Sendelyt Sos vízbe ázhatták; azután nem ég lángal, ha meg gyulis.

2) Hogy ha a kürtő, kémény ki gyul; és tört kénkövet vetnek a tűzbe: a gyulladást meg oltya. Továbbá 3. A Tudos Ujjságokból olvasom: hogy ha a vízbe Hammu sirt tesznek s aval oltyák a tüzet, egy szempillantat alatt meg oltya. Ezekbe kivált az elsőbe s harmadikban szeretném, hogy próbát tegyünk, és a Hazát benne meg világosítsuk. Kérem azért nevezetesen a Ref[ormátus] Rector Professor Urat, a Neutralisták által, csináltassanak két vagy három minél nagyobb Borzafa vízi puskát; a többire nékem leszsz gondom, és próbáljuk meg.

4) Tekintetes Görög György Urat kérem, ha lehet, mennyen végire s tudossítson ezekről.

Hány Nemes, hány Telek és Gazda van Vásárhelyt.

Hány Czéh vagyon, s mindenikbe hány Mester ember.

Hány Bál dohány kél el a Négy Sokadalomban.

Hány Tutaj megyen le a Maroson. Mellyben ez a czélom, hogy hozzá készülvén, Vásárhely[ne]k, a hol vagyunk, adjuk ki leg elébbis egy Geographico, Statistico, Politica le irását. Ma igen modiba jött, hogy egy Ifiu ember, a ki egy falut s egy várost se esmér jól, ne csak azt gondolja, hogy Európának Statisticáját esméri: hanem arról egészsz könyvetis írjon. Mint a ki a kövek között a Marosba termő Jáspist, a füvek között a mindennapi káposztát, s az állatok között a balhát se esmerné: s azt tartaná maga felől mégis, hogy a Naturalis Historiát tudja, és könyvet írna róla. Ha tetszik, kezdjük mi Hazánk esméretén, ezt pedig lakhellyükön; azután mehetünk nagyobakra.

5) A Protocollista Aranka Dániel Ur kéretik; ne sajnáltya tudositani; hogy a Székelylyek[ne]k hány Lustrájok volt, hol és mikor. A Székelyekről van egy munka kezem alatt, és szükségem van rája.

A Rendes folyo Munkákról, a Jegyző Könyv elküldésével fogom az Urakat tudositani. M[aros] Vásárhely Sz[ent] András Havának 9dik 1795.*

Aranka György

*1795. november 9.

SZŰCS JENŐ (1928–1988)

MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

1944

Gondolatok az emberről. *Sárospataki Ifjúsági Közlöny* 59 (1944) 5-6. szám. 53-54. l.

1953

Céh és város a XV. században. *Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának évkönyve* 1952-53. 116-145. l.

A tatárjárás. *Művelt Nép*, Bp. 1953. (Útmutató városi és falusi előadók számára 138.) 28 l.

1954

Hunyadi Mátyás Társ. Term.tud. Ism. Társ. Bp. 1954. (Útmutató a TTIT előadói számára 6.) 42 l.

A magyarországi huszita-mozgalom és az 1437-i erdélyi parasztfelkelés. Társ. Term.tud. Ism. Társ., Bp. 1954. (Útmutató a TTIT előadói számára 68.) 40 l.

1955

Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. *Művelt Nép*, Bp. 1955. 339 l.

A család által rendezett iratok. „Tolnai levéltár” és a „Gersei Pethő levéltár”. *A Festetics család keszthelyi levéltára*. Összeáll. Bakács István. LOK, Bp. 1955. (Levéltári leltárak 1.) 15-30. és 64-252.

1956

A főlközösség története Magyarországon. *Történelmi Ismeretterjesztő* 1956. 2. szám. 30-49. l.

Hunyadi János. HINOT, 1956. 39 l. VII l. (A szemelvényanyagot Pálmai József állította össze.)

Hunyadi János. *Új Hang* 5 (1956) 8. szám. 51-54. l.

1958

A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez. *Budapest régiségei* (A Budapesti Történelmi Múzeum évkönyve) 18(1958) 313-356. és 357-363. l.

1959

A törökkori királyi Magyarország kormányzata, 1526–1690. *A magyarországi és erdélyi központi kormányzervek szervezetének és működésének története (1526–1867)*. LOK, Bp. 1959. (Levéltári szakmai továbbképzés. Felsőfok 7.) 3-24. l.

1960

Amikor a budaiak kiátkozták a pápát...TIT, Bp. 1960. (*Segédanyag a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat előadói számára.*) 27 l.

1963

Károlyi család. Törzsanyag. *A Károlyi család nemzetiségi és fői levéltára*. Közrebozsátotta Bakács István. LOK, Bp. 1965. (Levéltári leltárak 33.) 19-69. l. (Bakács Istvánnal közösen)

Nándorfehérvár és a parasztság. *Történelmi Szemle* 6 (1963) 11-14. l.

Das Städtewesen in Ungarn im 15-17. Jahrhundert. La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie = Renaissance und Reformation in Polen und in Ungarn, 1450-1650/. Red Gy. Székely Akadémiai Kiadó Bp. 1963. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 53.) 97-164. l.

1966

A magyar szellemtörténet nemzet-konceptiójának tipológiájához. *Történelmi Szemle* 9 (1966) 245-169. l.

A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai (Rúzsás Lajossal közösen). *MTA II. Osztály közleményei* 15 (1966) 65-67. l.

1967

A magyar irodalom története I. kötetéről. *Történelmi Szemle* 10 (1967) 119-133. l.

A városiasodás elakadása a középkorban: Kelet-Európa történelmi öröksége. *Élet és Tudomány* 22 (1967) 925-929. l.

1968

Bretzenheim család levéltára. *Kisebb családi és személyi fondok*. Közrebozsátotta Bakács István. LIG: MOL, Bp. 1968. (Levéltári leltárak 44.) 159-177. l.

A nemzeti ideológia középkori historikuma. *Valóság* 11 (1968) 6. szám 37-49.; 7. szám 49-66. l.

1969

Lónyay család levéltára. *Kisebb családi és személyi fondok*. 2. Közrebozsátotta Bakács István és Dávid Lászlóné. LIG: MOL, Bp. 1969. (Levéltári leltárak 47.) 11-35. l.

1970

Az ezer éves István király. *Élet és Irodalom* 14 (1970) 34. szám 3-4. l.

István király Intelmei — István király állama. *Valóság* 13 (1970) 10. szám 1-8. l.

A nemzet historikuma és a történet szemlélet nemzeti látószöge (hozsászólás egy vitához). Akadémiai Kiadó 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új Sorozat 51.) 128 l.

1971

„Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése (Tézisek és vita). *Történelmi Szemle* 14 (1971) 188-211. l.

„Gentilizmus”. *A barbár etnikai tudat kérdése*. (Kandidátusi értekezés tézisei) [MTA] Bp. 1971. 24 l.

A honfoglalástól Mohácsig. *Magyarország története képekben*. Szerk. Kosáry Domokos. Gondolat, Bp. 1971. 14-133. l.

Írók a filmvígjáték lehetőségeiről / Csurka István ...et al.; [riporter] K.J. *Filmkultúra* 7 (1971) 3. szám. 84-86. l.

„Národnost” a „národné povedomie” v stredoveku (K vytváraníu jednotnej terminológie). *Historicky Casopis* 19 (1971) 495-547. l.

1972

Dózsa parasztháborújának ideológiája. *Valóság* 15 (1972) 11. szám 12-39. l.

A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború (Egy kódex tanúsága). *Levéltári Közlemények* 43 (1972) 213-263. l.

István király Intelmei — István király állama. *Alba Regia* 12 (1971[1972]) 271-275. l.

König Stephan in der Sicht der modernen ungarischen Geschichtsforschung. *Südost-Forschungen* 31 (1972) 17-40. l.

„Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban (Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához). *Nemzetiség a feudalizmus korában*. (Tanulmányok.) Akadémiai Kiadó, Bp. 1972. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 64.) 9-71. l.

„Nationalität” und „Nationalbewusstsein” im Mittelalter (Versuch einer einheitlichen Begriffssparche). *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 18 (1972) 1-38. és 245-266. l.

Nép és nemzet a középkor végén (Reflexiók Perjés Géza tanulmányára a Dózsa-évforduló alkalmából). *Valóság* 15 (1972) 6. szám 14-31. l.

1514 — új megvilágításban: A parasztháború ideológiája. *Magyar Nemzet* 28 (1972) 226. szám 8. l.

Az újkor műhelye (A magyar középkort tehertertelek is nyomják). *Magyar Hírlap* 15 (1972) máj. 3. 2. l.

A vita fegyelméről (Szélgjegyzetek a nemzet historikumához Mód Aladár cikkének margójára). *Kortárs* 16 (1972) 832-838. l.

1973

Dózsa parasztháborújának ideológiája. *Látóhatár* 1973. jan. 159-202. l. (A *Valóság* 1972. 11. számában megjelent tanulmány rövidített szövege.)

A honfoglalástól Mohácsig. *Magyarország története képekben*. Szerk. Kosáry Domokos. 2. kiad. Gondolat, Bp. 1971. 14-133 l.

Társadalomlélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*-ában. *Századok* 107 (1973) 569-643. és 823-787. l.

1974

Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974) 409-435. l.

Kézai-problémák. *Középkori külföldi kritikus kérdései*. Szerk. Horváth János és Székely György. Akadémiai Kiadó Bp. 1974. (Memoria saeculorum Hungariae 1.) 187-202. l.

Nemzet és történelem (Tanulmányok). Gondolat, Bp. 1974. (Társadalomtudományi könyvtár) 669 l.

Theoretikus elemek Kézai Gesta Hungarorumában, 1282-85 (Adalék az eszmei struktúrák „európai szinkronjának” kialakulásához). *Valóság* 17 (1974) 8. szám 1-24. l.

1975

Theoretical elements in Master Simon of Kéza's *Gesta Hungarorum* 1282-1285 A.D. *Etudes historiques hongroises 1975* publiées à l'occasion du XIVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongroises I. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 239-282. l.

Ugyanez külön is: Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. (*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 96.)

1976

Rol' oppozicionnogo tecenia sredi franciskancev v formirovanii ideologii krest'anskoj vojny 1514 goda i Reformacii v Vengrii. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22 (1976) 25-72. l.

1977

A honfoglalástól Mohácsig. *Magyarország története képekben*. Szerk. Kosáry Domokos. 3. kiad. Gondolat, Bp. 1971. 14-133. l.

Die Ideologie des ungarischen Bauernkrieges. *Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16-17. Jahrhundert*. Hrsg. von Gusztáv Heckenast. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 157-187. l.

1978

A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán (IV. Béla király és az egyház). *Történelmi Szemle* 21 (1978) 158-181. l.

1981

A középkori iskolázás Sárospatakon. *A sárospataki Református Kollégium (Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára)*. Szerk. a Tiszáninneri Református Egyházkerület elnöksége. Református Zsinati Iroda, Bp. 1981. 7-16. l.

Megosztott parasztság — egységesülő jobbágyság (A paraszti társadalom átalakulása a 13. században). *Századok* 115 (1981) 3-65. és 263-314. l.

Miért szól délben a harang? *História* 3 (1981) 4. szám 13-15. l.

Nation und Geschichte (Studien). Corvina, Bp. 1981. 378 l.

Sárospatak reformációjának kezdetei. *A Ráday Gyűjtemény évkönyve* 2 (1981) 7-56. l.

Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle* 24 (1981) 313-359. l.

1982

Európa koordinátái és korszakai. *Magyar Nemzet* 38 (1982) 55. szám 9. l. (riporter Vikol Katalin)

A középkori Magyarország népei. *História* 4 (1982) 4-5. szám 3-5. és 6. szám. 5-7. l.

1983

A ferences rend a középkor végén. *História* 5 (1983) 5-6. szám 13-17. l.

Háztartás és család a 13. századi Magyarország szolgai állapotú parasztnépességében. *Történelmi Szemle* 26 (1983) 136-158. l.

Helyünk Európában (Hanák Péter, Lackó Miklós és Szűcs Jenő beszélgetése). *Jelenkor* (1983) 447-451. l. (Elhangzott 1983. januárjában „A Dunánál” c. rádióműsor-sorozatban) ugyanennek rövidített változata: *Látóhatár* 1983. jún. 178-187. l.

Még egyszer a sárospataki protestáns iskola kezdeteiről (Az 1531. évszám eredete). *A Ráday Gyűjtemény évkönyve* 3 (1983) 142-164. l.

Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Magvető, Bp. 1983. (Gyorsuló idő) 136 l.

The three historical regions of Europe (An outline). *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29 (1983) 131-184. l.

1984

Az 1267. évi dekrétum és háttere. (Szempontok a köznemesség kialakulásához). *Mályusz emlékkönyv*. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp. 1984. 341-394. l.

Első királyunk képe a történelemben. *Magyar Hírlap* 17 (1989) 195. szám 9. (riporter V. Bálint Éva)

A gabona árforradalma a 13. században. *Történelmi Szemle* 27 (1984) 5-33. l.

Hadügyi reform és köznemesség. *História* 6 (1984) 5-6. szám. 11-14. l.

A nemzet középkori előzményei. *Gólyavári esték (Előadások a magyar történelemről)*. Szerk. Hanák Gábor. RTV — Minerva, Bp. 1984. 11-28. l.

Nemzet és történelem (Tanulmányok). 2. kiad. Gondolat, Bp. 1984. (Társadalomtudományi Könyvtár) 669 l.

1985

A honfoglalástól Mohácsig. *Magyarország története képekben*. Szerk. Kosáry Domokos. 4. kiad. Gondolat, Bp. 1985. 14-133. l.

Királyválasztás a középkori Magyarországon. *História* 7 (1985) 5-6. szám. 12-15. l.

Die oppositionelle Strömung der Franziskaner im Hintergrund des Bauernkrieges und der Reformation in Ungarn. *Etudes historiques hongroises, 1985* publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par la Comité National des Historiens Hongroises. Akadémiai Kiadó Bp. 1985. 483-513. l.

Történeti eredetkérdések és nemzeti tudat. *Valóság* 28 (1985) 3. szám. 31-49.

Les trois Europes. Préface de Fernand Braudel; traduit ... par Véronique Charaire, Gábor Klaniczay, Philippe Thureau-Dangin. Harmattan, Paris, 1985. (Domaines Danubiens) 127 l.

1986

A feudalizmus „második korszakának” alapvetése Magyarországon. Az utolsó Árpádok, 1242-1301 (Doktori értekezés tézisei). MTA TTI, Bp. 1986. 24 l.

Magyarország regionális helye Európában. A középkor. Európa régiói a történelemben. MTA Tört.tud. Int.—OPI, Bp. 1986. (*Előadások a Történettudományi Intézetben* 3.) 3-13, és 31-32. l.

Sur le concept de nation (Réflexions sur la théorie politique médiévale). *Actes de la recherche en sciences sociales* 64 (1986. Sept.) 51-62. l.

Szalvóniai báni dénárok Erdélyben (Kereskedelemtörténet a pénztörténet tükrében, 1318-1336). *Századok* 120 (1986) 591-640. l.

Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Helyünk Európában (Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon)*. Magvető, Bp. 1986. II. 515-568. l.

1987

Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. *Magyarságkutatás* 1 (1987) 11-27. l.

Történelmi tudat és nemzeti identitás. *Szakszervezeti Szemle* 16 (1987) 15-21. l. (riporter Vikol Katalin)

1988

István — a bölcse politikus. *Élet és Tudomány* 43 (1988) 1062-1063. l. (riporter Juhari Zsuzsanna)

Az első magyar államelméleti mű. *Magyar Nemzet* 51 (1988) 199. szám 10. l.

A középkori Magyarország népei. — Miért szól délben a harang? *Magyarok a Kárpát-medencében*. Szerk. Glatz Ferenc. Pallas, Bp. 1988. (História könyvek) 32-41. és 57-60. l.

Szent István Intelmei, az első magyarországi államelméleti mű. *Szent István és kora*. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. MTA Történettudományi Intézet, Bp. 1988. 32-53. l.

Slawonische Banaldenare in Siebenbürgen (Handelsgeschichte im Spiegel der Geldgeschichte: 1318-1336). *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. R. Trofenik, München 1988. 177-226. l.

The three historical regions of Europe (an outline). *Civil Society and the State: New European Perspectives*. Ed by John Keane. London, 1988. 291-332. l.

Ungarns regionale Lage in Europa. *Mitteuropa. Traum oder Trauma? (Überlegungen zum Selbstbild einer Region)*. Hrsg. von H. D. Buimeister et al. Ed. Temmen, Bremen 1988. 161-174. l.

1989

A középkori Magyarország népei — Miért szól délben a harang? *Magyarok a Kárpát-medencében*. Szerk. Glatz Ferenc. 2. kiad. Pallas, Bp. 1989. (História könyvek) 32-41. és 57-60. l.

Magyar és európai lovagi kultúra (Opponensi vélemény Kurcz Ágnes „A magyarországi lovagi kultúra a 13-14. században” c. kandidátusi disszertációjáról). *BUKSZ (Budapesti Könyvszemle)* 1 (1989) 43-50. l.

Új Márciusi Front, 1988 (Referátum). *Új Márciusi Front, 1988 (Dokumentumok, cikkek, interjúk: az 1988. nov. 5-ei vitanap)*. Múzsák, Bp. 1989. (Mozgó Világ) 208-213 és 280-281. l.

King Stephen's Exhortations and his State. *New Hungarian Quarterly* 112 (1988)[1989] 89-97. l.

1990

Die drei historischen Regionen Europas. Aus dem ungarischen von Béla Rásky. Verl. Neue Kritik, Frankfurt/M. 1990. 107 l.

„Gentilizmus.” A barbár etnikai tudat kérdéséhez. *História* 12 (1990) 2. szám. 5-6. l.

A szepesi kamarai levéltár, 1567-1813. Szerk. Varga János. Akadémiai Kiadó, Bp. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai 1. Levéltári Letárok. Kincstári levéltárak 7.) 279 l.

[Hozzászólás] *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. 3. Történeiszvita*. Kelenföld: ELTE, Bp. 1990. (Politikatudományi füzetek) 115-119. l.

The peoples of medieval Hungary. *Etudes historiques hongroises*, 1990. Ed by F. Glatz. Institut of History Hung. Acad. Scienc., Bp. 1990. II. 11-20. l.

Wykład pradziejów Wegierskich w Gesta Hungarorum Szymona Kézaiego, 1282-1285. *Kwartalnik Historyczny* 88 (1990) 4. szám. 35-62. l.

1991

Minden hatodik magyar halt meg. Részlet Az utolsó Árpádok-ból. *Népszabadság* 69 (1991) 80. szám. 23. l. (Bevezette: Engel Pál)

Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Bibó emlékkönyv. Századvég*; Bern: EPMSZ, Bp. 1991. 161-218. l.

1992

A lepusztult ország, 1242. *História* 14 (1992) 9. szám. 8-9. l. (Részlet Az utolsó Árpádok-ból)

A magyar nemzeti tudat kialakulása (Két tanulmány a kérdés előtörténetéből). (Szerk. Zimonyi István. JATE, Szeged 1992. (Magyar őstörténelmi könyvtár 7.) 330. l.

1993

Az utolsó Árpádok. História—MTA Történettudományi Intézete, Bp. 1993. (História könyvtár. Monográfiák 1.) 399 l.

Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. *Történelmi Szemle* 35 (1993) 1-2. szám 1-57. l.

E számunk szerzői

ENYEDI SÁNDOR	kandidátus, tudományos főmunkatárs (Kelet-Európa Intézet)
FAZEKAS ISTVÁN	levéltáros (Magyar Országos Levéltár)
REMPORT ZOLTÁN	nyugdíjas mérnök
SIPOS PÉTER	kandidátus, tudományos tanácsadó (MTA TTI)
SZARKA LÁSZLÓ	kandidátus, tudományos munkatárs (MTA TTI)
SZÚCS JENŐ (1928–1988)	a tört. tud. doktora, főosztályvezető (MTA TTI)
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY	kandidátus, tudományos munkatárs (MTA TTI)

MTA TTI = A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Bp.)

Kiadja
MTA Történettudományi Intézet

Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
HU ISSN 0040–9634

A szerkesztési, tördelési munkálatokat az
MTA Történettudományi Intézete
számítógépes kiadványcsoportja végezte
Felelős vezető: Burucs Kornélia
Tördelőszerkesztő: Turcsán Anita

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 155-8539)
és az Akadémiai Kiadó Stúdió
(1368 Budapest, Váci utca 22., telefon: 118-5881)
és a Magiszter (1052 Budapest,
Városház utca 1., telefon: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti
a *KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat*
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

93|3.4

43a

TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ *KOSÁRY DOMOKOS*
A GÖRGEY-KÉRDÉS

■ *HIDAS I. PÉTER*
PACIFIKÁLÁS

■ *TILKOVSZKY LORÁNT*
BLEYER JAKAB PORTRÉJA

■ *GECSÉNYI LAJOS*
AZ EDLASPERG-ÜGY

■ NIEDERHAUSER EMIL MŰVEINEK
BIBLIOGRÁFIÁJA

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXV. ÉVFOLYAM, 1993. 3-4. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), PÓTÓ JÁNOS (olvasószerkesztő),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerkesztő)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA,
KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZAKÁLY FERENC,
SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Kosáry Domokos: A Görgey-kérdés a két háború között	205
Hidas I. Péter: Pacifikálás (Ferenc József hadserege Magyarországon, 1849–1859)	243
Tilkovszky Loránt: A Bleyer-portré problematikus vonásai	259

ARCOK, ÉLETKÉPEK

Geccsényi Lajos: Az Edlaspereg-ügy (A magyar kereskedők bécsi kapcsolati a 16. század első felében)	279
Ivanics Mária: A zsitvatoroki békéhez vezető út (Az 1599. évi béketárgyalások)	297

DOKUMENTUM

Szászi Ferenc: Adatok a magyar kivándorlás történetéhez, 1945–1989	313
--	-----

MŰHELY

Borhi László: Az amerikai diplomácia és a szovjet politikai-gazdasági térnyerés Magyarországon	339
--	-----

ÉLETMŰ

Niederhauser Emil műveinek bibliográfiája (70. születésnapja alkalmából)	361
--	-----

KOSÁRY DOMOKOS

A GÖRGEY-KÉRDÉS A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTT

Az újjáépülő, régi Magyarországot az első világháború iszonyú vihara végül összetörte. Azt a kedvező pozíciót, amelyet — nagyrészt éppen 1848/49, a forradalom és szabadságharc erőfeszítésének, kockázatvállalásának eredményeként — 1867-ben sikerült kivívnia, az ország csak egy fél évszázadig őrizhette meg. Együtt bukott el a Habsburg Monarchiával, amely oly gyakran volt ellenfele, kelepccéje, de máskor, főleg az utolsó szakaszban, védő kerete is, és amelyet, annyi belső probléma és baljós prófécia ellenére, elég meglepő módon, csak a központi hatalmak katonai veresége, a nemzetközi politika erőviszonyainak teljes átfordulása tudott négy kemény háborús év után szétzilálni.

1848 történelmi fordulata persze már felvetette azokat a nagy belső problémákat is, amelyek Magyarország társadalmi struktúrájából és ugyancsak soknemzetiségű voltából adódtak. S ezek nem enyhültek az évtizedek során, hanem — éppen ellenkezőleg — egyre nőttek. Annyival is inkább, mivel azok az újabb nemzedékek, amelyeket fiatalon ért 1849-től a bukás és az elnyomatás sokkhatása, nem tudtak e problémákkal reálisan szembenézni, elődeik kísérleteiből kellő tanulságokat levonni, hanem sértetten vagy önelégülten, a nacionalizmus díszleteivel próbálták a bajokat eltakarni. A „függetlenségi” meg a „hatvanhetes” politika jel-szavain, 1848/49 torz mitológiáján, a nemzeti romantika illúzióin és — nem utolsósorban — Görgey „árulásán” vitatkoztak a valóban súlyosbodó nemzetiségi kérdés és birtokviszonyok helyett. Készségtelenségük és mulasztásuk abban, hogy a lényeges kihívásokra érvényes válaszokat próbáljanak találni, maga is hozzájárult ahhoz, ami velük s az országgal történt a háború befejezésekor. Így jött el az újabb történelmi sokkhatás: az ország, a nemzet szétszakadása, a nyomorúság, a kétségbeesett politikai akciók kilengése balra és jobbra, menekülő hada, nemzetközi elszigeteltség. E mélységből kellett az országnak ismét, lassan, nehezen, kiemelkednie.

Az új problémák a korábbiakat — érthető módon — félretolták. A fő viták más területekre helyeződtek át, hiszen megszűnt a Habsburg Monarchia és egyben közjogi kapcsolatunk Ausztriával. A függetlenséget elnyertük, bár inkább csak sovány látszatvigaszként, olyan viszonyok között, amikor az döfött belénk, aki akart, és amikor a széttagolt, megosztott Kelet-Közép-Európa új, védtelen

Mutatvány a szerző „A Görgey-kérdés története” című, a Századvég Kiadónál megjelenő monográfiájából. A Történelmi Szemle szerkesztősége ezt az alkalmat is megragadja, hogy a 80. születésnapját alkotóereje teljében ünneplő Kosáry Domokost ezúton is tisztelettel és szeretettel köszöntse.

kisállamait rövidesen maga alá szorította előbb az egyik, majd a másik szomszéd nagyhatalom a maga önkényuralmi rendszerével.

A forradalom és szabadságharc megítélése mindenestre kiszabadult a pártpolitika közvetlen függéséből. Ezen a téren a korábbi nagy politikai nyomás *már* nem, a később eljövendő pedig *még* nem érvényesült. Ugyanakkor az addig zár alatt tartott bécsi levéltári anyag megnyitása következtében a jelentős, új forrás- adatok egész tömege vált hozzáférhetővé. Végül, de nem utolsósorban pedig az új magyar kultúrpolitika, amelyet gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter kezdeményezett, egyebek közt a történetírásnak is segítséget, sőt egyenesen lökést adott ahhoz, hogy hozzáférjen újabb kori történetünk olyan főbb kérdéseinek szakmai elemzéséhez, mindenekelőtt forrásainak feltárásához, amelyek ismerete hozzájárulhat a jelen folyamatainak jobb megértéséhez is.

A szabadságharc és az első világháború vége közt, e hosszú időszakon át, a forradalom és szabadságharc, 1848/49 témáival foglalkozó kiadványok, cikkek, nyomtatott közlemények valóságos özöne látott napvilágot. De ha ezeket áttekintjük, világosan kitűnik, hogy nem készült el velük és általuk a nagy történelmi forduló valóságghű képe. A mindent a jó és a gonosz antagonizmusában ábrázoló sablon uralkodott bennük anélkül, hogy az emberek végül hittek volna a múlt sokat emlegetett nagyszerűségében. Erről a hagyományos képről is leoptak az eredeti, szenvedélyesen élénk színek, és csak az üres váz maradt belőle, fakult aranyozásával és szövirágaival. A Kossuth nevét zászlajára tűző politikai irány a szabadságharc katonai dicsőségét kérdőjelezte meg Görgey mindenáron való kisebbsítésével. A másik oldal pedig éppoly meggyőző erővel azt igyekezett belevinni a köztudatba, hogy a politikai vezetés valójában nem volt más, mint hiú színjátás és üres komédia. Mindez a glóriás hazafiság, a nemzeti kegyelet és a múlt dicsősége jegyében történt így.

Miközben sikerült így módon mindkét oldalról kiábrándulást kelteni, a komoly kutatás hiánya miatt szinte feledésbe merült a 48-as kor rendkívüli jelentőségű kérdéseinek egész sora. Ezek rendszerint elsikkadtak, háttérbe szorultak az „árulás” körüli viták mögött. Elmélyült kutatómunka helyett az ellenfelek fő törekvése kimerült abban, hogy egymás hőseit minél jobban „leleplezzék”. Ilyen körülmények között a múlt annyiszor emlegetett nagyszerűsége közhellyé, üres szólamná süllyedt, amely nagyrészt elvesztette hitelét. Az ábrázolás giccs lett, s ezért annak nézték az eredeti valóságot is.

Most tehát, új időszakba lépve, főleg azt kell nyomon követnünk, hogy mennyiben indult meg e hibák kijavítása, és mennyiben jöttek létre annak feltételei, hogy az elavult sablonokat félretolva végre megszülessék 1848/49 új, olyan ábrázolása, amely a valóságnak jobban megfelel.

A múlt és jelen viszonyait mérlegelve vizsgálta meg „negyvennyolcas történetünk” adott helyzetét a magyar történetírás új irányzatának vezető alakja, Szekfű Gyula.¹ Kezdte azzal, hogy a szabadságharc történetének nincs megfelelő, modern szakmai feldolgozása. Horváth Mihály műve ugyanis, bár — kivételesen — jeles történetírótól származott, a modern igényeknek már nem tud megfelelni. De még a jelentősebb forráskiadványok is hiányoznak. „A magyar történetírás

1 Szekfű Gyula: Negyvennyolcas történetünk mai állása. Napkelet 1924. 243–253.

félszázadon át nem nyúlt újabkori történetünk legdicsőbb napjaihoz: ujjainkon számlálhatjuk el, ami e téren történt”, s aki többet akar tudni, kénytelen külföldi, német munkákhoz folyamodni. E „lehangoló elmaradtság” okát Szekfű, Péterfy Jenő nyomán, a „forradalmi pszichológia” hatásában fedezte fel, amely alól 67 hívei sem tudták magukat kivonni, és amely 1848/49 nagy sorsfordulatát „a Jó és Rossz, az Angyal és Mefisztó, Kossuth és Görgey egyéni személyes harcává” egyszerűsítette. Történetírásunk, ha fejlődött is közben, ehhez a tűzforró témához vonakodott kritikailag hozzányúlni, minek következtében „az emberek továbbra is a régi olajnyomatot bámulták”, amely csak kiábrándulást hozhatott és amelyet „Babits Mihály frt le szinte a miniator hűvös hűségével”:

*Közepén klasszikus bolt áll, bolt alatt koszorús oltár,
oltáron glória fény ül, bús allegória széllyül,
magas Hungária gyászban, Kossuth, igaz fia, lázban,
Petőfi önerét mártija, újjal a hon nevét áldja,
– mily erő, mennyi láng, jellem, zsarnok Ausztria ellen, –
Fenn: lebegő ölyű, bús ág, nagy testű, bő öli múzsák...*

Mulasztásunk jóvátétele — folytatja Szekfű — „1918 óta vált lehetővé, mióta Ausztriától elszakadván, 48 és 67 ellentéte nem akadályozza többé nemzeti és tudományos életünk fejlődését. Ezzel egyidejűleg nyíltak meg a kutatás előtt a nagy bécsi levéltárak, melyekben megtaláljuk mind a 48-as forradalmi, mind az egykorú császári hatóságok és katonai alakulatok irattárait; ezek a gyűjtemények, a szintén azóta megnyitott Országos Levéltári, nagy kiterjedésű hivatalos anyaggal és a Nemzeti Múzeum nevezetes irataival együtt elég gazdagok arra, hogy belőlük teljesen rekonstruálhassuk 48-at és 49-et, eredeti pompázó, majd gyászfekete színeikben. Harmadik döntő momentum az, hogy a Magyar Történelmi Társulat élére oly egyéniség került, aki egész figyelmét tudományos műlasztásaink pótlására fordítva, szakembereinket, e széciszórt nyáját, egybetömrítette és ellátta azzal a tisztán tudományos ... programmal, melyet évtizedek óta sajnosan nélkülözünk.”

Klebelsberg figyelmét — hiszen róla van szó — 1848 története sem került el. „Hiszen nem kevesebbről van szó, mint hogy egy ízléstelen olajnyomat helyett a valóságot, a magas emberi, a fényes magyar valóságot ássuk ki a levéltárakból. Negyvennyolcnak tündöklése még évtizedekkel a bukás után is magával ragadta, lebilincselte a franciákat, angolokat, Amerikát; nevetséges és egyúttal szégyenletes volna, ha most mi magunk nem tudnók megtalálni azt a perspektívát, melyből nézve ez a kor is szívrünkhez szól” úgy, mint más, régebbi korszakok. A teljes, átfogó feldolgozáshoz persze, első lépésként, „módszeres előmunkálatok”, forrás-publikációk kelleneek.

Ez a feltáró munka valóban meg is indult a húszas évek elején, hamar félretelva minden olyan „szédelgő” kísérletet, amely az új adatok hozzáférhetővé tételét üres szenzációkeltésre próbálta felhasználni.² A program fontos feladatként jelölte meg a Batthyány-kormány, az Országos Honvédelmi Bizottmány, Kossuth kor-

2 Szekfű Gyula: Szédelgés a bécsi levéltár állítólagos anyagával. Új Nemzedék 1923. dec. 16.

mányzó elnöksége és a Szemere-kormány, tehát a felső politikai vezetés iratainak közzétételét, megfelelő bevezetések és jegyzetek kíséretében. A kiadványok megjelentetésére a Magyar Történelmi Társulat új Fontes-sorozata nyújtott lehetőséget, amely éppen Magyarország újabb kori történeti forrásainak közzététele céljából indult egykoriban. A fontos teendők elindítására korabeli történészeink nesztora, Károlyi Árpád (1853–1940), a bécsi állami levéltár volt főigazgatója kapott felkérést, aki a következő évek során fel is dolgozta Batthyány Lajos főbenjáró perének és az 1848. áprilisi törvények létrejöttének történetét.³ E köteteknél azonban jóval korábban láttak napvilágot azok a munkák, amelyekben a bécsi kutatási programba ugyancsak bekapcsolódó Steier Lajos (1885–1938) tette közzé a szabadságharcra és Görgey szerepére vonatkozó, addig zömmel ismeretlen forrásokat. Steier tulajdonképpen nem történész volt, hanem politikai publicista, aki főleg a szlovák-kérdés specialistájaként tűnt fel még az első világháború előtt.⁴

E témakörhöz kapcsolódott a szabadságharcra foglalkozó első kiadványa is. Ebben Beniczky Lajos egykori bányavidéki kormánybiztos és honvéd ezredes Bécsben általa felfedezett, terjedelmes német emlékiratát tette közzé,⁵ amely sok, addig homályban maradt mozzanatra vetett fényt. Bevezető tanulmányában Steier bőven foglalkozott a Görgey-kérdéssel is, amelyet az elavult, sablonos nézeteiket félretéve, lehetőleg pártatlanul igyekezett megközelíteni. Munkája elsőnek készült el és jelent meg a Fontes-sorozat negyvennyolcas tárgyú kötetei közül. Ezt a tényt Szekfű Gyula oly fontosnak tartotta, hogy a könyvről maga írt recenziót a *Napkelet* hasábjain, és egyben nagyfűvű áttekintést negyvennyolcas történetünk alakulásáról és helyzetéről, amelyet fent már idéztünk.⁶ Véleményét azért is érdemes bővebben ismertetnünk, mivel a Görgey-kérdésről, amelynek feldolgozása tervével egy időben maga is foglalkozott,⁷ nézeteit éppen ebben az írásában fejtette ki külön, a legrészletesebben. Szekfű, aki mint modernebb, polgári szemléletű történetíró annak idején maga is a nemesi nacionalista romantika hívei támadásainak pergőtüzébe került, elítélte a korábbi függetlenségi pártpolitikát és az általa képviselt árulási vádat.

Most, a forradalmak után, az új korszak küszöbén, nagy hatású könyve: a *Három nemzedék* hasábjain, elkészítve az elmúlt évszázad mérlegét, a konzervatív reform jegyében Széchenyit állította követendő mintaképül a nemzet elé Kossuth

3 *Károlyi Árpád*: Németujvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pere. I–II. Bp. 1932.

4 Steier szerepére: *Glatz Ferenc*: Történetíró és politika. Bp. 1980. 26–29. Steier önéletrajza (feltehetően az 1930-as évek elejéről): MTAK Ms. 662/E. Utóbb ugyanő a Fontes-sorozat számára külön feldolgozta a szlovák-kérdés történetét a forradalom és szabadságharc alatt: *Steier Lajos*: A tót nemzetiségi kérdés története 1848–49-ben. I–II. Bp. 1937.

5 *Steier Lajos* (kiad., bev.): Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról. Bp. 1924. Ism. *Szekfű Gyula*: *Napkelet* 1924. 243–253; és *uő.*: Egy 48-as kormánybiztos visszaemlékezései. Új Nemzedék 1924. 46. sz. [*Gyalóky Jenő*]: Hadtörténelmi Közlemények 1924. 325–327. *Miskolczi Gyula*: Századok 1925/26. 297–301.

6 *Szekfű Gyula*: *Napkelet* 1924. 243–253.

7 *Dénes Iván Zoltán*: A realitás illúziója. Bp. 1976. 151. *Hermann Róbert*: Görgei váci manifesztumának historiográfiája. Századok 1987. 876. (Ez utóbbi tanulmány igen jó áttekintését nyújtja a nézetek alakulásának időszakunkban.)

és a liberalizmus helyett, mely utóbbin azonban elsősorban inkább a liberális színezetű nemesi nacionalizmust értette és főleg annak bírálatát végezte el.⁸ Szekfű igen fontosnak tartotta a szabadságharc történetének új, modern feldolgozását, megtisztítását az elavult sablonoktól, és egyben a Görgey-kérdés reális elemzését. Ezért üdvözölte a Beniczky-kötetet is, mint „szellőt” abból, hogy „mi mindent fogunk kapni, ha levéltárainkban, nem pedig forradalmi dogmákban kutatjuk 48-as történetünket”. Az emlékiratban — folytatja — az „eleven élet pulzusa lüktet”, az ismert politikusok és tisztek mellett „csapatvezérek, nemzetőrök, kaszás népfelkelők, bányaakadémikusok” lépnek elélnk, „mindnyájan élők, nem pedig papírossá avultak”, s a szlovákok közül azok, akik Bécs támogatását keresték, meg azok, jóval többen, akik a szabadságharc ügyéhez csatlakoztak. Beniczky, aki a téli hadjárattól a tavaszi eseményeken, így Kápolnán, Tiszafüreden át a nyári levonulásig Görgey táborában tartózkodott, és nemegyszer békítő, közvetítő szerepet vitt a tábornok és Kossuth között, míg végül pedig egyike volt azoknak, akik a kormány békeajánlatát vitték az orosz hadvezetéshez, számos olyan mozzanatot, megfigyelést örökített meg, amely segíthet Görgey szerepét jobban megismerni, megérteni.

Ezekből Szekfű azt a tanútságot vonja le, hogy „Görgey katona volt, nem politikus, és csak akkor politizált, mikor erre a hadsereg együttartása érdekében szüksége volt”, így a váci proklamáció esetében, amelyet „tisztn és kizárólag azért adott ki, hogy a harc legitim célja hangoztatásával a forradalmi lépésektől irtózó, mert esküjükhöz hívt tiszteit együtt tartsa”. Kossuth viszont emiatt idegedett el tőle, és gyanúját csak növelte „a felvidéki téli hadmenet”, amelyet Görgey az ő óhaja ellenére tett meg. „A Görgey–Kossuth ellentét, ebben a stádiumában, tárgyilagosan, kívülről nézve, még nem egyéb, mint az inkább polgári összetételű központi vezetés és a tisztán katonai szempontokat néző fővezérnek éppen nem szokatlan, majd minden hadjáratban megfigyelhető ellentéte.” De Kossuth érzékeny idegrendszerében „már ekkor is ott kísértett az árulás gyanúja”. Kormánybiztosokat küldött a tábornok ellenőrzésére, akik azonban sorra felhagytak kezdeti bizalmatlanságukkal, és igyekeztek meggyőzni Kossuthot is gyanúja alaptalanságáról. Kossuth bizalmatlansága okozta Dembiński fővezéri kinevezését, „szabadságharcunk e legszerencsétlenebb katonai rendelkezését”. Görgey általában „nem elegyedett a kormány dolgaiba, s ez neki nagy hibája volt. Nem használta fel a győztes hadvezér hatalmát arra, hogy a kormányra befolyást gyakoroljon, annak a hadsereg szempontjából káros tényeit csírájukban elfojtsa. Ő csak akkor lépett fel, mikor egy-egy kormányrendekezés készen volt”, és csak akkor, a bevégzett tény után „követelte annak visszavonását, jóvátételét, amibe viszont Kossuth nem mehetett bele a kormány tekintélyének veszedelme, megaláztatása nélkül”. A tisztek ilyen „utólagos állásfoglalása” távolította el Dembińskit a sereg éléről, mielőtt az kivihette volna tervét: Görgey és Klapka eltávolítását. Hasonló, még nehezebb probléma merült fel utóbb, a Függetlenségi Nyilatkozattal, illetve esetleges visszavonásának tervével kapcsolatban. „A kiigyezés lehetősége 1849 tavaszán csakugyan eltűnt”, és Görgey a seregét „a győzelem hite nélkül vezette vissza a Tiszántúlra, óvatosan, kímélve, veszettség nél-

8 Szekfű történetírói irányzatára: *Kosáry Domokos: A magyar történetírás a két világháború között. In: Uő.: A történelem veszedelmei. Bp. 1987. 321–355.*

kül". Útközben jelent meg nála Szunyogh Rudolf képviselő, aki a szegedi országgyűlés többségére hivatkozva neki ajánlotta fel a fővezérséget, sőt a diktátorságot. „A jelenlevő tisztek közül Beniczky figyelmeztette Görgeyt, hogy a diktatúra késő, már nem lehet ura a helyzetnek, és keserűen vetette szemére, hogy a megegyezés minden alkalmát elszalasztotta. E vita folyamán Görgey kifejezte azt a reményét, hogy a seregnek az orosz intervenció fogja a békét és amnesztiát meghozni.”

Beniczky itt — folytatja Szekfű — „Görgeynek egyetlen sebezhető oldalát érintette: amíg egyezkedni lehetett volna, addig harcolt, kizárólag a hadsereggel törődött és a politikát átengedte Kossuthnak, kiről tudhatta, hogy nem fog egyezkedni, már csak kiirthatatlan optimizmusa miatt sem. Most pedig, amikor Görgey végre kénytelen kilépni a politika, az alkudozás terére, mindez késő már, és ahova bizalommal fordult, az oroszoknál, nincs elég erő és akarat a jóhiszemű ígéretek beváltására.” Az oroszokkal való érintkezéseket Beniczky pontosabban írja le, mint Görgey István, főleg az utolsó követség, a békeajánlat ügyét, Frolov tábornok biztató kijelentéseit. „Annyi bizonyos, hogy Görgey és haditanácsa hitték, hogy az orosz meg fogja védeni a hadsereget Ausztria bosszúja elől.” Ezt elősegítette, hogy tudtak Haynau véres, könyörtelen bosszúvágáról, amelyről Steier megdöbbenő levélrészleteket, idézeteket közöl. Steier szerint Görgey „tisztán látta, hogy Haynautól csak vérengzés várható, ezért tette le az orosz előtt a fegyvert”. De — teszi hozzá Szekfű — „ezt tekintetbe is véve, még mindig nem látjuk egész világosan, miért hitt a személetes Görgey az orosz közbenjárás sikerében oly erősen, holott egyebütt nem volt szokása az önáltatás”. Reméljük azonban, „Steier Lajosnak a mai nehéz nyomdai viszonyok közt is sikerülni fog azon fontos iratokat, melyeket főként Görgey pályájára, s az orosz intervenció történetére gyűjtött össze, lehetőleg a nagyközönségtől is élvezhető formában kiadni, hogy végre elkészíthessük Görgey lelkiállapotának analízisét a Világost megelőző napokból”. Végül is azonban „ami igazán nagyra teszi szabadságharcunkat, az ennek a mártírseregnek, a hallgatónak a másfél éves dicső küzdelme és végül nem kevésbé vértanú elmúlása”.

Steier valóban meglepően gyors munkatempóval dolgozott. Beniczky-kötete még meg sem látta a napvilágot, amikor már összeállította kéziratban első részét annak az új, külön vállalkozásnak, amely *A szabadságharc revidált története* cím alatt három részben, négy egymást folytató kötetben tárta a közönség elé az ő levéltári kutatásainak eredményeit, a frissen hozzáférhetővé vált iratokat, leveleket. Az I. kötet Görgey és Kossuth viszonyát tárgyalta a váci proklamációig.⁹ A II. kötet 1849 tavaszi eseményeit a trónfosztás előtt és után.¹⁰ A III. és IV. kötet — vagyis együtt a harmadik rész — pedig az orosz intervenció következményeit, az osztrák és az orosz hadvezetés viszonyát, ellentéteit, a nyári hadjárat történetét a tragikus befejezésig.¹¹ Steier vállalkozásának jelentőségét akkor is el kell ismerünk, ha tudjuk, hogy ő, mint autodidakta kutató, itt, a Fontes-sorozat szigorú

9 Steier Lajos: Görgey és Kossuth. Ismeretlen adalékok az 1848/9. szabadságharc történetében. Bp. é. n. [1924]. (A szabadságharc revidált története 1.) Ism. Gulyás Sándor: Protestáns Szemle 1925. 181–183. Tóth László: Századok 1925/26. 188–193. Hatvany Lajos: Nyugat 1925. I. 284–294. Saceláry Pál: Nemzeti Újság 1926. 172. sz. Turi Béla: Nemzeti Újság 1926. 294. sz. Lengyel L.: Pester Lloyd 1926. 159. sz.

10 Steier Lajos: Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei. Bp. é. n. [1925]. (A szabadságharc revidált története 2.) Ism. Tóth László: Századok 1925/26. 188–193.

11 Steier Lajos: Haynau és Paskievics. I–II. Bp. é. n. [1926]. (A szabadságharc revidált története 3–4.)

szakmai előírásaitól mentesülve, a képzett történészeknél nemcsak gyorsabban, hanem felületesebben is dolgozott. A szöveggözléseknél nem járt el azzal az aprólékos gondtal és filológiai pontossággal, amely a valódi historikusoktól elvárható. Továbbá a kiterjedt, korábbi irodalom adatainak kritikai átszűrésével sem igen foglalkozott, ha néhol fel is használt előző közléseket.¹² Végül, de nem utolsósorban pedig hosszú — olykor túlzottan bőbeszédű — bevezető kommentárjaiban, az önálló véleményalkotás egyébként dicsérendő igényének jegyében, olykor hajlamos volt olyan elsietett, vitatható véleményeket képviselni, amelyek ugyancsak a kellő szakmai judícium hiányára vallanak. Pedig Steier egyébként a Kossuth–Görgey-viszonyt illetően pártatlanságra törekedett, érdemeket és hibákat egyaránt szóvá tett mindegyik oldalon. A szabályok lazább kezelése és a túl sietős általánosítási hajlam főleg az első kötetnél volt észlelhető, amely éppen ezért a történészszakma részéről jóval hűvösebb fogadtatásban részesült, mint a Szekfű által még nagy elismeréssel üdvözölt, előző, szakszerűbb kiadvány.

Az I. kötetben, jól érzékelve a kezdő Görgey bizonyos radikális jellegű vonásait, Steier ezek alapján nemcsak a szokásoktól eltérő módon jellemezte egyéniségét, hanem mindjárt azt az elméletet alakította ki, hogy Görgey eredetileg teljes mértékben „forradalmár” volt, aki a királyokat a nép zsarnokainak tartotta, tehát antidinasztikus és republikánus elveket vallott, csak a decemberi visszavonulás során csatlódott a nemzetben, 1849 nyarán pedig már irónikus pesszimizmussal ítélte meg a dolgokat. Valami ilyenféle átalakulásnak bizonyos jelei valóban felfedezhetők Görgeynél, miközben a türelmetlenül lelkes őrnagyból, Kossuth „életre-halálra kész” emberéből a jövőt végképp reménytelennek ítélő hadvezérré változott. Kérdés azonban, hogy helyes-e az elmélet kiindulása, és hogy milyen mértékű és jellegű volt ez az átalakulás. Pontosabban: mi szerepe volt ebben annak, hogy maguk a szabadságharc folytatásának objektív lehetőségei mutatkoztak mind felismerhetőbben reménytelennek. A „forradalmár” megjelölés azonban a huszas évek Magyarországon e jogos szakmai fenntartásokon túlmenően politikai és világnézeti okokból sem tűnt kívánatosnak azok számára, akik éppen a múlt vádjaitól akarták Görgey alakját megtisztítani. Steier álláspontjával a Szekfű baráti köréhez tartozó Miskolczy Gyula szállt vitába.¹³ Szerinte Görgey a valóságban mindig dinasztikus érzelmű volt és maradt, valódi hangja a váci proklamáció, igazi meggyőződése pedig az, amelyet emlékirataiban, utólag képvisel. Miskolczy kifejtette, hogy nem helyes egy-két olyan kiszakított megnyilatkozásból ítélünk, mint az ifjú, romantikus és szegény tisztként kilátástalan helyzete miatt elkeseredett Görgey kifakadása a királyok ellen 1843-ban. Majd folytatta azzal, hogy ha a szabadságharcnak mindkét vezető egyénisége forradalmár volt, akkor csak személyes okok választhatták el egymástól őket, mert egyébként „a forradalmak logikájától vezetve szabadon haladhattak a függetlenségi nyilatkozat felé”. A forradalmárelmélet, valóban túlzottnak tekinthető, ha nem is fedezzük fel a váci kiáltványban és utólagos megnyilatkozásaiban Görgey eredeti, igazi hangját.

Ugyancsak némileg aránytévesztő feltételezés volt Steier részéről az, hogy hadbírószági vallomása alapján, amely egyébként nem talált sok hitelt, Duschek

12 Steier részben újra közölt korábban szétszórtan megjelent iratokat is. Így a Borsod–Miskolci Múzeumban őrzött Szemere-levelezésből, amelyet Görgey István gyűjtéséből Seres László tett közzé: Magyar Figyelő 1912. 216, 297, 385.

13 Miskolczy Gyula: „Forradalmár” Görgey? Napkelet 1925. 246.

Ferenc volt pénzügyminisztert tekinti a szabadságharc igazi, legveszélyesebb áru-lójának. A hiba lényege nem annak eldöntésében rejlett, hogy Duschek mennyiben vitt valóban kétkulacos, kétszínű szerepet, hanem abban a túlzott feltételezésben, hogy ez a szerep ily döntő hatással lehetett és volt a szabadságharc sorsának alakulására, minden más hazai és külső tényezőn túlmenően.¹⁴

Az ilyen mozzanatoktól eltekintve azonban Steier, éppen az előtte feltáruló új anyag, a friss benyomások alapján Kossuth és Görgey viszonyának, majd ellentétének sokban találó, helyenként igen jó jellemzését nyújtja. Ahol szükségesnek látja, bátran alkalmaz kritikát mindkét féllel szemben. Bár részletes irodalmi apparátust nem használ, a Görgey ellen hagyományosan felhozott, sablonos vádakot éppúgy visszautasítja, mint Görgey István védőügyvédi fogásait és Kossuthal szemben lekicsinylő megjegyzéseit. Ha korábban — majd utóbb megint — nem győzték eléggé felpanaszolni és hibáztatni Görgey szembetűnő becsúgyát, ambíciót, Steier találon mutatott rá arra, hogy a valódi tehetségnek igenis joggal vágnia kell és lehet az erőit megillető szerep és pozíció után, és hogy alapjában véve ügybuzgalom és hazaszeretet vezette Görgeyt jó néhány olyan tettében is, amelyért utóbb százszor megvádolták, de amelyet egykor a sereg helyzete vagy más adott körülmény tett indokolhatóvá vagy éppen szükségessé. Steier ábrázolásában Görgey magános alakja élesen elválk a valóban császári szellemű, régi tisztektől és „elárvult szirtként áll a nagy morajlásban”, mert egyik félhez sem tartozik.¹⁵

Pedig hiányos szakmai, forráskritikai felkészültsége miatt Steier éppen itt követte el azt a tévedést, amellyel a kiadványait használó szerzőket egészen a legújabb időkig önkéntelenül sikerült félrevezetnie. A bécsi hadilevéltárban ugyanis talált, majd a trónfosztást tárgyaló, második kötetében közzétett két olyan memorandumot, amelyet Molnár Ferdinánd alezredes, Görgey fővezéri irodájának vezetője állítólag a trónfosztás hírére Léván, április 18-án, illetve Komáromban, április 27-én fogalmazott és adott át Görgeynek. Ezekben Molnár a tisztikar nevében élesen kirohan a Függetlenségi Nyilatkozat ellen, a kormány feloszlatására, Kossuth lemondatására és „Ausztriával folytatandó kibékítő értekezésre” szólítja fel Görgeyt. Azt javasolja, hogy a nyugati határra vonulva kezdjék meg a titkos béketárgyalásokat, mégpedig úgy, hogy ha az 1848-i alkotmányt „nem is lehetne egész terjedelmében elérni”, akkor fel kellene adni az önálló magyar pénzügyi és hadügyi vezetést, és „az összmonarchiához és Bécs fővárosához való csatlakozást fel kell ajánlani”. Ez bizony jóval túlment a váci proklamáción, amelyre az első memorandum külön is hivatkozott, és nemcsak az 1848. évi vívmányok egy részéről való lemondást javasolt, még hozzá a győzelmek után, hanem nyílt, fegyveres fellépést is a polgári kormányzat ellen. Ilyesmiért az előterjesztőnek, ha nincs meggyőződve a kedvező fogadtatásról, fel kellett készülnie arra, hogy azonnal haditörvényszék elé kerül. Nem került, és ez — látszólag — még kiismerhetetlenebb, még ellentmondásosabb színben tüntette fel Görgey eljárását, aki — mint tudjuk — Léván gúnyos megjegyzéseket tett az olyan „sárga-fekete” tisztokról, akik a függetlenséget nem helyeslik, majd pedig a leghatározottabb hangnemben,

14 Duschek vallomására és szerepére ld. *Steier L.: A szabadságharc revideált története* i. m. 284–301.

15 I. m. 2. 297. Molnár Ferdinánd két memoranduma: i. m. 2. 214–217, 252–254. Ezek utólagos hamisítvány voltát kimutatta újabban *Hermann Róbert: Molnár Ferdinánd alezredes memoranduma*. Magyar Tudomány 1993. 1403–1411.

kiáltványban szólította fel seregét az Ausztria és a dinasztia elleni harc folytatására. A történészek — e sorok írójával együtt — hitelesnek fogadták el Steier közléseit, és az ellentmondást azzal próbálták magyarázni, hogy Görgey a sereg, a tisztikar egységét próbálta megmenteni a küzdelem folytatása érdekében, egyrészt a haditörvényszéki eljárás mellőzése, másrészt a kiáltvány közzététele által, és feltételezték, hogy egyebek közt azért sem folytatta előnyomulását a nyugati határ felé, mert Molnárék ott akarták a tárgyalásokat megkezdeni. E magyarázatokra azonban immár semmi szükség nincs, amióta Hermann Róbert az eredeti szövegekből mind formai, mind tartalmi jegeik alapján meggyőzően kimutatta, hogy utólagos hamisítványok, amelyeket Molnár Ferdinánd, valótlán iktatószámmal ellátva, később, akkor csempészett a császári főszereg (és nem a magyar sereg) iratai közé, amikor 1850-ben, megkegyelmeztetése érdekében, más volt honvédtisztekkel együtt, hajlandó volt Ramming alezredesnek a nyári osztrák hadjáratról készülő munkája megírásában segítségére lenni. Célja ezzel nyilvánvalóan az volt, hogy saját és tisztársai tetteinek megítélését osztrák részről kedvezőbbé tegye. Steier nemcsak e kis manőver elég árulkodó jeleit nem vette észre, hanem a memorandumokat végig a VII. hadtest egész tisztikara állásfoglalásaként kezelte, ami akkor is hiba lett volna, ha hiteles szövegekről lett volna szó.

Steier munkáiban az eseménytörténet sok színes, érdekes részlete mögött általában, már a forrásanyag jellegéből következőleg is, kissé háttérbe szorulnak, elmosódnak a politikai fejlődés összefüggései, az irányzatok főbb vonulatai, így az eltérések 1848 és 1849 között. Márpedig a részletek is csak ezek nagyobb keretében elhelyezve válnak tényleg értelmezhetővé. A politikai irányzatok dolgában Steier szemmel láthatólag maga sem mindenütt volt azonos állásponton önmagával. Ez különösen utolsó két kötetében figyelhető meg, amely a küzdelem végső szakaszát és az orosz intervenció következményeit tárgyalja. Steier itt előbb kiemeli, hogy „a szentesített alkotmányhoz való hűség az alkotmányos király iránti hűséget is feltételezte”, másutt viszont Görgey Istvánnal vitázva azt állítja, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat még nem jelentette a békére való hajlandóság elvetését, „de nem jelentette az 1848-iki alkotmány megtagadását sem”.¹⁶ E két kötetnek különösen azok az adatai fontosak, amelyek az osztrák és az orosz hadvezetés, közelebbről Haynau és Paszkevicz ellentéteit mutatják be, azzal együtt, hogy Paszkevicz valóban megpróbált a maga módján fellépni a magyar főtiszteknek adandó kegyelem érdekében, de próbálkozása eredménytelennek bizonyult, Haynau bosszúvágyán megtört. Steier egyébként elmarasztalja Görgeyt azért, hogy Világos után, már az oroszok hadifoglyaként, nem tanúsított keményebb magatartást, ellenkezést Paszkevicsszel szemben, Kossuthot pedig azért, hogy az utolsó hetekben, összefüggő és világos elképzelések híján, kapkodva váltogatta mind hadterveit, a levonulást választva a komáromi összpontosítás helyett, mind pedig fővezérjelöltjeit, Mészárosról Perczelen át Bem Józsefíg, de kikerülve Görgeyt.¹⁷

Mindent összevéve: amíg nem kerül sor a bő forrásanyag új, teljesebb és szakszerűbb közzétételére, addig Steier e munkái kutatóink számára nélkülözhetetlenek maradnak. Akkoriban pedig elősegítették új, összefoglaló munkák megalapozását, és azt is, hogy a társadalomban a szabadságharc megítélése realisabb,

16 Steier L.: A szabadságharc revidált története i. m. 4. 11 és 82.

17 I. m. 3. 173.

megalapozatlan vádaktól mentesebb legyen. Hatásuk — tévedéseik hatása is — sok különböző frászműben volt felfedezhető a most következő évek során. S azt is mindjárt hozzátehetjük, hogy újszerű részleteikkel a szélesebb közönség körében általában nagyobb visszhangot keltettek, mint a szűkebb szakma jó néhány saját produktuma. Az I. kötet megjelenésekor Hatvany Lajos a *Nyugat* hasábjain megírtálta ugyan Steier elnagyolt következtetéseit a fiatal Görgey forradalmi jelleméről, de felhasználta az alkalmat arra, hogy újból elmesélje Görgeyvel való találkozását a század elején, Gyulai Pál otthonában.¹⁸ De azt most — érdekes módon — egy kissé más hangszerelésben adta elő, mint korábban. Akkor némi iróniával idézte az agg Görgeyt, amint megtört, véreres szemének egykori — rég elmúlt — kemény, vérfagyasztó pillantását emlegette.¹⁹ Most, utólag, több tisztelettel, mondhatni igazat ad neki: „És az öreg, rettentő kék szemével, melyet az aggság piros erei futottak át”, sorra ránézett az asztalnál ülőkre, „a ház gazdájára, Lévay Józsefre, meg reám, akkor még ifjú barnára”, és „megdermedt bennem a vér. Nem lehetett kibírni ezt a diktátori nézést.” Görgey ugyanis „parancsolónak született, katonának”. Kossuth Görgeyben „mindazokat a tulajdonságokat bámulja, melyek belőle hiányzanak”. A decemberi visszavonuláskor — a könyv témájához visszatérve — Kossuth „lehetetlent akar”: győzelmet, csatát. Görgey ellenáll az óhajnak, mert tudja, hogy vereséget hozna, Perczel nem. Ezt a bajt „Kossuthnak köszönhette az ország. S mégis ekkor éri Görgeyt az árulás vádja Perczel részéről először. Oktalanul, ezt mondanunk sem kell.” Hatvany konklúziója: „A forradalmas kis ország ügye eleve veszve volt.” A végzetet „Kossuth és Görgey együttes genialitása sem tartóztathatta volna föl”, de ellentétük siettette azt. Személyükben „a magyar lelkesedés és a magyar józanság” csapott össze.

Közben azonban, kevesebb figyelmet keltve, néhány más közlemény is megjelent, méghozzá — néhány kisebb sajtóközleményt leszámítva²⁰ — főleg hadtörténészek tollából. Pilch Jenő (1872–1937) volt ludovikai tanár, az Akadémia tagja, az általa szerkesztett *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain Karsa Ferenc egykori honvéd főhadnagy emlékezéseiből tett közzé néhány részletet, amellyel — egyebek között — Görgey jellemzéséhez nyújtott újabb pozitív vonásokat.²¹ Berkó István (1880–?) hadtörténész előbb a fel-dunai hadtest visszavonulását elemezte a bányavárosok felé 1849 elején,²² majd pedig nehézkesen fogalmazott, de megbíz-

18 *Hatvany Lajos*: Kossuth és Görgey. *Nyugat* 1925. I. 284–294.

19 *Ld. Hatvany Lajos*: Gyulai Pál estéje. Tanulmányok, emlékezések. Bp. 1960. 100–109. Vö. *Papp Ferenc*: Gyulay Pál. II. Bp. 1941. 598–600., 650.

20 *Tábori Kornél*: Kossuth Lajos ismeretlen levele Csányi Lászlóhoz. *Új Magyar Szemle* 1921. 219. [*Emil Kumlík*]: Kossuth's Friedensangebot vor dem Zusammenbruch des Nationalheeres. *Pester Lloyd* 1924. 215. sz.

21 *Pilch Jenő*: Háborúba megyek. Töredék Karsa Ferenc honvéd főhadnagy naplójából. *Hadtörténelmi Közlemények* 1922–1923. 155–161; *uő*: Adalékok Görgey Artúr élet- és jellemrajzához. Töredék szentkirályszabadjai Karsa Ferenc 1848–1849-i honvéd főhadnagy naplójából. Uo. 1922–1923. 268–289. Utóbb ugyancsak *Pilch Jenő*: Világos után. Töredék szentkirályszabadjai Karsa Ferenc 1848/49-i honvéd főhadnagy naplójából. Uo. 1927. 104–114, 229–238. Karsa Ferenc (1827–1912) kéziratosa visszaemlékezései: A körültem és velem 1848. és 1849. években történt események. (Családi tulajdonban.) A Buda ostromára vonatkozó részletet kiadta ugyancsak *Pilch Jenő* (*Szózat* 1922. okt. 26.), majd újabban *Katona Tamás* (szerk.): Budavár bevételének emlékezete 1849. Bp. 1989. 158–186.

22 *Berkó István*: Görgei visszavonulása a bányavárosokba 1849 januárjában. *Magyar Katonai Közlöny* 1923. 78–92, 159–170.

ható leírást közölt, okmányok alapján, Görgey téli és tavaszi hadjáratának történetéről.²³ Egyik munkatársa, Rubint Dezső (1871–1945) altábornagy, a Hadilevéltár volt igazgatója, az 1849. április 10-i váci csata eseményeit foglalta össze.²⁴ Az egyre növekvő szakmai érdeklődést az is indokolta, hogy az új magyar honvédség, érthető módon, igyekezett saját történelmi előzményeit, nemzeti hagyományait bemutatni, és ezekért leginkább a szabadságharchoz kellett visszanyúlnia. S ezzel együtt Görgey alakjához is, akinek pozitív vonásait nem kellett többé pártpolitikai szű vádak kedvéért eltagadnia. Gyalókey Jenő ezredes, a jeles hadtörténész, akit az előző évtizedben még idéetlen támadások értek, amikor Görgey hadvezéri működését próbálta mérlegre vetni,²⁵ és aki azután inkább csak kisebb adalékokat közölt,²⁶ most éppen a legfőbb vitapontok egyikéről, az 1849. augusztus 2-i debreceni csatáról tarthatta meg akadémiai székfoglalóját, amely természetesen tanulmányként megjelent a *Hadtörténelmi Közleményekben* is.²⁷ Azt a főleg 1867 óta újra meg újra visszatérő vádat, amely szerint Görgey Debrecennél csatába küldte, majd cserbenhagyta, tehát szándékosan vereségnek tette ki Nagysándor hadtestét, most Gyalókey, szakszerű hadtörténeti kutatás eredményeként, teljesen megcáfolta. Tisztázta a körülményeket, ellenőrizte a vitában érdekelt Pongrácz István és mások állításait, a bécsi levéltárban megtalálta a Nagysándornak küldött igazi parancsot, amely a sokat emlegetett, állítólagos szövegtől lényegesen különbözött, és pontosan kimutatta, hogy Görgey akkor sem érhetett volna oda időben Debrecenbe, ha a sereg feladata lett volna, minden kockázat árán, az elővédet fedezni, és nem fordítva. Ezeket az eredményeket alátámasztotta, kiegészítő adatként, a csatában jelen volt Sillye Gábor kormánybiztos Kossuthhoz intézett jelentése is, amely valamivel utóbb ugyancsak a *Hadtörténelmi Közleményekben* látott napvilágot,²⁸ és amely semmi említést nem tesz arról, hogy a vereséget akkor, ott bárki is Görgeyt hibáztatta volna, hanem hibaként inkább azt rója fel, hogy a csata kezdetén Nagysándor „tisztjeinek nagy része a városban ebédelt”.

Tanulmánya elején Gyalókey találó vonásokkal jellemezte azt az elszomorító helyzetet, amelybe az elmúlt időszakban szabadságharcunk története került: az egész kérdés „elposványosodott” a Kossuth és Görgey körüli viták és az árulási vád miatt, és ezért egészen új megközelítésre szorul. „Nemzetünknek talán egy háborújáról sem írtak össze annyi valótlanúságot az olvasók hiszékenységében bízó krónikások, mint éppen az 1848–49. szabadságharcról.” Ennek egyik oka a levéltári anyag elzárt voltában kereshető. „Így tolódt el lassankint az érdeklődés

23 *Berkó István (és Rubint Dezső, Rédvay István, Breit József):* A feldunai hadtest visszavonulásának és az 1849. évi tavaszi hadjáratnak története. Bp. 1925. *Berkó* további tanulmányai: Az 1848–49. évi magyar szabadságharc olasz légiója. Bp. 1929. (Ism. *Szabó István*: Századok 1932. 100–101.) *uő*: Az 1848–49-es katonai műszavakról. Magyar Katonai Szemle 1940. 835–839.

24 *Rubint Dezső*: A váci ütközet, 1849. április 10. *Hadtörténelmi Közlemények* 1925. 70–90.

25 *Kacziány Géza*: Egy új Görgeivédő. Magyarország 1916. 357. sz.

26 *Gyalókey Jenő*: Magyar vezérkar terve 1848-ból. *Hadtörténelmi Közlemények* 1924. 165–168. *uő*: Aulich Lajos tábornok jelentése a cinkotai ütközetről, 1849. április 10. *Uo.* 1925. 534. *uő*: Schweidel József tábornok naplótöredéke, 1849. szeptember 3–21. *Uo.* 1928. 102–106.

27 *Gyalókey Jenő*: A debreceni ütközetről, 1849. augusztus 2. *Uo.* 1927. 48–82.

28 Sillye Gábor kormánybiztos jelentése a debreceni ütközetről, 1849. augusztus 3. *Uo.* 1943. 202–204.

súlypontja a nemzetnek az osztrákokkal, oroszokkal, meg a fellázadt nemzetiségekkel vívott élet-halál harcáról a két vezető férfiú, Kossuth és Görgey személyére, s a közöttük kifejlődött ellentétre.” Ennek feszegetése amúgy is „könnyebb téma volt, mint a hadműveletek tudományos tárgyalása”. Azon fordult meg minden, hogy „kinek hisznek jobban, a vádlónak-e, avagy a védőnek. Minthogy azonban a vádlott, közvetve vagy közvetlenül, legtöbbször az a Görgey volt, akinek a homlokára az árulás bélyegét kellett sütni: természetes, hogy a védőket a sokkal számosabb és hangosabb vádlók rövidesen letorkolták. Ennek az áldatlan tollharcnak főként a történelmi igazság adta meg az árát”.²⁹

A továbbiak során Gyalóky főleg a szabadságharc erdélyi eseményeivel foglalkozott. Így tisztázta azt, hogy az orosz csapatok első megjelenése Erdélyben, 1849 januárjában, még nem jelentette a cári intervenció megindulását.³⁰ Mások pedig különböző egyéb adalékokkal segítettek elő a történetek jobb megismerését.³¹ A „Magyar Királyi Hadilevéltár”, a mai Hadtörténelmi Levéltár jogelődje, ahol a bécsi hadilevéltárból 1927-ben átvett anyag mellett bizonyos, az Országos Levéltártól kapott iratok is elhelyezést nyertek, kezdett valamiféle — egyelőre szerény — szakmai műhellyé alakulni, amelyet a szabadságharcra foglalkozó kutatók természet szerint sorra felkerestek.³² A Kossuth-emigráció roppant anyagának feldolgozását, főleg az Országos Levéltárban őrzött Kossuth-iratok alapján, Hajnal István kezdte meg, aki a törökországi időszak első részéről igen alapos, kitűnő kötetet készített a Fontes-sorozat számára.³³ Ugyanakkor viszont más vonatkozásban a Kossuth-kutatás oly elhanyagolt állapotban volt, hogy Hegyaljai Kiss Géza jó szándékú életrajzi munkája, két kis kötetben,³⁴ eléggé igénytelen volta ellenére is komoly figyelmet keltett, bár szerzőjének inkább csak pártatlan népszerűsítés volt a célja, kívánsága pedig az, hogy a kérdéshez végre „hivatásos szakemberek nyuljanak”. A *Nyugat* hasábjain Móricz Zsigmond foglalkozott az „igen egyszerűen” írt életrajz nyomán hősénekként rendkívüli egyéniségével,³⁵ a szakmai bírálók pedig egyértelműen mind a komoly Kossuth-kutatás szükséges voltát hangsúlyozták a korábbi ünneplő frázisok helyett.³⁶ Mindenesetre elkészült egy

29 *Gyalóky J.*: A debreceni ütközetről i. m. 48.

30 *Gyalóky Jenő*: Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása. Bp. 1931. (Ism. *Varga Endre*: Századok 1933. 347.). *Uő*: Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán. Bp. é. n. (Ism. *Kosáry Domokos*: Századok 1940. 119.). *Angyal Dávid*: Die Regierung Franz Josef's I. in den Jahren des ungarischen Freiheitskampfes. (Különlenyomat a Bécsi Magyar Történelmi Intézet IX. évkönyvéből. Bp. 1939.) c. tanulmányáról ugyancsak *Gyalóky Jenő* írt recenziót: Hadtörténelmi Közlemények 1940. 238–242.

31 *Horváth Jenő*: A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben. Paget János feljegyzései 1849. június 13–augusztus 27. Hadtörténelmi Közlemények 1928. 349–362, 462–496. *Cselótei Lajos*: Görgey. Bp. 1929. 1934². (Rövid jellemzés.)

32 A Hadilevéltár anyagára: *Szőllőssy Sándor*: Az 1848/49. évi szabadságharc hadművelési iratanyagának ismertetése. Magyar Katonai Szemle 1941. jan. 229–237. *Böhm Jakab*: Az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc iratai a Hadtörténelmi Levéltárban. Levéltári Szemle 1974/1. 12–23.

33 *Hajnal István*: A Kossuth-emigráció Törökországban. I. Bp. 1927. Előzőleg *uő*: A lengyel légió utolsó napjai Magyarországon. Hadtörténelmi Közlemények 1925. 91–99. és *uő*: Kossuth Lajos viddini levele. Napkelet 1925. 11–28.

34 *Hegyaljai Kiss Géza*: Kossuth Lajos. I–II. Miskolc, 1928–1929.

35 *Móricz Zsigmond*: Kossuth Lajos. *Nyugat* 1930. 795–803.

36 *Tóth László*: Hadtörténelmi Közlemények 1931. 371. *Szabó István*: Századok 1932. 470–471.

Kossuth-bibliográfia³⁷ és — Balassa József tollából — Kossuth amerikai útjának összefoglaló ismertetése, amely azonban Hajnal vállalkozásához nem volt mérhető.³⁸ Közben az ismertté vált emlékiratok sora is gyarapodott: Óváry-Avary Károly magyar fordításban közzétette báró Mednyánszky Cézárnak, a honvédsereg egykori ifjú tábóri főpapjának, Görgey volt hívének halála után névtelenül, angolul megjelent visszaemlékezéseit.³⁹ Ez a szöveg — és főleg a szerző romantikus egyénisége — annyira megragadta a népi írók mozgalmához kapcsolódó, bár utóbb félreszorított, üldözött Sárközi György (1899–1945) írói fantáziáját, hogy külön foglalkozott vele a *Nyugat* hasábjain, megbírálván a kiadót, amiért az eredeti szöveget „rendbe szedte”, átfésülte, főleg az egyházra vonatkozó részeket,⁴⁰ sőt utóbb Mednyánszkyról és testvéreiről írta meg, az emlékiratok felhasználásával, *Mint oldott kéve* (1931) című regényét, amelyben egy család sorsán át a nemzet katasztrófáját örökítette meg, és egyben elvetette az árulási vádat.⁴¹ De már előzőleg is nézegette, gyűjtötte, figyelemmel kísérte a szabadságharcra vonatkozó irodalmat, elolvasta Görgey emlékiratait, és a *Nyugat* hasábjain *Görgey Prágában* címmel elbeszélést közölt az askétaéletű, nyomorgó, tudósnak készülő fiatalemberről, aki a tisztai pályát a kutató kémikuséval cserélte fel.⁴²

Ekkoriban — a változott viszonyok közt és az új adatok, főleg Steier kiadványai ismeretében — már sor kerülhetett Görgey első részletesebb, komoly igényű életrajzának megírására. Ezt a feladatot, gondos körültekintéssel, a rendelkezésre álló irodalom és forrásanyag figyelembevételével, a történész-publicista Pethő Sándor végezte el,⁴³ aki a szabadságharc témáival és a tábornok szerepével⁴⁴ már az előző időszakban is sok megértéssel foglalkozott, kitevé magát a függetlenségi sajtó részéről támadásoknak is. Politikai esszéje, Magyarország helyzetének alakulásáról Világostól Trianonig, nemrég két kiadásban látott napvilágot.⁴⁵ A nagyívű biográfia, amely végigkíséri Görgey majdnem évszázados életét, annak egy-

37 *Bárfai Szabó László*: A Kossuth-bibliográfia alapjai. Háborús Felelősség 1930. 244–270. és előzőleg *uő*: Naplók, emlékiratok és feljegyzések Magyarország történetéhez, 1845–67. Uo. 1929. 399, 480.

38 *Balassa József*: Kossuth Amerikában, 1851–1852. Bp. 1931.

39 *Óváry-Avary Károly*: Mednyánszky Cézár báró Emlékezései és vallomásai az emigrációból. Bp. 1930. Előzőleg *uő*: Báró Mednyánszky Cézár, az 1848–1849. évi magyar hadsereg főpapjának emlékezései a szabadságharcról. Hadtörténelmi Közlemények 1929. 96–111, 227–241; és *uő*: Gróf Schmdiegg Kálmán, 1848–1849-es huszárcapitány és Görgey hadsegéde, 1826–1855. Részletek br. Mednyánszky Cézár angol emlékirataiból. Uo. 1929. 503–510.

40 *Sárközi György*: *Nyugat* 1930. szept.

41 *Sárközi György*: *Mint oldott kéve*. Bp. 1931. 1957.² A regény 1970. évi kiadásának utószavában *Bella György* kitér a mű és az emlékiratok kapcsolatára és belső rokonságot állapít meg a két szerző — Sárközi és Mednyánszky — között. *Vö. Kóháti Zsolt*: *Sárközi György*. Bp. 1971. 110–111, 145, 185.

42 *Sárközi György*: *Görgey Prágában*, *Nyugat* 1930. II. 11–28. Sárközi ismertetést írt *Balassa József* fent id. Kossuth-könyvéről (*Nyugat* 1932. ápr. 405–406) és Pálffy János emlékiratairól is (*Nyugat* 1939. júl. 4–8.).

43 *Pethő Sándor*: Görgey Artúr. A hadműveleteket leírta *Julier Ferenc*. Bp. [1930]

44 *Pethő Sándor*: Politikai arcképek. Az új Magyarország vezéregyéniségei. Bp. 1911. 125–136., *uő*: A Görgei probléma. Budapesti Hírlap 1911. 267. sz., *uő*: Látogatás Görgeinél. In: *Sorsok*. Bp. 1913., újabban: *Egy kis nép nagy gondoljai. Válogatott publicisztikai írások*. Bp. 1985. 73–78.

45 *Pethő Sándor*: Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története. Bp. 1925². *Ism. Tóth László*: Századok 1926. 632–639, aki szerint a magyar küzdelem sorsa elveve eldőlt Radezky itáliai győzelmével és a reakció nemzetközi előretörésével 1848 nyarán. Pethő szemrehányását, hogy Görgey „megátalkodottan” hallgatta Kossuth vádjait, *Nagy Miklós* igazította helyre bírálatában: Budapesti Szemle 1926 (202). 95–96.

mást követő fejezetét, központjában a szabadságharc döntő időszakával, együtt-érzéssel, de a tények alapján íródott. A hadműveletek történetét, amelyek előadására Pethő nem vállalkozott, jeles katonai szakember, Julier Ferenc (1878–1944) volt vezérkari ezredes, a Szekfű által szerkesztett *Magyar Szemle* munkatársa foglalta össze, igen jó áttekintés keretében, szakmai hozzáértéssel és sok elismeréssel Görgey katonai tehetsége iránt, eleget téve a hadtörténelmi átértékelés követelményének, amelyet a katonai események régebbi előadása megkövetelt, a bővebb forrásanyag immár elősegített, és amelyről egy másik jeles hadtörténész, Markó Árpád ezredes, a Rákóczi-szabadságharc kutatója, éppen ezidőben elmélkedett.⁴⁶ Breit Józsefnek egykori, a szabadságharc katonai történetéről még 1898-ban megjelent összefoglalója, amelyet jobb híján 1929-ben még szükségesnek láttak „lényeges változtatások nélkül” újra kiadni,⁴⁷ e vonatkozásban meghaladottnak volt tekinthető.

Hadd idézzük itt Pethő könyvéből Julier jellemzését a hadi helyzetről a fegyverletétel küszöbén: „A magyar sereget három oldalról túlerő fogta körül, mégpedig délről legalább negyvenezer főnyi osztrák sereg, amely ellen Görgey még húszezret sem állíthatott; északról az orosz főszereg százezernél erősebb tömege, amelynek legközelebbi része egymaga erősebb volt Görgey egész hadánál; keleten, Erdélyben Lüders hadteste — szintén erősebb volt Görgey egész hadánál — és az erdélyi osztrák hadsereg. Ez a három ellenséges hadcsoport bármelyike ellen intézett magyar támadás a másik kettőnek üldöző hadmozdulatát természetesen maga után vonta. A küzdelem a nyomasztó túlerővel szemben csak bukással végződhetett. Dicsőséget még hozhatott, de céltalan véraldozatnál egyebet aligha. Akárhogy forgassuk is a dolgot, a magyar tábornok csak az önkéntes fegyverletétel, vagy az ellenségtől kikényszerített kapituláció között választhatott.”

Említést érdemel, hogy Pethő Görgey-életrajzából előzetesen részletek láttak napvilágot a Bajcsy-Zsilinszky Endre által szerkesztett *Előőrs* c. lapban. A munka megjelenése után pedig Bajcsy-Zsilinszky maga írt lapjában Görgey pályafutásáról értékelést.⁴⁸ Bajcsy-Zsilinszky egyébként már előzőleg elítélte Kacziány Görgey-ellenes támadását, mint amely Tisza István ellen is irányult. 1924 novemberében, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt vitaestjén Bajcsy-Zsilinszky Kossuth és Görgey szerepét jellemezve kifejtette, hogy Kossuth, a lángelkű agitátor, olyankor sem mindig engedte cselekedni Görgeyt, a zseniális szervezőt, amikor pedig éppen a szervezésre lett volna szükség.⁴⁹

Pethő könyve általában kedvező fogadtatásban részesült.⁵⁰ De az egykorú magyar katonai és politikai elit láthatólag még nem tudott a Görgey-ügyben nagyjából egyazon álláspontra jutni. Ennek egyik jele volt az a bírálathoz vagy támadáshoz, amelyet, külön füzetben, Sréter István (1867–1942) volt altábornagy fogalmazott meg az új biográfiával kapcsolatban.⁵¹ Sréter, aki mint volt ezredes, 1919-ben

46 *Markó Árpád*: A történelmi átértékelés problémája a hadtörténelemben. *Magyar Szemle* 1930. 34.

47 *Breit József*: Magyarország 1848–49. évi függetlenségi harcának katonai története. Bp. 1929².

48 *Előőrs* 1930. aug. 2.

49 *Szózat* 1924. nov. 28. sz.

50 *Tóth László*: Századok 1930. 168–171. *Ignóus Hugo*: Das Problem Görgey. *Pester Lloyd* 1930. 100. sz. *Hardy Kálmán*: Görgey. *Magyar Szemle* 1930. IX. 105–114.; és *uő*: A Görgey-kérdés mai állása. *Magyar Szemle* 1930. X. 124–128.

51 *Sréter István*: Megjegyzések Pethő Sándor: Görgey Artúr c. könyvére. Bp. é. n. [1930]

Horthy jóvoltából lett a székesfehérvári hadosztály parancsnoka, majd 1920-ban pár hónapig a honvédelmi miniszteri posztot töltötte be, ekkor már, az aktív szolgálattól visszavonulva, történelmi tanulmányokkal foglalkozott. A szabadságharc témái egyébként láthatólag korábban is érdekelték, hiszen már a háború előtt megpróbálta elemezni Görgey 1849. júniusi Vág melletti, sikertelen támadó hadműveletét.⁵²

Előre kell bocsátanunk, hogy Görgeyt Sréter sem nevezi árulónak, sőt hangsúlyozza, hogy ő „ama legendás idők első katonája” volt, aki e téren felülmúlta kortársait, és „kitűnő volt úgy a tervezésben, mint terveinek kivitelében”. Az aradi kivégzésekért sem lehet felelősnek tekinteni, hiszen az utolsó percig támogatta bajtársait, így a szerző saját nagybátyját, Sréter Lajos ezredest is abban, hogy menekülni tudjon.⁵³ Sréter azért marasztalja el Görgeyt, hogy — szerinte — „politikai ítélőképesség és iskolázottság híján — az is lehet, hogy Sphinx-szerű egyéniségének következményeként — súlyos politikai botlásokat követett el” és szinte politikai analfabétának bizonyult. S itt Sréter, kissé meglepő módon, saját álláspontját kéri tőle számon abban a politikai vitában, amely a húszas-harmincas években éleződött ki a „legitimisták”, vagyis a Habsburg-restauráció hívei, illetve a „szabadkirályválasztók”, vagyis annak ellenfelei között a magyar katonai és politikai eliten belül. Ez persze szól Pethőnek is, akit ifj. gróf Andrássy Gyulához és a legitimistákhoz fűztek bizonyos kapcsolatok. Könyve, amely egyébként felkészült és érdekes, Sréter szerint éppen e vonatkozásban „elfogult”, amit mindjárt a váci proklamáció elemzésénél — ahol természetesen a tisztikar válságára, a kényszerű helyzetre hivatkozik — az is jelez, hogy felveti a kérdést: hát a forradalomban is ekkora ereje van a legitimizmusnak? Sréter szerint ugyanis a „legitimizmus” már V. Ferdinánd letételével megbukott, erre hivatkozni tehát a váci nyilatkozatban is önmáftás volt és „a politikailag iskolázatlan tisztikarnak nemes szándékú félrevezetése”. Ezt követi azután még nyíltabban az erőszakolt párhuzam 1848/49 és 1920/21 oly eltérő viszonyai között, amely egybemossa az egykori önvédelmi harc törvényes, „legitim” voltának egykorú fikcióját és az 1920-as évek „legitimista” politikai irányzatát. Miután a „vörös terror” elbukott — írja Sréter — és Horthy Miklós energiája, tudása létrehozta az új nemzeti hadsereget, egységes tisztikarral, ezen belül 1920-ban ellentéteket idézett elő „a teljesen időszerűtlenül kiröppentett legitimizmus”. Ekkor is, mint 1849-ben, „a legitimizmus bontotta meg a hadsereg sorait”. Sréter — mint késői bírálója megállapítja — valóban „aktuálpolitikai szempontoktól erősen átitatott” frászt tett közzé, amelyben a váci nyilatkozattal kapcsolatban végeredményben arra jut, hogy ő 1920-ban, a királypuccs alkalmával sokkal jobb napiparancsot adott ki.⁵⁴ A másik vitapont, amellyel Sréter foglalkozik, a függetlenség kimondása, amely szerinte akkor éppoly „időszerűtlen és elhamarkodott” cselekedet volt, mint — ismét erőltetett, aktuálpolitikai hasonlattal — a Habsburg-restauráció kísérlete 1920-ban. Görgey tévesen gondolta, hogy Buda visszafoglalása valószínűbbé teszi a megegyezést Ausztriával, és szerencsétlen ötlet volt részéről a nyilatkozat visszavonását politi-

52 *Sréter István*: Görgey Vág menti műveletei 1849 június hóban. Magyar Katonai Közlöny 1910. 1–16.

53 Sréter Lajos esetére *Görgey István*: 1848 és 1849-ből. III. 1888. 673, 676–677, 685.

54 *Hermann R.*: Görgei váci manifesztuma i. m. 879.

kai eszközökkel tervezni — célravezetőbb lett volna Molnár Ferdinánd javaslatát a diktatúra szervezetéről elfogadnia —, más kérdés, hogy mi már tudjuk: ilyen javaslat nem létezett. A harmadik vitapont elemzése során végül Sréter kifejti, hogy Görgeynek június végén Ferenc József elismerését, az „előkelő idegenek” (értsd: a lengyel főtisztek) elbocsátását kellett volna a kormánytól követelnie, és ha Bécs ezután sem tárgyal vele, akkor végső csatára vállalkoznia. A Szeged felé levonulás Dembiński-féle terve „valóságos katonai antitalentumra vall”, illetve menekülési szándékra: „kár, hogy nem Adakálé szigetén vonták össze a sereget”, az mindenestre még „közelebb lett volna Törökországhoz”. Görgey nyári hadmenete „kedvezőre fordítja a hadászati helyzetet, elvonja a cár hadait Szegedtől, időt szerez a déli sereg számára”, hogy túlerő birtokában Haynau ellen támadjon. Erre nem került sor, illetve utóbb, Temesvárnál, csak katasztrófa árán. Görgeynek azonban nehéz, végső helyzetében is inkább Haynaura kellett volna támadnia, mert ha győzelmet nem is érhetett volna el, de kedvezőbb fegyverletételi feltételeket talán igen, hiszen a hadiszerencse kiszámíthatatlan. Hogy a vereség — a másik lehetséges alternatíva — miként biztosíthatott volna kedvezőbb feltételeket, azt persze már a szerző sem részletezte. E füzetenél vagy inkább röpiratánál, amelyet megérdemelt kritikában a *Budapesti Szemle* részesített,⁵⁵ feltehetően többet nyújtott Sréternek az a nagyobb kézírata, amely 50 térkép vázlat kíséretében, hagyatékában maradt fenn, de amelynek sorsáról közelebbit azóta sem tudunk, hogy örököse a második világháború után megpróbálta értékesíteni.⁵⁶

Jóval érdekesebb reflexiókat fűzött Pethő könyvéhez Móricz Zsigmond, aki ez alkalommal személyes emlékeit is felidézte Görgeyről.⁵⁷ Gyermekkorában — írta — Kossuth volt „a világ félistene”, megtestesült „ördöge, sátánja, Mefisztója” pedig Görgey. A Kossuth-imádat, széles körben, „a legmélyebb kigazda-rétegekig” elért, a Görgey-ellenes „ádáz indulat” viszont inkább „csak egy intellectuel elemé volt, ábrándozóké”. Ő maga is elítélte Görgeyt, az olyan elterjedt vádak nyomán, mint például hogy miért hagyta cserben Nagysándort Debrecennél. De azután a kérdéssel jobban megismerkedett. „S mire harmincéves lettem, regényt akartam írni 48-ról, amelynek már Görgey volt a hőse.” Elolvasta, magyar fordításban, Görgey emlékiratát, amelyet „nagyszerű műnek” talált. Erre 1912 tavaszán személyesen is felkereste az agg — akkor már 94 éves — tábornokot. „Vékony kis, meggörnyedt, előreesett fejű, kutató szemű öregúr” fogadta, aki éppen egy angol könyvet olvasott — nemrég tanult meg angolul. Mindjárt 1849 tavaszáról, a trónfosztásról kezdtek beszélni. „Ha Ön akkor nem harmincéves” — indít az fró. S a válasz: „igen”, akkor a detronizáció után Kossuthot elfogatta volna. Majd következnek Móricz értelmezésében a könyv tanulságai, a tönkrement család, az ingyenes katonaiskola, a „tiszi proletárság”. A forradalom, amelynek kitörésekor Görgey még „senki” volt. S utóbb is „tisztán a kard embere”, és „nem az állameszmé”. Rendkívüli „katonai zseni”, aki „a nép katonájának tekintette magát, nem kellett neki sem főhatalom, sem jutalom”. Politikával „sohasem foglalkozott”, megmaradt „eszköznek a politikai hatalmak kezében”. „Megható s meg-

55 *Török Pál*: Még mindig Görgey. *Budapesti Szemle* 1931 (220). 158–160.

56 *Sréter István*: Görgey Artúr hadműveletei 1848/49. c. kéziratáról: Szekfű Gyula levele e sorok frójához, 1948. márc. 22.

57 *Móricz Zsigmond*: Görgey Artúr. Nyugat 1930. 1–9.

döbrentő” végigkísérni pályafutását, „ahogy a mezitlábás honvédeket szakszerű hőskökké s félistenekké képezi.” A váci proklamációt csak „a katonai helyzet kényszerűsége” adhatja ki vele. Ő maga nem politikus. Győzelmei után „kezében van az a politikai kibontakozás”, amelyet utóbb Deák Ferenc ér el a kiegyezéssel, de „a politika idegen terület neki”. A Függetlenségi Nyilatkozat után „meghasonlík”. Sebesülése után sem állhat félre, mert „eltávozása felbontaná a hadsereget”. Nem volt áruló. „Soha! Egyetlen gondolatában sem volt!” Nem a fegyverletétel a hiba, hanem az, hogy azzal „végzetes sebet üt az osztrák hatalom szívében”. Tehette volna úgy, hogy békejobbot nyújt a hatalomnak, „amely itt marad felettünk, amelynek napok múlva ki vagyunk szolgáltatva”, de így „megölte a politikai gondolatot: a nemzet s a hatalom kibékítését”, mint „egy condottieri, akinek a kard becsülete mindennél fontosabb”. Mert „ki vágyik az orosz befolyásra, akár a múltban, akár a jelenben?” Görgey katona volt, „szakember, de a maga nemében a legnagyobbak közül való”. Móricz Zsigmond gondolatának akkor is érdemes külön figyelmet szentelnünk, ha történésként jól tudjuk, hogy Haynaunak 1849 nyarán nem lehetett békejobbot nyújtani, hiszen éppen ezért került sor a fegyverletételre az oroszok előtt, és hogy Ausztria nemzetközi helyzete és belső politikája a tavaszi magyar győzelmek idején sem volt egészen olyan, mint utóbb, 1867-ben, a Bismarck Poroszországtól elszenvedett vereség után, a kiegyezéskor.

Az elmúlt évtizedek során a marxizmus-leninizmus, közelebről a sztálini koncepció jegyében sok egyoldalú és hamis jellemzést olvashattunk a két világháború közötti időszak Magyarországról, a „Horthy-rendszer” ellenforradalmi, vagy éppen „fasiszta” jellegéről. Ez a beállítottság kezdetleges túlzásai, torzításai miatt inkább csak arra volt alkalmas, hogy a késői olvasó végül azokat a tényleges, nagy negatívumokat se nagyon higgye el, amelyek az egykorú társadalmi és politikai struktúrát valóban jellemezték.⁵⁸ Tehát azt, hogy azt a parlamenti rendszer fennmaradása mellett bizonyos tekintélyuralmi vonások is jellemezték, hogy az ország új, összeszorult, alárendelt helyzetéből való kiemelkedést a politika a területi revízió útján képzelte elérhetőnek, hogy nőtték a feszültségek az uralmi elit és a szegényedő „középosztály”, meg a földtelen parasztok, keserves sorsú, széles néprétegek között, hogy a Monarchia — és benne a történeti Magyarország — hagyományos közös piacának felosztásával, az új kis államok autarkias törekvéseivel együtt súlyossá váltak az átprofilírozódást igénylő gazdaság nehézségei, és hogy időnként felerősödtek olyan politikai szélsőségek, amelyek részben balról, de akkoriban főleg jobbról, szomszédos illetve közeli nagyhatalmak befolyásának alakulását is jelezték. Magyarország mozgásterét és lehetőségeit ugyanis, exponált, alárendelt helyzetében, messzemenően körülhatárolták a nemzetközi politika erőviszonyai. E sok belső és külső nehézség ellenére Magyarország nem egy vonatkozásban képes volt a fejlődés útján előrelépni, így a kultúra, az oktatás, a művészet és a tudományok, és — egyebek közt — a történetírás terén. S a harmincas évtizedben már számukra felbukkanni az ország közéletében olyan fiatal, újabb erők, amelyek a számukra egyre retrográdbabbnak tűnő hazai társadalom és politika modern, európai szintű demokratikus átalakítását vették célba.

58 Kosáry D.: A magyar történetírás i. m.

Alapjában véve a szabadságharc és a Görgey-kérdés realisabb megítélése, a nacionalista romantika gyengeségeitől való megszabadulás is e pozitív előrelépések közé tartozott. A történetírás modern irányú törekvéseiből következtek attól függetlenül, hogy azoknak is az adott koordináták közt kellett kibontakozniuk. A közelmúlt ideológusai persze itt is úgy próbálták a dolgot beállítani, mintha Görgey „rehabilitálása” egyszerűen a Horthy-korszak ellenforradalmi politikájának velejárója, követelménye, elősegítője lett volna, a területi revíziós tervekkel szolgáló militarizmusé, aminek jeleként a hitleri német hatalommal szimpatizáló Gömbös Gyula miniszterelnök dolgozószobája falán 1934 tavaszától ott függött László Fülöp egykori Görgey-portréja.⁵⁹ A magyar történetírás fejlődését azonban sem akkor, sem előzőleg nem az határozta meg, hogy Gömbösnek miért, merre irányultak a szimpátiái. Aki Gömbös és a hozzá hasonlók politikai vonalát egybemossa az azt — tanúsíthatjuk — mélyen elítélő Szekfű Gyula, vagy akár Pethő Sándor, vagy Móricz Zsigmond felfogásával, az vagy saját tájékozatlanságát árulja el, vagy azt a tévhitét, hogy másokat, mert ostobák, orruknál fogva vezetni képes. Az elmúlt rendszer ideológusai abban is reakciós politikai machinációt próbáltak felfedezni, hogy Görgeynek 1935-ben végre sikerült a budai Várban, a Bástya sétány északi részén, lovas szobrot kapnia, Vastagh György alkotásaként, holott az régóta esedékes, megérdemelt gesztusnak volt tekinthető attól függetlenül is, hogy az adott politikai vezetés ezúttal helyeselte és nem akadályozta, mint korábban, és hogy leleplezésén mint államfő, természetesen a kormányzó is megjelent.⁶⁰ S a második világháborúban megsérült, majd ledöntött és a Sztálin-szoborba beolvasztott művészi emlék üres helye az utókort inkább arra figyelmezteti, hogy ideje volna a szabadságharc tábornokának szobrát újra felállítani, mert az ő emlékéért nemzetünk részéről alighanem tartósabb és indokoltabb elismerés fogja övezni, mint Dzsugasviliét. Az pedig végképp nem hihető, hogy a nemzeti haladás ügyét akkoriban a szánalmasan gyenge színvonalú, a nemzeti érdeket rosszul értelmező nacionalista romantikának olyan levitézlett lovagjai képviselték volna, mint az a Kacziány Géza, aki a Gálócsy Árpád által szerkesztett *Magyarok Lapja* hasábjain próbált a Görgey-szobor felállítása ellen tiltakozni, egybek közt tévesen arra hivatkozva, hogy a tábornok „saját huszárai egyikétől” kapta fejsebét.⁶¹ Az a későbbi beállítás, amely Görgey pozitívabb és a szabadságharc történetileg hitelesebb ábrázolását a „reakció” hamisításának próbálta feltüntetni azzal, hogy azt követőleg a végső igazságot csak a szovjet típusú marxista elemzés hozhatja meg, így természetesen éppúgy tévesnek bizonyult, mint a letűnt időszak annyi más ideológiai konstrukciója.

Görgey szerepének realisabb megítélését a korábbi politikai nyomás megszűnése és az új adatok napvilágra kerülése tette immár magától értetődővé és szélesebb körben is elfogadhatóvá. Az ifjú tábornok, a hadvezér így végre bekerülhe-

59 Erre utalt, mintegy megvilágítandó Sárközi György munkássága hátterét, *Köháti Zs.*: i. m. 110–111.

60 *Póti János*: A Görgei-szobor. *História* 1986. 1. sz. Az egykorú visszhangra: *Bihary László*: A felmagasult Görgei. Halála 50. évfordulója és budavári diadala alkalmából. *Soproni Hírlap* 1935. máj. 31. *Csapodi Csaba*: Görgey. *Napkelet* 1935. 413–414.

61 Kacziány Géza „történetíró” gépelt levele a *Magyarok Lapja* Szerkesztőségéhez, 1936. aug. 20.: OSzKK Fond 57/57. Mellette a lap egy korábbi száma (1934. máj. 27.), amely Görgey miskolci emlékének leleplezését eltévelyedésnek nevezi és sértőnek az aradi vértanúk emlékére. Kacziány előzőleg, 1933-ban Szemere Görgey-jellemzésének újabb kiadására, hozzá bevezetés frására kérszült. OSzKK Fond 57/62. Majd pedig újra előhozta a Danielisztól felvett aranyak ügyét: *Kacziány Géza*: Görgei „árulásának” bizonyítéka a szentesi múzeumban. *Nemzeti Élet* 1934. szept. 23.

tett újabb kori történelmünk jelentős alakjai közé, akiket — Kossuthhoz, Széchenyihez, Deákhhoz hasonlóan — ettől függetlenül még lehetett többféle módon megítélni, jobban vagy kevésbé szeretni. Az új nemzeti hadsereg valóban benne próbálta — nem indokolatlanul — előfutárát, hagyományai egyik megalkotóját felfedezni. De nemcsak annak egyik ezrede viselte, legfelsőbb elhatározás alapján, az ő nevét, hanem azt vette fel utóbb, 1944-ben, az az önkéntes zászlóalj is, amely a hitleristák rémuralmának próbált a maga szegényes eszközeivel ellenállni.⁶²

A légkör változása, az a pusztta tény, hogy egy-egy pozitívabb hangvételű cikket Görgeyről nem követett mindjárt durva sajtótámadás, elősegítette kisebb-nagyobb jellemzések,⁶³ visszaemlékezések⁶⁴ megjelenését. Ennyiben valóban beszélhetünk arról, hogy divatosná vált a téma. Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy a hazai katonai és politikai elit egyértelműen Görgey mellett, a magyar politikai emigráció pedig Görgey ellen foglalt állást. Jászi Oszkár, 1918 forradalmának egyik vezető alakja és minisztere, a Horthy-rendszer kemény bírálója és ellenfele, a távoli, amerikai emigrációban azt fejtegette, hogy „Görgey tábornok, a nagy magyar hadvezér, belátván a további harc értelmetlenségét, meg akarta menteni a szerencsétlen országot utolsó, megmaradt erőit, s nem az osztrákoknak, hanem Paszkevicz orosz tábornoknak adta meg magát”. A magyar közvélemény — folytatja Jászi — három nemzedék során „torzító szemüvegen át” nézte az ország történetét. Egyre türelmetlenebbé vált benne a „mindenki mást kirekesztő” nacionalizmus. „Még az 1849-es katasztrófa tragikus epizódja is, mikor az orosz intervenció lehetetlenné tette az Ausztria elleni küzdelem folytatását, és a magyar csapatok hős vezére fegyverletételre kényszerült, csak olaj volt a nemzeti önteltség tüzére, mert a közvélemény készséggel fogadta el azt a legendát, hogy Görgey tábornok, a honvédcapatok főparancsnoka, áruló volt és ördögi személye nélkül a magyarok legyőzték volna az osztrákokat és az oroszokat is”.⁶⁵ Károlyi Mihály, akinek függetlenségi párti sajtója annak idején oly hévvel támadta Görgeyt, most, emigrációs emlékirataiban, még az új adatok ismertté válása előtt (1922) ezt írta: „én nem látom egészen tisztán Görgey ügyét, de tisztán látom azt, hogy a nemzet lelkének milyen súlyos zavara s talán a döntő perczekben habozó téltlensége származott abból, hogy első nagy forradalmunknak, 1848-nak és igen: 1849-nek mély és tragikus értelmét jobbról és balról meghamisították”.⁶⁶ Emigráns társa, Hock János, a pap-politikus pedig 1923-ban azt írta Károlyinak, hogy „egy nemzet a

62 A Görgey-zászlóaljra ld. *Gazi József*: Egy antifaszista zászlóalj története. Bp. 1976.

63 *Cselötei Lajos*: Görgey. Jellemrajz. 2. bővített kiadás. Bp. 1933.

64 *Koczogh András*: Emlékezéseim Görgey Arturra. A Budapesti M. Kir. Állami Toldy Ferenc Reáliskola Értesítője 1932/33. *Jónás Károly*: Egy nagy magyar hadvezér. Bp. 1935.

65 *Jászi Oszkár*: A Habsburg-Monarchia felbomlása. *Zinner Judit* fordítása, *Hanák Péter* előszavával. Bp. 1982. 171. Az eredeti mf: The Dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago 1929.

66 *Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. Bp. 1965. 6. (Az eredeti, első kiadás: München, 1922.) Károlyi, aki egykor az öreg Görgeyvel személyesen is találkozott, elmondja, hogy tőle is hallotta azt a „legendát, amely szerint Zsófia főhercegnő, a fiatal császár anyja, ama véres napoknak Schwarzenberg mellett leghatalmasabb személyisége, azért gyűlölte meg Batthyányt és azért tört vesztére, mert az az ő szerelmét visszautasította; i. m. 16. Jellemző, hogy a hazai kiadás jegyzeteiben *Kiss György* szükségesnek tartotta Görgeyről utólag, 1965-ben hozzátenni, hogy „lebecsülte a népben levő forradalmi erőket”, majd pedig „igyekezett tisztára mosni saját magát”; i. m. 459.

gyengeségét és gyalázatát mindig azokra keni, akik látszólag gyanúsíthatók. Ezért keres a nagy katasztrófák után a nemzeti hiúság Görgeiket és Bazaine-okat.”⁶⁷ Az árulási vád tehát elég tarthatatlannak és kezdetlegesenek bizonyult ahhoz, hogy elvessek igen eltérő, sőt egymással ellentétes politikai elképzelések hívei, mind-egyik oldalon.

Az ellenforradalmi rendszer Görgey-kultuszának jellemző tünetét az említett felfogás hívei egyebek közt Hegedűs Lóránt (1872–1943) volt pénzügyminiszter, író és közéleti személyiség munkásságában próbálták felfedezni. Hegedűs érdekes, kissé excentrikus egyéniség volt, akit persze megint nem Gömbös Gyulához, hanem az Egyesült Államokhoz és a szabadkőművességhez fűztek szimpátiáik. Egy különös cikkében, amelyet Pethő könyvének megjelenésekor egy bécsi, hofburgi látogatás alkalmából írt, azt fejtegette, hogy Görgeynek természetesen „a fegyvert le kellett tennie”, de kár volt azt Ferenc József megsértésével egybekötönie, mert — szerinte — ezért jött az aradi kivégzések tragédiája (nem ezért jött), amely végül a Monarchia felbomlásához vezetett (aligha az vezetett).⁶⁸ Hegedűs azonban nemcsak és nem is elsősorban Görgey ügyében használta fel szerzői talentumát és kissé kiegyensúlyozatlan, szabályozatlan fantáziáját. Legnagyobb hatású könyvét a „legendák hősről”, Kossuth Lajosról írta, akit még inkább igyekeztek — akkor is — több oldalról, többféle cél követői maguknak kisajátítani. E regényes életrajzban⁶⁹ Hegedűs — persze Steier nyomán⁷⁰ — Görgeyt úgy ábrázolja, mint a szabadságharc legforradalmibb egyéniségét, mint valóságos dantoni jellemet, akit későbbi védelmezői hiába próbáltak „elhatvanhatesíteni”. Így hát — tegyük hozzá — az ellenforradalmi ízlésnek nemigen felelt meg. Antidinasztikus érzelmű és a trónfosztás híve volt. Azzal, hogy az oroszoknak ajánlotta fel a magyar koronát, a függetlenség kimondásánál is forradalmibb és osztrákellenesebb lépésre szánta el magát — legalábbis a szerző szerint, aki láthatólag nem volt tájékozva arról, hogy e gondolat eredetileg, már korábban, Kossuthtól származott.⁷¹ Hegedűs szerint Kossuth azért nevezte később árulónak Görgeyt, mert látta, hogy Európa politikai közvéleményét csak az orosz hatalom ellen lehet mozgósítani. Más idevágó írásai is többé-kevésbé regényes, improvizáló jellegűek. Kossuth kéziratos „Görgey-értekezéseiből”,⁷² önkényesen kiragadva egy részletet, azt fejtegette, hogy „az öreg Kossuth nem tartotta árulónak Görgeyt”, egyszerűen mellőzve a szöveg más, ennek merőben ellentmondó részeit. Ezt követte végül, sok próbálkozás és újrakezdés után, Görgeyről írt „drámai költeménye”,⁷³ amelyről Schöpflin Aladár írt bírálatot a *Nyugat* hasábjain.⁷⁴ Pedig Hegedűs, különösségei ellenére, még mindig érdekesebb, ötletesebb dolgokat vetett papírra, mint Otto Zarek, aki *Egy nép szerelme* címen regényes életrajzot írt Kossuthról.⁷⁵

67 *Hajdu Tibor* (szerk.): Károlyi Mihály levelezése. II. Bp. 1990. 538.

68 *Hegedűs Lóránt*: A király, Görgey és egy harmadik hatalmasság. Pesti Hírlap 1930. júl. 29.

69 *Hegedűs Lóránt*: Kossuth Lajos, legendák hőse. Bp. é. n. [1934]

70 *Steier* hatása alatt ábrázolta Duschetket alattomos árulónak Nagy idők c. történeti regényében *Balassa Inre* is.

71 OL, Kossuth Lajos iratai Klr 5948/a–b. jelzésű kézirat („Görgei-értekezés berekesztéséhez jegyzetek s felhasználható töredékek” Bent: „Adatok tetszés szerinti használatra”).

72 *Hegedűs Lóránt*: Az öreg Kossuth nem tartotta árulónak Görgey Arturt. Pesti Hírlap 1935. jan. 13. Kacziány Géza nyílt levelet írt e „dajkamese” ellen a lap szerkesztőségéhez. OSzKK Fond 57/57.

73 *Hegedűs Lóránt*: Görgey. Drámai költemény négy felvonásban, hat képben. Bp. é. n. [1938]

74 *Schöpflin Aladár*: Görgey. Hegedűs Lóránt drámai költeménye. Nyugat 1939. 53–55.

75 *Otto Zarek*: Kossuth. Die Liebe eines Volkes. Bp. é. n.

Ez az frászmű, amelyet nem mulasztottak el különböző nyelveken kiadni, színes, de nagyon félrevezető előadását adta hőse történetének — a magyar kiadás pedig ezen kívül tele van németből visszafordított, ilyen formában hamis idézetekkel. Ennek történetirodalmunkhoz valóban nincs köze, de jelzi, hogy mire vezet, ha a jubileumi dagályos frázisoktól egyszerre Emil Ludwig gyenge követőihez érkezünk.

Ideje azonban valamivel szilárdabb szakmai talajra visszatérnünk, még mindig a harmincas évek elején, amikor természetesen szóhoz jutottak régebbi típusú, hagyományosan Görgey-ellenes vélemények is. Ekkoriban látott napvilágot — a Pethő-vitától egyébként függetlenül — egy másik volt honvédelmi miniszter, Bartha Albert (1877–1960) jó szándékú, de nehezen összeállított kiadványa is az aradi vértanúk perének és kivégzésének történetéről.⁷⁶ A könyv több fontos, Bécsből származó okmányt tartalmazott, de elképesztően gyatra és pontatlan magyar fordításban, és olyan régi típusú Görgey-ellenes megjegyzések kíséretében, mint hogy a váci proklamáció idézte elő az „áldatlan viszályt” a hadsereg és Kosuth között, és hogy „ez a pártoskodás juttatta a hadsereget Világosra”. Arról a kézirat munkáról, amelyben ugyancsak ekkoriban írta meg, okmánytár kíséretében, Aggházy Kamill ezredes, a Hadimúzeum igazgatója Buda 1849. évi ostromának és bevételének történetét, és amellyel a Székesfehérváros 1931. évi díját nyerte el, ma is csak említésből tudunk.⁷⁷ Lugosy István a Győr vidéki hadi események történetéről készített rövid összefoglalást.⁷⁸ Vidéki doktori értekezés készült a Madarász László ellen indított „gyémántpörről” és Leiningen szerepéről.⁷⁹ Jánošy Dénes Bécsben végzett kutatásokat az orosz beavatkozás történetéről.⁸⁰ Részletek láttak napvilágot Marzsó János József egykori huszár százados (majd alezredes) 1849. évi feljegyzéseiből, aki a fel-dunai hadtestben teljesített szolgálatot.⁸¹ A hadtörténész Rédvay István az 1849 április 28-i komáromi haditanács jelentőségét elemezte egy újabb, szakszerű tanulmányban.⁸² Szöllősy Sándor ezredes, a Hadilevélár vezetője az egykori honvédsereg különösen nagy szerepet játszó tüzérségének kialakulását ismertette.⁸³ Egy, a magyar katona múltját a szélesebb közönség előtt népszerűsítő kiadvány immár Görgey mesteri hadvezetésé-

76 *Bartha Albert*: Az aradi 13 vértanú pörének és kivégzésének hiteles története. A volt bécsi titkos levéltár eddig hozzáférhetetlen okmányai alapján. Bp. 1930.

77 A család tulajdonaként említi *Katona Tamás* (szerk.): Budavár bevételének emlékezete i. m. 29.

78 *Lugosy István*: Győr és vidéke 1848–49-ben. Hadtörténeti adatok. Győr, 1931. (kny. a Győri Szemléből)

79 *Bleier Lenke*: A gróf Zichy-féle gyémántpör. Debrecen, 1931. *Takács Ferenc*: Két flamingó. Madarász László (1811–1909) Madarász József (1814–1914) Bp. 1982. *Hadnagy Albert*: Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok életrajza. Bp. 1925. *Pozder Károly*: Leiningen-Westerburg Károly gróf 1848/49-i honvédtábornok életrajza. Balassagyarmat, 1932. (lsm.: *Gyalóka Jeno*: Századok 1933. 470.)

80 *Dionys v. Jánošy*: Die russische Intervention in Ungarn im Jahre 1849. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve I. 1931. 314–335 Vö. osztrák részről előzőleg: *Hugo Kerchnawe*: Feldmarschall Alfred Fürst Windischgraetz und die Russenhilfe 1849. Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichte 43 (1929) 325–378. *Hermann Kriebel*: Feldmarschall Windisch-Grätz, 1787–1862. Innsbruck, 1929.

81 *Marzsó Lóránt*: Törödékek egy magyar huszárszázados 1849. évi naplójából. Magyar Katonai Szemle 1933. 6. sz. 181–188.

82 *Rédvay István*: Az 1849. április 28-i komáromi haditanács történelmi jelentősége. Hadtörténelmi Közlemények 1934. 66–84.

83 *Szöllősy Sándor*: Az 1848–49-i magyar tüzérség megalakulása és szerepe a függetlenségi harc hadműveleteiben. Magyar Katonai Szemle 1935. 7. sz. 199–223. Ld. ehhez *Kassay Bertalan* hasonló című frását: uo. 1935. 10. sz. 209–230.

ről és eszközei elégtelenségéről írt.⁸⁴ De azért olykor még mindig felszínre tört, valahonnan a lesüllyedő szemléleti rétegekből, a régi nacionalista romantika egy-egy szövege. Báró Balás György tábornok, akinek szívéhez az erdélyi harcok hőse, Bem József állt közel, a lengyel vezér emlékének két kis kiadványt is szentelt egymás után.⁸⁵ Ezekben a Bem-kultusz ápolását — sajátos módon — Görgey szidalmazásával kívánta elősegíteni. A második, alkalmi kiadványban, amelynek nagyobb része tulajdonképpen nem is Bem, hanem a magyar Bem-bizottság működéséről adott számot, a szabadságharc időszakával csak egy rövid összefoglalás foglalkozott, amely — tulajdonképpeni témáján túlmenően — Görgeyről ismételt el régi, kezdetleges vádakát. A Kmety-féle 1853. évi röpirat haragja szólalt meg benne újra. Szerinte Görgey csekély katonai felkészültsége, uralomvágya „és főként rejtélyes jelleme a nemzet nagy ügyét lépésről-lépésre a bukáshoz vitték”. A tavaszi hadjárat nem is szerepel nála, de annál inkább a különös párhuzam Károlyi Mihály és Görgey fegyverletétele között, annak jeléül, hogy az ellenforradalmi szemlélet jól összefért a hagyományos Görgey-ellenességgel is. A két kiadvány között, 1930 őszén, tehát a Pethő-vita időszakában, a sajtóban megjelent Balás György egy korábbi levele is ahhoz a Ballagi Aladárhoz, aki egykor a Szekfü elleni hajsza fő mozgatója volt, tehát lényegében véve ugyanazt a nacionalista romantikát, annak hibáit képviselte. A levél elítéli Görgey egész működését, kezdve az 1848. decemberi visszavonuláson, amely „katonai bűncelekmény” volt, emiatt szenvedett vereséget Perczel.⁸⁶ A levélíró, az öreg katona jó szándékú hazafiaságát nincs okunk kétségbe vonni. A tények konok tudomásul nem vételét, így a rég megcáfolt móri vád ismételtetését, magyarul szólva a korlátoltságot azonban a legjobb szándék sem mentheti.

Naiv jó szándékkal aligha vádolhatnánk viszont azt a nem katona, nem is történész szerzőt, akinek ez idő tájt közzétett történetpolitikai jellegű könyvével jóval nagyobb visszhangot sikerült keltenie az imént felsorolt, szerényebb adalékoknál. Sebess Dénes (1869–1963) politikus és agrárjogi specialista, aki az elmúlt évszázad magyar politikai történetét vázolta fel, láthatólag ambicionálta is, hogy feltűnést keltsen, nemcsak a hivatkozott irodalom imponálóan hosszú, bár inkább halmazszerű, kissé egyenetlen értékű, szövegéhez nem szervesen kapcsolódó könyvészeti jegyzékével, hanem — főleg — témái felvetésének és kezelésének módjával is.⁸⁷ A Görgey-problémáról írt fejezetét is sokban az jellemzi, amit Szabó István az egész könyvről írt, igen szakszerűen és tárgyilagosan, bírálatalul a *Századok* hasábjain:⁸⁸ Szerzője sok helyt „érdekes és szempontokban gazdag olvasmányt nyújt”, amely a „könyvsiker feltételeivel lép a nyilvánosság elé”, de csak felvet, elbeszél egyes mozzanatokot, jó tájékozottságával meglepve az olvasót, de

84 *Berkó István–Gyalóky Jenő–Markó Árpád* (szerk.): *A magyar katona. Vitézségünk ezer éve. I–II.* Bp. 1933.

85 *Br. Balás György*: Bem József. Bp. 1927. Ism. *Gyalóky Jenő*: *Hadtörténelmi Közlemények* 1927. 108–110. — Bem apó. Szerkesztette a Magyar Országos Bem-Bizottság megbízásából *báró Balás György*. Bp. 1934.

86 *Br. Balás György* levele Ballagi Aladárhoz, 1929. febr. 2.: *Mai Nap*, 1930. szept. 23. Jellemző, hogy egy példány Kacziány Géza iratai közt maradt ránk. OSZKK Fond 57/57.

87 *Sebess Dénes*: *Két Magyarország* Bp. é. n. [1931]

88 *Szabó István*: *Századok* 1931. 296–299.

elmúlasztja a kritikai ellenőrzést, nem rajzolja meg a valódi összefüggéseket és így mondanivalója mozaikszerű marad, és belőle valami lényeges mindig hiányzik. Témánkat illetően Sebess azzal kelti fel az olvasó figyelmét, hogy bemutat egy addig nem ismert kihallgatási jegyzőkönyvet, amelyet Klagenfurtban 1850. március 2-án vettek fel arról, amit Görgey vallott a békepárttal való kapcsolatairól. Ily esetben Görgey — érthető módon — minden lehető módon igyekezett a hadbíró-ság elé került politikusokat menteni, védekezésüket alátámasztani. E vallomásának is ez a lényege. A jegyzőkönyv szerint a békepárt célja az volt, hogy helyreállítsa Magyarország kapcsolatát a dinasztiaival, és hogy „a háborúnak mindenáron véget vessen”. Megalakulásáról ő — Görgey — csak a trónfosztás után értesült. Céljairól a Debrecenben járt Klapka tájékoztatta őt Buda ostroma idején, május közepe táján, majd, részletesebben, Almásy Pál képviselő, aki a vár bevétele után egy küldöttség élén az első osztályú érdemrendet hozta el neki. A békepártiak már előzőleg azt tervezték, hogy Görgeynek megszerezzék a fővezérséget és így Kossuth eltávolítása után ő megkezdhesse az osztrákokkal a tárgyalásokat. Ezt meghiúsította Kossuth azzal a valótlan állításával, hogy a függetlenség kimondatásában Görgeyvel egyetértésben, a sereg óhajára jár el. Utóbb, amikor az országgyűlés (Szegeden) mégis fővezérré kívánta tenni őt, Szemerétől kétértelmű választ kapott és nemsokára szétszéledt. Mindennek ellenére a békepárt érdemének tekinthető, hogy Kossuthtól, aki antidinasztikus politikájával elvesztette népszerűségét, a hatalmat végül Görgey vette át. Továbbá az is, hogy Görgeyt meggyőzte arról, hogy a háborút be kell fejezni. A világsosi fegyverletétel tehát a békepárttal történt megegyezés eredménye volt.

Mindehhez aligha szükséges bővebb kommentárt fűznünk. Nem kellett ahhoz megismerni és végigélni a koncepciók perек és vérbíró-ságok 20. századi időszakát, hogy bárki felismerje: az ilyen vallomások, a bosszúálló hatalom hatóságai előtt, hiteles forrásként vajmi kevésbé kezelhetők. Sebess közlését olvasva inkább az a kérdés tolt fel bennünk, hogy nem becsülte-e le egy kissé Görgey a hatalom képviselőinek értelmi képességeit, hiszen azoknak sem lehetett nagyon nehéz arra rájönniük, hogy bizonyos állításai, pontosabban konklúziói, például a békepárt és a fegyverletétel összefüggését illetően, nem egyeznek a nyilvánvaló tényekkel. Ezeket az ellentmondásokat részletesen, körülményesen és meggyőzően előadta egy jól felkészült vidéki, makói tanár, történész, Altmann J. Gyula igen alapos bírálataiban, amelyet külön kiadványként, Sebess könyvének e részéről, erről az „irodalmi pasquill”-ről írt.⁸⁹ Sebess ugyanis úgy tesz, mintha fogalma sem volna az önkényuralom, a hatalom birtokosai és a neki kiszolgáltatottak viszonyáról, főleg a kivégzések, bebörtönzések, megalázások után, hanem komoly arccal úgy tesz, mintha az ilyen vallomás hiteles forrásnak, tartalma igaznak, megbízhatónak volna tekinthető. S mivel ez, az ő politikai jártasságát tekintve, naivitásból aligha származhatott, eljárása nem annyira jóhiszemű tévedésből, mint inkább csak abból a szándékból magyarázható, hogy hatásvadászó eszközökkel, drámai hangvételű leleplezéssel próbálja lenyűgözni az olvasót, és hogy Görgeyre és a békepárt-ra rábizonyítsa a nemzeti ellenállás felőrlésére irányuló összeesküvést. Szerinte

89 *Altmann J. Gyula: A Görgei-probléma Sebess Dénes megvilágításában. Néhány szó a Görgei-kérdés mai állásáról.* Bp. 1935.

ugyanis e vallomás „a katonai és polgári összeesküvés beismerése”. Benne Görgey, hivatkozva a váci proklamációra is, „dinasztikus hűségét, az összbirodalom megvédését, a republikánusok leverését hangoztatja, és feltétlen békekötési szándékát az áldatlan harc megszüntetése érdekében”. A valóságban persze még a váci nyilatkozatban sem volt egyetlen szó sem ilyen szándékról, hanem — éppen ellenkezőleg — a harc folytatásáról, ha kell: az utolsó emberig, Görgey további tetteiről és megnyilatkozásairól nem is beszélve. A tátongó ellentmondást az egykori valóság és a vallomás között Sebess — az emigrációs irodalom hagyományához visszanyúlva — Görgey sötét, gyűlöletes, rejtélyes, érthetetlen jellemének rajzával próbálja feloldani, áthidalni. Ezt hosszan, feltűnő egyoldalúsággal teszi, hivatkozva arra, hogy kortársai „kivétel nélkül” elítélték a tábornokot, ami persze így már magában véve sem volt igaz. Ha árulásról nyíltan nem is beszél, egyoldalú idézetei, megjegyzései egyoldalú konklúziókat sugallnak. Felvonultatja itt mondhatni a teljes régi készlet sablonos vonásait a cinizmustól az engedetlenségen és kishitűségen át a gyűlölködésig. Hozzáteszi, hogy Görgey csak a nemzetiségek ellen volt kész harcolni, és amikor ráébredt, hogy a császári birodalmi eszme ellen folyik a küzdelem, elfordult a néptől. S e nagy vádhalmoz, amely az olvasóra zúdul, eltakarja Sebess saját, kisebb-nagyobb logikai botlásait, így azt, hogy a békepárt szerinte is „vérszegény” volt és tehetetlen, meg hogy Görgey végül is feladta „a békepárttal folytatott előkészületeit”, amelyek — szerinte — „az osztrák császár előtti megegyezéshez kellett volna, hogy vezessenek”. A fegyverletételt, e „szerencsétlen elhatározást”, főként „a hiúság sugallta neki” (tehát mégsem a békepárt politikája?). „Bajtársait az ellenség kezébe adta, ő pedig menekült.” (Menekült?) Ezen „politikai divatok nem változtatnak”. Eljárását — a jellemrajzzal való zsonglórkodést — igazolandó, Sebess olyan állítást is megenged magának, hogy Görgey működésének elemzése, mérlegelése nem katonai szakértőkre tartozik. „A történetíró, politikus vagy mondjuk a pszichológus az, aki itt bírálni hivattott.” De végül maga is bevallja, hogy a pszichológizálással sem sokra megy. Görgey — szerinte — olyan „páratlan természeti jelenség”, amely „érthetetlen marad, mint a természeti erők”. S ezzel a beismerésértékű kijelentéssel talán le is zárhatjuk Sebess könyvének elemzését.

Mindenképpen idéznünk kell azonban néhány olyan további véleményt, amely ugyane könyvvel kapcsolatban látott napvilágot, de amely ettől függetlenül, magában véve is figyelmet érdemel. Az egyiket, ismét a *Nyugat* hasábjain, ismét Móricz Zsigmond fogalmazta meg⁹⁰, gúnyosan megjegyezve, hogy Sebess „jólészen árulónak tekinti” Görgeyt, felújítva nemzedékek „lángoló és megnyugtató” dühét, hogy Görgey „az áruló adott el bennünket”, mintha a nemzet azért lenne méltó arra, „hogy büszkén tekintsen magára”, mert fővezére „összejátszott az ellenséggel”. Ő is ebben nőtt fel — mondja újra Móricz — de mind nyilvánvalóbbá vált előtte, hogy a fiatal tábornok, aki senkiből „a legmagasabb csúcsra ért” és tönkrevverte az osztrákokat, „az egész világot bámulatba ejtő katonai lángésznek bizonyult”. Ki van „a magyar törtélemben hozzá hasonló egyenes vonalú, büszke és méltó szabadsághős?” Egyetlen „szépséghibája”, hogy túlélte a küzdelmet. „Vajon el fog következni az idő — folytatódik a kérdés —, mikor Görgei már

90 *Móricz Zsigmond: A Görgei-kérdés. Nyugat* 1931. 69–71. A könyvről további ismertetések: *Török Pál: Budapesti Szemle* 1932 (224). 156–158 *Vanyó Tihamér: Pannonhalmi Szemle* 1932. 374–375.

egyáltalán nem lesz áruló?”, hiszen „a Görgei-tragédia a magyarság tragikumuma.” Végül Móricz egy személyes emléke, befejezésül: arra a kérdésre, hogy „miért nem vette kezébe a fő hatalmat” a trónfosztás után, „miért nem lett egy új Napóleonná”, az agg tábornok azt válaszolta: azért, mert nem Franciaország volt mögötte, hanem „egy műveletlen, kicsiny nép”.

A másik egykorú vélemény Szabó Istvántól (1898–1969), a jeles történetírótól származik, aki ugyan elsősorban a magyar nép, a parasztság és a hazai agrárviszonyok kitűnő specialistája volt, de egyben széles látókörű szakember is, aki még hozzá 1848/49 történetével, főleg debreceni vonatkozásban, külön is foglalkozott⁹¹. E sorok írója baráti szeretettel és tisztelettel idézi fel az ő alakját, a nagyformátumú történészt és a nép, a nemzet ügyéhez mindig hű emberét egyaránt, azoknak a személyes beszélgetéseknek az emlékével együtt, amelyeket vele, sok egyéb között, 1848/49 kérdéseiről is folytatott. Szabó természetesen nem értett egyet Sebess elemzésével. Akkoriban, 1931-ben viszont úgy látta: Görgeynek „annak felismerése után, hogy Kossuthal a harc célja és folytatása tekintetében többé meg nem egyezhetik”, két útja lett volna: „Kossuthot letenni, vagy magának félreállni”.⁹² Görgey hibája, súlyos tévedése az volt, hogy egyiket sem választotta a két út közül. Akkoriban, amikor a rendelkezésre álló adatok — a később hamisítványoknak bizonyult Molnár-féle előterjesztéseket is közéjük értve — inkább azt sugallták, hogy Görgeyt a függetlenség ügyében elvi ellentétek választották el Kossuthtól, ez a vélemény nagyon indokoltnak tűnhetett. Ma viszont már inkább úgy látszik, hogy Görgey nem a nemzeti küzdelem elvi céljainak más megítélése miatt, hanem azért fordult szembe Kossuthal, mert úgy hitte, hogy Kossuth tévesen mérte fel a célok megvalósításához szükséges lépéseket, a nemzetközi lehetőségeket, és taktikai húzásaival félrevezette mind a sereggel együtt őt, mind pedig az országgyűlést Debrecenben. Azt is látta viszont, hogy a nemzeti küzdelem folytatása sem Kossuth nélkül — vagy éppen Kossuth ellen — nem folytatható, sem pedig akkor, ha ő távozik. Gáspár következmények nélkül lemondhatott, Görgey aligha. A keserves dilemma tehát fennállt, csak éppen kevésbé volt megoldható.

Fent idézett bíráló tanulmányában Altmann J. Gyula kifejezte óhaját, hogy a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt „nagyszabású nemzeti történelmi munka” utolsó, a szabadságharcot is tárgyaló, „készülőfélben lévő” kötetében Görgey alakja végre „tisztáztassék minden rágalomtól, gyanúsítástól és méltatlan vádtól”.⁹³ Ehhez az utolsó pillanatban, záró jegyzetként még hozzáfűzhetette, hogy a várt VII. kötet valóban megjelent, de az — mint némi csalódással kellett látnia — az árulási vádat nem a főszövegben, hanem csak szerényebb helyen, a „Kútfők és irodalom” című részben utasította vissza. „Ma már az árulás vádja — írta itt Szekfű — egyébként is eliminálva van, abban komoly és művelt magyar ember nem hisz többé; persze még időbe fog telni, míg az újságolvasó publikum is végképp meg lesz győződve”.⁹⁴ A bíráló elégedetlensége, nézetünk szerint, nem volt indokolt. Szekfű a vitákra megfelelő helyen reflektált, nagyívű összefoglalásában pedig, amely a forradalom és szabadságharc történetét a régi sablonok helyett való-

91 *Szabó István*: A Honvédelmi Bizottmány elnöki hivatala 1849-ig. Debreceni Szemle 1928. 169–173. (Ebben Gelich Richárd szerepe mellett főleg Kossuth rendkívüli munkabráását mutatja be.)
 uő: Debrecen 1848–1849-ben. Debrecen 1929.

92 *Szabó I.*: id. ismertetés (Századok, 1931) 296–299.

93 *Altmann J. Gy.*: i. m. 58.

94 *Szekfű Gyula*: Magyar történet. VII. Bp. é. n. 433.

di, bonyolult összefüggésekben próbálta ábrázolni Görgey működését pozitív módon, főleg Gyalóky, Pethő és Julier írásaira hivatkozva úgy tárgyalta, ahogy az az új eredményeknek, saját történetírói felfogásának megfelelt, és egyben annak a várakozásnak és érdeklődésnek is, amelyre a kor olvasó társadalmában e jelentős szellemi alkotás számíthatott.⁹⁵ Szekfű új összefoglalása, amely minden korábbitól lényegesen különbözött, Görgeyben katonai géniuszt látott, akinek praktikus gondolkodásában, a nagy szavak iránti ellenszenvében — jellemző módon — Széchenyi szellemének jelentkezését próbálta felfedezni. Szabadságharcunk, benne a honvédsereg születése, küzdelme, oly hirtelen felemelkedő jelenség történetünkben, mint Petőfi költészete irodalmunkban. 1848 őszén — írja Szekfű — „a forradalom dicstelenül leáldozott volna, ha Kossuth energiája ki nem dobbant tízezrenként új és új felkelőket a magyar földből, s ha nem jelenik meg az a katonai géniusz, aki a kaszás nemzetőrből, az önkéntes nemes úrból és jurátusból, fegyelmet nem tűrő értelmiségiből valódi hadsereget alkot”. Ez az ifjú Görgey. „Kossuth csak benne bízik Schwechat előtt és után, s tudja róla, hogy sohasem lesz a nemzeti ügy árulója. De a forradalom legifjabb tábornoka acélkék szemével kutatóan és illúziók nélkül néz a körülte forrongó világba, s Kossuth lelkesedését, mely szerint a szent ügy és a szabadság mindenre képessé tesz újoncsereget is, kritikái megjegyzésekkel lohasztja le, miközben a sereg újjászervezését „nagy szigorral és szakértelemmel” hajtja végre. Közte és Kossuth közt az első összeütközések az átszervezéssel kapcsolatban akkor jelentkeztek, amikor „Görgeyről hamarosan kiderült, hogy egyrészt semmi érzéke nincs azon retorika iránt, mely nagy eszmék emlegetésével a kis praktikus követelményeket elmellőzte, másrészt pedig, hogy ő maga kérlelhetetlen világossággal tudta a helyzetek árnyait, a bajokat és hiányokat körvonalazni. Míg Kossuthot a legrosszabb kilátások közt is képessé tette optimizmusa, hogy egy-egy szabadságeszme hangoztatásával újból fellelkesüljön, Görgey képtelen volt a rosszat egy pillanatra is szem elől tévesztetni; azon kevés magyarok közé tartozott, kik mintegy Széchenyi tanítványaként nevének nevezték a dolgokat, kiknek józanságát és felelősségérzetét semmi lelkesedés el nem vehette, s akik a hazáért magukat igen, de sem a hazát, sem a népet nem kockáztatták soha. Széchenyi praktikus megoldásokat kereső, logikus szelleme, maró iróniája, a szalmatűz iránti ellenszenvé most egyszerű barna honvédtiszti egyenruhában jelentkezik, s amíg a hadi dolgokra korlátozódik, addig nagy sikerrel.”

Remek történelmi képsorok, eleven színekkel, sok találó vonással, de nem kevés iróniával is, amelyből persze főleg Kossuth részesül, amint „egy-egy szabadságeszme” újra meg újra fellelkesíti. A „kész” Görgey, aki máris józan és pesszimista, kissé elfedi az ifjú kezdőt, akinek a tapasztalatszerzés keserves iskoláját kell még kijárnia, annak kirobbanó tettvágát, elszántságát, amellyel felkötöztetett (Szekfűnél, valamiért, agyonlővetett) egy arisztokratát, és — főleg — lelkes, odaadó bizalmát Kossuth iránt. Szekfű Görgeyje persze nem a Steier-féle forradalmár, hanem, a mérséklet embere, aki már novemberben sem mulasztja el az alkalmat „annak kiemelésére” (a Csányival együtt kiadott nyilatkozatban), hogy „a törvényes királytól szentesített áprilisi alkotmány érvényéért küzd, távol minden forradalmi kilengéstől”. Jött azután a válságos pillanat, amikor január elején, a

95 Az idézett helyek az újabb 6. kiadásban, Bp. 1936.: 421–422, 424–425, 428, 431–432, 435–438, 452.

Pesten át visszavonuló seregben kitört „a tisztikar elégedetlensége”. A volt császári tisztek, „akik eddig még tisztességgel harcoltak, látva most, hogy Windisch-Grätz csakugyan az uralkodó akaratát képviseli, egymásután tagadták meg a szolgálatot. A Vilmos-huszárok összes tisztjei, négy alantas kivételével, éppen Görgey szállása, az Angol királynő-szálló előtt próbálták az ezredet ellene fölláztatni. Emiatt, „a tisztikar egységének megtartására” adta ki Görgey Vácott emlékezetes proklamációját. Ezzel „nem tagadta ugyan meg egyenesen” a Honvédelmi Bizottmánynak az engedelmességet, „de oly politikai irányban kötötte le magát, melytől Kossuth mindinkább eltávozandó volt”. A váci nyilatkozat elérte célját, a tisztikart illetően, Görgey viszont „a 48-as alkotmány védelmében újra felemelte a Batthyánytól elejtett zászlót, s ezzel együtt a Batthyány–Kossuth ellentét mint Kossuth–Görgey gyűlölséggé fokozódott”. Szekfű tehát azt érezteti, hogy a váci nyilatkozat Görgey saját politikai véleményének is kifejezője volt, és a továbbiakban sem az ennek ellentmondani látszó jelekről, sem Kossuth és Görgey viszonyának újabb javulásáról, utóbb, nem beszél. Hangsúlyozza viszont, hogy Görgey „felvidéki hadjárata az ő személyes műve” volt. „Ott van mindenütt, fegyelmez, táblabírói és jurátusos rezonálást szigorúan büntet, résztvesz serege minden fáradsalmában, s minden katonája így látja, hogy egy fejjel nagyobb mindenkinél. Sereg és vezér összeforrnak egymással.” Jött viszont Dembiński szerencsétlen kinevezése, miután Görgey váci kiáltványa „és pesszimista szarkazmusa” már „eltaszította magától Kossuth szívéét”. Dembiński hibát hibára halmozta, „kezdettől fogva szinte érthetetlen parancsokat adott ki, a helyzeteket mindegyre összezavarta, s rideg elzárkózottságában alvezéreit arra akarta rászoktatni, hogy azok vakon hajtsanak végre ismeretlen haditerv szolgálatában parancsokat, melyek első pillanatban hibásaknak bizonyultak”. Szó esik ezután a tiszafüredi fordulatról, Dembiński leváltásáról, utána a tavaszi hadjárat győzelmeiről és a trónvesztés kimondásáról, a politikáról Debrecenben. Csak hát „az ország sorsa már nem azon fordult meg, mit csinál a debreceni parlament, s milyen külországokkal akar Kossuth, legyőzhetetlen optimizmussal, szövetséget kötni. A magyar dicsőség még egyszer fölillant Budavára visszafoglalásánál, amire Görgey, eredeti tervével, az osztrákok további üldözésével szemben egyrészt a hadianyag hiánya miatt, másrészt a közvélemény nyomására s Kossuth kívánságára határozta el magát.” Görgeyt „kellemetlenül lepte meg a Függetlenségi Nyilatkozat, de elégedetlenkedve is elfogadta azt, és nem keresett érintkezést a debreceni békepárttal, amely, titokban, benne remélte a diktátort, aki szétrobbantsa a republikánusok új alkotását”. Szekfű helyesen hangsúlyozta, hogy az orosz intervenció nem a függetlenség kimondásának, hanem az osztrák vereségnek, a tavaszi magyar győzelmeknek, illetve annak következménye volt, hogy a két dinasztia közt már korábban szoros kapcsolat jött létre, és a cár megígérte, hogy a Habasburg-házat mindig támogatni fogja. A lengyelek magyarországi szerepéről szóló — túlzott — hírek növelték ugyan a cári udvar hajlamát a beavatkozásra, de nem vittek döntő szerepet az elhatározásban. 1849 május végére a magyar szabadságharc ügye — írja Szekfű — már teljesen reménytelenné vált, a forradalmi mozgalmakat Európában mindenütt leverték. Ezen a Komárom vagy Szeged dilemmája, a nyári levonulás lényegében véve már nem változtatható, főleg nem a főerők temesvári katasztrófa után, amikor kiderült, hogy Görgey „hiába jött le Komáromból, nem volt

sereg, mellyel egyesüljön”. A reménytelen helyzetből Görgey legfeljebb huszárjával törhetett volna ki és menekülhetett volna egy darabig. „Az oroszok barátságos viselkedéséből ő is, a kormány is azt képzelte, hogy lehet beszélni velük. Kossuth és Görgey külön-külön jutottak arra a végső expediensre, hogy a cárnak felajánlják a magyar koronát orosz secundogarnitura számára.” Mindebből azonban semmi nem lett. Jött az utolsó jelenet, Világoson, amikor az utolsó szemle és az utolsó éljen után Görgey vasidegei is felmondták a szolgálatot, és sírva ráborult lova nyakára.

Mindehhez Szekfű a további elbeszélés során még hozzátette, hogy „a kétségbeesés e hangulatából nem az vezette ki a nemzetet, hogy Kossuth az áruló Görgeyben bűnbakot mutatott neki, akire ráhelyezve önvádjait, megint felemelkedett, hanem az az érckemény nyugalom, mellyel Deák nézte a Bach-korszak örjögéseit”.⁹⁶

Az első kiadás megjelenése után Szekfű 1935 őszén levelet kapott id. Máriássy Bélától, aki „szigorúan bizalmas” anyagként részleteket küldött meg neki Máriássy János kéziratok emlékezéseiből. Ezek végeredményben igen negatívan — tehát Szekfű felfogásától erősen eltérő módon — ítélték meg Görgey működését. Szekfű a kéziratrészeket Gyalóky Jenő ezredesnek továbbította, mintegy szakértői véleményezésre, aki azonban azokkal nemigen tudott és akart mit kezdeni, ami nem is meglepő, ha a visszaemlékezések belső ellentmondásaira, tartalmi zavaraira és kiegyensúlyozatlan állításaira gondolunk. Kitérő mondatban reagált a küldeményre, főleg azt hangsúlyozva, hogy ő a szélsőséges nézeteknek nem híve sem egyik, sem másik oldalon. Szekfű a kéziratot, Gyalóky véleménye kíséretében, azzal a megjegyzéssel juttatta vissza Máriássyhoz, hogy annak állításai a Görgey-kérdéssel csak általánosságban foglalkoznak. Majd hozzátette: „Egyébként remélem, hogy egy-két hónap múlva szerencsém lesz megküldeni Méltóságod számára egyik tanítványomnak munkáját, aki doktori disszertációja céljára a Görgeyre vonatkozó teljes irodalmat feldolgozta 1848-tól a mai napig és egyúttal a közvéleményben szereplő vádpontokat is próbálja tisztázni.”⁹⁷ A *Magyar Történet* V. kötetének következő évi, új kiadásának szövegében pedig már jelezte e munka megjelenését, e sorok írójának tollából, aki — szerinte — „a Görgey-kérdésre vonatkozó teljes irodalmat felkutatta, kritikailag megrostálta” és az árulási vádat „levéltári adatokból is teljesen tisztázta”.⁹⁸

Az árulási vád alaptalanságát persze — nézetem szerint — már az előző kutatások is kimutatták. Így azután — bár ezeket e szempontból is igyekeztem lelkiismeretesen, ellenőrző szemmel megvizsgálni — munkám fő feladatának a tanulságok összefoglalásán kívül nem ezt, nem is a szabadságharc általános vagy katonai történetének előadását tekintetem, hanem azt, hogy bemutassam: a vele kapcsolatos viták tükrében mint figyelhető meg a magyar történeti és politikai gondolkodás alakulása és — részben — nemzetközi visszhangja a 19. század közepe óta. „A Görgey-kérdés tárgyalásának — írtam a könyv 1935. december 31-én kelt előszavában — ma már tulajdonképpen nem az a célja, hogy döntsön az áruló-nem

96 Főleg Szekfű nyomán ad 1848/49-ről népszerű összefoglalást: *Asztalos Miklós — Pethő Sándor. A magyar nemzet története ósidóktól napjainkig*. Bp. 1933. Ism. *Mérey Ferenc: Századok* 1933. 336–338.

97 Gyalóky Jenő Szekfű Gyulához, 1935. nov. 30.; Szekfű Gyula id. Máriássy Bélához, 1935. dec. 16. OSzKK, *Analecta* 10.928.

98 *Szekfű Gy.: Magyar történet* i. m. V. 632.

áruló ítéletei közt. A vád megdőlt s a közvélemény is elhagyja a felfogást: a vádlott, ha fel is mentik, vádlott volt s magán viseli a bélyeget. A Görgey-kérdés maga is történeti produktum, mely a maga kiterjedt irodalmával, vádaskodásával, közéleti tüneteivel, vizsgálat tárgyát képezheti ... Benne a közvélemény alakulásának sokszor tükörképe figyelhető meg, mint a szabadságharc, központjában a Görgey-vitával, állandó aktualitás maradt.” Tehát „az út, melyet Görgey alakja a közvéleményben, irodalomban megtett, a sors, mely osztályrészül jutott, képek és nézetek egymásutánja: *a fortune politique et intellectuelle* az, amit végigkísérni szeretnénk”. 1848/49 vizsgálatában inkább csak „a későbbi vélemények kezdeteit próbáljuk felfedezni. Azokat a vonásokat, melyekből 49 után az egész kérdés ki-
nőtt” és újabb kori történetünk „egyik legvitatottabb problémája lett”.

Kiindulásul fel kellett mérnünk az 1848/49 nagy történelmi fordulójával kapcsolatos kutatások alakulását, helyzetét. Úgy láttuk — ismét az előszót idézve —, hogy „a magyar szabadságharc: hirtelen fellendülő, tragikusan megtört ív, sorsa átmenet nélküli, nagy kontraszt fény és árnyék között, mely félévszázadig szinte elvakította az embereket... A kor egészének kérdése elhomályosult a szabadságharcé mögött. Ennek pedig, a megrázó élmény hatása alatt, a felelősség került központjába.” Két egyéniség fordult egymással szembe: Kossuth és Görgey. „Bennük az utókor mintegy az erők perszoniifikációit látta, ellentétükben a gonosz és jó mitológikus ízü küzdelmét. A szembeszálló felek két ember személyes működésére vezették vissza egy kor, egy nemzet útját és minden történeti tényező szerepét. Röviden ez a Görgey-probléma, mely hosszú évtizedeken át a 48-as kor emlékének központjaként meddővé tette a kutatást, a közvélemény érzőpontjaiban égve visszariasztotta a kutatót.” „Az eredetileg történt dolgokat elfedte a tendenciózusan alakult vélemények sok egymásra épült rétege. Hirdették a múlt dicsőségét, 48 története bearanyozva fénylett, de míg a lankadatlan egymással ellenkezők ugyanazt homlokegyenesen másként adták elő, megjelent a kételkedő érzés: volt-e igazi érték és őszinte igazság a bizonytalanság e tömege mögött. A vitákból kiábrándult Salamon Ferenc írta: Szomorú az, hogy egész forradalmunkban, melyet oly nyíltszerűnek, merésznek képzelünk, majd semmit sem lehet fölmutatni, minek fő hibája ne az eltitkolás és félszesség volna.”

„A valóságban 48 nagy nemzeti érték, melyet szinte újra fel kellett fedoznünk, kibontva a maga teljességében, igazi erőiben ábrázolva látszattények helyett.”

A munkát, ha szabad felidézni személyes emlékeket, 1933 tavaszán kezdtem el. Egyetemi alapvizsgám letétele után Szekfű megkérdezte, miről szeretnék szakdolgozatot, doktori értekezést írni. Valami olyasmiről — feleltem —, hogy milyen volt Magyarország nemzetközi megítélése például a reformkori külföldi látogatók, útleírások, illetve 1848/49 visszhangja nyomán.⁹⁹ Szekfű ezután felhívta a figyelmemet arra, hogy az utóbbi kérdést, kissé más szempontból, úgy is megközelíthetem, ha egy másik, olyan témát választok, amelyen ő maga is sokat gondolkodott. Ez volt a Görgey-kérdés. Némi gondolkodási idő után elfogadtam ezt a javaslatot és nekifogtam az anyaggyűjtésnek. E hosszú folyamatról három maradandó benyomást őrzök a mai napig. Az első a meglepődés volt az idevágó adatoknak a vártnál is jóval nagyobb tömege miatt és egyben annak felismerése,

⁹⁹ E téma megkezdett adatgyűjtése alapján készült az alábbi tanulmány: *Kosáry Domokos: A „Fiatall Magyarországnak” nyugati szemmel. Magyarágstudomány 1936. 115–125.*

hogy a szinte véget nem érő sajtóközlemények, levelezések, irodalmi utalások jellemző, reprezentatív példáinak kiemelésével lehet leginkább megrajzolni a közvélemény alakulásának fő vonalait. A másikat akkor szereztem, amikor Kossuth emigrációsirat-gyűjteményének sok ezer, világoskék palliumba burkolt darabját néztem át az Országos Levéltár egyik külön munkaszobájában, hogy egyszerre több anyagot kaphassak, mint az a kutatóteremben szabály szerint szokás. Megragadott e kivételes tehetség fáradhatatlan munkabírása, fantáziája, kifejezőereje, nemzetközi kapcsolatrendszer, de másrészt az is, hogy a nemzetközi erőviszonyok mily szűkmarkúan szabták meg a magyar politika valódi mozgásterét, és hogy a politikai emigrációt, mindenkor, szinte elkerülhetetlenül milyen belső feszültségek és viszályok fenyegethetik. Végül a harmadik benyomás Bécset őrzi, 1935 nyarán, a Collegium Hungaricum azóta elkötyavetyélt, remek palotáját, és azóta szétszórt, kitűnő könyvtárát, a különböző levéltárakat, így a Hadilevéltár régi épületét a Neustiftgässen, ahonnan azóta elköltözött, ahol a betűrendes mutatóban, az osztrák kiejtést követve, együtt szerepelt a B. és P., meg a D. és T. betű és ahol az ingerült lelkű, öreg Perczel jellemző, kusza emlékiratai is kezembe kerültek, utóbb feldolgozandó témaként.¹⁰⁰ S talán még inkább a beszélgetéseket, a Görgey-kérdésről is, együtt, kávéházban, késő délutánokon, a barna arcú, sötét szemű Steier Lajossal, aki akkoriban írta a szlovák-kérdés 1848/49-i történetét¹⁰¹ és aki lehetőleg mindenkiről keserűen nyilatkozott, meg az orvosból lett történetkutató Thim Józseffel, aki meg a szerb-kérdés alakulását dolgozta fel.¹⁰² S végül, de korántsem utolsósorban az idős Angyal Dáviddal (1859–1944), aki akkoriban még a bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatója volt, számos jeles történeti mű és tanulmány kitűnő tollú szerzője is, aki Thaly Kálmán nacionalista romantikájával már annak idején élesen szembefordult, és akinek dolgozószobájában, könyvei között, valahol a *Budapesti Szemle* és az 1880-as évek hatvanhetes világa folytatódott. De ő maga, érdeklődésében, továbbra is élő és nyitott maradt, és szakmailag is többet képviselt, semmint a későbbi emlékezéseiből kitűnnék, amelyeket élete végén, elnehezülten írt, mielőtt halála, 1944 elején, megmentette őt a további borzalmaktól.¹⁰³ E feljegyzéseiben meg is említi, hogy elmondta nekem: azt a népszerű Görgey-ellenes darabot, amelyben a koldussá vált honvéd visszadobja a „hazaáruló” által adott aranyat, és amelyet ő még gyermekkorában látott, az az Egervári (Potemkin) Ödön írta, aki „hányatott élete végén, mint díjnok dolgozott az Egyetemi Könyvtárban”, vele egy asztalnál.¹⁰⁴ Munkámból, miután megjelent, természetesen dedikált példányt küldtem neki. Válaszlevelét, emléke iránti tiszteletből, szó szerint szeretném itt közölni:

100 Ld. alább a 120. sz. jegyzetet.

101 Steier Lajos: A tót nemzetiségi kérdés története 1848–49-ben. I–II. Bp. 1937.

102 Thim József: A magyarországi 1848/49-iki szerb fölkelés története. I–III. Bp. 1930–1940.

103 Angyal Dávid értékelésére: Kosáry D.: A magyar történetírás i m.

104 Angyal Dávid: Emlékezések. Péter László bevezető tanulmányával s. a. r. Czigány Lóránt. London, 1971. 41. Az adatot, a forrásra hivatkozva, fel is használtam munkámban (267. l.).

Kedves Dr. Úr!

Bizonyára Dr. már, és summa cum laude. De ha még nem az, okvetlenül lesz. Mert már is doctus. Nagyon köszönöm nagybecsű tanulmányát megtisztelő inscriptiójával. Olvastam végig, a míg szemem égni nem kezdett. Rendkívül tanulságos s szép munka. Szívemből gratulálok. Ha lesz második kiadása — lennie kell, — majd közlök egy vagy két jegyzetet. Az a Budapesti Szemlebeli cikk, mely Kossuth Iratairól szól, M. H. néven Salamon Ferenc munkája.

Hogy miért M. H?

Az igen mulatságos, majd ha lesz szerencsém, elbeszélem.

Az ön olvasottsága bámulatos. Még egyszer gratulálok. Nem mindenki hivatkozhatik ilyen első munkára.

Meleg üdvözzettel

Készséges híve

Angyal Dávid

Bécs 1936. július 16.

Kezdő, fiatal kutató voltam. Könyvem megjelenésekor még huszonharmadik évemet sem töltöttem be — s az Egyetemi Nyomda szerződését, mivel még nem számítottam nagykorúnak, helyettem édesapámnak kellett aláírnia. De azt a tanulságot a téma vizsgálatából már határozottan levontam, hogy a Görgey-kérdés és vele a történeti tudat torzulásait elsősorban az idézte elő mindenkor, hogy politikai viták és tendenciák függvénye lett. Ezért a legelső teendőnek azt tartottam, hogy a kérdést minden politikai befolyás nélkül, történetileg lehessen megközelíteni. „A vizsgálatot kizárólag történeti módszernek kell alávetni” — írtam, utalva arra, hogy „szabadságharcunk komoly megtekintése mindaddig nem vált lehetővé, amíg a napi politikával való érintkezés helyett át nem jutott a kutatás területére”.¹⁰⁵ Azokat a kérdéseket persze, amelyekre a történész a maga eszközeivel válaszolni próbál, rendszerint a jelen teszi fel neki. A baj azonban ott jön, ha a válaszokat is a jelen, a politika kívánja neki előírni. A szabadságharcnak azt az új megközelítését tartottam — és tartom — helyesnek, amely „elveti a jó és rossz poláris ábrázolását”, amelynek „célja nem idealizálás és nem a tévedések és hibák óvatos kerülgetése”. „Valótlannak tudja a hős és áruló mesejátékát, de nem is festi Görgeyt csalhatatlan prófétának, mint Kossuth-ellenes védői. Egy acélkék szemű, fiatal katona áll előtte, aki nagy kibontatlan erőit akarja érvényesíteni”.

¹⁰⁵ *Kosáry Domokos: A Görgey-kérdés és története. Bp. 1936. 313.*

A könyv végén idéztem Hardy Kálmánt, aki pár évvel korábban úgy foglalt állást, hogy míg „valamikor a politizáló ifjúság erényei közé tartozott a le az árulóval kiáltás, mai dolgozó fiatalságunk, magasabb ethikai szempontoknak engedve, nyugodtan hódolhat Görgey emlékének és önmagát becsüli meg, ha Széchenyi mellett ezt a nagy katonát is ideáljai közé sorolja”.¹⁰⁶ Ehhez azonban mindjárt hozzáfűztem, hogy „magát a kutatást ez a szempont sem befolyásolhatja, mert igazi célja a valóság megismerése s nem a kultusz ápolása, ha őszintén érzi és szigorúan veszi elfogulatlanságát”. De célja, hogy évtizedek rágalmai után igazi alakjában újra bemutassa nemzetének a szabadságharc nagy vezéri egyéniségét, a harmincéves tábornokot, aki harmincéves korában már Európa bukott hőse volt.”

„A történeti látás — folytattam — független attól is (amit szintén felvetnek), hogy ma, a nemzeti tűrés korszakában mintaként állhat előttünk Görgey törhetetlen, sorssal szembenéző alakja... A kutatás nem azért utasítja el a vádat, mert erre a példára szükség van, míg annakidején, mint tévesen hitték, bűnbakra volt szüksége a nemzet önbizalmának. Hanem azért, mert eredményei és meggyőződése így kívánják.”

Végül hadd álljanak itt a könyv befejező sorai: „Éppúgy megszabadult a kutatás attól, hogy politikai tanulságokat keressen a szabadságharc történetében, fűrkészve az aktuális analógiákat. De egy tanulságot — nem politikait — joga van levonni ma is a történetírásnak, önmagára nézve. Nem is annyira 48, mint a 48-as kérdés történetéből fakadó tanulság ez: ha a történelem nincs kapcsolatban a nemzeti élettel és az értelmiség történetpolitikai iskolázottság nélkül ki van szolgáltatva felelőtlen nézeteknek, hosszú időnek kell eltelnie, míg a kutatás elrendezheti a kérdések összebonyolódott szálait”.¹⁰⁷

A könyvnek akkoriban, több mint fél évszázaddal ezelőtt, elég széles és kedvező visszhangja volt.¹⁰⁸ Kisebb-nagyobb hiányosságait, amelyek ma mindjárt szemembe tűnnek, nemigen tette szóvá senki. Julier Ferenc személyesen közölte, nyaralás közben, Bükkszentkereszten, elismerő véleményét. Markó Árpád, aki akkoriban a Hadilevéltár osztályvezetője és már a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt, levélben tette ugyanezt. „Azt hiszem — tette hozzá —, el lehetsz rá készülve, hogy a Kossuth-kultusz mai hívei megneheztelnek a viddini levéllel és Kossuth műltszemléletével foglalkozó megállapításaidért, de ez ne bántson. Széleskörű és alapos forráskutatásokra támaszkodva állításaidat olyan meggyőzően tudod igazolni, hogy minden tárgyilagosan gondolkodó ember elfogadhatja azt a képet, amelyet Görgeyről ilyen plasztikusan és az igazságnak megfelelően rajzolnál”.¹⁰⁹ Markó, akinek egyébként ez az aggodalma nem vált valóra, hasonlóan pozitív hangvételű ismertetést közölt a könyvről a *Hadttörténelmi Közlemények* ha-

106 *Hardy Kálmán*: A Görgey-kérdés mai állása. *Magyar Szemle* 1930. 128.

107 *Kosáry D.*: A Görgey-kérdés i m. 321.

108 Recenziók, az alább külön idézettekén kívül: 8 Órai Újság 1936. júl. 21. (m. L): A Görgey-kérdés és története. *Függetlenség* 1936. júl. 26 („gazdag, páratlanul gondos munka”). (L.): A Görgey-kérdés és története. *Szepesi Híradó* 1936. aug. 29. *Papp Zoltán*: A Görgey-kérdés és története. *Magyarország* 1936. okt. 31. („a fiatal historikus-nemzedék egyik legszámottevőbb erőfeszítése”). [*Mérei Gyula*]: Tanulmányok a szabadságharc történeti köréből. *Országút* 1936. 10. sz. 10. („óriási apparátussal készült, ... nagy történetírói érzékkel és stilisztikai készséggel megírt mű”). *Lengyel Tamás*: Válasz 1937. 124–126, *Elekes Lajos*: *Protestáns Szemle* 1937. 546–547, *Jánossy Gyula*: *Katolikus Szemle* 1937. 601.

109 Markó Árpád e sorok frójához, 1936. szept. 17.

sábjain.¹¹⁰ Kumlik Emil volt pozsonyi tanár, a *Pester Lloyd* munkatársa, a könyvnek adatgazdagsága mellett azt a jellemzőjét emelte ki, hogy minden romantikus és pártpolitikai megközelítést elutasít. A szerző — írta — elsősorban „a kérdés depolitizálását” tartja fontosnak. Minden más próbálkozást, szóljon az Görgey mellett vagy ellene, egyaránt helytelenít. „Legmodernebb fajta történészként nemcsak a romantikát igyekeznek lehetőleg kikerülni, hanem minden olyan párt-álláspontot is, amely a napipolitikával bárhogy összefügg.” Amihez azért — némi szelíd kétkedéssel — hozzáteszi, hogy benyomása szerint az ilyenféle „kritikai tárgyilagosság mindig csak jámbor szándék, vagy mondjuk: eszmény marad, amelynek megvalósítása a szellemi élet kikerülhetetlen viszonylagosságainak körébe tartozik”.¹¹¹ S a többé-kevésbé pozitív megnyilatkozások skálája a konzervatív *Budapesti Szemlé*től, ahol a jeles történész Török Pál fejtette ki véleményét,¹¹² egészen addig elért, hogy a *Szocializmus* hasábjain Mónus Illés szögezte le: „Görgey Artúr zseniális hadvezére volt a magyar forradalomnak”, és róla és a vele kapcsolatos vitákról e könyv „teljes tájékoztatást” nyújt.¹¹³ A polgári radikális *Századunk*-ban pedig Görög Imre már előzőleg szót emelt a Görgey-vádak ellen. Érdemi ellenvéleménnyel mindössze két ember jelentkezett. Az egyik — érthető módon — az elapadó régi nacionalista romantika oldaláról. Ennek utolsó mohikánja, Kacziány Géza, akinek 1915-ben közzétett, kezdetleges Görgey-ellenes könyvét élesen megbíráltam, most az árusulás vádját egy újabb kiadványban ismételte el, amelyet, bajtársként, az új nemzeti hadsereg tisztikarának ajánlott, és amelynek már címe is (*Görgeyről második könyvem*) többé-kevésbé nyelvi botlásnak volt tekintendő.¹¹⁴ E könyv vagy inkább füzet több külön kis fejezetből áll. Az első Vörösmarty egykori Görgey-versét ismerteti, de közben Adyt is megtámadja, a második a viddini levélről, majd további témák után az utolsó Görgey klagenfurti vallomásáról, Sebess nyomán. A kézirat és kefelevonat tanúsága szerint¹¹⁵ Kacziány az első fogalmazványból jobbnak látta még egy sor élesebb Görgey-ellenes megjegyzést és kirohanást kihagyni. És megnevezés nélkül, csak általánosságban kelt ki egy újabban megjelent könyv — az én könyvem — ellen, amelyet a sajtó jól fogadott, de amelynek megállapításai — szerinte — csak „ifjonti neveletlenségek olyan komoly férfiak ellen, kik a fiatal ember nagyapjai lehetnének”.¹¹⁶ Mivel e kiadvány mondhatni feltűnés nélkül látott napvilágot és hosszú külföldi útjaim miatt pusztá megjelenéséről is csak jóval később értesültem, nem láttam értelmét annak, hogy a nyilvánosság előtt válaszolva utólag hívjam fel rá a figyelmet. Így az ő sajátos szakmai érvére csak levélben reagáltam, azzal, hogy a szóban forgó személyek szellemi produktumainak ismeretében minden ilyen feltételezett rokonság közte és köztem teljesen valószínűtlennek tűnik.

A másik észrevétel viszont éppen ellenkezőleg, a buzgó Görgey-hívek oldaláról érkezett. Az a derék és igen felkészült makói tanár, Altmann J. Gyula, aki Se-

110 Hadtörténelmi Közlemények 1937. 282–283.

111 *Emil Kumlik*: Die Görgey-Frage und ihre Geschichte. *Pester Lloyd* 1936. júl. 25.

112 *Török Pál*: A Görgey-kérdés mai mérlege. *Budapesti Szemle* 1937 (244). 116–122.

113 *[Mónus Illés]*: A Görgey-kérdés. *Szocializmus* 1936. okt. 601. sz. *Görög Imre*: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc és a cári intervenció. *Századunk* 1935. dec. 399–405.

114 *Kacziány Géza*: Görgeiről második könyvem. Bp. é. n. [Az előszó kelte: 1936. okt. 6.]

115 OSzKK Fond 57/56.

116 *Kacziány G.*: *Görgeyről* i. m. 47.

bess fent idézett munkájáról a legalaposabb bírálatot fogalmazta meg, most külön, az Egyetemi Nyomdánál megjelentetett füzetben foglalkozott munkámmal is.¹¹⁷ Ebben nagy elismeréssel állapítja meg, hogy a Görgey-kérdés történetét ennél gazdagabb anyaggyűjtés alapján, „ennél pontosabban, világosabban, szakszerűbben” talán nem is lehetett volna megírni. Kifogásolja azonban, hogy magát a Görgey-kérdést, amely — a címben szereplő „és” kötőszó szerint — kutatásának szintén tárgya volt, a szerző mégsem oldotta meg, mivel Kossuthot jóval több megértéssel, együttérzéssel kezeli, mint Görgeyt. Szerinte ugyanis „az egész munkán mintegy vörös fonálként az a tendencia húzódik végig, hogy egyrészt Kossuth Lajosnak a szabadságharc folyamán elkövetett némely hibáját, de kiváltképpen Görgei Arturral szemben való eljárását mentesse, másrészt, hogy Görgei Arturnak, amennyire lehet, igazságot szolgáltatson ugyan, azonban mindenesetre oly módon, hogy Kossuth Lajos neve, egyébként méltán megérdemelt dicsősége és nimbusza mégis tisztán, árnyék nélkül kerüljön ki ebből”. Altmann e sorok írójának szemére hányja, hogy Görgey „személye és tettei iránt” láthatólag nem tud „még csekélyebb mértékben sem lelkesedni”, hanem az adatokat „a gondos történetíró szorgalmával, pontos, lelkiismeretes kritikával megvizsgálja, latolgatja, és nyugodt, szinte hűvös pragmatikussággal tárja eléink saját megállapításait és ítéleteit”, továbbá Pethő Sándor és mások felfogásától eltérően is a „nyugodt, higgadt, pragmatikus, szinte kissé fagyos történeti szemlélet körén belül marad”, amely nem alkalmas „melegebb, lelkesültebb érzelmek felkeltésére” az olvasóban, sőt inkább „kiábrándulást” tud előidézni. Altmann külön szóvá teszi, hogy szerintem a történetírásnak igazi útja nem a „kultusz ápolása”, és leszögezi, hogy a Görgey-kérdés megnyugtató megoldására a „lelkesülni és lelkesíteni tudó szeretet” látszik alkalmasabbnak.

Azt, hogy a kritika két egymással élesen szemben álló, ellentétes oldalról érkezett, bizonyos fokig megnyugtatónak találtam. Azt is, hogy a Görgey-kérdésben egy időre, legalábbis a következő nagy záróvonalig a második világháború után, kiegyensúlyozottabb nézetek kezdtek érvényesülni. Azt hiszem azonban, hogy egy fiatal szerző, jóval később, a politika sugallta vádaskodások egy újabb, más fejezete után, reálisabban mérte fel egykori könyvem jellegét, amikor azt írta róla, hogy „nagy anyagismerettel, szigorú objektivitással, de minduntalan megcsillanó rokonszenvvel” ábrázolta „Görgey szerepét, az árulási vád keletkezését és történetét”.¹¹⁸ Szerinte egyébként „ez a könyv volt hosszú ideig az utolsó józan hang a Görgey-kérdés megítélésében. Az 1945-ig eltelt időszakban a tárgyról újat mondani tudó munka nem jelent meg; a különböző politika- és hadtörténeti összefoglalások az eddigi megállapításokat ismételtették — változó színvonalon.”

E hátralévő évek alatt e sorok írója, Szekfű felkérésére, a *Magyar Szemle* számára saját könyvéről írt önismertetést, amelyben felhívta a figyelmet arra, hogy még mindig akadnak, akik ragaszkodnak az árulás legendájához,¹¹⁹ tanulmányt írt

117 Megoldódott-e a Görgei-probléma? (Kapcsolatban Kosáry Domokos művével.) Írta *Dalmádi [Altmann J. Gyula]*. Bp. 1942.

118 *Hermann R.*: Görgei váci manifestuma i m. 881–882.

119 *Kosáry Domokos*: A Görgey-kérdés. Beszámoló egy könyvről. *Magyar Szemle* 1936. 11. sz. 277–280.

Perczel emlékiratairól és egyben Görgeyhez fűződő viszonyáról¹²⁰ és még 1936-ban elkészített a Kincsestár-sorozat számára egy rövid Görgey-életrajzot, amely 1939-ben látott napvilágot,¹²¹ és amely ugyancsak kedvező visszhangot kapott.¹²² Görgey általában pozitívvá forduló megítélését jelezte Passuth László irodalmi szintű esszéje, angolul, igen elismerő felfogásban,¹²³ hogy a további drámaírási kísérleteket ne is részletezzük.¹²⁴ Kisebbségi közlemények láttak napvilágot Görgey főhadnagyi időszakáról,¹²⁵ a *Marczius* hasábjain 1848 tavaszán megjelent cikkéről,¹²⁶ továbbá újabb emlékezések az idős tábornokról.¹²⁷

A nemcsak, illetve nem közvetlenül Görgeyvel foglalkozó, de az ő szerepének megértéséhez is fontos, egykorú irodalomból kiemelkedő jelentőséggel bírt egykori évfolyamtársam, Lengyel Tamás kitűnő értekezése, amely Klapka különböző emlékirat-változatait vette kritikai vizsgálat alá.¹²⁸ A növekvő érdeklődést jelezte, hogy a *Magyar Katonai Szemle* szükségesnek látta jegyzéket közölni azokról a szabadságharcra vonatkozó munkákról, amelyek a Honvéd Központi Könyvtárban, illetve a Hadilevéltár Kézikönyvtárában voltak találhatóak.¹²⁹ Adatok láttak napvilágot a 7. honvédszázalaj történetéről.¹³⁰ A sikeres ozorai akciót Bodnár István dolgozta fel, Görgey és Perczel szerepe mellett külön kiemelve a tolnaiak élén álló Csapó Vilmos őrnagyét, helyi, családi levéltári adatok alapján.¹³¹ Külön, szakmai tanulmány elemezte, egy nyugalmazott tábornok tollából, a vezérkar — vagy mint akkoriban nevezték: táborkar — és benne a sokat emlegetett Bayer József szerepét, akiről „Görgey számtalan ellensége” utóbb szerette azt állítani, hogy a sikerek pusztán neki voltak köszönhetőek. A valóságban Bayer tehetséges volt ugyan, de a hadműveletek irányítása Görgey kezében maradt.¹³² Újabb adatok vál-

120 *Kosáry Domokos*: Perczel Mór feljegyzései. Századok 1937. 304–322.

121 *Kosáry Domokos*: Görgey. Bp. 1939. *Markó Árpád* szerint „azok közé a könyvek közé tartozik, amelyeket a figyelmes olvasó legszívesebben le sem tenne kezéből, amíg be nem fejezi”.

122 Hadtörténelmi Közlemények 1946. 268–271.

123 *Ladislav Passuth*: Was Görgey a traitor? The New Hungarian Quarterly 1938. 118–129.

124 *K. Papp János*: Magyar átok. Görgei. Történelmi dráma 5 felvonásban. Kaposvár, 1937.

125 *Erlich Géza*: Görgey Artur főhadnagy. Magyar Katonai Szemle 1939. 12. sz. 264–265.

126 *Görgey Aladár*: Görgey Artur hírlapi cikke az 1848–49-iki honvédtiszti egyenruháról. Magyar Katonai Szemle 1941. 11. sz. 483–485.

127 *Békey Béláné*: Emlékeim Görgey Arturról. Tükör 1941. 381–384. *Korczogh András*: Görgey. Bp. 1942.

128 *Lengyel Tamás*: Klapka György emlékiratai és emigrációs működése. Bp. 1936. és *uő*: Ludvig János feljegyzései a magyar szabadságharcról. Történetírás 1938. 135–148. A különböző emlékiratok hasznos ismertetése, de az összefüggések különösebb figyelembevételével: *Nagy Márta*: Az 1848–1849-es emigráció memoire-irodalma. Bp. 1936.

129 Az 1848–49. évi magyar függetlenségi harc szakirodalma. Magyar Katonai Szemle 1936. 9. sz. 260–267.

130 *Kovács József*: Adalékok az 1848–49-i szabadságharc 7-ik honvédszázalójának történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 1936. 292–309.

131 *Bodnár István*: Szabadságharcunk ozorai diadala. Szekszárd, 1937. *Ism. Tóth László*: Századok 1938. 398.

132 *Tövisházy-Ferjencsik Ottó*: A magyar vezérkar (táborkar) 1848–49-ben. Magyar Katonai Szemle 1937. 5. sz. 200–209. *Villányi András*: Bayer József. Magyar Katonai Szemle 1937. 2. sz. 180–191, és kny.

tak ismertté az orosz intervencióról,¹³³ az 1849 júniusi csornai ütközetről.¹³⁴ Napvilágot láttak a Honvédelmi Bizottmány egykori tagjának, Pálffy Jánosnak jellemrajzok formájában, az ötvenes években írt emlékezései,¹³⁵ valamint Barsi József feljegyzései.¹³⁶ Gyalókey Jenő ezúttal Bem Józsefről adott rövid jellemzést.¹³⁷ A szabadságharc bukásának okait, az utolsó száz nap eshetőségeit elemezte Nyakas János, aki szerint, ha a magyaroknak még pár hónapig sikerül kitartaniuk, a cári és császári csapatok kivonultak volna.¹³⁸ A szerző főleg az elkövetett hibákat elemzi, amelyek közül négyért Dembinskit teszi felelőssé, és egyért — Buda ostromáért — Görgeyt, akit egyébként, Kossuthal együtt, nagy és pozitív hősnek tekint. Egy szakíró Komárom várának jelentőségét mérlegelte.¹³⁹ A Kossuth-emigráció szerepét Angliában és Amerikában, bő iratközléssel, alapos bevezetéssel, Jánossy Dénes kezdte feldolgozni a nevezetes Fontes-sorozatban.¹⁴⁰ Kossuth törökországi emigrációs működését pedig, a Hajnal István által már feltárt, első szakaszban, Deák Imre tartotta szükségesnek újból bemutatni,¹⁴¹ aki egy iratgyűjteményt is megjelentetett, időrendbe rakott leveleken át kísérve végig a szabadságharc történetét.¹⁴² Az ő kommentárjai, válogatási szempontjai azonban, igyekezetével és szakmai hibáival együtt, már olyan, másféle szempontokhoz próbáltak igazodni, amelyekről a következő fejezetben kell beszélnünk.

Miközben pedig így szaporodtak az új adalékok, Hardy Kálmán a katonai és állami vezetés viszonyának történeti tapasztalatairól elmélkedett,¹⁴³ e sorok írója pedig Magyarország történetéről írt összefoglalóiban, szélesebb kereten belül

-
- 133 *Otto Liiv*: Beiträge zur Frage der russischen Intervention in Ungarn im Jahre 1849. Archivum Europae Centro-Orientalis 1937. 333–339. Egy szokatlan című dolgozat: *Szabó Árpád*: Kit terhel a történelmi felelősség az 1848–49-i szabadságharcért? Bp. 1937. (Szerinte a bécsi udvar és a szláv nemzetiségek összefogását a magyar reformerek ellen. A fegyverletételt indokoltnak tartja.)
- 134 *Thier László*: Adatok az 1849. június 13-i csornai ütközet történetéhez. Sopron, 1938. Ism. *Hofmann L.*: Vasi Szemle 1938. 271–272.
- 135 *Pálffy János*: Magyarországi és erdélyi urak. Kolozsvár, 1939. Ism. *Kosáry Domokos*: Századok 1942. 121.
- 136 *Balassa Imre*: Világostól Josephstadtig 1849–1856. Bp. 1939.
- 137 *Gyalókey Jenő*: Bem apó. Tükör 1939. 484–491.
- 138 *Nyakas János*: Sorsdöntő száz nap 1849-ben. A magyar szabadságharc bukásának okai. Veszprém, é. n. [1939]. Ism. *Tombor Jenő*: Magyar Nemzet 1940. júl. 17. (elismerően). *Markó Árpád*: Hadtörténelmi Közlemények 1940. 254. és Magyar Katonai Szemle 1940. 6. sz. 170. *Farkas László*: Századok 1941. 391.
- 139 *Rostoványi Lajos*: Komárom vára. Magyar Katonai Szemle 1940. 230–241. Egyéb dolgozatok: *Magda Jenő*: Adatok a szabadságharc tüzérségéről. Uo. 1939. 8. sz. *Vidos Géza*: A honvédség műszaki szolgálata 1848-ban. Uo. 1939. 10. sz., *Bakó Imre*: A magyar állami országos fegyvergyár működése 1848–49-ben. Bp. 1942. Sok kisebb, olykor érdekes adat összefüggéstelen gyűjteménye: *Szászy Ágost* (ny. ezredes): Részletek az 1848/1849. évi szabadságharcról. Keltezetlen kézirat HtL 2543 Tan.
- 140 *Jánossy Dénes*: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. I. Bp. 1940. Ism. *Szabó István*: Századok 1941. 85–88. (Folytatása: II/1. Bp. 1944.)
- 141 *Deák Imre*: A száműzött Kossuth. I. Törökországban. Bp. 1940. Ism. *Hegedűs Lóránt*: Budapesti Szemle 1940 (257) 81–88.
- 142 *Deák Imre*: 1848. A szabadságharc története levelekben, ahogyan a kortársak látták. Bp. é. n. [Az előszó 1942 karácsonyán kelt.] Sajátos nézeteire *Deák Imre*: A száműzött Kossuth. I. Törökországban. Bp. é. n. 27. Hasonló, elég szakszerűtlen összeállítás: *Acs Tivadar* (szerk.): Népek tavasz. Ismeretlen levelek, naplójegyzetek a magyar szabadságharc és emigráció korából. Bp. 1943.
- 143 *Hardy Kálmán*: A hadvezér, a katoná és az államvezetés. Magyar Szemle 1943. 13–20. *Julier Ferenc*: Az 1848–49-es honvédsereg. Az Ország Útja 1943. 3. sz.

próbálta itthon és külföldön bemutatni a szabadságharc és benne Görgey működése történetét¹⁴⁴ Magyarországhoz, hiába tűnt egy ideig viszonylag védettebb, kis szigetnek a világháború viharában, egyre közeledett a frontvonal, az egymással halálos szorításban összeölelkező nagy hadigépezeteké, majd végül, szörnyű lánc-talpaival, úgy szántott rajta végig, hogy az itt talált, régi világot összetörte, egyszerre hozva szabadulást és újabb, elnyomó gyötrelmeket.

144 *D. G. Kosáry: A History of Hungary. New York, 1941; uő: Magyarország története. Bp. 1943; uő: Ungerns historia. Stockholm, 1944.*

HIDAS I. PÉTER

PACIFIKÁLÁS

Ferenc József hadserege Magyarországon, 1849–1859

Ahhoz, hogy legalább megközelítően pontos képet alkosson a Magyarországon az 1850-es években lévő Habsburg hadsereggel kapcsolatos közvéleményről, a kutató elsősorban az ún. *Stimmungsberichte*kre (hangulatjelentés) támaszkodhat. Ezeket eredetileg kéthetente, majd havonta, kéthavonta, 1855-től pedig negyedévenként készítették. Megbízhatóságuk az évtized elején, illetve a legalacsonyabb közigazgatási szinten a legnagyobb. A Belügyminisztériumban rendszeresen iktatták ezeket a jelentéseket. Céljuk az volt, hogy segítségükkel a kormány pontos képet nyerjen arról, hogyan reagál a magyar nép a különböző kormányintézkedésekre és a nemzetközi eseményekre. A kormány megpróbálta biztosítani a pontos jelentéstételt, ezért előre elkészített kérdőíveket osztott ki. Egy kerületen belül mind a polgári közigazgatásnak, mind a hadseregnek, mind a csendőrségnek (vagy a rendőrségnek) is jelentést kellett készítenie. Ugyanúgy, mint akkoriban a hatóságok, most mi is összevethetjük e jelentéseket, hogy így vizsgáljuk meg megbízhatóságukat.

Az azonos körzetben, azonos időben készült jelentésekből általában véve még ma is igaznak lehet elfogadni azt az információt, amit valamennyi tartalmaz. A katonai jelentések ugyanakkor általában hitelesebbnek tűnnek, mivel ezek 1850 után nem igazodtak annyira a politikai érdekekhez, mint a többiek. Némi hitelt adhatunk a hivatalnokok beszámolójának is, mivel ezeket a saját kerületüket jól ismerő tisztviselők írták, akik ismerték helyi informátoraik megbízhatóságát is. A rendőrségnek és a csendőrségnek viszont az állt érdekében, hogy feljebbvalóit biztosítsa: Magyarországon minden rendben van. A helyi tisztviselőkben is lehetett ugyan hajlandóság arra, hogy rózsaszínű képet fessenek, de ezt ellensúlyozza azon vágyuk, hogy környezetükben népszerűek legyenek oly módon, hogy könnyítik megbízatásuk és szolgálatuk terheit.

A *Stimmungsberichte*ken kívül más, a közvéleményt tükröző forrást is találunk. A magyar sajtó pl. tükrözi bizonyos értelmiségiek és nemesek nézeteit. Az 1860-as évek elején már alig korlátozták a sajtószabadságot. A parasztok közös folyamodványok, tüntetések, erőszakos cselekmények, a sorozás alóli kibújás vagy megalázkodás útján fejezték ki érzéseiket. A dzsentri és a középosztályok vagy együttműködtek, vagy ellenálltak, ugyanígy cselekedtek az arisztokraták is. A kortársak később arról írtak, hogy a sötétség korában ezek voltak a passzív rezisztencia hősi napjai, így a romantikus és a nacionalista történészek boldogan mélyedtek el ezekben a témákban. Munkáikat ezért a legnagyobb szkepticizmussal

kell kezelni. A 19. század derekának magyar közvéleményéről sokkal jobban tájékoztatnak bennünket a kormányügynökök jelentései.

A megszálló hadsereg

1849 nyarán három hadsereg volt Magyarországon: az osztrák, az orosz és a magyar. Az év végére azonban már csak egy, az osztrák; a magyar katonák hazaindultak, az orosz intervenciók visszatértek lengyelországi és dél-oroszországi bázisaikra. Ugyanakkor Ferenc József fegyveres erőinek nagyobbik része hosszabb magyarországi tartózkodásra rendezkedett be. 1868-ig bezárólag a teljes Harmadik Hadsereget bízták meg Magyarország pacifikálásával.

Az osztrák fegyveres erők tényleges nagysága hónapról hónapra és helyről helyre változott, így a Magyarországon állomásozó egységek nagyságát nagyon nehéz megállapítani. Általában kb. a sereg fele állt aktív szolgálatban. A nemzetközi helyzettől, illetve a belső gazdasági helyzettől függően egyaránt történtek tömeges behívások és tömeges szabadságolások. A teljes 400 000¹ főből 1848 januárjában 250 000-en voltak aktív szolgálatban. Az 1861. évi hivatalos összeírás szerint békeidőben mintegy 280 000 fős, háborúban 630 000² fős a sereg. Haynau tábornok serege 1849-ben 175 000 főből állt. Ebből azonban nemsokára több egységet Csehországba irányítottak, majd 1853-ban, amikor a háború a poroszokkal már a küszöbön állt, e csapatokat még többen követték³.

1849 és 1867 között a Harmadik Hadsereg átlagos létszáma kb. 40 000 fő. A Harmadik Hadsereg *Ordre de Bataille und Dislocation*-ja⁴ szerint az alábbi évek első hónapjában a Magyarország területén állomásoztatott katonaság létszáma a következő volt:

1861	46 000
1862	48 000
1863	41 000
1864	36 000
1865	39 000
1866	41 000
1867	48 000

Ebből a lovasság rendszerint 15 000 főt tett ki, és főleg a huszárok közül sokan magyarok voltak. Jelenlétük ellentétben állt azzal a hagyományos politikával, hogy a besorozottakat elviszik saját hazájukból.

1 *Deák István*: The Lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849. New York, 1979. 191. Magyar kiadása: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. Bp. 1983.

2 *Hunfaly János*: Magyarország viszonyainak statisztikai vázlat. Statisztikai Közlemények 5 (1863) 76.

3 *Gunther E. Rothenberg*: The Army of Franz Joseph. West Lafayette/Indiana, 1976. 48.

4 Magyar Katonai Levéltár (a továbbiakban: MKL), Budapest, A Harmadik Hadsereg Általános Parancsai, Elnöki Iratok, Ordre de Bataille und Dislocation, 1862/2906, 1863/3006, 1864/3118, 1865/3218, 1866/3321, 1867/3429, Abteilung 2787 a (GS).

G. E. Rothenberg megállapítja, hogy 1850-ben 90 000 katonára állomásozott Magyarországon és a katonai határőrkerületekben, de nem adja meg az arányt.⁵ Magyarországon az Első Lovashadtestben 10 634 embert tartottak nyilván, ez 25 %-kal volt kevesebb, mint az 1860-as években.⁶ Más jel nem mutat ugyanebbe az irányba. A toborzás, a besorozás állandó volt az 1860-as évekig.

Magyarország 1849-től 1860-ig évről évre kiállította a 23. Vadászrezdetet (*Feldjäger*). Azután a követelmények lényegesen megnöttek. Hasonló volt a helyzet a birodalom más részein is.⁷

1. táblázat

A vadászrezderek kiállítási kötelezettsége az Osztrák Birodalom tartományaiban

Év	Magyarország és Erdély	Cseh–Morvaország	Ausztria
1817	–	7	5
1853	1	10	8
1857	1	8	8
1860	4	11	10
1867	2	18	13

1853-ban és 1857-ben Magyarország tizennégy teljes gyalogezredet — amelyek nem tévesztendőek össze az elitebb vadászrezdellel — állított ki, de 1860-ban a megyék annyi újoncot küldtek, hogy huszonhárom ezredet töltöttek meg, 1867-ben pedig huszonhatet.⁸ Így a rendelkezésünkre álló adatok hiányossága ellenére, de figyelembe véve a 19. század első felének népességnövekedését, sem a Habsburg hadsereg, sem a Magyarországra küldött csapatok létszáma sem változhatott lényegesen 1849 és 1860 között. A katonák aránya az összlakossághoz az 1848–49-es évek kivételével 1817 és 1860 között tulajdonképpen csak csökkent.

Hadsereg és politika

A Habsburg Birodalom egyik hagyományos pillére a hadsereg volt. Bécsnek és a hadseregnek a politikáról alkotott véleménye azonban nem mindig egyezett, miután Magyarországot visszahódították. 1848. december 27-én az egyik miniszter azt írta a főparancsnoknak, Windisch-Grätz hercegnek, hogy Magyarországot nemzetiségenként kellene fél-autonóm területekre bontani. Windisch-Grätz nem vett tudomást erről a tervről. Az ultrakonzervatív föderalista tábornok, aki mögött hatalmas hadsereg állt és nagy befolyással rendelkezett az udvarban is, nyomást gyakorolhatott az 1849-es liberális centralista osztrák kormányra, hogy az

⁵ G. E. Rothenberg: i. m. 48.

⁶ MKL, 1853/1870. 78/opt, 25. csomag

⁷ *Alphons Wrede: Geschichte der K. und K. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts. I–V. Wien, 1898–1905. I. 9. táblázat.*

⁸ I. m. 6. táblázat

együttműködjék a magyarországi arisztokraták ún. ókonzervatív csoportjával. A kormány 1849. január 6-i ülésén vonakodva ugyan, de hozzájárult a legaktívabb lojális arisztokratákkal folytatandó tárgyalásokhoz. Ezeknek az volt a célja, hogy egy nem hivatalos tanácsadó szervezetet hozzanak létre a kormány mellett, mely Magyarország újjászervezésével foglalkozik.⁹

A bizottság hamarosan megkezdte munkáját, de sokat nem érhetett el, mivel a kormány, melynek szándékában állt tevékenységüket korlátozni, egy rangidős tisztviselőt küldött a bizottságba. Neki az ellenőrzés, gyakorlatilag a tanács működésének korlátozása, a kormány céljaihoz igazítása volt a feladata.¹⁰ Ez nem tetszett Windisch–Grätznek. A herceg anélkül, hogy a liberális centralisták utasításait megvárta volna, a bécsi kormánytól teljesen függetlenül kezdte meg saját elképzelései érvényesítését Magyarország újjászervezésében. Ebben élvezte a magyar ókonzervatívok támogatását. 1849-ben, amint csapatai beléptek Magyarország területére, Windisch–Grätz ideiglenes királyi biztosokat nevezett ki, hogy segítsenek a hadseregnek. A Magyarország pacifikálásában és igazgatásában részt vevő biztosok kivétel nélkül magyar konzervatívok voltak.¹¹

1849. január 15-én Szőgyény–Marich László, az egyik ókonzervatív vezető, korábban alkancellár, elfogadta Windisch–Grätz felkérését, hogy vegyen részt Magyarország politikai igazgatásában. Szőgyény–Marich szerint ő az ajánlatot január 17-i találkozásukkor fogadta el. Ezen a találkozón arról tárgyaltak, hogy Magyarország integritását az ország alkotmányos intézményeivel összhangban kellene megőrizni. A magyar hegemoniát kívánták biztosítani, s következőképpen ez esetben a hivatalos közigazgatási nyelv is a magyar maradna.¹² Január 20-án Szőgyény–Marich elfoglalta helyét Budán és megkezdte a különböző kormányhivatalok szervezését.¹³ A közigazgatás vezetőit kizárólag az ókonzervatívok soraiból toborozták. Ők továbbra is úgy akarták alakítani Magyarországot, ahogyan ezt már a koronához benyújtott memorandumukban javasolták.

A hadsereg felhatalmazta Pest vármegyében Babarczy Antal királyi biztost, hogy mind a birodalmi, mind a magyar színeket használja. Hasonló engedményeket biztosítottak Fejér és Veszprém vármegyékben is.¹⁴ Szőgyény–Marich minden olyan lépés ellen tiltakozott, amit a liberális centralisták tettek Horvátországnak Magyarországtól való leválasztására. Amikor nyilvánosságra hozták a bécsi miniszterek által sugallt új alkotmányt, amely tükrözte a centralista és mérsékelt liberális nézeteket, Szőgyény–Marich és a nem hivatalos tanácsadó testület tiltakozásként előterjesztette lemondását. De egyik lemondás sem lépett érvénybe, mivel Windisch–Grätz újból biztosította támogatásáról az ókonzervatívokat.¹⁵

9 *Sashegyi Oszkár*: Az abszolutizmus kori levéltár. Bp. 1965. 25.

10 *Peter I Hidas*: The Metamorphosis of a Social Class in Hungary during the Reign of Young Franz Joseph. Boulder/Colorado, 1977. 49.

11 *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1849–1865. Bp. 1922. 82; *Sashegyi O.*: i. m. 181.

12 *Szőgyény–Marich László* országgbíró emlékiratai. II. Bp. 1903–1915.; *Halász Imre*: A magyar konzervatívok az abszolút korszakban. Nyugat, 1917. 21. sz. 662.

13 *Szőgyény–Marich L.*: i. m. 6.

14 *Sashegyi O.*: i. m. 169.; *Berzeviczy A.*: i. m. 83. skk.

15 Zichy Ödön levele Schwarzenberghoz, Győr, 1849. március 18. In.: *Andics Erzsébet*: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. III. Bp. 1961. 71. skk.

A herceg elutasította Schwarzenberg miniszterelnök Magyarországgal kapcsolatos politikáját. Windisch–Grätz eltúrte a magyar hivatalos nyelv kizárólagos használatát a kormány kifejezetten ellentétes utasításaival szemben. Budán helyreállították az 1848 előtti intézményeket, és több hivatalnokkal egyértelműen közölték, hogy a főparancsnok engedélye nélkül ne tartsanak fenn közvetlen kapcsolatot a liberális centralista miniszterekkel. Ez kifejezetten ellentétben állt Bach belügyminiszter Windisch–Grätz-hez intézett korábbi utasításával.¹⁶

A liberális centralista miniszterek érthetően készültek arra a pillanatra, amikor meg tudják győzni az uralkodót a helyzet abszurditásáról: a katonai klikkel szövetségben lévő arisztokratikus föderalizmus és a szélesebb társadalmi bázissal rendelkező liberális centralizmus összeférhetetlenségéről. Kossuth volt az, aki szándékától függetlenül a segítségükre sietett. Hadserege sikeres tavaszi hadjárata beárnyékolta Windisch–Grätz katonai hírnevét. 1849. április 6-án a főparancsnokot elbocsátották. Utóda, Ludwig Welden báró altábornagy, félreértette az aktuális politikai helyzetet és szintén az ókonzervatívokat hívta segítségül a Magyarországon bevezetésre kerülő katonai diktatúra létrehozásához,¹⁷ de e politikai tévedése miatt elődje sorsára jutott.

Haynau

A kormány most Haynau tábornokot választotta ki arra a szerepre, hogy vezesse a Harmadik Hadsereget és Magyarországot katonai uralom alá vesse. Ő nagyon megfelelt erre a feladatra, mivel csapatai körében roppant népszerű és kitűnő parancsnok volt,¹⁸ és a lombardiai helyi felkelések elnyomásában is jelentős sikereket ért el.

Haynau egyetlen csatát sem veszített a magyarokkal szemben és gyakorlatilag egyedül, az orosz intervenciós csapatok segítsége nélkül győzött. Ugyanakkor minimális vérontással őrizte meg a Magyarország feletti uralmat egészen addig, amíg a kormány megszilárdult, és egy új felkelés veszélye teljesen tovaűnt. Mindazonáltal a liberális centralista kormány nem szándékozott a katonai vezetésnek szabad kezet adni. 1849. június 4-én Karl Freiherr von Geringer bárót, belügyminisztériumi tanácsost, Bach bizalmasát, kinevezték Magyarország polgári kormánybiztosának.¹⁹ Geringernek és Haynauanak — akit öt nappal korábban neveztek ki Magyarország katonai kormányzójának — együtt kellett Bach centralista reformpolitikáját végrehajtania a pacifikálandó országban.

Kezdetben nem volt túl sok nézeteltérés Haynau és Bécs között. Ferenc József és kormánya elhatározta, hogy a magyar vezetőkkel szigorúan kell bánni és a legveszélyesebb forradalmárokat meg kell büntetni. A fiatal uralkodó elfogadta

16 Kübec levele Schwarzenberghez, Pest, 1849. március 18. In.: *Andics E.*: i. m. 119. skk.; Windisch–Grätz levele Schwarzenberghez, 1849. április 12. I. m. 184. skk.

17 Welden levelei Széchen Antalhoz, Pozsony, 1849. május 25.; Zichy Ödönhöz, Pozsony, 1849. május 25.; és Szőgyény–Marichoz, Oroszvár, 1849. május 1. I. m. 214., 257. skk.; *Szőgyény–Marich L.*: i. m. VII. 19.; *Friedrich Walter*: Von Windisch–Grätz über Welden zu Haynau. Wiener Regierung und Armee–Oberkommando in Ungarn 1849/50. In.: *Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens*. Hrsg. *Friedrich Walter, Harold Steinmacher*. München, 1959. 110. skk.

18 *Deák I.*: i. m. 302.

19 *Sashegyi O.*: i. m. 30.

Schwarzenberg érveit a megtorlás és a példát statuáló terror szükségességéről.²⁰ Haynau, akit Deák István nagyon találóan aljas, gyanakvó és hisztérikus személyiségnek jellemzett, teljes szívvel egyetértett ezzel: „Felakasztatnám az összes vezetőt, agyonlövetném azokat az osztrák tiszteteket, akik az ellenség szolgálatába álltak és minden olyan magyar tisztet közlegénnyé fokoznék le, akik korábban minket szolgáltak akár civilként, akár őrmesterként. Én ezért a szörnyű példáért vállalom a felelősséget a hadsereg és a világ előtt.”²¹

Az ősz folyamán Haynau és haditörvényszékei szörnyű csapást mértek Magyarországra. Száztizennégy személyre szabtak ki végrehajtott halálbüntetést, akik közül 89 korábban birodalmi katonatiszt volt.²² További 386 személyt ítéltek halálra, de büntetésüket börtönbüntetésre változtatták. Mintegy 1756 főt börtönöztek be.²³

Anglia, Oroszország és Franciaország nyomást gyakorolt Ausztriára, hogy a forradalom után már ne üldözze a magyar felkelőket. Habár a bécsi kormány minden, a birodalom belügyeibe való beavatkozást visszautasított, 1849 végén a kormány már kezdett engedni. Haynaut utasították, hogy mérsékelje megtorló politikáját.²⁴ A tábornok feldühödött. Sem ő, sem tisztjei nem tisztelték a liberális centralista minisztereket. Adolf, egy jól informált pesti kém véleménye szerint a tábornok és a rangidős tiszték abszolutisták voltak és csak a fiatalabb tiszték törődtek a márciusi alkotmánnyal és a kormány új céljaival.²⁵

Haynau és klikkje úgy érezte, hogy csak a katonai diktatúra szolgálhatja az uralkodó dicsőségét. Haynau nagy élvezettel kezdte meg a miniszterek tekintélyének tönkretételét. A magyar sajtó megrökönyödve figyelte Haynau trükkjeit. A Pesti Napló 1850. március 21-én jelentette, hogy Haynau kiszabadította a forradalmi érzületű F. Schullert, akit előtte nemrég halálra ítéltek. Az újság április 4-én még nyolc ilyen ítélet-megváltoztatást közölt. Ugyanebben a hónapban a tábornok engedélyezte egy jótékony koncert megrendezését a politikai foglyok javára a Nemzeti Színházban.²⁶ Hamarosan létrehozták a Haynau Intézetet mindkét fél veteránjainak megsegítésére.²⁷ A magyar sereg öt ezredesét, akiket nemrég egyenként tizennyolc évi börtönbüntetésre ítéltek, hirtelen kiengedték és visszaadták nekik elkobzott birtokaikat is. Az aradi katonai börtönből hatvan tisztet engedtek szabadon.²⁸ A bírósági ítélet után szabadon engedték az 1849. évi forradalmi parlament huszonhat olyan tagját, akik részt vettek a Habsburg-ház trónfosztásában.²⁹

20 *Joseph Redlich*: Emperor Francis Joseph of Austria. A Biography. Hamden/Connecticut, 1965. 62.; *Karl Joseph Mayr* (szerk.): Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859. Vienna and Leipzig, 1931. 145. skk.

21 Haynau levele Schönhalshoz, 1849. augusztus 24. In.: *Steier Lajos*: Haynau és Paskievics. II. Bp. 1928. 417.

22 *Gunst Péter* (szerk.): Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1966-ig. Bp. 1968. 241.; *J. Redlich*: i. m. 61.

23 *Gunst P.*: i. m. 241.

24 200. sz. dokumentum a kormány üléséről. Bécs, 1849. augusztus 31. Közli: *Károlyi Árpád* (szerk.): Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. I. Bp. 1932. 547.

25 Országos Levéltár, Abszolutizmuskori Gyűjtemény (a továbbiakban: OL, AGY), K. K. III., Armee Commando für Ungarn und Siebenburgen, D 36–38, Polizei Section, D 36, 312/1850.

26 Pesti Napló, 1850. április 5.

27 Uo. 1850. április 30.

28 Uo. 1850. június 18.

29 Uo. 1850. július 2., 6.

1850 júliusában Haynaut elbocsátották tisztségéből. A kormány fokozatosan fosztotta meg a hadsereget a pacifikálásban játszott főszerepétől. A Harmadik Hadsereg következő főparancsnokai, Wallmoden–Gimborn gróf és Appel báró, politikailag jelentéktelenek voltak. Amikor 1852-ben Albrecht főherceg vette át a parancsnokságot, a liberális centralistákat menesztették. Az abszolutista uralkodó abszolutista minisztereket és tanácsadókat vett maga mellé, s így mellőzhette a hadsereg politikai igényeit.

Újoncozás

Ferenc József hadserege teljesen régimódi volt. A tisztek nemesi származásúak, kinevezésük általában a társadalomban elfoglalt helyüknek volt köszönhető, a közlegényeket pedig vagy alacsony társadalmi helyzetük, vagy államellenes magatartásuk miatt hívták be. Ebből az állományból nem lehetett modern hadsereget alkotni. A bevonultatási politika is problémákat okozott. A tiszti állományban sok volt a külföldi, főleg német és néhány angol tiszt. 1859-ben pl. a tisztek 52 %-a volt külföldi. Az ilyen parancsnokok nem sok bajtársias megértést tanúsítottak legénységük iránt.³⁰ A kormány büntetésként az egész Kossuth-féle hadsereget — mind a reguláris honvédeket, mind a helyi milíciát, a nemzetőröket — be akarta sorozni a birodalmi lobogó alá. 1849. augusztus 20-án megparancsolták, hogy a toborzó állomásokon 100 000 embernek kell jelentkeznie.³¹

Ez komoly hibának bizonyult. Sem a hadsereg, sem a közigazgatás nem tudott ilyen nagy számú újonccal törődni. Ráadásul 1849 elején már Kossuth sem tudott forradalmi hadseregébe elegendő katonát találni. A nemzetőrök csoportosan kezdték hazaszivárogni. A nyár vereséget hozott, így feltámadt a vágy a család és a polgári élet után. Az osztrák katonai szolgálattal szemben még nagyobb volt az ellenállás. Lényegében megbízhatatlan elemekké váltak azok a korábbi honvédtisztek, akiket a hajsza során elfogtak, s aztán közlegényként soroztak be a különböző birodalmi ezredkebe.³² Az újoncok gyakran kezdtek egymás között politizálni, még rendőrségi besúgók jelenlétében is. Azt tárgyalták, hogy Haynaut agyonverik, a császárt felakasztják, és ha új felkelés lesz, akkor azonnal hazaszöknek.³³ A besorozott honvédeket őrizni kellett. Egy pécsi transzportból például minden tizedik katona elszőkött.³⁴ Geringer jelentette Bécsbe, hogy a csendőrség képtelen elfogni minden szőkevény újoncot, és sok újonnan összeírt katona rejtőzött el.³⁵ Több falu megtagadta, hogy akár egyetlen embert is küldjön a toborzóközpontokba.³⁶ Mások segítették a dezertőröket, illetve megfenyegették az újon-

30 G. E. Rothenberg: i. m. 42.

31 Gyűjteménye a „Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországon kiadott hirdetményeknek”. Buda, 1849. 138.

32 Gunther E. Rothenberg: The Habsburg Army and the Nationality Problem in the Nineteenth Century, 1815–1914. Austrian History Yearbook, 3 (1967) 74.

33 OL, AGY D 36, 410/1850.

34 OL, AGY D 36, 309/1850.

35 OL, AGY, Der Bevollmächtigte Kais. Commissär für die Civilangelegenheiten in Ungarn Karl Freiherr von Geringer, from 1851. K. K. Statthaltereien für Ungarn, D 51–55, D 51 Z 471 181/1851.

36 OL, AGY, Szentiványi Vince Pesti Ker. Főbiztos, D 77, 4661/1849.

cok őreit. Az a harminchét újonc például, aki Dunaföldvárról szökött meg, elvette őrei fegyverét és terrorizálta a paksi kollaboránsokat. A helyi közigazgatás vezetője katonaságot kért. Ezek rendben meg is érkeztek, de nem voltak hajlandóak foglalkozni a helyzettel. Az ügy megoldása arra a harminchat csendőrré maradt, akiknek az egész megye közbiztonságára is felügyelnie kellett.³⁷

Ahogy a rendszer konszolidálódott, a seregből elbocsátották a szabadságharc legtöbb veteránját, beleértve azokat is, akik potenciálisan veszélyeztették a katonai fegyelmet. Haynau elengedett minden 38 év feletti honvédet és nemzetőrt, az egyszülött fiúkat és azokat, akik 500 forintot vagy ennek megfelelő értéket beadtak a kincstárba. Komárom, az utolsó magyar erőd védői amnesztiát kaptak.³⁸ Még 1850 vége előtt a hadügyminiszter felmentette a szökésben, illetve börtönben lévő újoncokat, és azokat, akik a szolgálat alóli kibújás miatt bírósági tárgyalás előtt álltak.³⁹ Magyarországon ideiglenesen felfüggesztették az újoncozást.⁴⁰ Az uralkodó ugyan megkegyelmezett azoknak a katonatiszteknek, akik elhagyták a birodalmi hadsereget, de rangjukat nem kapták vissza.⁴¹ 1851 januárjában a volt honvédek több csoportját engedték el, a következő nyáron pedig a belügyminisztérium leállította a honvédek behívását.⁴²

Az 1851. október 12-i császári leirat elrendelte a hadsereg állományának csökkentését és a tartalék honvédekredek feloszlását. Több más ezredet is feloszlattak, illetve létszámukat csökkentették. A katonákat tömegesen küldték el korlátlan ideig tartó szabadságra.⁴³

1851 közepétől a bevonultatás rutinná vált, s a lakosság a mindennapi élet részeként fogadta el. A kormányzat óvatos maradt: a növekvő népesség ellenére a legtöbb vármegyének lényegében 1853-ban is ugyanannyi ezredet kellett kiállítania, mint 1817-ben.⁴⁴

2. táblázat

A Magyarország területén és Erdélyben kiállított gyalogezredek

Év	Magyarország	Ausztria	Csehország	Galfcia	Morvaország–Szi-lézia
1817	10	10	9	11	5
1853	14	9	7	11	4
1857	14	9	4	11	4
1860	23	9	10	13	4

37 OL, AGY, Augusz Antal Tolnai Ker. Főbiztos, 1500/1850. és 2605/1850.

38 Pesti Napló, 1850. március 3. 15., 16. és 18.

39 Az ausztriai birodalmat illető birodalmi törvény- és kormánylap, 1850. 1913.

40 Pesti Napló, 1950. április 9.

41 Uo.

42 Uo. 1851. január 17., augusztus 9.

43 Uo. 1851. október 30. és 31.

44 A. Wrede: i. m. I. 6. táblázat

Külön ezredeket Máramaros, Heves, Borsod, Bereg, Békés, Csanád és Csongrád vármegyékből állították ki. Ezekben ugyanis a lakosság növekedése jóval meghaladta az átlagot.

3. táblázat

A fenti magyar vármegyék népessége

Megye	Év			
	1821 ⁴⁵	1847 ⁴⁶	1857 ⁴⁷	1869 ⁴⁸
Máramaros	159 000	177 000	185 000	221 000
Heves–Borsod	369 000	320 000	350 000	528 000
Bereg	110 000	126 000	138 000	160 000
Békés–Csanád–Csongrád	167 000	368 000	483 000	514 000

4. táblázat

Magyarország lakossága

1787	9,4 millió
1828	13 millió
1851	13,2 millió
1869	15,5 millió

Forrás: Benda Gyula–Faragó Tamás: *Népesség és mezőgazdaság Magyarországon (1770–1830)*. Bp. 1980. (Kézirat)

A köztisztviselők a sorozást általában évente egyszer, február és április között bonyolították le. A házasembereket, az idős szülők egyedüli gyerekeit, a közalkalmazottakat, a papokat, a tanárokat és a jól tanuló egyetemi hallgatókat felmentették a szolgálat alól.⁴⁹ A liberális centralisták demokratizálták az eljárást, egy ideig nem engedték, hogy készpénzfizetés ellenében elengedjék a katonai szolgálatot. Később a régi módszert újra alkalmazták, de olyan magas volt a mentesség ára, hogy ország a legtöbbször nemes sem engedhette meg magának. (A djf 1500 forint volt, ez az ország vezetői átlagos évi fizetésének felelt meg.⁵⁰) A behívott korosz-

45 *Ludovicus Nagy*: Notitiae politico–geographico–statisticae inelyti Regni Hungariae partiumque adnexarum. I–II. Buda, 1828–1829.

46 *Fényes Elek*: Magyarország leírása. Pest, 1847.

47 Az 1857-es népszámlálás. Bevölkerung und Viehstand von Ungarn (Stämmliche fünf Verwaltungsbiete). Nach der Zählung vom 31. October 1857. Wien, 1859.

48 A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával. Pest, 1871.

49 Religio 42 (1858) 329–333.

50 Az ausztriai birodalmat illető birodalmi törvény- és kormánylap, 1857. 376. skk.; OL, AGY, K. K. Militär- und Civil Gouvernement für Ungarn, D 39–48, Polizei Section, D 44, 3701/1854.

tályok csak 10–25 %-ának kellett ténylegesen letöltenie a szokásos nyolc évet. 1856-ban például a budai kerületben 30 114 embert írtak össze katonai szolgálatra. A mentességi díjat csak hatvanhét fizette meg, 3975 fő minden indoklás nélkül volt távol, és az 1851. évi népszámlálás óta 8542 fő elköltözött, emigrált, illetve meghalt. A ténylegesen behívottak száma 3940 fő volt.⁵¹

A munkaerő elvonása nem volt túl nagy. A titkosügynökök kevés panaszt jelentettek. Az egyik ilyen ügynök szerint a sorozással kapcsolatos panaszok abban a pillanatban megszűntek, amikor a honvédeket és nemzetőröket elbocsátották.⁵² 1852-ben Heyntzal dandártábornok jelentette, hogy körzetében terjed az elégedettség a sorozások miatt.⁵³ Két évvel később a katonai ügynökök a parasztság köréből hasonló hangulatról tettek jelentést. Tény, hogy 1854-ben nagy kontingenst biztosítottak a nagyváradi kerület önkénteseinek összeíráásával.⁵⁴

Egy korabeli rendőrújság kerületenként közölte a katonai szolgálat elől bújkáló körözött személyek nevét 1852 és 1854 között. 1852 első felében a listán Szabolcs vármegyéből csak hatvankilenc, Somogyból kettőszáznegyven, Békésből százharminchárom, Abaúj-Torna vármegyéből pedig hatszázötven név szerepel. Az év végére a szabolcsi listán már hétszázhatvanegyen szerepeltek. A következő évben a somogyi névsor ötven főre csökkent, ez a lakosság 0,2 %-a. Nyitra vármegyéből, mely az egyik legnagyobb magyar megye volt, csak száznegyvenkilenc főt közöltek. A népes Nagyváradon a rendőrség csak tizenhat főt körözött szolgálat alóli kibújás miatt.⁵⁵ A sorozás ritmusát csak az évtized vége felé zavarták meg nehéz időszakok, politikai bajok és katonai vereségek.

1859-ben a 46. Gróf Jellasics gyalogos zászlóalj panaszkodott arról, hogy az újoncok körében nagyon gyakori a dezertálás.⁵⁶ A soproni körzet közhangulatáról szóló jelentésben először beszélnek a sorozással szembeni ellenállásról és ennek okául a munkaerőhiányt jelölik meg.⁵⁷ A Stimmungsberichtet író számított annak a lehetőségére, hogy felfegyverzett bűnözők, akik önként vállalták a szolgálatot, csatlakozhatnak a dezertőrökhöz, s ez veszélyt jelenthet a közrendre. Egy másik jelentésben őszintén leírták, hogy az ún. önkénteseket most „kötéllal fogdos-ták”.⁵⁸ A következő évben egyre több szabadságolt katona nem tért vissza egységéhez. A katonai hatóságok azonban vonakodtak az ilyen fegyelemcsökkentő események elismerésétől, mert ez károsította volna a katonai hírnevet és a hadsereg tekintélyét.⁵⁹ Gömör vármegyében az oszgyai parasztok nyíltan tárgyaltak azokról a módszerekről és eszközökről, amivel meggátolhatják az ifjúság besorozását. Zemplén vármegyében a parasztok a nemesség megújult politikai ellenállásában látták annak okát, hogy a behívandók kontingensét megemelték.⁶⁰ Az 1860-ra kirozott sorozást fel kellett függeszteni. A parasztok örültek.⁶¹

51 OL, AGY, K. K. Statthaltereil Abteilung Ofen, D 118–122, D 118, 6785/856.

52 OL, AGY, D 55, 6255/1852.

53 Uo. D 44, 407/1852.

54 Uo. 3701/1854.

55 Polizei Blatt. Personensbeschreibungen und Citationen, 1852–1854.

56 OL, AGY D 44, 788/1859 geh G/präs.

57 Uo. 1101/1859.

58 Uo. D 46, 4621/1859. és 5459/1859.

59 OL, AGY, K. K. Statthaltereil für Ungarn D 161–163, D 161, 81/1860.

60 Uo. D 162, 87/1860.

61 Uo. D 44, 279/129 g; D 46, 8903 és 1922 M.I./1859.

A hadseregnek nyújtott szolgáltatások

A beszállásolások, a kényszermunka és a hadsereg időnkénti beavatkozása a polgári életbe problémákat okozott a parasztek és a katonák viszonyában. Ugyanakkor a katonák bevetése az árvízkárosultak megsegítésében és a természeti katasztrófák, pl. árvizek megelőzésében viszont csökkentette a hadsereg és az alsóbb osztályok közti feszültséget. A parasztság általánosan apolitikus magatartása, amelyet részben az 1850-es években megnövekedett életszínvonal okozott, hozzájárult a rend megeremtéséhez Magyarországon és ennek megfelelően csökkent a hadsereg rendőri funkciója.

1849-ben Magyarországon a három hadsereg jelenléte hatalmas terhet jelentett a lakosság számára. A gazdasági nehézségek a parasztságot sújtották legjobban, mivel ők látták el a katonákat elsődlegesen étellel, szállással és közlekedési eszközökkel. Egy megyei tisztviselő szerint Pest vármegyében több csapat volt, mint amennyit a lakosság valójában élelmezni tudott. A megmaradt termés nem volt elég a falusiak ellátására. A helyzet akkor vált kritikussá, amikor az osztrák hadsereg a parasztek létfontosságú igavonó állatait kezdte rekvirálni.⁶²

Vác városa azért panaszkodott, hogy a tizenöt lovashadosztály és a 2700 ló jelenléte a lakosság elszegényedéséhez vezetett.⁶³ A probléma gyakran az volt, hogy a körzetek között a beszállásolási kötelezettségeket nem tisztességesen osztották szét.⁶⁴ A beszállásolásért ekkor még nem fizettek, de az új vármegyei tisztviselők tiltakozásának volt hatása Budán.⁶⁵

1851-ben a hadsereg számára nyújtott szolgáltatásokat új törvény szabályozta: laktanyákat építettek, a készpénzfizetést kötelezővé tették és megkísérelték a terhek igazságosabb elosztását.⁶⁶ A szabadságharc alatt a birodalom hadserege által megrendelt, de ki nem fizetett szolgáltatásokat leírták az adóból.⁶⁷ Az 1850-es években a sereg vagy készpénzzel, vagy adócsékkal, vagy a kettő kombinációjával fizetett. A csekkhasználat néha gondokat okozott a készpénzhiányban szenvedő vidékeken. Egy Trencsén vármegyei jelentés szerint a sereg raktáraiból történő élelmiszerszállítást eredetileg készpénzzel fizették volna, de ezt adócsékkal helyettesítették és a pár fillér, amit ezen felül kaptak a parasztek, arra sem volt elég, hogy az igavonó állatok takarmányát a két-három napos útra megvegyék.⁶⁸ A krími háború alatt a nehézségek megsokszorozódtak. Ekkor hatalmas osztrák egységek keltek át Magyarországon a birodalom keleti és déli szélei felé. 1855-ben pl. az Első Lovashadtest több mint három hónapig tartózkodott Kassa vármegyében. Az emberek panaszkodtak és bizonygatták, hogy a katonák Galíciában, Bukovinában és Erdélyben fizettek és jobban bántak házigazdáikkal.⁶⁹ Más területekről

62 OL, AGY, D 77, 4238/1849.

63 Uo. 92/1850.

64 OL, AGY, D 55, 6255/1850.

65 OL, AGY, D 51, 1368/G–1851; OL, AGY, D 77.

66 *Sashegyi O.*: i. m. 45.; Pesti Napló, 1851. július 14. — Az Országos Levéltárban tizenhét hatalmas iratcsomó foglalkozik egyetlen körzet kártérítési ügyeivel, illetve a hadsereg által igénybe vett szolgáltatások kifizetésével: OL, AGY, K. K. Districts-Regierung, Pest D 96–108, D 97, 53/1851.

67 *Sashegyi Oszkár* (szerk.): Munkások és parasztek mozgalmai Magyarországon, 1849–1867. Bp. 1959. 82.

68 OL, AGY, D 44, 816/1852.

69 Uo. 772/1855.

is jelentettek be hasonló panaszokat.⁷⁰ Pedig az előző évben nem voltak ilyen súlyos problémák. A Hetedik Csendőrezred jelentése szerint a kassai kerületben a rendkívüli beszállásolás és igavonó állat iránti követelmények ellenére sem érezte elégedetlenségét a lakosság. A helyi helytartói hivatal (ugyanebben a kerületben) észlelte, hogy a falusiak minden tőlük telhetőt megtesznek, noha a jelentés utalt a politikai feszültségre. A pesti és nagyváradi kerületek tisztviselői pedig megdöbbenésüknek adtak hangot azért, hogy a parasztok szállítási kötelezettségeiknek „pontosan és készségesen” tettek eleget, még az aratási időszakban is.⁷¹

Az együttműködés oka inkább politikai, mint gazdasági volt. A Stimmungsberichte kimutatják a parasztság teljes érdektelenségét a keleti kérdés és más, külpolitikai ügyek iránt. Csak a szállításból és a beszállásolásból eredő különjövedelmek, illetve a megemelkedett mezőgazdasági árak számítottak. 1854-ben jó volt az aratás, ennek ellenére az árak állandóan emelkedtek. A kortársak ezt a hadsereg ellátási szükségleteinek tulajdonították.⁷² 1855-re a megnövekedett kereslet már akadályozta a termelést, a csekkok összezavarták a parasztok számításait. Amikor a beszállásolást egy közösség megbüntetésére használták, fel-fellobbant az ellenállás is.⁷³ A parasztság zöme azonban együttműködött a hadsereggel. Nem vetettek fel biztonsági kérdéseket és nem voltak túl ellenségesek a hadsereggel szemben.

1849 kivételével 1849 és 1867 között kevés nyilvántartott parasztzavargás volt Magyarországon. A politikai megmozdulások száma is kevés volt, ha ezt a korábbi közterületekből, illetve a földbirtokokból való foglalások, valamint a szerződészegések számához viszonyítjuk. A konfliktusoknak kevesebb, mint 10 %-a végződött sebesüléssel vagy halállal.⁷⁴

A magyar parasztság történetében nem 1849 augusztusa, a világosi fegyverletétel, nem 1860, a neoabszolutizmus vége volt jelentős dátum, hanem 1848, 1853 és 1862 áprilisa. Az 1848-ban elindított jogegyenlősítés 1853-ban fejeződött be, az 1860-as évek elejéig pedig csökkentek a hatóságok és a parasztság közötti konfliktusok. Miután azonban visszatértek a Habsburg-ellenes megyei tisztviselők, a viszony ismét romlani kezdett.⁷⁵ (Lásd I. és II. grafikon.)

1850-től a törvények érvényesítése mindig a csendőrség hatáskörébe tartozott. Ez az új rendőri erő, amely 1500 tagból, főleg hadviselt magyarokból állt, ritkán kérte a hadsereg segítségét. A csendőrség hamar tekintélyt szerzett a lakosság körében. A csendőrségtől mindenki félt, beleértve a hadsereget is, s ennek eredményeképpen a parancsnokok nemigen akarták bevetni csapataikat a politikai elnyomásba. A hadsereg szerepe és hatása a politikai eseményekben fokozatosan csökkent. Az országban 1850 novemberétől elválasztották a polgári és a katonai közigazgatást. A katonai bíróságokat már júliusban kizárták a polgári tisztviselők és az oktatási intézmények feletti ítélkezésből. Ennek ellenére a katonai törvényszékek aktívak voltak és 1854 novemberéig széles ítélkezési jogkörrel rendelkeztek. Ekkor, a krími háború közepén feloldották a szükségállapotot.⁷⁶ A magyar

70 Uo. 1771/1853., 1755/1855.

71 Uo. 3701/1854.

72 Uo. 554/1854., 117/1855., 1755/1855.

73 *Sashegyi O.* (szerk.): i. m. 62–68., 137.; Pesti Napló, 1851. július 10.

74 *Sashegyi O.* (szerk.): i. m. passim.

75 *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61). Bp. 1967. passim.

76 *Sashegyi O.*: i. m. 222–223.

kortársak ezt az utóbbi fejleményt nem értették, mivel akkor a háború a határokhoz közel folyt.⁷⁷ A közvéleményt a továbbiakban még az is zavarta, hogy az állandó hadsereg létszámát 109 000 főre csökkentették, de ezzel párhuzamosan a Harmadik Hadsereget felkészítették a háborúra.⁷⁸ Tény, hogy Magyarország több vidékén mérföldnyire nem volt egy katona sem.⁷⁹ A főparancsnokság annyira biztonságosnak érezte a helyzetet, hogy magyar egységekkel helyettesítette azokat a helyőrségi zászlóaljkat, amelyeket délre indítottak az oroszok ellen.⁸⁰

1857-ben a Harmadik Hadsereg további csökkentését rendelték el, a katonai biztonsági erők egyidejű feloszlásával.⁸¹ A főparancsnokság meg volt arról győződve, hogy Magyarországon a hadseregnek nem kell aktívan részt vennie a politikai vezetésben. A katonai erők belső kohéziójának gyengeségét az 1850-es években nem lehet annak tulajdonítani, hogy az osztrák hadseregnek nehéz terhet jelentett a belső biztonság fenntartása, s ez destruktív hatással járt.⁸² Solferinót sem lehet azzal magyarázni, hogy Ausztria nem tudta teljes fegyveres erejét felváltatni 1859-ben, mert állítólag Magyarországon és Horvátországban nagy erőkre lett volna szüksége a felkelések miatt.⁸³ A magyar egységek 1859. évi olaszországi viselkedésének, a tömeges dezertálásoknak és az általános megbízhatatlanságnak a magyarázatát is máshol, nem a magyar belső helyzetben kell keresni. Ez valószínűleg az emigrációs propaganda és a büntetésből besorozott korábbi Kossuth-tisztek hatása volt.

1849 és 1859 között a nemesség legradikálisabb szárnya vagy száműzetésben, vagy a hadseregben volt, vagy elrejtőzött az országban, de politikailag hitelét veszítette. A rezsim elleni ellenállás csak minimális lehetett. Az arisztokrácia a dzsentri támogatásával kampányt folytatott a liberális centralisták ellen, de nem sikerült politikai engedményeket elérnie, annak ellenére sem, hogy segített a reformista kabinet megbuktatásában. Ezt ugyanis a magyarok számára egy rosszabb követte: az abszolutista centralista rezsim. A középnemesség híuen alávetette magát az arisztokrata ókonzervatív vezetésnek, türelmesen várta az engedményeket, szilárdan együttműködött, nem okozott bajt és nem igényelt katonai közbelépést. Csak Solferino után kellett a hadsereget bevetni a magyar városokban, hogy megfékezzék és elnyomják a dzsentri vezetete tüntetőket, amikor a magyar nemesség újra felfedezte a Habsburg birodalom gyengeségét és elbocsátotta a tehetetlen ókonzervatív vezetését.

Az osztrák liberális centralistákat elsöpörték, az abszolutista centralisták hitele összeomlott a harcmezőn. Most jött el az a pillanat, amikor a dzsentri kinyúlhatta a kezét a politikai hataloméért, egy olyan megegyezésért, amely — legalább Magyarországon — a Habsburg hadsereget a magyarral váltotta fel.

A kiegyezést 1867-ben megkötötték.

Egy évvel később létrehozták az új hadsereget.

Fordította: Cseke Ágnes

77 OL, AGY, D 44, 1351/1854.

78 *Paul W. Schroeder: Austria, Great Britain and the Crimean War.* New York/Ithaca, 1972. 85.

79 *Sashegyi O. (szerk.):* i. m. 225.

80 OL, AGY, D 44, 3701/1854.

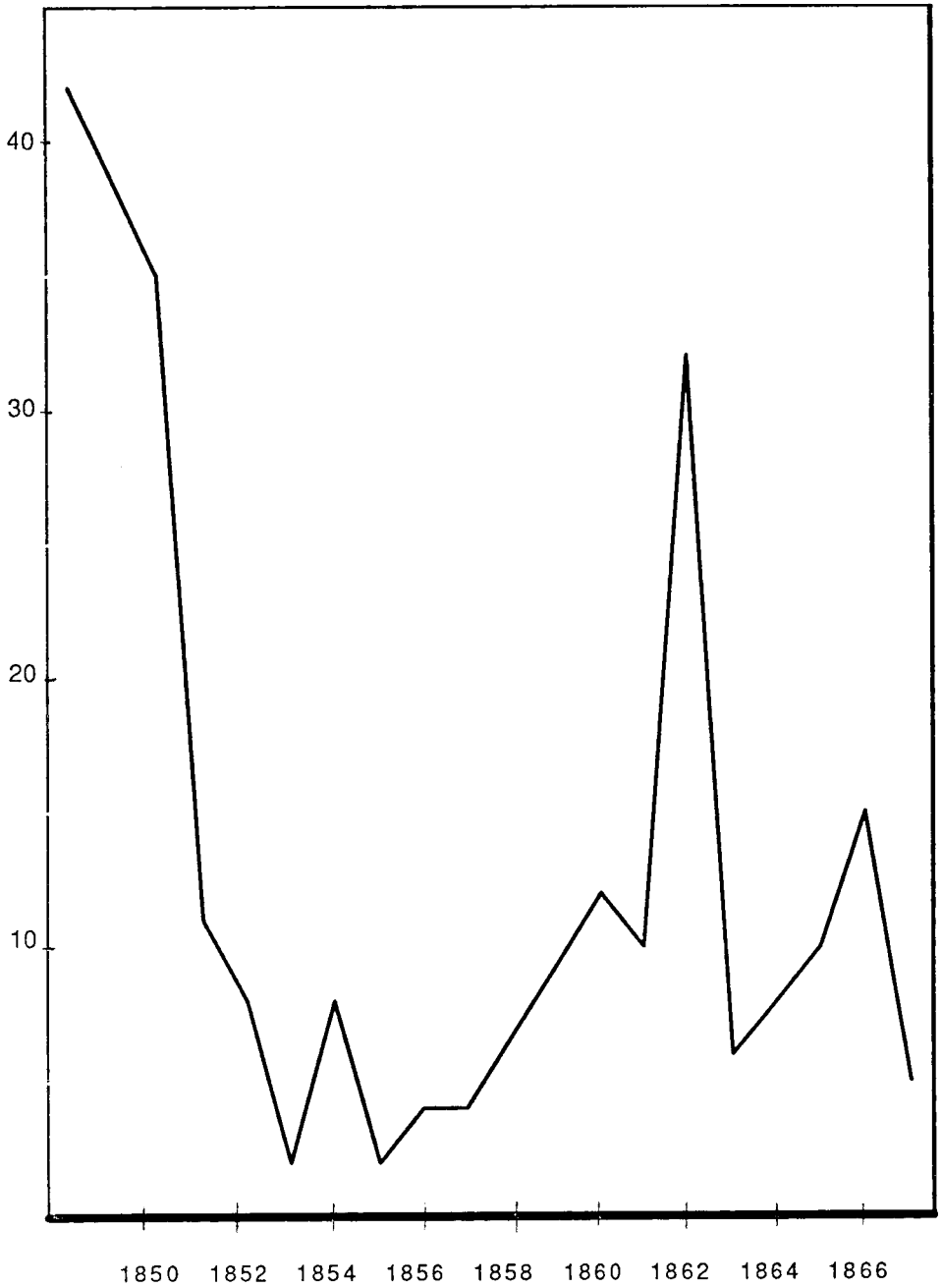
81 Uo. 10/1858.

82 *G. E. Rothenberg: The Army* i. m. 46.

83 *G. E. Rothenberg: The Habsburg Army* i. m. 74.

Parasztmozgalmak és tüntetések Magyarországon, 1849 és 1867 között

Incidensek száma

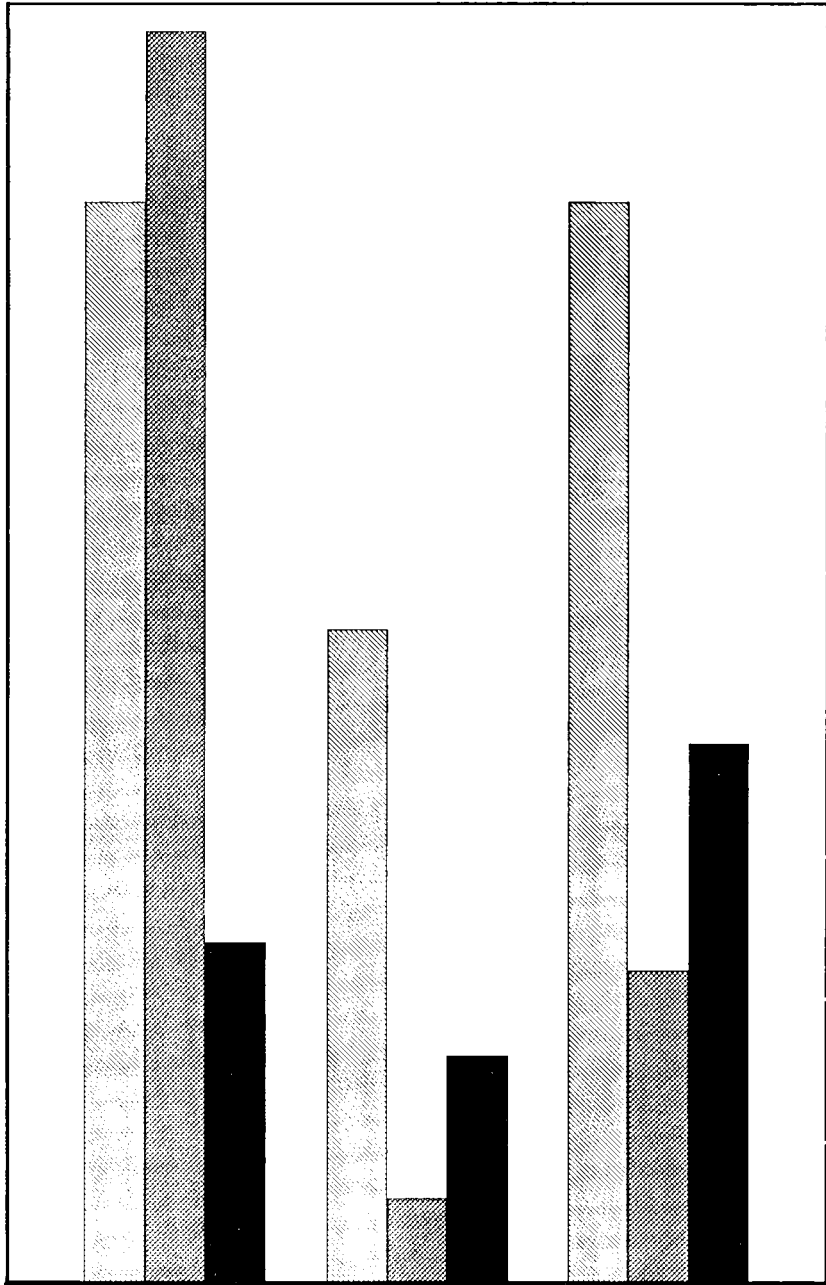
A parasztmozgalmak és tüntetések típusai Magyarországon, 1849–1867

Incidensek
száma

45

30

15

1849–1854

1855–1860

1861–1867

törvénytelen földfoglalás

tömeges szerződészegés

politikai tüntetések

Tilkovszky Loránt

A BLEYER-PORTRÉ PROBLEMATIKUS VONÁSAI

Mióta Hedwig Schwind 1960-ban megjelentette Bleyer Jakab életrajzát,¹ azt gondolhatnánk, hogy a magyarországi némettség e nagy alakja történelmi szerepének megértéséhez és értékeléséhez jól megalapozott, szilárd bázissal rendelkezünk. A szerzőnő elsőrendű forrásanyagot dolgozott fel: Bleyer irathagyatékát, amely azóta megsemmisült,² vagy legalábbis nyoma veszett. Szerencsénknek kell tartanunk, hogy minden adatot megbecsült, gondos aprólékossgal rakta össze belőlük a reánk öröklött Bleyer-képet, s hogy németországi kutató létére is igen jól érzékelt és mutatta be azt a sajátos magyarországi helyzetet és közeget, amelyben a magyar hazájához és német népi-ségéhez egyaránt hű Bleyer kifejtette tevékenységét.

Alig több, mint másfél év telt csak el Bleyer halála után, amikor Schwind kisasszony, a müncheni egyetem történész hallgatónője, 1935 nyarán Budapesten a család engedélyével megkezdte Bleyer irathagyatékának kutatását. 1937-ben készült el ennek feldolgozásával, munkáját ugyanez év decemberében védte meg bölcsészdoktori disszertációként. Természetes, hogy ekkor még teljességgel hozzáférhetetlenek voltak azok a Bleyer-dokumentumok, amelyek különféle magyarországi, németországi, ausztriai hivatalos helyek, illetve társadalmi szervezetek irattáraiban heverték, hiszen ez az iratanyag csak jóval később lett levéltári anyaggá, még később kutathatóvá. Ezen levéltári Bleyer-dokumentumok ismeretében ma már azt kell mondanunk, hogy sokkal differenciáltabb képet alkothattunk Bleyerről, mint arra Hedwig Schwindnek annak idején módja volt.

Nehéz persze elképzelni, hogy Bleyer memorandumainak, amelyeket a magyarországi némettség ügyében a magyar, illetve a német kormányokhoz intézett, a velük folytatott tárgyalásokkal kapcsolatos feljegyzéseknek másolati példányai vagy fogalmazványai ne lettek volna fellelhetőek Bleyer irathagyatékában. Jóllehet Schwind határozottan állítja, hogy a teljes irathagyatékot tanulmányozta, mégpedig a Bleyer család előzékeny támogatását élvezve, ezeknek az igen fontos forrásoknak a felhasználása hiányzik könyvéből, s hiányzott már annak 1937-ben elkészült kéziratából is.³ Mi lehet a magyarázata ennek? A magyar kormánnyal

1 *Hedwig Schwind*: Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums. München, 1960.

2 *Wolfgang A. Mommsen*: Die Nachlässe in den deutschen Archiven (mit Ergänzungen aus anderen Beständen). Schriften des Bundesarchivs 17. Boppard, 1971. 363. tétel: „Jakob Bleyer... Nachlass 1945. In Privathand in Budapest durch Kriegseinwirkung vernichtet”.

3 A stuttgarter Institut für Auslandsbeziehungen könyvtárában „Uc 58” jelzet alatt.

kapcsolatos dokumentumok feldolgozásában nehézséget okozhatott a magyarul egyáltalán nem tudó kutató számára ezen iratok nyelve. A helyell-közzel kapott segítség nem lehetett elégséges a magyar nyelvű anyag feldolgozásához. Ami viszont a német birodalmi kormánnyal és németországi szervekkel, szervezetekkel való titkos kapcsolatok — természetesen német nyelvű — iratanyagát illeti, e kapcsolatok rendkívül kényes volta elégséges ok lehetett arra, hogy ezt az iratanyagot esetleg már maga Bleyer elkülönítve tartsa egyéb irataitól, levelezésétől, esetleg az irathagyatéket kezelő család tartotta jobbnak, hogy eldugja a buzgó, de ki tudja, mennyire meggondolt egyetemi hallgatónó elől. Az sem lehetetlen azonban, hogy maga Schwind kisasszony döntött úgy, a család részéről vele közölt agyaglyok indokoltóságát felelősen megértve, hogy mellőzi az irathagyatéknak azt a részét, amelynek nyilvánosságra kerülése az akkori körülmények közt zavart okozhatott volna a német-magyar viszonyban, árthatott volna a magyarországi német népcsoportnak s Bleyer emlékének.

Tény viszont, hogy a Bleyer család egyik tagjának kezdeményezésére, majd a budapesti német követség és a berlini Külügyi Hivatal javaslatára a német birodalmi tudományos minisztérium nyomtatási tilalmat rendelt el Hedwig Schwind disszertációjára.⁴ A magyarországi német népcsoport-vezetőség később is ennek feloldása ellen foglalt állást, kifogásolva a szerzőnő adatokhoz tapadó, aprólékos módszerét. Tudományos Bleyer-életrajz helyett egy olyan népszerű életrajz szükségességét hangoztatta, amely nagyvonalúan, lendületes ecsetvonásokkal, a „korszerű” felfogásnak megfelelő képet festene Bleyerről, mint a magyarországi német népcsoport korábbi vezérééről, nem adva okot „félreértésekre” Bleyer egyes kijelentéseinek „objektivista” idézésével.⁵

Érdemes ezzel kapcsolatban utalni a Bleyert jól ismerő és nagyra becsülő magyar történészprofesszor, Szekfű Gyula azon — 1942-ben kifejtett — véleményére, hogy annak a Bleyer-képnek, amelyet a német népcsoport ekkori vezetői, Basch Ferencék kívántak propagálni, kevés köze van az igazi Bleyerhez, s hogy tudomása szerint az egész Bleyer-irathagyatéket éppen azért vitették ki Németországba, nehogy rácsáfoljon az ő hamis Bleyer-képekre.⁶

Leszámítva egy még 1936-ban megjelent, előmunkálat jellegű részletet, Schwind kéziratának csupán a Bleyer ifjúságáról és tudományos munkásságáról szóló fejezete láthatott napvilágot 1944-45-ben, mindkettő a müncheni *Südost-Institut* folyóiratában.⁷ A második világháború után, a leverit Németországban jó ideig még kevésbé látszott lehetőség a Schwind-féle tudományos Bleyer-életrajz megjelentetésére, s ez valóban csak 1960-ban történt meg. A szerző, aki a magyarországi németiség 1945 utáni sorsa (elhurcolás, kitelepítés) láttán már-már úgy vélte, hogy a keletkezésekcor még igen aktuálisnak tartott munkáján túlhaladt az idő, az 1950-es évek második felében azt tapasztalván, hogy a magyar nemzetiség-

4 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin — a továbbiakban: PA AA) 109/2. P. 24. 1936. Mackensen követ jelentése. Budapest, 1936. december 4.

5 Südost-Institut (München). Fritz Valjavec levelezése. Stefan Steyer — Valjavechez. Berlin, 1942. június 20.

6 Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának kéziratára. Szekfű-irathagyatékek. Szekfű Gyula levele Bajcsy-Zsilinszky Endréhez. Budapest, 1942. május 30.

7 Hedwig Schwind: Jakob Bleyers Eintritt in den Kampf für das angarländische Deutschtum. Südostdeutsche Forschungen 1936. 78-115.; *ud.*: Beiträge zum Leben und Wirken Jakob Bleyers. Bleyers Jugend und wissenschaftliche Laufbahn. Südost-Forschungen 1944/45. 126-164.

politika tett néhány — bár nagyon elégtelen — lépést a maradék németiség helyzetének javítására, annak a meggyőződésének adott kifejezést 1960-ban végre megjelent könyvének előszavában, hogy Bleyernek továbbra is aktualitása van a német nemzeti mivoltához való — a magyar hazához való hűséggel összeférő — ragaszkodás, illetve a másság iránti nemzetiségpolitikai tolerancia vonatkozásában. Tagadhatatlan, hogy ez az aktualitás ma is fennáll.

Az 1960-ban megjelent könyv azonban nem teljesen azonos az 1937-ben megvédett disszertációval. A zsidósággal kapcsolatos korabeli diffamáló jelzők, megjegyzések elhagyásán kívül azon részletek is kimaradtak, amelyek nagy hatást tulajdonítottak a német nemzetiszocializmusnak a magyarországi népinémet mozgalomra, s élete utolsó évében magára Bleyerre is. A kiadott kötet továbbá nem tesz már kitekintést a Bleyer halála utáni fejleményekre. Ez annak idején nem elégítette ki a Basch-féle népcsoport-vezetőség igényeit, 1960-ban viszont — a megváltozott körülmények folytán — így is teherterele lett volna a könyvnek, s ártott volna a magyarországi németiségnek. Ehelyett egy zárszóval végződik a kötet, amely Bleyer viszonyát a németiséghez és a magyarsághoz egyaránt igen pozitív megvilágításba helyezi.

Hedwig Schwind Bleyer-életrajzának elkészülte idején, az 1930-as évek második felében, javában dúlt a harc a magyarországi németéségen belül „Bleyer öröksége” kérdésében. Melyik irányzat a nagytekintélyű hazai német vezető, Bleyer igazi követője? Azok, akik, mint Gratz Gusztáv, a magyar kormánnyal való kitarító tárgyalásoktól várnak fokozatos kompromisszumos eredményeket, vagy akik, mint a Népinémet Bajtársak (*Volksdeutsche Kameradschaft*) elnevezéssel tömörülő Basch–Huss-csoport, radikálisabb eredményeket akarnak kiharcolni az össznémet népközösség erkölcsi és anyagi támogatását véve igénybe. Mindkét irányzat indokoltan hivatkozhatott Bleyerre. Az előbbi azért, mert Bleyer egy évtizeden át járta a magyar kormánnyal való tanácskozások, egyezkedések göröngyös útját, az utóbbi azért, mert mikor Bleyer úgy érezte, hogy politikája zsákutcába jutott, maga is arra hajlott, hogy a német népközösség, s különösen Németország fokozottabb ráhatása bírhatja csak engedékenységre a magyar kormányt a hazai németiség jogos nemzetiségi igényei iránt.⁸

Ami Bleyer életútjának korabeli magyar megítélését illeti: abszolút hazafiának minősítették magatartását az 1918–1919-es forradalmak idején, s különösen méltatták, hogy az ország területi integritásának védelmében szállt síkra, elutasítva a veszélyesnek tartott nemzetiségi területi autonómiát. Amikor a forradalmak bukása után a magyar vezetés arra a belátásra jutott, hogy az egyetlen meg nem szállt nemzetiségi többségű terület, az Ausztria által igényelt Német–Nyugat-Magyarország (*Deutsch-Westungarn*) megtartása csak területi autonómia ellenében kísérelhető meg, hazafias tettekért értékelte, hogy Bleyer is diametrálisan megváltoztatta a nemzetiségi területi autonómiáról vallott eddigi felfogását s e német autonóm terület kiépítésén dolgozott, vállalva a kormányban a nemzetiségügyi miniszter posztját. Kidolgozta egy szlovák területi autonómia alapelveit is, mintegy jelzésül annak, hogy a nemzetiségi többségű, megszállt területek elcsatolásának megakadályozására ilyen engedményekre is kész a kormány. A béketárgyalásokra készülve, magyar szempontból — a nemzeti kisebbségek egyenjogúsításáról

8 *Johann Weidlein: Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930-1950.* Schorndorf, 1959.

kiadott rendelet mellett — szükség volt továbbá Bleyer nemzetiségi iskolapolitikájára is, azt bizonyítandó, hogy az utóbbi évtizedekben nagyrészt elmagyarosított iskolákban újra teret kap a nemzetiségi anyanyelv.⁹

A magyar kormány szélsőjobboldali ellenzéke azonban hazafiatlan és káros cselekedetnek hirdette a magyarosítás eredményeinek visszafordítását, s nem különben a nemzetiségi területi autonómiával való „veszélyes játszadozást”. A trianoni sokkhatást kihasználva fergeteges rohamokat intéztek Bleyer minisztersége ellen és végül elérték megbuktatását.¹⁰ Bleyer mindezek ellenére a kormánnyal egyetértésben tovább dolgozott Német–Nyugat-Magyarország „megmentéséért” a soproni népszavazásig s a Burgenland-kérdés lezáródásáig. A szélsőjobboldali ellenzéknek (Gálócsy Árpád, Méhely Lajos stb.) a további évek során sem szűnő minősíthetetlen támadásai ellenében a magyar kormány — és személy szerint Bethlen miniszterelnök — ismételten nyilvánosan emlékeztetett Bleyer hazafias érdemeire akkor is, amikor már leépítette azt a nemzetiségpolitikát, amelyet Bleyer miniszterként a kormány egyetértésével képviselt. Sőt még akkor is, mikor a kormánynak egyre súlyosabb problémái voltak már Bleyer taktikájával, amelyet a hivatalos nemzetiségpolitikával szemben a német nemzetiség érdekében szükségesnek vélt. Szélsőjobboldali, magyar sovíniszta támadóival szemben maga Bleyer is hazafias szolgálataira hivatkozott, és dokumentálni is akarta azokat, de a kormányzó nem oldotta fel a volt minisztert változatlanul érvényes hivatali titoktartási kötelezettsége alól.¹¹

Az ausztriai és németországi nagynémet körök megítélésében Bleyer életének és tevékenységének ez a szakasza mint kizárólag magyar érdekeket szolgáló, „magyaron”-nak bélyegzett szakasz jelentkezett. Hivatkozásait a magyarországi németiség és az össznémetiség érdekeltségére Német–Nyugat-Magyarország magyar uralom alatt maradásában, teljesen hiteltelennek tartották, személyét még a magyar kormányból történt kibuktatása után is egy ideig a legnagyobb bizalmatlansággal kezelték. Csak akkor kezdtek beszélni arról, hogy „visszatalált németiségéhez”, amikor bizonyossá vált: nem járható többé számára az az út, hogy felülről, a kormányból vagy a kormánnyal a háta mögött érhesen el valamit a hazai németiség érdekében, hanem a német népközösség támogatására szorul.¹²

A forrásanyag, ide értve a Schwind által feldolgozott Bleyer-irathagyatékot és a ma már hozzáférhető levéltári anyagokat is, azt mutatják, hogy Bleyer az akkori körülmények közt mint öntudatos német volt értékes a magyar kormány számára, s hogy a magyar kormány nemzetiségügyi minisztereként olyan tevékenységet fejtett ki, amely a nemzetiségek és saját népe javát szolgálta. Sem korábban, sem azóta nem volt példa arra, hogy a maguk részéről is a magyarosodást-magyarosítást szorgalmazó asszimiláns elemek helyett egy öntudatos nemzetiségi ember kerülhetett volna be a magyar kormányba, ahol a nemzetiségi jogok és nemzetiségi fejlődés érdekében próbálhatta volna felhasználni hatalmát. Ausztriában és Németországban — a Burgenland-kérdésre koncentrálna — nem vettek azonban tudomást a bleyeri nemzetiségpolitika azon törekvéséről, hogy országszerte ér-

9 *Bellér Béla*: Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Bp. 1975.

10 *Tilkovszky Loránt*: Viták a Területvédő Liga nemzetiségi bizottságában 1920 júliusában. Baranyai Levéltári Füzetek 113. Pécs, 1988.

11 PA AA Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 7. Schoen jelentése. Budapest, 1930. november 14.

12 *Tilkovszky Loránt*: Németország és a magyarországi német kisebbség (1921–1924). Századok 112 (1978) 3–46.

vényt szerezzen az évtizedek óta egyre sorvadó nemzetiségi jogoknak, s nem fogták fel annak az aggálynak indokoltságát, hogy a nagyobb német tömbök elszakadásával magára maradó, szórt települtségű maradék-németség fokozottan lesz kitéve a rohamos asszimilálódás veszélyének.¹³

Bleyer nehezen dolgozta fel magában a Monarchia összeomlásának azon következményét, hogy a magyarországi németiség elveszíti azt a támaszt, amelyet számára az osztrák birodalomrész németisége jelentett. Német nemzetiségpolitikai megfontolásai játszottak szerepet abban, hogy a szétvált két ország tartson állandó kapcsolatot a kisebbségi kérdésben. Amikor Burgenland átengedése Ausztriának elkerülhetetlenné vált, Bleyer szorgalmazta, hogy egyfelől a burgenlandi magyarok, másfelől a csonka-magyarországi németek ügyében a két állam kössön kölcsönös kisebbségvédelmi szerződést. Ez azonban nem valósulhatott meg, egyrészt a két kisebbség közti igen nagy számbeli különbség, másrészt amiatt, mert a magyar kormány álláspontja szerint a kisebbségi kérdés szuverén magyar belügy, nem lehet államközi szerződés tárgya.¹⁴

Ami pedig a történelmi Nagy-Magyarország szétdaraboltságát illeti: Bleyer nem mint magyar érdekek egyszerű kiszolgálója lépett fel a területi integritás védelmében, hanem azon német megfontolásból is, hogy a magyarországi németiség szétdarabolódása az utódállamok között igazán nemkívánatos fejlemény. A szétdarabolódás pillanatában általános volt német részről az aggály, hogy a megszórt és kiismerhető magyar nemzetiségpolitika helyébe az utódállamok friss uralkodó nemzetei részéről bárdolatlan vad nacionalizmus fenyegethet, Csonka-Magyarországon pedig nemzetiségellenes düh, magyar nemzetállami homogenizálási törekvés léphet fel. Csak később derült ki, hogy bizonyos fékező tényezők jelentkeznek: a szomszédos országokhoz került német néprészek az ottani kormányok részéről támogatásban részesültek a korábbi magyarosító hatások felszámolásában, a magyarországi németiség javára viszont taktikailag némileg kihasználhatóvá vált az a körülmény, hogy a szomszédos országokban végül is kedvezőbb lett az átszatolt területek német népességének helyzete a magyarországi németiség helyzeténél.¹⁵

Bleyer a 18. században betelepült svábság fia volt, habitusát az a történelmi fejlődés alakította ki, amely a hazai svábokét jellemezte, s amely lényegesen különbözött az erdélyi szászokétól. Ez utóbbiakét sok évszázados, gazdaságilag, társadalmilag, kulturálisan erőteljesen megalapozott saját fejlődésútjuk határozta meg. Magyarország történetében az erdélyi szász érdekek minduntalan ütköztek a magyar politika érdekeivel. Amikor a 20. század elején felmerült egy, a szászokhoz igazodó, általuk segített magyarországi német politika kísérlete, ez csak részben tudta megnyerni a svábságot, s a kemény magyar reagálás erre a politikára azt a nézetet erősítette meg, hogy a szász politika radikalizmusa nem felel meg az ország többi németiségének.¹⁶ A sváb Bleyer Németmagyar Néptanácsa (*Deutschungarischer Volksrat*) és az erdélyi szász Rudolf Brandsch Magyarországi Német

13 *Árpád Török*: Jakob Bleyer als Nationalitätenminister. Ungarische Jahrbücher, 1934.

14 *Tilkovszky Loránt*: A magyarországi német nemzetiségi kérdés a budapesti osztrák követség jelentéseinek tükrében (1918–1938). MTA II. Osztályának Közleményei 30 (1981) 114.

15 *Tilkovszky Loránt*: A weimari Németország és a Duna-medence német kisebbségei. Századok 114 (1980) 201–225.

16 *Ingomar Senz*: Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem Ersten Weltkrieg. München, 1977.

Néptanácsa (*Deutscher Volksrat für Ungarn*) a forradalmak idején ennek az eltérő történelmi fejlődésnek folytán kialakult különbözőségnek lett a kifejezője.¹⁷ Forrása lett ez a kölcsönös vádaskodásoknak, s alapja az eltérő megítélésnek. Magyar származókból Bleyer a magyar hazához való hűség talaján emelte elismerten mércékelt követeléseit, míg Brandschék radikalizmusa hazaárulásba torkollott. Korabeli össznémet megítélés szerint viszont a német érdekek igazi képviselői ez utóbbiak voltak, szemben Bleyerrel, aki tulajdonképpen eladta magát a magyaroknak, s elárulta népe valódi érdekeit.¹⁸

Az erdélyi szászok Romániához csatlakozásával megszűnt ugyan Bleyer és Brandsch közvetlen párharca, s az egy darabig még tovább működő budapesti szász iroda élén álló Guido Gündisch is átvedlett Bleyer ellenfeléből harcostársává, de egyben riválisává is. Az Európai Német Népcsoportok Szövetsége (*Verband der deutschen Volksgruppen in Europa*) azonban Brandsch elnöklétével alakult meg 1922-ben, aki szerencsétlenségnek tartotta, hogy a magyarországi németiség Bleyer vezetése alá került. Amíg Brandsch állt az Európai Német Népcsoportok Szövetsége élén, Bleyer nem vett részt aktívan annak ülésezésein, többnyire Gündischt küldte maga helyett. Amikor 1927-ben megindult az Európai Szervezett Nemzetkisebbségek Kongresszusának (*Kongress der organisierten nationalen Minderheiten in Europa*) bécsi folyóirata, a *Nation und Staat*, a címlapján feltüntetett szerkesztőbizottságban csak teljesen formálisan szerepelt egymás mellett Bleyer és Brandsch neve. De ez is elég volt ahhoz, hogy magyar részről „e hazaárulóval való együttműködés” vádjával illessék Bleyert.¹⁹

Trianon után a szélsőjobboldali erők vad sovinizmusa által felkorbácsolt, különben is rendkívül elkeseredett magyar közvélemény igen nagy nyomás alatt tartotta a magyar kormányt, amely becsukta a nemzetiségi minisztériumot, felszámolta a bleyeri nemzetiségi iskolapolitikát, s nem valódi nemzetiségi vezetőkre, hanem asszimilánsokra, nemzetiségi származású kormánybiztosokra bízta a „másajkúakkal” való törődést. Nem Bleyerre, hanem Steuer Györgyre támaszkodott a magyar nemzetiségpolitika német viszonylatban. A hazai német nyelvű sajtóból teljességgel hiányzott egy olyan lap, amely az öntudatos németiségnek lett volna a szószólója. A Bleyer által 1921 őszén megindított hetilap, a *Sonntagsblatt* abból a szempontból igen nagy jelentőségű, hogy hangot adott a hazai németiség jogos igényeinek, mindenekelőtt az anyanyelvi népiskolák s egy kulturális egyesület létrehozása tekintetében.²⁰

Sem az 1923. évi nemzetiségi népiskolai rendelet, sem a Magyarországi Német Népművelődési Egyesült (*Ungarländisch-Deutscher Volksbildungsverein*) 1924. évi megalakulása nem lett volna azonban kivívható németországi és ausztriai diplomáciai hatás és a külföldi németiséggel foglalkozó ottani társadalmi szervezetek befolyása, sajtótámogatása nélkül. A levéltári források ismeretében ez ma már

17 *Ludmilla Schlereth*: Die politische Entwicklung des ungarländischen Deutschtums während der Revolution 1918/19. München, 1939.

18 *Karl Kessler*: Rudolf Brandsch. Ein Beitrag zur neueren Geschichte des Südostdeutschtums. München, 1969.

19 *Arnold Weingartner*: „Nation und Staat”. Eine Monographie. Wien, 1979.

20 *Tilkovszky Loránt*: Nemzetiségpolitika Magyarországon 1918/1919 — 1944/1945. Baranyai Levéltári Füzetek 152. Pécs, 1992.

kétségtelen. Azt a tényt, hogy Bleyer titokban felkereste a német kancellárokat,²¹ memorandumokban is tájékoztatta őket a magyarországi németiség kisebbségvédelmi segítségükre való rászorultságáról,²² hogy a német külügyminisztérium sajtóközleményezni annak érdekében, hogy a magyar kormány ráfanyalodjék olyan intézkedésekre, amelyeket vitathatatlanul jogos nemzetiségi igények kielégítése tett szükségessé,²³ ilyen szempontból kell megítélni.

Kizárólag külső diplomáciai ráhatás eredménye volt, hogy a végre engedélyezett Magyarországi Német Népművelődési Egyesületnek Bleyer lehetett az ügyvezetője.²⁴ Az elnöki tisztségbe a kormány bizalmából az a — szepesi szász származású — Gratz Gusztáv került, aki magát kifejezetten magyar politikusnak vallotta, aki a német kisebbségi kérdés magyar szempontból való politikai jelentőségét megértve vállalta ezt a bizalmi feladatot az egyesület élén. Soha nem vonta kétségbe, hogy az öntudatos németiségnek Bleyer az igazi képviselője, de Bethlen intencióinak megfelelően úgy fogta fel feladatát, hogy a politikán kívül álló, magyar hazafias szellemű német kulturegyesületen belül harmonikus egységbe kell foglalni a hazai németiség magyarosodó részével a németiségük megőrzéséhez öntudatosan ragaszkodókat. Az egyesületi alapszabályok nagyon megkötötték ugyan Bleyer kezét abban, hogy az öntudatos német néprész érdekeit képviselje és öntevékenységét kibontakoztathassa, de együtt tudott működni Gratz-cal, aki Bleyerrel karöltve képviselte a magyarországi németiség igényeit a kormány felé,²⁵ és védelmet jelentett Bleyer számára a gyanúsítgatásokkal szemben. Gratz meg volt győződve Bleyer hazafiságáról, s e véleménye mellett akkor is kitartott, amikor maga is aggályosnak tartotta Bleyer egyes taktikai lépéseit.

Az a szubvenció, amit a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület a magyar kormánytól kapott, elégtelen volt működéséhez, s tevékenységét általában is gáncsolták a megyékben, ahol a közigazgatás magyar sovínisza befolyás alatt állt. Bleyer mozgalma, az egyesület keretei közé szorítva, különösen nehéz helyzetben került, ha tartani akarta kapcsolatait a helyi csoportokkal, s azokon belül azon bizalmi embereivel, akik öntudatos német szellemben akartak ott munkálkodni a német lakosság körében. Bleyer abban a meggyőződésében, hogy csak külső anyagi támogatás mellett képes célkitűzéseinek megfelelően tevékenykedni, rendszeres és titkos anyagi támogatást járt ki a német kormánynál az általa vezetett öntudatos német mozgalom részére, amiről Gratz nem tudott, s amelyből az egyesület egyébként nem részesedett. Hogy fenntarthassa *Sonntagsblatt*-ját a maga irányzata szócsövének, s ellenállhasson a kísérleteknek, amelyek a felemás egyesület egészének lapjává akarták azt tenni, hamarosan szintén rendszeres németországi pénztámogatást szerzett titokban ehhez is.²⁶

21 Bundesarchiv (Berlin — a továbbiakban: BA) R. 43. I. 560. Fol. 193-195. Luther kancellár feljegyzése. Berlin, 1926. február 12.; Uo. Fol. 267-269. Marx kancellár feljegyzése. Berlin, 1928. január 14.

22 PA AA Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 2. Das Deutschtum in Ungarn, und seine Forderungen. Ein Minderheitenschutzprogramm für die deutsche Aussenpolitik. Budapest, 1922. június 23.; Uo. An die deutsche Reichsregierung. Budapest, Mitte März 1923.

23 BA R 43. I. 156. Bd. 1. Fol. 205. Aufzeichnung. Berlin, 1923. december 12.

24 PA AA Pol. Abt. II. Ung. Politik 5. Bd. 3. Welzeck jelentése. Budapest, 1924. augusztus 14.

25 Uo. Geheimakten 1920-1936. Pol. 6. 78/3. Gratz és Bleyer 1928. január 2-i memorandumja Bethlen miniszterelnökhöz.

26 Uo. Finanzielle Unterstützung des ungarländischen Deutschtums.

Az immár hozzáférhető levéltári anyagok arra is rávilágítanak, hogy a külső pénzügyi támogatás szerepéhez jutott az öntudatos németiség parlamenti képviselőinek biztosítása terén is. Trianon előtt még megtűrték — magyarbarát — nemzetiségi pártokat, s Bleyer Német Keresztény Gazdasági Pártja (*Deutsch-Christliche Wirtschaftspartei*) az 1920. évi választásokon még 9 képviselőt tudott bejuttatni a nemzetgyűlésbe (négyet a vitás nyugat-magyarországi — burgenlandi — területről). Pártjának nevét utóbb Német Keresztény Integritáspártra (*Deutsch-Christliche Integritätspartei*) változtatta, annak kifejezésére, hogy Magyarország területi integritásának védelmét szolgálja akkor is, ha korábbi autonómia-ellenességét feladva, a nyugat-magyarországi német autonómiára váltott át. A következő, 1922. évi választásokon — tehát Trianon után és Burgenland átadása után — azonban már egyetlen egy öntudatos német képviselő sem tudott bejutni a törvényhozásba, maga Bleyer sem. A magyar parlamentben egyébként szép számmal található asszimilánsoktól nem lehetett hatékony képviseletet remélni. Bleyerék választási veresége váltotta ki az első tiltakozó diplomáciai jegyzékeket a német kormány részéről.²⁷ Az 1926. évi választások alkalmával a legnagyobb titokban már maga a német kormány vállalta Bleyerék választási költségeit, s ez megismétlődött az 1931. évi országgyűlési választásokkor is.²⁸ Mindkét alkalommal azonban egyedül Bleyer mandátumhoz jutását tűrte el a könyörtelen választási apparátus. Amikor az 1930-as évek elején ülésezni kezdett az az Össznémet Testület (*Gesamtdeutsches Gremium*), amely a különböző országok törvényhozó szerveiben mandátummal rendelkező német képviselőket volt hivatva időnként összehozni, Bleyer részt vett ezeken.²⁹

Bleyer kormánypárti jelöltként lépett fel és szerzett mandátumot, mert a kormánytól várt megfelelő intézkedéseket. Tartózkodott minden ellenzéki ségtől, ha ellenzéki pártok állást foglaltak nemzetiségi kérdésben a kormány nemzetiségpolitikájával szemben, ő nem csatlakozott hozzájuk, hanem a kormány iránti bizalmát és intézkedéseibe vetett reményét juttatta kifejezésre a parlamentben. A szociáldemokratákkal szemben hangot adott világnézeti szembenállásának, s ezzel is igyekezett kedvében járni a kormánynak, amely — bár gátolta Bleyerék szervezkedését — némileg engedékenyebbnek bizonyult, ha az felhasználható volt a szociáldemokrata térnyerés visszaszorítására a németlakta területeken.³⁰ Egyedül Bleyer 1933 májusi parlamenti deklarációja váltott ki általános felháborodást azaz, hogy korábbi parlamenti taktikájával felhagyva, igen élesen bírálta a magyar nemzetiségpolitikát, amely mindinkább eltávolodni látszik az ún. szentistváni elvektől egy magyar faji politika irányába.³¹

Trianon után a magyar kormányok nem engedtek pártszervezkedést nemzeti-ségi alapon. Bleyer csak akkor állt elő egy német párt alapításának tervezetével, amikor úgy érezte, hogy a kormánytól és a kormánypárttól hiába várja a megfelelő támogatást. Pártalapítási tervét Gratz is ellenezte, mert szerinte egy önálló né-

27 Uo. Pol. Abt. II. Ung. Politik 2. Bd. 1. Fürstenberg jelentése, Budapest, 1922. augusztus 4.

28 Uo. Geheimakten, 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Wahlen zum Abgeordnetenhaus.

29 *Tilkovszky Loránt: A magyarországi németiség történetének kronológiája (1919–1938)*. Somogy Megyei Levéltári Évkönyv 17. Kaposvár, 1986. 388.

30 *Tilkovszky Loránt: A szociáldemokrata párt és a nemzetiségi kérdés Magyarországon 1919–1945*. Bp. 1986.

31 Képviselőházi Napló 1931/XV. 210–215.

met párt létrehozása a magyarsággal való bensőséges viszony megromlásához vezethet. Bleyer pártalakítási terve azonban főleg azon bukkott meg, hogy — a magyar kormány érzékenységet kímélve — a német kormány sem állt melléje. Ha a pártot nem is alakíthatta meg, a harmincas évek elején létrehozott egy Német Munkaközösséget a Sonntagsblatt mellett (*Deutsche Arbeitsgemeinschaft um das Sonntagsblatt*) a hazai németiség egységes politikai informálását biztosító elvek és módszerek kidolgozására. Intenciói szerint a hazai németek az adott körülmények közt bármely politikai pártot támogathatnak (marxista párt kivételével), amelytől nemzetiségi jogaik érvényre juttatása, védelme szempontjából valamit remélhetnek, de szabadon kell tartani az utat egy önálló német pártalakításhoz, amikor annak elérkezik az ideje.³²

Ismeretes az a hosszú és keserves küzdelem, amelyet Bleyer — Gratz támogatásával — vívott azért, hogy az 1923. évi kisebbségi népiskola-rendelet végrehajtása során ne befolyásolják a szülőket abban az irányban, hogy az anyanyelvet csupán a kötelező tantárgyak egyikeként, heti néhány órában oktató C-típust válasszák, hogy ne sorvasszák el teljesen az anyanyelven oktató A-típusú iskolákat, hogy a vegyes oktatásnyelvű B-típus legyen az a minimum, amelyben ki lehetne egyezni. Küzdött azért, hogy a német kisebbségi népiskolák számára legyen megfelelő tanfőképzés, s hogy irassanak, adassanak ki a német kisebbségi népiskolákban használható tankönyveket.³³

Mivel a magyarországi német népiskolák túlnyomó részének az egyházak voltak a fenntartói, nem volt elég a kormánnyal egyezkedni, hanem szükség volt erre az egyházi vezetőkkel is, elsősorban a katolikusokkal. Csernoch János hercegpriász több megértést tanusított a nemzetiségek anyanyelvi jogai iránt, mint utóda, Serédi Jusztinián, akivel Bleyer személyesen is tárgyalt, majd német és osztrák katolikus egyházi személyiségek mozgósításával próbált hatni rá, de eredménytelenül. Németország közvéleményét is igyekezett Bleyer felvilágosítani a magyarországi német nemzetiségi törekvések és az egyházak viszonyáról. A katolikus egyház azért húzódozott attól, hogy teret engedjen a németlakta vidékeken 80%-ban általa fenntartott népiskolákban az anyanyelv több-kevesebb mértékű alkalmazásának, nehogy hazafiatlansággal, regermanizálással vádolhassák meg a protestáns egyházak, különösen a magyarkodásban élen járó református egyház. Egy-egy helyi engedménytől eltekintve, átfogó rendelkezés kiadására csak akkor lett volna hajlandó, ha a kormány — parlamenti döntés alapján és valamennyi egyházra kiterjedőleg — rendelné ezt el. Bethlen miniszterelnök és Klebelsberg vallás- és közoktatásügyi miniszter államérdekre hivatkozva kérte a Németország által sürgetett rendezést az egyházi iskolák vonalán is, de az egyházak autonóm jogait semmiképpen sem akarták sérteni, így a helyzet azok ellenállása miatt változatlan maradt. Bleyer a külföldi német katolikusokat támogató németországi egyesületre (*Reichsverband für die katholischen Auslandsdeutschen*), evangélikus viszonylatban pedig a Gustav Adolf Egyesület támogatására támaszkodhatott.³⁴

32 *Tilkovszky Loránt*: A magyarországi német mozgalom válságának kibontakozása (1930–1932). Somogy Megyei Levéltári Évkönyv 10. Kaposvár, 1979. 403–441.

33 *Bellér Béla*: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon a legújabb korban. Baranyai Művelődés 1973. 10–24.

34 PA AA Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 7. Schoen követ jelentése. Budapest, 1930. augusztus 13. Die Minderheitenfragen und die ungarischen kirchlichen Stellen.

A német nemzetiségi népiskolákba való beiratás szempontjából volt talán leginkább gyakorlati jelentősége a német nemzetiséghez tartozás megítélésének. Bleyer soha nem vonta ugyan kétségbe a politikai magyar nemzet fogalmát, mely szerint a nemzetiségek, így a németek is, politikailag a magyar nemzet részei, ám nagyon jól tudván azt, hogy e magyar politikai nemzeteszmé hatására, hazafias buzdítás vagy egyszerű félrevezetés folytán igen nagy arányban vallották magukat magyarnak német és más nem magyar anyanyelvűek, a szubjektív bevallás helyett a nemzetiséghez tartozás objektív ismérvek alapján való megállapítását és a gyermekek e szerinti beiskolázását követelte.³⁵

Népiskolákról volt szó, mert a trianoni békeszerződés kisebbségi középiskolákra nem kötelezte Magyarországot, s a magyar kormány nem is volt hajlandó engedélyezni ilyeneket. A középiskolákban, majd főiskolán, egyetemen továbbtanulók sorsa az elmagyarosodás volt. Bethlen miniszterelnök nyíltan hirdette: nem tartja kívánatosnak, hogy a nemzetiségek önálló, öntudatos saját értelmiséget neveljenek ki maguknak, s ezt azzal indokolta, hogy ez nemcsak „a magyar nemzetegységet” veszélyeztetné, de nem is volna ezen értelmiség számára elhelyezkedési lehetőség. Bleyer cáfolta ezeket a nézeteket, s kerülő úton próbált gondoskodni arról, hogy tehetséges német fiatalok öntudatos német szellemben képezhetőek magukat szakemberekké a legkülönbébb értelmiségi foglalkozásokban. Németországi ösztöndíjakat szerzett számukra, de számos német fiatalnak a hazai egyetemeken, főiskolákon való tanulását is segítette Németországból kapott ösztöndíjakkal, amelyek eredetét természetesen szintén titkolnia kellett. A tanulmányaikat Magyarországon folytatók német öntudatra nevelését a hazai *Német Egyetemi és Főiskolai Hallgatók „Suevia” Egyesülete*, s az általa fenntartott internátus révén biztosította. Az egyesület működését a magyar kormány nem engedélyezte, de eltűrte.³⁶

Bleyerrel történt németországi megállapodás alapján az ottani egyetemek, főiskolák hallgatói közül többen kaptak lehetőséget magyarországi tanulmányutakra, ahol Bleyer irányításával a magyarországi németiségre vonatkozó témák feldolgozásával foglalkoztak. A hazai német fiatalokat is bevezette a „népkutatásba” (*Volksforschung*), amelynek helyzetét, feladatait, követendő módszereit a müncheni Német Akadémián (*Deutsche Akademie*) tartott egyik előadásában fejtette ki, s németországi eredetű pénzen tudományos folyóiratot is indított 1929-ben *Deutschungarische Heimatblätter* címmel, ahol településtörténeti, nyelvjárás-kutatási, történelmi és irodalomtörténeti, néprajzi, stb. tanulmányokat tettek közzé. Biztosította azonban magyar és nem német öntudatú, német származású kutatók közreműködését is.³⁷ Csonka-Magyarország németiségéről egy statisztikailag megalapozott gyűjteményes kötetet szerkesztett.³⁸

Az a körülmény, hogy Bleyer belső erőforrások híján, s a kormány pénzügyi támogatását nélkülözve kénytelen volt németországi pénzeket igénybe venni — mégpedig titokban, mert öntudatos német szervezkedésre irányuló törekvéseit a

35 *Jakob Bleyer: Nation, Volk, Nationalität. Nation und Staat 1929/1930 283-293.*

36 PA AA Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 7. Schoen 1930. október 1-i jelentése. Die Frage der Stipendien für ungarische Deutsche zum Studium in Deutschland.

37 *Anton Tafferner: Donauschwäbische Wissenschaft. In: Donauschwäbische Lehrer- und Forschungsarbeit 1947-1972. München, 1973.*

38 *Das Deutschtum in Rumpfungarn. Hrsg.: Jakob Bleyer. Bp. 1928.*

kormány nem nézte jó szemmel, sőt ellenezte — igen kényes helyzetbe hozta őt.³⁹ A gondos leplezés ellenére gyanítható volt, hogy sokoldalú öntudatosító tevékenységét nem végezheti másként, mint titkos „guruló márkák” segítségével. Erre a magyar kormány részéről többször is történtek célzások s a kérdést a sajtó is ismételtelen feszegette, de bizonyítani — legalábbis Bleyer életében — nem sikerült. Egyedül a németországi ösztöndíjakra derült fény, s a magyar kormány ebből jókora ügyet is csinált. Gratz, aki semmit sem tudott a külső pénztámogatásokról, kompromittálva érezte magát, le akart mondani. Bethlen azonban továbbra is ragaszkodott személyéhez az egyesület élén, ezért olyan megoldást javasolt, hogy a németországi ösztöndíjak igénybevételének lehetősége fennmaradjon, de az ösztöndíjra javasolt személyeket Bleyer hagyassa jóvá a miniszterelnökséggel, s így az eddig kényszerből titkos akció ezáltal legalizáltassék. Bethlen azonban nem tette magáévá ezt az egyedül ésszerű javaslatot, továbbra is azon a véleményen volt, hogy a németországi ösztöndíjakon nemzetiségi agitátorképzés folyik, a hazatérő ösztöndíjasok megzavarják a hazai német lakosság nyugalalmát, összeütközésbe kerülnek a magyar hatóságokkal, a magyar és a magyar érzelmű német közvéleménnyel.⁴⁰ Ennek alátámasztására leginkább a bonyhádi Mühl Henrik nagy port felvert esete szolgált, akit mint hazafiátlan egyént, becsületbírósági eljárás során igyekeztek társadalmilag lehetetlenné tenni. Bleyer tekintélyes külföldi német vezető személyiségeket nyert meg Mühl védelmére a becsületbíróságba, s ezzel rendkívül felbőszítette maga ellen mindazokat, akik alapállása egyébként is az volt, hogy külföldi beavatkozástól védeni kell a szuverén magyar belügyeket.⁴¹

Bleyer minden bizalmát elvesztette Bethlen iránt, zsákutcának látta immár a magyar kormánnyal való megegyezésre törekvését, s Gratz intő szavai ellenére teljesen igazoltnak érezte a külföldi némettség segítségére való támaszkodását, a magyar kormányra gyakorlandó külső német nyomás alkalmazásának szükségességét. Ezzel kapcsolatban elméleti vita is bontakozott ki kettejük között a német népközösségről (*Volksgemeinschaft*). Ennek létét Gratz sem tagadta, de meghatározónak az állami közösséget (*Staatsgemeinschaft*) tekintette: a magyarországi németek együttélése a magyarsággal fontosabb, mint a közös eredet, az egy néphez tartozás tudata. Ez utóbbi túlhangsúlyozása zavart okozhat az egyszerű német emberek fejében, a kulturálisan erőt adó népközösség nem lehet jogcím politikai befolyásra.⁴² Bleyer viszont úgy érezhette, hogy neki épp úgy joga van a német népközösségre támaszkodni a magyarországi német kisebbség jogai védelmében, mint ahogy a magyaroknak a magyar népközösségre a szomszédos országokban kisebbségi sorsra jutott néptársaik védelmében.⁴³ Figyelemre méltó, hogy Gratz a magyar kisebbségek vonatkozásában is szerencsétlennek tartotta, ha a népközösség kulturális kapcsolatokra tartott természetes igényei politikai beavatkozások eszközeivé válhatnak.⁴⁴

39 *Tilkovszky Loránt*: Botránykó vagy hidpillér? A hazai németiség. Világosság 1990 288-294.

40 PA AA Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 7. Die Frage der Stipendien.

41 Uo. Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 7. Schoen jelentése. Budapest, 1931. január 8.

42 *Gratz Gusztáv*: Állami közösség és népközösség. Magyar Szemle 1931. augusztus 297-307.

43 Bleyer levele Gratzhoz, Budapest, 1932. augusztus 6. In: *J. Weidlein*: i. m. 55-57.

44 *Loránt Tilkovszky*: Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933-1938. Bp. 1989. 208.

Bleyer számára igen veszélyessé vált az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején Gündisch fokozódó kritikai szembenállása az ő felfogásával és irányvonallal. Gündisch abszurdnak minősítette Bleyer hitvallását, hogy ti. ő száz százalékosan magyar és száz százalékosan német. Az erdélyi szász lapokhoz, de a németországi sajtóhoz is eljuttatott cikkeiben azzal vádolta Bleyert, hogy vezetése alatt a magyarországi németység nem fejlődik igazi németté, hanem korcs-német marad. Egyáltalán elhibázottnak tartotta, hogy Bleyer az iskolaügyi, kulturális kérdéseket helyezi előtérbe a hazai németység gazdasági szervezkedése helyett, amely több sikerrel kecsegtetne, s a kulturális kérdésekben való előrelépéshez is jobban előkészíthetné a talajt.⁴⁵ Valójában Bleyer korántsem volt értetlen a gazdasági szervezkedés tekintetében, de Gündischnél helyesebben ítélte meg, hogy ez nagyobb ellenállásba ütközik, mint a kulturális törekvések. Németországi segítséggel s egy birodalmi német vezetésével mégis sikerült létrehozni mozgalmának gazdasági irodáját (*Wirtschaftskanzlei*) az 1930-as évek elejére.⁴⁶

Gündisch szembefordulása Bleyerrel odáig ment, hogy a *Sonntagsblatt*al szemben támasztott bizonyos anyagi követeléseinek a magyar bíróság előtt akarván érvényt szerezni, annak veszélyét idézte elő, hogy lelepleződik: a lap fenntartásának anyagi alapjait rögzítő szerződés fiktív; a lapot, amelynek a magyarországi németység helyzetéről szóló — a magyar politikára nézve nem hízelgő — tudósításai alapján szerezte információit az egész német népközösség, németországi pénzből jelentetik meg, és egy ugyancsak németországi pénzen szerzett és működtetett nyomdában állítják elő. Az Európai Német Népcsoportok Szövetségének közbelépése tudta csak rábírní Gündischt, hogy elálljon a veszélyes pereskedéstől. Ugyanakkor, Bleyer várakozása ellenére, ez a szerv nem volt hajlandó elismerni Bleyer igazát Gündisch szelvében-hosszában terjesztett vádaskodásaival szemben, és választott döntőbírótság elé akarta idézni Bleyert, akit ez mélyen sértett, s azzal a gondolattal foglalkozott, hogy visszavonul a germanisztikához.⁴⁷

A külföldi németiséggel foglalkozó német szervezetek sok segítséget nyújtottak Bleyernek, de sok gondot is okoztak neki olykor nagyon meggondolatlan akcióikkal. A *Deutscher Schutzbund* például egy titkos statisztikai adatfelvétel lebonyolítását akarta 1927-ben ráerőltetni Bleyerre: a nyáron Magyarországra tóduló németországi diákok csapatai segítenének a falvakban felmérni, hogy a hivatalos népszámlálási statisztikákban magyarként szereplő németek hányan vannak? Ezt a veszélyes, titokban aligha végrehajtható akciót a német diplomácia közbelépése hártotta el Bleyer feje fölül.⁴⁸

A budapesti német követség vezetői egyébként hol felléptek Bleyer védelmében a reá panaszkodó magyar kormánnyal szemben,⁴⁹ hol szemére vetették, hogy nem elég bátor és következetes követeléseiben,⁵⁰ hol meg csitították a hirtelen haragú népvészért, és elismerték a magyar kormány előtt, hogy sajnos nem mindig

45 BA Hans Steinacher irathagyatéka. Bd. 48.

46 BA R. 57. (neu) 1155. Heft 1.

47 BA Hans Steinacher irathagyatéka. Bd. 48.

48 PA AA Abt. VI. (Kult.) Deutscher Schutzbund Bd. 5-6.; *Tilkovszky Loránt*: „Aktion Volksgrundbuch”. A Deutscher Schutzbund illegális akciója a magyarországi németiség statisztikai adatfelvételére 1927-ben. Somogy Megyei Levéltári Évkönyv 19. Kaposvár, 1988. 299-308.

49 PA AA Pol. Abt. II. Ung. Politik 2. Bd. 2. Stumm feljegyzése, Budapest, 1922. szeptember 18.

50 Uo. Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Welzeck jelentése. Budapest, 1923. május 20.

eléggé higgadtan, körültekintően jár el, túllő a célon, stb.⁵¹ Olykor azt jelentették Berlinbe, hogy Bleyer oktalan viselkedése miatt felhős a két ország viszonya.⁵² Pedig Bleyer nemcsak kezdeményezett, hanem fékezni, leállítani is igyekezett németországi sajtókampányokat és egyéb fellépéseket, ha úgy látta, hogy most a mérséklet, a visszafogottság járhat több sikerrel.⁵³

Amikor a magyar kormány — magyarellenességükre hivatkozva — kitiltotta Magyarországról „a nagy sváb ébresztő”, Adam Müller-Guttenbrunn könyveit, Bleyer — bár csak részben — egyetértését nyilvánította ezzel az intézkedéssel,⁵⁴ ami persze a német népközösségekben megrökönyödést keltett Bleyerrel szemben. De Bleyer azt is elkövette, hogy a stuttgarti *Deutsches Ausland-Institut* (DAI) egyik kiadványának⁵⁵ a hazai németiség körében való terjesztését maga tagadta meg, mert attól tartott, hogy az sértheti „a magyar érzékenységet”, s ezzel fölös konfliktus kiváltója lehet. Emiatt a DAI főtitkára, Fritz Wertheimer súlyos támadást intézett Bleyer ellen,⁵⁶ amit ő igen nehezen viselt. Az ügyet a német külügyminisztérium közvetítő közbelépése tudta csak elsimítani.⁵⁷

Ami Bleyer egyoldalú külpolitikai orientációját illeti, ez eléggé természetesen következett öntudatos német mivoltából, s teljes összhangban volt azzal a korabeli magyar felfogással, hogy a közösen vívott vesztes háború után együttes erőfeszítéssel kell küzdeni a békediktátumok által létrehozott körülmények ellen. Amikor 1925-ben titokban megalakult az ún. Budapesti Munkaközösség a békeszerződések revíziójáért (*Budapester Arbeitsgemeinschaft für die Revision der Friedensverträge*), szó volt Bleyer bekapcsolódásáról is. Ezt azonban a magyar kormány ellenezte, s a magyarországi német kisebbség kérdését nem engedte napirendre tűzni a Munkaközösség Budapesten és Berlinben felváltva tartott évenkénti tanácskozásain.⁵⁸

Érdemes megemlíteni, hogy Bleyer sürgette a német kormánynál: álljon az európai kisebbségvédelmi törekvések élére, s hogy ezt tehesse, adjon példát saját lengyel, dán, szorb kisebbségei helyzetének rendezésével.⁵⁹ Németország és Magyarország kisebbségvédelmi együttműködése a különböző nemzetközi fórumokon esélyt adhat a magyarországi németiség helyzetét illetően is közös megállapodásra.⁶⁰ Amikor megkezdte működését az európai nemzeti kisebbségek évenkénti genfi kongresszusa, Bleyer arra kapacitálta a szomszédos országok magyar kisebbségeinek ott jelenlévő képviselőit, hogy lássák be: a magyarországi nemzetiiségek, így a németek helyzetének rendezése nélkül maguk sem tudnak eredményesek lenni a reájuk nehezedő elnyomással szemben.⁶¹

51 Uo. Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 5. Schoen jelentése. Budapest, 1926. július 4.

52 Uo. Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 7. Schoen jelentése, Budapest, 1931. január 8.

53 Uo. Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 6. Schoen jelentése. Budapest, 1928. május 19.

54 Uo. Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 5. Schoen jelentése. Budapest, 1926. július 4.

55 *Heinrich Köhler*: Von der Landwirtschaft in Süd-Ungarn, mit besonderer Berücksichtigung des ungarländisch-deutschen Bauerntums. Stuttgart, 1930.

56 *Der Auslandsdeutsche* 1930. július, 467.

57 PA AA Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 7. Schoen jelentése. Budapest, 1930. augusztus 13.

58 *Tilkovszky Loránt*: „Budapesti Munkaközösség a békeszerződések revíziójáért” (1925–1933). Századok 118 (1984) 4 621–255.

59 BA R. 43. I. 560. Bd. 4. Fol. 34. Aus Bericht der Deutschen Gesandtschaft in Budapest, vom 5. Dezember 1924.

60 *Tilkovszky Loránt*: Németország és a magyar nemzetiségpolitika (1924–1929). Történelmi Szemle 22 (1980) 52–89.

61 PA AA Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 7. Schoen jelentése. Budapest, 1930. október 1.

Ugyanakkor Bleyernek volt bátorsága visszautasítani a magyar kormány felszólítását, miszerint segítsen megcáfolni a szomszéd országoknak a magyar nemzetiségpolitikát károsan érintő éles kritikáit: boldogan teszi ezt meg majd akkor — mondotta —, ha valóban komoly lépések történnek a jogos nemzetiségi igények kielégítésére.⁶² Azzal azonban nagyon nagy hibát követett el Bleyer, hogy az általa kezdeményezett sajtókampányokba a kisantant országokbeli német sajtót is belekapcsoltatta.⁶³ A németországi kritikát a magyar közvélemény — Németország revíziós partnerságára való tekintettel — még csak-csak elviselte, de hogy a gyűlöletes kisantant országok részéről érje éles kritika a magyar nemzetiségpolitikát, az elviselhetetlenül érzékenyen érintette, s eredménye a Bleyer és mozgalma iránti engesztelhetetlen gyűlölet lett. Különösen súlyos hatású volt e szempontból, hogy a szomszédos országok német kisebbségeinek vezetői Bleyer ösztönzésére már 1923-ban sorra deklarálták: amíg a magyar kormány nem változtat a magyarországi németiséggel szembeni bánásmódján, részükéről nem számíthat semmiféle kedvező magatartásra.⁶⁴

Bleyer egyébként — a hazai német igények méltánylására számítva — támogatta a magyar kormány revíziós politikáját és mozgalmával csatlakozott az 1927-ben megalakult *Magyar Revíziós Ligához*.⁶⁵ A következő évben üdvözölte a Szekfü által szerkesztett, Bethlenhez közelálló folyóirathoz, a *Magyar Szemle*ben megjelent Új Hungária koncepciót, amely visszatérésük esetén autonómiát helyezett kilátásba az elszakított nemzetiségeknek.⁶⁶ Bleyer ismételten felajánlotta a magyar kormánynak közvetítési készségét a szomszédos országokhoz csatolt területek németisége felé, de a magyar kormány nem kívánta szolgálatait igénybe venni.⁶⁷ Bethlen 1931-ben közvetlenül a német kormányhoz fordult memorandummal annak érdekében, hogy segítsen létrehozni a német és magyar kisebbségek egységfrontját a kisantant szövetségbe tömörült Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia kormányaival szemben, s ennek fejében a magyar kormány szuverén módon, a külső beavatkozásokat feleslegessé téve rendezni fogja a magyarországi németiség helyzetét, mégpedig Németország kívánságait előzékenyen figyelembe véve.⁶⁸

E memorandummal kapcsolatban Bleyerben felcsillant a remény, hogy a két ország tárgyalóasztalhoz ül, s a budapesti német követségen keresztül eljuttatta észrevételeit, figyelmeztetéseit a német kormányhoz, nehogy magyar részről félrevezessék, s hogy a magyarországi német kisebbség érdekeit a német tárgyalófél hathatósan képviselhesse. Az óvatosabb Gratz nem adta frásba a magyar kormány memorandumával kapcsolatos véleményét, de a budapesti német követtel folytatott beszélgetése során ugyanerre figyelmeztetett, s ugyanezt kérte.⁶⁹

62 Uo. Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 2. Bericht.

63 Uo. Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 2. Fürstenberg jelentése. Budapest, 1922. június 23.

64 Uo. Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 3. Welzeck jelentése. Budapest, 1923. május 5.

65 *Jancsó Benedek*: Rothermere lord akciója és a magyar békeréviziós liga megalakulása. *Magyar Szemle* 1927. szeptember 74-76.

66 *Outlik László*: Új Hungária felé. *Magyar Szemle* 1928. szeptember 3-8.; *KL*: Új Hungária felé [sajtóvisszhang]. *Magyar Szemle* 1929. január 72-77.

67 PA AA Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 7. Schoen jelentése. Budapest, 1931. március 19.

68 Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Küm. pol. res. 46. cs. 21. tétel, 859/1932. A magyar kormány két részes memoranduma: I. Die Lage der deutschen und ungarischen Minderheiten, ihr gegenseitiges Verhältnis, ihre politischen Ziele in der Tschecho-Slowakei, in Rumänien und in Jugoslawien. II. Die Lage der sprachlichen Minderheiten in Rumpf-Ungarn.

69 PA AA Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 7. Schoen jelentése. Budapest, 1931. március 19.

A Bethlen-kormány e memoranduma egyébként nem ért célt. A német kormány válasza — a kisantant államokhoz fűződő kapcsolataira és az ottani német kisebbségeknek a magyarországi németekéhez képest kedvezőbb helyzetére utalva — nem tartotta érdekében állónak a revíziós célzatú magyar kérés támogatását. De ettől függetlenül elvárta a magyar kormánytól az általa továbbra is pártfogolni kívánt magyarországi németiség helyzetének kielégítő rendezését.⁷⁰ E kiábrándító választ már Bethlen utóda, Károlyi Gyula miniszterelnök vette át, aki nem volt hajlandó a német kormánnyal ennyire egyoldalú tárgyalásokat folytatni, s jó ideig Bleyerrel sem állt szóba. A magyarországi németiség helyzete ebben a szituációban határozottan súlyosbodott. Gratz a bethleni nemzetiségpolitikához való visszatérést sürgette, Bleyer viszont azt hangoztatta, hogy a régi módszerekkel már nem lehet megoldást találni.

Amikor 1932 októberében a magyar fajvédő múltjáról ismert Gömbös Gyula került a kormány élére, Bleyer aggodalmai tovább növekedtek. Minden németországi szervezet, amely a külföldi németekkel foglalkozott, arra ösztönözte őt, hogy az eddigieknél radikálisabban lépjen fel. Ezt kívánták mozgalmának fiataljai is, akik egyre kritikusabbak lettek Bleyer nem elég határozottnak talált magatartásával szemben. Ő maga is úgy vélte, hogy most már radikalizálnia kell mozgalmát, de ezt csak az esetben tartotta lehetségesnek, ha ehhez Németország fokozott védelmet garantál, különben megsemmisítő csapás érhetné mozgalmát a Gömbös-kormány részéről.⁷¹

Németországban nemsokára Hitler lett a kancellár, Gömbös — régebbi kapcsolataikra is hivatkozva — feltűnően barátkozni kezdett vele, s úgy nyilatkozott, hogy Hitlerrel meg tud majd egyezni számos fontos kérdésben, amelyekben a weimari rendszer kormányaival nem boldogultak. Bleyer ekkor attól tartott, hogy a magyarországi németiség sorsáról megkérdezése nélkül fognak dönteni, részére hátrányos megállapodást kötni. Ezért feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy az új kancellárral is személyes érintkezésbe léphessen, közvetlenül megismerhesse nézeteit, és őt is megfelelően tájékoztathassa a magyarországi németiség helyzetéről, amely szerinte Németország részéről most hatékonyabb védelmet igényel, mint amit kapott eddig a weimari rendszer idejében. A kapcsolatfelvétel azonban nehéznek bizonyult, mert Bleyernek egyáltalán nem volt semmi összeköttetése Hitlerrel és pártjával, a nemzetiszocialista mozgalommal.⁷² A weimari köztársaságban jobboldali, nagynémet szellemű német nemzeti pártokhoz, s a katolikus konzervatív Centrum-párthoz voltak jó kapcsolatai.

Bleyer antiszemitizmusa folytán érzett a nemzetiszocializmus iránt bizonyos szimpátiát. Ezt korábban demonstrative is kifejezésre juttatta, mikor pl. nem volt hajlandó annak idején belépni Friedrich István kormányába mindaddig, míg annak zsidó tagját, Polnajt el nem távolították. Később azonban — annak ellenére, hogy a zsidó sajtó ellenszenve végigkísérte személyét és mozgalmát — háttérbe

70 OL Küm. pol. res. 46. cs. 21. tétel, 859/1932. A német kormány 1931. december 1-i válasza a magyar kormány 1931. március 2-i memorandumára: Zur Vorbereitung des von der ungarischen Regierung angeregten, von deutscher Seite begrüßten mündlichen Gedankenaustausches wird in folgendem die deutsche Stellungnahme zu den durch die Denkschrift aufgeworfenen Fragen wiedergegeben.

71 PA AA Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 7. Bleyer levele Schoen követhet. Budapest, 1932. október 3.

72 BA Karl Haushofer irathagyatéka, 945/b. Bleyer levele Haushoferhez. Budapest, 1933. április 17.

szorította antiszemitizmusát, mert németországi körökből kapott figyelmeztetések hatására belátta: a kisebbségvédelem iránt tulajdonképpen fogékony zsidóság ingerlésével csak árt saját törekvéseinek.⁷³ Egykor azon háborgott, hogy a zsidó Jászi Oszkár akar Magyarországon nemzetiségpolitikát csinálni, vagy hogy a zsidó Kalmár Henrik volt a Tanácsköztársaság német népbiztosa. Később is különösen felháborította a demokrata párti zsidó Fábán Béla parlamenti támadása,⁷⁴ vagy hogy a kikeresztelkedett zsidó Wertheimer, a DAI főtájkára akarja őt kioktatni a helyes német magatartásról, s hogy — mint Hessnek panaszolta — a *Völkischer Beobachter* müncheni szerkesztőségében egy magyarországi zsidó származású szerkesztő dobta vissza a magyarországi németsegről megjelentetni kívánt cikket.⁷⁵

A hatalomra került nemzetiszocializmussal kapcsolatban az volt Bleyer fő problémája, hogy a weimari rendszerrel és szellemiséggel látványosan szakító új rezsim nem fogja-e elvetni azt is, amit ez a megelőző korszak a népiségi gondolat-tal (*Volksgedanke*) kidolgozott és a külföldi németiség védelmében gyakorlatilag alkalmazott. Nemcsak németországi partnerei, de Németországban tanult ösztöndíjasai is azt bizonygatták Bleyer előtt, hogy a nemzetiszocializmus nem herdálja el, hanem kész átvenni, eszmerendszerébe szervesen beépíteni és továbbfejleszteni ezt a „szellemi tőkét”, s a német nemzeti kisebbségeknek minden eddiginél dinamikusabb, hatékonyabb védelmet ígér.⁷⁶ Bleyer hitelt adott ennek, s lapjában Hitler dicsőítésébe kezdett.⁷⁷

Ezek után került sor Bleyer 1933 májusi, viharos parlamenti deklarációjára a magyarországi németiség helyzetéről, amelyben a legutóbbi népszámlálás ekkoriban közzétett, a németiség lélekszámának nagyarányú csökkenését mutató végleges eredményei alapján festett sötét képet a magyarosítás összefüggő, kiutat nem engedő rendszerének működéséről.⁷⁸ Ezt követően utazott Münchenbe, ahol a nemzetiszocialista pártközpontban, a Barna Házban ugyan nem maga a Führer, de helyettese, Rudolf Hess fogadta. A látogatás kitudódott, ennek ismeretében zajlottak le Bleyer visszaérkeztek a „pángermán professzor” elleni heves diák-tüntetések az egyetemen és az utcán, s a további Bleyer-ellenes felszólalások a parlamentben. Bleyer párbajra hívta ki Bajcsy-Zsilinszkyt, aki hevesen tiltakozott az ellen, hogy a magyarországi német mozgalmat a müncheni nemzetiszocialista pártközpontból instruálják, s Bleyernek a parlamentből való eltávolítását követelte.⁷⁹ Bajcsy-Zsilinszky ugyanakkor nem vonta kétségbe annak jogosultságát, hogy Bleyer hangot adjon a magyarországi németiség sérelmeinek, még ha ez szereinte eltúlozza és nem a kellő hangnemben történt is. Bleyer németellenességnek és a nemzetiszocializmus iránti ellenszenvnek tulajdonította az ellene intézett viharos támadásokat, tüntetéseket.⁸⁰ Kifejezte azon meggyőződését, hogy a világ

73 PA AA Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 1. Loesch jelentése. Berlin, 1921. június 29.

74 I. h. Pol. Abt. II. Ung. Politik 2. Bd. 3. Schoen jelentése. Budapest, 1928. március 3.

75 BA Karl Haushofer irathagyatéka 945/b. K. Steiner, A. Hölzlwimmer, G. Hornung: Bericht über unsere Unterredung mit Herrn Hollósi.

76 *Norbert Gürke*: Der Nationalsozialismus, das Grenz- und Auslandsdeutschum und das Nationalitätenrecht. Nation und Staat 1932/1933. 1.

77 Sonntagsblatt 1933. április 16.

78 Képviselőházi Napló 1931/XV. 210-215. Bleyer 1933. május 9-i deklarációja.

79 Képviselőházi Napló 1931/XV. 221-224., 496-497., 503-504. Bajcsy-Zsilinszky Endre 1933. május 9-i, 16-i és 17-i felszólalásai.

80 Sonntagsblatt 1933. május 28.

épp úgy meg fog barátkozni Hitler nemzetiszocializmusával, mint annakidején Mussolini fasizmusával. Új világ közeledik, dübörgő léptekkel, s ő, Bleyer, teljes szívvel azon lesz, hogy segítsen beépíteni Magyarországot ebbe az új világba. A Bleyer melletti németországi szolidaritás-nyilvánítások és rokonszenv-tüntetések csak olajat öntöttek a tűzre.

Bleyer rendületlenül bízott abban, hogy Gömbös és Hitler küszöbön álló — 1933 júniusi — találkozásán Hitler egyetlen szava elegendő lesz ahhoz, hogy a magyar kormány megváltoztassa a hazai német kisebbséggel szembeni magatartását. Hitler azonban, kezdeti külpolitikai elszigeteltségében rendkívül nagyra tartva Gömbös látogatását, nem a várt nyomatókkal mondta ki ezt a szót.⁸¹ Annak ellenére, hogy Hitler ezúttal — Bleyer várakozásával ellentétben — a német birodalmi érdekeket elébe helyezte a kisebbségi német népi érdekeknek, Bleyer úgy aposztrofálta Hitlert az Európai Német Népcsoportok Szövetsége szeptemberi tanácskozásán, mint aki végre „népkancellár” (*Volkskanzler*). Így Bleyer nevéhez fűződik az a kétes dicsőség, hogy ő alkalmazta először Hitlerre ezt a — Goebbels által felkapott és a nemzetiszocialista propagandában meghonosodott — minősítést.⁸²

A német birodalmi külügyminisztérium a budapesti német követ útján még 1933 augusztusában azt hozta Bleyer tudomására (ugyanazon a napon, amikor Gömbös kérdőre vonta őt májusi titkos müncheni tárgyalásaiért),⁸³ hogy a nemzetiszocialista rezsim is elismeri őt a magyarországi német népcsoport vezetőjének, és messzemenően méltányolja tevékenységét. De arra is figyelmeztette, óvakodjék kiélezni a viszonyt a magyar kormánnyal és társadalommal, mert a német birodalom jelenleg nincs abban a helyzetben, hogy nyomást gyakorolhatna a magyar kormányra.⁸⁴ Ez világossá tette Bleyer számára, hogy nem hallgathat azokra az ösztönzésekre, amelyek mozgalmának radikalizálását kívánják, mert a magyar kormány visszacsapásával szemben, amely megsemmisítő erejű lehet, nem számíthat Németország kemény kiállítására, hathatós védelmére. Továbbra is azt a Hess és Gömbös előtt egyaránt fejtegetett gondolatát propagálta, hogy Magyarországnak — mint 1867-ben Ausztriával — most Németországgal kell kiegyezést kötnie. A két ország szoros együttthaladása az ezeréves német-magyar sorsközösség aktuális korparancsa. E „kiegyezési” tárgyalások keretében lehetne a magyarországi németiség helyzetét megvitatni és közmegelegedésre rendezni. Újra hitet tett a nemzetiszocializmus mellett, amelynek történelmi jelentőségét a reformációéhoz vagy a francia forradaloméhoz hasonlította, s úgy vélekedett, hogy a nemzeti és a szociális kérdést egyaránt meg fogja oldani.⁸⁵

Mozgalmának ifjú radikálisai közben elhatározták, hogy a német falvakban egy ideje létrehozott sejtekre támaszkodva zavargásokat kezdeményeznek, hogy így hívják fel a figyelmet a magyarországi németiség elkeseredett elégedetlenségére, s

81 *H. Schwind*: Jakob Bleyer i. m. 163.

82 *Hans-Adolf Jacobsen*: Hans Steinacher, Bundesleiter des VDA 1933-1937. Erinnerungen und Dokumente. Boppard am Rhein, 1970. 6-7.

83 *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933-1944.* Bp. 1968. 55-56. Bleyer beszámolója a budapesti német követségnek. Budapest, 1933. augusztus 11.

84 I. m. 55. Roediger a budapesti német követségnek. Berlin, 1933. augusztus 11.

85 *Bleyer Jakob*: A hazai német kisebbség kérdéséről. Magyar Szemle 1933. szeptember

kiprovokálják a csodált, de tétlen Hitler erélyes fellépését.⁸⁶ Bleyer, villányi választókerületében járva, rémületen észlelte a nyugtalanító jeleket. Budapestre visszatérve ágyának esett, s néhány nap múlva, 1933. december 5-én meghalt.

Bleyer felismerte, hogy a mozgalom, amelyben az ifjú radikálisok az utóbbi időkben egyre nagyobb szerephez jutottak, kicsúszik ellenőrzése alól, s ennek súlyos következményei lehetnek a hazai néemetségre, amelynek egész élete küzdelmét szentelte. Sokat próbált, már többször megrendült idegzete, amelyet nagyon felőrölt az évek hosszú során át nem csak nyíltan, de titkos eszközökkel is folytatott harca, amelyet annyi értetlenség, gyanakvás, gyűlölködés kísért nemcsak magyar, hanem hazai és külföldi német részről is, ezuttal már teljesen felmondta a szolgálatot.

Tragikus sorsában is szerencséjének kell tartanunk: nem kellett megélnie, hogy a szomszédos országok néemetségének más, régi típusú vezetőihez hasonlóan őt is félreállítsák a mozgalom ifjú radikális „megújítói” (*Erneuerer*), vagy önként visszavonulva kelljen szemlélnie, miként „haladják meg” rossz útra tévedt neveltjei s gúnyolják ki fölényesen az ő őszintén átértzett kettős kötődését, s a hazafiságot egyszerű lojalitássá degradálva, csupán németek akarnak lenni száz százalékosan. A Bleyer által megalapozott hazai német népiségkutatásba úgy visznek be új szellemet, hogy kijelentik: azt csak német népiségük végezhetik. A Németországban hatalomra került nemzetiszocializmust, amelybe a kétségbeesett Bleyer élete utolsó évében mint utolsó szalmaszálba kapaszkodott bele hirtelenül és nagy naivitással, utódai mint általános érvényű német világnézetet tisztelik és hirdetik, amelynek dogmái a magyarországi néemetségre is érvényesek. A magyarországi néemetség fennmaradása érdekében szükséges alapvető feltételek megteremtésére kiépített németországi titkos kapcsolatok bleyeri hagyományát a Népinémet Bajtársak (*Volksdeutsche Kameradschaft*) — majd a *Volksbund* — egyre inkább oda torzítják, hogy a kapott segítség fejében a hazai néemetség németországi gazdasági és politikai befolyás elősegítője legyen Magyarországon. A német népközösség erőt adó gondolatával visszaélve a magyarságtól való népiségi elkülönülést (*völkische Aussonderung*) tűzik ki célul minden vonatkozásban, s német népiségi harcot (*Volkstumskampf*) hirdetnek a magyarság ellen. A vallásos Bleyer azon harcától, amely a nemzetiségi népiskolákat fenntartó egyházakat az anyanyelvi jogok tiszteletben tartására igyekezett bírni, odáig jutnak, hogy egyház- és vallásellenes náci újpogányság (*Neuheidentum*) szellemének meghonosítására tesznek kísérletet az istenfélő és jámbor hazai német lakosság körében, főleg a fiatalság káros befolyásolásával. Bleyer antiszemita morgolódásainak egykori tanúi, kinőve a mester szárnyai alól, már nem érik be ennyivel: mellőzni kezdik a mozgalomban azokat, akiknek zsidó rokonságuk vagy zsidó kapcsolataik vannak, cikkeket írnak a magyarországi gazdaság, szellemi élet, művészet elzsidósodásáról, s igényt tartanak elkobzott zsidó javakra.

86 Institut für Zeitgeschichte (München). Mikofilmarchiv. MA-195/1. Bd. 981. Franz Rothen jelentése, Heinrich Köhler kísérelével. Budapest, 1933. november 24.; *Tilkovszky Loránt: Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására (1932–1933)*. Századok 113 (1979) 421–475.

Nem tagadható: Bleyer sok tekintetben maga is felelős azért, hogy az általa indított mozgalom — főként kényszerűségből választott taktikája, titkos külső kapcsolatai révén — olyan örökséget hagyott hátra, amellyel vissza lehetett élni, de kétségtelen, hogy az a magyarországi német népcsoport-politika, amelyet Basch neve fémjelez, nagymértékben idegen Bleyertől. A Volksbund, amely róla nevezte el 1940-ben alakult budapesti gimnáziumát, meghamisítva sajtóíttotta ki magának a magyarországi németiség történetének ezt a bonyolultságában is nagy egyéniségét.⁸⁷

87 *Tilkovszky Loránt*: Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945. Bp. 1978.

GECSÉNYI LAJOS

AZ EDLASPERG-ÜGY

A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai
a 16. század első felében

Az újkori magyar gazdaságtörténet nehezen felülmúlható bűvára, Takáts Sándor számos kerekre szabott közelményének egyikében írja: „A hódoltság korában nálunk a marhaszöktetés is sűrűn járta, s erről akarunk egyet s mást elmondani. Mi is volt hát ez a marhaszöktetés? Tudott dolog, hogy a magyar, a német és a török minden [eladásra] kihajtott marha után harmincadot szedett. Ez a vám vagy adó súlyos adó volt a tőzsérekre [marhakereskedőkre]. Pedig a harmincadon kívül még fűpénzt, úsztatópénzt, hidast, kormánypénzt, kövezetvámot, álláspénzt, vásárhelyet, handgraf-illetéket, cédulapénzt, unterkeufel-pénzt, libera-vendát, libere-vadát stb. is kellett fizetni. Bizony-bizony a Szent Iván éneke sem volt hosszabb annál a lajstromnál, amit a tőzsérnek különféle címen fizetnie kellett, amíg a marháival szerencsésen külföldre ért. Azután minden harmincadhivatalnál és vámnál meg kellett állnia és a császár zászlója alatt a harmincadot szalutálnia. Ez az ember azután alaposan megvizsgálta, rendben van-e a tőzsér »regiá«-ja és egyéb írása.”¹

Takáts Sándor felsorolása a marhakereskedőket sújtó terhekről nem hagy kétséget az iránt, hogy mit kellett teljesítenie — csak vámokban és illetékekben — az alföldi és az erdélyi területekről Bécsig felhajtott állatok után. Bizonyára nem volna érdektelen alkalomadtán számbavenni az egy-egy útszakaszra eső terheket és ezek fényében megvizsgálni azokat az árakat, amelyek a bécsi mészárosok és a kamarai hatóságok számára annyi gondot okoztak, oly gyakran kiváltották felháborodásukat a magyar kereskedőkkel szemben.

Ilyen megközelítésben érdemes végiggondolni azt is, hogy milyen forgótőkével kellett rendelkeznie egy-egy kereskedőnek ahhoz, hogy ezeket az összegeket a helyszínen kifizethesse. Míg a vásárlásoknál a váltóként is funkcionáló adóslevelek áthidalták a készpénz hiányból adódó nehézségeket, a harmincadot pedig az áru eladása után is meg lehetett fizetni, addig a magánvámokat és más díjakat nem lehetett később kiegyenlíteni.² Ha meggondoljuk, hogy Győrtől elindulva a városkörnyéki legelőkön fűért, Abdánál hídpénzt, Ottevényen, Magyaróvárott, Zurányban, Gátán, majd a határon túl Bruckban, Schwechaton (vagy más úton

1 Takáts Sándor: A szöktetés. In: *Uő.*: Szegény magyarok. Bp. é. n. 435.

2 *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526–64. Bp. 1888. 129–130.

haladva Köpcsényben, illetve Himbergben, Maria Ellendben) földesúri és királyi vámokat, a scharfeneggi, laxenburgi uradalmakban, a Fertőzugban álláspénzt és fűbért, esetleg itatáspénzt, Magyaróváron és filiáléinál harmincadot fizettek,³ akkor igazán nem csodálkozhatunk, ha a kereskedők megkísérelték elkerülni a vámokat (a legelőket és itatóhelyeket nem lehetett), „contrabandálni”, azaz elszöktetni a marhát, egyszerűbben mondva: csempészni. Esetleg megvesztegetni a vám- és harmincadtisztviselőket, legyenek elnézőbbek. Már Takáts Sándor kutatásait megelőzően Acsády Ignác is számos esetet sorolt fel I. Ferdinánd pénzügyeiről írt munkájában a harmincadosok és a kereskedők összejátszásáról. A legnagyobb méreteket ezek közül az 1560-ban a Vág-vidéki harmincadosok elleni eljárás során felfedett ügy öltötte, amikor hat személyt helyeztek vád alá és évek múltán két (igaz, végre nem hajtott) halálos ítélet is született. Az Acsády által ismertetett ügyben szereplő tisztviselők éveken át folytatták visszaéléseiket s tetemes haszontettek szert. Nemcsak borraalót fogadtak el s hunytak szemet ennek fejében a vámolásra be nem jelentett áruk felett, hanem egy-egy harmincadcédulát olykor három–négy alkalommal is visszaadtak a tőzséreknek, akik ugyanannyiszor hajtottak ki ismét állatokat, immár fizetés nélkül. Nem volt ritka az sem, hogy értékesebb áruk helyett gyengébb minőségűeket jegyeztek be a vámnaplóba, illetve a harmincadcédulára. Szarvasmarhák esetében az ökröket tinóként, a bikákat harmadfű állatként regisztrálták.⁴

A korrupció gyors elharapódzása — bár bizonyára sohasem volt benne hiány — szemmel láthatóan a harmincadügy 1545. évi átfogó szabályozása után következett be. Erre az időre az ország középső részei szilárdan török fennhatóság alá kerültek, az ottani harmincadhivatalok (budai, fehérvári) megszűntek. A nyugati külkereskedelem ellenőrzése szükségessé tette a harmincadhivatalok rendszerének átszervezését. A Habsburg uralkodó alatt kialakuló egységes magyarországi és ausztriai (pontosabban alsó-ausztriai) pénzügyi adminisztrációnak megfelelően lehetővé vált a vámeljárást kísérő hivatali folyamat szabályainak egységesítése, különböző pontjainak összekötése; nem utolsósorban az Alsó-ausztriai Kamara hatáskörébe vont magyaróvári harmincadcsoporton keresztül. Miként az 1545. január 28-án Prágában kiadott királyi mandátum rögzítette, a magyar harmincadokon áthaladó kereskedő, miután áruit után megfizette az illetéket, igazolást (*scheda tricesimalis*) kapott, ami azonban nem csupán egyszerű nyugta volt, hanem az áruk felsorolását is tartalmazta és így mintegy szállítólevélként is funkcionált. Az áruk nevét és mennyiségét a harmincados a saját regisztrumába is bevezette. Az Ausztriába és Morvaországba kiszállított áruk schédáit ezután az ottani piacfelügyelő (*Handsgraf*) összeszedte és havonta egy alkalommal megküldte a pozsonyi Magyar Kamarához egyeztetésre. Ellenkező irányban hasonló eljárás volt érvényben: a bécsi Mázsaházban (*Waaghaus*) megsemlélt és elvámolt áruk kísérőcéduláit a magyar határon szedték el a kereskedőktől.⁵ Ily módon — szemben az osztrák tartományok és a Magyar Királyság vámügyének

3 A felsorolás az 1560-as években készített kimutatások és jelentések alapján készült. Ld. Österreichisches Staatsarchiv (=ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv (=FHKA) Niederösterreichische Herrschaftsakten (=NÖHA) F 26/a Rote Nummer (=RN) 51/1. fol. 263–268., 276–277.; RN 51/2. fol. 570–571. Gyórtól Bécsig egy pár ökor ára 8 forint 10 krajcár 2 dénárral emelkedett.

4 *Acsády I.*: i. m. 144–148.

5 ÖStA FHKA Gedenkbücher 385. fol. 5., *Acsádynál* február elsejei dátummal fordul elő: i. m. 130–132.; *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Bp. 1946. 211.

korábbi teljes különállásával — lehetséges volt nemcsak a vámfizetés, de a csempezés, a vámosok és kereskedők esetenkénti összejátszásának a korábinál lényegesen hathatósabb ellenőrzése is.

Az 1545. évi szervezeti reformok együtt jártak a vámtételek első általános szabályozásával. Több mint 300 árucikkre meghatározott, éspedig az előző évekhez viszonyítva számottevően megemelt vámot vetettek ki. A leggyakoribb magyarországi exportcikk, a szarvasmarha és a ló után darabonként — a korábbi, egyes helyeken 40, másutt 60 dénár helyett — 1 forintot, a tehén után 60, a tinó után 40 dénárt kellett fizetni. Száz darab ökörbőr harmincadja 2 forint helyett 3 forint lett. Az emelés természetesen a Bécsből Magyarországra szállított iparcikkekre, így a posztófélékre, textíliákra, ruházati cikkekre, fém-, papír- és üvegárukra, továbbá az élelmiszerekre (déligyümölcsök) is vonatkozott,⁶ s ezzel különösen súlyos csapást mért a mindkét irányban tevékenykedő nagykereskedőkre, akiknek működését meghatározónak és jellemzőnek tartjuk a nyugati kereskedelmi kapcsolatok egészére, azaz mind az élőállatexportra, bőrexportra, mind az iparcikkek importjára. Ezért indokolt az export–importot érintő vámszabályok és vámtételek együttes vizsgálata.⁷

Az új rendelkezések végrehajtása érthetően arra ösztönözte a kereskedőket, hogy egy-egy egyedi esetben legális úton is megkíséreljenek felmentést kapni a magas vámok alól. Még 1546-ban is több erre vonatkozó folyamodványt nyújtottak be, ámde ezek csupán kivételesen jártak eredménnyel. 1546. március 20-án a forrásokban gyakorta előforduló nagyszombati tőzsér, Sánta Ambrus kért és kapott — különböző okok miatt bekövetkezett kárai enyhítésére — 600 forint erejéig vámmentességet az országot déli részéből kihajtott állataira.⁸ Május 10-én viszont egy királyi parancs elrendelte, hogy a hagyományos Fertő-tó melléki telettel, feljavító legelőkön található állatok után akkor is fizessék meg a harmincadot, ha azokat a rendelet életbelépése előtt vásárolták.⁹ Július 5-én, augusztus 13-án és 26-án a török megszállás elől elmenekült fehérvári marhakereskedők kértek felmentést az új vám alól — eredménytelenül.¹⁰ Egy augusztus 31-én Prágában kiadott és Georg Walterskirchen magyaróvári főharmincadoshoz küldött parancs általánosságban is megokolta az elutasításokat. Alogwitz (?) Lajos, Tarczy Albert és más elűzött fehérvári polgárok kérését a király azért nem tudta teljesíteni, mert igen sokan kértek már mentességet, és így kezdettől elhatározták, hogy az ilyen irányú kéréseket elutasítják. Figyelembe vették azonban a fehérvári kereskedők ügyük kedvező elintézéséért kifejtett fáradozásait (Regensburgba is elutaztak az uralkodó után), s ezért 200 forint személyre szóló (azaz: át nem ruházható) kedvezményben részesítették őket.¹¹ Elutasításra talált ezzel szemben Hegedüs Gergely és Sóvágó Gergely, akik a töröktől elszenvedett kára-

6 *Acsády I.*: i. m. 152.

7 A kivételhez és behozatalban egyaránt érdekelt kereskedőkre az 1542. évi harmincadjegyzékekben is több példa akad: *Ember Győző*: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Bp. 1988. 556. Többek között Paur János, Sánta Ambrus, Klee Mihály, Garai Demeter. Az 1542. évi jegyzékekben Garai Demeter nagykereskedő mérlege inkább a behozatal felé billen. 1546-ban viszont Dreyling Tamás pozsonyi kereskedővel és más társaival 1500 ökröt hajtattott Sziléziába: ÖStA FHKA Gedenkbücher 386. fol. 65., tehát erőteljesen jelen volt a kivételben is.

8 ÖStA FHKA Gedenkbücher 384. fol. 261–262.

9 ÖStA FHKA Niederösterreichische Kammer (=NÖKA) Protokolle Bd. 14. fol. 148.

10 Uo. Bd. 15. fol. 2., 55., 72.

11 ÖStA FHKA Gedenkbücher 384. fol. 293.

ikra való tekintettel 291 marhára kértek mentességet, továbbá Szalay Antal, Lados Pál és Sánta Ambrus kérvényei.¹² Sőt, 1546 szeptember elsején Ladislaus von Edlasperg bécsi piacfelügyelő utasítást kapott a bécsi és az egykori fehérvári, illetve pesti tőzsérek korábbi — 1542 táján keletkezett — adósságainak felderítésére és behajtására.¹³

Miután a mentesítések iránt benyújtott folyamodványok csak elvéve bizonyultak eredményesnek, megnőtt a vám szabályok kijátszására irányuló próbálkozások száma. Ezek általánossá vált gyakorlatát a Bécsből Magyarországra irányuló importforgalomban az egyazon áruszállításoknak a bécsi mázsaházban és a magyarországi harmincadokon történt vámolásról készített 1546. évi jegyzékek bizonyítják.¹⁴ Az itt napvilágra került óriási eltérések, amelyek fakadhattak az áruvizsgálat lazaságaiból (harmincadokon), a vásárolt árucikkeknek titkos kerülő utakon való szállításából és a harmincadosok megvesztegetéséből, az új rendszer számos gyenge pontját fedték fel. Ezek megszüntetésére a Kamara az intézkedések egész sorát bocsátotta ki.

1547. szeptember 13-án a piacfelügyelőhöz és az alsó-ausztriai helytartóhoz küldött parancs a harmincadcédulák összegyűjtéséről és az eladatlanul maradt marháknek a magyarországi legelőkre történő visszahajtásához szükséges kísérőcédulák kiállításáról rendelkezett. Előírta, hogy a csordákat le kell számolni és ezt összevetni a schédán szereplő adatokkal, beleértve az ökrök, bikák, tinók, borjak pontos megoszlását. Gyanús esetekben az állatokat tilalom alá kellett helyezni és az ügyről jelentést kellett tenni. A regisztereket, ahová az állatok megnyiságát bejegyezték, negyedévenként a Kamara vette át.¹⁵ Egy 1547. november 17-én keltezett nyílt parancs elrendelte, hogy a kereskedők kizárólag azokon a Bécsből Pozsony és Magyaróvár felé vezető régi, megszokott utakon közlekedhetnek, amelyeket a magyarországi harmincadhivatalok ellenőriznek. Megtiltották a Bécsből északkeleti irányba, az ún. hosszú Duna-hídon („lange Thunau pruggen”)¹⁶ át kivezető út használatát, amely a Morva folyó partján (Marchegg felett) fekvő Anger nevű helységhez vezetett, ahol egy a vámosok által nem ellenőrzött — mint a források sejtetni engedik, a katonai élelmezési hivatal számára épített — hídon átkelve juthattak be Stomfa és Gajár között Magyarországra, illetve onnan Ausztriába. A viszonylag egyszerű megoldás helyett (ami egy új harmincadhivatal felállítása lett volna) a pátens csupán egy ellenőrző pont építését és a fokozott országúti ellenőrzést rendelte el. Felhívta azonban Niklas Salm gróf magyarországi főhadparancsnok és Joachim von Schönkirchen élelmezési főfelügyelő figyelmét is a tilalomnak részükről történő érvényesítésére.¹⁷

Ennél a kerülő útnál azonban sokkal figyelemre méltóbb az a hatalmas kitérő, amire a kereskedők ugyancsak a vámfizetés elkerülése miatt vállalkoztak. Ez pe-

12 ÖStA FHKANÖKA Protokolle 15. fol. 3., 42.

13 Uo. fol. 97. Sajnos az irat és melléklete, a kereskedői névsor nem maradt fenn.

14 *Gecsényi Lajos*: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XVIII. (Szerk.: Gazdag István.) Debrecen, 1991. 26–27.

15 ÖStA FHKAGedenkbücher 385. fol. 39v–40r.

16 A rendelkezés: ÖStA FHKAGedenkbücher 385. fol. 42.

17 ÖStA FHKAGedenkbücher 385. fol. 45.

dig a Béctől nyugatra fekvő fontos Duna menti kereskedelmi és közlekedési csomóponton, Krems városán át vezetett Morva- és onnan Magyarországra. Sajnos az út egyes állomásait, a magyarországi határátlépés pontos helyét nem ismerjük, így a kerülő út eredményességét nem tudjuk megítélni. Tény az, hogy az áruforgalom ily mértékű átterelődése — mégha az csupán részleges volt is — a szállítási útvonalak „vámpolitikai” okokkal összefüggő módosulását jelzi. Éppen ezért fontos, hogy a hasonló „átrendeződések” mögött minden esetben megkíséréljük a konkrét okok feltárását.¹⁸

Az úthasználati előírásokat egy 1547. november 7-én kelt királyi parancs egészítette ki, amely a bécsi mázsaházban (ahol 1529 óta a bécsi városi fővám működött)¹⁹ végzett áruvizsgálat előírásairól rendelkezett. Miután a kereskedők gyakran kevesebb árut mondtak be a vámosoknak, mint amennyit valójában szállítottak, minden bálát, hordót, ládát stb. fel kellett nyitni az áruvizsgálók előtt és az árutak tételesen is előmutatni, jegyzékbe foglaltatni, a csomagokat lezárásuk után lepecsételtetni. A kísérőjegyzéket, miként a magyarországi harmincad-cédulát is, a kereskedőnek magával kellett vinni és minden útba eső vámon felmutatnia, kétség esetén a csomagokat felbontania.²⁰

A magyar kereskedők helyzetét azonban az ország török megszállása után más tényezők is súlyosbították. Nem szólván a lakóhelyükről történt elűzetésről, az állandósult bizonytalanságról, a fosztogatások megnövekedett veszélyéről — miközben a marhahajtás meghatározott, kijelölt utakhoz és itatóhelyekhez, legelőkhöz kötött útvonalát is biztosítani kellett —, immár Ausztriában is korlátozó intézkedésekkel kellett szembenézniük. Az esetleges török támadásoktól való újra és újra felerősödő félelem, a kémek miatti állandó bizalmatlanság az alsó-ausztriai és Bécs városi hatóságokat szigorú rendszabályok bevezetésére ösztönözte a török által megszállt területekről érkező kereskedőkkel szemben. Ez alól nehezen vonhatták ki magukat a királyi Magyarország lakosai is.

Az alsó-ausztriai kormányhatóságok már 1543. november 27-én utasították Bécs város tanácsát, hogy a külső tanács tagjainak, a bel- és külföldi kereskedőknek bevonásával tartsanak tanácskozást a magyarországi állatfelhajtás és kereskedelem további engedélyezéséről, a bécsi piac megszüntetésének és Magyarországra történő áthelyezésének lehetőségéről. A megbeszélés tartalmáról a város polgármestere részletes jelentést tett, aminek bevezetőjében hangsúlyozta, hogy tekintettel fontosságára, az ügyről a tartományi gyűlésben is tárgyalni kellene. Függet-

18 Az 1547. okt. 27-i pápens nyomtatott formában: ÖStA FHKA Patentensammlung 1/116c., másolatban: Gedenkbücher 385. fol. 42r. A kremsi kerültre vonatkozó eredeti szöveg így hangzik: „Alles merers Innhalts desselben unnser ausgangen offnen bevelch und sich aber villich noch etlich unangesehen diser unnser gethonen verordnung unnd verpot unndersteen mochten Ire khauffmansgüetter durch allerlay umbweeg auf andere mer frembde unnd ungewondliche strassen als auf Khrems unnd von danen auf Merhen unnd also ferrer die Cron Hungern on bezallung unnserer dreissigist Meut unnd Zol zufuren unnd durchzuschlaipfen.”

19 A fővám bevételei közösen illették a várost és az uralkodói kincstárt. A városba hozott áruk vámját a kincstár kapta, a viasz, hering, lazac és a sózott halak kivételével. A városból kivitt áruk után a császári vámos csupán egy groschent szedett, míg Bécs városa minden egy forint értékéből egy pfenniget kapott. Ld. Die Geschichte der Stadt Wien. Red. Anton Meyer. Wien, 1911. IV. 574., 576.

20 ÖStA FHKA Gedenkbücher 385. fol. 43–44. Ld. Takáts Sándor: A dunai hajózás a XVI. és XVII. században. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 7 (1900) 206–209.

lenül viszont a további fejleményektől, a bécsiek álláspontja egyértelmű volt abban, hogy a piac áthelyezése, a magyarországi kereskedelem felszámolása — helyesebben a magyarországi kereskedők bécsi jelenlétének megszüntetése — súlyosan veszélyeztetné a város árumegállító jogát, a csökkenő bevételek növelné a polgárok terheit s végsősoron megindítaná a polgárok elvándorlását. Úgy vélték, hogy az árumegállító jog akárcsak átmeneti elvesztése a békésebb idők visszatérével sem tenné lehetővé annak maradéktalan helyreállítását. Másfelől viszont a bécsiek maguk is rendszeres látogatói lennének az új piacnak, tehát a magyarok és rácok számára változatlanul nyitva állna a lehetőség a felutazásra, hogy adósságaikat behajtsák vagy éppen megfizessék. A piac áthelyezése helyett megfelelő óvintézkedésekkel megakadályozhatónak tartották a kémek beszivárgását. Ennek érdekében elrendelték, hogy minden polgár köteles a házához érkező idegent — függetlenül attól, ismeri-e vagy nem; néhány napra vagy hosszabb időre érkezik — a polgármesternél bejelenteni; tudatni kellett azt is, hogy a jövővén honnan érkezett és kinek a szolgája vagy megbízottja. A városi tanács felfogadott egy embert, aki a házakat sorra járva megfigyelte a gyanús személyeket. (A jelentés szerinti sorrendben: a magyarokat, szlovéneket, horvátokat, lengyeleket, rácokat, franciákat, raguzaiakat.) A piacfelügyelő és beosztottai feljegyezték a magyar és rác marhakereskedők nevét, lakhelyét, vagyoni állapotát. A városkapuknál az érkező ismeretleneket alaposan kifaggatták, hogy az esetleges ellentmondásokat leleplezzék; az állandóan nyitvatartó kapuknál (*Burgtor* és *Stubentor*) csak az oldalsó bejáratokat és a hozzájuk tartozó csapóhidakat hagyták nyitva, a *Stubentornál* a vámos mellé megfelelő őrseget rendeltek.²¹

A város állásfoglalását 1543. december 8-án az alsó-ausztriai helytartó, a kamarai tanácsosok és haditanácsi tagok is megerősítették. Jelentésükből kiderül, hogy a tervezett új piac helyéül Győr térségére gondoltak, azaz arra a vidékre, amelyet a Magyarországra utazó osztrák mézárások és kereskedők még könnyen elérhettek, amelynek kereskedelmi hagyományai voltak, s ahol — nem utolsósorban — a közelben marhák tartására alkalmas legelők feküdtek.²²

Miután nincs nyoma más intézkedéseknek — a fenti szabályok néhány évre bizonyára beváltak. 1547 januárjában azonban újabb szigorításokra került sor. A január 20-án kibocsájtott pátens hivatkozott Niklas Salm gróf jelentésére az előző év nyarán Bécsben megfordult, kereskedőnek „álcázott” nagyszámú török alattvalóról (bizonyára a megszállt magyarországi területekről érkezett személyekről), akik zömmel a *Stubentor* (a város keleti kapuja, ahová a magyarországi utak betorkolltak) közelében, egy, a magyarok által látogatott utcában tartózkodtak. A hasonló „beszivárgások” megakadályozására a török alattvalókat kitiltották a városból és állandó tartózkodásra a *Stubentor* előtt fekvő elővárosba (*Landstrasse*)

21 ÖStA FHKÁ NÖKA RN 12/2. fol. 89–94. Idézi *Takáts Sándor*: A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. In: *Szegény magyarok* i. m. 145.

22 ÖStA FHKÁ NÖKA RN 12/1. fol. 96–99. Ld. *Takáts S.*: A dunai hajózás i. m. 170–171. A bécsi marhapiac kitelepítésének gondolata még többször felvetődött a 16. század folyamán. 1562-ben, amikor a „török” és „rác” kereskedőket ismét nem kívánatosá nyilvánították Bécsben, az új piacot a Vág mellett, Szered és Gutta között akarták létrehozni. ÖStA FHKÁ NÖHA F 26a RN 51/1. fol. 319–321. A bécsi piacot a hódoltsági marhakereskedőtől végül az 1580-as években a győri piac létrehozása mentesítette.

utasították őket.²³ Az intézkedés részben megismételte az 1543 óta érvényben lévő szabályokat, részben újakkal egészítette ki azokat. Ezek közül a legfontosabb az volt, hogy az idegeneknek, akik ügyeik intézésére rövid időre a városba jöttek, a kapuknál tolmácsot kellett fogadniuk és csak ezek kíséretében közlekedhettek. A növekvő veszélyre való tekintettel megerősítették a lóporraktarak őrségét és megtiltották idegenek belépését az újonnan épült *Arzenálba*.²⁴ A kitiltás és a kötelező tolmácsfogadás jelentősen megnehezítette, illetve megdrágította a kereskedők tevékenységét, bevásárlásaikat, kapcsolattartásukat üzletfelcikkel. Ezért 1548. augusztus végén a váradi és debreceni kereskedők nevében Ember Tamás, Fejér/Weiss Bálint, Bakoczy Péter és Vass Antal tiltakozott a szigorú szabályok további fenntartása ellen. Eredmény nélkül, mert az Alsó-ausztriai Kamarának azt a javaslatát, hogy azoknak a kereskedőknek, akik kezesként megneveznek egy bécsi polgárt, ne kelljen tolmácsot fogadnia, az uralkodó elutasította.²⁵

A kör, azaz a szigorított vámellenőrzés 1545 óta folyamatosan bővített rendszere ezzel bezárult. Elméletben pontos és teljeskörű vámadminisztráció, útkényszer és „idegenrendészeti” szabályok voltak hivatva behatárolni a magyarországi kereskedők mozgását. A „hálóból” — noha az sohasem volt teljesen zárt — csakis illegális eszközökkel lehetett kibújni, s ezzel a vámfizetési terheket „csökkenteni”, miként azt az alsó-ausztriai piacfelügyelő (*Handsgraf*)²⁶ és beosztottainak megvesztegetési ügye 1546–1548 folyamán bizonyította.

A *Handsgraf* (Takáts Sándor magyartásában: a „honti gróf”²⁷), mint az Alsó-ausztriai Kamarának alárendelt piacfelügyelő gyakorolta a bécsi és környékbeli (laxenburgi, himbergi, götzendorfi, brucki) piacokon és vásárokon a rendészeti jogkört, ellenőrizte az útkényszer betartását, az árumegállító jog érvényesülését, a súlyok és mértékek használatát, az elővásárlások tilalmát. Munkáját több beosztott hivatalnok támogatta, közöttük lovas útfelügyelők, tolmácsok, pénztárosok, ellenőrök, közvetítő kereskedők. A kereskedők számára a piacfelügyelő lényegében mindenható hatalom volt, akinek jóindulatától vagy szigorától gyakorta üzleteik sikere, balsikere függött. Joga volt árukat zár alá venni, elkobozni, a gyanús személyeket feltartóztatni.

A 16. század kezdetén, I. Miksa uralkodása idején a piacfelügyelőt már nem a bécsi polgárság egyszerű tagjai közül, hanem a nemességből nevezték ki. Nyilvánvalóan ez is növelte funkciója súlyát.²⁸ 1540-ben egy tekintélyes bécsi patrícus, a lovagi rendbe tartozó Ladislaus von Edlasperg (másként Edlasperger vagy Junckherr) császári tanácsos lett a piacfelügyelő. Annak a magyarországi eredetű német polgárságnak a tagja, amelynek rokoni és üzleti kapcsolatai a 15. század végétől

23 Quellen zur Geschichte der Stadt Wien. I. Abt. II. Bd. Regesten aus in- und ausländischen Archiven mit Ausnahme des Archivs der Stadt Wien. Wien, 1896. 60. (1415.) A jelentés szerint: „... vornehmlich in einer Gasse nahe dem Stubenthore, wo meist Ungarn verkehren.” A *Landstrasse* (Bécs III. kerületének része) ettől az időtől kezdve a magyarországi marhakereskedők állomáshelye, ahol a piacok és vásárok idején laktak, üzleteiket kötötték. Erre utal az *Ungargasse* utcanév is.

24 I.h.

25 I. m. 60. (1416.) A négy folyamodó kereskedő ismert személyiség volt az 1540-es évek kereskedelmében. Vass Antal az 1542. évi harmincadnaplók alapján összeállított nagykereskedői jegyzék 65. helyén állt. (*Ember Gy.*: Külkereskedelem i. m. 561.)

26 A német elnevezés I. Ferdinánd alatt *Handsgraf* volt, amit a 16. század közepén a *Handgraf* váltott fel. *Geschichte der Stadt Wien i.m.* IV. 558. 4. jegyzet.

27 *Takáts S.*: A szöktetés i. m. 437.

28 *Geschichte der Stadt Wien i.m.* IV. 558.

behálózták Kelet-Közép-Európa jórészét, és éppúgy otthonos volt Krakkóban vagy Bécsben, mint Budán. Az Edlasperg család Selmecbányáról került Budára. Peter Edlasperg tekintélyes kereskedő, budai és fehérvári harmincadbérli volt az 1490-es évek kezdetén, de bekapcsolódott a beszercebéányai rézkereskedelembé is. 1494-ben a bécsi belvárosban, közel a Szent István székesegyházhoz (a *Lugeck* és a *Rothenturmstrasse* sarkán) 2800 forintért vásárolt házat, amelyet a halála után, 1504-ben fia, Ladislaus Edlasperg örökölt.²⁹ Az ifjú Edlasperg kitűnően házasodott, feleségével, Margarete Geldrich-hel a Geldrich-szülők halála után 1507-ben megkapta a *Lugeck-Sonnenfelsstrasse-Bäckerstrasse* háromszögben épült hatalmas, *Regensburger Hof* nevű tömböt, ami nem csupán egyszerű polgárház, hanem az idegen kereskedők elszállásolására is alkalmas beszálló vendéglő volt. Társadalmi és vagyoni helyzetének megfelelően 1511–1524 között a városi tanács tagja, 1521-ben városbíró. 1522-ben a Bécs város jogainak védelmében az uralkodóval szemben létrejött mozgalom leverésekor a bécsújhelyi törvényszék előtt hűségnyilatkozatot kellett tennie. 1540-től 1548-ig piacfelügyelő. Öt gyermeke révén családi összeköttetései tovább bővültek. Mindkét fia fontos hivatalokat töltött be a pénzügyigazgatásban: Christoph sótiszt Bécsben, Wolfgang pedig 1548-ban (halála miatt csak rövid ideig) apja utóda a piacfelügyelő posztján. Vejei közül Dr. Joachim Baptist Pacheleb több ízben a bécsi egyetem jogi fakultásának dékánja, egy ízben rektora (1544), az Alsó-ausztriai Kamara ügyésze; Sebastian Schrantz a városi belső tanács tagja, polgármester (1544, 1548); Jakob Gwerlich a belső, majd a külső tanács tagja, a városi bíróság ülnöke volt. Schrantz, mint a bécsi kereskedő társaság tagja, jelentős külföldi — közte a jelek szerint magyarországi — kapcsolatokkal rendelkezett.³⁰

Magának Edlaspergnek a rokoni összeköttetései sem szakadtak meg Magyarországgal, két fiú- és egy leánytestvére élt Budán.³¹ Személyes ismeretségei és tekintélye bizonyára együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy Ferdinánd király 1529 nyarán Georg Reicherstorffer királyi tanácsossal együtt Fehérvárra küldte az ottani polgárokkal tárgyalni,³² majd 1542-ben a katonai fizetómesteri hivatal megbízottjaként a Buda alól visszavonuló császári sereg vízi úton Bécsbe szállítását intézte. Ez alkalommal már a királyi tanácsosi címet is viselte.³³

Az 1540-es évek közepén — amikor a magyar kereskedőkkel szembeni szigorítások, mindenekelőtt pedig a harmincadilleték emelése, életbeléptek — a magyar kereskedelem problémáit és a kereskedők egy részét személyesen is ismerő Edlasperg volt a piacfelügyelő. Nem kis részben rá hárult az új rendelkezések végrehajtása, betartatása.

29 *Kubinyi András*: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló korban. *Levéltári Közlemények* 37 (1967) 256–257., 272–274.

30 Az Edlasperg-Pacheleb-Schrantz rokonság összeköttetéseire, vagyoni és társadalmi helyzetére vonatkozó adatokat *Prof. Dr. Richard Perger*, Bécs város történetének kiváló ismerője bocsátotta rendelkezésemre. Értékes segítségét ez úton is köszönöm. Nyomtatásban számos információt közölt *Richard Perger*: *Die Wiener Ratsbürger 1396–1526* (Ein Handbuch). Wien, 1988. 190., 200., 207. — Schrantz kereskedelmi tevékenységére a bécsi kereskedő társaságon belül ld. *Richard Perger, Walter Hetzer*: *Wiener Bürgermeister der früheren Neuzeit*. Wien, 1981. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 9.) 57–58., pozsonyi kapcsolataira 1551–1552-ből vannak adatok: Archív mesta Bratislavy (= AMB). Pozsony város Levéltára, Verbotsbuch 1. fol. 62., 76.

31 *Dr. Richard Perger* szóbeli közlése.

32 ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHSa) Hung. Fasc. 12. Konv. 1. fol. 43.

33 Pénzügyeiről 1549. október 2-án számolt el: ÖStA FHKa Gedenkbücher 64. fol. 249^v–250^f.

Eltekintve a Bécs piaci vonzáskörzetéhez tartozó nagyszámú nyugat-magyarországi kalmártól, szatócstól, mészárostól és árutermelő falusi lakostól — akik rendszeresen látogatták a bécsi piacot —, a „másik oldalon”, a magyar kereskedők között a meghatározó szerepet a pozsonyi, a váradi, a debreceni és az erdélyi kereskedő játszották, akikhez fokozatosan zárkóztak fel a nagyszombatiak. Többségük a már említett exportőr–importőr körhöz tartozott, és ennek megfelelően volt érdekelt a kétoldalú szállításokban. Buda, Pest és Fehérvár török megszállása előtt jónéhányan a központi országrész városaiból kiindulva két–három vagy akár több városban is tartottak fenn lerakatot. Egyformán otthon voltak Pesten és Budán, Váradon és Debrecenben.³⁴ Sokat hivatkozott és legismertebb képviselőjük Bornemissza Tamás egykori budai bíró, aki 1541-ben sógorához, Michael Weiss bécsi polgárhoz menekült és attól kezdve közösen folytatták kiterjedt üzleteiket.³⁵ Voltak azonban számosan mások is (a kör még korántsem feltérképezett), akik 1541-ben és 1543-ban menekültek el és korábbi kapcsolataiknak megfelelően választottak maguknak otthont. Nemes Tarczy Albert és Dreyling Tamás pozsonyi,³⁶ Sákvári (Ságvári) Benedek debreceni kereskedők Fehérvárról menekültek.³⁷ Vass István, Garai Demeter, a Bódog fivérek, Fekete Ferenc és Tamás, Sissak János egykori pesti polgárok Váradon és Debrecenben telepedtek le.³⁸ Az 1542. évi harmincadnaplók alapján Ember Győző által készített rangsorolás szerint Tarczy Albert a nagykereskedői lista 28. (2390 Ft kiviteli vámérték), Bódog Gábor a 74. (1390 Ft behozatali vámérték) helyén állt a nyugati kereskedelmi forgalomban.³⁹

E kereskedők egy része nem csupán saját magának kötött üzleteket, hanem főúri megbízóknak is dolgozott, mint Sánta Ambrus Nagyszombatból, aki 1548-ban (Szentpáli Ferencsel együtt) Révay Ferenc nádori helytartó faktoraként kérte lefoglalt marhái kiadását. Sánta egyébként már 1542-ben is Révay, illetve Nyáry Ferenc szolgálatában állt.⁴⁰ Az említett Bódog Gábor váradi kereskedő 1548-ban

34 Vö. *Ember Gy.*: Külkereskedelem i. m. 556–563. Táblázat a nagykereskedők áruforgalmáról és lakóhelyéről. *Gecsényi L.*: i. m. 29. — A központi országrész kereskedőinek kapcsolatrendszeréről és a kereskedelmi kapcsolatok átalakulásáról 1541-ig ld. *Kubinyi András*: Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Hgb. von *Othmar Pickl*. Graz, 1971. 214–218. — Az elmenekült kereskedők pontos feltérképezése hatalmas feladat, ami hosszú és széleskörű kutatómunkát kíván. Egyik lehetséges forrásként említem meg a Pozsonyi Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltárában (=PKHL) őrzött felvállási jegyzőkönyveket, amelyekben a közelmúltban néhány ilyen adatot találtam. 1548: Baaczy Benedek *egykori budai*, majd *pozsonyi* polgár Kewel Ferenc váradi polgárral állt üzleti kapcsolatban. Slovensky Nationalny Archív PKHL Felvállási jegyzőkönyvek 7. 177.

35 Bornemisszáról ebben az összefüggésben ld. *Gecsényi L.*: i. m. 33.

36 *Dreyling Tamás*: 1542. júl. 25. Győr melletti tábor. Hans Ungnad Thomas Dreyling *egykori budai polgár* útján teljes védelmet ígér a török ellen együttműködő budai polgároknak. ÖStA HHStA Hung. Fasc. 48. 1542. júl. fol. 24–25. Dreyling Pozsonyban: *Ember Gy.*: Külkereskedelem i. m. 505. és AmB Pozsony v. lt. Verbotsbuch 1. fol. 20. *Nemes id. Tarczy Albert*: ÖStA FHKa Gedenkbücher 384. fol. 293. Emeltik mint egykori fehérvári polgárt (1546); mint pozsonyi lakosról uo. NÖKA RN 17. fol. 850. Felesége végrendelete (1571) AmB Pozsony v. lt. Testamenta 4. fol. 344–345.

37 Sákvári (Ságvári) Benedek egykori fehérvári, most debreceni polgár panaszja 1549-ben: Slovensky Nationalny Archív PKHL Felvállási jegyzőkönyvek 7. fol. 327.; vö. *Gecsényi L.*: i. m. 34.

38 Vass István és Sissak János: ÖStA HHStA Hung. Fasc. 53. Sd. fol. 58–59.; Garai Demeter és a Bódog fivérek: *Ember Gy.*: Külkereskedelem i. m. 507. és 503.; *Gecsényi L.*: i. m. 34.; a Fekete fivérek: ÖStA HHStA Hung. Fasc. 53. Sd. fol. 49.

39 Tarczy: *Ember Gy.*: Külkereskedelem i. m. 558. („Tarca” lakóhelyei!); Bódog G.: uo. 561.

40 1548: ÖStA FHKa NÖKA Protokolle 19. fol. 17. — 1542: *Ember Gy.*: Külkereskedelem i. m. 556.

Bécsben Martinuzzi György püspök szolgájának vallotta magát és páncélatot, sisakot, önt szállított a számára.⁴¹

Ami a magyarországi és erdélyi marhafelhajtást illeti, ott a bécsi piacon értékesített állatok száma már önmagában jelzi az ez irányú áruforgalom súlyát. A piacfelügyelő nyilvántartó könyvei alapján készült kimutatások szerint az 1540–1550-es évek fordulóján évenként a következő volt az eladott marhák és juhok száma:⁴²

	szarvasmarha	juh
1549	63 212	10 411
1550	70 960	15 019
1551	53 703	17 775
	197 875	43 205

Ekkora forgalmat tekintve valóban nem volt mellékes, mennyi állatot sikerül a királyi rendelkezések kijátszásával, vámmentesen behozni és a piactéren és a piaci napokon kívül a német kereskedőknek vagy a bécsi mészárosoknak szabadon eladni.

Ezek voltak tehát az előzmények és a körülmények, amikor 1548. november végén Sánta Ambrus nagyszombati polgárt, Hans Schwarzot, Ladislaus von Edlasperg volt piacfelügyelő tolmácsát és Jakob Florian Presslert, Edlasperg segédjét csalás és megvesztegetés gyanújával letartóztatták. Az ügy kipattanásának közvetlen előzményeit nem ismerjük. Nem kizárt azonban, hogy a Wolfgang von Edlasperg hirtelen halálát követően kinevezett új piacfelügyelő, Christoph Zoppl hivatalba lépése, illetve az általa javasolt azonnali szigorítások vezettek a letartóztatásokhoz.⁴³ Ezek közül az első az az 1548. október 26-án kiadott felhívás volt, amely szigorú büntetés és elkobzás terhe alatt ismételten megtiltotta a bécsi és környékbeli mészárosoknak a vásárokon és piacokon kívül történő vásárlásokat. Megerősítette azt az előírást, hogy a kereskedők nevét a piacfelügyelő embeleinél be kell jegyeztetni.⁴⁴ Hamarosan újra szabályozták a bécsi és környékbeli piacokról a magyarországi — elsősorban a fertőzugi — legelőkre történő visszahajtást. Ezek a csordák vagy eladatlanul maradtak és a következő piacig gondoskodni kellett megfelelő súlyban tartásukról, vagy a mészárosok vették meg és tartalékolták őket néhány hétig. Gyakran előfordult viszont, hogy miközben ismét Bécsbe hajtották őket, ezek közé a marhák közé vámolatlan, csempészett állatokat kevertek. Ennek megakadályozására általános kamarai paranccsal (*Generalmandat*) elrendelték, hogy a mészárosok által megvásárolt, majd legelőn tartott állatok számát folyamatosan vessék össze a vágóhidak adataival s a jegyzékeket hetente továbbítsák a piacfelügyelőnek és a harmincadosoknak, havonta pedig az Alsó-ausztriai Kamarának. A legelőn lévő csordákhoz új kísérőcedulát is kiállítottak s ezeket visszahajtáskor a harmincadosossal kellett láttamoztatni. Az adminisztráció lebonyolítására külön ellenőrt neveztek ki.⁴⁵

Hans Schwarz tolmácsnak az elfogatását követően, 1548 december elsején tett vallomása alapján az uralkodó elrendelte a vizsgálat kiterjesztését a magyarorszá-

41 ÖStA FHKA NÖKA Protokolle 18. fol. 114.

42 Uo. NÖHA F 26a RN 51/1. fol. 119. — Idézi *Takáts S.*: A magyar tőzsérek i. m. 135.

43 Wolf von Edlasperg 1548 nyarán lett piacfelügyelő és 1548 október 15-én már meghalt. Ld. ÖStA FHKA NÖKA Protokolle 19. fol. 64. (Halálának időpontját *Prof. Dr. Perger* közölte.)

44 ÖStA FHKA NÖHA F 26a RN 51/1. fol. 83.

45 Uo. fol. 96–97.

gi tőzséreken kívül az erdélyiekre is.⁴⁶ Intézkedést adtak ki, hogy a bécsi piacon megjelenő idegen kereskedők neveit írják össze és állapítsák meg, közöttük vannak-e a Schwarz és Pressler által megnevezett személyek. Hasonló értelemben utasították a schwechati, brucki, hainburgi és más — meg nem nevezett — helyeken lévő vámosokat is.⁴⁷ Az Alsó-ausztriai Kamara tanácsosai december 4-i jelentésükben — az időközben a bécsi városi bíróságnak átadott Schwarz, Pressler és Sánta beismerésére támaszkodva — megállapították Edlasperg felelősségét („... a Kamara javának megkárosítására a magyar kereskedőkkel szövetkezett...”) és kérték szembesítését bűntársaival. Tekintettel idős korára, tekintélyes és kiterjedt rokonságára, lovagi személyére, egyelőre — további királyi parancsig — az eljárás titokban tartását javasolták.

A jelentésre rávezetett döntés szerint Schwarz és Pressler szigorú vallatását folytatni kellett, de az Edlasperg elleni vizsgálatot átmenetileg leállították.⁴⁸

A schwechati vámos majdhogynem azonnal benyújtotta azoknak a tőzséreeknek a névsorát, akik gyanúba kerültek. Ezen a listán Thököly Sebestyén (Debrecen), Tábor János (Hermannstadt–Nagyszében), Notárius János (Erdély), Takács Tamás (Ráckeve) és Hartyáni Imre (Debrecen) szerepeltek, valamennyien az évtized ismert kereskedői. Közülük Takács és Hartyáni neve nem fordul elő a későbbi vallomásokban, Thökölyt viszont még decemberben letartóztatták mint gyanúsítottat.⁴⁹ A további kihallgatások nem hagytak kétséget Edlasperg bűnösségét illetően, ezért 1549. január 10-én Ferdinánd király elrendelte elfogatását és vagyona zár alá vételét. Ez azonban — legalábbis ami a letartóztatást illeti — korántsem bizonyult egyszerűnek, mert az alsó-ausztriai tartományi almarsall emberei sem a *Lugecken* fekvő házában, sem a schwechati malmában nem találták meg Edlasperget. Barátai, rokonai figyelmeztetésére megkísérelt Magyarország irányában menekülni. Útközben, Ebenfurt táján tartóztatták fel és szállították vissza Bécsbe, a *Burg* börtönébe. Ezzel az eljárás új lendületet vett.⁵⁰

Schwarz, Pressler és Edlasperg önként tett vallomásaiból és a kihallgatásaikról készült feljegyzésekből fokozatosan kibontakozott az 1546–1548 folyamán (talán már korábban is) kialakult széleskörű összefonódás a piacfelügyelő és beosztottai, illetve a magyar kereskedők között, ami állandó megvesztegetésen alapult. A visszaélések különböző formái szorosan kapcsolódtak egymáshoz. A magyarországi harmincadok elkerülésével felhajtott, csempészett marhát valójában már nem lehetett legalizálni és a piacon szabadon eladni. Ha mégis behajtották a csordát a piac- vagy vásártérre, akkor ez csupán a piacfelügyelő és emberei hozzájárulásával történhetett, ami egyet jelentett megvesztegetésükkel. Más esetben a csempészett állatokat el sem hajtották a piactérig, hanem útközben a legelőn ér-

46 Uo. NÖKA RN 17. fol. 170–173.

47 Uo. fol. 170.

48 Uo. fol. 171^v.

49 Uo. fol. 176^t. — A jegyzékben szereplő személyek közül Tábor Jánosról nem állapítható meg, hogy azonos e az 1542. évi harmincadlistán csak behozattal szereplő székesfehérvári Tábori Jánossal (Ld. *Ember Gy.*: Külkereskedelem i. m. 527.). Notárius János 1546-ban váradi lakosként szerepelt (Ld. *Gecsényi L.*: i. m. 34.). Takács Tamás 1548-ban az Alsó-ausztriai Kamarától zár alá vett pénze feloldását kérte (ÖStA FHKA NÖKA Protokolle 19. fol. 154.), 1551-ben viszont Pozsonyban tett tilalmat két másik marhakereskedő pénzére. (AmB Pozsony v. lt. Verbotsbuch 1. fol. 73.). Hartyáni Imre 1552 decemberében ugyancsak Pozsonyban tűnt fel, ahol Nyilasi Imre nagyszombati kereskedő 912 forint adósságra tett vele szemben tilalmat (Uo. Verbotsbuch 1. fol. 89.).

50 ÖStA FHKA NÖKA RN 17. fol. 187–194., 201–202.

tékesítették. A legelőn történő eladásnak azonban így is volt előnye, mert a piaci rendtartás szabályait nem kellett betartani. Ilyenkor is nehéz volt a tisztviselők éberségét kijátszani, tehát ismét csak a jóindulatukért kellett folyamodni. Ezek a szabályok előírták, hogy reggel 8–9 óra között a mészárosok elővételi joggal rendelkeznek, egy-egy vevő csupán egy órát alkudhatott, a vételárat csak a piacfelügyelő előtt lehetett megfizetni a harmincadcédula leadása után, és az ő engedélyével volt szabad a piacteret elhagyni. Ez utóbbi előírás utókor 1–2–3 napos várakozást is okozhatott. Érthető, hogy a piactéren és a piac idején kívül valójában nemcsak a csempészett állatokat, hanem a szabályosan harmincadoltakat is árulták az egy tételben, kedvező áron vásárló német kereskedőknek.⁵¹

További lehetőség volt a csalásra — a modern jog meghatározásával élve: annak „minősített esetére” —, ha a leadott harmincadcédulákat visszaadták a tőzsereknek és ők újabb csordát vagy nyájat hajthattak fel a tulajdonképpen már érvényét veszített schédával.

A vallomásokban az összejátszásnak és csalásnak minden formája felbukkant, természetesen a megvesztegetésként átadott összegek és tárgyak megnevezésével.⁵² Balázs deák 100 ökröt schéda nélkül hajtatott, 10 tallért és 3 magyar forintot adott; Tábor Benedek 75 ökröt schéda nélkül hajtatott, fiatal csikót adott; Gál György Gyuláról 1547-ben két ízben összesen 250 marhát schéda nélkül hajtatott, 12 tallért, „rác” takarót, egy lovat (22 1/2 forint értékben) adott; Vég János Magyaróvárról 100–100 ökröt hajtatott egyetlen cédulával, 6 tallért és egy „rác” takarót adott; Prugi Pál Mosonból három ízben 100–100 marhát hajtatott cédula nélkül, 24 magyar forintot adott; Tarczy Albert Pozsonyból 1548-ban 1200 juhot hajtatott cédula nélkül és 100 ökör céduláját visszakapta, a vesztegetési összeg ismeretlen; Thököly Sebestyén (debreceni, ill. gyulai lakosként jelölve) 200 marhát cédula nélkül, 3x100 marhát pedig egy cédulával hajtatott, 10 tallért és két lovat adott; Cirka Imre és István győri lakosok 1547-ben 300, 1548-ban 312 marhát hajtottak cédula nélkül, 12 magyar forintot és egy darab „machei”⁵³ textilanyagot adtak; Sánta Ambrus 300 marhát hajtatott cédula nélkül, 10 tallért adott; Sóvágy Gergely két gulya barmot hajtatott egy cédulával, 10 tallért adott; Tóth György 225 ökör céduláját visszakapta, 40 forintot adott; Mészáros István és Gastgeber Sixtus 115 ökör céduláját visszakapták, 20 forintot adtak.

Tábor János Nagyszébenből 1547-ben 200 ökröt a legelőn adott el, 24 tallér és 4 ökör volt az „ajándék”. 1548-ban a himbergi legelőn Jobst Furtner nürnbergi nagykereskedő megbízottjával kötött üzletet, s amikor emiatt feltartóztatták, 200 forintot adott a piacfelügyelőnek. Vég János 100 marhát adott el hasonló módon és 10 tallérral vesztegette meg a piacfelügyelő embereit. Notárius János Erdélyből 1546-ban 300 marha legelőn történt áruba bocsájtásáért igencsak sokat, 32

51 Geschichte der Stadt Wien i.m. IV. 564. A bécsi piacok rendje azonos volt a másutt is érvényes szabályokkal.

52 A vesztegetések „menetét” és részeseit Schwarz, Pressler és Edlasperg vallomásai tárták fel. Ezek az ÖStA FHKA NÖKA RN 17. és 18. csomóiban találhatóak. RN 17. fol. 171–173., 821–840., 845–852., 854–874. RN 18. fol. 617–620.

53 A „machei” vagy „macheya” perzsa eredetű gyapjúanyag. *Endrei Walter*: Patyolat és posztó. Bp. 1989. 136–137. A magyar kereskedők bécsi szállításainak gyakran előforduló tétele.

aranyat és egy nagy faliszőnyeget, míg Vássl Merten vagy Uhely Márton 100 ökör eladásakor darutollakat, magyar kést, 2 szőnyeget és 1 takarót adott.

Voltak egyedi ügyek is, ahol a tőzséreknek szükségük volt a piacfelügyelő és emberei jóindulatára. Szőcs Benedeknek sok problémája akadt a különböző hatóságokkal, ezek elintézésében Edlasperg volt segítségére. Hálából egy szőnyeget, halat, gyümölcsöt és narancsot adott neki, majd egy rokonával egy darab „machei” anyagot küldött a számára. Az ulmi, augsburgi, nürnbergi német kereskedők, akiknek tilos volt Magyarországra utazni marhavásárlás céljából, ugyancsak vesztegetéssel jutottak ilyen engedélyhez. Christoph Lincknek, aki egy nürnbergi kereskedő megbízásából járt el, Pressler a piacfelügyelő segítjé engedélyezte, hogy Nagyszombatba utazzék és ott a városhoz közeli piacon Sánta Ambrus közvetítésével megvásároljon 700 jó minőségű hízott marhát (*Hauptvieh*).⁵⁴

Szemmel láthatóan állandó ügyfelekről és kialakult vesztegetési gyakorlatról volt szó. Ezt mutatja Hans Schwarz tolmács vallomása Thököly Sebestyén, illetve Pressler és Edlasperg kapcsolatáról. Amikor Schwarz a Thököly által elkövetett visszaéléseket jelentette, Edlasperg azt mondta: „te új vagy”, azaz: nem ismered a helyzetet. A kereskedők tudták, hogy mikor kell Presslerhez fordulni, aki mint a piacfelügyelő közvetlen munkatársa, az előre lepecsételt és aláírt „jártleveleket” (*Geleitzettell*) kezelte. Ő segített a magyarországi harmincadosoknak az eladott állatok után járó harmincad-tartozások behajtásában, és ha szükséges volt, bevételi hiányaik eltüntetésében is. Mindezt rendszeresen ajándékokat kapott tőlük. Ily módon derült fény arra, hogy Wolf Weiss rajkai harmincados Pressler segítségét kérte szabálytalanul vezetett harmincadnaplói kiegészítéséhez és annak utólagos megállapításához, hogy tulajdonképpen hány kereskedő haladt át a vámján. (A vámcédulát kiadta, de naplójában nem jegyezte fel a nevet és az árumennyiséget, Pressler az általa beszedett cédulák alapján állította össze a listát és adta át Weissnek.) Schwarz szintén az adósságok behajtásában működött közre. Mindezekért Pressler 40 tallért és a felesége számára egy ruhaanyagot, Schwarz egy lovat, vadat és gyümölcsöt kapott.

A kép egészéhez tartozik, hogy Pressler, aki már két korábbi piacfelügyelő alatt is szolgált, teljes bizalmat élvezett és senki nem ellenőrizte. Schwarz több nyelven beszélt és előzőleg egy magyarországi harmincadhivatalban dolgozott. Minden bizonnyal személyes ismeretségei alapján mutatta be a kereskedőket Edlaspergnek és gyakran közvetítette ajándékaikat is. Több alkalommal megbízták csempészési ügyek kivizsgálásával, ilyenkor mindig szabályosan járt el és behajtotta a kiszabott büntetéseket.

Ami az ajándékokat, megvesztegetéseket illeti, Edlasperg piacfelügyelő nem volt válogató; legalábbis nincsen nyoma annak, hogy bármit visszautasított volna. Különösen szívesen fogadta azonban a bizonyára különlegességnek számító keleti (török és „rác”) szőnyegeket és takarókat. Olykor az ajándékozás konkrét oka sem világos; lehet, hogy csupán jóindulatának megszerzéséről volt szó. Szakács Mátétól például egy régi, arannyal átszőtt ruhadarabot kapott, noha semmi dolga sem volt vele. Edlasperg maga is megjegyezte, hogy a ruha egyedül miseruhának lenne jó, de „a parasztok között” ilyenek nem tudja hasznát venni. Ennek

54 A Nagyszombat melletti piac helyéről Gregor Lichtenwalder közvetítő kereskedő (*Unterkeuffel*) így vallott: „... auf denn Marcht ... zu der Waag drey meil unnder Diernna” (ÖStA FHKÁ NOKA RN 17. fol. 856^v. — Sánta ebben az üzletben egy másik nagyszombati kereskedővel, Szentpáli Ferenczel működött együtt.

ellenére átvette az ajándékot.⁵⁵ Más alkalommal tudomása volt arról, hogy Tábor János a Kulak István bécsi kereskedőnél lévő pénze terhére 200 forintot rendelt vejenek, Sebastian Schrantzknak.⁵⁶

A vallomásokból kiderült, hogy Edlasperg néha kifejezetten utasítást adott beosztottjainak a szabálytalan eljárásra vagy annak elősegítésére. A magyaróvári Vég János, amikor bajba került, mert nem a piacon adta el állatait, Schwarzal Edlasperghez ment. Ő — mondván: „ez egy szegény jó ember” — továbbküldte az alsó-ausztriai helytartó ellenőreihez, ahol Schwarz hamis tanúvallomására sikerült az ügyet elintézni. Edlasperg azonban a beféért 32 tallér helyett csak 12 tallért kapott tőle.

A vizsgálat során megállapított tényekkel szemben az egykori piacfelügyelő arra hivatkozott, hogy nem a saját hasznát kereste, hanem öreg ember lévén, beosztottai befolyása alatt cselekedett, keresztényi könyörületből, hogy a szegény magyarokon segítsen. Az okozott kárt, az elmaradt kamarai bevételek nagyságát nem lehetett pontosan megállapítani. A Kamara 30 000 forintos kárról beszélt, míg Edlasperg családja 6000 forintot tartott reálisnak. Számukra korántsem volt mindegy, hogy a tekintélyes Edlasperg-vagyonból, amelyet adósságok is terheltek, mennyi marad meg. Kapcsolataik segítségével valóban sikerült az összeget mérsékelni s végül 2000 forintot fizettek a kincstárnak.⁵⁷ A jóval szerényebb vagyonú, beosztott Presslernek ezzel szemben 600 rajnai forintot kellett megtéríteni.⁵⁸

A pénzbüntetések már a vádlottak elleni ítélethez tartoztak, amelyre az alsó-ausztriai kormányzat 1549. május 20-án tett javaslatot. Eszerint Edlasperg bűnössége (megvesztegetés elfogadása, a kamarai bevételekben nagy kárt okozó csempészés és csalás elősegítése) a tanúvallomások és önvallomása alapján kétségtelen. Erdemei azonban most is méltánylásra találtak és a tartományi vezetők élete meghagyását kérték, ami életfogytiglani fogságot jelentett. Segédje, Pressler javasolt büntetése ugyancsak életfogytiglani börtön lett, míg Schwarznál figyelembe vették, hogy döntő szerepet játszott a csalás leleplezésében. Ezért az országból való örökös kiutasítását javasolták. Mindenki más számára, aki belekeveredett az ügybe, általános kegyelmet kell hirdetni — javasolták az alsó-ausztriai tisztviselők.⁵⁹

Az ítélet szövege nem maradt fenn az iratok között. Ferdinánd király 1549. június 20-án Prágában kiadott rendeletével engedélyezte, hogy Edlasperget elbocsássák a Burg börtönéből és veje, Sebastian Schrantz házában töltsé háziőrizetét annak kimondásával, hogy bármikor visszaszállítható a börtönbe, ha erre okot ad.⁶⁰ 1549. december 13-án négy bécsi polgár kezességére Pressler is szabadlábra került.⁶¹

55 ÖStA FHKa NÖKA RN 17. fol. 830. („ain allte abgeschabne Raczische lanngē hussakhen mit gulden pluemben“)

56 Uo. Kulak István 1542-ben is bécsi lakosként szerepelt a harmincadlistákon. Ld. *Ember Gy.*: Külkereskedelem i. m. 515.

57 Uo. RN 18. fol. 464., 478–479. J. B. Pacheleb folyamodványa. A büntetéspénzt a Burg építésére fordították. Ld. uo. *Gedenkbücher* 63. fol. 270–271.

58 Uo. RN 18. fol. 625^v. Az összeg rávezetve a beadvány hátoldalára.

59 Uo. RN 17. fol. 876–877.

60 Uo. RN 18. fol. 465. Az uralkodói döntést megelőzően érkezett be, 1549. jún. 11-én, a Kamarához Edlasperg részletes vallomása a kérdőpontokra, valamint a vagyonáról készített részletes becslés.

61 Uo. RN 18. fol. 470. és *Gedenkbücher* 63. fol. 175–176.

A vádlottak személyes sorsánál nem kevésbé volt fontos a kamarai hatóságok számára, miként tudják megnyugtatni az ügyben érintett magyar kereskedőket, s biztosítani az állatfelhajtás zavartalanságát. Miként az 1545. évi vámszabályozásból és az azt követő intézkedésekből kiderült, a Kamara a rendelkezések szigorításával, a vámtételek emelésével a kincstári érdek maradéktalan érvényesítésére törekedett. Szem előtt tartva azt is, hogy a marhakereskedőket a lehető legkevésbé riasszák el az ismert és megszokott piacoktól és utaktól s ily módon ne veszélyeztessék Bécs és környéke húsellátását. Ezek a megfontolások az Edlasperg ügyben sem játszottak kisebb szerepet. Mindehhez az adott időpontban a kamarai tisztviselőknek figyelembe kellett venniük, hogy éppen 1548 tavaszán a szarvasmarha-felhajtás a bécsi piacon jelentősen visszaesett. 1547–1548 fordulóján olyan kemény és hideg tél volt ugyanis, hogy a fagy, a víz- és takarmányhiány következtében az állatok teljesen leromlottak és tulajdonosaik még áprilisban sem tudták eladható állapotba hozni a csordákat. A magyaróvári főharmincados leg hamarabb a májusi (Orbán napi) vásárra jósolta a felhajtás erősödését.⁶² Ilyen előzmények után a húshiány ismételt felidézése és a kereslet-kínálat egyensúlyának tartós felborítása bizonyára megfontolandó volt.

Az Edlasperg elfogatását elrendelő 1549. január 10-i királyi mandátum ugyan intézkedett az ügyben érintett magyar kereskedők névsorának összeállításáról és a Magyar Kamarának történet megküldéséről is, de egyúttal egy *Generalmandat* közzétételét szorgalmazta az általános bűnbocsánatról. Annál is inkább, mert több kereskedő azonnal felhagyott a kereskedéssel, és ez a kincstári jövedelmek csökkenése mellett máris húshiányhoz vezetett.⁶³ Az Alsó-ausztriai Kamara tanácsosai, talán éppen a konkrét események ismeretében, egy válaszul beadott szakvéleményben a *Generalmandat* kiadása helyett „bizalomkeltő gesztusokat” javasoltak. Ilyen lett volna elsősorban Thököly Sebestyén szabadon bocsátása és a reá csempészés miatt kirótt büntetés elengedése, a további szabad kereskedés biztosítása („*Ime die Hantierung sicher zu treiben erlauben*”). Ezzel — írták a kamarai tanácsosok — minden másnál nagyobb biztatást adnának a tőzséreknak ügyleteik folytatásához.⁶⁴ A hol gyulai, hol debreceni lakosként jelölt Thököly Sebestyénnel aligha, legfeljebb az apjával azonosítható — személyének fontosságát ez az állásfoglalás már önmagában aláhúzza.⁶⁵

A Kamara véleménye ez esetben sem talált meghallgatásra. Hiába folyamodott maga Thököly is ismételten elbocsájtásáért, erre csak hónapokkal később került sor. Mégpedig oly módon, hogy 1549. április 4-én az Alsó-ausztriai Kamara újabb jelentést küldött az Udvari Kamarához. Ebben ismételten megírták, hogy Thököly fogvatartása mindazon kereskedők között, akik nem a királyi Magyarországon élnek, félelmet és rémületet kelt. Edlasperg vallomása egyébként is tisztázta

62 ÖStA FHKA NÖHA F 26a RN 51/1. fol. 78–80.

63 ÖStA FHKA NÖKA RN 17. fol. 191., 201–202.

64 Uo. RN 17. fol. 187–188.

65 A Thökölyvel kapcsolatos adatok teljességéhez tartozik, hogy 1542-ben lakóhely megjelölése nélkül, mint nagykereskedőnek számító exportőr szerepelt (*Ember Gy.*: Külkereskedelem i. m. 559.), 1546-ban váradi lakosként szerény importáruval tünt fel (*Gecsényi L.*: i. m. 34.). Természetesen mindebből csupán annyi állapítható meg, hogy „valahol” az Alföldön tevékenykedett mint nagykereskedő. Pontos elhelyezése a Thököly családfán és a magyar kereskedők között további kutatást igényel, melyet a közeli jövőben szeretnék elvégezni.

öt minden vád alól, így elbocsátása külön pénzbüntetés nélkül elképzelhető volna. Ha mégis bírságot szabnak ki rá, akkor ez a szokásos legyen és bocsássák azonnal kezességre. Április 20-án végül megszületett az uralkodói döntés: Thököly elhagyhatta a bécsi városi börtönt és május 20-án új útlevelet állítottak ki a számára.⁶⁶

A következő napokban királyi leiratban közölték Kosma Gienger magyaróvári főharmcadossal, hogy mindazon magyar kereskedőkkel szemben, akik Edlasperg és társai ügyével összefüggésben a Kamarát megkárosították és emiatt eljárás alatt álltak (ezért azután megszokott útjaikat elhagyták), a jövőben nem alkalmaznak megtorlást és kereskedésüket szabadon folytathatják.⁶⁷ Az Edlasperg-ügy ezzel ezen a vonalon is lezárult. Az új piacfelügyelő, a már említett Christoph Zoppl két évtizedes működése alatt hasonló visszaélések nem kerültek felszínre.

A csempészs és megvesztegetés elleni fellépés, a vásárok és piacok rendjének mind pontosabb szabályozása a piacfelügyelet és ellenőrzés szervezetének további kiépítését vonta maga után. A kamarai hatóságok sokkal inkább ily módon kívánták elejét venni a visszaéléseknek, mint direkt beavatkozásokkal, letartóztatásokkal, bebörtönzéssel. Az ilyen intézkedések ugyanis — miként éppen az Edlasperg-ügy mutatta — nem maradhattak a kereskedelem menetét megtörő következmények nélkül.

Noha nem tartozik szorosan a fentiekhez, az általános kereskedői gyakorlat jellemzőjeként mégis érdemes bemutatni egy, a következő években lezajlott ügyet. 1550. január 22-én Schwechatnál csempészs gyanújával feltartóztatták Fejér/Weiss Bálint ismert váradi/debreceni kereskedő kocsiját, amelyen 7 egész és 10 fél darab fekete és halványrózsaszín „machei” anyagot, 1 „rác” asztalterítőt, 1 mintás „rác” takarót, 1 másik „rác” takarót, 1 kockázott kicsiny „rác” takarót, 3 magyar tarisznyát, 3 pár török papucsot foglaltak le, 70 fontdénár és 2 schilling értékben. Ezen felül a szekéren találtak még egy nagy aranyozott „püspöki” kelyhet és egy nagy aranyozott csészét 100 fontdénár feletti értékben.⁶⁸ Ez utóbbiak azonban csak a vámos jelentésében szerepeltek, az elkobzott tárgyak jegyzékében már nem. Fejér természetesen megkísérelte az elkobzott holmit visszaszerezni és az Alsó-ausztriai Kamarához beadott kérvényében előadta „történetét”. Eszerint a bécsi kereskedőktől (a kor gyakorlatának megfelelően) rendszeresen vásárolt hitelbe és ez alkalommal személyesen utazott fel korábbi adósságait rendezni, a bizalmat megköszönni hitelezőinek. Ajándékokat is vitt magával, mégpedig éppen a lefoglalt tárgyakat. Útban Pozsonyból Bécs felé Fischamendnél visszafordult, mert hírt kapott arról, hogy egy szolgálja Pozsonyban várja. Az árukkal ter-

66 ÖStA FHKARN 17. fol. 258–259., útleveléről uo. Protokolle 20. fol. 206.

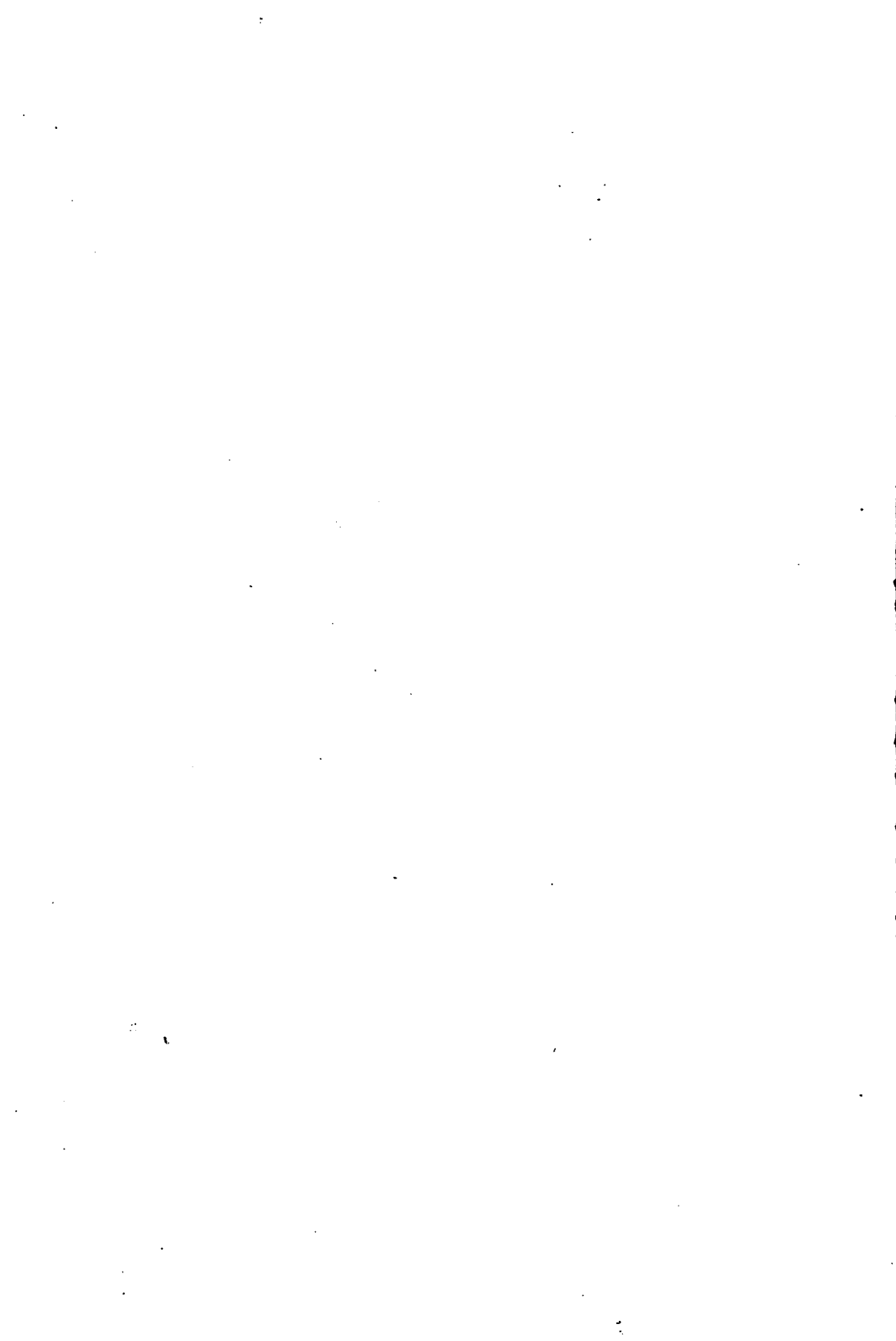
67 Uo. Gedenkbücher 385. fol. 51. A Bécs város történetét tárgyaló hatalmas monográfia megfelelő fejezeteinek szerzője, *Karl Fajkmajer*, korábbi feldolgozásokból átvette azt az adatot, hogy 1549 után tíz éven át a magyar kereskedőknek tilos volt marháikat a bécsi és környékbeli piacokra hajtani. E tilalom érvényesítésének a forrásokban nincsen nyoma. Feltételezhető, hogy a téves megállapítás az Edlasperg-ügy kapcsán kialakult helyzet értékelésére vezethető vissza. Ezen a helyen kell helyesbíteni magamat, miután egy korábbi tanulmányomban, Győr város kereskedelmi szerepének átalakulásáról (Arrabona. A győri Xantus János Múzeum Évkönyve 26–30. Győr, 1991. 27.) elfogadtam és átvettem ezt az adatot.

68 Uo. NÖKA RN 18. fol. 328–338. A „rác” asztalterítő: „Raczische tischteppich”; az egyik takaró: „mit einen pueben sdamaten poden”; a listán szerepel a felsoroltakon kívül egy „unausgemachter geppan”, amit nem tudtam azonosítani. A csésze és a kehely: „ain grosse vergulte scheyrn sembt ainem Bischoflichem grossen vergulden Kelch”.

helt szekér továbbhaladt és így érte el a schwechati vámot. Alkalmi szolgája, egy fiatalember, aki Magyarországon volt nyelvtanulás céljából, elfelejtette a lefoglalt holmit a vámosnak bejelenteni. Ebből származott a félreértés. Fejér kérte, hogy méltányolják a múltját, hiszen a Kamara urai mindig méltányosan viselkedtek a hódoltsági kereskedők iránt. Hajlandó volt a vám utólagos megfizetésére, de ragaszkodott a lefoglalt tárgyakhoz, amelyeket — mint írta — feltétlenül szeretne széosztani, hogy továbbra is bizalommal legyenek iránta.⁶⁹

Az ajándékozás tehát továbbra is gyakorlat maradt. Azt, hogy a hitelezőkön kívül még ki kapott a rác takarókból és török papucsokból — legalábbis ebben az esetben — homály fedi.

69 Uo. „dieweil dann Eur Gnade Jeder zeit den armen verdorbenen handelsleuten so under den Erbfeinden wonen, mit gnaden zuerscheinen geneige...”

A zsitvatoroki békéhez vezető út

Az 1599. évi béketárgyalások

A tizenöt éves háborút lezáró zsitvatoroki béke* régóta tárgya a történeti, oszmanisztikai kutatásoknak.¹ Jóllehet a korabeli forrásokban számtalan utalás található az egyes korábbi békekötési kísérletekre, mind ez idáig nem került sor az egyes megelőző tárgyalások szisztematikus feldolgozására. Az érdektelenség oka valószínűleg abban keresendő, hogy a szinte periódikus ciklusokban, kétévenként ismétlődő (1595, 1597, 1598, 1599, 1601, 1603–1604, 1606) béketárgyalások után a felek legtöbbször dolgavégezetlenül álltak fel a tárgyalásztaltól. Az alkudozások mégsem mondhatók hiábavalónak, hiszen a részeredmények — mint látni fogjuk — később beépültek a zsitvatoroki békeszerződésbe.

Miként a háború, a tárgyalások is két síkon folytak. Egyrészt közvetlenül a török nagyvezírek és a császári udvar között, másrészt az erdélyi és havasalföldi vajda, valamint a Magyarországon telelő krími kán közvetítésével. A tárgyalások időpontjai világosan mutatják, hogy mindig akkor nyúltak a diplomácia eszközeihez, amikor a fegyverek egyik oldalon diadalt arattak, illetőleg a másik küzdőfél számára kudarccal fenyegettek. 1595-ben Szinan pasa Győr megtartását, saját pozíciójának megerősítését, valamint a nagyvezíri hivatal újbóli megszerzését remélte nem is eredménytelenül a tárgyalásoktól.² 1597-ben a császári–erdélyi sereg előző évi mezőkeresztesi veresége, illetve a török oldalon a keresztény sereg ijesztő technikai fölénye miatti aggodalom nyomta rá a bélyegét a megbeszélések hangulatára, egyszeri öszejövetelnél mégsem jutottak tovább a tárgyalófelek.³ 1598 tavaszán Győr visszafoglalása helyzeti előnybe hozta a császáriakat, de a továbblépés egyik félnek sem sikerült. A keresztény sereg Budát, a török Váradot ostro-

* Ez a cikk előtanulmány, része egy, a fenti címen készülő, hosszabb lélegzetű munkának, mely a tizenöt éves háború alatti békekötési kísérleteket tárgyalja, s egyben egyik, némileg eltérő fejezete a szerző *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban* című kandidátusi értekezésének.

1 A vonatkozó irodalmat ld. a két legutóbbi, e témával foglalkozó cikkben: *Karl Nehring: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1609). Századok 120 (1986) 3–49.; Gustav Bayerle: The Compromise at Zsitvatorok. Archivum Ottomanicum 6 (1980) 5–53.*

2 *Ivanics Mária: Friedensangebot oder kriegerische Erpressung? (Briefwechsel des Kaisers Rudolfs II. mit dem Pascha von Ofen im Jahre 1595). Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 82 (1992) 183–199.*

3 1597 novemberében Vác mezején találkoztak a nagyvezír és a császár megbízottjai. Tár ih-i Pecevi. II. Istanbul, 1283/1866 209. *Benda Kálmán: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról 1594–1602. Hadtörténeti Közlemények 30 (1983) 664.*

molta nagy áldozatok árán, eredménytelenül. A század végén mindinkább a katonai ponthelyzet terelte a szembenálló feleket a megegyezés irányába, a törökök pedig a kisázsiai felkelés miatt is szerettek volna lélegzétvételhez jutni.⁴ Az, hogy az 1599. évi béketárgyalás a két évvel korábbihoz hasonlóan nem maradt epizód, nagymértékben tulajdonítható a krími kánnak, II. Gázi Girájnak,⁵ aki 1598 októberétől kezdve Magyarországon telet csapataival s a tárgyalások egyik kulcsfigurája lett.

A Habsburgok és a Krími Kánság közötti diplomáciai kapcsolatfelvétel közvetlen előzménye az a Báthori Zsigmondnak tett tatár szövetségi ajánlat, mely végül is az erdélyi fejedelem lemondása miatt nem valósulhatott meg.⁶ Az Erdélyt átvevő császári biztosok azonban felvállalták a kánnal folyó tárgyalásokat. Mivel a Habsburg diplomácia ekkor azon fáradozott, hogy Erdély után Havasalföldet is befolyása alá vonja, Miksa főherceg nevében erdélyi követek alkalmazásával és Mihály (Mihai Viteazul) havasalföldi vajda bevonásával folytatták az alkudozásokat abban a reményben, hogy a kánt nagyobb pénzösszeg kilátásba helyezésével hazatérésre vagy legalább semlegességre készíthetik, s ezáltal elhárítják a Porta elpártolt vazallusait fenyegető közvetlen veszélyt, a tatárok büntetőhadjáratát. Tatár részről a követjárásnak, majd a békeközvetítői szerep vállalásának — az anyagi előnyökön túl — az adta meg a jelentőségét, hogy a kánnak is érdekében állt a mielőbbi fegyverszünet, s a háború békével való lezárása. Gyakori és hosszúra nyúló távollétei a Krímből ugyanis különféle intrikákra adtak alkalmat s szükségképpen hatalma meggyengülését idézhették elő, ezért korlátozni akarta személyes részvételét a magyarországi hadjáratokon.⁷

1598-ban az erdélyi császári biztosok által követett taktika eredményesnek bizonyult. Az a tízezer arany, melyet Bernárdffy Jánossal⁸ küldtek az ekkor Szilisz-

4 A kisázsiai felkelésre: *W. J. Griswold: The Great Anatolian Rebellion 1000–1020/1591–1611.* Berlin, 1983.

5 II. Gázi Giráj 1588-ban került trónra. 1594-ben jelentős szerepet játszott Győr elfoglalásában, 1595-ben pedig Moldvát kényszerítette vissza török fennhatóság alá. A mezőkeresztesi csatában személyesen nem vett részt, hanem öccsét, Feth Giráj kalgát küldte egy kisebb kb. 10 000 főből álló segédcsapattal. A csata után kinevezett új nagyvezír, Csigalazade Szinán pasa a szultánnal elérte, hogy Gázi Girájt leváltssa s helyére Feth Girájt nevezze ki kánnak. Egy krími trónviszály azonban nem állt érdekében a Portának, hiszen a háború folytatásához továbbra is szüksége volt a tatár segédcapatokra. Ezért amikor a Portán Csigalazade ellenfelei kerekedtek felül, Gázi Girájt ismét visszahelyezték méltóságába (1596. dec. 4.). Testvérén és annak ártatlan családján rettenetes bosszút állt. Egyes források szerint 1607 végéig, más források szerint 1608 tavaszáig uralkodott, pestisben halt meg. *V. D. Smirnov: Krymskoje Hanstvo pod verhovenstvom Ottomanskoj Porty do na cala XVIII veka.* Sanktpetersburg, 1887. 444–468.; *A. Bennigsen–P. N. Boratav–D. Desaiue–Ch. Lemercier-Quelquejay: Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi.* Paris–La Haye, 1978. 331–334.

6 *Ivanics Mária: Gázi Giráj kán és Báthori Zsigmond szövetségének terve 1598-ból.* Keletkutatás 1989. ősz 27–59.

7 *Károlyi Árpád: Bernárdffy János krími követsége.* Történelmi Tár (a továbbiakban: TT) 1878. 563–576.

8 „Bernárdffy János Magyarországról, Kassa környékéről származik, több nyelven értő, literátus ember, katolikus” — jellemzik őt a császári biztosok Miksa főherceghez írt levelükben. *E. Hurmuzaki: Documente privitoare la Istoria Românilor.* Ed. *N. Jorga.* Bucuresti, 1903. III/1. 301. 1586–1594 között a nagyobb kancellária írnoke, 1594-től 1598-ig kancelláriai titkár volt. *Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata.* Bp. 1980. 185.

re mellett táborozó kánnak, elég volt arra, hogy amíg követe, Alexander Paleologusz⁹ vissza nem ér a császártól, ne támadjon Erdély ellen.

1599-ben a tárgyalások a császári udvar és a krími kán között még mindig a török fél bevonása nélkül, a fent vázolt keretek között folytatódtak s csak később vettek más irányt. A Zomborban telelő Gázi Giráj második, Erdélybe küldött követsége sem volt szerencsésebb az előzőnél. Baldzsi Mehmed aga¹⁰ és Antho aga követek¹¹ Miksa főherceghez, az „erdélyi királyhoz” indultak, csakhogy mire Kasára értek (1599. január eleje), a főherceg elunta a várakozást, feladta „erdélyi királyságát” s a Német Lovagrend nagymestere lett. A magyar ügyek intézését helyette testvére, Mátyás főherceg vette át, aki viszont Bécsben tartózkodott. A csalódás kölcsönös volt. Tatár részről Kassán nem volt kivel, a főherceg részéről viszont nem volt miről tárgyalni, hiszen a kán követei nem kaptak meghatalmazást a szerdártól, ennek hiányában pedig a törökkel kötendő béke dolgát „tractálni” nem lehetett. A korabeli iratokból jól ki lehet venni, mennyire másképp fogta fel a tárgyalásokat a kán és a prágai udvar. Gázi Giráj a saját nevében akart különbékét kötni vagy legalábbis a békeközvetítéssel előnyökre szert tenni, míg a császár csak mint török megbízottal lett volna hajlandó tárgyalni vele. Bonyolította a helyzetet az is, hogy a követek Miksa október 17-i levelére hivatkoztak, mondván: erre hozták a kán válaszáat. Mátyás főhercegnek viszont nem volt másolata fivére Gázi Girájhoz küldött leveléről, így tulajdonképpen nem is tudta, mi az új tárgyalási alap. Nem sok eredményt remélt a megbeszélésektől, hiszen csak nemrégén bocsátották vissza az előző követséget a császártól, még vissza sem érhettek a kánhoz. Mivel Baldzsi Mehmed aga a török hadvezetés részéről nem hozott magával békejavaslatot, kérdésessé vált, vajon komoly békeszándék vagy egyéni érdek áll-e a követség megbízatása mögött, egyáltalán tovább engedjék-e utazni. Végül abból a megfontolásból, hogy a kán kinn maradt telelni, Rudolf császár engedélyezte, hogy Baldzsi Mehmed aga Mátyás főherceghez menjen Bécsbe.¹²

A tatár főkövet február 1-én érkezett meg,¹³ 5-én fogadta őt a főherceg. Baldzsi Mehmed aga átadta neki a kán — eredetileg Miksához írt — válaszlevelét, melyben arról értesítette, hogy a szerdárral nem tudott megegyezni a tárgyalásokkal kapcsolatban (ezért nem is volt a követeknél a szerdártól megbízólevél), ennek ellenére a télen, amíg Magyarországon lesz, készen áll a békeközvetítésre.¹⁴ A szövetségi ajánlatot tartalmazó másik levelet a kán sajátkezűleg írta. Lényegét te-

9 Alexander Paleologusz feltehetően görög származású volt. Öccse a moldvai vajdát szolgálta. E. Hurmuzaki: i. m. XII. Bucuresti, 379. Valószínűleg a vajda ajánlotta a kán kegyeibe. Istvánffy történeti munkájában már mint a kán tanácsosa és összes jövedelmeinek felügyelője szerepel: *Nicolai Istvanffy Pannoni Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae 1622. 742–744.* Mind a török, mind a német forrásokban legtöbbször csak a keresztnévén említik.

10 Baldzsi („mézbehajtó”) Mehmed aga, neve után ítélve egyike lehetett azoknak, akik a kán számára Moldvából a mézadót összegyűjtötték. Isolano is megemlíti, hogy „Balislog Caffából” a főherceghez érkezett Kassára. *Benda K.*: i. m. 666.

11 Antho agát C. M. *Korpeiter*: Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and Caucasus. New York, 1972. 170. az olasz Anton Spinola-val azonosította.

12 Rudolf levele Mátyáshoz, Prága, 1599. január 17. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien – a továbbiakban: HHStA) Hungarica Fasc. 134. fol. 11.

13 Kriegsarchiv (Wien) Hofkriegsrat (a továbbiakban: KA HKR) Registratur 1599. 3r.

14 Gázi Giráj kán levelének német fordítása HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 40–41. Kiadta E. Hurmuzaki: i. m. III/1. 324–325.

kintve ez is ugyanolyan hitlevél (*ahdnáme*), mint amit korábban Báthori Zsigmondhoz küldött.¹⁵ Miksa főhercegnek, mint leendő „erdélyi királynak” nemzedékről nemzedékre szálló barátságot ígért benne, s a szokásos formula szerint megesküdött, hogy ellenségeinek ellensége, barátainak barátja kíván lenni, amíg csak él.

A két levélen kívül Mehmed aga szóbeli üzenetet is hozott a kántól, melyet az audiencia után írásba foglaltak, s a követtel hitelesítetttek. A szövetkezés alapjául Mehmed aga a kölcsönös törökellenességet jelölte meg.¹⁶ A kán a mezőkeresztesi csata utáni leváltását akarta megbosszulni, úgy állítva be a főherceg előtt a dolgot, mintha közvetlenül a szultán lenne a felelős Feth Giráj és családja kiáltásáért, s most egy másik testvére, az Oszmán Birodalomba menekült Szelámet Giráj élete forogna veszélyben.¹⁷ A tárgyalásokon testvérenek „kiváltásához”, valamint seregének az országból való kiviteléhez Gázi Giráj további pénzüsszegeket remélt a császártól kicsikarni. A főherceg azon ellenvetésére, hogy szövetség esetén a kán hogyan fog ellenállni a törökök részéről ránehezedő nyomásnak, a követ azt válaszolta: a Cserkeszföldön már felépült Gázi Kerman vára, mely török támadás esetén védelmet tud nyújtani.¹⁸

Mátyás főherceg tanácstalan volt, felküldje-e a követet a császárhoz vagy válassza meg Bécsből a leveleket. A béketárgyalásokkal kapcsolatosan Baldzsi Mehmed aga valóban nem hozott konkrét ajánlatot, viszont a követ által hangsúlyozott törökellenesség jó kiindulási pontul szolgálhatott volna egy esetleges szövetséghez, de sürgető leveleire a főherceg Prágáról nem kapott választ. A császár feltehetően Miksa főherceg véleményét várta. Miksának az előző évből voltak tapasztalatai a tatárokkal folytatandó tárgyalásokról. Csakhogy a főherceg ez idő tájt már a Német Lovagrendnél tartózkodott, s tanácsaival elkésett.¹⁹

15 Sajnos csak német változatban maradt fenn, de a fordítás és a Báthori Zsigmondhoz küldött török nyelvű *ahdnáme* ismeretében szinte pontosan vissza lehet állítani eredetijét. HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 38–39. Kiadta E. Hummuzaki: i. m. III/1. 323–324.

16 A tárgyalások törökellenes hangnemére igen jellemzőek Gázi Giráj sorai: „Ich kenne woll meinen feindt den groszen Trachen, verwüsster vieler Stendt, welcher auch vnersetlichen Neidt gegen vns, wegen vnserer herrschaft getragen, dem sey aber genug, vnd werdet mehr Particularitet von den vnseren Maumet aga vernehmen.” HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 42–43. Kiadta E. Hummuzaki: i. m. III/1. 324.

17 Mindennek pontosan az ellenkezője volt igaz. Feth Girájt gyermekeivel együtt Gázi Giráj tetette el láb alól, s hasonló sorsot szánt Szelámet Girájnak is, de a Porta megtagadta kiszolgáltatását, s biztonságos helyen őriztette, majd Gázi Giráj halála után krími kánná választotta. A nyilvánvaló hazugságra Mehmed aga megesküdött és szavait háromszoros pecsétlenyomattal hitelesítette. E. Hummuzaki: i. m. III/1. 328–329.

18 A főherceg nagyon is lényeges kérdésre tapintott rá. A Krím déli részén levő várak mind török kezén voltak, elfoglalásukhoz tüzéség kellett volna, amivel a tatárok nem rendelkeztek. Seyyid Muhammed Riza tatár történetíró szerint 1595–96-ban épült fel Gázi Kermán, „Gázi vára” a Cserkeszföldön. Es-Seb^c us-Seyyar fi ahbar-i muluk-i tatar (A hét planéta a tatár királyok híreiben). Kiadta: A. K. Kazembek. Kazan, 1832. 111. Halim Giráj krónikája hozzáteszi, hogy a magyar hadjáratokon szerzett zsákmány teremtette meg az építkezés alapját. Gülbun-i Hanan yahud Qirim tarihi (A kánok rózsabokra avagy a Krím története). Kiadta: Arifzade Abdulhakim Hilmi. Istanbul, 1327/1911. 63.

19 Február 16-án Morgentheimből küldött levelében azt javasolta a császárnak, hogy fogadja a tatárokat: „hielte ich meines Einfalts der Sachen allerseits nit undienlich, wenn E. M. und L. diese Botschafft selbst für sich gelassen und wieder expediert hetten dann der gleicher humanitet dan noch die Barbaros offtermals bewegte und sie dahin raizt das sonst mit vieler tractation bey ihnen nicht zuerhalten ist”. HHStA Turcica 82/1. fol. 19–20. Rövidítve: E. Hummuzaki: i. m. XII. Appendix, 1271–1273.

Mátyás, mielőtt döntött volna, összehívta tanácsosait.²⁰ Mindnyájuknak az volt a véleménye, hogy a követet nem érdemes a császárhoz felküldeni, hiszen nem hozott többet annál, mint amit Alexandernek már megválasztak. A kánnak küldendő levelet ugyanakkor a legnagyobb jóindulattal és körültekintéssel kell megfogalmazni, hogy nyugodt maradjon, mert a birodalmi segély kilátásai bizonytalanok, és Erdély átadásáról is tárgyalások folynak.²¹ A megbeszélések folytatásának előfeltételül a szultán megbízólevelének beküldését jelölték meg, s hozzátették, hogy a kán fenyegetődzéseitől a tatárok portyáival nem szabad megijedni, ellenkezőleg még nagyobb erőfeszítéseket kell tenni a háborúra, éppen a béketárgyalások megkönnyítése érdekében.²²

Mátyás főherceg, mindenben tanácsosai véleményéhez tartva magát, február 8-án válaszolta meg Gázi Giráj leveleit.²³ A kán jóindulatának megtartására egy szép órát küldtek ajándékkul Mehmed agával. Mivel a követek tartása török szókas szerint az Udvari Kamarát terhelte, a költségek csökkentésére igyekeztek minél előbb útnak indítani a követségeket.²⁴ Mehmed aga társaival február 20-án hagyta el Bécsot. Georg Gattermairnek (*Schlossleutenant zu Comorn*) kellett a tatárokat sajkákon Esztergomig szállítani,²⁵ innen Pálffy Miklós Vácig kísértette őket,²⁶ majd a melléjük rendelt komisszáriusokat, akik Bécsből Esztergomig a követek ellátásáról gondoskodtak, visszavitte Bécsbe.²⁷ Baldzsi Mehmed aga követsége majdnem egyidőben érkezett vissza a kánhoz az Erdély és Havasalföld felé kitértőt tevő Alexanderrel.²⁸ De egyik sem pihenhetett sokáig. Közledett a tavasz, s a háború vagy a béke dolgát dűlőre kellett vinni, így Alexander május elején ismét a császárhoz, Baldzsi Mehmed aga pedig nem sokkal utána Erdélybe, az új fejedelemhez, Báthori Andrásához indult.

20 A tanácskozásról készült feljegyzés nem említi nevüket, de nem sokkal később újra összeültek Erdély dolgában. A résztvevők ekkor David Ungnad, Adolf Schwarzenberg, Melichor Redern és Bartholomäus Pezzen voltak. KA AFA 1599/5/4.

21 Báthori Zsigmond követi, Bocskai István és Náprágyi Demeter januárban Prágában arról kezdtek tárgyalni, hogy Miksa főherceg mondjon le Erdély feletti uralmi igényéről, a császár ismerje el ismét Báthori Zsigmondot fejedelemnek és az országot viszonyát a császárral és királlyal az 1595. évi egyezmény alapján rendezzék.

22 „... dann je mehrer und sterker preparationen mann zum Krieg macht, desto mehr wird mann die vorhabende friedenstraction faciliir”. Mátyás főherceg tanácsosainak írásban benyújtott véleménye. Wien, 1599. február 10. Eredeti másolat. HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 44-47.

23 *E. Humuzaki*: i. m. III/1. 325–326., 327–328. Német eredeti fogalmazvány, melyet Andrea Negroninak kellett törökre fordítani. Negroni, az olasz származású udvari tolmács szerepét a zsitvatoroki békében és az azt követő tárgyalásokon — utalva korábbi tevékenységére is — feldolgozta *R. Neck*: Andrea Negroni. Ein Beitrag zur Geschichte der österreichisch-türkischen Beziehungen nach dem Frieden von Zsitvatorok. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (a továbbiakban: MÖStA) 3 (1950) 166-195.

24 A kilenc ember és lovaiknak szállítására, ételmezésére 100 tallért adott ki Christof Fröchlích császári biztos. KA HKR Expedit 1599. 104v.

25 KA HKR Registratur 1599. 142r.

26 KA HKR Registratur 1599. 95r.

27 A komisszáriusokat név szerint is ismerjük. Dev Szulejmán budai pasa magyar nyelvű levelében értesítette Knozer Dénest, Mátyás főherceg megbízottját, hogy a marosi polgárok március 11-én „szép békével” meghozták Mehmed agát társaival együtt, *Szádeczky Lajos*: Erdély és Mihály vajda története 1595–1601. Oklevéltárral. Temesvár, 1893. 293. A Haditanács reszesztái alapján úgy tűnik, hogy Vác és Buda között nem csak egy alkalommal, hanem rendszeresen a marosi polgárok szállították sajkáikon (legalábbis a tizenöt éves háború béketárgyalásai idején) a követségeket.

28 Alexander visszatértenek pontos dátumát (Ramadan 20./április 16.) Gázi Giráj Mátyás főherceghez írt leveléből ismerjük. HHStA Türkische Urkunden 1007 Ramadan 25.

A fizetség nélkül katonáskodó tatár sereget a tél folyamán nem lehetett fékentartani. Februárban, amint a jég beállt, Pestnél átkeltek a Dunán, s egy részük a Dunántúlt, másik részük a Sajó mentét dúlta egészen Rozsnyóig. Komoly ellenállásba csak Sajóvámosnál ütköztek, ahol azonban szétverték az ellenük küldött királyi csapatokat. Gázi Giráj, hogy a béketárgyalások megszakítására okot ne szolgáltatasson, néhány hangadót megbüntetett, de a nagy éhség miatt a tatárokat ezután sem lehetett a táborban együtt tartani.²⁹

A koratavaszi szép időt kihasználva a magyar végvárak katonasága sem maradt veszteg. 1599 márciusában a királyi csapatok Schwarzenberg, Pálffy és Nádasdy vezetésével meg akarták ismételni az előző évi győri bravúrt; nevezetesen hogy még a török főszereg megérkezése előtt, petárda alkalmazásával bevegyék Budát. A budai őrség azonban résen volt, s még felrobbantása előtt felfedezte a kapu közelében elhelyezett tűzszerszámot, így Buda visszafoglalásának terve meghiúsult.³⁰ Nagyobb sikert értek el Székesfehérvárnál, ahol a várost ugyan bevették, de a felkészült őrség a várat meg tudta tartani. A királyi sereg tavaszi hadműveletei elentétben álltak a Baldzsi Mehmed agával folytatott tárgyalásokon kinyilvánított békeszándékkal. Különösen Buda visszafoglalásának kísérlete, a vár ellen felvontatott tüzéségi erő a tárgyalások elakadását eredményezhette.

Az ügy kivizsgálására Gázi Giráj Alexander Paleologuszt küldte Mátyás főherceghez.³¹ Arra kért magyarázatot, hogy a Buda elleni márciusi támadás a főherceg tudtával és beleegyezésével történt-e, avagy Pálffyék saját elhatározásukból szegtek meg a béketárgyalások alatti fegyverszünetet.³² Gázi Giráj jól tudta, hogy a fegyvernyugvás megsértéséért a tatárok rablásait hozzák majd fel ürügyként, ezért előre megírta: „Ha a tatárok portyáit okolná Felséged [azt felelhetem], a tatár olyan nép, melyet sem élelemmel, sem takarmánnyal nem látnak el. Amit ma megszeresz, elfecsérlí, s másnap azt mondja: Allah kegyes, majd csak megsegít. Ruméliába is betör és rabol, ahogy Felséged országából is elhozza [azt, amire szüksége van]. A rablott élelmet feléli, de várat vagy várost nem vesz meg. Az csak érthető, hogy senki sem akar éhen halni!”³³ Ha a támadás a főherceg parancsára történt volna, megteszi a szükséges ellenintézkedéseket, ha azonban nem volt tudomása arról, s a béketárgyalások folytatása mellett dönt, harminc napon belül követével együtt bocsássa vissza hozzá Alexandert, mert a szultánhoz küldött embere már visszaútban van a további tárgyalásokhoz szükséges teljhatalommal.

29 Ezek a tatárok már négy-öt éve(!) kinn szolgáltak Pest alatt, ezért büntetésük viszonylag enyhe volt. Akit a kán Pesten ért, attól lovát és a rabolt holmit elszedette. Ahmed agának, a kán kapu agájának jelentése a szultánhoz [1007.] Saban 13. / 1599. március 11. HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 79.

30 Buda 1599. évi ostromának térképét ld. *Fekete Lajos–Nagy Lajos*: Budapest története a török korban. Különlenyomat Buda visszafoglalásának 300. évfordulója alkalmából. Budapest, 1986. 15.

31 A követ a váci kapitánytól, Őrsi Pétertől kíséretet és szabad áthaladást kért, melyet Pálffy előterjesztése alapján Mátyás május 2-án kelt levelében engedélyezett. HHStA Turcica 82/1. 31–32. Május 10-én ért Győrbe, onnan sajkákon szállították tovább Bécsbe. KA HKR Expedit fol. 128v.

32 Alexander két levelet vitt magával, egyet a főhercegnek, egyet Pálffynak. Mindkettőnek megvan az eredetije. Mátyáshoz: HHStA Türkische Urkunden 1007. Ramadan 25. / 1599. április 21. O11640Xa: fordítása Negroni kezétől a Hungaricában Fasc. 134. fol. 51–52. Az azonos dátumot viselő, Pálffyhoz írt török nyelvű levél is a Hungaricába került Fasc. 134. fol. 109. Fordítása nincs.

33 HHStA Türkische Urkunden 1007. Ramadan 25. / 1599. április 21.

Mátyás főherceg a tatár követet ez alkalommal egyenest a császárhoz küldte Prágába. Rudolf császár május 27-én adott audienciát számára.³⁴ A tárgyalásokat Pezzen doktor³⁵ vezette Negroni tolmács közreműködésével. A márciusi incidenst hamar elsimították, a közelgő hadjáratú idény új tárgyalási alapot teremtett. A háború kifulladását jól mutatja az az — először 1599 májusában felvetődött — ötlet, hogy mindkét fél hadműveletek helyett a tárgyalóasztalnál szerezze vissza korábban elvesztett végvárait. Tárgyalási alapként a császáriak Egert, Alexander Esztergomot kérte, valamint azt, hogy a császár ismerje el Erdély és Havasalföld török érdekszférába tartozását. Mivel egyik fél sem volt hajlandó engedni, Alexandert hamar visszaküldték. A követ mellé kísérőnek a törökül jól beszélő Franz Jurkowitschot adták.³⁶

Jurkowitsch július elején indult vissza, végre azzal a biztos hírrrel, hogy a kán mind a szultántól, mind a nagyvezírtől megkapta a plenipotenciát, s kéri a főherceget, hogy a tárgyalások folytatására követét hasonló felhatalmazással küldje Budára.³⁷ A tárgyalásokat ténylegesen kézben tartó Pezzen által előterjesztett pontokra a kán a kor tatár diplomáciai szokásainak megfelelően szóban válaszolt Jurkowitschnak, így küldetésének céljáról és eredményéről nem sokat tudunk.³⁸

Mialatt a tatár kán és a császári diplomácia a béke ügyét egyengette, Ibrahim pasa nagyvezír a török sereggel útban volt Magyarországra. Az 1599. évi hadjárat a törökökre nézve nem indult szerencsésen. Már az elején megbukott a hajdúk június 20-i támadásán, amikor is a Pálffy Miklós által felfogadott hajdúcsapatok Tolnánál megtámadták és megsemmisítették a török sereg számára hajókon előreküldött élelem- és muníciószállítmányokat. Az utánpótlásra való kényszerű várakozás, valamint a Porta kisázsiai lekötöttsége miatt Ibrahim pasa fenntartotta a békés megegyezés lehetőségét. 1599-ben mindkét hadviselő fél azonos gondokkal küszködött. A háború lendülete elakadt, mindkét oldalon általános volt a pénzhiány, a mezőkeresztesi csata óta (Győr visszafoglalását és néhány Maros menti vár török kézre kerülését leszámítva) egyik fél sem könyvelhetett el újabb hódításokat. A nyár folyamán ezért tovább folytak az egyeztető megbeszélések. Az idő sürgetett, mielőbb meg kellett állapodni a tárgyalások helyszínében. A kán által javasolt hely, Buda azonban helyzeti előnyhöz juttatta volna a törököt, ezért

34 *E. Hurmuzaki*: i. m. III/2. 316.

35 Pezzen, a Bolognában végzett jogi doktor, titkos udvari tanácsos, a Haditanács tagja, jól ismerte a török viszonyokat. 1590–1592-ben a császár portai követeként előkészítette a béke újabb, nyolc évre szóló meghosszabbítását, melyet azonban a háború kitörése miatt már nem ratifikáltak. *Bertold Spuler*: Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739). Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven 11 (1935) 328. Tudott törökül is (*E. Hurmuzaki*: i. m. XII. 828.), ezért a háború alatt folyó béketárgyalásokon haláláig (1605) fő szerepet játszott. Életpályáját *A. Loeb* rajzolta meg: Dr. Barthlmäus Pezzen, ein österreichischer Staatsmann unter Rudolf II. Jahresbericht der K. K. Staatsrealschule im XVI. Bezirke in Wien, 1906/1907. 1–11.

36 KA HKR Expedít 1599. 536r (június 11). Franz Jurkowitsch (Franjo Jurkovic) személyére vonatkozóan az egyik irat mellett a következő bejegyzés található: „Ritter ordinis hierosolomitani und Commendator S. Johans in Wien, auch E. K. M. Hofdiener und Agent zu Ragusa.” Idézi: *E. Hurmuzaki*: i. m. XII. 289. Not. 2. 1587-ben adóvivő követ a Portára, ugyanebben az évben a budai pássával is tárgyal. Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Fordította, a bevezető tanulmányt írta *Kovács József László*. Bp. 1986. 347., 352.; *Fekete L.–Nagy L.*: i. m. 78–79.

37 Gázi Giráj kán levele Mátyás főherceghez, HHStA Türkische Urkunden Zilhidzse 12. / július 7. [1599]. Korabeli német fordítása: *Hungarica Fasc. 134 fol. 107–114.*

38 A kán Pezzenhez írt levelének korabeli német fordítása maradt fenn, melyben mindössze annyit írt, hogy Jurkowitsch-csal szóban mindent megbeszéltek: HHStA Hungarica Fasc. 134 fol. 139–140.

Rudolf császár elutasította ezt az ajánlatot, és Esztergomot vagy egy ahhoz közel eső helyet javasolt a tárgyalásokra.³⁹ Néhány későbbi adat arra utal, hogy ezúttal is Jurkowitsch járt Gázi Girájnál. Jurkowitsch új javaslattal tért vissza. A kán azt kérte, hogy tárgyalási alapként a császár adja vissza mindazt, amit seregei 1599-ig elfoglaltak, ennek fejében a szultán lemond Egerről és még néhány helyről.⁴⁰ Gázi Giráj ajánlata ügyes megfogalmazás: ha elfogadják, két fontos végvár, Esztergom és Győr jutott volna a törököknek, de csak egy hasonló jelentőségű a császárnak. Ráadásul Eger visszakerülésének lehetősége is szertefoszlott, amint Negroni elkészült a szultán által Gázi Girájnak küldött plenipotencia fordításával.⁴¹ III. Mehmed szultán leveléből kiderült, hogy egész másképp képzelik el a békét Isztambulban, mint Budán. A nagyvezír és a kán a hadjárat sikerében volt érdekelt és pillanatnyi előnyökre törekedett a császári udvarban, ezért szorgalmazta Esztergom elcserélését Egerért. A szultán számára a csere elfogadhatatlan volt, mert a vallás tiltja azoknak a helyeknek a visszaadását, melyeket a kard jogán (*mit Gewalt des Schwertes*) szereztek. Ezen kívül igényt tartott továbbra is Győrre, s a császár által küldendő évi adóra. Erdély hovatartozásának kérdésében a szultán nem volt hajlandó semmiféle engedményre, mondván: az már 80(!) éve a töröké. Mivel ezek a békefeltételek homlokegyenest ellenkeztek azzal, amit a császár Alexandernek beterjesztett, a tárgyalásoktól nem lehetett gyors eredményt várni.

A nagyvezír szeptember 19-én ért Buda alá, s vele egyidőben szállt Pest mezejére a Gázi Giráj által vezetett tatár sereg.⁴² Másnap már Vácra küldték Alexandert, hogy ott várja be Pálffy választ arra, akarnak-e a békeség dolgáról tárgyalni. A követ mindössze három napot kapott a válaszvitelre.⁴³ Pálffy biztosra vette, hogy a Pest alatt táborozó török–tatár sereg Esztergom ellen készülődik. Neki pedig mindenáron időt kellett nyernie, hogy be tudja fejezni a vár erődítési munkáit és hogy bevárja a felső-magyarországi vármegyei csapatokat. Ezért a követet Esztergomba hívatta. Alexander abban a reményben, hogy megbízása ürügyén hírt vihet a keresztény tábor és a vár állapotáról, hajlandónak bizonyult a határidő eltolására. Pálffy azonban a követet éjjel kísértette be s a Vízivárosban úgy szállásoltatta el, hogy onnan sem az épülő sánc készülségi fokáról, sem a Párkánynál álló keresztény táborról nem tudott értesüléseket szerezni. Alexanderrel Pálffy és Nádasdy tárgyaltak, s sikerült rávenniük, hogy szeptember 22-től öt vagy hat napra mindkét fél fegyvernyugvást hirdessen, s ezalatt biztos választ hozhassa-

39 Rudolf levele a tatár kánhoz. Prága, 1599. augusztus 7. Eredeti fogalmazvány, HHStA Hungarica Fasc. 135 fol. 11. (német), HHStA Turcica Türkei I. 82/1 fol. 63. (olasz).

40 Gázi Giráj levele Rudolf császárhoz, korabeli fordítás, HHStA Hungarica Fasc. 135 fol. 13v (német), HHStA Turcica Türkei 82/1, fol. 68. (olasz).

41 „Bestellen wir E. M. [Gázi Giráj] zu handeln alles das was recht und billich ist und in acht zu haben die Ehre und Reputation unserer Vorfahren alles was E. M. wird handeln und schließen das wollen wir annehmen.” A plenipotencia Negronitól származó olasz fordítását (HHStA Turcica Türkei 82/1 fol. 52–52) kiadta E. Hurmuzaki: i. m. III/1. 332–333. Korabeli német fordítása: HHStA Hungarica Fasc. 135. fol. 14–15.

42 Fezleke-i Katib Celebi (Kjátib Cselebi oszmán története). I. Istanbul, 1286/1869. 123.

43 Örsi András váci kapitány levele Pálffy Miklóshoz. Korabeli német fordítás. Vác, 1599. szeptember 20. HHStA Turcica 82/1 fol. 89.

nak a császár követei.⁴⁴ Ez a pár nap elég volt arra, hogy a sánc erődítési munkáit befejezzék.⁴⁵

Miután Pálffy a várat már biztonságban tudta, bátrabban támaszkodhatott a diplomácia fegyvertárára. Az öt nap elteltével Kuthy Gáspárt küldte a török táborba, hogy hitlevelet szerezzen a követek szabad mozgásáról és a békétárgyalások alatti fegyvernugvásról.⁴⁶ Szeptember 30-án megjött Alexander Kuthy Gáspárral és a hitlevelekkel, mire Pálffy is leküldte a török táborba Horatio Bonhomo császári titkárt,⁴⁷ hogy a tárgyalások helyében és időpontjában meg egyezzenek a kánnal és a nagyvezírrrel. A megbeszélések elkezdésének feltételül azt szabta, hogy a török tábor, amely már átkelt a pesti oldalra, vagy térjen vissza, vagy vonuljon négy mérfölddel Pest alá, mert a tárgyalásokat csak nyugalomban lehet folytatni.⁴⁸

Miután több ember is megfordult az ellenséges táborban, Pálffynál lassan összegyűltek a törökök haderejére és a támadás irányára vonatkozó értesülések. A szemtanúk a török hadat olyan nagyra becsülték, mint amekkora Szinán pasa idején, Győr esztromakor (1594) volt, a tatárokat viszont nyolcezernél nem saccolták többnek.⁴⁹ A fenyegető veszély érzetében a császári udvar sem halogatta a döntést. A futárok állandóan úton voltak Esztergom–Bécs–Pilsen között. Pálffy szeptember 22-én kelt jelentését Mátyás főherceg saját javaslataival kiegészítve már 24-én továbbküldte Bécsből a császárhoz. A levél szeptember 27-én ért Pilsenbe, s Rudolf már másnap megválaszolta.⁵⁰ A császár üdvözölte a békétárgyalásokat, mivel „sem a szükséges ellenállást nem tudnánk a török támadása esetén kifejteni, sem segítséget nem remélhetünk ilyen késő őszi időn”. A megbeszélésekre Barthalomäus Pezzent, Kutassy János esztergomi érseket, Ungnád Dávidot⁵¹ és Pálffy Miklóst jelölte ki. Az idő rövidege miatt Pezzent szóbeli utasítást kapott a császártól azzal az ígérettel, hogy a plenipotenciát és a részletes írásbeli instrukciót utána küldik.

44 Pálffy Miklós levele Mátyás főherceghez. Esztergom, 1599. szeptember 22. HHStA Turcica 82/1. fol. 84–85. Pálffy Miklós magyar nyelvű levelezését a nagyvezírrrel és a tatár kánnal kiadta *Szádeczky Lajos*: Pálffy Miklós levelezése a törökkel és tatárral, a béke felől, 1599 őszén. TT 8 (1885) 566–574.

45 Az építkezés méreteit illetően érdemes idézni Bartholomäus Pezzent jelentését Mátyás főhercegnek: „es ist gewiszlich in unsern Landen ain solche Arbeit nie gesehen worden, das hat am maisten dasz Herr Palfy gegen wart gethan, Vnd nunmehr die Vestung auf Jezt vnd khünfftig wol versichert, Es ist fast ein vnglaubliches Werk, daran neben allem Khriegs volckh weiber vnd khinder noch in die 6000 Pauern bey tag vnd nacht gearbeitet...” Esztergom, 1599. október 4. HHStA Turcica 82/2 Fo. 63.

46 *Szádeczky L.*: Pálffy Miklós i. m. 567.

47 Pálffy a kánhoz és a nagyvezírrhez intézett levelében császári titkárként emlegeti Horatio Bonhomot, aki 1596-ban valóban titkárként tartózkodott a császári követ mellett Isztambulban. Mitrovićei Vrastislav Vencel viszontagságai. Fordította: Nagy Judit. Pozsony/Bratislava, 1982. 106. 1599-ben viszont Komáromban szolgált kapitányként.

48 *Szádeczky L.*: Pálffy Miklós i. m. 569.

49 HHStA Turcica 82/2 fol. 104–106.

50 HHStA Turcica 82/1 fol. 84–85., 88–89., 113–118.

51 Ungnád Dávid 1573–1578 közt portai orátor, 1584–1599 között a Haditanács elnöke. Ungnád Dávid i. m. *Oscar Regale*: Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848. MÖStA Ergänzungsband I/1. (1949) 73.

A teljhatalmat tartalmazó iratot szeptember 30-án Pilsenben bocsátotta ki Rudolf a tatár kánnak címezve.⁵² Ugyanekkor kelt az írásban rögzített instrukció is.⁵³ A kora tavasz óta folytatott tárgyalások eredményeképpen a császári udvarban mindössze három nap alatt kiérlelt koncepciót mutató követutasítást állítottak össze a császári követek számára, olyat, amely csírájában már magában hordozta a háborút 1606-ban lezáró zsitvatoroki béke egyes pontjait. A tárgyalásokon a követeknek arra kellett törekedniük, hogy:

- tartós és erős biztosítékokat szerezzenek, mert bár az előző kapitulációkat a török szultánok esküjükkel, pecsétjükkel és levelükkel megerősítették, mégsem tartották meg;
- a béke olyan hosszú időre szóljon, ameddig csak lehet, de legalább nyolc-tíz évre kössék;
- a békében bennefoglaltassanak a császár és Ferdinánd főherceg országai, hasonlóképpen Erdély és Havasalföld, de különösen Erdély, („mely országhoz és tartomány régi és új jogon a Magyar Koronához, s ezáltal a császárhoz mint magyar királyhoz tartozik”), valamint a havasalföldi vajda és férfiágon való leszármazottai. Ha azonban minden igyekezet ellenére mégsem lehetne mindezt a töröknél keresztülvinni, legalább azt érvék el, hogy Erdély és Havasalföld semleges maradjon, de élére a császár neki tetsző személyt nevezhessen ki;
- a törökök szolgáltatassák vissza a békeszegés óta kezükre került végváratokat, Egert, Bihácsot és Repicset, ezzel szemben a császár megtartja a hatalmában lévő helyeket. Ha azonban a várak visszaadásába nem egyeznének bele, maradjon a status quo;
- érvék el, hogy a császár ezentúl se pénzt, se más ajándékot ne tartozzék adni sem a szultánnak, sem a vezírjeinek. Ha azonban a törökök ragaszkodnak a tisztességes ajándékhöz (*Verehrung*) — nehogy emiatt a tárgyalások megszakadjanak —, a császár hozzájárul, hogy évente az erős és meg nem szegett béke ellenében tiszteletbeli ajándékként (*ain Erlich Present*) ezüst-edényeket és órákat küldjön a szultánnak, akkor ha a szultán is hasonlóképpen szép török lovakkal és másfélével viszonzná, de készpénzben semmit sem hajlandó adni (*Im Paren geltt aber durchaus nichts*);
- mivel a nemzetközi jogot és a méltányosságot semmibe véve a császár előző orátorát [Krkwitz] a Portán bántalmazták, sőt az életét is kioltották, ezért a császár csak akkor küld a jövőben követet a szultánhoz, ha testi ép-ségét és mozgási szabadságát szavatolják;
- végezetül, a császári megbízottaknak mindent meg kellett tenni azért, hogy a két fél közötti kereskedelem újból szabad és biztonságos legyen.

Munkájuk megkönnyítésére az instrukcióhoz mellékeltek a korábbi török békék, valamint a János Zsigmonddal kötött 1570. évi speyeri egyezmény másolatait. Pezzen pedig még elutazása előtt *carta biancát* kapott a császártól, hogy amint végeznek, azonnal ratifikálni lehessen.

Bármennyire is igyekeztek a császári udvarban, a hadjárat békés befejezése mindinkább veszélybe került. Az idő múlásával a török táborban egyre nőtt az

52 Eredeti fogalmazvány latinul. HHStA Turcica 82/1 fol. 161–162.

53 Eredeti másolat (német). HHStA Hungarica Fasc. 135 fol. 128–130. Hurmuzaki az instrukció Havasalföldre vonatkozó néhány sorát közölte. *E. Hurmuzaki*: i. m. XII. 462.

előgedetlenség. A hadjárat i időből már csak egy hónap maradt hátra, s eddig a nagyvezír még semmi eredményt nem tudott felmutatni. Alexander szeptember 27-ig várakozott Esztergomban. Visszautazását követő napon végre megérkeztek a császár megbízottjai, Kutassy János esztergomi érsek és Andrea Negroni tolmács.⁵⁴ Pezzen visszamaradt Bécsben, hogy bevárja a teljhatalmat és az instrukciót. Alexander 30-án már ismét Pálffyán van, állandóan Pezzen után kérdez, nélküle nem hajlandó semmilyen előzetes megállapodásra, pedig Pálffy és Negroni legalább a tárgyalások helyében dűlőre akartak vele jutni.⁵⁵ Alexander azt szeretete volna, ha Vácott tanácskoznának, ezt viszont Pálffy a török tábor közelsége miatt nem fogadhatta el. Október 1-én Alexander kijelentette, tovább nem várhat, s mivel Pezzen még mindig nincs itt a plenipotenciával, az egész dolog kétséges, mert nyilvánvaló, hogy a császáriak a béketárgyalásokkal csak az időt húzzák és őt hazugsággal traktálják. Török részről ekkor bizalomerősítő gesztusokkal igyekeztek a tárgyalásokat meggyorsítani. A nagyvezír engedélyezte Pálffy követének, Kuthy Gáspárnak, hogy belovagolja az egész török és tatár tábor, s a jelenlétében mindkettőben kikiáltatta, hogy a béketárgyalások idejére betiltotta a portyázást.⁵⁶

Alighogy Alexander elhagyta Esztergomot, október 4-én hajnalban megérkezett Pezzen is. Még aznap Starsitsch Farkas (*Obriſt leuttenandt von Comorn*) és Horatius [Bonhomo] személyében kezeseket küldött a nagyvezírhez.⁵⁷ Valószínűleg ugyanekkor egyeztek meg abban, hogy a tárgyalásokat semleges területen, a Helembai szigeten tartják.⁵⁸ Október 5-én érkeztek meg a török megbízottok: Murád pasa diyarbakiri beglerbég⁵⁹ és Mehmed kethüda a nagyvezír, Ahmed aga a kán részéről.⁶⁰ Október 6-án reggeltől késő délutánig tárgyaltak. Nyugalmukat

54 Negroni mellett ebből a korból több magyar és talán délszláv eredetű török tolmácsot ismerünk. A Haditanács kancelláriájában szolgált Matthias Bakitsch. Úgy tűnik, Győrött is volt törökűl értő ember, kétszer is említik itt Pécsi Ézsaiást. Tábori tolmácsként alkalmazták 1596-ban Etyeki Józsuát és Nagy Jeremiást. Ez utóbbi ott volt 1599-ben az Esztergom melletti táborban, és segédkezett a béketárgyalásokon. Mindnyájan a császár alkalmazásában álltak, és nemcsak a nyelvet, hanem az arab írást is kellett ismerniük, mert időnként egyiket-másikat felrendelték a Haditanácshoz török leveleket fordítani. KA HKR Registratur 1599 348v. Itt kell megemlítenünk Mátyás főherceg kancelláriájából egy bizonyos Baranitsch nevét, aki a nagyvezírral és a tatár kánnal folyó alkudozások idején a főherceg magyar nyelvű levelezését vezette. HHSStA Hungarica Fasc. 135. fol. 36.

55 Pálffy Miklós Mátyás főherceghez. Esztergom, 1599. október 1. HHSStA Hungarica Fasc. 135/2 fol. 1–2.

56 HHSStA Hungarica Fasc. 135/2 fol. 1–2.

57 Pálffy Miklós Mátyás főherceghez. Esztergom, 1599. október 4. HHSStA Turcica 82/2 fol. 62.

58 Pezzen jelentéseiben csak szigetként emlegeti, hozzátéve, hogy Esztergom és Visegrád között fekszik. HHSStA Turcica Türkei 82/2 fol. 44. Pálffyán azonban Elemba szigetként szerepel. *Veress Endre*: Básta György hadvezér levelezése és iratai 1597–1607. Bp. 1909. I. 289–290. Hammer a szigetet [német nevén?] Andreas Insel-nek írta (*Joseph Hammer*: Geschichte des Osmanischen Reiches II. Pest, 1840. 631., 647.), amely arra vezethető vissza, hogy a sziget egykor királyi ill. hercegi birtok volt, melynek halászatát III. Endre a dömösi prépostságnak adományozta. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. II. 1987. 298.; III. 1987. 199–200. A későbbiekben, a tizenöt éves háború folyamán meg-megismétlődő béketárgyalások színhelye szintén ez a sziget lesz.

59 Pecsevinél mint diyarbekiri beglerbég szerepel, a háború alatt folyó béketárgyalásokon többször is a török küldöttség tagja volt. *Pecsevi*: i. m. 227. Pezzen a császárhoz írt levelében viszont a janicsárok agájaként említi (Leuttenandt udemn Janitscham). HHSStA Turcica Türkei 82/2. fol. 39–44.

60 A török történetírók éppen csak megemlítik a tárgyalásokat. *Pecsevi*: i. m. 227.; *Kaib Celebi*: i. m. 124. A megbeszélések menetét és körülményeit Pezzennek a császárhoz írt nagyon részletes beszámolója alapján rekonstruáltam. HHSStA Turcica 82/2 fol. 39–44.

200 vallon és ugyanennyi német muskétás, 400 hajdú és 200 magyar huszár őrizte, a Dunán pedig 20 sajka állt készenlétben arra, hogy az összeköttetést a török, illetve a keresztény táborral biztosítsa. A megbeszéléseken a török követek Pezzen beszámolója szerint igen mértéktartóan viselkedtek, egyenként és együttesen is békét kértek azzal a feltétellel, hogy Esztergomot a császár adja vissza a törököknek. Pezzen ezt a kérést határozottan visszautasította. Úgy tűnik, a császári diplomácia első embere reálisan ítélte meg a helyzetet. A szultáni plenipotencia ismeretében nem tartotta keresztülvihetőnek a várak csereberéjét, szóba sem hozta Eger restitúcióját (noha ez benne volt a követutasztásában), hanem minimális programként a status quo fenntartását tűzte célul maga elé. Jól látta, hogy a béke legfőbb akadálya Erdély és Havasalföld bizonytalan helyzete.⁶¹

Mivel a török követek megbízatása Esztergom elcserélésére szólt, a tárgyalások folytatásához újabb instrukciókra volt szükségük. 6-án este Ahmed aga visszament a török táborba, hogy részt vegyen a nagyvezír másnapi divánján, s megtanácskozzák, hogy folytassák-e az elkezdett egyezkedést. Ahmed aga azonban sem másnap, sem utána nem tért vissza a szigetre. A nagyvezír divánjában a janicsár- és a ruméliai beglerbég vezette háborús párt kerekedett felül. A nagyvezír és a tatár kán, akik korábban a békekötés mellett voltak, most az ellenpártot erősítették. Egyrészt azért, mert amikor Ahmed aga még a tárgyalások előtt megkérdezte Pezzent: ha úgy rendeznék a dolgokat, hogy Esztergom és mindaz, amit eddig a császáriak elfoglaltak, a kezükön maradhatna, akkor milyen jutalomra számíthatna ura, a kán, mennyit kapna Ibrahim basa és mennyit ő maga, a császári biztos kitérőleg válaszolt. Másrészt, mivel a portya a békétárgyalások idejére be volt tiltva, a sereget nehezen lehetett már tovább fékmentartani. A török, de különösen a tatár táborban nem maradt semmi élelem. Egy idő múltán a tatárok kezdték felélni a törökök állatait. Lovaikat, tevéiket, szamaraikat elhajtották a legelőről és levágták. A dolog odáig fajult, hogy a két tábor a keresztények helyett majdnem egymásnak rontott. Ahmed aga csak úgy tudta a törököket lecsillapítani, hogy 20 tatárt nyilvánosan kivégeztetett. A tatárokat nem lehetett többé visszatartani az élelemszerző portyáktól, s közülük mintegy kétezren Palánka felé indultak. Pálffy azonban idejében értesíteni tudta a vármezei csapatokat, akik a hazatérő tatárokat és törököket megtámadták, zsákmányukat elszedték és sokat megöltek közülük. Ezek után a békéről többé szó sem lehetett. Október 14-én kiscserélték a kezeseket. A török táborból visszatérők azt jelentették, hogy a nagyvezír és a kán, mivel Esztergom ostromával már elkéstek, a bányavárosok kifosztásával akarják magukat kárpótolni. Ez talán kielégítette a tatárokat, de sovány vigaszt jelentett a nagyvezírnek, aki karnyújtásnyira volt csak Esztergomtól, s mégis az egész hadjáratot néhány kisebb vár „elfoglalásával” kellett volna befejeznie.⁶²

Az idő szorításában Ibrahim pasa még egy utolsó kísérletet tett a hadjárat eredményes befejezésére. Két nappal azután, hogy már mindenki lemondott a békétárgyalások folytatásáról, újabb ajánlattal Pálffyhoz küldte Murád pasát és

61 „Wir sein sonstigen guetter Hoffnung die eingehnomenen Örtter zuerhalten, vnd tragen allein Sorgen, Siebenbürgen vnd Wallachey werden die traction gar zerstossen”. A beszámolóban Havasalfölddel kapcsolatos részét kiadta *E. Hurmuzaki*: i. m. XII. 465.

62 A török sereg felvonulási útvonalába eső várak közül Vác és Drégely került török kézre, mégpedig úgy, hogy védői a várat elhagyták és felgyújtották. Az erősebb Nógráddal a nagyvezír nem próbálkozott.

Mehmed kihaját. Nem kívánta többé Esztergom visszaadását, viszont öt kisebb vár, úgymint Fülek, Szécsény, Palánka, Palota és Veszprém török kézre adása fejében — mivel ezek közel estek Egerhez, Budához és Székesfehérvárhoz — hajlandónak mutatkozott a török táborban fogva tartott keresztény rabokat és elhajtott állataikat visszaszolgáltatni. Gázi Giráj, a nagyvezírtől függetlenül, ismét Alexander révén próbált közvetíteni. Kérte Pezzent, nyilatkozzék, mely várakat kéri vissza, s utána írják alá a kapitulációt három vagy öt évi fegyvernynyugvásról, a fennmaradó nehézségeket pedig a szultán és a császár egy-egy követe rendezze el.⁶³ Ekkor már mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy a kán és a nagyvezír még mielőtt téli szállásra vonulnak, minden biztosíték nélkül, bármi áron ki akarják kényszeríteni legalább a fegyverszünetet.

Mivel a tatárok az Ipoly, Garam és Vág menti falvak elpusztításával nagyobb nyomatékot adtak a kérésnek, Pezzen azonnal válaszolt a békeajánlatra.⁶⁴ Levelében most már Eger és Hatvan visszaadását jelölte meg a kánnak tárgyalási alapul. November elsején Mehmed aga megismételte ajánlatát a birtokukban lévő keresztény rabok szabadon bocsátásáról, s sürgette Pálffy, jelöljön ki időpontot és helyet a tárgyalások újrakezdésére.⁶⁵ Pálffy azonban ragaszkodott ahhoz, hogy a tatárok is engedjék el a foglyaikat, s csak amikor erről garanciát kapott, kérte a császári komisszáriusok leküldését.⁶⁶ A nagyvezír végső erőfeszítésként lajstromba íratta a tatároknál levő foglyokat, kiváltotta őket és kész helyzet elé állította tárgyalópartnereit. Pálffy azonnal Mátyáshoz fordult tanácsért, elhallgassa-e a dolgot, vagy próbálkozzanak újra, végül is a hideg idő beállta véget vetett minden további alkudozásnak.⁶⁷ Ibrahim pasa téli szállásra vonult, de Nándorfehérvárról hosszú, magyar nyelvű levélben biztosította a főherceget, hogy a megbékélés híve és jövőre is keresni fogja a megegyezés útját.⁶⁸ Ibrahim pasával egyidőben a tatárok is útra keltek. Észak felé, a Sajó völgyében portyáztak, útjukat csak a hajdúk keresztették. Kisebb-nagyobb veszteséggel az új század elejére elhagyták Magyarországot, melyet majd másfél esztendeig dúltak, határtalan nyomorúságot hagyva maguk után, amerre csak jártak.

*

Az 1599. évi béketárgyalás az első jelentős kísérlet volt a háború befejezésére. A majd egy évtizede szembenálló feleket a hadakozás egyre elviselhetlenebb terhei kényszerítették tárgyalóasztalhoz. A feltételek egyik fél számára sem voltak elfogadhatók. A kudarc ellenére a tárgyalások mégis fontos előrelépést jelentettek a császár és szultán közötti viszonyban. Megmutatták, hogy a tárgyalóasztal-

63 Pezzen levele a császárhoz. Esztergom, 1599. október 16. HHStA Turcica 82/2 fol. 116–118.

64 Pezzen olasz nyelvű levelének másolata a kánhoz és Ibrahim pasához. HHStA Turcica 82/2 fol. 117.

65 Mehmed aga Pálffy Miklóshoz. Pest, 1599. november 1. HHStA Turcica 82/2 fol. 157.

66 Pálffy levele Murád pasához, *Szádeczky L.*: Pálffy Miklós i. m. 569–570.

67 „...die Türckhen haben schier alle die gefangene von den Tartern gekhaufft, darauf der Bassa alle aufschreiben laszen vnnd sich dahin erkhkert da man ihren Nemben werd, dasz er ausz des Türckhischen Kaisers Schatz ieden sein geldt bezallen laszen. Nun halt ich weiter fortfahren, Ob E. F. D. Commissarien alhie schickhen Werden, oder ob ich gar soll schweigen in dieser sachen, Erwart ich von E. F. D. ein beschaidt.” Pálffy Miklós Mátyás főherceghez. Esztergom, 1599. november 5. HHStA Turcica 82/2 fol. 174.

68 HHStA Turcica 82/2 fol. 186–187.

nál a császáriak vannak lépéselőnyben. A császár megbízottjai mind Isztambult járt, törökül értő és beszélő hivatásos diplomaták voltak, akik ismerték a törökökkel való bánás módját. El tudták érni, hogy a megbeszélések színhelye ne Buda vagy Vác legyen, hanem egy semleges sziget, ahonnan azonban jól látszottak Esztergom sáncokkal megerősített falai. A tárgyalásokat addig tudták húzni, amíg a hadjárat idő lejárt, elkerülték a komolyabb összecsapásokat, egyedül a tatárok pusztításait nem tudták megakadályozni.

A török diplomáciának nem volt kiérlelt, egységes koncepciója a tárgyalásokon. A nagyvezír a hadjárat eredményességének, a kán a várható anyagi előnyöknek rendelte alá a békével kapcsolatos javaslatait. A Porta Győr és Eger megtartása mellett a háborút megelőző állapot visszaállítására törekedett. Már nem a török fegyverek diktálták a békefeltételeket, ellenkezőleg, a tárgyalóasztalnál egyfolytában engedni kényszerültek. Miért nem élt akkor a lehetőséggel a Habsburg diplomácia, miért nem kötött olyan gyorsan békét, ahogy csak tudott? Sok száz év távlatából nézve az eseményeket, a háború befejezése előtt két akadály tornyosult. Az egyiket már a kortárs Pezzen is jól látta: addig nem lehetett békét kötni, amíg Erdély (és Havasalföld) hovatartozása el nem dől. Ezt pedig majd csak Bocskai szabadságharca dönti el. Másrészt a béketárgyalások sikeres befejezésének kilátásai megfosztották volna a császárt a külföldi pénzsegélyektől, márpedig az ebből fogadott katonaságot a császári hadvezetés nemcsak a török, hanem az udvari körök abszolutisztikus és rekatolizációs törekvéseinek ellenszegülő stájer, horvát és magyar rendek ellen is felhasználhatta.⁶⁹ Ezért kellett a tárgyalások iratanyagát titokban tartani, amint ezt egy kancellárta Ibrahim pasa 1599. évi utolsó, Nándorfehérvárról küldött levelének aljára odaírta: „Vezier Ibrahim Bassa, Archiducem M. transferatur, werde in geheimb gehalten.”⁷⁰

Az 1598. augusztus 29-től 1599. decemberig eltelt másfél esztendő eseményeinek meghatározó egyénisége török részről kétségkívül Gázi Giráj volt. A tatár sereg teelése nélkül a török hadvezetés nem lett volna képes ellensúlyozni azt az előnyt, amelyre a császáriak Győr visszafoglalásával 1598 tavaszán szert tettek. A teelés alatt a kán a magyarországi hadszíntéren tartózkodó katonai erők főparancsnokaként személyes jelenlétével stabilizáló szerepet töltött be. Az 1599. évi tárgyalásokon mint a szultán egyik teljhatalmú megbízottjának felhatalmazása volt a kötendő béke ratifikálására. Gázi Giráj tudatában volt személye jelentőségének.⁷¹ Igyekezett is kamatoztatni magyarországi szereplését. A Porta a sziliszt-

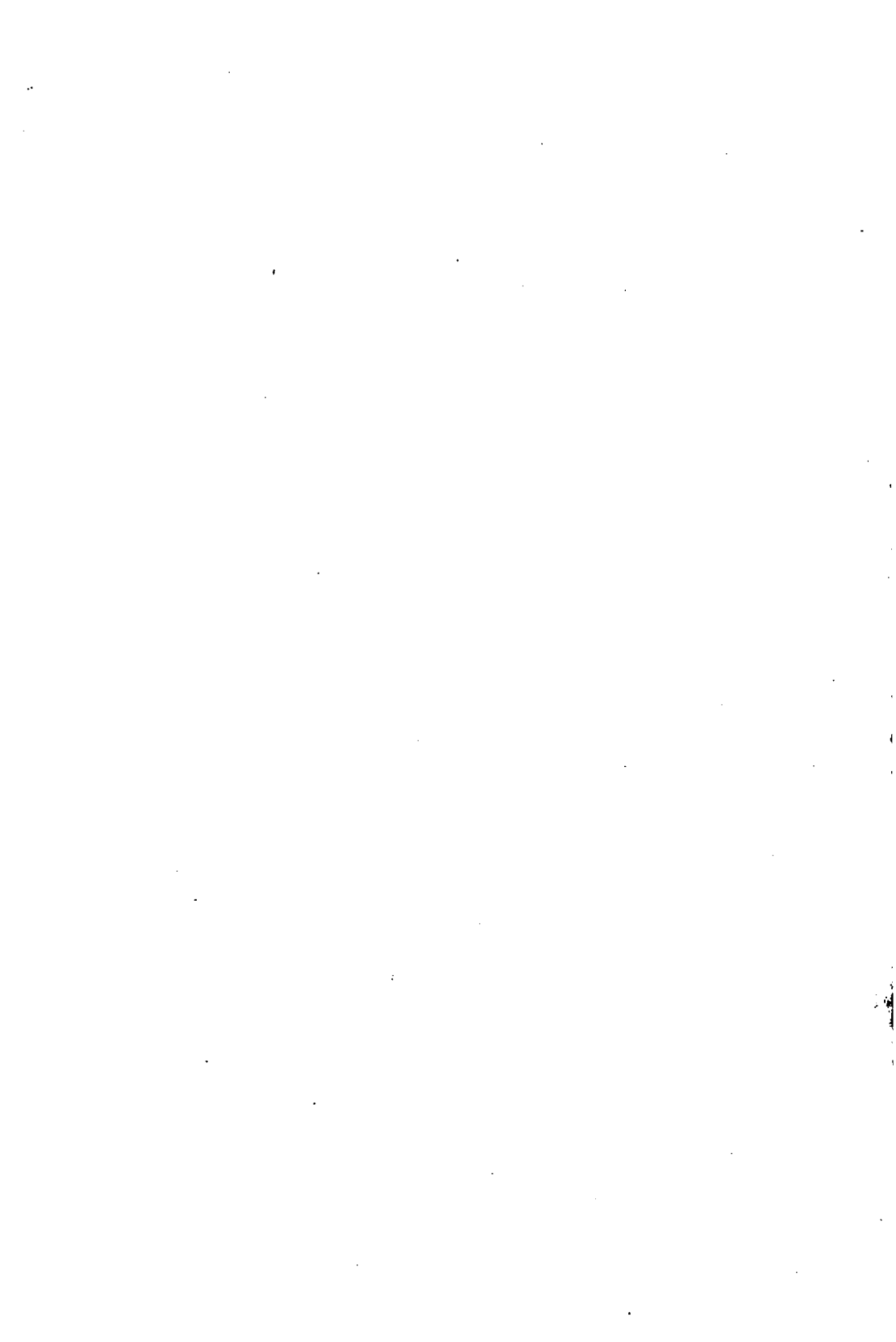
69 A Haditanács még 1607-ben is a háború folytatása mellett foglalt állást, mivel „dieser krieg würde zugleich Gelegenheit bieten die Unterthanen in Devotion zu erhalten, die rebellischen Ungarn zum Gehorsam zu bringen und zugleich die Disposition des Landes nach Gefallen und Billigkeit abzuändern”. *Alfonz Huber: Geschichte Österreichs*. Gotha, 1892. IV. 412.

70 HHStA Turcica 82/2. fol. 186–187.

71 Külsődleges, de mindenképpen figyelemre méltó jele ennek, hogy a kán Pálffy Miklóshoz írt levelén nem a krími tatár kancelláriai gyakorlatnak megfelelő *sözömmüz* („parancsunk”) jelentésű formulát, hanem a szultáni oklevelek számára fenntartott *muzaffer da'ima* („mindig győzedelmes”) jelzőt használta a tugarja mellett. HHStA Hungarica Fasc. 134 fol. 109.

riai szandzsák jövedelmeinek átengedésével maradásra, a császár néhány ezer forinttal távozásra ösztökölte. Helyzete szilárdságát mutatja, hogy amikor Mihály vajda beárulta Gázi Giráj 1598. évi tárgyalásait a császárral, és a Nándorfejérvárott telelő nagyvezírnek bizonyosságul beküldte a kán 10 000 forintról adott nyugtáját, a dolognak semmilyen következménye nem lett.⁷²

72 Jóllehet Pálffy jelentése nyomán az a hír járta, hogy a szultán a kánt megfojtatta, és helyére a szultáni udvarnál levő fivérét nevezte ki uralkodónak. Pálffy Miklós Rudolf császárnak. Wien, 1600. január 1. *E. Hurmuzaki*: i. m. IV/1. 1882. 1. Az esettel kapcsolatosan rendkívül érdekes Tobias Graf, veszprémi kapitány jelentése Mátyás főhercegnek. A levél 1601. március 4-én kelt, de az előző évi eseményekhez fűződő kémjelentéseket foglalja össze. Többek között szó esik benne arról, hogy a szultán tanácsot kért a muftitól, mit tegyen, amikor nemcsak hogy Erdély, Moldva és Havasalföld, hanem még a krími kán is elpártolt (parteisch geworden) az Oszmán Birodalomtól, s a belső ellenséggel is csak nehezen tudja az elpusztult ország felvenni a harcot. A mufti azt tanácsolta, hogy erejét a belső ellenség ellen összpontosítsa, a pártosokat pedig ajándékokkal és adományokkal nyerje meg.

SZÁSZI FERENC

ADATOK A MAGYAR KIVÁNDORLÁS TÖRTÉNETÉHEZ, 1945–1989

A kivándorlás¹ az elmúlt csaknem fél évszázados magyar történelemnek olyan szelete, amely összefügg a korszak egyetemes történetével, azon belül az egyes országok bevándorlási politikájával, valamint Magyarország gazdasági, társadalmi, politikai viszonyaival, ezek nemzetközi megftélésével.²

Dolgozatunk újabb, több irányból merftő statisztikai forrásbázisnak tekinthető, hiszen a hazai migrációs mozgalom nagy korszakainak részletesebb történeti elemzése alapján már megtörtént, így a terjedelmesebb okfejtést az adott keretben nem tekintjük feladatunknak. E tanulmányrészlet az *Országos Rendőr Főkapitányság* engedélye alapján rendelkezésünkre bocsátott, az *Igazgatásrendészeti Főosztályon* eddig titkosan kezelt útlevél-statisztikákra, az egyes országokban működő magyar külképviseletek témánkkal kapcsolatos forrásaira³ és a *KSH*-nak az 1956-ban és 1957-ben kivándorlókról kiadott jelentésére épül.⁴ A sok vonatkozásban hézagos adatbázis alapján megkíséreljük érzékeltetni a második világháború végétől 1989-ig a Magyarországról törtéző legális és illegális kivándorlás nagyságát, irányát, demográfiai, foglalkozás szerinti összetételét, és a jelzett típusú kivándorló csoportok különféle megoszlását összevetjük a visszavándorlás méreteivel, összetételével.

-
- 1 A nagyrészt forrásokat közlő dolgozatunkban az 1956–1957-ben kivándorlókat illegális, illetve a korábbi szóhasználat szerint „disszidens” elvándorlóknak, míg az 1953-tól 1989-ig rendelkezésünkre bocsátott, szétszórt anyagból összeállított statisztikákban, a forráshelyük elnevezése alapján „jogellenes” (illegális) és „engedéllyel” (legális) kivándorlóknak fogjuk nevezni.
 - 2 *Puskás Julianna*: Elvándorlások Magyarországról 1945 óta és a magyar diaszpóra néhány jellegzetessége az 1970-es években. In: *Tanulmányok a magyar népi demokrácia 40 évéből*. Bp. 1985. 296.
 - 3 Az Igazgatásrendészeti Főosztályon rendelkezésünkre adott és a dolgozatban felhasznált statisztikai adatok és iratok eligazító jelzetei: B. M. Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatal (KEOKH) Útlevél Osztály (a továbbiakban csak Útlevél Osztály) 1954: 87-2527-1/54; 1955: 87-1734-1/55; 1956: 87-121-1/56; 1957: 21-210/57; 1958: 72-2/59; 75-10/58; 1959: 75-7/59; 1960: 75-7/60; 1961: 75-17/61; összefoglaló jelentés 1961-től 1969-ig: 75-26-1/70; 1964: 75-35/65; 1965: 75-102-3/65; 1966: 75-13-3/67; 1967: 75-13-32/67; 1968: 75-13-27/68; 1969: 75-117/1969; 1970: jelzet nélkül; 1971: jelzet nélkül; 1972: 75-13-2/1973; 1973: jelzet nélkül; 1974: 75-13-1/1975; 1975: 75-13/16/75; 1976: 75-1/1/1977; 1977: 25-2/15/1978; 1978: 75-6/11/79; B. M. ORFK III. osztály 28-31-6/1980, 75-6/1 1980; 1980: 75-6/8/1980; összefoglalók 1978-tól 1988-ig és 1973-74-es összefoglaló.
 - 4 *KSH*-jelentés az 1956-os disszidálásról. Regio 1991. 4. sz. 174., 211.

Létszám adatok

A vizsgált korszak kivándorlásával foglalkozó szakirodalomból csupán Puskás Juliannának, elsősorban a nemzetközi statisztika alapos elemzése után adatott megállapításait idézzük: „A Magyarországról elvándoroltak összlétszáma, a háború végétől 1953-ig, 100 000–110 000-re becsülhető.” Véleménye szerint az 1956. évi „disszidálási hullám során közel 200 000 ember lépte át az ország határát”. Összegezve megállapítása szerint az 1970-es évekig „a második világháború óta az ország jelenlegi területéről eltávozottak száma 320–350 000-re tehető”. Ez a létszám már veszteségnek tekinthető, mivel „visszavándorlások ebben az időben csak gyéren fordulnak elő”.⁵

A legfőbb kérdés ezek után az, hogy a felhasznált hazai forrásanyagok módosítják-e az embervesztésre vonatkozó becslést?

1. táblázat

Engedélyezett és jogellenes kivándorlás, 1953–1989

A távozás időpontja	Engedélyt kapott (fő)	Jogellenesen távozott (fő)	Összesen (fő)	A jogellenes távozások az összes %-ban
1953	135	n. a. ^a	135	n. a.
1954	1 099	n. a.	1 099	n. a.
1955	1 319	n. a.	1 319	n. a.
1956	2 795 ^b	124 922 ^c	127 717	0,0
1957	8 580	26 809 ^d	35 389	95,9
1958	1 637	n. a.	1 637	n. a.
1953–58. össz.	15 565	151 731	167 296	90,7
1959	1 911	n. a.	1 911	n. a.
1960	1 742	n. a.	1 742	n. a.
1961	1 405	n. a.	1 405	n. a.
1962	2 633	n. a.	2 633	n. a.
1963	2 344	687	3 031	22,7
1959–63. össz.	10 035	687	10 722	6,4
1964	1 954	2 392	4 346	55,0
1965	1 848	3 393	5 241	64,7
1966	1 865	2 188	4 053	54,0
1967	2 116	1 817	3 933	46,2
1968	1 928	2 236	4 164	53,7
1964–68 össz.	9 711	12 026	21 737	55,3

Folytatás a következő oldalon.

⁵ Puskás J.: i. m. 242., 247., 256.

A távozás időpontja	Engedélyt kapott (fő)	Jogellenesen távozott (fő)	Összesen (fő)	A jogellenes távozások az összes %-ban
1969	1 902	3 068	4 970	61,7
1970	1 898	3 718	5 616	66,2
1971	2 020	3 517	5 537	63,5
1972	2 240	3 364	5 604	60,0
1973	2 335	2 891	5 226	55,3
1969–73. Össz.	10 395	16 558	26 953	61,4
1974	2 312	2 176	4 488	48,5
1975	2 456	1 541	3 997	38,6
1976	2 259	1 660	3 919	42,4
1977	2 229	1 855	4 084	45,4
1978	1 987	1 805	3 792	47,6
1974–78 Össz.	11 243	9 037	20 280	44,6
1979	1 788	2 614	4 402	59,4
1980	1 898	4 657	6 555	71,0
1981	1 839	4 108	5 947	69,1
1982	1 637	2 676	4 313	62,0
1983	1 490	2 239	3 729	60,0
1979–83. Össz.	8 652	16 294	24 946	65,3
1984	1 349	2 136	3 485	61,3
1985	1 303	2 584	3 887	66,5
1986	1 282	3 295	4 577	72,0
1987	1 466	4 923	6 389	77,1
1988	1 347	3 506	4 853	72,2
1989	1 299	142	1 441	9,9
1984–89. Össz.	8 046	16 586	24 632	67,3
Mindösszesen	73 647	222 919	296 566	75,2

^a n. a. = nincs adat.

^b Forrás: KSH-jelentés az 1956-os disszidálásról. Regio 1991. 4. sz. 211.

^c 1956. X. 23–XII. 31. Forrás: i. m. 182.

^d 1957. I. 1–IV–30. Az 1957. évi létszámadathoz hozzáadtuk az ismeretlen időpontban távozottakat is. Forrás: i. m. 182.

Az 1. táblázat összesített adataiból kiemelendő, hogy 1953-tól 1989-ig Magyarországon kivándorlásra jogosító engedélyt 73 647 fő részére adtak ki. A kimutatás ellenére a tényleges kivándorló létszám megállapítása több ponton bizonytalan. Mivel a kivándorlási engedélyt személyekre adták, alapnak az engedélyek számát vesszük és a legális kivándorlási lehetőség-

gel élők számát kerek számban 70 000 főre becsüljük,⁶ míg az illegális kivándorlók száma a kimutatásban jelzett 222 919 főnél több lehetett. Az 1956-ban és 1957-ben illegálisan kivándorlók számát a *KSH* jelzései, a levéltári források és a szakirodalom alapján 200 000 főre becsüljük. Így az illegális kivándorlók száma a teljes korszakban kb. 270 000 fő lehetett.⁷ Adataink összegzése alapján 1953-tól 1989-ig legálisan és illegálisan kb. 340 000 ember hagyta el az országot. Elfogadva és felhasználva Puskás Juliannának a háború végétől 1953-ig becsült 100–110 000-es veszteségre vonatkozó adatát, az általa vizsgálnál 19 évvel hosszabb időszakban, 1945-től 1989-ig, a visszavándorlásra vonatkozó adatainkat is figyelembe véve, az említett 320–350 000-nél csaknem 100 000-rel többre, 420–430 000-re becsüljük a teljes veszteséget. Becsült adatunkkal nem kérdőjelezzük meg az említett feltételezett veszteség-adatokat, hisz a 100 000-es többlet csaknem teljesen abból adódik, hogy az általunk vizsgált, 19 évvel hosszabb időszakban, 1971-től 1989-ig 86 000-en felül volt a legális és illegális kivándorlók száma.

Az engedéllyel és engedély nélkül kivándorlókról bemutatott statisztikai adatokat becslésünk alapjának tekintjük. Ezekkel az adatokkal számolva, a kimutatott 37 éves időszakban az 1980. évi népességhez viszonyítva⁸ a magyarországi lakosság 3,2 %-a hagyta el az országot kivándorlási céllal. Az egy évre eső 8–9000 körüli kivándorlási veszteség kb. 2000 fővel meghaladja a két világháború közötti évtizedekben a kivándorlás által bekövetkezett évi népesség-veszteséget.⁹ Ha eltekintünk az 1956–57. évi kivándorlási áradattól és csupán az 1959-től 1989-ig terjedő időszakot vesszük figyelembe, a legális és illegális kivándorlás (kb. 129 000 fő) évi átlaga több mint 4000. A viszonylag konzolidált években, 1964–1989 között az évi 4500 fölé emelkedő elvándorló létszám még inkább megközelíti a két világháború közötti egész időszak, és meghaladja az 1930-as „kényszerkivándorlási” korszak évi veszteségét.

Útirányok

Arról, hogy a Magyarországról kivándorlók hova igyekeztek, mely országokban akartak letelepedni, hézagos statisztikai kimutatások és az egyes országokban működő magyar külképviseletek konzuli osztályainak jelentései adnak eligazítást. A mellékelt statisztikai kimutatások külön-külön három időszakban csak az engedéllyel kivándorlók útirányáról tájékoztatnak (2. táblázat).

Táblázatunk mutatja, hogy 1955-től 1957. december 31-ig a kapitalista országokban letelepedni szándékozók legnagyobb hányada Izraelben (17%), az NSZK-ban (16,8%) és Ausztráliában (13,2%), valamint az USA-ban és Kanadában keresett új hazát. Különösen szembeötlő, hogy 1955–56-ban a legális kivándorlók 22,8 ill. 24,4%-a Izraelbe ment. Ezek az arányok nagyobbak, mint amit a *KSH* e két évről közöl. Ugyanakkor teljesen eltér a *KSH* adataitól az általunk 1957-ről bemutatott statisztika. (Igaz, egész más hónapokat és viszonyítási alapot vesz számba a két kimutatás.) A hivatalos kimutatás szerint 1957 első négy hónapjában Izraelbe ment az engedélyezett kivándorló útlevelel rendelkezők 59,9%-a, míg az általunk közölt statisztika szerint ugyanez év novemberében és decemberében szinte csaknem megszűnt az ide irányuló kivándorlás. A magyarázat bizonyára az arab-izraeli konfliktus

6 Felfelé kerekíthetné a megadott becsült számot az 1957–58. években kiadott útlevelekben szereplő kivándorlók együttes összege, és az 1958-tól 1961-ig az egyes országokba kivándorlóknak az engedélyezettéknél nagyobb száma. A felfelé kerekítést indokolná a „kapitalista” és a „szocialista” országokba kivándorlási engedélyt kapott, majd az 1973-tól 1987-ig országokként kimutatott kivándorlóknak az engedélyezettéknél alacsonyabb összesített létszáma.

7 Lásd: *Puskás J.*: i. m. 247., *Szépfasuli István*: Lássátok, halljátok egymást. Mai Magyarok Ausztriában. Bern, 1980. 59.; Magyar Országos Levéltár Jelenkori Gyűjtemény (a továbbiakban: OL JGy) XIX.-J-I-j 78/E/57.

8 1980. évi népszámlálás, 21. Bp. 1981. 10.

9 *Szászi Ferenc*: Kivándorlás Szabolcs megyéből a két világháború között (1920–1941). Nyíregyháza, 1992. 24–27.

Legális kivándorlás országoként, 1955–1957

Ország	1955		1956 I. 1.–IX. 30.		1957 IX. 1.–XII. 31.		Összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Anglia	44	4,6	49	3,8	46	5,1	139	4,4
Argentína	23	2,4	33	2,5	28	3,1	84	2,7
Ausztrália	142	14,9	167	12,9	107	11,9	416	13,2
Ausztria	61	6,4	100	7,7	67	7,4	228	7,2
Belgium	7	0,7	19	1,5	9	1,0	35	1,1
Brazília	35	3,7	17	1,3	48	5,3	100	3,2
Chile	9	0,9	9	0,7	5	0,6	23	0,7
Dánia	–	–	3	0,2	1	0,1	4	0,1
Dél-Afrika	–	–	7	0,5	4	0,4	11	0,3
Franciaország	67	7,0	57	4,4	35	3,9	159	5,0
Hollandia	3	0,3	5	0,4	7	0,8	15	0,5
Izrael	218	22,8	317	24,4	3	0,3	538	17,1
Kanada	84	8,8	104	8,0	112	12,4	300	9,5
Norvégia	–	–	–	–	3	0,3	3	0,1
NSZK	136	14,2	174	13,4	220	24,4	530	16,8
Olaszország	12	1,3	22	1,7	7	0,8	41	1,3
Paraguay	–	–	2	0,2	–	–	2	0,1
Svájc	29	3,0	18	1,4	30	3,3	77	2,4
Svédország	6	0,6	–	–	20	2,2	26	0,8
Törökország	–	–	1	0,1	–	–	1	0,0
Új-Zéland	2	0,2	3	0,2	4	0,4	9	0,3
USA	73	7,6	166	12,8	102	11,3	341	10,8
Uruguay	–	–	2	0,2	3	0,3	5	0,2
Venezuela	–	–	–	–	38	4,2	38	1,2
Egyéb kapitalista országok	5	0,5	22	1,7	3	0,3	30	1,0
„Kapitalista” összesen	956	78,9	1297	64,0	902	78,7	3155	72,0
Albánia	4	1,6	–	–	1	0,4	5	0,4
Bulgária	–	–	1	0,1	–	–	1	0,1
Csehszlovákia	160	62,7	406	55,6	116	47,5	682	55,5
Jugoszlávia	11	4,3	50	6,8	47	19,3	108	8,8
Lengyelország	3	1,2	2	0,3	–	–	5	0,4
NDK ^a	7	2,7	21	2,9	9	3,7	37	3,0
Románia	69	27,1	229	31,4	57	23,4	355	28,9
Szovjetunió	11	4,3	21	2,9	14	5,7	46	3,7
„Baráti” összesen	255	21,1	730	36,0	244	21,3	1229	28,0
Mindösszesen	1211	100,0	2027	100,0	1146	100,0	4384	100,0

^a Az NDK a „Kapitalista” országok között szerepel az 1955. évi forrásokban.

tusban keresendő, hisz az *Útlevel Osztály* 1958. évi beszámoló jelentése szerint „az Izraelbe irányuló kérelmek engedélyezése jelenleg szünetel”. Az útlevelkiadás szüneteltetése valószínűleg visszanyúlt az előző év utolsó hónapjaira is. Az Izraelbe irányuló kivándorlás nagy aránya összefüggésben volt a zsidó lakosságnak több összetevőből adódó félelmével, továbbá „az izraeli államnak és kormányának azzal a törekvésével, hogy minél nagyobb számban vándoroljanak ki Izraelbe zsidó származású személyek”.¹⁰

A többi felsorolt ország befogadásának aránya a korábbi kivándorlási korszakokban betöltött jelentős szerepével, gazdasági lehetőségével, és az adott időszak nemzetközi politikai viszonyaival függ össze. Az általános összetevőktől némileg különbözik Ausztrália befogadó szerepe, mivel erre a földrészre az 1930-as évek végétől és közvetlenül az 1945 előtti években vándoroltak ki nagy hányadban a „kényszerkivándorlók”.¹¹ A felsorolt országokba irányuló legális kivándorlás arányai ugyan nem esnek pontosan egybe a KSH által megadott arányokkal, de azonos tendenciát jeleznek, ugyanakkor az előző kivándorlási korszakoktól már a bemutatott három év statisztikai adatai is — Ausztrália és Izrael szerepének növekedésével — jelentős eltérést mutatnak.¹²

Statisztikai adatainkból 1958-tól 1961-ig lehetett összeállítani a következő adatsort (3. táblázat).

10 OL JGy XIX-J-1-j 195. doboz, 20/b. sz. n.

11 *Puskás Julianna*: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880-1940. Bp. 171-175.; *Szászi F.*: i. m. 6-27., 53-62.; OL JGy XIX.-J-1-j 195. doboz, sz. n.

12 *Regio*, 1991. 4. sz. 208-211.

Legális kivándorlás országoként, 1958–1961

Ország	1958		1959		1960		1961		1958–61 Összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Anglia	75	4,9	44	2,7	41	2,8	46	4,0	206	3,5
Argentína	17	1,1	15	0,9	17	1,1	15	1,3	64	1,1
Ausztrália	151	9,9	149	9,2	126	8,5	112	9,6	538	9,3
Ausztria	111	7,3	134	8,3	67	4,5	64	5,5	376	6,5
Belgium	34	2,2	23	1,4	22	1,5	9	0,8	88	1,5
Brazília	32	2,1	32	2,0	34	2,3	15	1,3	113	1,9
Chile	4	0,3	6	0,4	2	0,1	1	0,1	13	0,2
Dánia	4	0,3	8	0,5	4	0,3	4	0,3	20	0,3
Dél-Afrika	4	0,3	5	0,3	6	0,4	5	0,4	20	0,3
Franciaország	48	3,1	33	2,0	35	2,4	22	1,9	138	2,4
Hollandia	15	1,0	14	0,9	10	0,7	20	1,7	59	1,0
Izrael	38	2,5	96	5,9	401	26,9	114	9,8	649	11,2
Kanada	380	24,8	448	27,6	262	17,6	253	21,7	1343	23,1
Norvégia	24	1,6	7	0,4	10	0,7	5	0,4	46	0,8
NSZK	209	13,7	262	16,1	146	9,8	126	10,8	743	12,8
Olaszország	16	1,0	4	0,2	21	1,4	6	0,5	47	0,8
Paraguay	2	0,1	2	0,1	–	–	–	–	4	0,1
Svájc	81	5,3	73	4,5	58	3,9	59	5,1	271	4,7
Svédország	64	4,2	33	2,0	36	2,4	27	2,3	160	2,8
Törökország	1	0,1	3	0,2	–	–	–	–	4	0,1
Új-Zéland	4	0,3	7	0,4	8	0,5	9	0,8	28	0,5
USA	193	12,6	165	10,2	163	10,9	222	19,1	743	12,8
Uruguay	3	0,2	23	1,4	6	0,4	1	0,1	33	0,6
Venezuela	7	0,5	20	1,2	9	0,6	5	0,4	41	0,7
Egyéb kapcsolatok	14	0,9	18	1,1	5	0,3	24	2,1	61	1,1
„Kapitalista” összesen	1531	83,2	1624	84,9	1489	85,4	1164	82,8	5808	84,2
Albánia	1	0,3	1	0,3	–	–	–	–	2	0,2
Bulgária	1	0,3	–	–	2	0,8	4	1,7	7	0,6
Csehszlovákia	119	38,4	153	53,1	150	59,1	122	50,6	544	49,8
Jugoszlávia ^a	36	11,6	20	6,9	19	7,5	8	3,3	83	7,6
Lengyelország	2	0,6	2	0,7	2	0,8	4	1,7	10	0,9
NDK	16	5,2	19	6,6	17	6,7	27	11,2	79	7,2
Románia	96	31,0	76	26,4	44	17,3	50	20,7	266	24,3
Szovjetunió	39	12,6	17	5,9	20	7,9	26	10,8	102	9,3
„Baráti” összesen	310	16,8	288	15,1	254	14,6	241	17,2	1093	15,8
Mindösszesen	1841	100,0	1912	100,0	1743	100,0	1405	100,0	6901	100,0

^a Jugoszlávia a „Kapitalista” országok között szerepel az 1959., 1960. és 1961. évi forrásokban.

A korábban kiemelt, a magyar kivándorlókat befogadó országok az 1961-ig folytatódó kimutatásban is jelentős befogadási hányaddal szerepelnek. A nyugati országokba hazánkból kivándorlók befogadásában azonban Kanada került az első helyre. A másik ország, ahol a kivándorló útlevelel rendelkezők növekvő számban és arányban letelepedtek, az USA volt, de továbbra is jelentős hányaddal szerepelt az NSZK és Ausztrália.

Az *Útlevelé Osztály* statisztikán kívüli jelentései is alátámasztják a fenti megállapításokat. Az 1959. évi útleveľforgalomról szóló jelentésben a kivándorlók útirányáról ez olvasható: „A kivándorlás fő iránya az elmúlt években is három tengerentúli ország, Ausztrália, Kanada és az USA volt. Az európai országok közül legtöbbször Nyugat-Németországba kértek kivándorló útlevelet hozzátartozóikhoz.” Az 1960. évről szóló jelentésben pedig az áll, hogy „az izraeli kivándorlást ismét engedélyezik”, így 1960-ban már Izraelbe mentek a legtöbbször (26,8%). A kivándorlásról szóló jelentés pedig azt emeli ki, hogy „a kivándorlás zöme a tengerentúlra, USA, Kanada és Izrael felé irányul”.

1962-től 1973-ig csak elszórt adatok vannak az *Útlevelé Osztályon* arról, hogy a kivándorlók hol telepedtek le. De 1973-tól 1987-ig újra készítették az *Útlevelé Osztályon* olyan statisztikát, amelyből az engedéllyel kivándorlók országonkénti letelepedéséről összesítő kimutatást állítottunk össze (4. táblázat).

4. táblázat

Legális kivándorlás országonként, 1973–1987

Országok	1973–87 összesen	
	szám	%
Ausztria	1 544	11,5
NSZK	3 070	22,9
Olaszország	912	6,8
Franciaország	403	3,2
Egyéb Európa	3 093	23,1
Ázsia	309	2,3
Afrika	646	4,8
USA	1 521	11,4
Kanada	1 217	9,1
Dél–Amerika	183	1,4
Ausztrália	465	3,5
Nem szocialista az összesből	13 383	61,3
5 európai szocialista ország ^a	7 272	86,2
Szovjetunió	175	2,1
Jugoszlávia	873	10,4
Egyéb szocialista ország	113	1,3
Szocialista összesen	8 433	38,7
Mindösszesen	21 816	100,0

^a Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, NDK és Románia

Ebből az összesítésből azt emeljük ki, hogy a tengerentúli országok magyarországi kivándorlókat befogadó szerepe csökkent, ugyanakkor az európai kapitalista országok növekvő

arányban fogadták be honfitársainkat. Míg 1955–57 között 37,6, 1958–61 között 32,2 %-át fogadták be a magyar állampolgároknak, addíg 1973–87 között 67,3 %-ra nőtt az európai országok befogadó szerepe.

Az európai országokba irányuló legális kivándorlás aránynövekedése több összetevőn alapul. A *KSH* és az *Európai Kivándorló Kormányközi Bizottság* jelentése szerint 1956–1957-ben a kivándorlók, elvándorlók nagy hányada az USA-ban, Kanadában és Ausztráliában telepedett le.¹³ Így a zömmel családgyejesítés címén legális kivándorlásra lehetőséget nyertek nagy hányada szintén ezekben az országokban telepedett le az 1970-es évek elejéig. Az 1973-ban bekövetkező gazdasági válság után azonban a növekvő munkanélküliség érvével az egyes országok a bevándorlás ellen különböző időben, más-más hatásfokú eszközökkel léphettek, léptek fel.

Az Egyesült Államokból 1980-ban a magyar konzul a belügyminisztériumnak azt jelenti, hogy a látogató útlevéllel kiutazók közül sokan tartózkodási engedélytük meghosszabbítását kérik, de ezeket a kérelmeket, melyeknek végső eredménye általában a végleges kintmaradás lesz, az amerikai hatóságok „indoklás nélkül” elutasítják. A következő évben pedig „az amerikai bevándorlási politika változásairól” ad tájékoztatást a konzuli jelentés. Többek között közli, hogy a legálisan kint tartózkodók „10 év múlva folyamodhatnak állandó letelepedési engedélyért és további 5 év után kérhetik az USA állampolgárság elnyerését”. A célja e rendelkezésnek „a jövőbeni bevándorlás szigorítása”. Tiltja a javaslat az illegális bevándorló munkavállalását és „szigorú pénzbüntetést helyez kilátásba a munkaadókkal szemben”. Mindez azt mutatja, hogy az amúgy is meglévő kvóta-kereteken kívül, az Egyesült Államok kormánya a gazdasági válság hatására tovább szigorította a bevándorlás lehetőségét.¹⁴

Kanadában 1978. április 10-én új bevándorlási törvényt léptettek érvénybe. A törvény végrehajtási utasítása jelzi azokat a változásokat, amelyek a bevándorlás megtiltásával, a bevándorlási kérelmek elbírálásával függtek össze. A „hangsúlyt az iskolai végzettségről áthelyezték a szakmai képzettségre és a szakmai gyakorlatra, tapasztalatra” — olvashatjuk a konzuli jelentésben. Rokonok kérelmeinek elbírálási alapja „az egészségi állapot és a befogadó 10 évre szóló nyilatkozata”. A politikai menekülteknél azt veszik figyelembe, hogy „meg van-e annak a lehetősége, hogy sikerül beilleszkedni a kanadai életformába, hogy sikereket tud-e elérni”? A jelentés megfogalmazója szerint az új rendelkezés a magyarok közül azokat fogja érinteni „akik látogatóba jönnek Kanadába és ideiglenesen dolgozni szeretnének”. A törvény értelmében a Kanadába beutazóknak a beutazás előtt a vízummal együtt be kell szerezni a tanulási vagy munkavállalási engedélyüket is. „A Kanadában tartózkodó látogatóktól letelepedésre kérelmet nem fogadnak el, azokat a kanadai külképviseletekhez kell benyújtani”. Az ottawai nagykövetség 1979. évi jelentése pedig azt emeli ki, hogy „Kanada lakossága már ellenzi a befogadást, helyette a belső gondok megoldását kívánja”. A felsorolást még hosszan lehetne folytatni, míg végül az 1989-ről szóló jelentésben ez olvasható: a „Magyarországról érkezőket Kanadában nem hajlandók menekültként kezelni”.¹⁵

Ausztráliában az 1978. évről szóló főkonzuli jelentés szerint „az ausztrál hatóságok hiteles garancialevelet igényelnek” azoktól a helybeliektől, akik Magyarországról beutazókat fogadnak. Az 1982. évi konzuli jelentés szerint pedig azok a fiatalok foglalkoznak a hazatérés gondolatával, akik 1973–1980-ban maradtak külföldön. Azzal érvelnek, hogy „nem találják helyüket, nem kapnak munkát”.¹⁶

A gazdasági válság az európai tőkés országokat még jobban sújtotta, mint az említett három tengerentúli országot, mégis nőtt ezekben a legálisan kivándorló magyarság befogadásának hányada. A befogadás okait minden egyes befogadó országnál külön-külön lehetne — és

13 OL JGy XIX-J-1-j 78/E/57.

14 Konzuli jelentések az Egyesült Államokból. Útlevelel Osztály: 0050-11/1980.; 005929/1981.

15 Konzuli jelentések Kanadából. Útlevelel Osztály: 002957/1978.; 00220/1980.; 00883/1990.

16 Konzuli jelentések Ausztráliából. Útlevelel Osztály: 003975/1979.; 28-21/28/1983.; 75-25/16/1983.

kellene — vizsgálni. Az azonban általában is elmondható, hogy az európai terület közelsége, a gazdasági, kulturális, turisztikai kapcsolatok kisebb kockázattal biztosítottak lehetőséget a munkavállalásra, a házasság révén történő kivándorlásra, mint a tengerentúli területek befogadó országai.

Feltevéseinket igazolja a kimutatásunkban jelzett négy európai ország példája. A vizsgált időszakban abszolút számokban és arányaiban is a legtöbb magyar kivándorlót az NSZK fogadta be. Ebben jelentős tényezőnek lehet venni a II. világháború után nyugaton maradt menekültek és a kitelepített német nemzetiségűek nagy vonzerejét. Az 1956-osok nagy számáról már szóltunk, akik a „gazdasági csoda” idején bőséges munkaalkalmat találtak, nagy részük megkapta a német állampolgárságot, de hazai kapcsolataik nem szakadtak meg. Nem lehet tehát véletlen a kölni külképviselet 1972-ben küldött jelentése, mely szerint „a kivándorlási célzattal érkezők túlnyomó többsége nő, aki nyugat-német állampolgárral kötött házasságot. Ezek legtöbbször véglegesen az NSZK-ban marad.” Egy másik, a nyolcvanas évek közepén írt konzuli jelentésben is az olvasható, hogy „ugrásszerűen nőtt a kiadott házassági tanúsítványok száma”. Az 1980. évi konzuli jelentés pedig — a gazdasági válsággal összefüggésben — arról tudósít, hogy egyre nehezebb a politikai menedékjog elnyerése az NSZK-ban, ugyanakkor megnőtt az útlevel meghosszabbításáért folyamodók száma. Az összefüggést a külképviselet így magyarázza: „útlevel meghosszabbítást szándékosan kérik, mert annak elutasítása esetén idegen útlevele könnyebb letelepedési engedélyt kapni, mint politikai menedékjogot”. Vagyis az NSZK-ban az illegális és legális kivándorlás kapcsolatából adódóan volt mód arra, hogy „fiatal orvosok és mérnökök — akiknek diplomáján még meg sem száradt a tinta — már hazát cseréljenek”.¹⁷

Az Ausztriai Magyarok Egyesülete (Magyar Klub) menekültügyi tájékoztatójában az Ausztriába történő letelepülés változásáról írnak a szerzők: „Amíg 56-ban mindenki versenyzett a menekültek segítségében, addig most részben az Ausztriára is áttérjedő gazdasági problémák, másrészt a lengyel menekültek nagy száma miatt az újonnan érkező magyarokkal szemben bizonyos elzárkózás érezhető.” A tájékoztató szerint a vállalatok elsősorban osztrák munkaerőt keresnek, munkát vállalni csak munkavállalási engedéllyel lehet. Azok számára viszont „lényegesen kedvezőbb a helyzet, akik németül beszélnek vagy családjukban osztrák ősokeket tudnak kimutatni; az utóbbiak számára visszahonosítást lehet kérelmezni”.

A visszahonosításon kívül is többféle lehetőség nyílt az Ausztriába történő kivándorlásra. Az 1974. évi konzuli beszámoló szerint a magyar vállalatok kiküldetésében „több száz magyar munkavállaló dolgozik Ausztriában. Több száz fiatal, jól képzett munkás, technikus, mérnök van távol a hazától, nem törődik velük senki.” Ezek egy része jogellenesen vagy előbb-utóbb törvényesen, egyedül vagy házasságkötés révén maradt Ausztriában. A jelentés szerint növekszik azoknak „a fiataloknak a száma is, akik házasságkötés után konzuli útlevelel jönnek ki”. Csupán 1976-ban 190 fővel nőtt a konzuli útlevelek¹⁸ száma, „akik feleltlenül kötött házasságok útján rövid időn belül osztrák állampolgárságot kaptak”.

Az 1979. január 1-én hatályba lépett magyar-osztrák egyezmény, a vízumkényszer megszűnése tovább növelte a kivándorlók számát azáltal, hogy sokan lemondtak konzuli útlevelelűkről, s kérték a magyar állampolgárság kötelékéből való elbocsátásukat. Az osztrák állam-

17 Külképviseleti és konzuli jelentések az NSZK-ból. Útlevel Osztály: 75-12-7/1973.; 75-7/646; 75-25/58/1981; 75/37/83.

18 A kivándorló és a konzuli útlevel más-más útiokmány, de egyaránt állandó külföldi letelepedést szolgált. Ld.: A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 4/1970. (III. 3.) sz. rendelete az útlevelekről. Magyar Közlöny 13. 1970. márc. 3. Konzuli útlevelet kérhettek azok is, akik korábban illegálisan vándoroltak ki, és meg akarták tartani magyar állampolgárságukat. Ez az okmány azonban nem kivándorló útlevel: „Konzuli útlevel az állandóan külföldön tartózkodó magyar állampolgárok részére kiadott magyar személyi, ill. útiokmány.” A belügyminiszter 1/1961. (III. 31.) sz. decretének 8. paragrafusa, Magyar Közlöny 22. 1961. nov. 31. 175.; „Az állandóan külföldön élő magyar állampolgár konzuli útlevelel látható el.” Ld. 4/1970. (III. 3.) kormányrendelet 13. paragrafusa, Magyar Közlöny 13. 1970. márc. 3. 94.

polgárság megszerzésével ugyanis a magyar állampolgárság nem szűnt meg automatikusan, így a Magyarországra utazókat mint magyar állampolgárokat kezelték, és ki voltak téve „a magyar jogi formaságoknak, hátrányosabb helyzetben voltak az osztrák útlevéllel utazónál”. Vagyis a vízumkényszer megszűnése után, a magyar állampolgárságból történő elbocsátás következtében mint osztrák állampolgárok, bármikor szabadon látogathattak haza.¹⁹

A két világháború közötti időben Európában a magyarok számára legfontosabb befogadó ország Franciaország volt.²⁰ Az 1956. évi kivándorlók közül kb. 10 000-en Franciaországban telepedtek le. Az 1973–1987 közötti években azonban csupán 403 fő, a legális kivándorlók 3%-a vándorolt ki Franciaországba. A konzuli jelentések arra utalnak, hogy ennek a létszámnak kis hányadát alkották a családgyesítésből adódó kivándorlók, meghatározó hányada a házasságkötésekből tevődött össze. Az 1975. évi összefoglaló jelentés szerint a „konzuli útlevelesek száma emelkedett. Túlnyomó többség feleség, többen csak azért kötnek házasságot, hogy ide kerüljenek.” 1975-ben pedig azt jelenti a párizsi nagykövetségről, hogy „65 személyt vettünk konzuli útveles nyilvántartásba. Ezek nagy része legálisan ide férjhez jött személy, valószínű a jövőben is a szaporulat ebből a kategóriából kerül ki.”²¹

A magyar kivándorlás korábbi korszakaiban Olaszország nem tartozott a jelentősebb befogadó országok körébe. Az 1956. évi nagy kivándorlási hullámból is csupán kb. 1700 fő olaszországi letelepedéséről ad jelentést az *Európai Kivándorlási Kormányközi Bizottság*.²² Az 1950-es évek legális kivándorlói közül is csupán 88-an kerestek hazát Olaszországban. Az 1973–1987 közötti időben a legális kivándorlók száma viszont megközelítette az 1000 főt, tehát az összes legális kivándorló 6,8%-át fogadták be Olaszországban.

Az Olaszországba történő bevándorlás megnövekedését is a házasságkötések adták. 1973. április 30-án 430, konzuli útlevéllel állandóan külföldön tartózkodó magyar állampolgárt tartottak nyilván, közülük 414 nő volt. „A nők között 30 éven aluliak vannak döntő többségben, számuk ugrásszerűen emelkedik” — olvasható egy jelentésben. Az év végére pedig „a nyilvántartásban már 564 konzuli útlevéllel rendelkező szerepelt”. Számuk 1988-ra 2074-re emelkedett, döntően az Olaszországba férjhez ment nők kivándorlása kapcsán. „A konzuli útleveleseknek majdnem 100%-a feleség” — írják több konzuli jelentésben. A kétezeren felüli szám azért is jelentős, mert az „olasz férj fél, hogy a született gyermektől megfosztják, ezért igényszik rábeszélési feleségét, hogy mondjon le magyar állampolgárságáról”. „Valósággal divatossá vált olasz férfihez feleségül menni, a cél: kijutni Olaszországba. A házasság vagy sikerül, vagy nem, ha nem, majd elválnak és férjhez mennek újra az igazi olaszhoz” — olvashatjuk az elszomorító sorokat. A veszteséget növelte, hogy a turistaforgalom kiszélesedésével „az olasz hatóságok menedékjogot adtak azoknak, akik képzettségüknél fogva jól használhatóak (mérnökök, orvosok)”.²³

Magyarországról a többi nyugat-európai országba 3093 fő, a nyugatra irányuló legális kivándorló 23,1%-a érkezett. Így az összes magyarországi kivándorlónak 67,3%-a az európai országokban talált új hazát. Ez a magyarországi kivándorlási mozgalomban teljesen új jelenség. A két világháború közötti időben Belgiumnak, Bulgáriának, Hollandiának és Svájcnak volt említendő szerepe a kivándorlók befogadásában. Az 1970-es és 1980-as években azonban Angliában 1634, Belgiumban 675, Dániában 259, Finnországban 215, Görögországban 259, Hollandiában 1335, Svájcban 1095, Svédországban 847 konzuli útlevéllel állandóan, legálisan kint tartózkodó, nyilvántartásba vett magyar állampolgár élt. Ők azonban nem mind

19 Konzuli jelentések Ausztriából. Útlevél Osztály: 75-25/34/1982; 75-12/12/75; 75-12/36/1977; 75-12/30/1976; 75-26/27/79; 234/1046/80; 75-A-127/82; K7/79/81.

20 *Szászi F.*: i. m. 16.

21 Konzuli jelentések Franciaországból. Útlevél Osztály: 75-12/48/75; 75-12/9/1796; 00677/1978; 2821/40/1983.; OL JGy XIX-J-1-j 78/E/57.

22 I. h.

23 Konzuli jelentések Olaszországból. Útlevél Osztály: K/374/53; 19-1/1973; 75-12-18/74 75-71/7/1987; 75-71/7/1978; 75-12/20/1976; 001235/1981.

a jelzett időszakban vándoroltak ki. Ezért mutatkozik eltérés az összeállított statisztikáktól. Ugyanakkor a felsorolt országokban jelzett konzuli útlevelesek száma bizonyítja, hogy az európai országok csaknem mindegyike befogadó ország volt az említett időszakban, így Európa befogadó szerepének növekedése ezzel is összefüggésbe hozható.

Az általunk vizsgált időszakban a legálisan kivándorlók — az arányok módosulásával — főként azokban az országokban találtak új hazát, mint az 1956–57-ben elvándoroltak. Ez a láncszerűség, hogy ti. a kivándorlók oda igyekeztek, ahol rokoni, baráti vagy egyéb kapcsolataik voltak, természetesen következett abból, hogy az engedéllyel távozó a korábbi korszakokban és az 1956–57-ben kivándorlókhoz kaptak letelepedésre és kiutazásra engedélyt.

Az 1956-ban és 1957-ben kivándorlók és az általunk számba vett, engedéllyel különböző országokban letelepedők egy részének is volt tehát kapcsolata a korábbi korszakokban kivándorlókkal. Ez a korszak azonban lényeges eltéréseket is mutat a korábbi migrációs mozgalmak útirányaitól. Az első világháború előtt, az 1899–1913 közötti időszakban az összes magyarországi kivándorló 86%-át az Egyesült Államok fogadta be, „Németországnak csak 3,0% jutott”.²⁴ 1928–1930 között az USA kivándorlóinak befogadó szerepe — a bevándorlási törvény által megszabott szűk kvótakeretek miatt — 8,5%-ra csökkent. Kanada viszont csak 1929-ben korlátozta a bevándorlást, így ekkor az összes magyarországi kivándorlók 55,0%-át fogadta be. Dél-Amerikában a kivándorlók 10,3%-a talált munkát. Európa különböző államaiban talált új hazát a trianoni Magyarországról kivándorlók 21%-a. A legfontosabb európai bevándorlási országgá Franciaország vált. Németország szerepe még az első világháború előtti helyzethez viszonyítva is jelentősen visszaesett, kisebb létszámú kivándorlót fogadott Belgium, Svájc és Hollandia, Törökország és Bulgária. 1930–1938 között a hivatalos statisztika már jelzi a zsidó lakosság meneküléséből adódó „kényszerkivándorlás” felerősödését. Az Egyesült Államok szerepe újra megnövekedett, az USA az 1930-as évek közepén 40, végén már 60%-nál is nagyobb hányadát fogadta be a Magyarországról menekülőknél, ugyanakkor Kanadában a „kényszerkivándorlók” egyre csökkenő hányadának adtak menedéket (29%-ról az 1930-as évek végére 14%-re csökken a befogadási arány), de megnőtt Dél-Amerika (kb. 17,3%) és az egyéb földrészek (Ausztrália, Afrika, ill. Palesztina) szerepe, míg 1938–1941 között csupán 4,6%-os volt az európai országokba vándorlók aránya.

Ezek az arányok elsősorban a befogadó országok bevándorlási politikájával és a magyar zsidótörvényekkel függtek össze. Az Egyesült Államok az 1930-as évek végén viszonylag nagy számú zsidó menekült befogadásával a legnagyobb segítséget nyújtotta az üldözött zsidóságnak. Ezzel szemben a kanadai kormány ha nyíltan nem is, de a gyakorlatban elzárkózott a földönfutóvá váltak befogadásától. A magyar kormány „zsidókérdés” megoldását célzó kivándorlási politikájának fő iránya Dél-Amerika volt. Az európai országok kisebb befogadó szerepe egyrészt a háborúval, másrészt a fasiszmus térhódításával függött össze.²⁵

Az általunk vizsgált korszak és a korábbi időszakok kivándorlási mozgalmainak útirányában bekövetkező fő különbség egyrészt abban összegezhető, hogy a magyar kivándorlók korszakunkban már azokra a földrészekre és országokra is letelepedési céllal mentek, ahol korábban csak menekült jelleggel tartózkodtak, másrészt az 1970-es évektől jelentősen megnőtt az európai országok magyarországi kivándorlókat befogadó szerepe.²⁶

Korszakunk sajátos jellemzője az is, hogy a Magyarországon kivándorlásra engedélyt kaptak és valószínűleg ki is vándoroltak közül 18 920 fő, a kivándorlók 26,7%-a az akkori szocialista országokba ment. 1955-től 1957-ig jelentősebb számban Csehszlovákiába és Romániába kaptak kivándorlásra engedélyt magyar állampolgárok. 1958–1961 közt az említett

24 Magyar Statisztikai Közlemények (MSK) 67 1918. 16.; *Rácz István: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon, 1849-1914.* Bp. é. n. 127.; *Puskás J.: Kivándorló magyarok* i. m. 65.; *Gellén József: Migrációs modellek.* In: *Egyetemes Történelmi tanulmányok XII.* Debrecen, 1978. 171-175.

25 Magyar Statisztikai Évkönyvek 1930-tól 1941-ig. Bp. Minden évben a 21-40.; *Szászi F.:* i. m. 6-33., 48-72.

26 Vö. *Puskás J.: Kivándorló magyarok* i. m. 171-173.; *Uő.: Elvándorlások Magyarországról* i. m. 256.

két ország mellett a Szovjetunióban és az NDK-ban telepedtek le jelentősebb számban magyarországi lakosok. 1973-ig nem készült országokéinti statisztika, majd 1973-tól 1987-ig az öt európai szocialista országba (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, NDK, Románia) kivándorlók számát együttesen mutatták ki. Így az ezekbe kivándorló magyarok számát csupán a magyar külképviseletek konzuli jelentései alapján tudjuk megbecsülni.

A konzuli jelentések alapján az állapítható meg, hogy Magyarország és az NDK kormánya között az „1967-ben létrejött és 1973-ban 1980-ig meghosszabbított munkaerő-kooperáció kapcsán”²⁷ az NDK-ban szerződéses alapon évről évre több mint tízezer ifjú szakmunkás dolgozott. Közülük évenként több száz fiatal házasságkötés révén növelte az NDK-ban állandó jelleggel letelepedők számát. Nagy vonzerőt jelentett a kedvező hitelfelvetelekkel rövid idő alatt lakáshoz jutás lehetősége. 1973-ban 2100 konzuli útlevelel állandóan az NDK-ban élő magyar állampolgárt tartottak nyilván, 1988-ra számuk már 9250-re emelkedett. (1980 után a statisztikai kimutatások és a konzuli jelentések egyaránt csökkenő tendenciát jeleznek).²⁸

Csehszlovákiában konzuli útlevelel 1972-ben 2261 magyar állampolgár élt állandó jelleggel, ebből kb. 1600–1700 szlovák területen. „Többségük házastársukkal való együttélés szándékával kérelmezte az áttelepülés engedélyezését. Nem elhanyagolható azonban az idős személyeknek az az aránya sem, akik áttelepített vagy állandóan ott élő hozzátartozókhoz vándoroltak ki. Az áttelepülők száma évente 50–70 fő” — olvashatjuk az *Útlevel Osztály* jelentésében. Ugyanakkor, mivel a szlovák többségű országrészben több irányú hátrányt jelentett a magyar állampolgárság megtartása, az áttelepülések ellenére az 1983. és 1984. évi konzuli jelentések szerint már csak kb. 1500–1600 magyar állampolgárt vehettek számba Csehszlovákiában.²⁹

Romániában 1971-ben 440-en tartózkodtak állandó jelleggel magyar konzuli útlevelel. A konzuli jelentés szerint azonban „a Romániában élő magyar állampolgárokat a magyar állampolgárságról lemondásra, a román állampolgárság felvételére kívánják rábírní... Ellenkező esetben elhelyezkedésük nehézségekbe ütközik, zaklatásuk rendszeres.” Így érthető, hogy az 1980-ban nyilvántartott 574 magyar állampolgár közül csak 67 rendelkezett érvényes magyar útlevelel.³⁰

Jugoszláviában jogellenesen tartózkodókról — az 1973. évi konzuli jelentés szerint — a magyar hatóságoknak nem volt tudomásuk. Ebben az országban 1972-ben 349 nyilvántartott magyar állampolgár élt. Az áttelepülők „többsége nő, akik jugoszláv állampolgárral kötött házasság után kérnek kivándorló ill. konzuli útlevelet”. 1982-ben 647 konzuli útleveles szerepelt a belgrádi konzulátus nyilvántartásában.

Bulgáriában 1980-ban 162 magyar állampolgárságú, konzuli útlevelel rendelkező személyt tartottak nyilván, s a jelentés még hozzáfűzte, hogy „megbecsült munkaerőnek számítanak”.³²

A Szovjetunióban 1972-ben 113 magyar állampolgár élt állandó jelleggel. 1988-ban 147 volt azoknak a magyar nőknek a száma, akik szovjet tiszték feleségeiként konzuli útlevelel hagyták el Magyarországot. Ezek a számok azonban nem tükrözhetik a valós helyzetet, egyrészt azért, mert a feltüntetett időhatárok között 323 főnek engedélyezték a kivándorlást a Szovjetunióba, másrészt a végleges hazatérőkről készített statisztikai kimutatás szerint a hazatérők száma ezen felül volt.³³

27 *Útlevel Osztály*: 1978: 75-32.

28 *Útlevel Osztály*: 1972: 75-7/643; 1988: 75-12-33

29 *Útlevel Osztály*: 002116/1984.

30 *Útlevel Osztály*: 002243/1/1971.; 00240/10/1981.

31 *Útlevel Osztály*: 75-A/66./1973; 75-12-30/1974; 75-20/4/1983.

32 *Útlevel Osztály*: 001470/1981.

33 *Útlevel Osztály*: 1972: 12/X/4/1974; 00375/1989.

Az európai szocialista országokban tehát az 1980-as évek közepén kb. 13 000 magyar, állampolgárságát megtartó, de állandóan külföldön tartózkodó személy élt. Ez a szám ugyan csaknem 6000-rel elmarad a kimutatásukban szereplő kb. 19 000 főtől, de konzuli adataink nem ölelik fel a statisztikában jelzett egész időszakot, és nem találtunk adatokat Lengyelországról. Csehszlovákiában, Romániában és a Szovjetunióban pedig sokan kényszerültek lemondani magyar állampolgárságukról, illetve magyar konzuli útleveleükről. Az NDK-ban élők között szintén voltak, akik önként vagy közvetett kényszer alkalmazása miatt az NDK állampolgárai lettek, vagy kettős állampolgárságot szereztek. Így talán nem tévedünk túl nagyot, ha azt mondjuk, hogy a volt szocialista országokba legális úton kivándorlásra engedélyt kaptak elsősorban a kényszerű „együvé tartozás” több összetevőjéből adódóan hagyták el hazánk területét.

Arról, hogy Európa, Dél-Amerika, Ázsia és Afrika felsorolt vagy fel nem sorolt országai közül melyeknek milyen szerepe volt a magyar kivándorlók letelepítésében, a befogadó országok egyenkénti vizsgálata alapján lehetne teljesebb képet adni.

Életkor és foglalkozás

A legálisan és illegálisan kivándorlók kor szerinti megoszlásáról 1973-tól 1979-ig terjedő időszakra tudunk összesítő statisztikai kimutatást készíteni (5. táblázat).

5. táblázat

A legálisan és illegálisan kivándoroltak megoszlása életkorcsoportok szerint, 1973–1979

Korcsoport	Legális		Illegális		Együtt	
	szám	%	szám	%	szám	%
0–10	1 516	9,8	1 310	11,0	2 826	10,3
11–20	1 661	10,8	1 263	10,6	2 924	10,7
21–30	8 827	57,3	5 355	44,8	14 182	51,9
31–40	1 667	10,8	2 809	23,5	4 476	16,4
41–50	557	3,6	859	7,2	1 416	5,2
51–	1 141	7,4	344	2,9	1 485	5,4
Összesen	15 402	100,0	11 946	100,0	27 348	100,0

Az életkori viszonyokat tükröző összesítő adatok azt mutatják, hogy a 21–50 éves korcsoportba tartozott a hazánkból végleges szándékkal eltávozó 73,5%-a. Ezen belül különösen nagyarányú (51,9%) volt a 21–30 éves korcsoportba tartozók kivándorlása. A legálisan kivándorlóknál az 51 éven felülieknél kimutatott 7,4%-os arány — amely 4,5%-kal magasabb az illegális kivándorlók azonos korcsoportjánál — jelzi, hogy 55 éven felüli korhatárhoz kötötték a kivándorlás engedélyezését. A 20 éven aluliak 21% körüli aránya azt mutatja, hogy a legmunkabíróbb korosztályon kívül a jövőt képviselő generációt is érzékenyen érintette a kivándorlás.

A feltüntetett arányok nem esnek egybe az „1956-os disszidensek”-ként emlegetettek kor szerinti megoszlásával. A statisztikában számba vett 56-osoknál a 20–50 éves korcsoportba tartozók csupán a kivándorlók 61%-át adták. A 20–30 évesek korcsoportjának akkori aránya (35,1%) szintén jelentősen elmarad a későbbi csaknem 52%-os hányadtól. Ugyanakkor a 20

éven aluli korcsoport az 56-osoknál másfélszerese (33,7%) a későbbinek, és igen alacsony, 3,5% volt az 56-os kivándorlók között az 50 éven felüliek aránya.³⁴

A 19. század végétől a különböző kivándorlási időszakokban legjellemzőbb korcsoportmegoszlás közös jellemzője minden korszakban a 20 éven aluliak 20% körüli aránya. Különösen súlyos veszteségnek tekinthető az 56-osok körében a 30% fölé növekvő hányad, melynek csaknem fele 15 éven aluli gyermek volt. Minden időszakban a munkaképes korúak adták a kivándorlók nagy hányadát, míg az 50 éven felüliek alacsony, de növekvő aránya mögött a kivándorlási korszakok jellemzőit is keresni lehet. A kormegoszlás 1956–1957-ben és az 1930-as évek végén mutat az általános jellemzőktől eltérő sajátosságokat. Az 56-osoknál a fiatalok aránya magas, míg az 1930-as évek kormegoszlásában éppen fordítva, a 20 éven aluliaknak az átlagtól alacsonyabb, az idősebb korosztály magasabb hányada utal a kivándorlás korszak-specifikumára, a zsidó lakosság családostól történő menekülésére. Az 1970-es években az összesítő átlagkorcsoport-arányok beillenek az általános jellemzőkbe, de a 31–40 éves és az 51 éven felüliek csoportjában érdemes a különbségekre is figyelni. Az említett sajátos vonások mellett is a kivándorlókat minden korszakban a legproduktívabb korosztály és a fiatalok magas aránya jellemezte.³⁵

Áttérve a kivándorlók foglalkozás szerinti megoszlására, az első világháború előtt a kivándorlók döntő többsége, „legalább 75–80%-a a paraszti társadalomból, a parasztfalvakból vált ki”.³⁶ Az 1920-as évek végén az önálló őstermelők és mezőgazdasági cselédek, napszámosok együttes részvételi aránya a kivándorlásban jelentősen csökkent, 1928-ban 76,5%, 1929-ben 55,7% és 1930-ban 44,9% volt. Az önálló iparosok részvételi aránya a megfelelő években így alakult: 2,7%, 2,9%, és 3,1%. Az önálló kereskedőknél is növekvő volt az arány: 0,5%, 0,7% és 1,2%. Az értelmiségi foglalkozásúak aránya egyelőre nem nagy, de a növekedést a következő számok jelzik: 1,5%, 2,3% és 3,3%. Az egyéb (nyugdíjasok, magánzók, tőkepénzesek) és ismeretlen foglalkozásúak kivándorlási aránya jóval nagyobb, mint a népességben elfoglalt helyük, és szembeötölő növekedést mutatnak a fenti évekhez kapcsolódó arányszámok: 8,9%, 11,2% és 14,3%.

A kivándorlás jellegében az 1930-as években következett be jelentős változás. Az őstermelők, a mezőgazdasági cseléd és napszámos kategóriához tartozó parasztság aránya igen jelentősen visszaesett. Ugyanakkor nemcsak a kivándorlók körében, de az ország népességén belüli arányukhoz viszonyítva is különösen megnőtt az egyéb (tőkepénzesek, magánzók, nyugdíjasok), az értelmiségi, az önálló iparos, önálló kereskedő és az ipari-kereskedelmi, közlekedési segédmunkás és napszámos kategóriába sorolt foglalkozásúak aránya.³⁷

Az 1956-ban illegálisan külföldre távozottak közül 63,5%-a fizikai dolgozó volt, ebből 34,6% az ipari szakmunkások aránya. A szellemi dolgozók aránya több mint 25%-ot tett ki, míg a mezőgazdasági dolgozók 7,1%-át adták a kereső korú kivándorlóknak.³⁸ Különösen szembetűnő a mezőgazdasági dolgozók számarányának nagymértékű visszaesése, az ipari és szellemi dolgozókénak pedig igen jelentős megnövekedése.

Az 1973–1979 közötti időszakról rendelkezésünkre álló adatok alapján a legális és illegális kivándorlók kor és foglalkozás szerinti megoszlásáról készítettünk statisztikai kimutatást (6. táblázat).

34 Regio 1991. 4. 186.

35 Vö.: Puskás J.: Elvándorlások Magyarországról i. m. 249.

36 Rácz I.: i. m. 77.

37 Szász F.: i. m. 42-47.

38 Regio 1991. 4. 194.

6. táblázat

**A legálisan és illegálisan kivándoroltak életkorcsoportjainak kor
és foglalkozás szerinti megoszlása, 1973–1979**

Kor	Foglalkozás	Legális		Illegális		Összesen	
		szám	%	szám	%	szám	%
0–10	Iskolai korhatár alatt	1 217	80,3	–	–	1 217	43,1
	Általános iskolás	299	19,7	1 310	100,0	1 609	56,9
	Összesen	1 516	100,0	1 310	100,0	2 826	100,0
11–20	Általános iskolás	246	14,8	336	26,6	582	19,9
	Középfiskolás	102	6,1	281	22,2	383	13,1
	Egyetemi hallgató	14	0,8	24	1,9	38	1,3
	Segéd munkás	202	12,2	130	10,3	332	11,4
	Szakt munkás, technikus	247	14,9	235	18,6	482	16,5
	Alkalmazott	282	17,0	207	16,4	489	16,7
	Kisiparos	–	–	3	0,2	3	0,1
	Háztartásbeli	558	33,6	21	1,7	579	19,8
	Egyéb	10	0,6	26	2,1	36	1,2
	Összesen	1 661	100,0	1 263	100,0	2 924	100,0
21–30	Középfiskolás	4	–	25	0,5	29	0,2
	Egyetemi hallgató	92	1,0	176	3,3	268	1,9
	Segéd munkás	1 090	12,3	484	9,0	1 574	11,1
	Szakt munkás, technikus	3 975	45,0	1 833	34,2	5 808	41,0
	Alkalmazott	1 642	18,6	1 679	31,4	3 321	23,4
	Felsőfokú végzettségű	670	7,6	622	11,6	1 292	9,1
	Földműves, tsz-tag	4	–	6	0,1	10	0,1
	Kisiparos	6	0,1	83	1,5	89	0,6
	Háztartásbeli	1 339	15,2	86	1,6	1 425	10,0
	Nyugdíjas	4	–	3	0,1	7	0,0
	Egyéb	1	–	358	6,7	359	2,5
Összesen	8 827	100,0	5 355	100,0	14 182	100,0	
31–40	Segéd munkás	180	10,8	156	5,6	336	7,5
	Szakt munkás, technikus	410	24,6	861	30,7	1 271	28,4
	Alkalmazott	523	31,4	841	29,9	1 364	30,5
	Felsőfokú végzettségű	295	17,7	620	22,1	915	20,4
	Földműves, tsz-tag	2	0,1	1	–	3	0,1
	Kisiparos	6	0,4	79	2,8	85	1,9
	Háztartásbeli	248	14,9	100	3,6	348	7,8
	Nyugdíjas	2	0,1	8	0,3	10	0,2
	Egyéb	1	0,1	143	5,1	144	3,2
	Összesen	1 667	100,0	2 809	100,0	4 476	100,0

Folytatás a következő oldalon.

Kor	Foglalkozás	Legális		Illegális		Összesen	
		szám	%	szám	%	szám	%
41–50	Segédmunkás	72	12,9	49	5,7	121	8,5
	Szaktmunkás, technikus	86	15,4	209	24,3	295	20,8
	Alkalmazott	172	30,9	257	29,9	429	30,3
	Felsőfokú végzettségű	59	10,6	205	23,9	264	18,6
	Földműves, tsz-tag	7	1,3	1	0,1	8	0,6
	Kisiparos	4	0,7	32	3,7	36	2,5
	Háztartásbeli	136	24,4	54	6,3	190	13,4
	Nyugdíjas	21	3,8	19	2,2	40	2,8
	Egyéb	–	–	33	3,8	33	2,3
	Összesen	557	100,0	859	100,0	1 416	100,0
	51–	Segédmunkás	47	4,1	15	4,4	62
Szaktmunkás, technikus		28	2,5	45	13,1	73	4,9
Alkalmazott		50	4,4	65	18,9	115	7,7
Felsőfokú végzettségű		22	1,9	53	15,4	75	5,1
Földműves, tsz-tag		11	1,0	–	–	11	0,7
Kisiparos		13	1,1	11	3,2	24	1,6
Háztartásbeli		171	15,0	38	11,0	209	14,1
Nyugdíjas		797	69,9	99	28,8	896	60,3
Egyéb		2	0,2	18	5,2	20	1,3
Összesen		1 141	100,0	344	100,0	1 485	100,0
Mindösszesen		15 506		11 946		27 452	

A legális és illegális kivándorlók együttes összesítéséből azt emelnénk ki, hogy a 21–50 évesek korcsoportjában magas a felsőfokú végzettségűek és egyetemi hallgatók aránya, de ennél is nagyobb a szakmunkások és a technikus foglalkozásúak hányada. Ugyanakkor a 21 év feletti korcsoportban a földművesek részvétele még az 1%-ot sem éri el. Ezekről az együttes adatoktól eltérnek az életkorral és foglalkozási korlátozásokkal is behatárolt legális kivándorlási arányok, és különösen súlyos veszteséget jelentettek az illegális kivándorlók körében a magasán kvalifikált foglalkozási kategóriákba tartozók nagyobb arányai. A jogellenesen kivándorlók 21–50 év közötti korcsoportjába tartozó több mint 9000 főből pl. 1600 személy (16,1%) felsőfokú végzettségű volt. Az illegálisan távozott 11 évesnél idősebbek 10 600-on felüli számából több mint 3000 volt a szakmunkás és technikus (30%). A középiskolásokkal együtt majdnem harmadát adták az illegális kivándorlóknak. Az alkalmazottak aránya a 11 évektől fölfelé az összes veszteség 28,6%-a.

A felsőfokú végzettségűek, szakmunkások, technikusok és alkalmazottak együtt a 11 éven felüli illegális kivándorlóknak 72,6%-át adták, míg a segédmunkások aránya csupán 7,8%-ot tett ki. Ez utóbbi, alacsony szaképzettségre utaló kategória 1956-ban és 1957-ben 17,7%-ot képviselt. Vagyis ez a foglalkozási bontás is azt mutatja, hogy az 1970-es években az útlevellel és útlevel nélkül kivándorlók, de különösen az utóbbiak, magasabb szakképzettségűek voltak, mint az 1956–1957. évi élvándorlók. Ez utóbbi megállapítást támasztja alá a szellemi foglalkozású kivándorlók kor és foglalkozás szerinti megoszlása is az 1973–79 közötti időszakban (7. táblázat).

7. táblázat

A szellemi foglalkozású kivándorlók kor és foglalkozás szerinti megoszlása, 1973–1979

Kor	Foglalkozás	Legális		Illegális		Együtt		1000 hasonló fogl. lakosra ^a
		szám	%	szám	%	szám	%	
0–10	Korcsoport összesen	1 516	100,0	1 310	100,0	2 826	100,0	1,8
11–20	Szellemi összesen	296	17,8	231	18,3	527	18,0	4,1
	Korcsoport összesen	1 661	100,0	1 263	100,0	2 924	100,0	1,9
21–30	Mérnökök	156	1,8	253	4,7	409	2,9	24,5
	Orvos	102	1,2	123	2,3	225	1,6	39,0
	Pedagógus	252	2,9	114	2,1	366	2,6	17,5
	Szellemi összesen	2 404	27,2	2 477	46,3	4 881	34,4	37,9
	Korcsoport összesen	8 827	100,0	5 355	100,0	14 182	100,0	9,1
31–40	Mérnökök	62	3,7	182	6,5	244	5,5	14,7
	Orvos	47	2,8	161	5,7	208	4,6	36,3
	Pedagógus	99	5,9	80	2,8	179	4,0	8,6
	Szellemi összesen	818	49,1	1 461	52,0	2 279	50,9	17,8
	Korcsoport összesen	1 667	100,0	2 809	100,0	4 476	100,0	2,9
41–50	Mérnökök	8	1,4	75	8,7	83	5,9	5,6
	Orvos	12	2,2	60	7,0	72	5,1	14,1
	Pedagógus	20	3,6	26	3,0	46	3,2	2,5
	Szellemi összesen	231	41,5	462	53,8	693	48,9	6,1
	Korcsoport összesen	557	100,0	859	100,0	1 416	100,0	1,0
51–	Mérnökök	2	0,2	21	6,3	23	1,6	0,7
	Orvos	2	0,2	15	4,5	17	1,2	1,4
	Pedagógus	11	1,0	10	3,0	21	1,4	4,8
	Szellemi összesen	72	6,3	118	35,3	190	12,9	0,7
	Korcsoport összesen	1 141	100,0	334	100,0	1 475	100,0	0,5
Együtt	Mérnökök	228	1,5	531	4,4	759	2,8	6,5
	Orvos	163	1,1	359	3,0	522	1,9	13,0
	Pedagógus	382	2,5	230	1,9	612	2,2	4,2
	Szellemi összesen	3 821	24,6	4 749	39,8	8 570	31,2	9,5
	Mindösszesen	15 506	100,0	11 946	100,0	27 452	100,0	2,6

^aBecslés az 1980. évi népszámlálás adatai alapján.

Míg a szellemi dolgozók aránya 1956-ban és 1957-ben az illegálisan kivándorló keresők-höz viszonyítva 25% volt, addig 1973–1979 között ezek nagyságát 31,2%-ra tehetjük az összes kivándorlók körében. Az illegálisan kivándorlók csoportjában pedig a szellemi dolgozók hányada megközelíti a 40%-ot. Ezen belül érzékeny veszteséget jelentett, hogy a mérnökök aránya 11,1%, az orvosoké 7,5%, a pedagógusoké pedig 4,8% volt. A kiemelt három foglal-

kozási ág az illegálisan kivándorló szellemi foglalkozásúaknak 23,5%-át adta. A szellemi foglalkozásúak körében³⁹ — az 1980. évi népszámlálás alapján — becslésünk szerint ezer hasonló foglalkozására csaknem tíz kivándorló jutott.

A kivándorlók nemek szerinti bontására nincs támpontunk. Közvetett adatnak lehet tekinteni viszont a háztartásban foglalkoztatottakat, hiszen ezek nők voltak. Különösen feltűnő, hogy a 11–20 éves korcsoportban a háztartásban foglalkoztatottak az összes kivándorló 19,8%-át, a legálisan kivándorlóknak pedig 33,6%-át adták. Már ezek a számok is mindenképpen jelzik, hogy igen jelentős volt a fiatal nők részvétele a kivándorlásban. Velük nem csak munkaerőt veszített az ország, hiszen kivándorlásuk bizonyára befolyásolta az itthoni természetes szaporodás alacsony rátáját is.

Az általunk bemutatott, a foglalkozást és egyben a társadalmi státuszt is jelző statisztikai adatok nem ölelik fel ugyan az egész vizsgált korszakot, úgy gondoljuk azonban, hogy a korszak tendenciáit mindenképpen jelzik. Megerősítik és részben kiegészítik Puskás Juliannának azt a megállapítását, mely szerint: „Az 1929-es gazdasági válság időszakára a tömeges paraszti kivándorlás lényegében befejeződött Magyarországon is. Azok, akik az 1930-as években elvándoroltak, már egyre inkább a városokról, a középosztályból és az értelmiségi csoportból kerültek ki. Az egész mozgás azonban szűk keretek között maradt, a kis létszámú elvándorlás nem módosította a magyar diaszpóra meghatározó paraszt-munkás jellegét. A lényeges változások ebben a tekintetben is 1945-től kezdődtek. Ettől kezdve az 1970-es évekig elvándorlók, kevés kivételtől eltekintve, a városi népességéből szakadtak ki.”⁴⁰

A Magyarországról történő elvándorlások több korszakát felölelő megállapítással lényegében egyetértünk, úgy gondoljuk azonban, hogy 1956-ban és 1957-ben — a *KSH* által legújabbán kiadott statisztika alapján is — a városokból történő elvándorlás magas aránya mellett a községekben történő kivándorlást is hangsúlyozni kell. Emellett a rendelkezésünkre álló statisztika mindenekelőtt azt mutatja, hogy az 1970-es években (de valószínű az 1960-as évek elejétől az 1980-as évek végéig) egymás mellett létező legális és illegális kivándorlás a foglalkozási viszonyokban együtt és külön-külön is jelentősen különbözött az 1956. évi és az 1945-től 1956-ig is több szakaszra bontható migrációtól.

Viszavándorlás

A rendelkezésre álló iratok, jogszabályok és statisztikai adatok alapján az állapítható meg, hogy a Magyarországra történő visszavándorlást, a végleges hazatérést 1953-tól lényegében egészen 1989-ig korlátozták. Az egyénileg differenciáltan — politikai és gazdasági érdekek alapján — kezelt hazatérés engedélyezése alapvetően függött a mindenkori hazai és nemzetközi politikai viszonyoktól, ezek által meghatározottan az egyes országokkal fennálló diplomáciai kapcsolatoktól.

A korszakon belül a visszavándorlás hullámvásáira, a hazatérés megtagadásának alakulására alapvető hatással voltak a jogszabályoknak a politikai helyzetet is tükröző változásai. A kormány, az *Elnöki Tanács* és a belügyminiszter 1957, 1961, 1963, 1970, 1975, 1978 és 1987-ben kiadott rendeleteinek hatása nyomon követhető a visszavándorlók és a hazatérést megtagadók számának alakulásában.⁴¹ Az *Útlevel Osztály* iratai, statisztikái, a felsorolt években kiadott rendeletek és végrehajtási utasításaik utalnak egyúttal a visszavándorlás korlátainak fokozatos enyhülésére is.

39 Szellemi foglalkozásúaknak vettük a felsőfokú végzettségűeket, az egyetemi hallgatókat és az alkalmazottakat.

40 Puskás J.: *Elvándorlások Magyarországról* i. m. 256.

41 Magyar Közlöny 102. 1957. szept. 15.; 22. 1961. márc. 31.; 97. 1963. márc. 22.; 97. 1961. dec. 22.; 89. 1963. dec. 21.; 13. 1970. márc. 3.; 19. 1975. márc. 29.; 78. 1978. nov. 10.; 61. 1987. dec. 23.

A végleges hazatérés megtagadását konkrét okokkal is magyarázták a különböző hivatalos szervek, de ezek felsorolása helyett csupán összegző megállapításokra szorítkozunk. A végleges hazatérést gátolták az állampolgárságról rendelkező hazai és az egyes befogadó országokbeli törvények eltérései, a különböző deviza-rendelkezések, a hazai ingatlanszerzés gátjai, a rendeletekben kilátásba helyezett felelősségre vonástól való félelem, a bizalmatlanság a rendszerrel szemben és egyebek. A hazatérés akadályait az egyes befogadó országoknál külön-külön lehetne vizsgálni, az alapvető visszatartó erő azonban mindenütt az volt, „hogya disszidensek nagy része nyugaton megfelelő anyagi helyzetet teremtett magának és a házasgkötések is kapcsolják őket anyugati országokhoz”.⁴²

A tiltó, nehezítő tényezők mellett azonban hatottak végleges hazatérésre ösztönző erők is. Elsősorban azokra, akiknek nem sikerült egzisztenciát teremteni. A gazdasági stagnálás és ennek hatása a munkalehetőségekre, az idegenekkel szembeni megkülönböztetés néhány országban a visszatérésre ösztönzött. Több országban nem volt könnyű az alkalmazkodás a helyi szokásokhoz, de sikertelenül végződött a kivándorlási célt szolgáló érdekházasságok egy része is. Az alacsony nyugdíjjal rendelkezőknek az érzelmi kötődéseken kívül a konvertibilis valuták kedvező átváltási lehetősége, az alacsony hazai árak, az ingyenes orvosi ellátás is vonzerőt jelenthettek — a hazajövetel minden kockázata ellenére.

A visszavándorlásról, a hazatérésről 1953-tól 1989-ig tudunk forrásaink alapján statisztikai összeállítást készíteni (8. táblázat).

8. táblázat

A visszavándorlásra engedélyt kaptak, a valóban hazatérők és a tényleges veszteség alakulása, 1953–1989

Időpont	Hazatérésre engedélyt kaptak száma	A kivándorlók %-a	Hazatértek száma	A kivándorlók %-a	Tényleges fogyás
1953	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	135
1954	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	1 099
1955	476	36,1	n. a.	n. a.	843
1956	551 ^a	—	1956–57 össz.	n. a.	—
1957	2 088 ^b	—	11 447 ^c	6,0	188 553
1958	482	29,4	n. a.	n. a.	1 155
1953–58 össz.	3 597	1,7	11 447	5,3	191 785
1959	740	37,9	n. a.	n. a.	1 209
1960	540	30,5	n. a.	n. a.	1 225
1961	884	61,3	n. a.	n. a.	556
1962	785	29,8	771	29,3	1 862
1963	1 639	69,9	1 085	46,3	1 946
1959–63 össz.	4 588	42,4	1 856	17,2	6 798

Folytatás a következő oldalon.

42 Útlevíl Osztály: 1960. évi jelzete.

Időpont	Hazatérésre engedélyt kaptak száma	A kivándorlók %-a	Hazatértek száma	A kivándorlók %-a	Tényleges fogyás
1964	1 537	35,4	1 054	24,3	3 916
1965	1 013	19,3	655	12,5	4 586
1966	736	18,2	502	12,4	3 551
1967	850	21,6	n. a.	n. a.	3 083
1968	838	20,1	n. a.	n. a.	3 326
1964–68 össz.	4 974	22,9	2 211	10,2	18 462
1969	335 ^d	6,7	163 ^d	3,3	4 807
1970	923	16,4	591	10,5	5 025
1971	894	16,1	543	9,8	4 994
1972	884	15,8	312	5,6	5 292
1973	1 091	20,9	605	11,6	4 621
1969–73 össz.	4 127	15,3	2 214	8,2	24 739
1974	927	20,7	589	13,1	3 813
1975	1 213	30,3	827	20,7	3 170
1976	1 242	31,7	851	21,7	3 068
1977	743	18,2	629	15,4	3 455
1978	841	22,2	735	19,4	3 057
1974–78 össz.	4 966	24,5	3 631	17,9	16 563
1979	1 119	25,4	773	17,6	3 629
1980	871	13,3	680	10,4	5 875
1981	1 241	20,9	746	12,5	5 201
1982	1 364	31,6	865	20,1	3 448
1983	1 513	40,6	987	26,5	2 742
1979–83 össz.	6 108	24,5	4 051	16,2	20 895
1984	1 635	46,9	1 029	29,5	2 456
1985	1 307	33,6	945	24,3	2 942
1986	1 287	28,1	908	19,8	3 669
1987	1 280	20,0	916	14,3	5 473
1988	783	16,1	515	10,6	4 338
1989	1 196	83,0	901	62,5	540
1984–89 össz.	7 488	30,4	5 214	21,1	19 418
Mindösszesen	35 857	10,4	30 824	8,9	298 660 ^e

^a I. 1-től IX-30-ig^b VI. 1-től XII. 31-ig^c Az 1956. IX. 23. után disszidáltak közül 1957. V. 31-ig legálisan hazatért 11447 fő (ld. Regio 1991. 4. 205.).^d Az adat 1969. I. félévére vonatkozik.^e Az 1980-as népesség 2.8%-a.

Az engedélyezett végleges hazatérési kérelmek országoként

Ország	1955		1956. I. 1.–IX. 30.		1957. VI. 1.–XII. 31.		Összesen		1958–1961 összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Anglia	4	3,4	2	2,1	295	15,3	301	14,1	37	3,9
Argentína	14	12,1	6	6,3	14	0,7	34	1,6	25	2,6
Ausztrália	–	–	1	1,0	13	0,7	14	0,7	51	5,4
Ausztria	10	8,6	8	8,3	256	13,3	274	12,8	48	5,1
Belgium	12	10,3	5	5,2	48	2,5	65	3,0	18	1,9
Brazília	–	–	3	3,1	7	0,4	10	0,5	15	1,6
Chile	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Dánia	–	–	–	–	5	0,3	5	0,2	–	–
Dél-Afrika	–	–	–	–	2	0,1	2	0,1	7	0,7
Franciaország	14	12,1	10	10,4	158	8,2	182	8,5	58	6,1
Hollandia	1	0,9	–	–	62	3,2	63	3,0	19	2,0
Izrael	1	0,9	5	5,2	151	7,9	157	7,4	264	27,8
Kanada	38	32,8	30	31,3	280	14,6	348	16,3	173	18,2
Norvégia	–	–	–	–	17	0,9	17	0,8	2	0,2
NSZK	1	0,9	6	6,3	260	13,5	267	12,5	58	6,1
Olaszország	2	1,7	–	–	60	3,1	62	2,9	12	1,3
Paraguay	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Svájc	4	3,4	1	1,0	107	5,6	112	5,2	25	2,6
Svédország	1	0,9	–	–	57	3,0	58	2,7	20	2,1
Törökország	3	2,6	–	–	30	1,6	33	1,5	–	–
Új-Zéland	–	–	–	–	1	0,1	1	0,0	–	–
USA	8	6,9	16	16,7	82	4,3	106	5,0	84	8,9
Uruguay	–	–	1	1,0	1	1,0	2	0,1	–	–
Venezuela	–	–	–	–	–	–	–	–	13	1,4
Egyéb kapcsolatok	3	2,6	2	2,1	17	0,9	22	1,0	20	2,1
„Kapitalista” összesen	116	24,5	96	17,4	1923	92,1	2135	68,6	949	42,8
Albánia	–	–	–	–	–	–	–	–	5	0,4
Bulgária	–	–	2	0,4	–	–	2	0,2	8	0,6
Csehszlovákia	96	26,9	67	14,7	58	3,2	221	22,6	258	20,4
Jugoszlávia	5	1,4	22	4,8	50	30,3	77	7,9	181	14,3
Lengyelország	4	1,1	4	0,9	–	–	8	0,8	8	0,6
NDK ^a	3	0,8	162	35,6	33	20,0	198	20,3	56	4,4
Románia	87	24,4	167	36,7	12	7,3	266	27,2	224	17,7
Szovjetunió	165	46,2	31	6,8	12	7,3	208	21,3	573	45,2
„Baráti” összesen	357	75,5	455	82,6	165	7,9	977	31,4	1267	57,2
Mindösszesen	473		551		2088		3112		2216	

A táblázatból elsősorban az emelhető ki, hogy az időhatáron belül a hazatérők száma 30–35 000 körüli lehetett, tehát a kivándorlóknak kb. 8,9%-a tért haza. A visszavándorlóknak azonban jelentős hányada 1945 előtt hagyta el az országot. Adataink szerint 1960-tól 1964-ig 1053-an, az összes hazatérésre engedélyt kapott 19,5%-a, 1970–1978 közt 3200-an vándoroltak vissza „a régi kivándorlók” közül, tehát az összes hazatérési engedéllyel rendelkezők 40,8%-a és a kapitalista országokból hazatérteknek 49,0%-a.⁴³ Ezen adatok birtokában az 1953-tól 1989-ig terjedő időszak kivándorlóinak visszavándorlási számát kb. egyharmaddal 10 000 fővel alacsonyabbra becsüljük, így a vizsgált korszak kivándorlási vesztesége ennyivel növekszik. Így a tényleges veszteség — mint már említettük — az 1945–1989 közötti időben 420–430 000 fő lehetett.

A végleges hazatérések országokénti megoszlásáról adataink alapján három időszakban lehet táblázatos statisztikai kimutatást készíteni (9. és 10. táblázat).

10. táblázat

Az engedélyezett végleges hazatérési kérelmek országoként

Ország	1973–1987 szám	Összesen %
Ausztria	1270	10,5
NSZK	1 810	15,0
Olaszország	462	3,8
Franciaország	487	4,0
Európa egyéb országai	2 127	17,6
Ázsia	386	3,2
Afrika	439	3,6
USA	2 323	19,2
Kanada	1 455	12,0
Dél–Amerika	348	2,9
Ausztrália	883	7,3
„Nem szocialista” összesen	12 092	73,8
5 európai szocialista ország	3 641	84,9
Szovjetunió	236	5,5
Jugoszlávia	362	8,4
Egyéb szocialista országok	52	1,2
„Szocialista” összesen	4 291	26,2
Mindösszesen	16 383	

A kapitalista országokból végleges hazatérésre engedélyt kapott összes hazatelepült közül az 1955–1957 közötti időben legnagyobb arányban Kanadából, Angliából, Ausztriából, az NSZK-ból valamint Izraelből tértek haza. 1958–1961 közt kiugróan magas számban tértek haza Izraelből és Kanadából. Az 1973–1987 közötti években a legtöbb hazatérő abszolút számokban és az összes hazatérők arányában is sorrendben az USA, az NSZK, Kanada és Ausztria területéről érkezett. A szocialista országokból hazatérők aránya 1955–1961 között igen magas, az összes hazatérők 42,1%-a. Ez az aránya az 1970-es évek elejétől 26,2%-ra csökkent.

43 Útlevel Osztály: az említett jelzetek alatt.

A bemutatott statisztikai arányokat 1958-tól 1962-ig az *Útlevel Osztály* évi szöveges jelentései is alátámasztják. Az 1958. évi visszavándorlásról azt jelentik, hogy „a kapitalista országokból irányuló hazatérések 95%-át az Izraelbe kivándorló személyek teszik ki, de a *Külföldi Kapcsolatok Bizottságának* határozata értelmében hazatérési engedélyt csak olyan személyeknek adtak ki, akiknek munkájára Magyarországon szükség van”. Az 1959. évi jelentés szerint „igen sok kérelem érkezett Izraelből, különösen olyan személyek részéről, akik az ellenforradalom után vándoroltak ki. Ezeket általában elutasítottuk.”⁴⁴ 1958–1961 között 2491 hazatérési kérelmet, az összes kérelem 52,9%-át utasították el. 1973–1987 időszakában az elutasítások száma és aránya jelentősen csökkent: csupán 1128 kérelmet utasítottak el, az összes kérelem 6,4%-át.

A végleges szándékkal hazatértek kor és foglalkozás szerinti összetételéről forrásainkból csupán 1974-től 1979-ig állíthatunk össze táblázatos kimutatást (11. táblázat).

11. táblázat

Hazatérők kor és foglalkozás szerinti megoszlása korcsoportonként, 1974–1979

Kor	Foglalkozás	1974–1979 szám	Összesen %
0–10	Iskolai korhatár alatt	377	55,0
	Általános iskolás	309	45,0
	Összesen	686	100,0
11–20	Általános iskolás	73	28,9
	Középiskolás	91	36,0
	Egyetemi hallgató	4	1,6
	Segédmunkás	17	6,7
	Szaktmunkás, technikus	25	9,9
	Alkalmazott	6	2,4
	Kisiparos	–	–
	Háztartásbeli	31	12,3
	Egyéb ^a	6	2,4
	Összesen	253	100,0
21–30	Középiskolás	–	–
	Egyetemi hallgató	13	1,2
	Segédmunkás	84	8,0
	Szaktmunkás, technikus	400	37,9
	Alkalmazott	145	13,7
	Felsőfokú végzettségű	61	5,8
	Földműves	–	–
	Kisiparos	2	0,2
	Háztartásbeli	306	29,0

Folytatás a következő oldalon.

44 Útlevel Osztály: az említett évek jelzetei.

Kor	Foglalkozás	1974–1979 szám	Összesen %
31–40	Nyugdíjas	1	0,1
	Egyéb ^a	43	4,1
	Összesen	1 055	100,0
	Segéd munkás	66	8,5
	Szakt munkás, technikus	317	41,1
	Alkalmazott	76	9,8
	Felsőfokú végzettségű	107	13,9
	Földműves	5	0,6
	Kisiparos	11	1,4
	Háztartásbeli	156	20,2
41–50	Nyugdíjas	3	0,4
	Egyéb ^a	18	2,3
	Összesen	772	100,0
	Segéd munkás	38	8,2
	Szakt munkás, technikus	195	42,0
	Alkalmazott	46	9,9
	Felsőfokú végzettségű	34	7,3
	Földműves	1	0,2
	Kisiparos	12	2,6
	Háztartásbeli	93	20,0
51–	Nyugdíjas	17	3,7
	Egyéb ^a	28	6,0
	Összesen	464	100,0
	Segéd munkás	28	2,5
	Szakt munkás, technikus	143	12,7
	Alkalmazott	24	2,1
	Felsőfokú végzettségű	14	1,2
	Földműves	2	0,2
	Kisiparos	18	1,6
	Háztartásbeli	207	18,4
	Nyugdíjas	655	58,1
	Egyéb ^a	37	3,3
	Összesen	1 128	100,0
	Mindösszesen	4 358	

^a Az egyéb kategóriába minden korcsoportban szinte kizárólag a munkanélküliek tartoznak.

A hazatérők korösszetételének legfőbb érdekessége, hogy míg a kivándorlók körében az 51 éven felüli korosztály 5,4%-ot képviselt, a hazatérők körében ez a korcsoport 26%-kal volt jelen. A hazatérők és kivándorlók foglalkozási összetételében a legnagyobb különbséget a felsőfokú végzettségűek arányában tapasztalhatjuk, mégpedig a kivándorlók javára. A szakt munkás, technikus végzettségűeknél nincs jelentős különbség a kivándorlók és hazatértek arányában. Ezek a statisztikai adatok azt jelzik, hogy a kivándorlók közül legbiztosabban a felsőfokú végzettségűek tudtak maguknak egzisztenciát teremteni, de közöttük sem elhanyagolható a hazatérés. Pontosan nem tudni, hogy mi ösztönözte a szakt munkásokat és technikusokat a hazatérésre, az azonban bi-

zonyos, hogy a második világháború után a világgazdaság egyik legnehezebb szakasza éppen az 1970-es évekre esik. Így a bemutatott időszakban a visszavándorlásról készített kor és foglalkozási statisztika nem mutatja igazán az egész korszak fő tendenciáját. Az azonban, hogy a kapitalista országokból hazatérteknél a legnépesebb az 51 éven felüliek csoportja volt, a korszak egészében uralkodó tendenciának tekinthető.

*

Összegzőként újra hangsúlyozni kívánjuk, hogy a csaknem fél milliósra becsülhető embervesztés nemcsak e szám abszolút értékben vett nagysága miatt érintette súlyosan a hazai társadalmat, hanem azért is, hogy a legmunkabíróbb korosztályból, köztük nagy számban szülőkorban lévő nőkből tevődött össze, és nagy hányadát a vállalkozó szellemű, magasan képzett, felsőfokú végzettségűek, szakmunkások és szellemi dolgozók adták.

A visszavándorlás — bár évről-évre fokozatosan növekedett és a különböző országokból hazatérők több irányú tapasztalattal, némi vagyonnal érkeztek — korukat és szakmai összetételüket figyelembe véve mégis alacsonyabb minőségű munkaerőt jelentettek, mint a kivándorlók. Még ha a visszavándorlás összes pozitív hatását sikerülne is számba venni, e folyamat akkor is csak némileg csökkentené a kivándorlásból adódott veszteségeket.

BORHI LÁSZLÓ

AZ AMERIKAI DIPLOMÁCIA ÉS A SZOVJET POLITIKAI-GAZDASÁGI TÉRNYERÉS MAGYARORSZÁGON

A második világháború után az Egyesült Államok új alapokra akarta helyezni a nemzetközi kapcsolatokat. Olyan nemzetközi rendet akart, amely hosszú időre kizárja a háború lehetőségét. Az új rend résztvevőinek el kellett fogadniuk a szabad kereskedelem elveit, hogy biztosítani lehessen a háború által lerombolt országok gyors talpraállítását. Emellett — a liberális elképzelés szerint — a szabad kereskedelem magával hozza a nemzetközi rendszer harmóniáját, tehát elkerülhetővé teszi a háborút. Ennek az új nemzetközi rendszernek részesei lettek volna a szövetségesek által legyőzött országok és a Szovjetunió is. Az amerikai politika ezen a ponton került szembe a szovjet érdekekkel. Hiába ismerte el Washington Moszkva biztonsági igényeit Kelet-Európában, Sztálin nem érte be ennyivel: a szovjet vezető saját gazdasági-politikai elképzeléseit akarta érvényesíteni ebben a térségben. Ebbe pedig nem illett bele sem a nyugati típusú demokrácia megvalósítása, sem pedig a régió gazdasági nyitottsága.

Az amerikai külpolitika egészen 1947-ig kereste a konszenzus lehetőségét a Szovjetunióval. Hozzá kell azonban tenni, hogy az 1945 áprilisában, Roosevelt halála után hatalomra került Truman elnök részben előítéletei, részben tanácsadónak javaslatai, de elsősorban a Szovjetunió terjeszkedő politikája miatt mindvégig a kemény kéz politikáját alkalmazta a Szovjetunióval szemben. Az elnök 1946-ban úgy nyilatkozott országa gazdasági külpolitikájáról, hogy annak célja előmozdítani Amerika gazdasági érdekeit, helyreállítani a világpiacot és „hozzájárulni a világbéke és a világ biztonságának megvalósításához”.¹ Az volt az amerikai elnök elképzelése, hogy az új rend érdekében meg kell valósítani Európa gazdasági integrációját. Ennek érdekében egyesíteni akarta Európa „éléstárát” és a kontinens „ipari központját”, tehát Kelet-Európát és Nyugat-Európát. Emellett az amerikai vezetés biztosítani akarta az Egyesült Államok gazdasági érdekeltségeinek *fenntartását* is (de nem a terjeszkedését).²

Magyarország amerikai szemmel

1944. végén még úgy tűnt az amerikaiaknak, hogy Magyarország esetében ezt a célt el lehet érni. Az *Office of Strategic Services* 1944 októberében átfogó elemzést készített, mely szerint „a Szovjetunióknak csak közvetett érdekei vannak Magyarországon”, egyedül azt akarja elér-

1 Idézi *Geir Lundestad*: *The American Non-Policy towards Eastern Europe 1943–1947*. Tromsø-Oslo-Bergen, é. n. 80.

2 I. m. 61–62. és *Foreign Relations of the United States* (a továbbiakban: FRUS) 1945. IV. 839. A külügyi államtitkár (Grew) a magyarországi ügyvivőnek, 1945. július 23.

ni, hogy Németországot kizárják onnan. Bár Washingtonnak sincsenek közvetlen céljai, „nem szolgálja érdekeit, hogy Magyarország függővé váljon Moszkvától annak eredményeként, hogy túlméretezett jóvátételi követeléseket támasztanak vele szemben”.³ Az amerikai vezetés a kis tengelyhatalmak közül Magyarországot akarta a legszorosabban a Nyugathoz kapcsolni. Elő akarta segíteni politikai-társadalmi átalakulását és ezért el akarta távolítani „a Duna mendencét fenyegető ... reakciós kisebbség hatalmát”, támogatta a földreformot. Lehetőséget látott az amerikai olajérdekeltség fejlesztésére is.

1945 szeptemberében derülátó volt a budapesti amerikai misszió, szerintük megakadályozható az ország „végső és teljes szovjetizálása”, bár utaltak arra is: megváltozhat a kedvező helyzet, ha az Egyesült Államok elfogadja a magyar békeszerződésre vonatkozó szovjet elképzeléseket.⁴ Washington azonban nem akart közvetlenül beavatkozni a magyar belpolitikába, így pl. elutasította a kiszagdapárt kérését, hogy pénzügyi támogatást nyújtson a soron következő választások megnyerésére.⁵

1945 őszén sor került Magyarország diplomáciai elismerésére. A novemberi választás az amerikai derülátást látszott igazolni, hiszen a Szovjetunió nem avatkozott be a lebonyolításba és a kiszagdapárt döntő fölénnyel nyerte meg azt. Ám a látszat csalt, a helyzet mégsem volt különösebben biztató. A *State Department* év végi elemzése úgy értékelte, hogy Moszkva „be akarja kapcsolni Magyarországot a szovjet biztonsági zónába” és ezt úgy érheti el, hogy döntő befolyást szerez politikai és gazdasági ügyeibe. Ennek eszköze az lesz, hogy „megtisztítja” a magyar politikai életet a szovjetellenes erőktől, de főleg „felhasználja [az 1945 augusztusában született] együttműködési és gazdasági szerződéseket arra, hogy uralkodó szerepet biztosítson magának a magyar gazdasági életben”.⁶

A Szovjetunió gazdasági térnyerése. A jóvátétel

A szovjet gazdasági térnyerés belső feltételei rövid idő alatt megvalósultak. Központi elosztás alá vonták a nyersanyagokat, az üzemanyagot és a félgyártmányokat. 1945 végére a kormányzat rendeletei „elméletileg az egész magyar gazdaság kisajátítását lehetővé tették volna” — írja egy gazdaságtörténeti munka.⁷ A kommunista párt javaslatára, Vas Zoltán vezetésével felállították a Gazdasági Főtanácsot. Nagy Ferenc így írt erről emlékirataiban: ez volt az a kormányzati szerv, „amelyik állam lett az államban s amelyikhez később oly sok panasz és átok fűződött. Ezzel a szervezettel gyakorolták aztán a kommunisták visszaszoríthatatlan befolyásukat...”⁸ Rendeletet-kibocsátási jogával az MKP gazdaságpolitikáját érvényesítette, kulcsszerepet kapott a gazdasági élet irányításában, központi irányítás alá került a külkereskedelem is.⁹

3 Office of Strategic Services Research and Analysis Branch, (2417. sz. mikrofilm), 1944. október 23.

4 FRUS 1945. IV. 869-873. A magyarországi amerikai misszió titkárának (Squires) memorenduma a külügyminiszternek, 1945. szeptember 15.

5 FRUS 1945. IV. 852-853. A budapesti amerikai ügyvivő (Schoenfeld) a külügyminiszternek, 1945. augusztus 21.

6 Department of State Interim Research and Intelligence Service 3467. sz. mikrofilm, 1945. december 31.

7 *Pető Iván-Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1980.* Bp. 1985. I. 52-53.; *Ránki György: A népgazdaság szocialista átszervezése és az öthónapos terv. Párttörténeti Közlemények, 1967. Különnyomat.*

8 *Nagy Ferenc: Küzdelem a Vasfüggöny mögött.* Bp. 1990. I. 221.

9 *Pető I.-Szakács S.: i. m. 64-65.*

Döntő szerepet játszott a szovjet gazdasági térnyerésben a jóvátétel. Ez rendkívüli terhet jelentett Magyarországnak, hiszen óriási volt a háborús veszteség: a mezőgazdaságban 3,7 milliárd, a gyárparban és a közlekedésben 2-2 milliárd, 1938-as pengőben számított kár keletkezett. Az I. világháborút követő jóvátételi intézkedések tapasztalatai alapján az volt az amerikai vélemény, hogy a jóvátételre kötelezett országok csak gazdaságaik teljesítő-képességének függvényében fizessenek. Moszkva viszont ragaszkodott a számszerű összeghez, amelyet végül 300 millió dollárban állapítottak meg. Ebből 200 millió járt a Szovjetuniónak. Ezt az összeget az amerikai szakértők is elfogadhatónak tartották, bár nem számoltak a magyar gazdaság renkvül leromlott állapotával.

Harriman moszkvai amerikai követ előrelátóan jegyezte meg: „A magyar gazdaság annak a kezébe került, aki a jóvátételi szállításokat ellenőrzi.” Nem véletlenül nehezményezte a követ, hogy az angolszások nem szólhatnak bele a jóvátételi kérdés rendezésébe,¹⁰ hiszen a Szovjetunió jogos igényein túlmenően a jóvátételt a gazdasági térnyerésre használta föl. Kárász Artúr, a Magyar Nemzeti Bank egykori elnöke úgy emlékezett vissza, hogy a szovjetek indirekt eszközökkel, a gazdaság átformálásával akarták az országot meghódítani.¹¹ Schoenfeld budapesti amerikai követ 1946-ban már úgy vélekedett, hogy „az egykor gazdaságilag független Magyarország alig több mint egy év alatt a Szovjetunió gazdasági gyarmata lett...”¹² A magyar iparnak több mint a fele, a nehéziparnak szinte az egésze jóvátételi szállításokat teljesített. Ez 1948-ig a költségvetés több mint 30%-át tette ki,¹³ de a gazdaság talpraállása szempontjából kulcsfontosságú kezdeti időszakban még ennél is magasabb volt: 1945-ben 50–60%, 1946-ban 40%.¹⁴

A jóvátételt az 1938-as világszociális áraknak megfelelően rögzítették, ami már önmagában is tetemesen megemelte a költségeket. Ráadásul a jóvátételi áruk értékét a szovjetek önkényesen állapították meg, tehát az ország terhei az eredetileg megszabott összeg 2–3 szorosát,¹⁵ egyes becslések szerint az 1 milliárd dollárt is elérhették.¹⁶

Berend T. Iván szerint a jóvátételi szállítások az időszak nemzeti jövedelmének 17%-át emésztették fel.¹⁷ Berend 10:21-es pengő-dollár árfolyammal számolt, és figyelembe vette azt is, hogy a szovjetek elengedték a késedelmes szállításért fizetendő pónálét, hogy Magyarország képtelen volt szállítási kötelezettségeit teljesíteni, hogy a tartozásból levonták a petrozsényi kőszénbánya 12 millió dolláros ellenértékét, és azt, hogy 1946-ban a Szovjetunió hatról nyolc évre emelte a fizetési időszakot. Nem számolt viszont azzal, hogy a szállítás költségei 15%-ot tettek ki, hogy a Szovjetunió által megszerzett magyar vállalatok tartozásai Moszkvát illették, és azzal sem, hogy a szovjet kormány kártérítést kapott a német tulajdonokban keletkezett károkért is. Figyelmen kívül hagyta továbbá, hogy a Szovjetunió által megszerzett magyar vállalatok tartozásai Moszkvát illették, és azt is, hogy a szovjet kormány kártérítést kapott a német tulajdonokban keletkezett károkért is. Ráadásul a Szovjetunió által leszerelt termelő kapacitás a háború előtti 8–9%-a volt. Nincs beleszámítva a 17%-os végeredménybe az sem, hogy a jóvátételi áruk értékét Moszkva önkényesen állapította meg. Valószínűsíthető tehát, hogy a jóvátételi szállítások a nemzeti jövedelem 17%-ánál többet emésztettek föl.

10 National Archives, Department of State (a továbbiakban: NA Dept. of State) Record Group (a továbbiakban: RG) 59. 740-00119. Harriman a külügyminiszternek.

11 Kárász Artúr: 80 év alatt a föld körül. Bp. Párizs, 1990. 75.

12 FRUS 1946. VI. Schoenfeld jelentése a külügyminiszternek, 1946. április 30.

13 *Pető I. – Szakács S.*: i. m. 90-91.

14 *Stephen D. Kertész*: *Between Russian and the West*. Notre Dame, Indiana, 1984. 43.; *Kárász A.*: i. m.

15 *S. D. Kertész*: i. m. 43.

16 *Kárász A.*: i. m. 81-86.

17 *Berend T. Iván*: *Újjáépítés és a nagytőke elleni harc*. Bp. 1962. 47.

A szovjet hadsereg fenntartása évi 250 millió pengőbe, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) működtetése 15–20 millió pengőjébe került a magyar kincstárnak. Mindemellett a jóvátétel az újjáépítés kulcságazatait érintette. A kiszállítások következtében a javak mennyisége csökkent és a fedezetlen vásárlóerő inflációhoz vezetett. Ez viszont alkalmat adott a piacgazdaság felszámolására és az állami beavatkozásra, hivatkozva a tervutasításos gazdálkodás bevezetésére.

Gazdasági veszteséget okozott az is, hogy a Szovjetunió folytatta a magyar ipari berendezések, gyárak a német hadsereg által megkezdett leszerelését és elszállítását. Olyan gyárakat is leszereltek háborús zsákmányként, amelyek nem szerepeltek a jóvátételi listán. Erre a sorsra jutott pl. a Tungsram.¹⁸

A Potsdami Deklaráció

A *Potsdami Deklaráció* értelmében leszerelhette és hazaszállíthatta a Szovjetunió a Magyarországon, Bulgáriában, Romániában és Ausztria szovjet megszállási zónájában található német tulajdonokat. Ezzel a lehetőséggel többször visszaéltek a szovjetek, és olyan gazdasági és pénzügyi intézményeket, termelő egységeket szereztek meg, amelyek csak részben voltak német tulajdonban, vagy amelyeket Németország a megszállás után vett birtokba. A budapesti amerikai követ szerint „Potsdam angol-amerikai felhatalmazást adott Moszkvának magyarországi céljainak megvalósítására”.¹⁹ Felismerte az amerikai vezetés, hogy a Potsdami Deklaráció végrehajtása nemcsak gazdasági veszteségeket okoz Magyarországnak, hanem hozzájárul a magyar gazdasági függetlenség elvesztéséhez is.

Ezért 1946 márciusában George F. Kennan, az Egyesült Államok moszkvai követe, aki egyben az elnök legbefolyásosabb tanácsadói közé tartozott, közbenjárta a magyar gazdaság ügyében Molotov szovjet külügyminiszternél. Közölte Kennan, hogy kormánya számít Magyarországra részvételére az „általános európai újjáépítésben”, de mivel gazdasági helyzete drasztikusan romlik, nemhogy Európa felemelkedéséhez nem tud hozzájárulni, de már saját gazdasága is összeomlással fenyeget. A követ mindezt a jóvátételnek, az elkobzásoknak, a megszálló erők túlzott nagyságának tulajdonította, valamint annak, hogy „a szovjet hatóságok beavatkoznak a gazdasági ügyekbe és nem tesznek intézkedéseket az infláció megfékezésére, illetve a gazdaság helyreállítására”.

Kennan kijátszotta az amerikai diplomácia aduját is: amennyiben a Szovjetunió nem működik együtt az Egyesült Államokkal Magyarország ügyében, nem vehet részt a Washington által kialakított nemzetközi gazdasági együttműködésben: „Az Egyesült Államok kormánya széleskörű nemzetközi együttműködési program kidolgozásán munkálkodik, melynek célja, hogy a kis és nagy nemzetek kapcsolatait liberális alapokra helyezze... Nyilvánvaló, hogy egy nemzet sem vehet részt ebben, ha saját nemzetközi kapcsolataiban nem érvényesíti a fentiekből fakadó kötelezettségét, nevezetesen azt, hogy bizonyos térségekben nem szerez előjogokat.” Követelte az amerikai diplomata: Moszkva 1946. március 15-éig üljön tárgyalóasztalhoz, hogy ki lehessen dolgozni a magyar gazdaság rehabilitációs programját és beillesztését az európai gazdasági vérkeringésbe.²⁰

Am Moszkvában nem érvényesültek Adam Smith vagy Keynes gazdasági útmutatásai. A szovjet kormányzat nem kért a *Nemzetközi Valutaalapot* és a *Világbankot* létrehozó Bretton Woods-i Egyezményből és később az *Európai Rekonstrukciós Programból* (Marshall terv) sem. Így hát a választ sem siették el. Visinszkij külügyminiszter-helyettes csak április 21-én válaszolt a március 2-án átadott jegyzékre: elutasította az amerikai vádakat, az együttműködésre való felhívást és ügyet sem vetett Kennan fenyegetésére.

18 FRUS 1945. IV. 823-825.

19 NA Dept. of State RG 59. 864-00-3146. Schoenfeld jelentése a külügyminiszternek. 1946. január 31.

20 NA Dept. of State RG 59. 864-30/5-546. Kennan jegyzéke Molotovnak, 1946. március 2.

Moszkva a magyar kormányküldöttség áprilisi látogatásakor tett ugyan néhány engedményt: így pl. elengedte a magyar kormány tartozását a Vörös Hadsereg által felépített vasútvonalért, nyolc évre emelte föl a jövátéleti szállítások időtartamát és eltekintett a késedelmes szállításért fizetendő bírság megfizetésétől.²¹ Nem sokkal később azonban Moszkva újabb követeléssel állt elő. Felszólította a budapesti kormányt, hogy térítse meg a magyar-német klíring-számlán szereplő német követelést, mintegy 114 millió dollárt. Erre a békeszerződés nyújtott lehetőséget, amely viszont törölte az ennél jóval tetemesebb magyar követeléseket Németországgal szemben.

1946. április 16-án átnyújtották a magyar kormányhoz azt a listát, amelyen a Potsdami Deklaráció értelmében átadandó magyar vállalatokat sorolták föl. Ráadásul a magyar kormányhoz kellett vállalnia az ezeken a vállalatokon levő terheket. A Deklaráció alapján támasztott egyik legjelentősebb szovjet követelés a magyar iparral szemben fenálló német követelések behajtása volt. Ezen az alapon a Szovjetunió 200 millió dollárt kért, melyből a magyar kormányzat 45 millió dollárt fizetett ki.²² Evvel egyidőben törölték a magyar vállalatok követeléseit, nekik viszont ki kellett egyenlíteniük korábbi tartozásaikat. Több olyan vállalat volt, amely ezt készpénzben nem tudta teljesíteni, így ezek részvényeik átadásával törlesztették adósságaikat. Ezáltal újabb alkalom kínálkozott a Szovjetunió számára a magyar iparban történő térnyerésre. Ám a szovjet gazdasági térhódítás nemcsak a termelési szférát, hanem a kereskedelmet is érintette.

A magyar-szovjet gazdasági és kereskedelmi szerződés

1945. augusztus 27-én, Gerő Ernő kereskedelmi és Bán Antal ipari miniszter moszkvai tárgyalásai során szovjet-magyar kereskedelmi és gazdasági szerződést kötöttek a magyar kormány jóváhagyása nélkül. Nagy Ferenc, a kisgazdapárt elnöke helytelenítette az aláírást, mivel az volt a véleménye, hogy a magyar gazdaság monopolizálását hozhatja magával, ami megkönnytené a szovjet befolyás növelését.²³ A kereskedelmi egyezmény nyersanyagot és piacot biztosított a magyar textilipar számára, a gazdasági szerződés pedig lehetővé tette, hogy a Szovjetunió 50%-os részesedést szerezhessen a meglévő vagy újonnan felállítandó vállalatokban a vas-, acél-, alumínium-, olaj-, áram-, vegyi- és gépipar, a bankszféra, valamint a szállítás területén.

Moszkva a „német tulajdonok” leszerelésével fenyegetett abban az esetben, amennyiben a magyar törvényhozás megtagadná a szerződések ratifikálását. Az amerikai diplomácia a budapesti követ tanácsa ellenére sem támogatta a szentesítés megtagadását. Washington ugyanis tartott Moszkva gazdasági megtorlásától, amelyet a Nyugat nem lenne képes ellensúlyozni. Követelte viszont Moszkvától, hogy a ratifikálást a békeszerződés aláírásáig halasztás nélkül el, és hogy ne gyakoroljon nyomást a magyar kormányra. Kérte a szerződés módosítását, hogy az ne sértse az 1925. évi magyar-amerikai szerződésnek a legnagyobb kedvezmény elvét garantáló pontjait,²⁴ és ennek fejében kilátásba helyezte, hogy részt vesz Magyarország gazdasági helyreállításában, bevonja a világ gazdasági vérkeringésébe és támogatja az amerikai magángazdaság magyarországi tevékenységét.

Acheson külügyi államtitkár „fontosnak” tartotta, hogy „a csatlósok ne kössenek olyan szerződéseket... amelyek kizárják, hogy a szövetségesek egyenlő feltételekkel” tartsanak fenn velük gazdasági kapcsolatokat.²⁵ Ezáltal Sztálin engedett: beleírták az egyezmény szövegébe,

21 *Vida István*: Iratok a magyar kormányküldöttség 1946. évi amerikai látogatásának történetéhez. Levéltári Közlemények, 1978. 245-279.

22 FRUS 1948. IV. 345.

23 *Sipos Péter-Vida István*: Az 1945. augusztus 27-én megkötött szovjet-magyar gazdasági egyezmény és a nyugati diplomácia. Külpolitika, 1985. 4. sz. 102.

24 FRUS 1945. IV. 899.

25 FRUS 1945. IV. 927. A külügyi államtitkár a moszkvai követnek.

hogy az „nem csorbítja a magyar kormány jogát, hogy más országokkal is gazdasági szerződések köthessen”²⁶ Schoenfeld követ mégis meg volt győződve róla, hogy ha az egyezményt végrehajjták, „Magyarország a szovjet érdekszféra szilárd részévé válik”.

Az 1945. évi gazdasági szerződésnek azonban a legsúlyosabb következménye az volt, hogy biztosította a Szovjetunió egyeduralmát a magyar gazdaság számos területén. A szovjet gazdasági behatolás fő eszköze a vállalatok létrehozása lett. Moszkvában ugyan úgy próbálták beállítani, hogy ezek a vállalatok gazdasági segítséget adnak az országnak, ez azonban csak akkor lett volna igaz, ha a Szovjetunió plusz tőkével járult volna hozzá az új vállalatokhoz. Ehelyett az esetek többségében a szovjet apport a Potsdami Deklaráció alapján megszerzett tulajdon volt. Így jött létre a magyar-szovjet hajózási vállalat, a MASZHART (ennek a tulajdonát valóban növelte Moszkva), és a magyar-szovjet légiforgalmi vállalat, a MASZOVLET, melyek monopol helyzetbe jutottak saját területükön. Az amerikai légitársaságok viszont nem kaptak leszállási jogot a magyar reptüteleken.

1946. április 8-án írták alá a szovjet-magyar bauxit-alumínium egyezményt, amely 3 vegyevállalat felállításáról intézkedett. Eszerint a Szovjetunió 50%-os érdekeltséget szerzett az Alumíniumérc Bánya és Ipar Rt.-ben illetve leányvállalataiban, melyek az ország bauxitforrásának 90%-át ellenőrizték. Ugyanígy arányú tulajdonjogot kapott Moszkva az iparág második legnagyobb vállalatában, a Magyar Bauxitbánya Rt.-ben. A szovjet hozzájárulás a vállalatok korábbi német részvényei és a jóvátételként kapott bauxitipari berendezések voltak.

Az olajiparban két vegyevállalatot hoztak létre. Az egyezmény értelmében a MASZOVVOL jogot kapott a német koncessziót képező MANAT volt területén történő olaj- és gázfeltárára és kitermelésre. Emellett megszerezte a magyar állam 15%-os részesedését az ország területén kitermelt nyersolajból. A másik új vegyevállalat, a MOLAJ eredetileg állami vállalat volt, de részvényeinek a felét kompenzáció ellenében a Szovjetunióknak adták át. (Ezeket a vegyevállaltokat 1953-ban adták vissza teljesen magyar tulajdonba.)

Érvényesült a szovjet befolyás a bankszférában is. Az ő tulajdonukba került a MERKUR Bank, amely az Anschluss előtt osztrák kézben volt. Átkeresztelték Kereskedelmi-Ipari Bank Rt.-re és fölemelték a tőkét. Ez szinte kizárólag a magyarországi szovjet vállalatokat finanszírozta. Szovjet birtokba került a CREDITANSTALT Bankverein budapesti fiókjának 80%-a és az Általános Magyar Hitelbank 18%-a. Az olasz békeszerződés értelmében szovjet tulajdonba került a Magyar-Olasz Bank, amely a háború előtt az egyik legnagyobb pénzintézet volt Magyarországon. De nem menekült meg a szovjet térhódítástól a biztosítási szféra sem, sőt, mint már említettük, a szovjet térnyerés a gazdaság minden szféráját elérte.

Lezajlott a külkereskedelem átorientálása is: 1946-ra a Szovjetunió vált az első számú kereskedelmi partnerré. A 70 millió dolláros külkereskedelmi forgalomból 30 millió ezzel az országgal bonyolódott. Rövid távon hasznos volt a szovjet kereskedelem, mert nyersanyagot biztosított a magyar ipar számára, és piacot nyújtott, főleg a magyar textiliparnak. Hosszú távon azonban az ilyen nagyarányú függőség politikai előnyöket adott Moszkvának, ráadásul károsan hatott a magyar gazdaságra, mivel a termelést egy alacsony igényű piachoz igazította. Hozzájárult továbbá a nehézipar túlfejlesztéséhez is. De azt is meg kell jegyezni, hogy a nyugati hatalmak sem tettek semmit azért, hogy pótolják a magyar gazdaság kiesett exportpiacait: Németországot és Olaszországot.

A szovjet-magyar kereskedelem terheit részben a magyar kincstár viselte, mivel a Szovjetunió csak részben fizette ki a kapott árut.

A magyarországi amerikai vállalatok felszámolása

A szovjet gazdasági térhódítás magával hozta a külföldi vállalatok kiszorítását. Így járt az 58,2 millió dollár értékű, amerikai érdekeltségű MAORT.²⁷ A fegyverszünet aláírása (1945. január 20.) után a vállalat kőolajfinomítóinak és olajvezetékeinek működtetését az új megszálló hatalom vette át és a kívánatosnál nagyobb termelési rátát erőszakolt a vállalatra. Szakértői vélemény szerint ez jelentős gázvesztéssel, és emiatt nagyarányú olaj elvesztésével járt együtt. Ráadásul a kormány olyan keveset fizetett a kitermelt olajért, hogy még a termelési költségeket sem lehetett fedezni belőle. Az ugyancsak amerikai érdekeltségű *Vacuum Oil Co.* olajfinomítással, tárolással és marketinggel foglalkozott. 1944-ben német irányítás alá került, majd 1945. január 20-a után a Vörös Hadsereg háborús zsákmányként lefoglalta a társaság almásfüzitői finomtójában talált nyersolajat és olajtermékeket. Augusztusig semmit nem kapott a Szovjetunióknak szállított termékekért és csak 60%-os kapacitással működtek, miközben a MOLAJ 80%-os kihasználtsággal termelhetett.

A State Department el akarta érni, hogy az amerikai érdekeltségek a magyar-szovjet vállalatokkal azonos feltételek között működhessenek, hogy tulajdonosaik megkaphassák az őket illető osztalékokat, valamint a háborús károkért járó jóvátételt. Azt is meg akarták akadályozni, hogy a Szovjetunió amerikai tulajdonokat szerezzen meg jóvátétel gyanánt.²⁸ A helyzet azonban az amerikai titkozások ellenére sem változott. A MAORT olajmezőit szovjet utasításra tékozlóan aknázták ki. A mértéktelen termelés súlyos károkat okozott, nem jutott jövedelemhez a vállalat, így a tulajdonosok nem kaptak osztalékokat.²⁹ 1947-ben a Gazdasági Főtanács javasolta a 636 ezer tonnás évi termelés 10%-os csökkentését. Az ipari minisztérium 16%-os csökkentést indítványozott, nem véletlenül, mivel a magyar szakértők szerint a túlzott kitermelés fenntartása súlyos következményekkel járna: az ország 7 millió tonna ismert kőolajkészletének a fele veszne el, s ez az elkövetkező 10–15 évben 1,7 milliárd forint veszteséget okozna. Az akkori számítások szerint 3,5 millió tonna olaj 12 év belső szükségleteit fedezné. A MAORT ráadásul 50 millió dollár kártérítésért folyamodhatna, végül, ha nem hajtják végre a 16%-os csökkentést, akkor később a termelés visszaesése elérheti a 25–30%-ot is.³⁰

A State Department arra hivatkozott, hogy a termelés messze kielégíti a 82 ezer tonnás jóvátételi kötelezettséget, Vorosilov, a SZEB elnöke mégis elutasította a termelés csökkentésére és a szovjet ellenőrzés visszavonására vonatkozó kérelmet. Visinszkij külügyminiszter helyettes a MAORT-tal kapcsolatos szovjet kiadásokkal, az oda befektetett német tőke nagyságával és azzal magyarázta a szovjet beavatkozást, hogy a termelési szintet magasan kell tartani. Emellett a Jóvátételi Hivatal elutasította azt a kérést, hogy fizessenek a jóvátételi szállításokért.³¹ Így történhetett tehát, hogy a szóban forgó vállalatok nem tudtak osztalékokat fizetni, de az új termelői berendezések beszerzésére sem volt meg a lehetőségük.

Egy amerikai diplomáciai jegyzék rámutatott, hogy a jóvátétel az Egyesült Államok állampolgárait is terheli, de ugyanakkor veszélybe kerül a termelés fenntartása is. A *Standard Rt.* 1946-ban kérelmezte, hogy a jóvátételt teljesítő amerikai vállalatok fizetségüket devizában vagy külpiacon értékesíthető áruban kapják, továbbá termékeik egy részét szabadon exportálhassák, hogy a szükséges devizát meg tudják szerezni.³² Ígéretet kapott a vállalat, hogy

27 Department of State Interim Research and Intelligence Service 3467. sz. mikrofilm, 1945. december 31.

28 FRUS 1945. IV. 815.

29 Új Magyar Központi Levéltár (a továbbiakban: ÚMKL). XIX-J-1-k USA admin. 9. doboz 4/a ikt.-sz.n.

30 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 9. doboz 4/a ikt.sz.n.

31 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 55. doboz 25/c. 41132/4-6.

32 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 55. doboz 3955. 40739/4-1946 1946. április 2.

ezentúl a szabad exportból származó devizabevétel 30%-át devizában kapja, hogy beszerezhesse a szükséges nyersanyagokat és berendezéseket. Ezzel szemben az osztalékfizetést a kormány nem engedélyezte. Júliusra a Standard Rt. termelésének egy részét saját deviza ki-termelésére felszabadították.³³

Tovább nehezítette a külföldi érdekeltségű vállalatok magyarországi működését a kormány 1946. november 1-i döntése. Eszerint a stabilizáció és a forint védelmében a fegyverszüneti szállításokért és szolgáltatásokért támasztott követeléseket az állammal szemben érvényesíteni nem lehet. „A stabilizációval állandósult és intézményesült az a már 1945-től érvényesülő tendencia, amely most már tudatos gazdaságpolitika következményeként tette lehetetlenné a magántőke felhalmozást.”³⁴

Az 1948-ban a MAORT ellen beadott vádirat szerint annak vezetői szándékosan halogatták az olajfelszerelési berendezés megrendelését, olyan helyeken végeztek próbafúrást, ahol leletré alig volt kilátás, a 3 éves terv szabotálására szándékosan mérsékeltek a kitermelést.³⁵ Ezzel megindult a felszámolás folyamata.

A *Vacuum Oil Co.* tevékenységét a számára kedvezőtlen olajelosztással lehetetlenítették el, valamint azzal, hogy termékeiért alig fizettek. A *Ford Motor Co.* részvényeinek 43%-át a Szovjetunió kapta, 1947-ben pedig csődeljárást kezdeményeztek ellene, mivel a háborús károk mérsékeltek a hatékonyságát. Nem engedélyezték a Ford gyártmányú gépjárművek behozatalát, emiatt a vállalat csak javítással foglalkozhatott. Az amerikai követség közbenjárására felfüggesztették adótarozásainak kifizetését. Egyelőre nem hagyták tehát tönkremenni, sorsát, akárcsak a többi külföldi vállalatét, az államosítással pecsételték meg 1949-ben. Az amerikai kormány az államosítást belügynek tekintette ugyan, de ragaszkodott hozzá, hogy a tulajdonosokat késedelem nélkül, hatékonyan és megfelelően kártalanítsák.³⁶

1948 májusában Vas Zoltán azt mondta, hogy az amerikai érdekeltségek államosítására nem kerül majd sor. A MAORT vezetése szorgalmazta az ár- és termelési problémák tisztázását, mert tartottak attól, hogy a bekövetkező károk miatt a magyar kormány szabotázs-zsal vádolja majd őket. Több forduló magyar-amerikai megbeszéléseket tartottak a két álláspont közelítésére. Napirendre került az államosítás, az osztalék-fizetés és a kártérítés kérdése, ám egyikben sem tudtak kompromisszumot kötni. A nézeteltéréseket az államosítás miatt később sikerült rendezni.

Bár az 1948. évi államosítási törvény nem vonatkozott az 50%-nál nagyobb arányban külföldi tulajdonú vállalatokra, ezt csak akkor vették figyelembe, ha a tulajdonos 1931 után lett idegen állampolgár. A MAORT-nál még ebben az évben megkezdődött a végleges felszámolás. Szeptember 25-én átvette a MAORT igazgatását a magyar kormány, és kisajátította tulajdonait és jogait. Az intézkedés alapjául szolgáló rendelet értelmében erre azért került sor, hogy „megakadályozzák a nyersolajtermelés szándékos szabotálását...”, hogy biztosítsák a termelés zavartalan folytatását.³⁷ Még ezt megelőzően letartóztatták a vállalat vezetőit, Papp Simont, Paul Ruedemannt és George Bannantinet.

Gazdaságilag ellehetetlenítették a Vacuum Oil Companyt, nem irányíthatta a saját pénzügyeit, majd a nettó értékének megfelelő adó megfizetésére kötelezték.³⁸ 1949 szeptemberében felszámolták az UNIO Rt.-t, gépeit pedig elvették.³⁹ Hasonló sorsra jutott a Ford Motor Co. is: az amerikai protestálás ellenére a MOGÜRT⁴⁰ birtokba vette épületeit és ingóságait.

33 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 55. doboz 25/c.

34 *Pető I. – Szakács S.*: i. m. 74.

35 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 9. doboz. 4af. ikt.sz.n.

36 NA Dept. of State RG 59 864-5034/5-1347. Az Egyesült Államok külügyminisztere a magyarországi követségnek, 1947. május 29.

37 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 50. doboz 44.524/48.

38 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 51. doboz 23/d 6151.

39 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 51. doboz 23/d 9729.

40 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 51. doboz 23/12669.

Államosították a Borsodvidéki bánya Rt.-t is. Tulajdonosai számára kártérítést ígértek, akik erre lemondtak tulajdonukról.⁴¹ Kártérítés fizetéséről intézkedés mégsem történt, ugyanakkor a Szovjetunió tulajdonait kivonták az államosítás alól.

Gyakran úgy hajtották végre az állami tulajdonba vételt, hogy az a fenálló rendelkezéseket is sértette. Olyan vállalatokat is érintett, amelyek az államosítási törvény értelmében magánkézből maradhattak volna. A *Singer Sewing Machine Co.* esetében a Belkereskedelmi Minisztérium olyan jogszabályra hivatkozott, amelyet a Külügyminisztérium szerint nem lehetett volna alkalmazni. Végül mégis találtak megfelelő hivatkozási alapot.⁴² De nem ez volt az egyetlen példa. Az Autóipari Kft. egy Szunyogh nevű amerikai állampolgáré volt, aki 1938-ban vándorolt ki. Tulajdonát az 1310/1949/33/ sz. rendelet alapján vették el. Ez elvileg csak olyanokat érintett, akik törvényellenesen hagyták el Magyarországot. Mikor a jogsértésre felhívták a figyelmét, a Belkereskedelmi Minisztérium beismerte tévedését, és egy újabb rendeletet vett elő. Ez az 1949/20. számú volt, amely 10 főnél több alkalmazottat foglalkoztató iparvállalatokra és a 100 m²-nél nagyobb javítóműhelyekre vonatkozott, de kereskedelmi vállalatokra nem. A külügyi tárca ismételten felhívta a figyelmet a jogszerűtlenségre, és felszólította a másik tárcát, hogy „vagy helyezze hatályon kívül a határozatot, vagy ha mód van rá, indokolja meg más módon, hogy az amerikai követségnek megfelelő választ lehessen adni”. A Belkereskedelmi Minisztérium jogi osztályának vezetője elismerte, hogy az államosítást jogilag alátámasztani nem lehet. Vajda államtitkár viszont nem értette, hogy a „külügyminisztérium miért akadékoskodik, hiszen ők is tudják milyen gazdaságpolitikai érdek alapján történnek az államosítások”. A külügyi tárca viszont sérelmezte, hogy már nem először állítják ilyen helyzet elé és a dolog annál is kellemetlenebb, mivel „alkalmat adhat arra, hogy az amerikaiak felfújják az ügyet”.⁴³

A szovjet térhódítás hozzájárult ahhoz, hogy megszakadtak Magyarország gazdasági kapcsolatai a Nyugattal. Moszkva gazdasági törekvései csak részben magyarázhatóak azzal, hogy a Szovjetunió újjáépítéséhez akartak erőforrásokhoz jutni. 1943-ban az amerikai kormány késznek mutatkozott hitelt nyújtani keleti szövetségeseinek. A Kremlben kedvezően fogadták az ajánlatot, és 1 milliárd dolláros igénnyel léptek föl. Ám 1945 januárjáig a hitelkérdés nem került szóba. Ekkor Molotov újból felvetette, és 6 milliárd dollárt kért. Addigra az amerikai vezetés már korántsem volt olyan lelkes, mint korábban, hiszen a hitelnyújtás sem gazdaságilag, sem politikailag nem tűnt különösebben kívánatosnak. Emellett úgy gondolták, hogy a hitel amúgy is csak csekély mértékben gyorsítaná a szovjet újjáépítést. Másrészt ezt a tetemes összeget a Szovjetunió a nemzetközi pénzintézetek számára elfogadhatatlan feltételekkel akarta fölvenni. Annak sincs nyoma, hogy a szovjet vezetés erőltette volna a hitelfelvételt. Márpedig egy ekkora összeget ritkán adnak diplomáciai nyomás nélkül. Az az érzésünk támad, hogy a hitelkérelmet a Szovjetunió sem vette komolyan.⁴⁴

A Szovjetunió gazdasági terjeszkedése azért sem magyarázható csak az újjáépítéssel, mert a jóvátétel különféle formái is ezt a célt szolgálták. Moszkva nem érte be ennyivel, hanem a magyar (és a többi megszállt ország) gazdaságának jelentős részét az ellenőrzése alá vonta. Nézeteink szerint ezzel a kommunista hatalomátvételt készítették elő. Ennek elkerülésére az amerikaiak gazdasági lépéseket mérlegeltek, de a fejlemények miatt nem adtak gazdasági segítyt Magyarországnak.

1945 végére világossá vált, hogy hiába voltak a választások, ha nem sikerül elkerülni a gazdasági összeomlást. Gordon pénzügy- és Bányás közellátási miniszter angolszász beavatkozást sürgetett. Schoenfeld arra számított, hogy a gazdasági káosz „likvidálni fogja a kormányt és a közelmúlt demokratikus eredményeit”. Hiába javasolt azonban gazdasági segélyprogramot, a State Department csak háromhatalmi konzultációt tartott szükségesnek.⁴⁵

41 ÚMKL XIX-J-I-k USA admin. 51. doboz 23/d 12619.

42 ÚMKL XIX-J-I-k USA admin. 51. doboz 23/d 62363.

43 ÚMKL XIX-J-I-k USA admin. 51. doboz 23/d 12846.

44 L. John Lewis Gaddis: *The United States and the Origins of the Cold War*. New York, 1972.

45 FRUS 1945. IV. 921.

Szegedy-Maszák Aladár washingtoni magyar követ felvetette, hogy Magyarországnak amerikai kölcsönre lenne szüksége. 1946 májusára azonban Schoenfeld amerikai követ megváltoztatta álláspontját, és nem helyeselte a gazdasági segítséget. A követ pálfordulására az akkor folyó szovjet-magyar gazdasági tárgyalások és a gazdaság centralizálására tett magyarországi intézkedések adtak okot. Úgy vélekedett, hogy a gazdasági segítség sem biztosíthatja Magyarországot gazdasági önállóságát. Keserűen állapította meg, a magyar kormány sem akarja feltartóztatni a szovjet gazdasági offenzívát. „Bárányos közellátási miniszter az egyetlen, aki ellenáll ..., de politikai befolyása nincs. Gordon ... mindennél fontosabbnak tartja személyes biztonságát. Nagy miniszterelnök Moszkvából történt visszatérése óta egyre gyakrabban hangoztatja elkötelezettségét a szovjet-magyar együttműködés mellett. Ez nem magyarázható csak a szovjet nyomással, hanem arra utal, hogy taktikailag ő is célszerűnek tartja behódolni az őt körülvevő oroszbarát elemeknek.” Az a veszély is fennállt a követ szerint, hogy az országa által adott segély szovjet kézre kerül.⁴⁶

Schoenfeld érvelése megtette a magáét: az *Exim Bank* lemondta a magyar pénzügyminiszter washingtoni látogatását, melynek célja kölcsön felvétele lett volna.⁴⁷ Byrnes külügyminiszter 10 millió dollár hitelt akart folyósítani, de az Exim Bank pénzügyi szempontból ezt veszélyesnek tartotta, a NAC pedig nem egyezett bele az üzleti szempontból értelmetlen hitelfolyósításába.⁴⁸ Hasonlóan vélekedett a prágai követ is: „az amerikai kölcsönök nem tudják a kommunizmus terjeszkedését megakadályozni, sőt a kommunisták helyzetét erősítik”.⁴⁹ Az amerikai külügyminiszter pedig elérkezettnek látta az időt, hogy „a nyugat-európai szövetségesek és Olaszország kapjon segítséget... azok helyett a keleti országok helyett, amelyek rágalmozó hadjáratot indítottak ellenünk...”.⁵⁰ Megjegyzendő, hogy a gazdasági segítségnek amúgy sem lett volna túlságosan nagy jelentősége, hiszen a politikai életben érvényesülő szovjet befolyást ilyen eszközökkel nem lehetett volna ellensúlyozni.

Az amerikai diplomácia és a magyar belpolitikai változások

1946 tavaszán a politika színterén is felgyorsultak az események. Rákosi Máttyás követelte a kisgazdapárt és a Függetlenségi Front jobbszárnyának felszámolását. Ezt a célt tűzte ki az újonnan megalakult Baloldali Blokk is, amely emellett végre akarta hajtani az államosítást, a politikai kérdéseket igyekezett az utcára vinni. Nagy Ferenc a koalíció fenntartása érdekében teljesítette Rákosi követelését és 20 kisgazda képviselőnek el kellett hagynia a pártot.⁵¹ Az amerikai diplomácia a kormányfő tudtára adta, hogy ezt a lépést meghátrálásnak tekinti, de segítséget nem helyezett kilátásba.⁵²

Május végén Nagy politikai ellentámadást indított, követelte a helyhatósági választások kírását és az arányosítást, vagyis az államigazgatási és államhatalmi helyeknek a pártok közötti erőviszonyok alapján történő elosztását. Kérte a rendőrségi pozíciók felének átadását.⁵³ A kommunista, a szociáldemokrata és a parasztpártból álló Baloldali Blokk egyedül a helyhatósági választások kírásába egyezett bele, mire június 4-én a kormányfő kilátásba helyezte lemondását. Még aznap este magához kérte őt a budapesti szovjet követ. Puskin közölte: Magyarország nem engedheti meg magának, hogy súlyos politikai válság legyen az országban, amikor kedvező békeszerződést szeretne kötni. Tanácsolta a követ, hogy a kormányfő

46 FRUS 1946. VI. 292. Schoenfeld a külügyminiszternek, 1946. április 30.

47 FURS 1946. VI. 295. Acheson külügyi államtitkár Byrnes külügyminiszternek, 1946. május 7.

48 FRUS 1946. 295. Acheson külügyi államtitkár Byrnes külügyminiszternek, 1946. május 7.

49 FRUS 1946. VI. 185. Steinhardt prágai követ a külügyminiszternek, 1946. február 19.

50 FRUS 1946. VI. 216-217. Byrnes külügyminiszter a külügyi államtitkárnak, 1946. augusztus 30.

51 *Vida István: Koalíció és pártharcok*. Bp. 1986. 171.

52 FRUS 1946. VI. 275. Schoenfeld megbeszélése Nagy Ferencel, 1946. április 3.

53 *Vida I.: i. m.* 184.

ne élezze ki a helyzetet a baloldali pártokkal, mivel a Szovjetunió nem tűrné el a koalíció felbomlását. Ellenkező esetben Moszkva résztvenne a válság megoldásában.⁵⁴ Puskin tárgyalt Rákosival is, akit engedékenységre szólított föl. Figyelmeztetése hatásosnak bizonyult, a kisgazdapárt kompromisszumot ajánlott és ezután már mindvégig védekezésre kényszerült. A magyarországi politikai események miatt az amerikai vezetés tett néhány gyámoltalan lépést Nagy Ferenc támogatására.

Schoenfeld sürgette kormányát, hogy helyezze kilátásba a magyar-román határ módosítását, mivel ennek „a legcsekélyebb mértéke is megszilárdítaná a magyar kormány helyzetét”. Javasolta, hogy „a State Department ... segítsen Nagynak a belső egyensúlyt helyreállítani”.⁵⁵ Ám az amerikai kormányzat ebben a kérdésben nem akart szembehehelyezkedni Moszkvával. Márpedig a Szovjetunió 1944 végétől a román követeléseket támogatta. Bár a román fegyverszüneti szerződés nyitva hagyta a határrendezés lehetőségét, a külügyminiszterek tanácsának párizsi ülésén a nagyhatalmak elzárkóztak a revíziótól és Gyekanozov külügyminiszterhelyettes még a békekonferencia előtt közölte Szekfű Gyula moszkvai magyar követtel, hogy kormánya Erdély egészét Romániának akarja juttatni.⁵⁶

Azt azonban sikerült elérni, hogy Washingtonban fogadják a magyar kormányküldöttséget. Moszkvában rossz szemmel nézték a magyar küldöttség útját az amerikai fővárosba, de az Egyesült Államok sem tulajdonított ennek túl nagy jelentőséget. A látogatás részben sikeres volt. A magyar politikusok Byrnes külügyminiszternek és Acheson államtitkárnak is kifejthették nézeteiket, ígéretet kaptak az aranytartalék és a németek által elhurcolt magyar javak hazaszállítására.⁵⁷ Közölték viszont, hogy az Exim Bank a külügyminiszter javaslata ellenére sem ad kölcsönt, mert pusztán politikai megfontolások alapján erre nincsen lehetőség.⁵⁸ Viszont a csehszlovák kitelepítés kérdésében az amerikai diplomácia Magyarországot támogatta a Szovjetunióval szemben, amely Prága mögött állt a 200 ezer magyar kitelepítésének ügyében. A fentiekből is kiderül, hogy az Egyesült Államok nem tudta befolyásolni a magyarországi eseményeket.

1946-ban megkezdődött a civil társadalom felszámolása. Szviridov tábornok utasítására Rajk László belügyminiszter — korabeli adat szerint — 1000-1500 társadalmi szervezet feloszlataásáról intézkedett.⁵⁹ 1945-ben a fasiszta szervezeteket számolták fel, 1946 tavaszán viszont azokat is, amelyek a polgári demokrácia híveit tömörítették. Nagy-Budapesten 1948-ig 744 nem fasiszta társadalmi szervezetet oszlattak fel.⁶⁰

Az év végén a katonai elhárítás köztársaság-ellenes összeesküvést „leplezett le”. A vád szerint a szervezők kapcsolatban álltak a „Magyar Közösség” elnevezésű titkos, fajvédő szervezettel. Gyanúba keveredett hat kisgazda képviselő, akiknek a mentelmi jogát felfüggesztették. Amerikában elhitték az összeesküvés vádját, de úgy vélték, hogy a kommunisták eltúlozzák a jelentőségét. A budapesti követ javaslata alapján Marshall külügyminiszter gazdasági segítyt javasolt, de politikai beavatkozásra nem gondoltak, nehogy a kommunisták és „szovjet uraik” indokot találjanak az ellenintézkedésre.⁶¹

54 NA Dept. of State RG. 59 864. 00/6-1146

55 FRUS 1946. VI. 302–304. Schoenfeld a külügyminiszternek, 1946. június 6. A magyar határkérdés amerikai megtéleléséről lásd: *Romsics Ignác: Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországon*. Gödöllő, 1992. 23–38., 49–51.

56 ÚMKL XIX-J-42-A Moszkva tük. 2. doboz. IV. 264/Pol. 1946. Szekfű Gyula a külügyminiszternek.

57 ÚMKL XIX-J-42-A Moszkva tük. 2. doboz IV. 26426/Pol. 1946. Szekfű a külügyminiszternek.

58 FRUS 1946. VI. 315.

59 *Vida I.*: i. m. 201.

60 *Zinner Tibor: Az egyesületek, pártok felosztása Budapesten 1945 és 1948 között*. II. Politikatudomány, 1988/I. 76–88.

61 FRUS 1947. IV. 260–263. Matthews memoranduma Acheson külügyi államtitkárnak, 1947. január 23.

Csak akkor tettek lépéseket, amikor az összeesküvés kapcsán letartóztatták és a Szovjet-unióba vitték a kisgazdapárt főtitkárát, Kovács Bélát. 15 millió dollár hadfelszerelési kölcsönt, 10 millió dollár gypothitelt és post-UNRRA segílyt ígértek. „Diplomáciai körökben úgy értékelték ezt a lépést, hogy a budapesti kormány és a kisgazdapárt megerősítését szolgálja, amelyekre a kommunista párt egyre erősebb nyomást gyakorol” — írta a *New York Times* 1947. február 16-án. Ezt az intézkedést újabb lépések követték.

Az amerikai kereskedelmi minisztérium Magyarországot ún. „K” országgá nyilvánította. Ez azt jelentette, hogy a korlátozottan rendelkezésre álló áruk magyarországi exportjához is elegendő volt általános engedélyt kérni. Korábban az ebbe a kategóriába tartozó áruk behozatalához Magyarországnak minden 25 dollárnál nagyobb tételre speciális kiviteli engedélyt kellett kérnie. Ezzel egyidőben Washington kemény hangvételd jegyzékben tiltakozott Kovács letartóztatása ellen. Azzal gyanúsította a szovjet vezetést, hogy a kormányt diktatúrával akarja felváltani. Követelte, hogy az ügyet háromhatalmi bizottság vizsgálja ki magyar kormányzervek bevonásával.⁶²

Azt viszont nem akarták, hogy az ENSZ beavatkozzék, mert a magyar miniszterelnököt nem tartották elég erősnek ahhoz, hogy kiállja a reá nehezedő nyomást.⁶³ Magyarország nem hozta nyilvánosságra az amerikai jegyzéket, ezért Tildy Zoltán köztársasági elnököt és Nagy Ferencet azzal vádolta a *New York Times*, hogy „hajlott gerinccel igyekeznek ... megbékéltetni az oroszokat”. Schoenfeldnek úgy tűnt, hogy „a magyar kormány ... nem képes és sok esetben nem is hajlandó együttműködni a kisebbségi nyomás ellen”.⁶⁴

Az amerikai jegyzék azonban nem volt teljesen hiábavaló: újabb pártközi kompromisszumot eredményezett. Eszerint megállapodtak, hogy beszüntetik a nem baloldali politikusok elleni terrort, megtiltják a közalkalmazottak megfélemlítését, korlátozzák a pártvezetők elleni sajtótámadásokat és növelik a kisgazdapárt arányát a közalkalmazotti szférában.⁶⁵ Egy rövid történelmi pillanatilag úgy nézett ki, hogy az Egyesült Államok szakít korábbi politikai gyakorlatával, és új Európa-politikájának keretein belül Magyarország ügyében is keményebben lép fel a Szovjetunióval szemben.

1947 tavaszán a Truman-kormányzat nyíltan felvállalta, hogy garantálja Görögország és Törökország függetlenségének védelmét. Ezt maga az elnök jelentette be ismert március 12-i beszédében, melyben meghirdette a kommunizmus feltartóztatásának politikáját. Acheson külügyi államtitkár március 1-én egy memorandumot nyújtott át a brit nagykövetnek, mely szerint Törökország és Görögország függetlensége szorosan kötődik Európa és Ázsia más országainak problémáihoz. Ezért mielőbbi angol-amerikai konzultációt ajánlott. Egy héttel később Magyarországot jelölte meg olyan országgént, amelyet a görög-török probléma érinthet.⁶⁶ Ez azt jelentette: a tervezés szintjén felmerült, hogy Magyarországot együtt kezelik a két mediterrán országgal. Erre talán azért nem került sor, mert a britek nem támogatták Washington „energikus” fellépését Budapest érdekében.⁶⁷

A magyar kérdés Nagy Ferenc június 1-i kényszerű lemondásakor jelent meg a legerőteljesebben az amerikai politikában. A State Departmentben komoly formában felmerült, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé terjesztik a magyar kérdést. Ezt kérte egyébként Szegedy-Maszák washingtoni magyar követ is. Az amerikai külügyminisztériumban minden eddiginél keményebb hangú jegyzéket fogalmaztak meg, ám azt az eredeti formában sohasem nyújtották át a címzettnek.

62 NA Dept. of State RG. 59 864. 00/3-147. Hickerson a külügyminiszternek, 1947. március 1.

63 FRUS 1947. IV. 281-282. 1947. március 8.

64 *New York Times*, 1947. március 8.

65 NA Dept. of State RG. 59 864.00/4-347

66 FRUS 1947. IV. 292.

67 FRUS 1947. IV. 292-293.

Arthur H. Vandenberg szenátor, a külügyi bizottság elnöke június 3-i szenátusi beszédében sajnálatát fejezte ki a magyarországi események miatt. Ugyanakkor rámutatott, hogy „Magyarországot nem részesítheti az Egyesült Államok olyan elbánásban, mint Görögországot. Magyarország ellenséges ország volt. Görögország örökös, állandó szövetséges. A fegyverszüneti szerződés következtében Magyarország a Szovjetunió jogos katonai megszállása alatt áll. Ezért Magyarország nem kérheti a segítségünket és nem is részesülhet benne úgy, ahogyan Görögország.”

Ugyanakkor a szenátor javasolta a kérdés előterjesztését az ENSZ-ben.⁶⁸ Az amerikai politika kezdeményezőkézsége nem tartott sokáig.

Sem a beavatkozásra, sem pedig a diplomáciai kapcsolatok megszakítására nem került sor. Nem tartotta célszerűnek az amerikai külügyi vezetés magyar emigráns kormány felállítását sem.⁶⁹

A megbízatásról lemondó Szegedy-Maszák Aladárral közölték, hogy csak magánszemélyként tartják vele a kapcsolatot, és kérése ellenére sem kezelik tovább hivatalos személyként. Sőt, a State Department sietett leszögezni, hogy az új budapesti amerikai követ „a tervek szerint” indul Budapestre.⁷⁰ Szegedy-Maszák helyesen mutatott rá, hogy az amerikai jelenlét fenntartásához Magyarországon elegendő lett volna a SZEB, és nem kellett volna az új kormányt tüstént elismerni. A helyére kinevezett Vámbéry Rusztem pedig hat napon belül megkapta az agrémentet.⁷¹

Hozzájárult az amerikai politika óvatosságához, hogy Nagy-Britannia ellenezte a kemény hangvételű jegyzék átadását, mivel nem értett egyet sem annak tartalmával általában, sem pedig a Szovjetunió felelősségét hangsúlyozó résszel.⁷² Ezért nem támogatta az amerikai tiltakozást sem a SZEB-ben.⁷³ A *Foreign Office* állásfoglalása szerint a nyilvános tiltakozás csak nyilvánvalóvá tenné, hogy az angolszászok „képtelenek befolyásolni az események menetét”, ezért az amerikai vezetést is le kívánják beszélni róla.⁷⁴

Végül Weems tábornok, a budapesti amerikai SZEB misszió vezetője az eredetinel enyhébb hangvételű jegyzéket adott át, amely enyhítette azt a kitétel, amely „a szovjet hatóságok súlyos beavatkozására” utalt „Magyarország belügyeibe”. És ami ennél is lényegesebb: a tervekkel ellentétben a jegyzék nem fenyegetett azzal, hogy az ENSZ vizsgálja majd ki a magyar kérdést. Ez azért került le a napirendről, mert tartani lehetett attól, hogy az európai országok nem támogatnák egy volt tengelyhatalom ügyét, másrészt azt sem lehetett kizárni, hogy a magyar kormány a Szovjetunió mellé állna. Emellett az amerikaiak nem is akarták próbára tenni a világszervezetet egy vesztes ország miatt. A leglényegesebb aggályuk az volt, hogy a magyar kérdés elterelné a figyelmet az éppen a napirenden levő görög ügyről.⁷⁵ Egyetlen konkrét intézkedést tettek: felfüggesztették a hadfelszerelési hitelt és lemondták a 10 millió dolláros gyapotkölcsönt.

1947 nyarán ismét választások voltak Magyarországon. Hivatalos korabeli adat szerint ebből 460 ezer főt zártak ki a baloldal által kikényszerített választási törvény alapján.⁷⁶ Akárcsak az előző választások előtt, néhány kiszagda képviselő ekkor is felkereste az amerikai kö-

68 Congressional Record. Senate, 93. kötet, part 5. 80th Congress 1st Session 6307-6309.

69 FRUS 1947. IV. 314. A külügyminiszter a budapesti követségnek, 1947 június 6.; NA Dept. of State RG 59. 864.00/6-347. Marshall a prágai követségnek, 1947. június 6.

70 NA Dept. of State RG. 59. 864-00/6-647. Feljegyzés Szegedy-Maszák, Matthews, Hickerson és Barbour megbeszéléséről, 1947. június 6.

71 *Sík Endre*: Egy diplomata feljegyzései. Bp. 1966. 170.

72 ÚMKL XIX-J-i-j USA tük. 25. doboz 23/g 96/biz. 1947.

73 FRUS 1947. IV. 313-314. A magyarországi ügyvivő (Bigelow) a külügyminiszternek, 1947. június 6.

74 FRUS 1947. IV. 315-316. A londoni követség a dél-kelet európai oszdtálynak, 1947. június 9.

75 FRUS 1947. IV. 320-321. Weems Szviridovnak, 1947. június 14.

76 FRUS 1947. IV. 360. Chapin a külügyminiszternek.

vetséget, hogy pénzügyi támogatást kérjenek pártjuk számára. Peyer Károly és Valentiny Ágoston pedig egy ellenzéki szociáldemokrata párt felállítására kért segítséget. Pénz és segítség helyett a szokásos elutasítás érkezett: az amerikai kormány nem avatkozik be más országok belpolitikájába.⁷⁷ Ugyanakkor a követség fellépett a választási kizárások terén tapasztalható visszaélések ellen, mire Dinnyés Lajos miniszterelnök ígéretet tett az anomáliák felszámolására. Nagy Ferenc pedig, akit szenátusi meghallgatás céljából vittek sietve Amerikába, lehetőséget kapott, hogy az *Amerika Hangja* rádión szóljon a magyar néphez. A volt miniszterelnök véleményét Washington magánvéleménynek nyilvánította és ezért elhatárolta magát tőle.

A visszaélésekkel, csalással terhelt választáson a Magyar Kommunista Párt szerezte a legtöbb szavazatot. Az Egyesült Államok részéről jelképes állásfoglalás született. Weems írt Szvirdovnak: „Kormányom álláspontja szerint azok a [SZEB] döntések, utasítások és intézkedések, amelyek az amerikai misszió egyetértése nélkül születtek, nem teszik semmissé az Egyesült Államok kötelezettségeit saját állampolgárai ... vagy idegen nemzetek iránt... Kormányom fenntartja a jogot, hogy a békeszerződés vagy más fórum által biztosított módon az időszerű kérdéseket ismét felvesse.”⁷⁸

Chapin amerikai követ úgy érezte, hogy „csodának kell történnie” ahhoz, hogy Magyarország elkerülje a szovjet uralmat. Molnár Erik külügyminiszter kijelentette, hogy Magyarország nem lehet semleges a nagyhatalmak irányában, és alkalmazkodnia kell a földrajzi realitásokhoz.⁷⁹ Ekkorra már minden számottevő párt a szovjet orientáció mellett tette le a voksot. Ennek ellenére Chapin az amerikai jelenlét fenntartását javasolta és azt, hogy aktív politikával szegüljön szembe a szovjet terjeszkedéssel. Ebben használjon fel Amerika minden olyan eszközt, amely nem vezet összeütközéshez Moszkvával.⁸⁰ Receptet azonban nem tudott adni.

Memorandumára, amelyet júliusban készített, csak októberben érkezett válasz. Ez már önmagában jelezte, hogy Magyarország jelentősége tovább csökkent az amerikai politikában. A State Department leszögezte, hogy Magyarország „nem lesz az amerikai politika középpontjában ... és az amerikai-szovjet kapcsolatok nem a magyar események miatt romlanak majd meg”. Magyarországra ebben a feljegyzésben utalnak első ízben „vasfüggöny mögötti országnaként”.⁸¹

Döntő jelentőségű volt ez az állásfoglalás, hiszen Washington ekkor mondott le arról, hogy Magyarországot gazdaságilag Nyugat-Európához kapcsolja. Az amerikai külpolitikát ekkor már elsősorban a német kérdés foglalkoztatta. 1947 végétől arra törekedett, hogy minél inkább elmérgesítse Moszkva és a kelet-európai országok kapcsolatát.

A kelet-nyugati szembenállás kialakulásának az volt a végső mozzanata, hogy a szovjet több országai nem vettek részt az Európai Rekonstrukciós Programban (a Marshall-tervben), melynek az volt a célja, hogy megteremtse az európai gazdasági integrációt, az egységes európai piacot. Az egyesülési folyamat csak Nyugat-Európában indulhatott el. Bevált George Kennan jóslata: a Marshall-terv hozzájárult Európa kettészakadásához. A Nyugat gazdasági fejlődését az Egyesült Államok biztosította. Keleten a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) létrehozásával csak felszínes kísérlet történt a valódi integrációra. A KGST 1949 augusztusi, Szófiában megrendezett ülésén a kelet-nyugati kapcsolatok további korlátozására szólították föl a tagállamokat.⁸²

77 FRUS 1947. IV. 394.

78 FRUS 1947. IV. 367. Weems Svviridovnak, 1947. szeptember 15.

79 FRUS 1947. IV. 388.

80 FRUS 1947. IV. 384-392. Chapin a külügyminiszternek, 1947. július 2.

81 FRUS 1947. IV. 393-394. A külügyi államtitkár Chapinnek, 1947. október 6.

82 *Pető I.-Szakács S.*: i. m. 162.

A gazdasági hadviselés politikája

1948 elejétől az amerikai kormány új gazdasági külpolitikát vezetett be. Ettől fogva nemzetbiztonsági kérdésként kezelték a kelet-európai gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat. A szövetségesek együttműködésével gazdasági-kereskedelmi blokádot léptettek életbe. Ennek kettős célja volt. Egyrészt az, hogy kiélezzék Moszkva és a csatlósok viszonyát, ami úgy történne, hogy a gazdasági embargó miatt olyan termékeket kelljen a kelet-európai országoknak a Szovjetunióból beszerezniük, amelyet az képtelen biztosítani. Ezért a kelet-európai országoknak a Nyugathoz kell majd fordulniuk a hiányzó termékekért, amelyeket csak politikai engedményekért kaphatnak meg.⁸³ Ugyanakkor a gazdasági hadviselés fő célja a Szovjetunió katonai potenciáljának csökkentése és a Nyugat védelme volt.

A gazdasági blokádnak a gondolatát Averrel Harriman kereskedelmi miniszter, volt moszkvai követ vetette fel először 1947 novemberében. Beadvánnyal fordult az újonnan létesített politikai tanácsadó és koordináló szervhez, a *Nemzetbiztonsági Tanácshoz* (National Security Resources Boards NSRB). Ebben Harriman kifejtette, hogy Kelet-Európa nem vesz részt az Európai Rekonstrukciós Programban, ezért hátráltatja az európai helyreállítást, tehát „fegyveti a világbékét és emiatt az Egyesült Államok biztonságát is”. Javasolta, hogy „azonnali hatállyal függesszék föl minden olyan termék kelet-európai exportját, amely növeli a Szovjetunió katonai potenciálját”. Ebbe a zónába csak abban az esetben adható kiviteli engedély, ha az „előnyösen érinti ... az európai rehabilitációt és ha nem érinti hátrányosan az Egyesült Államokat”.⁸⁴ A biztonsági megfontolások mellett tehát fontosnak tartotta a kelet-nyugati kereskedelem fenntartását is.

Harriman elképzeléseinek változása jól szemlélteti a szovjet-amerikai viszony alakulását: 1943-ban a két ország kereskedelmének bővítését és a hitelnyújtást szorgalmazta, 1945-ben a gazdasági juttatásokért politikai engedményeket akart kicsikarni a Szovjetuniótól, 1947-re pedig már a „hadviselés” eszközeként tartotta a gazdaságot.

Ezzel szemben a State Department úgy vélte, hogy a gazdasági hadviselés ellentmond a szabad kereskedelem általánosan elfogadott elveinek. Ugyanakkor azt is belátta: meg kell akadályozni, hogy a Nyugat a saját exportjával növelje a szovjet katonai potenciált és ezáltal veszélyeztesse önmaga biztonságát. Kölcsön is csak akkor adható, ha az a Nyugat újjáépítését szolgálja. A Külügyminisztérium javasolta, hogy Kelet-Európa országait aszerint csoportosítsák, hogy milyen szigorú megszorításokat célszerű alkalmazni velük szemben. Ennek alapján három osztályt javasoltak. Ezek közül az első, legszigorúbb elbírálás alá eső csoportba került pl. a Szovjetunió és Románia. Magyarországot a másodikba sorolták, mivel „nyugat orientáltsága” a fenti elvek rugalmasabb alkalmazását tette lehetővé.

Felsorolták azokat a termékeket, amelyeknek korlátozták a kivitelét. Ezek közé tartoztak a /1/ katonai felszerelések; /2/ a félig katonai termékek; /3/ a hadi felszereléseket előállító termelő berendezések; /4/ az atomenergia termeléshez szükséges berendezések.⁸⁵ Mindegyik termék-kategóriánál megállapították, hogy milyen kiviteli korlátozások alkalmazandók. Pl. az első kategóriába tartozó termékeket semmilyen körülmények között sem lehetett a szovjet tömb országába szállítani. Hasonló megkötéseket ajánlott a State Department a technológia átadására és a hitelnyújtásra is.

Megkönnyítette a gazdasági szankciók alkalmazását, hogy az Egyesült Államok számára nem volt létfontosságú a keleti kereskedelem. Egyedül a szovjet mangán és iridium kiesése érintette érzékenyen az amerikai gazdaságot.⁸⁶

83 *John Lewis Gaddis: Long Peace. Inquiries into the Origins of the Cold War.* Oxford-New York, 1987. 159.

84 FRUS 1948. IV. 507.

85 FRUS 1948. IV. 498-505. Department of State jelentései, 1947. november 19.

86 FRUS 1948. IV. 490. Policy Planning Staff jelentései, 1947. november 26.

A külügyi és a kereskedelmi tárca is ugyanazt a célt akarta elérni, de más-más módon: a Külügyminisztérium nyílt diszkrimináció nélkül, a Kereskedelmi Minisztérium az összes termék termék *nyílt* ellenőrzésével. Az előbbi álláspontot könnyebben össze lehetett egyeztetni a Washington által meghirdetett liberális gazdaságpolitikával. Ez a megoldás azonban lehetővé tette, hogy az embargó által sújtott termékek mégis eljussanak a tiltott zónába. Az utóbbi, a kereskedelmi tárca által ajánlott megoldás nem illeszkedett az általános politikai elvekhez, és lehetőséget adott a megtorlásra, így hátrányosan érintette Nyugat-Európa kereskedelmét. Viszont az embargó céljainak jobban megfelelt. Végül mégis a szigorúbb politika kerekedett fölül.

A Kereskedelmi Minisztérium nézeteit tette magáévá a *Policy Planning Staff*,⁸⁷ majd ennek indítványára a Nemzetbiztonsági Tanács.⁸⁸ Úgy döntött tehát az amerikai vezetés, hogy minden Európába, és így a Szovjetunióba menő szállítmányt ellenőrizni kell, szemben a State Department által ajánlott módszerrel, amely az ellátási fennakadásra hivatkozva csak egy tiltó listára felvett termékek kivételét korlátozta volna és így az ellenőrzés technikai bonyodalmi miatt egyes tiltott termékek átsúszhattak volna a keleti régióba.

A Nemzetbiztonsági Tanács javasolta, hogy minden egyes szállítmányt ellenőrizzenek, továbbá a célország igazolja, hogy a kért termék az európai újjáépítés, a világbéke, valamint az Egyesült Államok javát szolgálja. A State Department tiltakozott ez ellen a megoldás ellen, amely részt akart venni a korlátozás alá eső cikkek kijelölésében.⁸⁹ Nemtetszésüket fejezték ki egyes gazdasági szakértők is, akik szerint az amerikai mangán, króm és platina import a Szovjetunióból „messze meghaladta” az oda irányuló kivitelt.⁹⁰ A kereskedelmi tárca hatékonysági és technikai okokból ragaszkodott saját álláspontjához; az amerikai kormány ellenőrizni akarta, hogy „nem nylon harisnyára” költik-e a Marshall-segélyt.

1948. január 15-én az amerikai kormány bejelentette, hogy március 1-től minden Európába irányuló áruszállítmányra egyenként érvényesített engedélyt kell kérni.⁹¹ A gazdasági hadviselésben három célt kellett szem előtt tartani: a kelet-nyugati kereskedelem megőrzését, a keleti export korlátozását, és azt, hogy az Egyesült Államok megkaphassa az általa igényelt stratégiai anyagokat a Szovjetuniótól.⁹² Úgy gondolta az amerikai vezetés, hogy ezeket az egymásnak ellentmondó célokat a „szelektív korlátozás” és a quid pro quo elvének az alkalmazásával lehet megvalósítani. Ezért Marshall külügyminiszter újfent javasolta, hogy áru kategóriánként állapítsák meg az export-tilalmat. A State Department biztosítani szándékozott a króm és mangán importot. Hangoztatta, hogy „az Egyesült Államok valamint a baráti országok fejlődése és jóléte előbbre való, mint az ellenfél gyengítése akkor, amikor ezek a célok keresztezik egymást”.⁹³ Marshall úgy okoskodott, hogy a biztonság abban az esetben valósítható meg, ha a Nyugat erősebb a Keletnél. Márpedig ez csak az Európai Rekonstrukciós Program (ERP) megvalósításával érhető el. Az ERP sikere viszont a kelet-nyugati kereskedelem fenntartásán múlik.⁹⁴ Tovább bonyolította a helyzetet, hogy Harriman a szövetségesekkel is el akarta fogadtatni az amerikai kereskedelempolitika elveit.⁹⁵ A megoldást abban látták, hogy Nyugat-Európa számára csak az első kategóriába sorolt termékek (főleg hadianyagok) exportját kötötték az amerikaihoz hasonlóan szigorú szabályokhoz, a többi árut liberálisabb feltételekkel szállíthatták keletre.

87 FRUS 1948. IV. 496-498.

88 FRUS 1948. IV. 511-512. A Nemzetbiztonsági Tanács jelentése.

89 FRUS 1948. IV. 508-509. A külügyi államtitkár (Lovett) a kereskedelmi miniszternek, 1947. december 8.

90 FRUS 1948. IV. 509-510. 1947. december 10.

91 FRUS 1948. IV. 514. A kereskedelmi minisztérium sajtónyilatkozata, 1948. január 15.

92 FRUS 1948. IV. 527-528. A külügyminiszter feljegyzése, 1948. március 26.

93 FRUS 1948. IV. 553. A külügyminisztérium feljegyzése.

94 FRUS 1948. IV. 564-566. Marshall a párizsi követségnek, 1948. augusztus 27.

95 FRUS 1948. IV. 536-542. A kereskedelmi miniszter ad hoc albizottságának jelentése.

1949-ben a Kongresszus elfogadta az *Export Control Act*et, amely fölhatalmazta az elnököt, hogy minden olyan cikk kivételét megtiltsa, amely megftélése szerint jelentősen növelné az ellenséges országok hadipotenciálját. Az embargó megvalósítására életre hívták a *Cocom bizottságot*. Szinte háborús intézkedésnek is beillene a főnti felhatalmazás: Rooseveltet ruházták föl hasonló jogokkal 1937-ben, hogy távoltarthassa országát a készülő háborútól. Végső soron tehát a következőképpen alkalmazták az embargót: minden Európába szánt árua kiviteli engedélyt kellett kérni, amelyeket a State Department által kidolgozott rendszer alapján adtak ki.

Abban sem igen tudott megegyezni a State Department és a Kereskedelmi Minisztérium, hogy miként valósítsák meg a szövetségesek részvételét a gazdasági hadviselésben. Az utóbbi az amerikai üzleti köröket ért veszteségek miatt rá akarta bírni a Külügyminisztériumot, hogy az amerikai korlátozási rendszert vezessék be Nyugat-Európában is, tekintet nélkül a káros hatásokra. Ezzel szemben a külügyi tárca nem kívánta a szövetségesek kereskedelem-politikájának szigorítását, tekintettel arra, hogy a keleti kereskedelem számukra fontosabb volt, mint Amerika számára.⁹⁶ Azért is tartotta célszerűtlennek a szigorítást, mert nem hitte, hogy az a Szovjetunió gazdasági összeomlásához vezetne, ráadásul tartott tőle, hogy szorosabbá tenné Moszkva és a szövetségesei közötti viszonyt. Ráadásul a pénzügyi veszteségek mellett a keleti kereskedelem elvesztése nyersanyaghiányhoz vezetne, amely zavart okozna egyes iparágakban. Ehelyett a technológia, a know-how, a prototípusok és létesítmények átadásának befagyasztható tartotta célra vezetőnek.

Hiába tettek javaslatot az amerikai vezérkari főnökök az amerikai rendszer elfogadtására arra hivatkozva, hogy egy „hatékony gazdasági vasfüggöny” 5–10 éven belül megbénítaná a szovjet gazdaságot és a belső helyzetet még hamarabb súlyosra fordítaná,⁹⁷ a State Department a saját álláspontját érvényesítette a Cocom tárgyalások során. Nevezetesen azt, hogy tárgyalásokkal döntsenek az exportkorlátozás alá eső termékekről.

1950 augusztusában a Nemzetbiztonsági Tanács titkára összeállítást készített a kiviteli korlátozások és a nemzetbiztonság összefüggéseiről a Védelmi Minisztérium, a State Department, a Nemzetbiztonsági Tanács és a Kereskedelmi Minisztérium véleménye alapján. A megkérdeszettek, nyilván a koreai háború hatására, az embargó szigorítását szorgalmazták. A State Department kivételével valamennyi megkérdeszett kormányiszerv úgy nyilatkozott, hogy a kiviteli korlátozás politikáját a nemzetbiztonság szempontjainak kell vezérelniük. Azaz: a keleti tömb hadipotenciáljának a csökkentése előbbre való a szövetségesek gazdasági talpraállításánál. Tehát — tekintet nélkül a gazdasági megfontolásokra — az embargót újabb termékekre kell kiterjeszteni és ehhez a szövetségeseknek is csatlakozniuk kell. A többségi vélemény szerint azonban szankciókat alkalmazni nem szabad. Egyedül Sawyer kereskedelmi miniszter fogalmazott úgy, hogy „Amerikának minden rendelkezésre álló eszközt fel kell használnia, hogy kieszközölje a sajátjához igazodó kiviteli korlátozásokat”.⁹⁸

Nyugat-Európában ugyanis szűkebben értelmezték a „startégiai” jelentőségű áruk körét, mint az óceán túlsó partján: csak a közvetlenül katonai jelentőségű cikkeket soroltak ebbe a kategóriába. Nem minősítették stratégiainak több olyan cikket, amely az amerikai álláspont szerint hozzájárulhat a szovjet hadipotenciálhoz és ezért stratégiai jelentőséggel bír, mint pl. egyes nyersanyagok, bizonyos típusú gördülőcsapágyak, precíziós műszerek, stb.⁹⁹ Az amerikai vezetés ezért az általa stratégiainak minősített cikkeket csak a feltétellel szállította szövetségeseknek, ha biztosítékot kapott, hogy nem juttatják el azokat a szovjet szférába.¹⁰⁰

96 FRUS 1950. IV. 84-85. Sawyer kereskedelmi miniszter feljegyzése a Nemzetbiztonsági Tanácsnak, 1950. április 25.; FRUS 1950. IV. 100-102. A State Department állásfoglalása, 1950. május 2.

97 FRUS 1950. IV. 152-153. A vezérkari főnökök jelentése a védelmi miniszternek, 1950. június 26.

98 FRUS 1950. IV. Nemzetbiztonsági Tanács titkárának jelentése, 1950. augusztus 21. 163.

99 FRUS 1950. IV. 223-225. A védelmi miniszter jelentése a NATO Védelmi Bizottságának, 1950. október 31.

100 FRUS 1950. IV. 228-229. A Nemzetbiztonsági Tanács politikai állásfoglalás tervezete, 1950. november 16.

Az amerikai vezetés megállapította, hogy „a tömbök közötti kereskedelem hatással van az Egyesült Államok biztonságára”, ezért ezt „folyamatosan figyelemmel kell kísérni”. A Cannon-törvénykiegészítés lehetővé tette, hogy megvonjanak minden pénzügyi és kereskedelmi segítyt azoktól az országoktól, amelyek háború idején az Egyesült Államok biztonságát veszélyeztető kereskedelmi tevékenységet folytatnak. A Nemzetbiztonsági Tanács ezt az intézkedést a háborús veszély idejére is kiterjesztette.¹⁰¹

Az amerikai gazdasági diplomácia nagy változáson ment keresztül néhány év alatt. Truman elnök 1947 végén még nem tartotta indokoltnak, hogy korlátozzák a rekonstrukció céljait szolgáló gépipari exportot a Szovjetunióba.¹⁰² Három évvel később már úgy vélte, hogy „meg kell akadályozni az olyan anyagok, termékek és szolgáltatások kiáramlását a kommunista agressziót támogató országokba, amelyek hozzájárulnak azok támadó potenciáljához”.¹⁰³

A gazdasági hadviselés és a magyar-amerikai kereskedelem

Magyarország már a kereskedelmi korlátozások életbe léptetése előtt sem tudott bejutni a termékeivel az amerikai piacra, és már ekkor sem igen volt képes hozzájutni a kívánt amerikai termékekhez. Egyrészt az áruknálát szűkössége és a magyar áruk versenyképtelensége,¹⁰⁴ továbbá a rendkívül alacsony színvonalú kereskedelmi tevékenység miatt.¹⁰⁵ Másrészt az Egyesült Államok, a Szovjetunióval ellentétben, semmit sem tett azért, hogy a magyar áruk számára piacot biztosítson.

A háború előtti magyar behozatal a tengerentúlról főleg pamutból, kisebb részben fémekekből, járművekből és fejlett technológiát képviselő gépekből állt. A legfontosabb kiviteli cikkek pedig a maláta, a gyöngynövény, a toll, a paprika és a húskészítmények voltak.¹⁰⁶ 1938-ban 318 millió dollár volt az export és 6,4 millió volt az import értéke. Ez nagyjából megegyezett a magyar-jugoszláv kereskedelmi forgalommal.

1947-ig az UNRRA és a JOINT szállítmányok miatt Amerika Magyarország első számú import-partnerévé vált. Kivitel tekintetében a 12. helyet foglalta el. A segélyszállítmányok megszüntetése után az atlanti nagyhatalom a 19. helyre esett vissza az import tekintetében.

Egy 1946-ban készült magyar külügyminisztériumi feljegyzés szerint az oroszok által szállított gyapot és egyes kemikáliák mellett „egyre nagyobb szükség van ipari termékekre. Különösen szállítási eszközökre, autóra, teherautóra, valamint mezőgazdasági gépekre és kisbirtokon használható különleges eszközökre, továbbá öntözőcsövekre, út- és vasútépítő gépekre, ipari és házi hűtőberendezésekre, konzervipari gépekre”. Mindezt az amerikai piacról akarták beszerezni. Cserébe tollat, tojást, seprűt, húskészítményeket kínáltak.¹⁰⁷ A húsexportot — amely akár a duplájára emelhetné volna a magyar kivitelt¹⁰⁸ — azonban nem lehetett megvalósítani, mert az amerikai hatóságok állategészségügyi kifogásokra hivatkozva nem engedték be a magyar húskészítményeket.¹⁰⁹

101 FRUS 1950. IV. 250-253. A Nemzetbiztonsági Tanács határozata a Public Law 843-ról (Cannon amendment).

102 FRUS 1947. IV. 509.

103 FRUS 1950. IV. 255. Truman elnök a külügyminiszternek, 1950. december 28.

104 ÚMKL XIX-J-1-j USA admin. 55. doboz. 4-1640/4-1946. A washingtoni követség a külügyminisztériumnak.

105 ÚMKL XIX-J-1-j USA admin. 55. doboz. 25/a Szegedy-Maszák a külügyminisztériumnak.

106 ÚMKL XIX-j-1-j USA admin. 55. doboz 02 77 83/1950.

107 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 55. doboz 41.076/1946.

108 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 55. doboz;

109 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 55. doboz; *Sík E.*: i. m. 258-260.

A magyar kereskedelem-politikának kettős célja volt a nyugattal: egyrészt stratégiai cikkeket kapni nem stratégiai termékekért, másrészt a lehető legalacsonyabb szintre zsugorítani a kereskedelmi kapcsolatokat. Ugyanakkor az iparosítási programhoz szükség lett volna nyugati gépipari berendezésekre. Ezeket viszont nem lehetett magyar termékkel ellentételezni. Egyfelől mert hiányoztak a versenyképes exportcikkek, másfelől politikai okokból. Az *American and British Technology Co.* pl. 60 ezer láb varrat nélküli acélhüvelyt akart a Ganz gyártól beszerezni, ám a magyar fél „elvi” fenntartások miatt nem fogadta el a rendelést.¹¹⁰

1949-ben Magyarország 4,7 millió dollár értékű cikket hozott be Amerikából és 1,8 millió dollárnyit szállított oda. Az import nagyrészt mezőgazdasági termékekből, kisebb részben textil- és vegyipari cikkekből állt a kívánt gépipari berendezések helyett. Hasonló összetételű volt az export is: 1948-ban több mint felét mezőgazdasági termékek, ennek legnagyobb részét is a tojll tette ki. (A 21 millió forintos összkivitelből 9,5 milliót.)¹¹¹ A kereskedelmi embargó és az autarkia gazdaságpolitika mellett az áruk szűk és elmaradott választéka is szerepet játszott a két ország közötti külkereskedelem alacsony színvonalában.

1952-ben zuhant a magyar-amerikai kereskedelmi forgalom a mélypontra: 3,1 millió dollár export mellett a behozatal 100 ezer dollár volt (1947-ben még 22,7 millió!) — ennek nagy része könyv és folyóirat.¹¹² Nemcsak az embargó által érintett dolgokat volt nehéz megkapni, de az engedélyezési eljárás miatt olyanokat is, amelyeket a kiviteli korlátozás elvileg nem érintett. Sawyer kereskedelmi miniszter úgy tájékoztatta a magyar követséget, hogy 1948-ban 37 ezer engedélyezési kérelem érkezett az *Office of International Trade*hez, és ebből augusztusig 17 ezer feldolgozatlan maradt.¹¹³ Emiatt pl. a Sprinkler cég nem tudta teljesíteni az ipari tűzvédelmi berendezésekre vonatkozó magyar megrendelést.¹¹⁴

A magyar ipar 1948-ban 1 millió *dollár* értékű műszert, mosógépet, esztergapadot, fűrőgépet, köszőrűt, csiszológépet stb. akart beszerezni, de ebből mindössze 1 millió *forint* értékű gép érkezett meg, beleértve a gépjárműveket is,¹¹⁵ tehát a megrendelt berendezések legnagyobb része nem jött be az országba. 1951-ben már megesezt, hogy vegyi- és gyógyszeripari termékekre (pl. penicillin-származékok) sem adtak ki exportengedélyt.¹¹⁶ Németország amerikai szállítási zónájában feltartóztatták a Magyarországnak szánt szállítmányokat, és teherautókat, golyócsapágyakat, betonkeverőket, levegőbontógépet, fémnátriumot, kadmiumot tartottak vissza.¹¹⁷

A magyar-amerikai kapcsolatok a hidegháború kezdeti időszakában

1948-ban Amerikában felvetődött az az elképzelés, hogy a kelet-európai országokat a Szovjetunió részéként kell kezelni. Meg kell vonni a magyar, illetve a többi kelet-európai ország államiságának vagy kormányának elismerését és az ottani követségeket vissza kell minősíteni főkonzulátussá.¹¹⁸ Ezt a lehetőséget azonban morális és politikai megfontolásokból elvetették.¹¹⁹ Viszont a budapesti amerikai követ kénytelen volt beismerni, hogy sem segítséget, sem bátorítást nem tud a magyaroknak nyújtani. „Nehéz szívvel és hosszas fontolgtatás után azt a következtetést kell levonnom, hogy hacsak nem történik csoda, a fizikai ráhatáson kívűl

110 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 55. doboz 25/b.

111 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 55. doboz 25/C 023282/1950.

112 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 14. doboz 6/d 1952

113 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 56. doboz 25/C 65-res/9148

114 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 23. doboz 11/C

115 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 56. doboz 25/C 44. 354/1948.

116 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 55. doboz 25/C 01753/51.

117 ÚMKL XIX-J-1-k USA admin. 23. doboz 11/C.

118 NA Dept. of State RG. 59 711. 64/12-3047. Marhall a budapesti amerikai követségnek, 1948. január 12.

119 NA Dept. of State RG. 59 864. 00/2-1748. Chapin a külügyminiszternek, 1948. február 17.

semmi sem mentheti meg a magyar népet... Magyarországon is elindult az a folyamat, amely megkérdőjelezhetlenné teszi a kommunista hatalmat”.¹²⁰ A demokrácia és a függetlenség megvalósítása a kontinens keleti felén már csak végső célként fogalmazódott meg.¹²¹ Az amerikai külügyminiszter úgy vélekedett, hogy Magyarországot „még nem kell teljesen leírni”. A „szilárd” politikát „a bolsevizálás lassítására tett erőfeszítésekkel kell ötvözni” oly módon, hogy a követség törekedjék „barátságos, szívélyes kapcsolatok fenntartására a magyar kormánnyal, hogy elősegítse olyan intézmények fennmaradását, amelyek később hozzájárulhatnak a demokratikus intézmények újjáélesztéséhez”.¹²² Ám az ezt követő fejlemények még e korlátozott célok megvalósítását is kétségbe vonták. Az Egyesült Államok kapcsolatai a szovjet tömb országaival szinte teljesen megszűntek.

1948-ra a feltartóztatás politikája kiterjedt a gazdaságra, a politikára, sőt a légiközlekedésre, 1949-re pedig már a biztonságpolitikára is, melynek eszköze a nukleáris elrettentés, szervezeti formája a NATO volt. Az amerikai vezetés történelmi jelentőségű döntést hozott: nyíltan felvállalta Nyugat-Európa védelmét.

Kelet-Európa országaiban kezdetét vette a politikai, gazdasági és társadalmi élet szovjet mintára történő átszervezése. Megkezdődtek a koncepciók perek. Magyar viszonylatban Mindszenty József letartóztatása váltott ki komoly visszhangot az amerikai politikában, és az a tény, hogy börtönbüntetést szabtak ki rá, maradandó kárt okozott a magyar-amerikai kapcsolatokban. A magyar kormány a Mindszenty-pert az Egyesült Államok lejárására is felhasználta, és persona non gratanak nyilvánította Chapin követet. Válaszul Washington diplomáciai offenzívát indított a budapesti vezetés ellen az emberi jogok kérdésében.¹²³ Az 1948. évi szabotázsperek döntő változást hoztak a magyar-amerikai kapcsolatokban, mivel ezek amerikai állampolgárokat is érintettek. Szeptemberben az ÁVH Péter Gábor részvételével letartóztatta a MAORT két főtisztviselőjét, Paul Ruedemannt és George Bannantinet.¹²⁴ A vád szerint a két amerikai tevélenes részvételével „a MAORT szabotálta az olajkitermelést, hogy a magyar állam kevesebb olajhoz jusson”. Rajk László külügyminiszter közölte, hogy az érintettek beismerő vallomást tettek, elismerték, hogy cselekedeteiket a Standard Oil utasítására hajtották végre. Mi sem jellemzi jobban a vád képtelenségét, mint az, hogy az olajtermelés csökkentését a Gazdasági Főtanács és az ipari minisztérium is javasolta, hogy a társaságra kényszerített túlermelés ne veszélyeztesse az olajtartalékokat. Az amerikai kormány megtorló intézkedéseket léptetett életbe, mire Ruedemannt és Bannantinet szabadon engedték. A magyar vádlottakra viszont halál és súlyos börtönbüntetések vártak.

Robert Vogelert, az *IT & T* és a *Standard Electric* igazgatóhelyettesét 1949. szeptember 18-án tartóztatták le az ÁVH emberei. A magyar-amerikai kapcsolatok a mélypontra jutottak. Úgy fogalmaztak a budapesti külügyminisztériumban, hogy „a magyar-amerikai feszültség általános növekedésén kívül ennek konkrét oka a Vogelert-ügy volt”.¹²⁵ Az amerikaiak egyebek közt kétkedéssel és szabotázzsal vádolták.¹²⁶ Megtorlásul megtiltották az amerikai állampolgároknak, hogy Magyarországra utazzanak, bezárták a new york-i és a clevelandi konzulátust. Ez nem hozott változást, sőt, Vogelert bíróság elé állították. Ezért az amerikai diplomácia a vádlott felmentésére, illetve kedvezőtlen ítélet esetén a kitoloncoltatására törekedett.¹²⁷ Gondoskodni akartak jogi képviseléről, tehát hogy az általa választott ügyvéd

120 FRUS 1948. IV. 306-309. Chapin a külügyminiszternek, 1948. március 12.

121 FRUS 1948. IV. 312-313. Marshall a belgrádi amerikai követségnek, 1948. március 17.

122 FRUS 1948. IV. 336-339.

123 FRUS 1949. IV. 465.

124 ÚMKL XIX-J-I-k USA admin. 3. doboz 4/a ikt. sz. n. Princz Gyula feljegyzése Rajk Lászlónak, 1949. szeptember 20.

125 ÚMKL XIX-J-I-k USA admin. 11. doboz 4b/d. Az ügy kapcsán letartóztatták az IT&T magyarországi képviselőjét és Geiger Imrét, a Standard Electric Co. igazgatóját is.

126 FRUS 1949. IV. 483. a Budapesti amerikai követ (Davis) a külügyminiszternek, 1949. november 22.

127 FRUS 1950. V. 982-983. A külügyminiszter a budapesti magyar követségnek, 1950. január 26.

kapcsolatba léphessen a magyar jogi képviselőjével, és hogy lehetőséget kapjon a vádlott megfelelő védelmére.¹²⁸

Dean Acheson amerikai külügyminiszter magához kérte Horváth magyar követet (ilyenre a diplomáciai kapcsolatok felvétele óta még nem került sor), és felkérte, tolmácsolja a magyar kormányfőnek „mély aggodalmát” és azt, hogy hallotta, milyen kemény ember, de ő, mármint Acheson is „tud kemény lenni”.¹²⁹

A State Department kérése ellenére sem tették lehetővé az amerikai ügyvéd beutazását, és a tárgyaláson Vogelert bűnösnek mondták ki. Továbbá kiutasították az amerikai külképviselet több tagját. Az amerikai diplomácia Visinszkij szovjet külügyminiszter közbenjárását kérte. Emlékeztették a Gubicsev-ügyre, amikor az amerikai igazságszolgáltatás az elmarasztaló ítélet és a büntetés kiszabása után kiutasított egy kémkedésért elítélt szovjet állampolgárt. Emellett kilátásba helyezték, hogy Vogeler szabadon bocsátása esetén megnyitják a konzulátusokat, engedélyezik az amerikai állampolgárok magyarországi utazásait, és kiadják a „restitúcióra kijelölt” javakat az Egyesült Államok német zónájából.

Erre a magyar fél újabb követeléseket támasztott: a *Voice of America* rádió frekvencia cseréjét és a Szent Korona visszaadását. Különösen az Amerika Hangjával kapcsolatos követelés érintette hátrányosan az amerikai vezetést, mivel adásai az amerikai politika egyik sarkkővét képezték.

Csak 1951-ben született megoldás. Helyreállt a status-quo ante: Vogeler szabadon bocsátásnak fejében a Szent Korona visszaadásán kívül teljesítették a magyar feltételeket. Az Amerika Hangja bár más frekvencián, de folytatta adásait. Mindebből nem volt nehéz azt a következtetést levonni, hogy a magyar fél nem engedményeket akart kicsikarni. Davis budapesti amerikai követ úgy látta, hogy a kommunista vezetés a Vogeler-ügyet egyfajta erődemonstrációnak szánta, és elsősorban belpolitikai vonzatai voltak.

Az amerikai vezetés nem törődött bele a kelet-európai fejleményekbe. 1949-ben a State Department Politikai Tervező Osztálya programot dolgozott ki a kelet-európai szovjet befolyás „megszüntetésére, vagy legalábbis csökkentésére”. Ebben megfogalmazták a régió jelentőségét az amerikai politika számára. Ezeknek az országoknak csak másodlagos fontosságuk van, ám „lényeges szerepet játszanak majd egy szabad és integrált Európában. De a most folyó két pólusú küzdelemben azért van jelentőségük, mert Európa szívéig terjesztik ki a Szovjetunió hatalmát.” „Célunk a Szovjetunió európai csatlósainak szempontjából, hogy felszámoljuk a szovjet uralmat ezekben az országokban, és hogy Moszkva befolyását elfogadható szintre csökkentjük ott.”¹³⁰ Az amerikai vezetés a szovjet befolyás fokozatos csökkentését, majd megszüntetését tűzte ki célul, de ezt békés eszközökkel kívánta megvalósítani. Első lépésként „kommunista jellegű”, de nem sztálinista átmeneti rendszerek hatalomra juttatását látta jónak, majd egy későbbi időpontban ezeket demokratikus kormányokkal akarta felváltani.

Truman elnök javaslatára konferenciát hívtak össze a kelet-európai országokba akkreditált követek számára. Ez a plénum a következő ajánlásokat tette: ki kell eszközölni a szovjet csapatok kivonását; a sztálinista elemeket el kell szigetelni a nemzeti elemektől; a szovjet vezető szerep dogmáját támadni kell; gazdasági nyomást kell alkalmazni. A leghatásosabb fegyvernek az Amerika Hangja rádiót tartották.

Még ebben az évben elkészült az amerikai kelet-európa-politika első átfogó megfogalmazása. Ezt a Nemzetbiztonsági Tanács készítette. Az NSL 58/2 elnevezésű dokumentum Kelet-Európa függetlenségének háború nélküli helyreállítását helyezte kilátásba. Távoli célként fogalmazódott meg olyan kormányok hatalomra segítése, amelyek a „szabad világhoz”

128 FRUS 1950. IV. 985-987. Davis a magyar külügyminiszternek, 1950. február 1.

129 FRUS 1950. IV. 987-988. Az amerikai külügyminiszter feljegyzése, 1950. február 6.

130 FRUS 1949. IV. 21-22. A Policy Planning Staff elemzése, 1949. augusztus 25.

csatlakoznának. Taktikai megfontolásokból először „szakadár kommunista rendszerek” támogatása tűnt célszerűnek. Így módon két tömb jönné létre a kommunista világon belül: egy sztálinista tömb, illetve egy ún. nonkonformista blokk, amely valamilyen módon Titóhoz kötődne.¹³¹

Az amerikai külpolitikának az volt tehát a rövid távú célja, hogy gazdasági nyomással, ideológiai hadviseléssel, esetleg földalatti tevékenységgel egy jugoszláv típusú átalakulást segítsen elő. A nemzeti elégedetlenség, az ellenállás és a nacionalizmus ébrentartásának fő eszköze a propaganda volt. Erre a célra hozták létre 1949-ben a Szabad Európa Rádiót. Formálisan egyetlen kormányzati szervnek sem rendelték alá, de rendszeres „politikai útmutatást” kapott a State Departmenttől. Ezt a SZER alappreferenciaként használta és köteles volt az ún. „pozitív elképzeléseket” elfogadni. Adásai nem térhettek el az általános politikai irányvonalától. Programjainak hatékonyságát a szerkesztőség rendelkezésére bocsátott „hivatalos források” voltak hivatottak növelni.¹³²

A propagandának az volt a célja, hogy „zavart, bizalmatlanságot és félelmet” keltsen ezekben az országokban a kommunista vezetésében, pártjaiban és az, hogy a tömegekben erősítse az ellenállást a kommunistákkal szemben.¹³³ Moszkva előtt hamar nyilvánvalóvá vált a propagandahadjárat veszélye és 1949 áprilisától zavarták a nyugati rádióadásokat.

1950 decemberében utazási korlátozásokat vezettek be az Egyesült Államokban a kelet-európai hivatalos személyek számára. Persona non gratanak nyilvánították azokat, akik megszegték az előírásokat. Kelet-európaiak csak a quid pro quo elve alapján látogathattak katonai, tudományos vagy stratégiai jellegű intézményeket, ipari létesítményeket.¹³⁴ Hasonló intézkedéseket tettek Kelet-Európában is.

A gazdasági, kereskedelmi, kommunikációs kapcsolatok után diplomáciai téren is életbe léptek a végső megszorítások. Ezzel kiépült a hidegháború teljes rendszere.

131 FRUS 1949. IV. 42-54. A Nemzetbiztonsági Tanács jelentése, 1944. december 8.

132 FRUS 1950. IV. 19-20. Clairborne Pell (Kelet-Európai Osztály) feljegyzése, 1950. május 4.

133 FRUS 1950. IV. 31-33. A külügyi államtitkár a Nemzetbiztonsági Tanács titkárának, 1950. május 26.

134 FRUS 1950. IV. 60-61. A külügyminiszter egyes diplomáciai kirendeltségeknek, 1950. december 14.

NIEDERHAUSER EMIL

MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

1948

- Cseh és szlovák folyóiratok.* (Külföldi folyóiratszemle) — Huszadik Század, 36 (1948) 1. sz. 70–71.; 2. sz. 144–146. [Nógrádi László álnéven]
- Szellemi élet a Szovjetunióban.* (Külföldi folyóiratszemle) — Huszadik Század, 36 (1948) 4. sz. 298–299. [Nógrádi László álnéven]
- Lengyelek és dekabristák. A japán háború.* (Külföldi folyóiratszemle) — Huszadik Század, 36 (1948) 4. sz. 300–301. [Nógrádi László álnéven]
- Orosz folyóiratok.* (Külföldi folyóiratszemle) — Huszadik Század, 36 (1948) 1. sz. 64–67.; 2. sz. 130–133.; 5. sz. 367–372.
- A szovjet tudományos élet.* (Külföldi folyóiratszemle) — Huszadik Század, 36 (1948) 6. sz. 460–462. [Nógrádi László álnéven]
- Az ideológiai képzés kérdései a Szovjetunióban.* (Külföldi folyóiratszemle) — Huszadik Század, 36 (1948) 6. sz. 457–459. [Nógrádi László álnéven]
- Gazdaság és politika a Szovjetunióban.* (Külföldi folyóiratszemle) — Huszadik Század, 36 (1948) 6. sz. 462–464. (N. L. = [Nógrádi László] álnéven)
- Szovjet élet, szovjet emberek.* (Külföldi folyóiratszemle) — Huszadik Század, 36 (1948) 6. sz. 464. (N. L. = [Nógrádi László] álnéven)
- Sz. D. Lihacsov: Nacionalnoe szamoszoznanie drevnej Ruszi. Moszkva–Leningrad, 1945. — *Revue d'Histoire Comparée*, 26 (1948) Nouvelle Série. T. VII., No. 1. 108–109.
- V. I. Picseta: Isztorija Csehii. Moszkva, 1947. — *Revue d'Histoire Comparée*, 26 (1948) Nouvelle Série. T. VIII., No. 1., 162–164.
- James T. Shotwell – Max M. Laserson: Poland and Russia, 1919–1945. New-York, 1946. — *Revue d'Histoire Comparée*, 26 (1948) Nouvelle Série. T. VII., No. 2., 264.
- Právny Obzor, 1947. 6–7. sz. — *Revue d'Histoire Comparée*, 26 (1948) Nouvelle Série. T. VII., No. 2., 318–319.

1949

- A szláv államok kialakulása.* Bp., 1949. Országos Neveléstudományi Intézet, 52 (Tanulj jobban! Történelem 1.)
- Vezérfonal a gimn. 5. oszt. első félévének magyar irodalomtörténeti anyagából.* Bp., [1949.] 15
- Orosz folyóiratok.* (Külföldi folyóiratszemle) — Huszadik Század, 37 (1949) 1. sz. 54–60.; 3. sz. 223–229.; 4. sz. 294–302.; 5. sz. 363–378. [Nógrádi László álnéven]
- Szovjet folyóiratok.* (Külföldi folyóiratszemle) — Huszadik Század, 37 (1949) 2. sz. 132–139. [Nógrádi László álnéven]
- P. N. Tretjakov: Vosztocsno–szlavjanszkie plemena. Moszkva–Leningrad, 1948. — *Századok*, 83 (1949) 1–4. sz. 334–338.

1950

K. V. Bazilevics. 1892–1950.; Sz. V. Bahrusin 1882–1950. — *Századok*, 84 (1950) 1–4. sz. 472–473. (Nekrológ)

A. M. Pankratova: A Szovjetunió története. I–III. Bp., 1950. — *Köznevelés*, 7 (1950) 5. sz. 212.

1951

V. F. Szemenov: Isztorija srednih vekov. Moszkva, 1949. — *Századok*, 85 (1951) 1–2. sz. 268–271.

1952

Dzerzsinszkij. Bp., 1952. Művelt Nép K., 15 l. (Útmutató a városi és falusi előadók számára)
Csehszlovák régészeti folyóiratok 1950–51-ben. — *Archeológiai Értesítő*, 79 (1952) 1–2. sz. 84–86.

M. V. Zsizska: Jemeljan Pugacsov. Bp., 1952. — *Századok*, 86 (1952) 2. sz. 481–482.

Kovács Endre: Magyar–cseh történelmi kapcsolatok. Bp., 1952. — *Századok*, 86 (1952) 3–4. sz. 818–820. és *Magyar Nemzet*, 8 (1952) 160. sz. (júl. 10.) 5.

1953

Zur Periodisierung des Feudalismus und des Kapitalismus in der geschichtlichen Entwicklung der UdSSR. Diskussionsbeiträge. Berlin, 1952. (20. Beiheft zur "Sovietwissenschaft".) — *Századok*, 87 (1953) 1. sz. 165–167.

J. L. Stejnberg: A közép-keleti brit agresszió története. Bp. 1953. — *Századok*, 87 (1953) 2–3. sz. 445–447.

1954

A dekabristák válogatott írásai. Fordította Trócsányi György. Összeállította, a jegyzeteket az eredeti alapján készítette *Niederhauser Emil*. Bp., 1954. Művelt Nép K., 321 l.

Herzen és Magyarország. In: Magyar Történész Kongresszus. 1953. jún. 6–13. 1954. Akadémiai K., 341–348.

Gercen i Vengrija. — *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2 (1954) Fasc. 3., 251–264.

Dimitár Koszev: Jegyzetek Bulgária újkori történetéből. Szófia, 1951. — *Századok*, 88 (1954) 4. sz. 691–693.

1955

Szovjet történelmi tanulmányok. I. (Szerk.) *Niederhauser Emil*. Bp., 1955. Akadémiai K., 556 l.

A bolgár történettudomány fejlődése. — *Századok*, 89 (1955) 2. sz. 270–286. és klny.

Az 1905-ös orosz forradalom emlékezete. — *Történelemtanítás*, 1 (1955) 2–3. sz. 33–35.

A. F. Jakovlev: *Ekonomicseszkie kriziszi v Roszszi.* Moszkva, 1955. — *Századok*, 89 (1955) 6. sz. 948–950.

Ocserki isztorii SzSzsZR. 1907 – mart 1917. Moszkva, 1954. — *Századok*, 89 (1955) 3. sz. 499–502.

1956

Magyar utazók Oroszországban a XIX. században. In: Magyar–oros történelmi kapcsolatok. (Szerk.) Kovács Endre. [Bev.] (Hanák Péter) Bp., 1956. MTA Történettudományi Intézete, 131–168.

Geschichtswissenschaftliche Arbeiten in Ungarn über die Beziehungen zu den slawischen Völkern zwischen 1945–1955. — *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2 (1956) Fasc. 1–4., 437–441.

Zprávy Památkové Péče. Pamiatky a Múzeá. — *Művészettörténeti Értesítő*, 5 (1956) 1. sz. 87–92.

1957

P. A. Zajoncsovskij: Otmena kreposztnogo prava v Roszszii. Moszkva, 1954. — *Századok*, 91 (1957) 1–4. sz. 433–434.

Isztorija SzSzsZR. Ukazatel' szovetszkaj literaturi za 1917–1952 gg. T. 1–2. Moszkva, 1956. — *Századok*, 91 (1957) 1–4. sz. 435–437.

Dimităr Angelov–Mihail Andreev: Isztorija na bálgarszkata dárzsava i pravo. Szofija, 1955. — *Századok*, 91 (1957) 1–4. sz. 441–443.

Isztorija Csehszlovákii. I. Moszkva, 1956. — *Századok*, 91 (1957) 5–6. sz. 834–836.

Deutsch–slawische Wechelseitigkeit in sieben Jahrhunderten. Gesammelte Aufsätze. Berlin, 1956. — *Századok*, 91 (1957) 5–6. sz. 853–856.

Jozef Kuzmík: Vergangeneit und derzeitiger Stand der slowakischen Bibliographie. Martin, 1955. — *Századok*, 91 (1957) 5–6. sz. 867–868.

P. I. Ljascsenko: Isztorija narodnogo hozjajsztva SzSzsZR. I–II. [Moszkva], 1952. — *Agrártörténeti Szemle*, 1 (1957) 1–2. sz. 99.

Ja. Groszul: Kreszt'jane Beszszarabii. (1852–1861 gg.) Kisinyov, 1956. — *Agrártörténeti Szemle*, 1 (1957) 3–4. sz. 363–367.

N. N. Korenszkaja: Bjudzsetnie obszledovanija kreszt'janszkih hozjajsztv v dorevoljucionnoj Roszszii. Moszkva, 1954. — *Agrártörténeti Szemle*, 1 (1957) 3–4. sz. 367–370.

B. R. Brezsgo: Ocserki po isztorii kreszt'janszkih dvizsenij v Latgalii. 1577–1907. Riga, 1956. — *Agrártörténeti Szemle*, 1 (1957) 3–4. sz. 370–372.

Csehszlovák művészeti folyóiratok. — *Művészettörténeti Értesítő*, 6 (1957) 2–3. sz., 263–270.

1958

A jobbágyfelszabadítás és a nemzetiségi kérdés Kelet-Európában. — *Történelmi Szemle*, 1 (1958) 1–2. sz. 76–90.

Zur Frage der osteuropäischen Entwicklung. — *Studia Slavica*, 4 (1958) Fasc. 3–4., 359–371. és klny.

Hozzászólás. Kniezsa István: A magyar szlavisztika problémái és feladatai c. előadásához. — *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 12 (1958) 1–4. sz. 111–114.

A bolgár szabadságharc. (80 éve szabadult föl Bulgária a török iga alól). — *Élet és Tudomány*, 13 (1958. szep. 14.) 37. sz. 1155–1158.

Jahrbuch für Geschichte der deutsch–slawischen Beziehungen und Geschichte Ost- und Mitteleuropas. Band 1. Beiträge zur russischen, polnischen und deutschen Geschichte. Halle, 1956. — *Századok*, 92 (1958) 1–4. sz. 428–430.

Isztorija Bolgarii. Tom. II. Moszkva, 1955. — *Századok*, 92 (1958) 1–4. sz. 444–446.

A bolgár történések folyóirata. Isztoricseszki Pregled, (1955–1956.) — *Századok*, 92 (1958) 1–4. sz. 446–459.

Walther Tritzsch: Metternich und sein Monarch. Biographie eines seltsamen Doppelgestirns. Darmstadt, 1952. — *Századok*, 92 (1958) 1–4. sz. 481–483.

D. L. Pohilevics: Kreszt'janszkoe dvizsenie i kreszt'janszkij voprosz v Roszszii v 30–50-h gg. XVIII v Moszkva, 1958. — *Századok*, 92 (1958) 5–6. sz. 855–858.

R. J. P. Taylor: Bismarck, the man and the statesman. New–York, 1955.; W. N. Medlicott: Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe. London, 1956. — *Századok*, 92 (1958) 5–6. sz. 873–874.

- Sborník Národního Technického Musea. I–II. Praha, 1955–56. — *Történelmi Szemle*, 2 (1958) 3–4. sz. 461–462. (–r.–l. betűjel alatt)
- Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky. I–III. Praha, 1954–57. — *Történelmi Szemle*, 2 (1958) 3–4. sz. 462–464. (–r.–l. betűjel alatt)
- Jan Klepl: Pro záchranu technických památek. Praha, 1957. — *Történelmi Szemle*, 2 (1958) 3–4. sz. 456 (–r.–l. betűjel alatt)
- A. V. Florovskij: Česko–ruské obchodní styky v minulosti. X–XVIII. století. Praha, 1954. — *Történelmi Szemle*, 2 (1958) 3–4. sz. 466. (–r.–l. betűjel alatt)
- Günther Franz: Bücherkunde zur Weltgeschichte vom Untergang der römischen Weltreiches bis zur Gegenwart. München 1956. — *Századok*, 92 (1958) 1–4. sz. 483–485. és *Magyar Könyvszemle*, 74 (1958) 4. sz. 381–383.

1959

Bulgária története. Bp., 1959. Gondolat K., 231 l. (Stúdium könyvek 10.)

- A. V. Predtsecsenszkij: Ocserki obszsesztvenno–politiceszkij isztorii Roszszii v pervoj csetverti XIX veka. Moszkva–Leningrad, 1957. — *Századok*, 93 (1959) 2–4. sz. 585–586.
- Isztorija SzSzsZR. Ukazatel' szovetszkaj literaturi za 1917–1952. Isztorija SzSzsZR v period kapitalizma (1861–1917). Moszkva, 1958. — *Századok*, 93 (1959) 2–4. sz. 588–589.
- E. Sz. Indova: Krepozitnoe hozjajsztvo v nacsale XIX veka po materialam votcsinnogo arhiva Voroncovih. Moszkva, 1955. — *Agrártörténelmi Szemle*, 2 (1959) 1–4. sz. 220–223.
- Janina Leskiewiczowa: Dobra Osieckie w okresie gospodarki folwarczno–pańszczyźnianej XVI–XIX. w. Wrocław, 1957. — *Agrártörténelmi Szemle*, 2 (1959) 1–4. sz. 224–227.
- Südosteuropa–Bibliographie. Bd. I. 1945–1950. Hrsg. von Fritz Valjavec. I. Teil. Slowakei, Rumänien, Bulgarien. München, 1956. — *Magyar Könyvszemle*, 75 (1959) 1. sz. 135–136.
- Egy új művelődéstörténelmi folyóirat. Vesztnik Isztorii Mirovoj Kulturi. — *Valóság*, 2 (1959) 5. sz. 112–113.
- Csehszlovák művészeti folyóiratok. — *Művészettörténelmi Értesítő*, 8 (1959) 2–3. sz. 80–90.

1960

Beiträge zur Bibliographie der Geschichte der slawischen Völker in der ungarischen bürgerlichen Geschichtsschreibung. — *Studia Slavica*, 6 (1960) Fasc. 3–4., 457–473.

- P. K. Alefirenko: Kreszt'janszkoe dvizsenie i kreszt'janszkij voprosz v Roszszii v 30–50-h godah XVIII veka. Moszkva, 1958. — *Századok*, 94 (1960) 1–3. sz. 384–387.
- P. A. Zajonckovszkij: Provedenie v zszizn' kreszt'janszkaj reformi 1861 g. Moszkva, 1958. — *Századok*, 94 (1960) 5–6. sz. 910–912.

1961

A nagybirtok és a parasztság Kelet-Európában a polgári forradalmak után. — *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae*. 7/1 (1961) Bp., 1961. Tankönyvkiadó, 213–229.

- Pavel Horváth: Obchodné styky Levoče s Poľskom v druhej polovici XVI storočia. Historické štúdie I. (1955.) 105–145. — *Tanulmányok Budapest múltjából*. 14. (1961.), Akadémiai K., 685–686.
- Darina Lehotská: Vývoj manufaktúr v Bratislave v XVIII storočí. Historické štúdie I. (1955.) 32–49. — In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. 14 (1961.), Akadémiai K., 688–689.
- A. L. Reuel': Ruszszkaja ekonomicseszskaja miszl' 60–70-h godov XIX veka i marksizim. Moszkva, 1956. — *Századok*, 95 (1961) 1. sz. 182–184.

- Budapest munkásmozgalma 1919–1945. Bibliográfia. (Szerk.) Zoltán József. I–III. Bp., 1959. — *Századok*, 95 (1961) 1. sz. 203–204.
- Dimităr Angelov: Isztorija na Vizantija. Párva csaszt. 395–867 g. Szofija, 1959. — *Századok*, 95 (1961) 2–3. sz. 412–414.
- Schultheisz Emil–Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. — *Századok*, 95 (1961) 2–3. sz. 425.
- Budapest a Tanácsköztársaság idején az egykorú sajtó tükrében. Bp., 1959. — *Századok*, 95 (1961) 2–3. sz. 429–430.
- Kratka isztorija na Bálgarija. Szofija, 1959. — *Századok*, 95 (1961) 4–5. sz. 770–773.
- Danuta Rzepniewska: Sezonowi najemnicy rolni w Królestwie Polskim w potowie XIX w. Warszawa, 1957. — *Agrártörténeti Szemle*, 4 (1961) 1. sz. 142–143.
- V. I. Sunkov: Ocserki po isztorii zemledelija Szibiri (XVII vek). Moszkva, 1956. — *Agrártörténeti Szemle*, 4 (1961) 1. sz. 139–141.
- Werner Conze: Quellen zur Geschichte der deutschen Bauernbefreiung. Göttingen, 1957. — *Agrártörténeti Szemle*, 4 (1961) 1. sz. 148–149.
- Eszegodnik po agramoj isztorii Vosztocsoj Evropi, 1958 g. Tallin, 1959. — *Agrártörténeti Szemle*, 4 (1961) 3–4. sz. 576–581.
- K. V. Szivkov: Ocserki po isztorii kreposztного hozjajsztva i kreszt'janszkogo dvizsenija v Roszszi v pervoj polovine XIX veka po materialam arhiva Sztepnih votcsin Juszupevih. Moszkva, 1951. — *Agrártörténeti Szemle*, 4 (1961) 3–4. sz. 581–583.
- Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. IV. köt. Nemmagyar népek (nemzetiségek). (Szerk.) Kemény G. Gábor és Katus László. Bp., 1959. — *Studia Slavica*, 7 (1961) Fasc. 1–3., 278–289.
- Csehszlovák művészettörténeti folyóiratok. — *Művészettörténeti Értesítő*, 10 (1961) 1. sz. 81–88.

1962

- A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában.* Bp., 1962. Akadémiai K., 353 l.
- A szláv népek.* In: Szláv népek és nyelvek. (Szerk.) Sulán Béla Bp., 1962., 5–58.
- Voprosz ob otmene kreposztного prava v obcsesztvennoj miszli Vosztocsoj Evropi.* In: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének Évkönyve. I. köt. 1962. Bp., 1962., KLTE, 31–43. és klny.
- La société russe dans la première moitié du XIXe siècle, vue par des voyageurs hongrois.* — *Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae.* Vol. 2. Debrecen, 1962. Tankönyvkiadó, 203–217. és klny.
- Herzen és a magyarok.* — *Magyar Nemzet*, 18 (1962) 80. sz. (ápr. 6). 5. (-l. betűjel alatt)
- Oliva Pavel–Olivová Věra: Spartakus. Povstání Spartakovo i spartakovská tradice. Praha, 1960. — *Századok*, 96 (1962) 1–2. sz. 317.
- Slavica–Auswahl–Katalog der Universitätsbibliothek Jena. Ein Hilfsbuch für Slawisten und Germanoslavica–Forscher in zwei Bänden.* Weimar, 1959. (Claves Jenenses. Veröffentlichungen der Universitätsbibliothek Jena 6. Hrsg. Von Karl Bueling.) — *Századok*, 96 (1962) 1–2. sz. 320–321.
- Walter Markov: Akteure der Balkandiplomatie 1878–1912. Jahrbuch für Geschichte der deutsch–slawischen Beziehungen und Geschichte Ost– und Mitteleuropas. II. Halle 1958, 226–262. — *Századok*, 96 (1962) 1–2. sz. 321.
- Etudes historiques à l'occasion du XIe Congrès International des Sciences Historiques — Stockholm. Août 1960. Sofia, 1960. — *Századok*, 96 (1962) 5–6. sz. 894–898.
- Ju. V. Bromlej: Kreszt'janszkoe voszsztanie 1573 goda v Horvatii. Iz isztorii agrarnih otosenij i klaszszoj bor'bi v Horvatii XVI v. Moszkva, 1959. — *Agrártörténeti Szemle*, 5 (1962) 1–2. sz. 343–344.

1963

Klaszszovaja bor'ba kreszt' jansztva v Vosztočnoj Evrope vo vtoroj polovine XIX — nacsale XX v. — Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica T. II. Bp., 1963. Tankönyvkiadó, 61–84.

Az V. nemzetközi szlavista kongresszus. — Történelmi Szemle, 6 (1963) 3–4. sz. 446–449.

Zoltán József (1904–1963). — Könyvtáros, 13 (1963) 6. sz. 325. (Nekrológ)

Szovetszkaja isztoricsecszkaja enciklopedija. I. Aaltonen – Ajani. Moszkva, 1961. — *Századok*, 97 (1963) 1. sz. 202–203.

Othmar Feyl: Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena. Jena, 1960. — *Századok*, 97 (1963) 1. sz. 213–215.

T. T. Litavrin: Bolgarija i Vizantija v XI–XII vv. Moszkva, 1960. — *Századok*, 97 (1963) 2. sz. 432–433.

M. M. Szmirin: Germanija ephi reformacii i velikoj kreszt'janszkaj vojni. Moszkva, 1962. — *Századok*, 97 (1963) 3. sz. 712–713.

Dimităr Angelov: Bogomilsztvoto v Bălgarija. Szofija, 1961. — *Századok*, 97 (1963) 4. sz. 889–890.

Charles Jelavich: Tsarist Russia and Balkan nationalism. Russian influence in the internal affairs of Bulgaria and Serbia, 1879–1886. Berkeley and Los Angeles, 1958. — *Századok*, 97 (1963) 4. sz. 891–893.

Stanisław Śreniowski: Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Warszawa, 1956. — *Századok*, 97 (1963) 6. sz. 1380–1381.

Ezsegodnik po agrarnoj isztorii Vosztočnoj Evropi. 1959 g. Moszkva, 1961. — *Agrár-történelmi Szemle*, 6 (1963) 1–2. sz. 225–232.

A. M. Anfimov: Zemel'naja arenda v Roszszii v nacsale XX veka. Moszkva, 1961. — *Agrártörténelmi Szemle*, 6 (1963) 3. sz. 428–430.

[Folyóíratzemle. Külföldi folyóiratok.] — *Századok*, 97 (1963) 5. sz. 1148–1157., 1159–1160.; 6. sz. 1413–1418.

1964

Báthori dans l'historiographie polonaise et hongroise. — Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Vol. IV. Debrecen, 1964. Tankönyvkiadó, 27–43.

Univerzitetsszkaja tipografija v gorode Buda i bolgarszkoe vozrozsdenie. In: Izvesztija na Insztituta za bălgarszka isztorija 1964. T. 14–15. Szbornik trudove, poszveteni na akademik Ivan Sznegarov (po szlucsaj 80. godiszinata mu.) Szofija, 1964. Bălgarszka Akademia na naukite, 123–136.

Az orosz felvilágosodott abszolútizmus kérdéséhez. — Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica. T. 3. Bp., 1964. Tankönyvkiadó, 73–82. és klny.

70 éves a Kwartalnik Historyczny. — *Századok*, 98 (1964) 1–2. sz. 313.

Az 1965. évi bécsi, XII. nemzetközi történész kongresszus programja. — *Századok*, 98 (1964) 1–2. sz. 324–325.

A bolgár történészek újabb munkásságáról. — *Századok*, 98 (1964) 521–531.

A magyar bibliográfiák bibliográfiája 1958–1960. Összeáll. Ferenczéné Wendelin Lívía, Fügedi Péterné és Somogyi Andrásné. Bp. 1963. — *Századok*, 98 (1964) 3. sz. 576.

Oskar Halecki: Grenzraum des Abendlandes. Eine Geschichte Ostmitteleuropas. Salzburg, 1956. — *Századok*, 98 (1964) 4. sz. 814–817.

Studia Historica Slovaca I. Bratislava, 1963. — *Századok*, 98 (1964) 5–6. sz. 1286–1288.

Perényi József: Lengyelország története. Bp., 1962. — *Studia Slavica*, 10 (1964) Fasc. 1–2., 199–201.

Tardy Lajos: A tokaji orosz borvásárló bizottság története 1733–1798. Fejezetek a magyar–orosz gazdasági kapcsolatok történetéből. Sárospatak, 1963. — *Studia Slavica*, 10 (1964) Fasc. 1–2., 201–202. és *Századok*, 99 (1965) 1–2. sz. 282.

- V. P. Susarin: Kreszt'janszkoe voszsztanie v Transzilvánii (1437–1438 gg.). Moszkva, 1963. — *Agrártörténeti Szemle*, 8 (1964) 3–4. sz. 576–577.
- I. T. Kolomic: Szocial'no-ekonomiceszkie otnosenija i obscesztvennoe dvizsenie v Zakarpat'e vo vtoroj polovine XIX sztoletija. I. Szel'szke hozjajsztvo i agrarnie otnosenija. Tomszk, 1961. — *Agrártörténeti Szemle*, 8 (1964) 3–4. sz. 577–580.
- Isztorija Jugoszlavii. I–II. Moszkva, 1963. — *Világtörténet*, 4. sz. (1964) 96–98.
- E. A. Koszminskij: Isztoriografija szrednih vekov. V v. — szeredina XIX v. Moszkva, 1963. — *Világtörténet*, 4. sz. (1964) 105–106.
- Hugh Seton-Watson: The decline of imperial Russia 1855–1914. New York, 1962. — *Világtörténet*, 4. sz. (1964) 128–129.
- Kiss Gábor: Die gesellschaftspolitische Rolle der Studentenbewegung im vorrevolutionären Russland. München, 1963. (Bibliotheca Europae Orientalis 1.) — *Világtörténet*, 2–3. sz. (1964) 154–155.
- [Folyóiratszemle. Külföldi folyóiratok.] — *Századok*, 98 (1964) 1–2. sz. 289–299., 301–302.; 3. sz. 589–594., 595–596.; 4. sz. 846–851., 853–856., 858., 859–860.; 5–6. sz. 1327–1337., 1342–1346., 1349–1350.

1965

- A parasztság Európában.* In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. Tanulmányok. 1–2. köt. (Szerk.) Szabó István. 2. köt. Bp., 1965. Akadémiai K., 655–691. (Az MTA Agrártörténeti Bizottságának kiadványai)
- The Problems of Bourgeois Transformation in Eastern and South-Eastern Europe.* In: *Nouvelles Études Historiques publiées à l'occasion du 12. Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois.* Vol. II. Bp., 1965. Akadémiai K., 565–580. és klny.
- A forthcoming Bibliography of Hungarian History, 1867–1918.* — *Slavic Review*, 24 (1965) No. 2., 291–296.
- Nyilas Márta: Pest–Buda a 18. század költészetében. Bp., 1961. — *Századok*, 99 (1965) 1–2. sz. 282–283.
- Pavel Hapák: Dejiny železiarskeho priemyslu na Slovensku od konca 18. storočia do roku 1867. Bratislava, 1962. — *Századok*, 99 (1965) 3. sz. 556–558.
- Dolmányos István: A nemzetiségi politika története a Szovjetunióban. Bp. 1964. — *Századok*, 99 (1965) 3. sz. 562–563.
- A magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvészete (1920–1935). A magyar gazdasági szakirodalom könyvészetének VI. kötete. Sajtó alá rend. Takács Imre. Bp. 1964. — *Századok*, 99 (1965) 4–5. sz. 969–970.
- A József Attila Tudományegyetem dolgozóinak szakirodalmi munkássága 1955–1961. Bibliográfia. Összeáll. Lisztes László. Szeged, 1964. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Bibliothecaria 3.) — *Századok*, 99 (1965) 4–5. sz. 970.
- E. J. Hobsbawm: A forradalmak kora (1789–1848). Bp., 1964. — *Századok*, 99 (1965) 6. sz. 1326–1327.
- Isztorija na Bálgarija. Tom vtori. Szofija, 1962. — *Világtörténet*, 5–6. sz. (1965) 122–123.
- E. C. Thaden: Conservative nationalism in nineteenth-century Russia. Seattle, 1964. — *Világtörténet*, 7. sz. (1965) 124–125.
- V. P. Susarin: Szovremennaja burzsuzajnaja isztoriografija Drevnej Ruszi. Moszkva, 1964. — *Világtörténet*, 5–6. sz. (1965). 5–6. sz. 125–126.
- Ukrainszko–ugorszki isztoricsni zvjazki. Kiev, 1964. — *Világtörténet*, 11. sz. (1965) 115–116.
- D. Djordjević: Révolutions nationales des peuples balkaniques 1804–1914. Belgrad, 1965. — *Világtörténet*, 11. sz. (1965) 143–145.
- [Folyóiratszemle. Külföldi folyóiratok.] — *Századok*, 99 (1965) 1–2. sz. 303–310., 310–312., 313–314., 315.; 3. sz. 612–618., 620–626., 627–629., 636–637.; 4–5. sz. 993–1003., 1007–1017., 1019–1020.; 6. sz. 1365–1374., 1375–1378., 1382–1383.

1966

- Az orosz felvilágosodás.* Összeállította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Niederhauser Emil*. Bp., 1966. Gondolat K., 255 l. (Európai antológia. A XIX. századi Oroszország)
- A szlavofilek történetelméleteihez.* — *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica* 5. Debrecen, 1966. Tankönyvkiadó, 27–42.
- A szlavofilek és az oroszországi jobbágyfelszabadítás.* — *Agrártörténeti Szemle*, 8 (1966) 4. sz. 432–448.
- A polgári átalakulás problémái Kelet- és Délkelet-Európában.* — *Világtörténet*, 9–10. sz. (1966) 39–64.
- Guszitszkoe dvizsenie v trudah Kamilja Krofti.* — *Studia Slavica*, 12 (1966) Fasc. 1–4., 297–302.
- Les intellectuels de la société Balkanique au XIXe siècle.* In: *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes. Résumé des communications. Histoire.* (XVe–XIXe s.) I. Sofia, 1966. Académie Bulgare des Sciences, 213–229. (Association Internationale des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes)
- Kamil Krofta 1876–1945.* Bevezette és összeállította *Niederhauser Emil.* — *Világtörténet*, 9–10. sz. (1966) 109–127.
- Csehszlovákia történelme.* In: *Csehszlovákia.* [Útikönyv] [Bp., 1966.] Panoráma K., 38–44.
- Richard Pražák: *Maďarská reformovaná inteligence v obrození.* Praha. 1962. — *Századok*, 100 (1966) 1. sz. 197–198.
- Dimităr Angelov: *Isztorija na Vizantija. Vtora casaszt. 867–1204.* Szofija, 1963. — *Századok*, 100 (1966) 2–3. sz. 568.
- Dimităr Krándzalov: *Valaši na Moravě. Materiály, problémy, metody.* Praha, 1963. — *Századok*, 100 (1966) 4–5. sz. 988.
- Anna Owsieńska: *Powstanie palatynacko–badeńskie 1849 roku oraz udział w nim Polaków.* Wrocław – Warszawa – Kraków, 1965. — *Századok*, 100 (1966) 6. sz. 1327–1328.
- Hrisztomatija po isztorija na Bălgarija I. Ot najszitari vremena do srednata na XVIII vek.* Szász. A. K. Burmov–P. Hr. Petrov. Szofija, 1964. — *Világtörténet*, 9–10. sz. (1966) 163.
- Isztorija na Bălgarija. Vtoro prerab. izd. Tom tretii.* Szofija, 1964. — *Világtörténet*, 9–10. sz. (1966) 170–171.
- Lubomir Havlík: *Velká Morava a středoevropští Slované.* Praha, 1964. — *Világtörténet*, 9–10. sz. (1966) 173–174.
- Peter Ratkoš: *Pramene k dejinám Vel'kej Moravy.* Bratislava, 1964. — *Világtörténet*, 9–10. sz. (1966) 175–176.
- Ju. V. Bromlej: *Sztanovlenie feodalizma v Horvatii. (K izucseniju processza klaszszooberazovanija u Szlavjan.)* Moszkva, 1964. — *Világtörténet*, 9–10. sz. (1966) 203–204. és *Agrártörténeti Szemle*, 8 (1966) 1–2. sz. 209–210.
- T. P. Francev: *Isztoricseszkie puti szocialiszticeszkaj miszli.* Moszkva, 1965. — *Világtörténet*, 11. sz. (1966) 112–113.
- S. V. Utechin: *Russian political thought. A concise history.* New York–London, 1964. — *Világtörténet*, 11. sz. (1966) 119–120.
- Bibliografie československé balkanistiky 1945–1965.* Praha, 1966. — *Világtörténet*, 12. sz. (1966) 104–105.
- Kratkaja isztorija Karlova univerziteta.* Praha, 1965. — *Világtörténet*, 12.sz. (1966) 105–107.
- Szlavjanszkoe vozrozsdenie. Szbornik sztatej i materialov.* Moszkva, 1966. — *Világtörténet*, 12. sz. (1966) 144–145.
- Ezsegodnik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Evropi.* 1962 g. Minszk, 1964. — *Agrártörténeti Szemle*, 8 (1966) 1–2. sz. 210–219.
- E. J. Indova: *Dvorcovoje hozsajsztvo v Roszszii. Pervaja polovina XVIII veka.* Moszkva, 1964. — *Agrártörténeti Szemle*, 8 (1966) 4. sz. 573–576.

Bücherkunde Ostdeutschlands und des Deutschtums in Ostmitteleuropa. Bearb. v. Heinrich Jilek, Herbert Rister, Hellmuth Weiss. Köln – Graz, 1963. — *Magyar Könyvszemle*, 82 (1966) 3. sz. 281–282.
[Folyóiratszemle. Külföldi folyóiratok] — *Századok*, 1966. (100. évf.) 1. sz. 234–246., 247–256., 261–263.; 2–3. sz. 562–574., 577–580., 584–585.; 4–5. sz. 1034–1040., 1041–1042., 1044, 1048–1049.; 6. sz. 1396–1402., 1403–1404., 1409., 1412–1413., 1425.

1967

- I. Péter. Bp., 1967. Akadémiai K., 171 l. (Életek és korok [5.]) (Szerk.: H. Balázs Éva.)
A szláv népek. In: *Szláv népek és nyelvek* (Szerk.) Sulán Béla. Átdolg. kiad. Bp., 1967. Tankönyvkiadó, 3–76.
Ševčenko et le mouvement ukrainien de renaissance nationale. — Slavica. Annales Institutii Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Vol. V. Debrecen, 1965. [1967], Tankönyvkiadó, 39–48.
Les slavophiles et les autres peuples slaves. — Slavica. Annales Institutii Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Vol. VII. Debrecen, 1967. Tankönyvkiadó, 137–148.
A jobbágyfelszabadítás sajátosságai Kelet-Európában. — *Élet és Tudomány*, 22 (1967) 29. sz. (júl. 21.) 1355–1359.
[Die Geschichte Budapests]. In: Budapest. Ein Reiseführer durch die ungarische Hauptstadt. Bp., (1967) Corvina K., 23–39.
Rózsa György: A társadalomtudományi kutatás és a tudományszervezés tájékoztatási problémái. Bp., 1965. — *Századok*, 101 (1967) 1–2. sz. 319–320.
Isztoriografija novogo vremeni sztran Evropi i Ameriki. Moszkva, 1967. — *Századok*, 101 (1967) 6. sz. 1390–1394.
M. N. Csermomorszkij: Isztocsnikovedenie isztorii SzSzsZR. (Szovetszkij period). Moszkva, 1966. — *Világtörténet*, 13. sz. (1967) 129–130. (–r.–l. betűjel alatt)
M. T. Szedov: Geroicseszkij period revoljucionnogo narodnicsesztva. (Iz isztorii politicseszkjoj bor'bi.) Moszkva, 1966. — *Világtörténet*, 13. sz. (1967) 141–143. (–r.–l. betűjel alatt)
P. A. Mojszejenko: Voszpominanija sztarogo revoljucionera. Moszkva, 1966. — *Világtörténet*, 13. sz. (1967) 144–145. (–r.–l. betűjel alatt)
Družba pěti bratských universit. Kyjev, Krakov, Debrecín, Bratislava, Brno, Praha, 1966. — *Világtörténet*, 13. sz. (1967) 149–151.
Bibliografia historii Polski T. II. 1795–1918. Część pierwsza. Warszawa, 1967. — *Világtörténet*, 13. sz. (1967) 152–153.
M. M. Szmirin: Bor'ba gornorabocsih Tírolja i szocial'no-politicseszkaja programma Mihaila Tajszmajera In: Szrednie Veka. T. 29. Moszkva, 1966. 114–138. — *Világtörténet*, 14–15. sz. (1967) 135–136.
M. N. Pokrovszkij: Izbrannie proizvedenija. Kn. 1–2. Ruszszkaja isztorija sz drevnejshim vremen. Moszkva, 1965–1966. — *Világtörténet*, 14–15. sz. (1967) 119–123.
A belorusz ziai magánföldesúri városok fejlődése Szluck példáján. — *Világtörténet*, 14–15. sz. (1967) 138–144.
Ákoš Paulinyi: Železiarstro na Pohroni v 18. a v prvej polovici 19. storočia. (Príspevok k problémom manufaktúrneho obdobia.) Bratislava, 1966. — *Világtörténet*, 14–15. sz. (1967) 146–149.
Ákoš Paulinyi: Sociálne hnutie baníkov na Strednom Slovensku na prelome 18. a 19. storočia. Banská Bystrica, 1966. — *Világtörténet*, 14–15. sz. (1967) 150–152.
A tízkötetes Világtörténet. — *Népszabadság*, 25 (1967). 30. sz. (febr. 4.) 7.
Magyar történelem — lengyel szemmel. [W. Felczak könyve.] — *Magyar Nemzet*, 23 (1967) 79. sz. (ápr. 3.) 13.
[Folyóiratszemle. Külföldi folyóiratok] — *Századok*, 101 (1967) 1–2. sz. 331–348., 351–354., 356., 359–360., 362–363.; 3–4. sz. 761–774., 775–777., 779–783.; 5. sz. 1061–1079.

1968

Kelet-Európa 1789–1900. Új- és legújabbkori egyetemes történelmi szöveggyűjtemény. (Egyetemi segédkönyv) 4. köt. (Szerk. és részben ford. *Niederhauser Emil.*) Bp., 1968. Tankönyvkiadó, 439

Az intervenció cári hadsereg tisztjeinek és katonáinak rokonszenve 1849-ben a magyar szabadságharc iránt. — *Századok*, 102 (1968) 3–4. sz. 558–561. (r. l. betűjel alatt)

Történelem, kultúra. In: (Herendi Ida): *Angliai utazások.* Bp., [1968] Panoráma K., 13–26. (Pannónia Külföldi Útikönyvek)

Wacław Felczak: *Historia Węgier.* Wrocław–Warszawa–Kraków, 1967. — *Századok*, 102 (1968) 1–2. sz. 273–275.

Elias H. Turna: *Twenty – six centuries of agrarian reform. A comparative analysis.* Berkeley–Los Angeles, 1965. — *Századok*, 102 (1968) 1–2. sz. 185–187.

Historyka. Studia metodologiczne. Tom I. Warszawa, 1967. — *Századok*, 102 (1968) 3–4. sz. 689–693.

Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. Bd. 8. Berlin, 1964. — *Századok*, 102 (1968) 5–6. sz. 1182–1185.

Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. T. I–III. (Red.) Stephanus Borzsák, Debrecen, 1965–1967. — *Századok*, 102 (1968) 5–6. sz. 1188–1191.

Középkori egyetemes történelmi tanulmányok. 7. (Szerk.) Wittman Tibor. Szeged, 1966. (*Acta Univ. Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica.* T. XXII.) — *Századok*, 102 (1968) 5–6. sz. 1206–1207.

Hugh Seton–Watson: *The Russian Empire 1801–1917.* Oxford, 1967. — *Világtörténet*, 16.sz. (1968) 93–94.

Jean Bouvier: *Les Rothschild.* Paris, 1967. — *Világtörténet*, 16.sz. (1968) 95–96.

Zinaida Schakovszkoy: *La vie quotidienne à Saint–Petersbourg à l'époque romantique.* Paris, 1967. — *Világtörténet*, 16.sz. (1968) 97–98.

Victor Cheresteşiu: *Adunarea naţională de la Blaj.* 3–5 (15–17) mai 1848. Inceputurile și alcătuirea programului revoluției din 1848 din Transilvania. București, 1966. — *Világtörténet*, 16 (1968) 99–101.

Goce Delcev: *Pismo i drugi material.* Sofija, 1967. — *Világtörténet*, 16.sz. (1968) 102–104.

B. F. Prosev: *Szocial'naja psihologija i istorija.* Moszkva, 1966. — *Világtörténet*, 17.sz. (1968) 3–5.

Jerzy Topolski: *Metodologia historii.* Warszawa, 1968. — *Két lengyel módszertani munka.* — *Világtörténet*, 17.sz.(1968) 5–12.

Celina Bobińska: *Historyk, fakt, metoda.* (Warszawa), 1964. — *Két lengyel módszertani munka.* — *Világtörténet*, 17.sz. (1968) 5–12.

Bibliographie d'Etudes Balkaniques. 1966. (Réd.) N. Todorov, K. Georgiev, V. Traikov. Sofia, 1968. — *Világtörténet*, 17.sz. (1968) 57–58.

Cerkov' v istorii Roszszii (IX v. –1917 g.) Kriticeszkie ocserki. Moszkva, 1967. — *Világtörténet*, 17.sz. (1968) 61–63.

M. M. Szmirin: *K istorii rannego kapitalizma v germanszkij zemljah (XV–XVI vv.)* Moszkva, 1968. — *Világtörténet*, 17.sz. (1968) 63–64.

Maria Vyvjalová: *Juraj Palkovič (1769–1850) (Kapitoly k ideovému formovaniu osobnosti a pôsobeniu v národnom hnutí.)* Bratislava, 1968. — *Világtörténet*, 17.sz. (1968) 77–78.

H. Haraszi Éva: *A chartista mozgalom.* Bp., 1967. — *Acta Historica*, 14 (1968) No. 3–4., 377–379.

Ezsegodnik po agrarnoj istorii Vosztočnoj Evropi. 1963 g. Vilnius, 1964. — *Agrártörténelmi Szemle*, 10 (1968) 1–2. sz. 231–234.

A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. — *Magyar Nemzet*, 25 (1968) 105. sz. (máj. 7.) 4.
[Folyóiratszemle. Külföldi folyóiratok.] — *Századok*, 102 (1968) 1–2. sz. 322–330., 332–336., 341–343.; 3–4. sz. 749–759., 763–766.; 5–6. sz. 1232–1245., 1247–1251.

1969

L'émancipation des serfs en Hongrie et en Europe Orientale. — *Annales Historiques de la Révolution Française*, 41 (1969. avril - juin) No. 196. 276–282. és klny.

Az Annales és Kelet-Európa. — *Századok*, 103 (1969) 5–6. sz. 1130–1133.

Magyarország története 1790–1890. (Az eddig megjelent főbb történeti összefoglalások kritikai áttekintése.) — *Történelmi Szemle*, 12 (1969) 1–2. sz. 83–95.

Nemzetközi konferencia a feudalizmus felszámolásáról. [Toulouse, 1968. november 12–16.] — *Századok*, 103 (1969) 1. sz. 268–271. (Benda Kálmánnal)

Nemzetközi konferencia a XIX–XX. századi parasztmozgalmakról. [Nápoly, 1969. november 2–4.] — *Századok*, 103 (1969) 5–6. sz. 1327–1331.

Két apostol. A szláv kultúra ünnepe. Évszázadokra ható tett. — *Magyarország*, 6 (1969) 24. sz. (jún. 15.) 13.

Werk zweier Apostel. Kyrill, Method und die Slawen. — *Budapester Rundschau*, 3 (1969) No. 27. (4. Juli) 9.

Csernisevszkij. — *Magyar Hírlap*, 2 (1969) 299. sz. (okt. 29.) 9.

Wittman Tibor: La riqueza empobrece. Problemas de crisis del Alto Perú colonial en la Guia de P. V. Cañete y Dominguez. Los metales preciosos de América y la estructura agraria de Hungría a los fines del siglo XVI. Szeged, 1967. (Acta Univ. Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 24. Latin-amerikai tanulmányok 1.) — *Századok*, 103 (1969) 1. sz. 166–167.

Veszelin N. Trajkov: Georgij Sz. Rakovszkij. 1821–1867. Szofija, 1967. — *Századok*, 103 (1969) 1. sz. 169.

Carlo Hary: Bibliographie zur Geschichte Luxemburgs für das Jahr 1965 (mit Nachträgen aus früheren Jahren). Luxemburg, 1966. — *Századok*, 103 (1969) 1. sz. 182.

Kovács Endre: A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Bp. 1967. — *Századok*, 103 (1969) 4. sz. 769–771. és *Acta Historica*, 15 (1969) No. 3–4., 367–371.

Isztorija i isztoriki. Isztoriografija vszeobscej isztorii. Szbornik sztatej. Moszkva, 1966. — *Századok*, 103 (1969) 5–6. sz. 1226–1230.

Diákköri füzetek. I/2., II/1., III/1. köt. Debrecen, 1967–1968. — *Századok*, 103 (1969) 5–6. sz. 1245–1247.

Language and area studies. East Central and Southeastern Europe. (Ed. by) Charles Jelavich. Chicago–London, 1969. — *Világtörténet*, 18. sz. (1969) 56–57.

Történelem és néprajz. [Ju. V. Bromlej tanulmányai] — *Világtörténet*, 18. sz. (1969) 57–60.

Belorusszija történetéből. [A. P. Grickevics tanulmányai] — *Világtörténet*, 18. sz. (1969) 60–62.

Victor L. Tapié: Monarchie et peuples du Danube. Paris, 1969. — *Világtörténet*, 18. sz. (1969) 68–69.

Wacław Felczak: Uгода węgiersko—chorwacka 1868 roku. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969. — *Világtörténet*, 18. sz. (1969) 72–73.

Sztojan Radev: Aprilszkoto vásztanie i Ungarija. Szofija, 1969. — *Világtörténet*, 18. sz. (1969) 74.

Leonard Schapiro: Rationalism and nationalism in Russian nineteenth-century political thought. New Haven and London, 1967. — *Világtörténet*, 18. sz. (1969) 75–76.)

Zdzisław Grot: Rządy pruskie w północnym Szlezwiku. (1864–1920). In: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia. (1968) Zeszyt 8., 129–142. — *Világtörténet*, 18. sz. (1969) 76.

- Két lengyel portré a múlt századból. [Zdzisław Grot: Hippolit Cegielski és Kazimierz Kantak.] — *Világtörténet*, 18. sz. (1969) 77.
- T. Ju. Burmisztrova: Nacional'nij voprosz i rabocsee dvizsenie v Roszszii. (Leninszkaja politika proletarszkogo internacionalizma.) (1907–1917 gg.) Moszkva, 1969. — *Világtörténet*, 18. sz. (1969) 83–84.
- Miroslav Hroch: Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen. Praha, 1968. — *Világtörténet*, 19 (1969) 71–73.
- Nationalism in Eastern Europe. (Ed. by) Peter F. Sugar and Ivo J. Lederer. Seattle–London, 1969. — *Világtörténet*, 19. sz. (1969) 73–75.
- Le développement de la conscience nationale en Europe Orientale. Paris, 1969. — *Világtörténet*, 19. sz. (1969) 75–77.
- Tadeusz Lepkowski: Polska — narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870. Warszawa, 1967. — *Világtörténet*, 19. sz. (1969) 78–79.
- Stanley Z. Pech: The Czech Revolution of 1848. Chapel Hill, 1969. — *Világtörténet*, 19. sz. (1969) 79–80.
- V. I. Frejdzon: Bor'ba horvatszkogo naroda za nacional'nuju szvobodu v 1859–1873 gg. Isztorija, ideologija, politicseszkie partii. Moszkva, 1970. — *Világtörténet*, 19. sz. (1969) 81–83.
- A román történelem néhány kérdése. [Keith Hitchens tanulmányai] — *Világtörténet*, 19. sz. (1969) 84–87.
- Keith Hitschins: The Rumanian national movement in Transylvania. 1780–1849. Cambridge, Mass., 1969. — *Világtörténet*, 19. sz. (1969) 87–88.
- Nouvelles études d'histoire, publiées à l'occasion du XIIIe Congrès International des Sciences Historiques. Moscou, 1970. — *Világtörténet*, 19. sz. (1969) 88–92.
- K. R. Minogue: Nationalism. New York, 1967. — *Világtörténet*, 19. sz. (1969) 93–94.
- Hans Roos: A history of Modern Poland. From the foundation of the state in the First World War to the present day. London, 1966. — *Studia Slavica*, 15 (1969) Fasc. 1–2., 164–167.
- Horváth Pál: A kelet- és közép - európai népek jogfejlődésének főbb irányai. (Különös tekintettel a környező népek jogfejlődésére.) Bp., 1968. — *Studia Slavica*, 15 (1969) Fasc. 3–4., 379–380. és *Századok*, 104 (1970) 2. sz. 418–420.
- [Folyóiratszeme. Külföldi folyóiratok.] — *Századok*, 103 (1969) 1. sz. 203–207., 211–214.; 4. sz. 836–848., 851–855.; 5–6. sz. 1257–1269., 1271–1275., 1290.

1970

- Botev*. Bp., 1970. Akadémiai K., 171 l. (Életek és korok. [19.] Szerk. H. Balázs Éva)
- Az orosz kultúra a XIX. században*. (Ludmilla Sarginával) Bp., 1970. Gondolat K., 403 l., 48 tábla.
- Magyarország második világháborús szerepe az angolszász és francia történetírás megvilágításában*. In: Huszonöt év történetéből. Tanulmányok Magyarország felszabadulásának évfordulójára. Debrecen, 1970. KLTE, 71–129.
- La Russie dans l'opinion publique française 1815–1848*. — *Slavica*. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Vol. X. Debrecen, 1970. Tankönyvkiadó, 197–208.
- Quelques questions concernant les mouvements de renaissance nationale en Europe Orientale (première moitié du XIXe siècle)*. — *Revue du Nord*, 52 (1970. avril-juin) No. 205., 229–234.
- Lenin i nacional'nij voprosz*. — *Studia Slavica*, 16 (1970). Fasc. 1–4., 1–18.
- Hozzászólás*. Lenin és a történettudomány. Az MTA Történettudományi Intézetének ünnepi ülése Lenin születésének 100. évfordulóján. — *Századok*, 104 (1970) 1. sz. 115.
- Herzen*. — *Népszabadság*, 28 (1970) 18. sz. (jan. 22.) 4–5.

- A Szovjetunió története 1926–1945. Válogatott dokumentumok. (Szerk.) Honfi József, Józsa Antal, Popovics György. Bp., 1967.) Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához III/2.) — *Századok*, 104 (1970) 1. sz. 198–200.
- Humanizmus a reneszancia n Slovensku v 15–16. storočí. (Red.) L'udovít Holotík a Anton Vantuch. Bratislava, 1967. — *Századok*, 104 (1970) 2. sz. 406–408.
- Isztoriaj SzSzSzR sz drevnejših vremen do nasih dnej. V dvuh szerijah v dvenadcati tomah. Pervaja szerija. Toma I – VI sz. drevnejših vremen do Velikoj Oktjabr'szkoj szocialiszticeszkoj revoljucii. Toma VII–XII (I–II) Vtoraja szerija. Ot Velikoj Oktjabr'szkoj Szocialisticseszkoj Revoljucii do nasih dnej. Moszkva, 1966–68. — *Századok*, 104 (1970) 3. sz. 727–731.
- V. I. Lenin i isztorieszskaja nauka. Moszkva, 1968. — *Századok*, 104 (1970) 5–6. sz. 1240–1254.
- Bibliografie československé balkanistiky za léta 1966–1968. Sest. Ivan Dorovský a Richard Pražák. Brno, 1970. (Materiály k dejinám a kultuře Sřední a Jihovýchodní Evropy. I. [Red.] Richard Pražák.) — *Világtörténet*, 20. sz. (1970) 114–115.
- Dimităr Angelov: Voproszi obrazovanija bolgarszkoj narodnoszti. Szofija, 1970. — *Világtörténet*, 20. sz. (1970) 115–117.
- Université de Poznań 1919–1969. Poznań, 1970.; Zdzisław Grot: Powstanie Uniwersytetu Poznańskiego 1918–1919. Poznań, 1970. — *Világtörténet*, 20. sz. (1970) 118–120.
- Přispěvky k dějinám rolnických hnutí v 18. století. Praha, 1969. (Acta Universitatis Carolinae. Studia historica 3.) — *Világtörténet*, 20. sz. (1970) 121–123.
- L. V. Cserepnin: Isztorieszskie vzgljadi klaszszikov ruszszkoj literaturi. Moszkva, 1968. — *Világtörténet*, 20. sz. (1970) 123–125.
- Vallomás a Szlovák Nemzeti Felkelésről. — *Magyar Nemzet*, 26 (1970) 186. sz. (aug. 9.) és Bekenntnis über den Slowakischen Völkeraufstand. - *Budapester Rundschau*, 4 (1970) No. 45. (9. Nov.) 8.
- [Folyóiratszemle. Külföldi folyóiratok.] — *Századok*, 104 (1970) 2. sz. 466–474., 483–489.; 3. sz. 775–778., 780–782.; 4. sz., 1030–1038., 1045–1047., 1048–1050.; 5–6. sz. 1264–1279.

1971

- Európa és Közél-Kelet. IV–XV. század. Egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Középkor. VI–2. köt.* Bp., 1971. Tankönyvkiadó, 835 l. – További kiadások: 1978. és 1981. (Sz. Jónás Ilonával és Orosz Istvánal)
- Magyarország története. Általános munkák.* In: A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája. 1945–1968. Első rész. Bp., 1971. Akadémiai K., 21–122.
- L'émancipation des serfs en Hongrie et en Europe Orientale.* In: L'abolition de la féodalité dans le monde occidental. [Toulouse, 12–16 novembre 1968.] (Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique.) Vol. I–II. Paris, 1971., 419–425. és 835–840.
- L'histoire des peuples slaves et de l'Europe Orientale dans l'historiographie hongroise récente.* — *Canadian Slavic Studies*, 5 (1971) No. 3., 410–419.
- Intervention au rapport de J. Droz.* — *Acta Historica*, 17 (1971) No. 3–4., 378–379.
- Les répercussions de la Révolution française et des guerres napoléoniennes dans les Balkans.* — *Acta Historica*, 17 (1971) No. 3–4., 391–393.
- Bisztra Cvetkova: Pametna bitka na narodite. Varna, 1969. — *Századok*, 105 (1971) 3–4. sz. 805–807. és *Canadian Slavic Studies*, 5 (1971) No. 3., 441–442.
- D. F. Markov: Genezisz szocialiszticeszszkogo realizma. Iz opita juznoszlavjanszkih i zapadnoszlavjanszkih literatur. Moszkva, 1970. — *Századok*, 105 (1971) 3–4. sz. 799–801.
- Dejiny Slovenska. I. Od najstaršich čias do roku 1848. (Red.) L'udovít Holotík, Ján Tibenský. II. Od roku 1848 do roku 1900. (Red.) L'udovít Holotík, Július Mésároš. Bratislava, 1961–1968. — *Századok*, 105 (1971) 3–4. sz. 801–804.

- Historyka. Studia metodologiczne. T. II. Warszawa, 1969. — *Századok*, 105 (1971) 5. sz. 1041–1045.
- Josef Macúrek: České země a Slovensko (1620–1750.) Studie z dejín politických, hospodárskych a interetnických vzťahů. Brno, 1969. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica 147.) — *Századok*, 105 (1971) 5. sz. 1046–1047. és *Acta Historica*, 18 (1972) No. 3–4., 378–379.
- Dimităr Angelov: Bogomilsztvoto v Bălgarija. Szofija, 1969. — *Századok*, 105 (1971) 6. sz. 1284–1285. és *Canadian Slavic Studies*, 5 (1971) No. 3., 440–441.
- I. D. Koval'csenko: Ruszszkoe kreposztnoe kreszt'jansztvo v pervoj polovine XIX veka Moskva, 1967. — *Agrártörténeti Szemle*, 13 (1971) 1–2. sz. 251–256. és *Canadian Slavic Studies*, 5 (1971) No. 2., 284–286.
- P. G. Kozlovskij: Kreszt'jane Beloruszszii vo vtoroj polovine XVII–XVIII vv. (Po materialam magnatszkih votcsin) Minszk, 1969. — *Agrártörténeti Szemle*, 13 (1971) 3–4. sz. 561–563.
- Victor L. Tapié: Monarchie et peuples du Danube. Paris, 1969. — *Austrian History Yearbook*, 6–7 (1970–1971) 369–370.
- Isztorija na Bălgarszkata Komuniszticeszka Partija. Szofija, 1969. — *Párttörténeti Közlemények*, 17 (1971) 1. sz., 195–201.
- Arató Endre: Egykorú demokratikus nézetek az 1848–1849. évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról. (Az 1848–1849. évi szlovák nemzeti mozgalom értékeléséről folytatott vitához.) Bp., 1971. — *Magyar Hírlap*, 4 (1971) 329. sz. (nov. 26.) 6.
- A Szovjetunió története. Dolmányos István könyve. — *Magyar Nemzet*, 27 (1971) 297. sz. (dec. 17.) 7.
- [Folyóírat szemle. Külföldi folyóiratokból.] *Századok*, 105 (1971) 2. sz. 426–428.; 3–4. sz. 835–837.; 5. sz. 1072–1073., 1075–1076.; 6. sz. 1306–1307.

1972

- Forrongó félsziget. A Balkán a XIX–XX. században.* Bp., 1972. Kossuth K., 277 l.
- Németország története.* (Tokody Gyulával) Bp., 1972. Akadémiai K., 388 [9–131] l.
- Problèmes de la conscience historique dans les mouvements de renaissance nationale en Europe Orientale.* — *Acta Historica*, 18 (1972) No. 1–2., 39–73. és klny.
- Mad'arská historiografia o historii Juhovýchodnej Európy.* — *Historický Časopis*, 20 (1972) No. 3. 407–438.
- Francuzszkaja i angloszakszonszkaja isztoriografija o roli Vengrii vo vtoroj mirovoj vojne.* In: Ocserki po novejszej isztorii Vengrii. Naucsnie trudi poszvjacsennie 25. letiju oszvobozdenija Vengrii. (Kiev), 1972, Izd. Kievszkogo Univerziteteta, 70–96.
- Les „sciences nationales” dans les mouvements de renaissance nationale en Europe orientale.* — *Etudes Balkaniques*, 8 (1972) No. 4., 41–56.
- Nemzeti megújulás és szépirodalom Kelet-Európában.* In: Tanulmányok Kelet-Európa történetéből. (Szerk.) Perényi József. I. köt. Bp., 1972. ELTE BTK Kelet-Európai Történeti Tanszék, 193–221.
- Zur Typologie der Agrarstruktur Osteuropas.* In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*. Bd. IV. Berlin, 1972. Akademie V., 211–214.
- Vengero — szlavjanszkije isztoriceszkije szvjazi.* — *Etjudi o Vengrii*, 7 (1972) 125–133.
- A jobbágyfelszabadítás Kelet- és Délkelet-Európában.* — *Korunk*, 31 (1972) 9. sz. 1364–1371.
- A francia forradalom és a napóleoni háborúk visszhangja a Balkánon.* — *Századok*, 106 (1972) 1. sz. 162–164.
- A kelet-európai parasztmozgalmak tipológiájához.* — *Századok*, 106 (1972) 1 sz. 167–168.
- Budapest története.* In: Budapest. Harmadik, bővített és átdolgozott kiadás. (Bp., 1972.) Panoráma K., 38–51.
- A Magyar-Csehszlovák Történeztudományok Vegyesbizottság 10. ülészsaka.* — *Századok*, 106 (1972) 6. sz. 1469–1473.

- Marksz-isztorik. Moszkva, 1968. — *Századok*, 106 (1972) 1. sz. 182–192.
- Teoreticeszkie i isztoriograficeszkie problemi genezisza kapitalizma. Materiali naucsnoj szeszszii, szosztovajsejszja v Moszkve 11–13 maja 1966 g. Moszkva, 1969. — *Századok*, 106 (1972) 3. sz. 712–720.
- Problemi genezisza kapitalizma. Szbornik sztatej. Moszkva, 1970. — *Századok*, 106 (1972) 3. sz. 712–720.
- Váradi–Sternberg János: Utak és találkozások (Tanulmányok az orosz–ukrán–magyar kapcsolatok történetéből.) Uzshorod, 1971. — *Századok*, 106 (1972) 3. sz. 720–721.
- Izstorija Vengrii v treh tomah. T. II. Moszkva, 1972. — *Századok*, 106 (1972) 5–6. sz. 1123–1127. (Mucsi Ferencsel)
- Mikola Sztefanov – Sztefan Kacsauov – Kossztadinka Szimeonova: Sztruktura i metodologija na isztoriceszkoto poznanie. Szofija, 1971. — *Századok*, 106 (1972) 5–6. sz. 1142–1147.
- Tardy Lajos: Régi magyar követjárások a Keleten. Bp. 1971. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 11.) — *Századok*, 106 (1972) 6. sz. 1439–1440.
- Hriszto Gandev: Zarazsdane na kapitaliszticeszki otnosenija v csifliskoto sztopansztvo na Szeverozapadna Bálgarija prez XVIII vek. Szofija, 1972. — *Agrártörténeti Szemle*, 14 (1972) 1–2. sz. 252–253.
- Michael de Ferdinandy: Der heilige Kaiser. Otto III. und seine Ahnen. Tübingen, 1969. — *Világtörténet*, 21. sz. (1970) [1972] 125–127.
- I. M. Mesko: Gromadszko–politicsnij ruh i szuszpil' na dumka v Ugorscsini na rubezsi XVIII – XIX szt. L'viv, 1971. — *Világtörténet*, 21. sz. (1970) [1972] 160.
- E. M. Koszacsevszkaja: Mihail Andreevics Balud'janskij i peterburgszkij universzitet pervoj csetverti XIX veka. Leningrad, 1971. — *Világtörténet*, 21. sz. (1970) [1972] 161–162.
- Miroslav Hroch: Obrození malých evropských národů. I. Národy severní a východní Evropy. Praha, 1971. — *Világtörténet*, 21. sz. (1970) [1972] 164–165.
- M. Adăniloie – D. Berindei: La réformă agrară de 1864 en Roumanie et son application. Bucarest, 1966. (Bibliotheca Historica Romaniae 11.) — *Világtörténet*, 21. sz. (1970) [1972] 165–166.
- Sztojan Radev: Kráv po rozite. Szofija, 1971. — *Világtörténet*, 21. sz. (1970) [1972] 167–168.
- Nikolaj Todorov-Veszelin Trajkov: Bálgari ucsasztnici v borbite za osvobodzdenieto na Gárcija 1821–1828. Szofija, 1971. — *Világtörténet*, 22. sz. (1972) 113–114.
- Richard Marsina: Štúdia k Slovenskému diplomatáru. I. In: Historické Štúdie, 15 (1971) 5–108. — *Világtörténet*, 22. sz. (1972) 121–122.
- Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Tomus I. Inde ab a. 805 usque ad a. 1235. Ad edendum praeparavit Richard Marsina. Bratislava, 1971. — *Világtörténet*, 22. sz. (1972) 122–125.
- Der Österreichisch–Ungarische Ausgleich 1867. Materialien (Referate und Diskussion) der internationalen Konferenz in Bratislava. 28. VIII. –1. IX. 1967. Bearb. von Antun Vantuch (Hrsg. von L'udovít Holotík.) Bratislava, 1971. — *Világtörténet*, 22. sz. (1972) 125–131.
- Joseph F. Zacek: Palacký. The Historian as Scholar and Nationalist. The Hague – Paris, 1970. (Studies in European History V.) — *Világtörténet*, 22. sz. (1972) 132–133.
- Histoire de Pologne. Warszawa, 1971. — *Világtörténet*, 22. sz. (1972) 133–135.
- Șerban Papacostea: Oltenia sub stăpînirea austriacă (1718–1739). București, 1971. — *Világtörténet*, 22. sz. (1972) 135–138.
- Apostol Ston: Le problème agraire pendant la révolution de 1848 en Valachie. București, 1971. (Bibliotheca Historica Romaniae 34. Section d'histoire économique 1.) — *Világtörténet*, 22. sz. (1972) 139–141.
- Juliusz Bardach: Waclaw Alekszander Maciejowski i jego współczesni. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1971. — *Studia Slavica*, 18 (1972) Fasc. 1–2., 184–185.

- Vasile Mihordea: Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova. București, 1968. (Biblioteca istorică XIV.) — *Agrártörténeti Szemle*, 14 (1972) 3–4. sz. 554–556.
- Ilie Corfus: Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea. București, 1969. (Biblioteca istorică XXI.) — *Agrártörténeti Szemle*, 14 (1972) 3–4. sz. 556–559.
- Szopmeni za Georgi Dimitrov. I. 1882–1934. II. 1935–1949. Szofija, 1971. — *Párttörténeti Közlemények*, 18 (1972) 1. sz. 203–205.
- Varga János: A jobbágyfelszabadítás kivívása Magyarországon 1848-ban. Bp., 1971. — *Magyar Hírlap*, 5 (1972) 138. sz. (máj. 20.) IV.
- Magyarország története — oroszul [Isztorija Vengrii. I–II. Moszkva, 1971–72.] — *Magyar Hírlap*, 5 (1972) 340. sz. (dec. 9.) (Hétvége) II.
- [Dolmányos István:] Finnország története. Bp., 1972. — *Magyar Nemzet*, 28 (1972). 273. sz. (nov. 19.) 43.
- [Folyóiratszemle. Külföldi folyóiratok] — *Századok*, 106 (1972) 4–5. sz. 1188–1191., 1207–1208.

1973

- A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. (Az összehasonlító történetírás módszertanához.)* — *Történelmi Szemle*, 16 (1973) 1–2. sz. 245–256.
- La révolution française et la révolution hongroise de 1848–1849. Essai d'histoire comparée.* — *Annales Historiques de la Révolution française*, 45 (1973. avril-juin) No. 212., 285–303.
- La question de l'indépendance nationale dans les mouvements de renaissance nationale chez les peuples slaves.* — *Slavica*, 12 (1973) No. 149–160.
- Literature and the Arts in the Movements of National Revival amongst the Peoples of Eastern Europe in the first half of the Nineteenth Century.* — *European Studies Review*, 3 (1973) No. 4., 347–368.
- Közös táj — közös sors.* — *Történelem*, (1973) 12. sz. 7–49.
- Közös történelemszemléleti alapok. A Magyar–Csehszlovák Történetész Vegyesbizottság X. ülészaka.* — *Magyar Hírlap*, 6 (1973) 40. sz. (febr. 10.) I.
- Kelet-Európa az 1848-as forradalomban.* — *Népszabadság*, 31 (1973) 62. sz. (márc. 15.) 6–7.
- A jobbágyfelszabadítás 1848-ban.* — *Magyar Nemzet*, 29 (1973) 62. sz. (márc. 15.) 5.
- „Teher és nyomorúság volt az életetek...” A Pugacsov-felkelés a dokumentumok világánál.* — *Magyar Nemzet*, 29 (1973) 227. sz. (szept. 28.) 7.
- Novaja isztorija. Pervij period. Moszkva, 1972. — *Századok*, 107 (1973) 2. sz. 474–475.
- Dimităr Angelov: Obrazovane na bálgarszkata narodnoszt. Szofija, 1971. — *Századok*, 107 (1973) 3. sz. 771–773.
- Dolmányos István: Finnország története. Bp. 1972. — *Századok*, 107 (1973) 4. sz. 1001–1004.
- Studium II. (Szerk.) Veliky János. Debrecen, 1971. (A Kossuth Lajos Tudományegyetem Tudományos Diákkörének kiadványai V.) 155. — *Századok*, 107 (1973) 4. sz. 1030–1032.
- František Kutnar: Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscetví. I. Od počátků národní kultury až po vyznění obrodného úkolu dějepiscetví v druhé polovině 19. století. Praha, 1973. — *Századok*, 107 (1973) 5–6. sz. 1261–1263.
- Sztrasimir Dimitrov–Krásztju Mancsev: Isztorija na balkanszkite narodi. XV–XIX. vek. Szofija, 1971. — *Világtörténet*, 23. sz. (1973) 151–152.
- Alžbeta Gácsová: Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. storočí a v prvej polovici 16. storočia. Bratislava, 1972. — *Világtörténet*, 23. sz. (1973) 152–155.
- Victor L. Tapié: L'Europe de Marie-Thérèse. Du baroque aux lumirères. Paris, 1973. — *Világtörténet*, 23. sz. (1973) 155–156.
- Howard Elcock: Portrait of a Decision. The Council of Four and the Treaty of Versailles. London, 1972. — *Világtörténet*, 23. sz. (1973) 160–161.

- Hugh Thomas: Europe. The Radical Challenge. London, 1973. — *Világtörténet*, 23. sz. (1973) 163–164.
- Fani Milkova: Pozemlenata szobstvenoszt v bálgarszkite zemi prez XIX vek. Szofija, 1970. — *Agrártörténeti Szemle*, 15 (1973) 1–2. sz. 225–226.
- Florin Constantiniu: Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea. București, 1972. (Biblioteca istorică XXX.) — *Agrártörténeti Szemle*, 15 (1973) 3–4. sz. 605–608.
- Alekszander Gieysztor–Stefan Kienewicz–Emanuel Rostworowski–Janusz Tazbir–Henryk Wereszycki: Histoire de Pologne. Warszawa, 1971. — *Canadian American Slavic Review*, (1973) 274–275.
- Kelet-Európa története a XIX. század első felében. Arató Endre monográfiája. — *Kortárs*, 17 (1973) 1. sz. 58–60.
- Magyarország története 1849–1918. (Szerk.) Hanák Péter. Bp., 1972. — *Magyar Hírlap*, 6 (1973) 110. sz. (ápr. 21.) 7.
- [Folyóiratszemle. Külföldi folyóiratokból.] — *Századok*, 107 (1973) 1. sz. 166–167. 170–172.; 2. sz. 505–506.

1974

- Így élt Nagy Péter*. Bp., 1974. Móra K., 175 l. (Így élt...)
- National Struggle in Transylvania in the First half of the XIXth Century*. — Miorița. A Journal of Romanian Studies. [Hamilton, New Zealand] 2 (1974) No. 1. (December) 13–21.
- A kultúrtörténet kérdéséhez*. — *Történelmi Szemle*, 17 (1974) 3. sz. 421–428.
- Irodalom és tudomány a kelet-európai nemzeti mozgalmakban*. — *Történelmi Szemle*, 17 (1974) 4. sz. 507–512.
- Történések kerekasztal-beszélgetése a Népszabadság szerkesztőségében*. — *Népszabadság*, 32 (1974) 62. sz. (márc. 15.) 6–7.
- Kratkaja isztorija SzSzSzR. I. Sz drevnejsih vremen do Velikoj Oktjabr'szkoj szocialiszticeszkoj revoljucii II. Ot Velikoj Oktjabr'szkoj szocialiszticeszkoj revoljucii do nasih dnei. Moszkva, 1972–1973. — *Századok*, 108 (1974) 4. sz. 967–974. és *Acta Historica*, 21 (1975) No. 3–4., 445–454. (Menyhárt Lajossal)
- Kovács Endre: Népek országútján. (Válogatott tanulmányok.) Bp., 1972. (Elvek és utak.) — *Századok*, 108 (1974) 5–6. sz. 1261–1262.
- Proceedings of the 1st International Humanistic Symposium at Delphi. September 25 – October 4, 1969. I–II. Athens, 1970–1971. — *Acta Historica*, 20 (1974) No. 1–2., 231–233.
- Isztorija na makedonszkiot narod. I–III. Szkopje, 1969. és Isztorija na makedonszkiot narod. Szkopje, 1972. — *Világtörténet*, 24. sz. (1974) 193–195.)
- Paiszj Hilendarszki: Szlavjano-bálgarszka isztorija. Szofija, 1972. — *Világtörténet*, 24. sz. (1974) 196.
- The Enlightenment. (Ed. by Leonard M. Marsak), New York–London–Sydney–Toronto, 1972. — *Világtörténet*, 24. sz. (1974) 198–199.
- European Diplomatic History 1815–1914. Documents and interpretations. (Ed. by Herman N. Weill.) New York, 1972. — *Világtörténet*, 24. sz. (1974) 199–200.
- Raymond T. McNally: Chaadayev and his friends. An Intellectual History of Peter Chaadayev and His Russian Contemporaries. Tallahassee, Florida, 1971. — *Világtörténet*, 24. sz. (1974) 200–202.
- Keith Hitchins: Studien zur modernen Geschichte Transsilvaniens. Klausenburg, 1971. — *Világtörténet*, 24. sz. (1974) 202–204.
- Keith Hitchins: Cultură și naționalitate în Transilvania. Cluj, 1972. — *Világtörténet*, 24. sz. (1974) 204–206.
- Otázky dějin Střední a Východní Evropy. Brno, 1971. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica 176. Europae Centralis atque Orientalis studia historica

1.) — *Századok*, 108 (1974) 1. sz. 292–294. és *Acta Historica*, 20 (1974) No. 1–2., 221–234.

Sándor Pál: A birtokrendezési periratok. Bp., 1973. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 69.) — *Acta Historica*, 20 (1974) No. 3–4., 469–471.

P. G. Kozlovskij: Magnatskoe hozajsztvo Beloruszszii vo vtoroj polovine XVIII v. (Central' naja i zapadnaja zoni.) Minszk 1974. — *Agrártörténeti Szemle*, 16 (1974) 3–4. sz. 553–555.

Spira György: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Bp., 1973. (Elvek és utak) — *Magyar Hírlap*, 7 (1974) 11. sz. (jan. 12.) IV.

[Folyóiratszemle. Külföldi folyóiratok] — *Századok*, 108 (1973) 4. sz. 998–999.

1975

Nepokojný polostrov. [Forrongó félsziget] (Prelož. Klára Košková) [Bratislava, 1975.], Pravda, 229 l.

Eastern Europe in Recent Hungarian Historiography. In: Etudes Historiques Hongroises publiées à l'occasion du XIVe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois. Vol. I. Bp., 1975. Akadémiai K., 117–140. és klny. Bp., 1975., 26 l. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 91.)

30 let vengerszkoj szlavisztiki. — *Studia Slavica*, 21 (1975) Fasc. 1–2., 1–15.

[*Rapports*.] In: Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale (Actes au Deuxième Colloque de Mátrafüred, 2–5 octobre 1972.) Bp., 1975. Akadémiai K., 17–21.

A Szovjetunió történetének problémái és azok megoldása a magyar történettudományban. — *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 24 (1975) 1. sz. 25–46.

A mai polgári történetírás és a nemzet. A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszzerű kérdései. — *Alföld*, 26 (1975) 3. sz. 61–65.

Keletközép-Európa-kutatás és balkanisztika. — *Helikon*., 21 (1975) 2. sz. 159–161.

Süd-Ost-Europaforschungen. — *Helikon*., 21 (1975) 2. sz. 250–252.

Neuere ungarische Literatur zur Wirtschaftsgeschichte des Kapitalismus und Sozialismus. In: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. Bd. III. Berlin, 1975. Akademie V., 195–215.

Reflexiók Horvát Pál könyvéről. — *Történelmi Szemle*, 18 (1975) 2–3. sz. 537–540.

A Bolgár Földműves Népi Szövetség megalakulása (1899). In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*. Évkönyv. Bp., 1975. Kossuth K., 169–174.

Blagoev, Dimităr (1856–1924). In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*. Évkönyv. Bp., 1975. Kossuth K., 257–259.

J. V. Tarle. Születésének századik évfordulójára. — *Népszabadság*, 33 (1975) 263. sz. (nov. 10.) 6. C. R. Boxer: The Portuguese seaborne empire 1415–1825. London, 1973. — *Századok*, 109 (1975) 1. sz. 184–185.

J. H. Parry: The Spanish seaborne empire. London, 1973. — *Századok*, 109 (1975) 1. sz. 185–186.

Világtörténelmi kisenciklopédia. Bp., 1973. — *Századok*, 109 (1975) 2. sz. 454–455.

B. J. Zselicki: Szocialiszticeszkoe rabocsee dvizsenie v Vengrii 1873–1890. Moszkva, 1975. — *Századok*, 109 (1975) 5–6. sz. 1124–1125.

Váradi–Sternberg János: Utak, találkozások, emberek. Írások az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról. Uzsgorod–Bp., 1974. — *Századok*, 109 (1975) 5–6. sz. 1127–1128.

Erich Zöllner: Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. 5., vermehrte Aufl. München (1974.) — *Acta Historica*, 21 (1975) No. 3–4., 439–445.

Philip Gabriel Eidelberg: The great Rumanian peasant revolt of 1907. Origins of a modern jacquerie. Leiden, 1974. — *Agrártörténeti Szemle*, 17 (1975) 3–4. sz. 540–542.

1976

- Nemzetek születése Kelet-Európában.* Bp., 1976. Kossuth K., 248 l.
- Nagy Frigyes.* Bp., 1976. Akadémiai K., 181 l. (Életek és korok [22.]) (Szerk.: H. Balázs Éva.)
- Osvobozsdenie kreposztnih v Vosztocnoj Evrope.* — *Etjudi o Vengrii*, 11 (1976) 57–72.
- Slawische Aufklärung — osteuropäische Aufklärung.* — *Zeitschrift für Slawistik*, 96 [21] (1976) No. 4., 449–455.
- Social Shifts and the National Movement in Hungary on the Eve of World War I.* — *Acta Historica*, 22 (1976) No. 3–4., 484–494.
- A társadalomtörténet az újabb lengyel történetírásban.* — *Történelmi Szemle*, 19 (1976) 4. sz. 765–769.
- Az Áprilisi Felkelés.* In: „Szabadság vagy halál”. Az 1876-os bulgáriai Áprilisi Felkelés 100. évfordulója. Bp., 1976. Bolgár Kulturális Központ — TIT Történelmi Választmánya, 9–20.
- A Magyar–Csehszlovák Történeztudományi Vegyesbizottság tudományos ülésszaka.* — *Századok*, 110 (1976) 6. sz. 1106–1120. (r.-l. betűjel alatt)
- Hybeš, Josef (1850–1921); Lavrov, Pjotr Lavrovics (1823–1900).* In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1975/76. Bp., 1976. Kossuth K., 221., 230–231.
- Bolgár április — magyar március.* — *Magyar Hírlap*, 9 (1976) 98. sz. (ápr. 25.) 8.
- Istoriija Francii v treh tomah.* Moszkva, 1972–1973. — *Századok*, 110 (1976) 1. sz. 136–138.
- Elizabeth Beyerly: The Europocentric historiography of Russia. An analysis of the contribution by Russian empire historians in the USA, 1925–1955, concerning 19th century Russian history. The Hague – Paris, 1973. — *Századok*, 110 (1976) 1. sz. 154–155.
- Albert Soboul: A francia forradalom története (1789–1799). 2. kiad. Bp., 1974. — *Századok*, 110 (1976) 2. sz. 373–375.
- Arató Endre: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei. Bp., 1975. — *Századok*, 110 (1976) 3. sz. 553–554.
- Historyka Studia metodologiczne.* III–IV. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1972–1974. — *Századok*, 110 (1976) 4. sz. 737–740.
- A. P. Grickevics: Csasztnovladel' cseszkie goroda Beloruszszii v XVI–XVIII vv. Minszk, 1975. — *Századok*, 110 (1976) 5. sz. 976–977.
- Obscesztvenno – politiceszkie dvizsenija v Central'noj Evrope v XIX – nacsale XX v.* Szbornik sztatej i materialov. Moszkva, 1974. — *Századok*, 110 (1976) 5. sz. 982–984.
- Helmut Grashoff–Annelies Lanch–Ulf Lehmann: Humanistische Traditionen der russischen Aufklärung. Berlin, 1974. (Literatur und Gesellschaft.) — *Századok*, 110 (1976) 6. sz. 1161–1162.
- Egyetemes történeti tanulmányok VIII. Debrecen, 1974. (Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica. XIX.) — *Századok*, 110 (1976) 6. sz. 1183–1184.
- Pier Paolo Poggio: Marx, Engels e la rivoluzione russa. Genova, 1974. — *Acta Historica*, 22 (1976) No. 1–2., 182–183.
- Excerpta Historica Nordica. Vol. VIII. 1970–1972. Copenhagen, 1975. — *Acta Historica*, 22 (1976) No. 1–2., 193.
- Berend T. Iván–Ránki György: Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéből. Bp., 1974. — *Canadian–American Slavic Studies*, 10 (1976) No. 1., 152–153.
- Ju. A. Tihonov: Pomescsics' i kreszt'jane v Roszszii. Feudal'naja renta v XVI – nacsale XVIII v. Moszkva, 1974. — *Agrártörténeti Szemle*, 18 (1976) 1–2. sz. 245–248.
- A bolgár párttörténeti folyóirat 1972–1975-ös számairól. — *Párttörténeti Közlemények*, 22 (1976) 4. sz. 214–221.

- Andics Erzsébet: Metternich és Magyarország. Bp., 1975. — *Magyar Hírlap*, 9 (1976) 87. sz. (ápr. 11.) 10.
 Kovács Endre: Szabadságharcunk és a francia közvélemény. Bp., 1976. — *Népszabadság*, 34 (1976) 237. sz. (okt. 7.) 7.
 Kovács Endre: Történelmi arcképek. Bp. 1976. — Múlt századi portrék. — *Népszabadság*, 34 (1976) 297. sz. (dec. 16.) 7.

1977

- A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában.* Bp., 1977. Akadémiai K., 385 l.
A Habsburgok. Egy európai jelenség. (Gonda Imrével) Bp., 1977. Gondolat K., 363 l.
Történetelméleti és módszertani tanulmányok. Szerkesztette és válogatta Glatz Ferenc és Niederhauser Emil. (Bevezette Glatz Ferenc) Bp., 1977. Gondolat K., 397 l.
Problemi izstorii SzSzSzR i ih resenie v vengerszkoj izstorioigrafii. In: Szotrudnicsestvo vengerszkih i szovetszkih izstoriikov. Bp., 1977. Akadémiai K., 33–66. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 129.)
Das wirtschaftliche und soziale Programm der nationalen Wiedergeburtbewegungen in Osteuropa. In: Studies in East European Social History. Vol. I. Leiden, 1977. E. J. Brill, 153–176. és klny.
Les lumières en Europe Orientale et les débuts des mouvements nationaux. — Slavica. Annales Institutii Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Vol. XIV. Debrecen, 1976. Tankönyvkiadó, [a borítón 1977!] 167–179.
Desființarea iobăgiei în Europa răsăriteană și de Sud-Est. In: Lucrările comisiei mixte de istorie româno-ungară. Sesunile I și a II-a. București, 1977. Editura Academiei Republicii Socialiste România, 147–155.
Bauernkriege und Bauernbewegungen in der osteuropäischen Geschichtsschreibung. In: Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen. Budapest, 12–15. 9. 1972. Bp., 1977. Akadémiai K., 515–520.
Az 1877–78-as orosz–török háború és Bulgária felszabadulása. In: Bulgária felszabadulása az oszmán rabság alól. Az 1877–78-as orosz–török felszabadító háború 100. évfordulója. Bp., 1977. Bolgár Kulturális Központ — TIT Történelmi Választmánya, 18–34.
România függetlenségének századik évfordulója. — Századok, 111 (1977) 2. sz. 215–229. (Szász Zoltánnal)
Az oroszországi forradalmak hatása Kelet-Európában. In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1977. Bp., 1977. Kossuth K., 30–39.
Kolarov, Vaszil Petrov (1877–1950); Zápotocký, Ladislav (1852–1916). In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1977. Bp., 1977. Kossuth K., 208–210., 216–218.
Magyar–angol történész konferencia. — Századok, 111 (1977) 6. sz. 1305–1315. (Juhász Gyulával)
România függetlenségének 100. évfordulóján. — Népszabadság, 35 (1977) 107. sz. (máj. 8.) 6.
Nagy Katalin, a republikánus cárnő. — Inter-Press Magazin, 3 (1977) 6. sz. 116–121.
A császár kivégzése. — Inter-Press Magazin, 3 (1977) 7. sz. 118–123.
Agrarnaja izstorija Szevero–Zapada Roszszii. Vtoraja polovina XV–nacsalo XVI v. (Red.) A. L. Szapiro, Leningrad, 1971. — Századok, 111 (1977) 1. sz. 142–144.
Studia Historica Slovaca VIII. Bratislava, 1975. — Századok, 111 (1977) 1. sz. 177–179.
Folia Historica 3. A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve. Bp. 1975. — Századok, 111 (1977) 2. sz. 395–396.
Teatr v national'noj kul'ture sztran Central'noj i Jugo-Vosztocsnoj Evropi. XVIII – XIX vv. Moszkva, 1976. — Századok, 111 (1977) 2. sz. 398–400.
Zina Markova: Bálgarszkoto cárkovno–nacionalno dvizsenie do Krimszkata vojna. Szofija, 1974. (Izszledvanija po bálgarszka izstorija 1.) — Századok, 111 (1977) 3. sz. 603–605.

- Ocserki revoljucionnih szvjazej narodov Roszszüi i Pol'si 1815–1917. (Pod red. V. A. D'jakova, A. Ja. Manusevicsa, I. Sz. Millera, I. A. Hrenova.) Moszkva, 1976. — *Századok*, 111 (1977) 3. sz. 605–606.
- Richard Marsina: Štúdie k Slovenskému diplomatáru. I. Historické Štúdie 1971. 16. köt. 5–108. — *Druhá časť*. 1973. 18. köt. 5–119. — *Századok*, 111 (1977) 4. sz. 816–817.
- Jan Šořta–Hartmut Zwahr: Geschichte der Sorben. Band 2. Von 1789 bis 1917. Bautzen, 1974. — *Századok*, 111 (1977) 4. sz. 818.
- Steven Bela Vardy: Modern Hungarian Historiography. Boulder, 1976. (East European Monographs 17.) — *Századok*, 111 (1977) 4. sz. 826–827.
- Bibliografie československé hungaristiky za léta 1969–1971. (Red.) Richard Pražák, Marta Pomportlová, František Koukola. Brno, 1974. (Materiály k dějinám a kultuře Sřídenní a Jihovýchodní Evropy 4.) — *Századok*, 111 (1977) 4. sz. 828.
- Simón Bolívar írásai. Bp. 1976. — *Századok*, 111 (1977) 5. sz. 1057–1058.
- Obsceszstvo i goszudarszstvo feodal'noj Roszszüi. Szbornik sztatej, poszvjascennij 70-letiju akademika Leva Vladimirovicsa Cserepnina. Moszkva, 1975. — *Századok*, 111 (1977) 6. sz. 1316–1320.
- Novaja isztorija. (Vtoroj period.) (Pod red. E. E. Jurovszkoj i I. M. Krivoguza.) Moszkva, 1976. — *Századok*, 111 (1977) 6. sz. 1331–1333.
- E. Sestan: L'historiographie comme science historique. [San Francisco 1975.] — *Történelmi Szemle*, 20 (1977) 3–4. sz. 648–650.
- P. Brezzi: L'historiographie comme science historique. (Un nouveau langage pour l'historiographie dans la réalité socio-technologique de nos jours.) [San Francisco, 1975.] — *Történelmi Szemle*, 20 (1977) 3–4. sz. 650–652.
- George Iggers: New Directions in European Historiography. Middletown, Conn. 1975. — *Acta Historica*, 23 (1977) No. 1–2., 177–179.
- Peter Schreiner: Die byzantinischen Kleinchroniken. I. Teil. Einleitung and Text. Wien, 1975. Corpus fontium historiae Byzantinae. Vol. XII/1. Series Vindobondensis. Ed. Heribertus Hunger.) — *Acta Historica*, 23 (1977) No. 3–4., 441–442.
- James F. Clarke: Bible Societies, American Missionaries and the National Revival of Bulgaria. New York, 1971. (The Eastern Europe Collection.) — *Acta Historica*, 23 (1977) No. 3–4., 455–457.
- Renaissanceliteratur und frühbürgerliche Revolution. Studien zu den sozial- und ideologegeschichtlichen Grundlagen europäischer Nationalliteraturen. Hrsg. von Robert Weimann, Werner Lenk and Joachim–Jürgen Slomka. Berlin–Weimar, 1976. — *Helikon*, 23 (1977) 4. sz. 491–494.
- D. Zöldhelyi Zsuzsa (Szerk.) Orosz írók magyar szemmel. I–II. Bp., 1974. — Egy dokumentumkötet margójára. — *Népszabadság*, 35 (1977) 34. sz. (febr. 10.) 7.

1978

- A Habsburgok. Egy európai jelenség.* (Gonda Imrével) Második kiadás. Bp., 1978. Gondolat K., 363 l.
- Die Rolle Ungarns im zweiten Weltkrieg in den bürgerlichen französischen, englisch-amerikanischen und BRD-Geschichtsschreibung.* In: Ungarn im zweiten Weltkrieg. Drei Studien. Berlin, 1978. Akademie V., 55–98. (Madaras Évával és Tokody Gyulával)
- Tipi isztoriko-kul'turnogo razvítija szlavjanszkih narodov.* In: Szlavjanszkie kul'turi v epohu formirovanija i razvítija szlavjanszkih nacij XVIII–XIX vv. Moszkva, 1978. Nauka, 35–37. és klny.
- A magyarországi nemzetiségek néprajza.* — A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei, 30 (1978) 4. sz. 455–456.
- A balkáni népek felszabadulása.* In: Száz éve szabadult fel Bulgária az oszmán rabság alól. (Szerk.) Perényi József és Niederhauser Emil. Bp., 1978. Bolgár–Magyar Történelmi Vegyesbizottság Magyar Tagozata, 26–31.

- Die Befreiung der Balkanvölker.* — Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich. 1 (1978) Bd. 1., 26–30. és klny.
- Az albán nemzeti mozgalom kezdetei (1878–1912).* — Valóság, 21 (1978) 12. sz. 51–60.
- Kelet-Európa a magyar történettudományban.* — Magyar Tudomány, 23 (1978) 7–8. sz., 500–504. és Látóhatár, 1978. október, 176–184.
- 1918 forradalmi lengyel, cseh és szlovák területen.* In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1978. Bp., 1978. Kossuth K., 29–39.
- Szakadás a Bolgár Szociáldemokrata Munkáspártban (1903)* In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, Bp., 1978. Kossuth K., 126–131.
- Az 1980-ban Bukarestben megrendezésre kerülő nemzetközi történész kongresszus.* — Századok, 112 (1978) 3. sz. 604–605. (r.l. betűjel alatt)
- Az első angol–magyar történész-tanácskozásról.* — Világtörténet, 29. sz. (1978) 3–5.
- Kabacksiev, Hriszto Sztefanov (1878–1940); Nejedlý, Zdeněk (1878–1962).* In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1978. Bp., 1978. Kossuth K., 216–217., 219–221.
- Az Osztrák–Magyar Monarchia fölbonnlása.* — Népszabadság, 36 (1978) 244. sz. (okt. 15.) 9. és Új Szó — New Word (Toronto, Ontario), 49 (1978) No. 26. (26th Nov.) 3., 5.
- Kelet-Európa és történettudományunk.* — Magyar Hírlap, 10 (1978) 214. sz. (szept. 10.) 9.
- Endre Arató (1921–1977).* — Studia Slavica, 24 (1978) Fasc. 1–2., 222–224. (Nekrológ)
- Az utolsó lovag.* — Inter-Press Magazin, 4 (1978) 10. sz. 78–82.
- Isteni jog, emberi megfontolás.* — Inter-Press Magazin, 4 (1978) 11. sz. 64–69.
- Aleksandr Sergejevič Mylnikov: Vznik národně osvícenské ideologie v českých zemích 18. století. Prameny národního obrození. Praha, 1974. — *Századok*, 112 (1978) 1. sz. 169–171.
- Otázky dějin Střední a Východní Evropy (Red.) František Hejl – Josef Kolečka. Brno, 1975. — *Századok*, 112 (1978) 1. sz. 171–173.
- Marta Bur-Markovszka: Balkanite i ungarszkijaz pazar prez XVIII vek. Szofija, 1977. — *Századok*, 112 (1978) 2. sz. 375–376.
- Bibliografie československé historistiky za léta 1972–1975. (Red.) Richard Pražák és Marta Romportlová, František Koukola közreműködésével.) Brno, 1977. (Materiály k dějinám a kultuře Střední a Jihovýchodní Evropy 6.) — *Századok*, 112 (1978) 3. sz. 582.
- Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa. Wissenschaftliche Gessellschaften, Akademien und Hochschulen im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert. (Hrsg.) Erik Amburger, Michal Cieřla und László Sziklay. (Red.) Heinz Ischreyt. Berlin, 1976. (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa 3.) — *Századok*, 112 (1978) 4. sz. 774–776.
- Keith Hitchins: Orthodoxy and Nationality. Andreiu Saguna and the Rumanians of Transylvania, 1846–1873. Cambridge (Mass.) - London, 1977. (Harvard Historical Studies 94.) — *Századok*, 112 (1978) 4. sz. 776–778.
- Fanny Mílková: Isztorija na bálgarszkata burzsoazna dárzsava i pravo prez perioda 1918–1944 godina. Szofija, 1976. — *Századok*, 112 (1978) 4. sz. 785–786.
- A. Sz. Míl'nikov: Epoha prosvzsescsenija v csesszkizh zemljah — ideologija, nacional'noe szamoszoznanie, kul'tura. Moszkva, 1977. — *Századok*, 112 (1978) 6. sz. 1119–1197.
- Stefan Gerlach: Dnevnik na edno pátuvane do Osmanskata porta v Carigrad. [Sobor. M. Kiszelinseva. Red. Bisztra A. Cvetkova.] Szofija, 1976. — *Acta Historica*, 24 (1978) No. 1–2., 144–145.
- Peter Schreiner: Die byzantinischen Kleinchroniken. 2. Teil. Historischer Kommentar. Wien, 1977. (Corpus fontium historiae Byzantinae XII/2.) — *Acta Historica*, 24 (1978) 1–2., 145–146.
- Emanuel Turczinsky: Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung. Düsseldorf, 1976. (Geschichte und Gesellschaft. Bochumer Historische Studien 11.) — *Acta Historica*, 24 (1978) No. 3–4., 297–299.

Berend, Iván T.–Ránki, György: East Central Europe in the 19th and 20th centuries. Bp., 1977. — *Acta Historica*, 24 (1978) No. 3–4., 318–320.

Jerzy Ciepielewski: A Szovjetunió gazdaságtörténete. Bp., 1977. — *Népszabadság*, 36 (1978) 103. sz. (máj. 4.) 7.

1979

Problemi iztorii SzSzsZR v iztorioigrafii Vengerszkoj Narodnoj Reszpubliki. — *Iztorija SzSzsZR.*, 23 (1979) No. 6., 196–204.

Közép-Kelet-Európa népeinek fejlődése. In: Népművészeti Akadémia III. Néprajzi előadások. Bp., 1979. TIT, 7–25.

A nemzeti nyelvek a kelet-európai etnikumok nemzeti tudatának kialakulásában. In: Nyelvpedagógiai írók II. Konfrontáció a társadalomtudományokban. [Bp.,] 1979. MKKE Nyelvi Intézet, 252–259.

The Historian and the National Movement — the Case of Paisi, Rajić and Lelewel. — *Studia Slavica*, 25 (1979) No. 1–4., 273–278.

Nacional'no-oszvoditel'nie dvizsenija balkanszkih narodov XIX – nacsala XX v. (Szoposztovitel'naja karakterisztika) In: 100 let oszvozbozdenija balkanszkih narodov ot oszmanszkoigo iga. Materiali mezsduнародnoj naucsnoj konferencii. Moszkva, 15–17 maja 1978 g. Moszkva, 1979. Nauka, 197–201.

1905 Orosz - Lengyelországban In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1980. Bp., 1979. Kossuth K., 20–30.

Conference of British and Hungarian Historians. — *The New Hungarian Quarterly*, 20 (1979 Summer) No. 74., 132–141. (Juhász Gyulával)

Szimposium Brnóban a csehszlovákiai hungarisztika problémáiról. — *Századok*, 113 (1979) 6. sz. 1061–1066.

Vincses, Mickevičius - Kapsukas (1880–1935). In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1980. Bp., 1979. Kossuth K., 221–222.

Nemzet, nemzetiségi lét Kelet-Európában. Beszélgetés Niederhauser Emillel. — *Kritika*, 8 (1979) 9. sz., 16. (Interjú)

Mirjana Gross: *Historijska znanost. Razvorj, oblik, smjerovi.* Zagreb, 1976. (Institut za hrvatsku povijest. Posebna izdanja 3.) — *Századok*, 113 (1979) 1. sz. 167–169.

Edsel Walter Stroup: *Hungary in early 1848: the constitutional struggle against absolutism in contemporary eyes.* Buffalo–Atlanta, Hungarian Cultural Foundation, 1977. — *Századok*, 113 (1979) 2. sz. 349–351. és *Acta Historica*, 26 (1980) No. 1–2., 215–216.

Wittman Tibor: *Latin–Amerika története.* 2. kiad. Bp., 1978. — *Századok*, 113 (1979) 4. sz. 726–728.

Paul Robert Magocsi: *The shaping of a national identity. Subcarpathian Rus 1849–1949.* Cambridge, Mass.–London, 1978. — *Századok*, 113 (1979) 6. sz. 1124–1125. és *Acta Historica*, 26 (1980) No. 1–2., 213–214.

Sziklay László: *Viszhangok. Tanulmányok, elemzések, értékelések.* Bratislava, 1977. — *Acta Historica*, 25 (1979) No. 1–2., 177–178.

Kemény G. Gábor: *Kapcsolatok vonzásában.* Bratislava, 1977. — *Acta Historica*, 25 (1979) No. 3–4., 378–379.

Az 1875–78-as keleti válság újabb irodalmából. — *Világtörténet*, 1. sz. (1979) 97–105.

A Tanácsköztársaság és szomszédaink (Szerk.) Kővágó László. Bp. 1979. — *Társadalmi Szemle*, 34 (1979) 3. sz. 120–123.

1980

Borogyino, 1812. [Bp., 1980], Móra K., 218 l. és Bratislava, 1980. Madách – Móra K., 218 l.

A szlavofílok. In: A haladó orosz gondolkodás fejlődése a forradalmi demokratizmustól a marxizmusig. (Szerk.) Honfi József—Domonkos Anna. Bp., 1980. ELTE Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképző Intézete, 7–49.

Négy arckép. — Történelmi szemle, 23 (1980) 4. sz. 577–590.

Magyarország és a Balkán a XIX. században. In: Magyarország és a szomszéd népek. Az 1978. évi történelemtanárok nyári akadémiajának anyagából. (Szerk.) Szabolcs Ottó. Bp., 1980. Országos Pedagógiai Intézet, 34–47.

Nyelvújítás és nemzeté válás. — História, 2 (1980) 2. sz. 31–33.

Népek és nemzetek a Monarchiában. — História, 2 (1980) 4. sz. 9–10.

A bolgár újjászülés. — Mai Bulgária, 16 (1980) 5. sz. 18–22.

Kispolgári királynő. — Inter-Press Magazin, 6 (1980) 11. sz. 79–85.

“Érzelmektől függetlenül törekedjünk a valóság felállítására...” (Beszélgetés Niederhauser Emil professzorral) — Új Forrás, 12 (1980) 3. sz. 60–65. (Interjú)

Dimităr Blagoev : A buzludzai kongresszus. (Közl.: *Niederhauser Emil*) In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. [Bp.] 1980. Kossuth K., 87–88.

Formirovanie nacional'nih kul'tur v sztranaeh Central'noj i Jugo-Vosztocnoj Evropi. Moszkva, 1977. — *Századok*, 114 (1980) 1. sz. 135–137.

Veszelin Trajkov: Ideologicseszki tecszenija i programi na nacionalno-oszvoditelnite dvizsenija na Balkanite do 1878 godina. Szofija, 1978. — *Századok*, 114 (1980) 1. sz. 144–145. és *Acta Historica*, 26 (1980) No. 3–4., 472–474.

Zarubezsne szlavjane i Roszszija. Dokumenti arhiva M. F. Raevszkogo. 40–80 godi XIX veka. Moszkva, 1975. — *Századok*, 114 (1980) 2. sz. 296–297.

Fried István: A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig. Bp., 1979. — *Századok*, 114 (1980) 5. sz. 865.

I. I. Lescsilovszkaja: Obscsesztvenno–politicseszka bor'ba v Horvatii 1848–1849. Moszkva, 1977. — *Századok*, 114 (1980) 5. sz. 866–867. és *Acta Historica*, 27 (1981) No. 1–2., 251–252.

Die Türkei in Europa. Beiträge des Südosteuropa – Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft zum IV. Internationalen Südosteuropa – Kongress. Göttingen, (1979.) Südosteuropaforschung in der Bundesrepublik Deutschland und in Österreich. (Hrsg.) Klaus–Detlev Grothusen. (Boppard, 1979.) — *Századok*, 114 (1980) 5. sz. 881–882.

Balkanszkie sztrani v novoe i novejsze vremja. Szbornik sztatej. Kisinev, 1977. — *Századok*, 114 (1980) 6. sz. 1060–1061.

Isztoriografija novoj i novejszej isztorii sztran Evropi i Ameriki. Moszkva, 1977. — *Századok*, 114 (1980) 6. sz. 1062–1064. és *Acta Historica*, 29 (1983) No. 1–2., 125–127.

Peter Schreiner: Die byzantinischen Kleinchroniken. 3. Teil. Teilübersetzungen, addenda et corrigenda, indices. Wien. 1979. — *Acta Historica*, 26 (1980) No. 3–4., 458.

M. V. Trojan: Toho dnja zjzsló szonce vozzjednannja. Uzshorod, 1979. — *Szabolcs–Szatmári Szemle*, 15 (1980) 4. sz. 102–103.

Harag és részrehajlás nélkül. Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországn. Bp. 1980. — *Népszabadság*, 38 (1980) 124. sz. (máj. 29.) 7.

Hatvan év – és a megelőző évtizedek. A Szovjetunió története. [I–II. Bp. 1980.] — *Népszabadság*, 38 (1980) 166. sz. (júl. 17.) 7.

1981

L'affranchissement des serfs en Europe de l'Est. — *Acta Historica*, 27 (1981) No. 3–4., 449–468.

Rol' nacional'noj kul'turi v sztanovlenii nacij. In: Formirovanie nacij v Central'noj i Jugo-Vosztocnoj Evropie. Isztoricseszkie i isztoriko-kulturnie aszpekti. Moszkva, 1981. Nauka, 247–251. és klny. (Central'naja i Jugo-Vosztocsnaja Evropa v epohu perehoda ot feodalizma k kapitalizmu. Problemi isztorii i kulturni)

A dualista állam és a kelet-európai polgári állam típusok. In: A magyarországi polgári államrendszerek. (Tanulmánykötet) (Szerk.) Pölöskei Ferenc és Ránki György. Bp., 1981. Tankönyvkiadó, 162–194.

Formovanie sa mad'arského národa vo východoeurópských podmienkach. — Historický Časopis, 29 (1981) No. 2., 182–193.

Geschichtsschreiber und Politiker. Lelewel und Palacký. — Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. 21 (Bp., 1981.) ELTE 205–218. *Az első lengyel munkáspárt.* In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1982. Bp., 1981. Kossuth K., 30–42.

Az 1300 éves Bulgária. — Népszabadság, 39 (1981) 246. sz. (okt. 20.) 6.

(Történelmünk képeiben. 45.) Nemzetek ébredése. A magyarországi nemzetiségek a 19. század első felében. — Magyar Hírek, 34 (1981) 23. sz. (nov. 14.) 10–11.

Uralkodó — postakocsin. — Inter-Press Magazin, 7 (1981) 1. sz. 164–170.

Ferenc főembere. — Inter-Press Magazin, 7 (1981) 5. sz. 86–90.

R. J. W. Evans: The making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An interpretation. Oxford, 1979. — *Századok*, 115 (1981) 1. sz. 233–235. és *Acta Historica*, 28 (1982) No. 1–4., 160–162.

A. P. Grickevics: Szocial'naja bor'ba gorozsan Beloruszszii (XVI–XVIII vv.) Minszk, 1979. — *Századok*, 115 (1981) 2. sz. 418–419.

Elena Grozdanova: Bálgarszkata szelszka obstina prez XV–XVIII vek. Szofija, 1979. — *Századok*, 115 (1981) 2. sz. 419–420.

Makedonija. Szbornik ot dokumenti i materiali. Szofija, 1978.; Oszvoboditelnata borba na bálgarite v Makedonija i Odrinszko 1902/1904. Diplomaticseszki dokumenti. Szofija, 1978. — *Századok*, 115 (1981) 2. sz. 433–435.

A Szovjetunió története. Első rész. A legrégebb időktől a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. Második rész. A Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól napjainkig. Bp. — Moszka, 1980. — *Századok*, 115 (1981) 3. sz. 640. (Menyhárt Lajossal)

Georg Richard Plaschka–Arnold Suppan–Horst Haselsteiner: Adalékok a nacionalizmus fogalmához és strukturájához Délkelet-Európában a 19. század és a 20. század elején. — *Österreichische Osthefte*, 19 (1978) No. 1., 48–78. — *Századok*, 115 (1981) 3. sz. 643–644.

František Kutnar: Přehledné dejiny českého a slovenského dějepiscetví. II. Od počátků pozitivistického dějepiscetví na práh historiografie marxistické. Praha, 1977. — *Századok*, 115 (1981) 4. sz. 829–831.

Bibliographie chronologique de l'histoire slovaque. Activité des années 1960 – 1977. *Studia Historica Slovaca* XI. 1980. — *Acta Historica*, 27 (1981) No. 1–2., 241–242.

Ost- und Südosteuropa 1850–1914. Teilveröffentlichung zu Bd. 5. des Handbuchs der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. (Hrsg.) Hermann Kellenbenz–A. Kahan–D. Beyran–I. T. Berend u.a. Stuttgart, 1980. — *Südost-Forschungen*, 40 (1981) No. 332–334.

Petar Koledarov: Politicseszka geografija na srednovekovnata bálgarszka dárzsava. Párva csaszt. Ot 681 god. do 1018 god. Szofija, 1979. — *Acta Historica*, 27 (1981) No. 3–4., 525–527.

Tardy Lajos: A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században. Bp. 1980. (Körösi Csoma Kiskönyvtár). — *Acta Historica*, 27 (1981) No. 3–4., 538–539.

Az őstörténeti találkozásokról a jelenkorig. Tanulmányok a bolgár - magyar kapcsolatok köréből. (Bp. 1981.) *Népszabadság*, 39 (1981) 171. sz. (júl. 23.) 7.

Ádám Magda: A kisantant 1920–1938. Bp. 1981. — *Európa a két világháború között.* — *Népszabadság*, 39 (1981) 189. sz. (aug. 13.) 7.

Franz Mehring: Tanulmányok a német történelemről. Bp. 1981. Egy marxista történész a XIX. századból. — *Népszabadság*, 39 (1981) 218. sz. (szept. 17.) 7.

1982

The Rise of Nationality in Eastern Europe. Bp., 1982. Corvina K., 339 l.

Language and History. National Traditions in Eastern Europe. In: Small Countries and International Structural Adjustment: A Collection of Hungarian and Swiss Views. Genève, 1982., Institut universitaire de hautes études internationales, 39–50. és klny.

Rol' kul'turi v nacional'nom vozrozdennii szlavjanszkikh i neszlavjanszkikh narodov Vosztocsnoj Evropi. In: Slawische Kulturen in der Geschichte der europäischen Kulturen vom 18. bis zum 20. Jahrhundert. Internationaler Studienband (Hg.) Gerhard Ziegenggeist. Berlin, 1982. Akademie V., 47–50. és klny.

A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. — Századok, 116 (1982) 3. sz. 562–576.

A nemzeti identitás problémái Kelet-Európában. — Tiszatáj, 36 (1982) 4. sz. 22–29.

Les problèmes de l'identité nationale en Europe de l'Est. — Acta Litteraria Academiae Scientiarum Historicae, 24 (1982) No. 3–4., 395–405. és klny.

A kelet-európai országok nemzeti kultúrájának kialakulása a nemzetek keletkezési folyamataiban. — Helikon., 28 (1982) 4. sz. 515–523.

Maria Theresia in der ungarischen Geschichtsschreibung. In: Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Wien, 1982. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 29–41.

A magyar ruszszisztika helyzete. — Szovjet irodalom, 8 (1982) 2. sz. 140–145. [140–142.] (Nyíró Lajossal, Rév Máriával és Török Endrével)

Balkáni határváltozások. — História, 4 (1982) 4–5. sz. 63–65.

Az utolsó parasztháború. Az 1907-es román felkelés évfordulója. — Népszabadság, 40 (1982) 31. sz. (febr. 6.) 8.

[*Opponensi vélemény Spira György doktori disszertációjáról.*] — Századok, 116 (1982) 2. sz. 1298–1303.

Kemény G. Gábor (1915–1981). — Századok, 116 (1982) 1. sz. 187–189. (Nekrológ)

Perényi József (1915–1981). — Történelmi Szemle, 25 (1982) 3. sz. 595–596. és Studia Slavica, 28 (1982) No. 3–4., 409–411. (Nekrológ)

Dimităr Angelov: *Obstesztvo i obstesztvena miszál v srednevekovna Bălgarija (IX–XIV v.)* Sofija, 1979. (Horizonti). — Századok, 116 (1982) 1. sz. 152–153.

Oszvoboditel'nie dvizsenija narodov Avsstrijszkoj imperii. Voznikovenie i razvitie. Konec XVIII v. — 1849 g. Moszkva, 1980. — Századok, 116 (1982) 2. sz. 386–388.

Spoločný osud-spoločná cesta. Účasť príslušníkov slovenskej národnosti v robotníckych a rol'níckych hnutiach 19. a 20. storočí na území Mad'arska. (Štúdie.) (Szerk.) Polányi Imre. Bp. 1980. Tankönyvkiadó, — Századok, 116 (1982) 2. sz. 393–394. és Acta Historica, 29 (1983) No. 3–4., 321–322.

Wolf Dietrich Behschnitt: *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie.* München, 1980. (Südosteuropäische Arbeiten 74.) — Századok, 116 (1982) 3. sz. 585–587. és Acta Historica, 29 (1983) No. 1–2., 115–117.

Zbigniew Landau-Jerzy Tomaszewski: *Polska w Europie i świecie 1918–1939.* Warszawa, 1980. (Biblioteka wiedzy współczesnej Omega 360.) — Századok, 116 (1982) 3. sz. 617–618.

Rozwój gospodarczy europejskich krajów socjalistycznych. Warszawa, 1981. — Századok, 116 (1982) 3. sz. 619–620.

Pervoe szerbzskoe vozszsztanie 1804–1813 gg. i Ruszszija. Kniga pervaja 1804–1807. Moszkva, 1980. — Századok, 116 (1982) 4. sz. 805–806.

L. N. Titova: *Csesszkij teatr epohi nacional'nogo vozrozdennija. Konec XVIII-pervaja polovina XIX v.* Moszkva, 1980. — Századok, 116 (1982) 4. sz. 803–804.

Kompleksznije problemi isztorii i kul'turi narodov Central'noj i Jugo-Vosztocsnoj Evropi. Itogi i perszpektivi iszszledovanij. Moszkva, 1979. — Századok, 116 (1982) 4. sz. 812–815.

Les Pyrénées et les Carpates: XVIe-XXe siècles. Recherches franco-polonaises comparées. Histoire et anthropologie des régions montagneuses et submontagneuses. Warszawa-Kraków, 1981. — Századok, 116 (1982) 5. sz. 1115–1116.

Kerekes Lajos: *Von St. Germain bis Genf. Österreich und seine Nachbarn 1918–1922.* Bp., — Acta Historica, 28 (1982) No. 1–4., 184–187.

Charles E. McClelland: *State, society, and university in Germany 1700–1914.* Cambridge, 1980. — Századok, 116 (1982) 6. sz. 1322–1324. és Acta Historica, 31 (1985) No. 3–4., 438–441.

1983

- Die Habsburger. Ein europäisches Phänomen.* (Gonda Imrével) (Bp., 1983.) Corvina K., 431 l.
- Németország története.* (Tokody Gyulával) Második kiadás. Bp., 1983. Akadémiai K., 388 l.
- Arató Endre: A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája. Sajtó alá rendezte, az *Utószót* és a *Források és irodalom* című fejezetet írta *Niederhauser Emil*. Bp., 1983. Akadémiai K., 292 l. (265–285., 286–292.)
- Kelet-Európa 1789–1900.* (Szerk.: *Niederhauser Emil*.) (Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 4.) 3. kiadás. Bp., 1983. Tankönyvkiadó, 439 l.
- Einige Probleme der nationalen Wiedergeburtbewegungen in Mittel- und Osteuropa (erste Hälfte des 19. Jahrhunderts).* In: *Aufklärung und Nationen im Osten Europas.* (Hrsg.) László Sziklay. Bp., 1983. Corvina K., 50–65.
- A kelet-európai történetírás útja a mítosztól a tudományig.* — *Világosság*, 24 (1983) 8–9. sz. 512–519.
- Le passé glorieux — mythe et réalité.* In: *Hungaro-Slavica.* (Szerk.) Hadrovics László. Bp., 1983. Akadémiai K., 211–219.
- La publication de livres et la prise de conscience nationale des intellectuels en Europe Orientale.* In: *Typographia Universitatis Hungaricae Budae.* (Red.) Király Péter. Bp., 1983. Akadémiai K., 53–56.
- A parasztság és a nemzeti kérdés a polgári forradalmakban.* In: *Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848–1849-ben.* Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok köréből. (Szerk.) Bona Gábor. Bp., 1983. Akadémiai K., 65–71.
- Seljaštvo i nacionalno pitanje u buržoaskim revolucijama.* In: *Srbi i Madjari u revoluciji 1848–1849 godine.* Beograd, 1983. Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, 179–186. és klny.
- Az új bolgár állam beilleszkedése a XIX. századi tőkés fejlődésbe.* In: *Bolgár tanulmányok.* Bálgarszki sztudii 4. Debrecen, 1983., 5–12. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 41.)
- Az örmény felszabadító mozgalmak és a nemzeti újjászületés mozgalmi Kelet-Európában.* In: *Az örmény–magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből.* Jerevan, 1983. Izd. AN Armjanszkoi SzSzR, 272–314. (Örmény nyelven)
- A felszabadító orosz–török háború.* — *Mai Bulgária*, 19 (1983) 2. sz. 18–19.
- Ortodox egyház és nemzeti mozgalom.* — *História*, 5 (1983) 5–6. sz. 47–49.
- A magyarországi nemzetiségekről.* — *Kritika*, 12 (1983) 6. sz. 7–8.
- A nemesség a polgári korszakban 1780–1860.* (Tudományos kollokvium *Bad Homburgban* 1982. szept. 30.–okt. 2.) — *Századok*, 1983. (117. évf.) 6. sz. 1395–1398.
- Blagoev szociáldemokrata csoportja.* In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből.* Évkönyv. 1984. Bp., 1983. Kossuth K., 155–158.
- Vapcarov, Nikola Jonkov (1909–1942).* In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből.* Évkönyv. 1984. Bp., 1983. Kossuth K., 241–242.
- Történelmi ismereteinkről.* Beszélgetés *Niederhauser Emillel.* — *Népszabadság*, 41 (1983) sz. (dec. 10.) 16.
- John Thomas Malakassas: *British - American conflict over the question of the Monarchy in Greece. The first phase of the active British intervention in Greece and the prelude to the American involvement in the affairs of Greece.* Jóannina, 1980. — *Századok*, 117 (1983) 1. sz. 244–245.
- Vaszil Gjuzelez: *The Proto-Bulgarians. Prehistory of Asparouhian Bulgaria.* Sofia, 1979. — *Századok*, 117 (1983) 2. sz. 461.
- Sborník k 150 výročí úmrtví Josefa Dobrovského. (Red.) Milan Kopecký. Brno, 1979 [1980]. — *Századok*, 117 (1983) 2. sz. 474–475.
- Ostmitteleuropa. Berichte und Forschungen* (Hrsg.) von Ulrich Haustein, Georg W. Strobel und Gerhard Wagner. Stuttgart, 1981. — *Századok*, 117 (1983) 2. sz. 482–484.
- Juhani Paasivirta: *Finland and Europe. The period of autonomy and the international crises 1808–1914.* London, 1981. — *Századok*, 117 (1983) 3. sz. 676–677.
- Sztojan Radev: *Sz Bálgarija v szárceto.* Szofija, 1981. — *Századok*, 117 (1983) 4. sz. 874.

- E. A. Dudzinszkaja: Mezsduнародnie naucsnie szvjazi szovetszkij isztorikov. Moszkva, 1978. — *Századok*, 117 (1983) 4. sz. 897–898.
- Szlavjanovedenie i balkanisztika za rubezsom. Szbornik sztatej i materialov. Moszkva, 1980. — *Századok*, 117 (1983) 5. sz. 1159–1161.
- A. Sz. Miľnikov: Osznovi isztoricseszkoj tipologii kul'turi. Leningrad, 1979. — *Századok*, 117 (1983) 5. sz. 1161–1162.
- Szümmeikta néoterész isztoriasz. A Jóannina, 1982. — *Századok*, 117 (1983) 6. sz. 1411–1412.
- Nadja Danova: Nacionalnijat váprosz v gráckite politiceszki programi prez XIX vek. Szofija, 1980. — *Századok*, 117 (1983) 6. sz. 1412–1414.
- L'affirmation des États nationaux indépendants et unitaires du Centre et du Sud – Est de l'Europe (1821–1923). Coordonnateurs: Viorica Moisuc, Ion Calefeteanu. București, 1980. (Bibliotheca Historica Romaniae 62.) — *Acta Historica*, 29 (1983) No. 1–2., 112–115.
- Petár Petrov: Obrazuvane na bálgarszkata dárzsava. Szofija, 1981. — *Acta Historica*, 29 (1983) No. 3–4., 263–266.
- Hriszto Hrisztov: Bolgarii 1300 let. Szofija, 1980. — *Acta Historica*, 29 (1983) Fasc. 3–4., 266–269.
- Szovremennaja Bolgarija. Isztorija, politika, ekonomika, kul'tura. (Red.) G. Bokov. Szofija, [1981]. — *Acta Historica*, 29 (1983) Fasc. 3–4., 266–269.
- Jugoslovenski Istorijski Časopis, 1978. No. 1–4. — *Acta Historica*, 29 (1983) Fasc. 3–4., 268–269.
- Józef Chlebowczyk: On Small and Young Nations in Europe. Nation-forming Processes in Ethnic Borderlands in East-Central Europe. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańk, 1980. (Polish Historical Library 1.) — *Acta Historica*, 29 (1983) No. 3–4., 308–311.
- István Lagzi: Uchodźcy polscy na Węgrzech w latach drugiej wojny światowej. Warszawa, 1980. — *Acta Historica*, 29 (1983) No. 3–4., 331–332.
- Loránt Tilkovszky: Ungarn and die deutsche "Volkgruppenpolitik" 1938–1945. Bp. 1981. — *Acta Historica*, 29 (1983) No. 3–4., 333–336.
- Vnesnjaja trgovlja Ruszszii cserez Peterburgszkij port vo vtoroj polovine XVIII — nacsale XIX v. Vedomoszti o szosztave kupcov i ih trgovih oborotah. Moszkva, 1981. — *Agrártörténeti Szemle*, 25 (1983) 1–2. sz. 301.
- Nicolaj Todorov: La ville Balkanique aux XV–XIXe siècles. Développement socio-économique et démographique. Bucarest, 1980. (Études et documents concernant le Sud – Est Européen 9.) — *Agrártörténeti Szemle*, 25 (1983) 3–4. sz. 582–584.
- Paul Bushkovitch: The Merchants of Moscow 1580–1650. Cambridge, (1980.) — *Agrártörténeti Szemle*, 25 (1983) 3–4. sz. 585–586.
- Váznenie, vyslobodenie a putovanie Jána Simonidesa a jeho druha Tobiáša Masníka. Bratislava, 1981. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* III. 1983. Bp., 1984. Ráday Kollégium, 320.
- Az orosz történelem egyetemessége és különössége. Bp., 1982. — *A vitapartnerék érvei. — Népszabadság*, 41 (1983) 10. sz. (jan. 13.) 7.
- Ellenfél, aki szobrot érdemel. Kun Miklós: Útban az anarchizmus felé. Bp., 1982. — *Népszabadság*, 41 (1983) 40. sz. (febr. 17.) 7.
- Palotás Emil: Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után 1878–1881. Bp., 1982. — Egy "eseménytelen" periódus története. — *Népszabadság*, 41 (1983) 105. sz. (máj. 5.) 7.

1984

A marxista történetírás kezdetei Kelet-Európában. — *Történelmi Szemle*, 27 (1984) 1–2. sz. 172–181.

Nemzetiségek, nemzetiségi kérdés a Duna-medencében a felszabadulás után. — *Debreceni Szemle*, 4 (1984) 2. sz. 99–110.

- A dicső múlt — mítosz és realitás.* — Világtörténet, 1984. 1. sz. 74–83.
- Közoktatás és modernizálás Kelet-Európában.* In: Szigetvári konferenciák (1980–1983). (Szerk.) Polányi Imre. Pécs, 1984. JPTE Történelem Tanszék, 36–50.
- Kelet-Európa kulturális fejlődése a két világháború között.* In: Szigetvári konferenciák (1980–1983). (Szerk.) Polányi Imre. Pécs, 1984. JPTE Történelem Tanszék, 99–113.
- Nicolae Iorga.* In: Szigetvári konferenciák (1980–1983). (Szerk.) Polányi Imre. Pécs, 1984. JPTE Történelem Tanszék, 132–144.
- Szakazov, Janko (1860–1941).* In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1985. Bp., 1984. Kossuth K., 253–255.
- A munkássztály kialakulása.* — Magyar Hírlap, 17 (1984) 4. sz. (febr. 18.) 9.
- A kétszázadik évfordulón. Az erdélyi parasztfelkelésről. Hozzájárult a feudalizmus kötelékeinek lazításához.* — Magyar Hírlap, 17 (1984) 256. sz. (okt. 31.) 6.
- “A közös múltunk egymás megértésére kell ösztönöznie.”* (Orosz István beszélgetése Niederhauser Emil történésszel). — Alföld, 35 (1984) 3. sz. 69–76. (Interjú)
- Köves Erzsébet: Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában. Bp. 1982. — *Századok*, 118 (1984) 4. sz. 866–868.
- Sztojan Radev: Ungarija i Georgi Dimitrov. Szofija, 1982. — *Századok*, 118 (1984) 4. sz. 884–885.
- Ján Tibenský: Slovenský Sokrates. Život a dielo Adama Františka Kollára. Bratislava, 1983. — *Századok*, 118 (1984) 6. sz. 1266–1267.
- Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. (Hrsg.) von Ralph Melville und Hans-Jürgen Schröder. Wiesbaden, 1982. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung Universalgeschichte. [Hrsg.] von Karl Otmar Freiherr von Aretin. Beiheft 7.) — *Acta Historica*, 30 (1984) No. 1–2., 228–230.
- Handbuch Wirtschaftsgeschichte. Bd. 1–2. Berlin, 1981. — *Acta Historica*, 30 (1984) No. 1–2., 235–238.
- Palotás Emil: Az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után. 1878–1881. Bp. 1982. — *Acta Historica*, 30 (1984) No. 1–2., 240–245.
- Wolfgang Kessler: Politik und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Historiographie und Grundlagen. München, 1981. (Südosteuropäische Arbeiten 77.) — *Acta Historica*, 30 (1984) No. 3–4., 400–402.
- Manfred Hagen: Die Entfaltung politischer Öffentlichkeit in Rußland 1906–1914. Wiesbaden, 1982. — *Acta Historica*, 30 (1984) No. 3–4., 403–405.
- Holger Fischer: Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn. Die ungarische Geschichte von 1918 bis zur Gegenwart in der Historiographie seit 1956. München, 1982. (Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas.) — *Agrártörténeti Szemle*, 26 (1984) 1–2. sz. 306–307.
- Ján Gallo: Dejiny stredných škôl v Gemeri do polovice 19. storočia. Martin, 1977. — *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* III. 1983. Bp., 1984. Ráday Kollégium, 323–324.
- Szokolay Katalin: És a varsói gettó felkelt... Bp., 1983. (Népszerű történelem). — *A Politikai Főiskola Közleményei*, 46–47 (1984) 1–2. sz. 243–251.
- Vengerszkij zszurnal o problemah izucsenija kulturni. Művelődéstörténet és Kelet-Európa. — *Helikon*, 28 (1982) 2. sz. — *Informacionnij Bjulleten'*. [MAIRSzK] Vipuszk II. 1984., 67–69.
- Egy történeti útirajz. Balás Gábor. A székelyek nyomában. Bp. 1984. — *Népszabadság*, 42 (1984) 245. sz. (okt. 18.) 7.

1985

Merénylet Erzsébet királyné ellen [Bp., 1985.] Helikon K., 168 l. (Labirintus)

Fondements sociaux: la bourgeoisie. In: L'absolutisme éclairé. Publ. par B. Köpeczi, A. Soboul etc. Bp., 1985. Akadémiai K., 59–69. (H. Balázs Évával)

- A nemzeti megújulás — az ideológiai átmenet egyik törvényszerűsége Közép- és Délkelet-Európában.* — Világtörténet, 1. sz. (1985) 43–52.
- Polgári történeti iskolák és politika Kelet-Európában.* — Kortárs, 29 (1985) 7. sz. 81–97.
- Mad'arské národné hnutie a národné obrodenie vo Východnej Európe.* In: Současný stav i úkoly československé hungaristiky. (Materiály I. československého hungaristického sympozia.) Brno, 2–4. října 1978. Brno, 1985., 113–119. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica) és klny.
- Lengyel és magyar történeti iskolák a múlt század végén.* In: Magyar–lengyel közelítések. Tanulmányok a KLTE Lengyel Nyelv és Irodalom Tanszéke 1984. nov. 13–14-én rendezett konferenciájának anyagából. (Szerk. és bev.) D. Molnár István. Debrecen–Bp., 1985. KLTE–Lengyel Tájékoztató és Kulturális Központ, 127–139.
- Az egyház és a nemzet Lengyelországban. A kereszténység felvételétől a II. világháborúig.* — Világosság, 26 (1985) 8–9. sz. 558–562.
- A munkásosztály kialakulása Európában.* In: Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Tudományos tanácskozás Győrben 1984. jan. 26–27. Győr, 1985., 11–21.
- Činnosť Československo-mad'arskej historickej komisie v rokoch 1960–1985.* In: 25 rokov Československo-mad'arskej historickej komisie. Bratislava, 1985, 10–15. (23) (Historické štúdie XXVIII/1.) (Vladimir Matulával)
- Választójog a Balkánon.* — História, 7 (1985) 5–6. sz. 41–44.
- Múltbeli kapcsolataink. Egy szerb–magyar történészkonferencia témáiról.* — Népszabadság, 43 (1985) 124. sz. (máj. 29.) 6.
- Ju. V. Bromlej: Ocserki teorii etnosza. Moszkva, 1983. — *Századok*, 119 (1985) 1. sz. 265–269.
- Velikij Oktjabr' i Vengerszkaja szovjetszkaja reszpublika. Moszkva, 1983. — *Századok*, 119 (1985) 2. sz. 561–563. és *Acta Historica*, 31 (1985) No. 3–4., 454–457.
- Szlavjanovedenie i balkanisztika v zarubeznih sztranah. Moszkva, 1983. — *Századok*, 119 (1985) 2. sz. 570–571.
- Keith Hitchens: Studies on Romanian National Consciousness. New York–Montreal–Paris–Lugoj–Roma, 1985. — *Századok*, 119 (1985) 2. sz. 571–573.
- Historiografie v Československu 1970–1980. Vyběrová bibliografie. Praha, 1980. — *Századok*, 119 (1985) 2. sz. 582–583.
- Bibliografie československé hungaristiky za léta 1975–1977. (Sest.) Jiří Cvetler, Richard Pražák a Marta Romportlová. Praha, 1983. — *Századok*, 119 (1985) 2. sz. 582–583.
- Razvitie etnicseszko szamoszoznanija szlavjanszkih narodov v epohu rannego szrednevekov'ja. Moszkva, 1982. — *Századok*, 119 (1985) 3. sz. 839–841.
- Nina Mickun: La Mesta au XVIIIe siècle. Etude d'histoire sociale et économique de l'Espagne au XVIIIe siècle. Bp., 1983. — *Agrártörténeti Szemle*, 27. (1985) 1–2. sz. 345–348.
- Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918. K 600. výročiu vydania výsad pre Žilinských Slovákov. (Zost.) Richard Marsina. (Martin, 1984.) — *Századok*, 119 (1985) 3. sz. 848–850.
- Diószegi István: A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok. Bp. 1984. — *Századok*, 119 (1985) 3. sz. 857–859.
- Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe. (Ed.) Peter F. Sugor. Santa Barbara–Oxford, [1980.] — *Századok*, 119 (1985) 3. sz. 859–861.
- Slovenký ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše. Bratislava, 1984. (Historické štúdie 28.) — *Századok*, 119 (1985) 4. sz. 1036–1037.
- Oszmanszkaja imperija i sztrani Central'noj, Vosztocsnoj i Jugo-Vosztocsnoj Evropi v XV–XVI vv. Glavnie tendencii politicseszkih vzaimootnosenij. Moszkva, 1984. — *Századok*, 119 (1985) 4. sz. 1049–1051.
- Philip Longworth: Alexis, Tsar of All the Russia. London, 1984. — *Századok*, 119 (1985) 4. sz. 1054–1055. és *Acta Historica*, 31 (1985) No. 3–4., 436–438.

- Jan P. Kučera-Jiří Rak: Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře. Praha, 1983. — *Századok*, 119 (1985) 4. sz. 1058–1059.
- E. A. Dudzinszkaja: Szlavjanofili v obszcsesztvennoj bor'be. Moszkva, 1983. — *Századok*, 119 (1985) 5–6. sz. 1378–1381.
- Kun Miklós: Útban az anarchizmus felé. Mihail Bakunyin politikai pályaképe és eszmei fejlődése az 1860-as évek közepén. Bp. 1982. — *Studia Slavica*, 31 (1985) No. 1–2., 206–209.
- Palotás Emil: Az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után 1878–1881. Bp. 1982. — *Studia Slavica*, 31 (1985) No. 1–2., 209–211.
- Robert A. Kann–Zdeněk V. David: The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526–1918. Seattle-London, 1984. (A History of East Central Europe VI.) — *Südost-Forschungen*, 44 (1985) 290–291. és *Századok*, 120 (1986) 4. sz. 868–871.
- František Palacký: A huszitizmus története. Bp. 1984. — A cseh történetírás klasszikusa. — *Népszabadság*, 43 (1985) 19. sz. (jan. 24.) 8.
- Egy lezáratlan életmű. [Kemény G. Gábor]: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. VI. köt. [Bp. 1985]. — *Népszabadság*, 43 (1985) 113. sz. (máj. 16.) 7.
- Anderle Ádám: Megosztott Hispánia. Államfejlődés és nemzeti mozgalmak Spanyolországban. Bp. 1985. — Spanyolország egység és föderalizmus között. — *Népszabadság*, 43 (1985) 173. sz. (júl. 25.) 7.
- Összesítő mérleg a dualista korról. Galántai József: A Habsburg-monarchia alkonya. — *Népszabadság*, 43 (1985) 244. sz. (okt. 18.) 7.

1986

- Szlavjanovedenie i balkanisztika v szovremennoj Vengrii*. In: Zarubezsnaja isztoriografija szlavjanovedenija i balkanisztiki. (Red.) A. Sz. Mil'nikov. Moszkva, 1986. Nauka, 177–193. és klny.
- A nemzetek ébredése a Duna-tájon*. In: Egy ezredév. Magyarország rövid története. (Szerk.) Hanák Péter. Bp., 1986. Gondolat K., 182–186.
- L'ëveil des nations du Danube*. In: Mille ans d'histoire Hongroise. Publié sous la direction de Péter Hanák. Bp., 1986. Corvina K., 106–108.
- A kelet-európai fejlődés kérdéséhez*. In: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. II. köt. Bp., (1986.) Magvető K., 212–222.
- „Múltunk mind össze van torlódvá...” Népek, nemzetek, társadalmak régióinkban. — *Propagandista*, 10 (1986) 8. sz. 142–157.
- Erdély fejlődési vonalai*. In: Ódon Erdély. Művelődéstörténeti tanulmányok. Második kötet. (Válogatta, sajtó alá rendezte, szerk., az előszót írta és a jegyzeteket készítette Sas Péter.) Bp., 1986. Magvető K., 491–513. (Magyar Hírmondó)
- Utószó*. In: Supka Géza: Habsburg-krónika. [Válogatás.] Válogatta, szerk. és a szöveget gondozta Steinert Ágota. (Bp., 1986.) Helikon K., 417–431.
- A Habsburg-monarchia legelső évszázadai. A dunai birodalom*. — *Élet és Tudomány*, 41 (1986) 6. sz. (febr. 7.) 163–165.
- A dunai birodalom „utóélete”*. *A felvilágosult abszolútizmus*. — *Élet és Tudomány*, 41 (1986) 7. sz. (febr. 14.) 201–203.
- Isztorija i kul'tura Bolgarii. K 1300-letiju obrazovanija bolgarszkogo goszudarsztva. Moszkva, 1981. — *Századok*, 120 (1986) 1. sz. 171–174.
- Formirovanie nacij v Central'noj i Jugo-Vosztocsnoj Evrope. Isztoricseszki j isztoriko-kul'turnij aszpekt. Moszkva, 1981. (Central'naja i Jugo-Vosztocsnaja Evropa v epohu perehoda ot feodalizma k kapitalizmu. Problemi isztorii kul'turi) — *Századok*, 120 (1986) 1. sz. 201–204.
- U isztokov formirovanija nacij v Central'noj i Jugo-Vosztocsnoj Evrope. Obszcsesztvenno-kul'turnoe razvítie i genezisz nacional'nogo szamoszoznaniija. Moszkva, 1984. — *Századok*, 120 (1986) 1. sz. 204–207.

Ján Tibenský: Vel'ká ozdoba Uhorska. Dielo, život a doba Mateja Bela. Bratislava, 1984. (Edícia Korene) — *Századok*, 120 (1986) 1. sz. 207–209. és *East Central Europe*, (1989) 204–205.

Oszvoboditel'nie dvizsenija narodov Avsztrijoszkoj imperii. Period utverzszenija kapitalizma. Moszkva, 1981. — *Századok*, 120 (1986) 2. sz. 453–456.

Kowal Stefan: Społeczeństwo Wielkopolski i Pomorza Medwiślańskiego w latach 1871–1914. Pozmiany demograficzne i społeczno-zawodowe. Poznań, 1982. (Seria Historia 105.) — *Századok*, 120 (1986) 2. sz. 459–461.

Z isztoriji mizsszlovjanszkih vjzjakiv. Kijiv, 1983. — *Századok*, 120 (1986) 5–6. sz. 1358–1360.

Paul Lendvai: A magányos Albánia. Riport a skipetárok országából. — *Alföld*, 37 (1986) 1. sz. 91–93.

S. Lengyel Márta: Egy tévelygő Habsburg-alattvaló a 19. század derekán. Bp., 1985. — *Népszabadság*, 44 (1986) 161. sz. (júl. 10.) 7.

Gergely Jenő: II. János Pál. Bp. 1986. Kossuth, — Egy váratlan karrier. — *Népszabadság*, 44 (1986) 297. sz. (dec 18.) 7.

1987

A Habsburgok. Egy európai jelenség. Harmadik kiadás. Bp., 1987. Gondolat K., 363 l. (Gonda Imrével)

A történelírás és a nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Bp., 1987. MTA Történettudományi Intézete, 23 l. (Előadások a Történettudományi Intézetben 9.)

Az összehasonlító történelírás lehetőségei és korlátai. In: A komparatiztika kézikönyve. (Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba.) (Szerk.) Fried István. Szeged, 1987. JATE Ősz-szehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 189–204.

A nemzeti mozgalmak Kelet-Európában az 1860-as évektől 1914-ig. In: Szomszédok hármastükörben. Bp., 1987. Akadémiai K., 171–185.

Language and Nation. — *Danubian Historical Studies*, 1 (1987) No. 2., 3–16.

Ruszszkij jazik i isztorieszkie tradicii Vosztočnoj Evropi. — *Studia Slavica*, 33 (1987) No. 1–4., 3–9.

Nemzetiségi politika Magyarországon a felszabadulás óta. — *Társadalmi Szemle*, 42 (1987) 11. sz. 62–69.

A szocialista nemzettudat. — *Társadalmi Szemle*, 42 (1987) 5. sz. 69–71.

Die marxistische Geschichtswissenschaft in Osteuropa. — *Österreichische Osthefte*, 29 (1987) Heft 2., 147–157.

Nationalismus im Marxismus. Wandel in der Geschichtsauffassung in den osteuropäischen Staaten. — *Wiener Zeitung*, (1987) No. 106. (8. Mai) „Extra zum Wochenende” 3.

Két szlovák történész a magyarokról. In: Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára. Bp., 1987. ELTE Szlav Filológiai Tanszék, 309–316.

A Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság negyedszázada. In: Szomszédok hármastükörben. A Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság negyedszázada (1959–1984). (Szerk.) Szarka László. Bp., 1987. Akadémiai K., 9–25. (Vladimir Matulával) és *Századok*, 121 (1987) 6. sz. 1199–1211.

A felvilágosodás Kelet-Európában. — *Világosság*, 28 (1987) 8–9. sz. 561–565.

Szerelmi házasság. — Erzsébet. Összeállította Liptay Katalin. [Bp., 1987. Helikon K.,] 50–51.

„A Sipka-szorosban minden csendes.” — *Bulgária*, 23 (1987) 9. sz. 14–15.

Az 1877/78-as orosz–török háború. — *Bulgária*, 23 (1987) 11. sz. 6–7.

150 éve született Vaszil Levszki. A bolgár oroszán. — *Bulgária*, 23 (1987) 12. sz. 14–15.

Endre Kovács 1911–1985. — *Studia Slavica*, 33 (1987) No. 1–4., 405–407. (Nekrológ)

Sz. A. Madievszkij: Politiceszkaja szisztema Rumunii. Poszlednjaja tref XIX-nacsalo XX v. Monarhija, parlament, pravitel'stvo. — Szosztovanie prav i szvobod. Moszkva, 1980–84. — *Századok*, 121 (1987) 2–3. sz. 482–486.

- Balkanisztika v Ukrainszkoj SzSzR. Bibliograficeszkij ukazatel' 1917-1980. Kiev, 1983. — *Századok*, 121 (1987). 6. sz. 1276–1277.
- A. Sz. Mil'nikov: Legenda a ruszszko-szlavjanszkie szvjazi XVIII v. v mire narodnoj kul'turi.) Leningrad, 1987. — *Világtörténet*, 4 (1987) 143–145.
- Paul Robert Magocsi: Our People. Carpatho-Rusyns and Their Descendant in North America. Toronto, 1985. — *Világtörténet*, 4. sz. (1987) 145–146.
- Diószegi István: Die Aussenpolitik der Österreichisch—Ungarischen Monarchie 1871-1877. Bp., 1985. — *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 25 (1987) 299–302.
- Virszinia Paszkaleva: Szredna Evropa i zemite po Dolnija Dunav prez XVIII-XIX v. Szocialno-ikonomiceszki aszpekti. Szofija, 1986. — *Danubian Historical Studies*, 1 (1987) No. 4., 92–94. és *Agrártörténeti Szemle*, 30 (1988)1-2. sz. 256-258.
- Bernt Engelmann: Poroszország. A lehetőségek hazája. Bp., 1987. — *Népszabadság*, 45 (1987) 124. sz. (máj. 28.) 7.
- Az őszirózsás forradalom, széles perspektívában. Siklós András: A Habsburg-birodalom felbomlása 1918. A magyarországi forradalom. Bp., 1987. — *Népszabadság*, 45 (1987) 130. sz. (jún. 4.) 7.
- Köves Erzsébet: Az orosz dilemma. Csaadejev élete és nézetei. Bp., 1987. — *Perikléz és huszárkapitány*. — *Népszabadság*, 45 (1987) 255. sz. (okt. 29.) 7.

1988

- A kelet-európai népek története. I. rész. A kezdetől a XVIII. század végéig.* (Szerk.) *Niederhauser Emil*. Bp., 1988. Tankönyvkiadó, 316 l.
- The Awakening of Nations in the Danubian Region.* In: *One Thousand Years. [A Concise History of Hungary. Ed. by Péter Hanák. (Bp., 1988.) Corvina, K., 110–113.*
- Das Erwachen der Nationen in der Donauregion.* In: *Die Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart.* (Hg.) Péter Hanák. [Bp., 1988.] Corvina K., 121–124. és Bp.–Essen, 1988. Corvina-Reimer Holling V., 121–124.
- Szkoły historyczne a polityka w Europie Wschodniej do 1945 r.* — *Kwartalnik Historyczny*, 95 (1988) No. 4., 103–134.
- Nicolae Iorga.* — *Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueelesiensis de Jano Pannonio nominatae.* 1988. Pécs, 1988., 93–101.
- Johann Christian Engel und Ignatz Aurel Fessler über die Geschichte der Völker Osteuropas.* In: *Jarbuch für Geschichte.* Bd. 37. Fortschritt und Reaktion im Geschichtsdenken der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. (Hrsg.) Hans Schleier. Berlin, 1988. Akademie V., 137–159.
- Vasil N. Zlatarski und seine osteuropäische Berufskollegen.* In: *Szbornik v cseszt na akademik Hriszto Hrisztov. Izszedvanija po szlucsaj 70 godini ot rozsdenieto mu.* Szofija, 1988. Bálgarszka Akadémia na Naukite, 204–215.
- A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége.* — *Magyar Tudomány*, 33 (1988) 9. sz. 668–681.
- Unity and variety in Eastern European development.* — *Danubian Historical Studies*, 2 (1988) No. 2., 3–21.
- Nemzetiségi politika Magyarországon a felszabadulás óta.* — *Reflektor*, 8 (1988) 2. sz. 266–278.
- Urbanisation et mouvement national en Europe Orientale dans le première moitié du XIXe siècle.* — *Cahiers du Centre de Recherches Historiques*, oct. 1988. No. 2. Paris, [1988. EHESS] 91–98.
- Oszvoboditel' noe dvizsenie v Roszszii do 1861 g. i ego paralleli v Vosztocsnoj Evrope.* — *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica* 37., 39. Egyetemes történeti tanulmányok 17–18. Debrecen, 1988. KLTE, 60–67.
- Délkelet- és Közép-Kelet-Európa munkásmozgalma. Az orosz szocialista szervezkedés kezdetei. Marx, Engels és az orosz forradalom perspektívái. Az orosz szocializmus irányzatai.* In: *A nem-*

zetközi munkásmozgalom és a szocialista politikai eszmék története 1830–1945. I. köt. Bp., 1988–89. Kossuth K., 99–109.

Königin Elisabeth. — Ungarland, (1988) No. 1., 88–92.

Queen Elisabeth. — Hungarian Digest, (1988) No. 2., 106–109.

[*Die „ungarischen“ Habsburger* — 18 életrajz] In: *Die Habsburger. Ein biographisches Lexikon* (Hg.) Brigitte Hamann. Wien, 1988. Ueberreuter, 47–48., 63., 94., 164., 190–193., 193–194., 194–195., 196., 222–223., 243., 281–282., 318., 424., 424–425. (Második kiadás: Wien, 1990.) (Soós Istvánnal)

Egységek és különbözőségek Kelet-Európában. — Népszabadság, 46 (1988) 37. sz. (febr. 13.) 15.

Ránki György. 1930–1988. — Magyar Tudomány, 33 (1988) 5. sz. 398–400. és Világtörténet, 4. sz. (1988). 8. sz. (febr. 19.) 149.

Kelet-Európa „poggyásza”. Beszélgetés Niederhauser Emil történésszel. — Élet és Tudomány, 43 (1988). 231–232.

Akadémiai székfoglaló. — Hajdú-Bihari Napló, 45 (1988) 46 sz. (febr. 24.) 5.

Grécko M. Džaja: Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463-1804. München, 1984. (Südosteuropäische Arbeiten 80.) — *Acta Historica*, 34 (1988) No. 2–3., 311–313.

Emanuel Turczynski: Von der Aufklärung zum Frühliberalismus. Politische Trägergruppen und deren Forderungskatalog in Rumänien. München, 1985. (Südosteuropäische Arbeiten 81.) — *Acta Historica*, 34 (1988) No. 2–3., 316–319.

George Barany: The Anglo Russian Entente Cordiale of 1697-1698. Peter I and William III at Utrecht. New York. 1986. (East European Monographs 207.) — *Világtörténet*, 1. sz. (1988) 101–102.

Sziklay László: Együttélés és többnyelvűség az irodalomban. Bp., 1987. — *Danubian Historical Studies*, 2 (1988) No. 1., 76–79.

V.A. Lavericsev: Goszudarsztvo i monopolii v dorevoljucionnoj Roszszii. Problemi vmesatel'sztva abszoljutsizszkogo goszudarsztva v ekonomiceszskoj szszn'i i vozdejsztvija kapitaliszticeszkij monopolij na goszudarsztvennij apparat. Moszkva, 1982. — *Agrár-történeti Szemle*, 30. (1988) 1–2. sz. 258–259.

Marczali Henrik: Mária Terézia. Bp. 1987. — A mester és a királynő. — *Népszabadság*, 46 (1988) 59. sz. (márc. 10.) 7.

Ormos Mária: Nácizmus — fasizmus. Bp., 1987. — Európa szégyene. — *Népszabadság*, 46 (1988) 191. sz. (aug. 11.) 7.

1989

A gazdaságtörténetírás kialakulása Kelet-Európában. Gazdaság, társadalom, történetírás. In: Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. (Szerk.) Glatz Ferenc. Bp., 1989. MTA Történettudományi Intézete, 181–195. (Társadalom- és Művelődéstörténeti tanulmányok 6.)

Hauptprobleme der nationalen Bewegungen in Osteuropa im 19. Jahrhundert. In: Finns and Hungarians between East and West. European Nationalism and Nations in Crisis during the 19th and 20th Centuries. The Proceedings of the III. Conference of Finnish - Hungarian Historians in 1988. Helsinki, 1989. S[uomen] H[istoriallinen] S[euura] 9–19. (Studia Historica 32.)

A bolgárok magyar szemmel. In: Bulgária 681–1981. (Tanulmányok.) Bp., 1989. Akadémia K., 11–26.

A lengyelek útja az állam újjászületése felé. In: Lengyelország újra Európa térképén. Tudományos ülésesszak. Budapest, 1988. nov. 10–11. Bp. [1989] Lengyel Tájékoztató és Kulturális Központ — Magyar–Lengyel Baráti Kör, 63–72.

A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. — Reflektor. Válogatás a sajtó politikai cikkeiből, 9 (1989) 1. sz. 20–38.

Nacsalo markszisztszkaj isztoriografii v Vosztocsnoj Evrope. In: Internacionalizm i problemi edinstva trudjascsihszja: isztorija i szovremennoszt'. (K 100 letiju II Internacionala i Pervomaja.) Moszkva, 1989. Insztitut mezsduнародnogo rabocsego dvizsenija AN SzSzSzR, 71–91.

A „nemzetállamok” és a nemzeti kisebbségek kialakulása. — *Info-Társadalomtudomány*, (1989) 10 sz. 9–15.

[*A Századvég körkérdése Közép-Európáról.*] — *Századvég*, [1989] Különszám., 191–193.

[*Az orosz eszme.*] — *Szovjet Irodalom*, (1989) 8. sz. 170–171.

[*Változó világban. Vélemények a Szovjetunióban végbemenő átalakulási folyamatról.*] — *Szovjet Irodalom*, (1989) 11. sz. 95–96.

Edgar Hösch: *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart.* München, 1988. — *Südost-Forschungen*, 48 (1988) 259–260.

Vývoj správy miest na Slovensku. Zborník príspevkov z konferencie o vývoji správy miest, ktorú usporiadala Slovenská historická spoločnosť a Gemerská vlastivedná spoločnosť v dňoch 24–26. októbra 1979 v Rožňave (Ed.) Richard Marsina. Martin, 1984. — *East Central Europe*, (1989) 195–196.

Könyvek között. Fried István: Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban. Bp., 1989. — *Magyar Hírlap*, 22 (1989) 288. sz. (dec. 22.) 4. és *Századok*, 125 (1991) 3–4. sz. 380–381.

1990

1848. *Sturm im Habsburgerreich.* [Bp., 1990.] Corvina K., 219 l.

Attentat auf Elisabeth, Königin von Ungarn. [Bp., 1990.] Corvina K., 192 l.

Die Geschichtsschreibung der nichtungarischen Völker Ungarns im Zeitalter des Dualismus. Zwei Fallstudien. In: *Études Historiques Hongroises publiées à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois. Vol. 2. Ethnicity and Society.* (Ed.) Ferenc Glatz. [Bp., 1990.] MTA Történettudományi Intézete, 145–171.

Modernisierung und Unterrichtswesen in Osteuropa. In: *Modern Age — Modern Historian.* In memoriam György Ránki (1930–1988). (Ed.) Ferenc Glatz. Bp., 1990. Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, 111–125.

A szlovák történetírás a két világháború között. — *Regio. Kisebbségtudományi Szemle*, 1 (1990) 2. sz. 181–206.

Előhang 1989 Kelet-Európájához. — *Eszmélet*, 2 (1990) 5. sz. 24–42.

A nemzetiségi kérdés történeti előzményei Kelet-Európában. — *Magyar Tudomány*, 35 (1990) 4. sz. 370–376.

Kulturelles Milieu und Geschichtsschreibung. Am Beispiel der kroatischen und serbischen Geschichtsschreibung. — *Studia Slavica*, 36 (1990) Fasc. 1–4., 287–291.

Az orosz gyarmatbirodalom kialakulása. — *História*, 12 (1990) 4. sz. 15–18.

[*A magyarországi Habsburgok — 18 életrajz*] In: *Habsburg Lexikon.* (Szerk.) Brigitte Hamann. Bp., 1990. Új Génius K., 42–43., 58., 88., 160., 163–164., 170–171., 188–190., 191–192., 193., 217–218., 238., 269–270., 298., 381., 397. (Soós Istvánnal)

Paul Robert Magocsi: *Ukraine: a Historical Atlas.* Toronto-Buffalo-London, 1987. — *Századok*, 124 (1990) 3–4. sz. 528–530.

Problemi vnutrenno- i vnesnepoliticseszkaj isztorii Ruminii novogo i novejszego vremeni. Kisinev, 1988. — *Századok*, 124 (1990) 3–4. sz. 534–537.

Paul Robert Magocsi: *Carpatho-Rusyn Studies. An annotated bibliography. Vol. I. 1975–1984.* New York-London, 1988. — *Századok*, 124 (1990) 3–4. sz. 538–539.

Magarditsch A. Hatschikjan: *Tradition und Neuorientierung in der bulgarischen Aussenpolitik 1944–1948. Die „nationale Aussenpolitik” der Bulgarischen Arbeiterpartei (Kommunisten).* München, 1988. (Südosteuropäische Arbeiten 86.) — *Századok*, 124 (1990) 3–4. sz. 548–552.

Erdély rövid története. (Főszerk.) Köpeczi Béla. Bp., 1989. — *Magyar Tudomány*, 35 (1990) 5. sz. 614–617.

Krausz Tamás: Pártviták és történettudomány. Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel az 1920-as évekre. Bp., 1991. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 113.) — *Világtörténet*, 1990. ősz-tél [2.] sz. 86–88.

1991

A felzárkózás útja a 19. században. (Magyar európaiság, avagy a körülmények hatalma.) — *Magyar Tudomány*, 36 (1991) 2. sz. 122–131.

Bibó István *Kelet-Európa-képe*. In: Bibó-emlékkönyv. I. Bp.–Bern, 1991. Századvég-Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 117–129.

Történeti identitástudat a balkáni népek historiográfiájában. — *Korunk*, 3 (1991) II/7. sz. 829–835.

Das Erwachen der Nationen in der Donauregion. In: *Die Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart.* (Hg.) Péter Hanák. 2. verbesserte Auflage. Bp., 1991. Corvina V., 116–119.

The awakening of the nationalities in the Danubian region. In: *The Corvina history of Hungary. From the earliest times until present day.* (Ed.) Péter Hanák. (A revised edition of „One Thousand years. A Concise History of Hungary”. Bp., 1988.) Bp., 1991. Corvina K., 101–104.

Reflections on Eric Hobsbawm's article. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből.* Évkönyv. 1991. Bp., 1991. Politikátörténeti Intézet, 339–340. *Hozzászólások Eric Hobsbawm cikkéhez.* Uo. 355–356.

Előszó. In: Czövek István: *Oroszország külpolitikája II. Sándor korában és a közvélemény.* Nyíregyháza, 1991. Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 5.

Előszó. In: Udvari István: *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés szlovák nyelvű dokumentumai.* Nyíregyháza, 1991., 5–6. (Vasvári Pál Társaság füzetei 4.)

Kérdés-e a szovjet kérdés? [Körkérdés] — *Aetas*, (1991) 1. sz. 180–181.

Erdélyi Zsuzsa köszöntése. — *Confessio*, 15 (1991) 3. sz. 81–82.

A Romanovok. I. A hatalom megszerzése. 2. „Reformcárok” 3. A birodalom hanyatlása. 4. A vég. — *Élet és Tudomány*, 46 (1991) 12. sz. (márc. 25.) 360–362.; 13. sz. (márc. 29.) 394–396.; 14. sz. (ápr. 5.) 424–426.; 15. sz. (ápr. 12.) 456–457.

Prinjatje hrisztiansztva narodami Central'noj i Jugo-Vosztocnoj Evropi i krescsenie Ruszi. Moszkva, 1988. — *Századok*, 125 (1991) 1–2. sz. 154–158.

Richard Pražák: *Legendy a kroniky koruny uherské.* Praha, 1988. — *Századok*, 125 (1991) 1–2. sz. 162–164.

Steven Béla Várdy–Ágnes Huszár Várdy: *The Austro-Hungarian Mind: At Home and Abroad.* New York, 1989. (East-European Monographs, Boulder, CCLIV.) — *Századok*, 125 (1991) 3–4. sz. 374–377.

Dieter Langewiesche: *Liberalismus in Deutschland.* Frankfurt am/Main, 1988. — (Neue Historische Bibliothek Hrsg. Hans-Ulrich Wehler. Neue Folge. Bd. 286.) — *Századok*, 125 (1991) 3–4. sz. 377–380.

Miklós Molnár: *La démocratie se lève à l'Est. Société civile et communisme en Europe de l'Est: Pologne et Hongrie.* (Paris, 1990.) — *Századok*, 125 (1991) 3–4. sz. 397–400.

Vorderösterreich in der frühen Neuzeit (Hrsg. von) Hans Maier und Volker Press, unter Mitarbeit von Dieter Stiewemann Sigmaringen, 1989. — *Századok*, 125 (1991) 5–6. sz. 570–572.

Nationalities Papers. 1989–1990. XVII/1.–XVIII/2. No. 2. — *Regio. Kisebbségtudományi Szemle*, 2 (1991) 1. sz. 206–207.

1992

Merénylet Erzsébet királyné ellen. [Bp., 1992] [2. kiad.] Helikon K., 167 l.

Die südosteuropäischen Völker in der ungarischen öffentlichen Meinung des 19. Jahrhunderts. In: *Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert.* Wien, 1992. Verlag für Geschichte und Politik, 211–220.

- A nemzeti mozzanat a kelet-európai történetírásban.* In: Politikai gondolkodás — műveltségi áramlatok. Tanulmányok Irinyi Károly professzor születésének 60. évfordulója tiszteletére. (Szerk.) Rácz István. Debrecen, 1992. KLTE, 73–84.
- Balkanizálódás.* — Magyar Tudomány, 37 (1992) 3. sz. 314–321. és in: Szöveggyűjtemény „A közgazdaságtan és politikai elmélet alapjai” tanulmányozásához. II. köt. (2. átdolgozott kiadás) (Szerk.) Szőnyei Tibor. Bp., 1993. Budapesti Tanítóképző Főiskola, Társadalomtudományi Tan-szék, 235–247.
- A magyar és a délszláv történetírás.* — Világtörténet, 1992. ősz-tél. 3–7.
- A dialógus dicsérete. (Válasz Dr. Juraj Aubner cikkére.)* — Regio. Kisebbségtudományi Szem-le, 3 (1992) 2. sz. 189–195.
- Illírizmus és nagyszerb tervek.* — História, 14 (1992) 4. sz. 11–12.
- Bulgária.* In: Glatz Ferenc: A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma. — História plusz. 1992., 57–59.
- A messzeség országa. Oroszország 500 évvel ezelőtt.* — História, 14 (1992) 5–6. sz. 22–24.
- A Gorbacsov-jelenség.* In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1992. Bp., 1992. Magyar Lajos Alapítvány, Politikatörténeti Alapítvány, 13–14.
- Más, mint Európa. Oroszország a 19. században.* — Rubicon, 3 (1992) 7. sz. 18–22.
- Érdekek hálójában. Kapocs Európához.* — Rubicon, 3 (1992) 8–9. sz. 4–7.
- Ki tegyen igazságot? (Magyarország az ezredfordulón).* — Magyar Nemzet, 55 (1992) 208. sz. (szept. 3.) 7. és Magyar Szó, 49 (1992) 253. sz. (16269.) (szept. 14.) 2.
- Soha nem látott testvérháború.* Beszélgetés Niederhauser Emil professzorral. — Magyar Nem-zet, 55 (1992) 90. sz. (ápr. 15.) 11. (Interjú)
- Fordulatokban gazdag történelem Milutintól a titói konföderációig.* — Magyar Nemzet 55. (1992) 118. sz. (máj. 20.) 11. (Interjú)
- Triumph in Adversity. Studies in Hungarian Civilization in Honor of Professor Ferenc Somogyi on the Occasion of his Eightieth Birthday. (Ed. by Steven Béla Várdy and Ágnes Huszár.) New York, 1988. (East European Monographs 253.) — *Századok*, 126 (1992) 2. sz. 310–313.
- Juhani Paasivirta: Finland and Europe. The Early Years of Independence 1917-1939. Hel-sinki, 1988. — *Századok*, 126 (1992) 2. sz. 313–315.
- Die Kaiser der Neuzeit 1519-1918. Heiliges Römisches Reich, Österreich, Deutschland. (Hrsg. von Anton Schindling und Walter Ziegler.) München, [1990], — *Századok*, 126 (1992) 3–4. sz. 478–479.
- Banské mestá na Slovensku. Žiar nad Hronom, 1990. — *Századok*, 126 (1992) 3–4. sz. 479–482.
- Listy Mateja Bela. Na vydanie pripravil a preložil Juraj Pavelek. Martin, 1990. — *Száza-dok*, 126 (1992) 3–4. sz. 483–484.
- A. Sz. Mil'nikov: Iszkusenije csudom: „ruszszkij princ”, ego prototipi i dvojniki–szamoz-vanci. Leningrad, 1991. — *Századok*, 126 (1992) 3–4. sz. 484–486.
- „Ruszalka Dnisztrova”. Dokumenti i material. Kiiv, 1989. — *Századok*, 126 (1992) 5–6. sz. 665–667.
- Nikolaj Cimbaev: Szergej Szolovjov. Moszkva, 1990. — *Századok*, 126 (1992) 5–6. sz. 667–669.
- V. J. Bovikin: Roszszija nakanune velikih szoversenij. K izucseniju szocial'no–ekonomi-cseszkih predposzilok Velikoj Oktjabr'szkoj Szocialiszticeszkoj Revoljucii. Moszkva, 1988. — *Századok*, 126 (1992) 5–6. sz. 673–674.
- Tilkovszky Loránt: A szlovákok történetéhez Magyarországon 1919-1945. Kormánybiz-tosi és más jelentések nemzetiségpolitikai céllal létrehozott szlovák településekről. Bp. 1989. (Hungaro–bohemicoslovaca 3.) — *Századok*, 126 (1992) 5–6. sz. 676–677.
- Sztojan Radev: Bálgarisztika, bálgaroznanie, nauka za bálgarina. Szofija, 1989. — *Száza-dok*, 126 (1992) 5–6. sz. 685–687
- Liah Greenfeld: Nationalism. Five Roads to Modernity. London, 1992. — *Világtörténet*, 1992. ősz-tél, 83–84.

Jean Bérenger: Histoire de l'empire des Habsburg 1273-1918. Páris, 1990. — *Világtörténet*, 1-2. (1992) 88-90.

Széchenyi István: Válogatott művei. I-III. Bp. 1991. (Magyar remekírók) — *Magyar Tudomány*, 37 (1992) 5. sz. 630-632.

Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája (1900-1991.) (Szerk.) Krausz Tamás és Szilágyi Ákos. Bp., 1992. — *Magyar Tudomány*, 37 (1992) 10. sz. 1269-1270.

Nationalités et nationalismes dans la nouvelle Europe. — *La Nouvelle Alternative*, (1991) No. 24., 30-50. — *Kisebbségkutatás*, 2 (1992/93) 1. sz. 419-424.

A cenzúra Bulgáriában. Veszela Csicsovszka: A Glavlit (1952-1956) Az egységes cenzúrarendszer kialakítása Bulgáriában. *Isztoricnsenki Pregled*, 47 (1991) No. 10. 38-69. — *Klió. Tallózó történeti folyóirat*, 1 (1992) 1. sz. 130-133.

1993

The National Question in Hungary. In: *The National Question in Historical Context*. (Ed.) Mikulás Teich and Roy Porter. [Cambridge, 1993.] Cambridge University Press, 248-269.

A cseh történetírás történetéből. — *Századok*, 127 (1993) 2. sz. 201-238.

Egyetemes történetírás Kelet-Európában a 19. században (Vázlat). In: *Európa vonzásában*. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. (Szerk.) Glatz Ferenc. Bp., 1993. MTA Történettudományi Intézete, 163-168.

Ellenségkép, idegengyűlölet és tolerancia Európában. — *Info-Társadalomtudomány*, (1993) 25. sz. 7-14.

Elnöki megnyitó. In: *Orosz forradalom — szovjet történelem*. Bp., 1993. Magyar Russzisztikai Intézet, 9-13.

A nagy francia forradalom és Kelet-Európa. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*. Évkönyv. 1993. Bp., 1993. Magyar Lajos Alapítvány, Politikatörténeti Alapítvány, 260-268.

Menyhárt Lajos halálára. In: *Orosz forradalom — szovjet történelem*. Bp., 1993. Magyar Russzisztikai Intézet, 5.

Menyhárt Lajos (1940-1993) — *Századok*, 127 (1993) 3-4. sz. 597-598. (Nekrológ)

A történelem tudósa. [Juhász Gyula] — *Magyar Nemzet*, 56 (1993) 86. sz. 5.) ápr. 14.) (Nekrológ)

Ferenc József és Erzsébet. — *História*, 15 (1993) 1. sz. 4., 6-7.

Mit rejteget az északi kolosszus? Podmaniczky báró oroszországi utazása. — *Rubicon*, 4 (1993) 3. sz. 29-30.

A történetírás szerepe a kelet-európai nemzeti mozgalmakban a felvilágosodás korában. Vázlat. A tudomány szolgálatában. In: *Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. (Szerk. Glatz Ferenc) Bp., 1993. MTA Történettudományi Intézete, 287-292.

Csehszlovákia és Jugoszlávia létrejötte s megszűnése. — *Múltunk*, 38 (1993) 2-3. sz. 116-130

Ferenc József és Erzsébet. — *Világtörténet*, 1993. ősz-tél, 35-37.

"Egész pályámat kisebbségi indulásom szabta meg." Beszélgetés Niederhauser Emil akadémikussal. — *Magyar Tudomány*, 38 (1993) 11. sz. 1330-1340.

AETAS-körkérdés a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről. Niederhauser Emil válasza. — *Aetas*, (1993) 4. sz. 202-206.

A Habsburgok és Magyarország. Beszélgetés Niederhauser Emil akadémikussal. — *Élet és Irodalom*, 37 (1993) 21. sz. (máj. 28.) 6-7. és Fehér Megyei Hírlap, (1993). sz. (jún. 23.) 5.

Lelkes György: *Magyar helységnevezés szótár*. Bp., 1992. — *Századok*, 127 (1993) 1. sz. 176-177.

Günter Schödl: *Kroatische Nationalpolitik und „Jugoslawenstvo“*. Studien zur nationalen Integration und regionalen Politik in Kroatien-Dalmatien am Beginn des 20. Jahrhunderts. München, 1990. (Südosteuropäische Arbeiten 89.) — *Századok*, 127 (1993) 1. sz. 177-179.

Werner Weilguni: *Österreichisch-jugoslawische Kulturbeziehungen 1945-1989*. Wien-München, 1990. (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 17.) — *Századok* 127. (1993) 2. sz. 363-364.

- Die Habsburger. Eine europäische Familiengeschichte. (Hrsg. von Brigitte Vacha. Verfaßt von Walter Pohl und Karl Vocelka.) Graz-Wien-Köln, 1992. — *Századok*, 127 (1993.) 2. sz. 351–352.
- Kratkaja isztorija Vengrii sz drevnejsih vremen do nasih dnei. Otvetstv. redaktor T.M. Iszlamov. Moszkva, 1991. — *Századok*, 127 (1993) 2. sz. 346–350.
- Marcin Kula: Narodowe i rewolucyjne. Londyn-Warszawa, 1991. (Biblioteka Więzi. Tom 67.) — *Századok*, 127. (1993) 3–4. sz. 571–574.
- Richard Pražák a kol: Dějiny Mad'arska. Brno, 1993. Masarykova universita. Filozofická fakulta. — *Századok*, 127 (1993) 5–6. sz. 852–853.
- Richard Marsina-V[iliam] Čičaj-D[ušan] Kováč-L'[ubomír] Lipták: Slovenské dejiny. (Martin) é.n. Matica slovenská. — *Századok*, 127 (1993) 5–6. sz. 857–859.
- Encyclopaedia Transylvanica. Források és tanulmányok. — *Magyar Tudomány*, 38 (1993) 6. sz. 773–774.
- István Hiller: Palatin Nikolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburg-Diplomatie 1525-1645. Wien-Köln-Weimar, 1992. (Esterházy-Studien I.) — *Magyar Tudomány*, 38 (1993) 7. sz. 901–902.
- Lóránt Tilkovszky: Zeitgeschichte der Ungarndeutschen seit 1919 mit einer Vorgeschichte. Bp., 1991. In: Ungarn-Jahrbuch, 20 (1992) 282–284.
- Plamen Cvetkov: Autoritarizmát mezsdu dve szvetovi vojni. — *Vekove*, 12 (1991) No. 1–2., 44–49. — *Klió*, 2 (1993.) 1. sz. 113–116.
- Ivan Bozsilov: A középkori Bulgária születése. (Új interpretáció.) *Klió*, 2 (1993) 2. sz. 73–75.
- Ljuben Berov: Az 1989 utáni kelet-európai fordulat. *Klió*, 2 (1993) 2. sz. 46–49.
- A föderalista kommunizmus jugoszláviai modelljének bukása. — *Kisebbségkutatás*, 2. (1992/93) 4. sz. 735–737.
- Hogyan veszítette el Moldávia a háborút és hogyan vesztheti el Oroszország a békét? — *Kisebbségkutatás*, 2 (1992/93) 4. sz. 741–742.
- Csehszlovákia kettéválása. — *Kisebbségkutatás*, 2 (1992/93) 4. sz. 773–774.
- Bukovina ismét felfedezi múltját. — *Kisebbségkutatás*, 2 (1992/93) 4. sz. 809–811.

Folyóiratok és periodikák szerkesztése

- Századok*. Szerkesztőbizottsági tag
Történelmi Szemle. Szerkesztőbizottsági tag
Acta Historica. Szerkesztőbizottsági tag
Magyar Tudomány. Szerkesztőbizottsági tag
Világtörténet. Felelős szerkesztő (1985)
Danubian Historical Studies. Szerkesztőbizottsági tag
Revue Historique du Sud-Est Européen. Szerkesztőbizottsági tag
A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. Szerkesztőbizottsági tag

Összeállította: Soós István

E számunk szerzői

BORHI LÁSZLÓ	tudományos segédmunkatárs (MTA TTI)
GECSÉNYI LAJOS	levéltári delegátus (Bécs)
HIDAS I. PÉTER	egyetemi tanár (Montreál, Kanada)
IVANICS MÁRIA	kandidátus, egyetemi adjunktus (JATE)
KOSÁRY DOMOKOS	akadémikus, az MTA elnöke
SOÓS ISTVÁN	tudományos munkatárs (MTA TTI)
SZÁSZI FERENC	főiskolai tanár (Debrecen)
TILKOVSKY LORÁNT	a történelemtudományok doktora, tudományos tanácsadó (MTA TTI)

JATE = József Attila Tudományegyetem (Szeged)

MTA TTI = A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Bp.)

Kiadja

MTA Történettudományi Intézet

Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató

HU ISSN 0040-9634

A szedési, tördelési munkálatokat az
MTA Történettudományi Intézete
számítógépes kiadványcsoportja végezte
Felelős vezető: Burucs Kornélia
Tördelőszerkesztő: Turcsán Anita

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 155-8539)
és az Akadémiai Kiadó Stúdium
(1368 Budapest, Váci utca 22., telefon: 118-5881)
és a Magiszter (1052 Budapest,
Városház utca 1., telefon: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti
a *KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat*
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

